

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS DORPATENSIS

B
HUMANIORA
VI

TARTU 1925

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS DORPATENSIS

B
HUMANIORA
VI

TARTU 1925

Sisukord. — Contenta.

1. **Albert Saareste.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes.
I. Analüüs.

Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse.

2. **Andreas Bjerre.** Zur Psychologie des Mordes. Kriminalpsychologische Studien.
-

Trükivigade lisapäranded.

Transkriptsiooni-tüüpide ülamärkide äramurdumise tõttu ladus on lk. 303—4 esitatud „Parandatud trükivigades“ kahjatsetavasti juhtunud omakorda mõned tülikad vead, mida palutakse heatahtlikult parandada.

Loetagu:

- Lk. 6, 7 r. ül.: ... *ihà-valgõ* (mitte
„ 11, 11 r. a.: lug. *allik*
„ 52, 17 r. ül.: lug. *müllik*
„ 58, 13 r. ül.: *tälle*
„ 68, 19 r. a.: lug. *müllama*
„ 254, 19 r. ül.: lug. *kidzeve*

Esineb ekslikult:

- ... *ihà-valgõ* (mitte
lug. *allik*
lug. *müllik*
tälle
lug. *müllama*
lug. *kidzeve*

LEKSIKAALSEIST VAHEKORDADEST EESTI MURRETES

ALBERT SAARESTE

I

ANALÜÜS

60 KAARDI JA 1 SKEEMIGA

RÉSUMÉ:

DU SECTIONNEMENT LEXICOLOGIQUE
DANS LES PATOIS ESTONIENS

I. ANALYSE

AVEC 60 CARTES ET 1 ESQUISSE SCHÉMATIQUE

TARTU 1924

Sisukord. — Table des matières.

Sissejuhatus. — Introduction	lk. VI
Lühendused. — Abréviations	„ XVI
A. Kirjandus ja ainekogud. — Publications et recueils de matériaux, etc.	„ XVI
B. Kohanimede lühendused. — Abréviations des noms de lieux	„ XIX
C. Keeled j. m lühendused. Märgid. — Abréviations des noms de langues etc. Signes	„ XXIII
Transkriptsiooni märkidest. — Des signes diacritiques	„ XXV
Märkused. — Remarques	„ XXVI

A. Esimene osa. — Première partie.

Analüüs. — Analyse.

I. Eluta loodus, ained. — Nature inerte, substances	lk. 3
1. 'Orage; tonnerre', 'Gewitter; Donner' (lk. 3). 2. 'Rougeur du couchant', 'Abendröte' (6). 3. 'Grêle', 'Hagel' (7). 4. 'Terrain sablonneux couvert de pins et de bruyère', 'sandiger Kieferwald, Heide' (8). 5. 'Bord, rive, pente', 'Ufer, Abhang' (9). 6. 'Source', 'Quelle' (11). 7. 'Flaque (d'eau), mare, bournier', 'Pfütze, Lache' (13). 8. 'Boue, fange, bourbe', 'Kot' (17). 9. 'Fumée', 'Rauch' (18). 10. 'Suie', 'Russ' (19). 11. 'Vapeur de charbon', 'Kohlen-dunst' (20). 12. 'Vapeur', 'Dampf' (22). 13. 'Eau alcaline', 'Lauge' (24). 14. 'Acier', 'Stahl' (25). 15. 'Feuille de métal, fer blanc', 'Blech' (26).	

II. Taimeriik. — Règne végétal	lk. 28
--	--------

16. 'Pin', 'Kiefer' (28). 17. 'Bouleau', 'Birke' (30). 18. 'Tilleul', 'Linde' (31). 19. 'Arbuste, buisson', 'Strauch' (35). 20. 'Orge', 'Gerste' (36). 21. 'Strobile, pomme', 'Zapfen der Nadelbäume' (37). 22. 'Gland', 'Eichel' (40). 23. 'Cosse, silique', 'Schote' (40). 24. 'Groseille et cassis', 'rote und schwarze Johannisbeere' (42). 25. 'Mûre naine', 'Schellbeere' (43). 26. 'Canneberge', 'Kransbeere, Moosbeere' (45). 27. 'Myrtille, airelle', 'Blaubeere' (46).

III. Loomariik. — Règne animal	lk. 47
--	--------

28. 'Cheval entier, étalon', 'Hengst' (47). 29. 'Poulain', 'Füllen, Fohlen' (49). 30. 'Taureau', 'Bulle, Stier' (50). 31. 'Génisse', 'Sterke, junge Kuh (vor dem Kalben)' (52). 32. 'Bélier', 'Schafbock, Widder' (55). 33. 'Agneau', 'Lamm, Lämmchen' (58). 34. 'Verrat', 'Eber' (59). 35. 'Chien', 'Hund' (61). 36. 'Loup', 'Wolf' (62). 37. 'Blaireau', 'Dachs' (64). 38. 'Loutre', 'Fischotter' (65). 39. 'Castor', 'Biber' (66). 40. 'Taupe', 'Maulwurf' (67). 41. 'Souris',

- 'Maus'. — 'Rat', 'Ratte' (69). **42.** 'Tanche', 'Schleie' (72). **43.** 'Serpent', 'Schlange' (74). **44.** 'Ver de terre, lombric', 'Regenwurm' (76). **45.** 'Sangsue', 'Blutegel' (77). **46.** 'Fourmi', 'Ameise' (78). **47.** 'Coccinelle', 'Marienkäfer' (81). **48.** 'Lente', 'Nisse' (83). **49.** 'Teigne', 'Motte' (84). **50.** 'Oiseau', 'Vogel' (85). **51.** 'Coq', 'Hahn' (86). **52.** 'Corbeau', 'Rabe' (87). **53.** 'Rossignol', 'Nachtigall' (89). **54.** 'Pigeon ramier, colombe biset', 'Ringeltaube, Holztaube, Waldtaube' (91). **55.** 'Etourneau', 'Star' (93).

IV. Elundid, kehaosad ja kehaained. — Organes, parties et substances du corps lk. 94

- 56.** 'Poumon', 'Lunge' (lk. 94.) **57.** 'Moelle, corps médullaire', 'Mark' (96). **58.** 'Queue', 'Schwanz' (97). **59.** 'Pouce', 'Daumen' (99). **60.** 'Malléole, cheville du pied', 'Fussknöchel' (101). **61.** 'Creux formée par les deux mains jointes', 'Gäspe' (101). **62.** 'Rein', 'Niere' (102). **63.** 'Glande', 'Drüse' (103). **64.** 'Giron', 'Schoss', (105). **65.** 'Bave, écume', 'Geifer' (106). **66.** 'Mucosité des narines', 'Rotz' (107). **67.** 'Maigre, chair sans graisse', 'schieres Fleisch' (109). **68.** 'Ventricule succenturié', 'Kau- od. Vogelkropf, Muskelmagen der Vögel' (110). **69.** 'Plume (d'un oiseau)', 'Vogelfeder' (113). **70.** 'Jaune d'oeuf', 'Eidotter' (113). **71.** 'Premier lait d'une vache après un vélage', 'Biest(milch)' (114).

V. Haigused. — Maladies lk. 116

- 72.** 'Petite vérole, variole', 'Pocken, Blattern'. (116).

VI. Perekond. — Famille lk. 118

- 73.** 'Père', 'Vater'; — 'grand père', 'Grossvater' (118). **74.** 'Mère', 'Mutter' (120). **75.** 'Frère', 'Bruder' (123). **76.** 'Soeur', 'Schwester' (125). **77.** 'Fiancée, épousée, nouvelle mariée', 'Braut' (127).

VII. Kombed. — Coutumes lk. 129

- 78.** 'Baptême, repas de baptême', 'Taufe, Tauffest, Taufschmaus' (129). **79.** 'Cadeaux distribués par la jeune mariée aux personnes qui assistent au mariage', 'Geschenke, welche die Braut bei der Hochzeit verteilt' (130). **80.** 'Noces', 'Hochzeit' (133). **81.** 'Funérailles, enterrement', 'Beerdigungsfeier, Begräbnisschmaus, Begräbnis' (135). **82.** 'Petite fête villageoise', 'kleines Dorffest, Tanzfest' (136).

VIII. Maaharimine. — Agriculture lk. 138

- 83.** 'Essartage, défrichement, déracinement', 'Roden, Rodung' (138). **84.** 'Champ', 'Feld, Acker' (142). **85.** 'Sillon', 'Furche' (145). **86.** 'Meulette', 'kleiner Heuschöber, Heuhaufen, kleine Heumiete' (145).

IX. Toidud. — Nourriture lk. 150

- 87.** 'Petite bière', 'Dünnbier' (150). **88.** 'Potage', 'Suppe' (152). **89.** 'Levain, levure', 'Hefe' (154). **90.** 'Pâte', 'Teig' (156). **91.** 'Gruau, orge mondé', 'Grütze' (158).

X. Kehakatted. — Vêtement lk. 159

- 92.** 'Etoffe, tissu', 'Zeug, Stoff'; — 'vêtement, habits', 'Kleidung' (159). **93.** 'Couverture, couvre-pied', 'Decke' (160). **94.** 'Chemise', 'Hemd' (162). **95.** 'Jupe', 'Weiberrock, Kleid' (164). **96.** 'Surtout, casaque, robe', 'Rock' (171). **97.** 'Pantalons', 'Hosen' (172). **98.** 'Manches', 'Ärmel' (174). **99.** 'Poche', 'Tasche' (176). **100.** 'Sandales sans semelle dure', 'lederne Schuhe ohne harte Sohle' (177).

XI. Talu hooned ja ehitused. — Bâtiments agricoles. lk. 181

- 101.** 'Chevrons', 'Dachsparren' (181). **102.** 'Solive', 'Deckenbalcken' (183). **103.** 'Poutres du couronnement des murs d'une maison rurale', 'Balken, welche sich auf den Enden der Deckenbalken befinden und die Dachsparren tragen' (184). **104.** 'Lucarne de pignon, chatière', 'Giebelloch, Eulenloch' (185). **105.** 'Atre, foyers, cheminée', 'Aschenherd, Feuerherd' (187). **106.** 'Seuil', 'Schwelle' (190). **107.** 'Colonne, pilier', 'Säule, Pfeiler, Pfosten' (191). **108.** 'Margelle', 'Einfassung, Bekleidung des Brunnens' (193). **109.** 'Bras, levier d'un puits', 'Brunnenschwengel' (194).

XII. Maja-, töö-, püügi-, j. m. tarberiistad ning esemed. — Meubles, ustensiles de ménage et de chasse, attirail de ferme, outils de travail etc. lk. 197

- 110.** 'Berceau', 'Wiege' (197). **111.** 'Lit', 'Bett' (199). **112.** 'Table', 'Tisch' (200). **113.** 'Echelle', 'Leiter' (201). **114.** 'Fléau', 'Dreschflegel' (202). **115.** 'Pelle', 'Schaufel, Spaten' (204). **116.** 'Fourche', 'Heu-, Mistgabel' (205). **117.** 'Marteau, maillet, masse', 'Hammer' (206). **118.** 'Coin', 'Keil' (207). **119.** 'Couteau', 'Messer' (209). **120.** 'Serpe', 'Hackmesser, Strauchmesser, Stauchbeil' (212). **121.** 'Moulinet', 'Quirl' (213). **122.** 'Licou', 'Halsfessel des Viehs, Halfter' (214). **123.** 'Bride', 'Zäumung, Zäumzeug' (216). **124.** 'Collier de cheval', 'Kummet' (218). **125.** 'Courrois qui attachent le collier du cheval aux brancards', 'Kummetriemen' (218). **126.** 'Brancard, limonière', 'Gabeldeichsel, Femerstange' (220). **127.** 'Rame, aviron', 'Ruder Riemen' (221). **128.** 'Fourche, foëne', 'Stechgabel, Stecheisen zum Fischen' (222). **129.** 'Romaine', 'Schnellwage mit Laufgewicht, Besmèr' (223). **130.** 'Meule à aiguiser', 'Schleifrad' (225). **131.** 'Navette sans bobine, aiguille à filet', 'Weberschiff ohne Spule, Netznadel' (225). **132.** 'Navette', 'Weberschiffchen' (228). **133.** 'Etope', 'Hede, Werg' (233). **134.** 'Petite touffe, mince poignée du lin', 'dünner Flachsbüschel' (234). **135.** 'Ficelle, lisse, cordelette', 'Band, Faden, dünne Schnur' (235).

XIII. Söögi- ja jooginõud. — Vaisselle. lk. 237

- 136.** 'Vaisselle', 'Geschirr' (237). **137.** 'Seau', 'Eimer' (239). **138.** 'Pla, terrine, écuelle', 'Schüssel, Schale' (243). **139.** 'Auge', 'Trog' (246). **140.** 'Puchoir, puitsoir', 'Schöpfgelte, kleines Schöpfgeläß aus Holz' (248).

XIV. Omadused. — Qualités. lk. 251

- 141.** 'Gauche', 'link' (251). **142.** 'Petit', 'klein' (253). **143.** 'Etroit', 'schmal' (254). **144.** 'Joli, beau', 'hübsch, schön' (255). **145.** 'Nouveau, neuf', 'neu' (257). **146.** 'Chaud', 'warm' (258). **147.** 'Aigu', 'scharf' (259). **148.** 'Mouillé, trempé', 'nass' (260). **149.** 'Humide', 'feucht' (262). **150.** 'Rouge', 'rot' (266). **151.** 'Gris', 'grau' (266).

XV. Tegevused ja olengud. — Actions et états lk. 268

- 152.** 'Pleurer', 'weinen' (268). **153.** 'Mourir', 'sterben' (269). **154.** 'Craindre', 'fürchten' (270). **155.** 'S'effrayer', 'erschrecken' (271). **156.** 'Laver', 'waschen' (273). **157.** 'Verser', 'giessen' (274). **158.** 'Pousser', 'schieben, stossen' (275). **159.** 'Mordre', 'beissen' (277). **160.** 'Se figer, se congeler, se coaguler', 'gerinnen' (279).

Résumé p. 282

Sõnajuhataja. — Index des mots lk. 294

Mõistete juhataja. — Index des idées „ 300

Sissejuhatus. — Introduction.

Aine valikust. Kui kümme aastat tagasi (1915), Läänemaal ja Pärnumaal eesti murdeainestiku kogumist alustasin, esialgu peamiselt küll keele häälikulise küljega tutvunemiseks — millele mind eriliselt õhutasid ja julgustasid siis vastilmunud uurimused „Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts“ ja „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt“ ja isiklikult ka nende teoste autor, mu pärastine õpetaja dr. Lauri Kettunen, ning mu kadunud õpetaja prof. Heikki Ojansuu, — kinnitas peagi minu tähelepanu võrdlemisi suur sõnavaraline kirjavus, mis omane oli sellele Eesti mandri loodeosa õige piiratud keelealale: Kullamaa, Märjamaa, Kirbla, Vigala, Mikhli, P.-Jagupi, Hanila. See esialgne, asjaoludest tingitud tõuge kui ka vististi loomukohane huvitunne eriliselt keele leksi-kaalse külje vastu, mille arenemises psühholoogilised tegurid on märksa enam mõõduandvad kui keele häälikulises arenemises, sundisid mind ka edaspidi keelesugemete kogumisel kodumaa muudes osades rõhutama erilisemalt just sõnavara ja lähemalt tähele panemas paigus tarvitusel olevate sünonüümsete nimetuste semasioloogilisi vahekordi. Vahepeal, minu õpingute aegu Helsingi ülikoolis, ligemalt tutvunedes viimasel kahel aastakümnel Prantsusmaal virgunud ja õige kõrgele arenenud keelegeograafilise uurimise ülesannete ja meetodidega, eriti Gilliéron ja Edmont'i *Atlas Linguistique de la France*-teosega — olgu tänuga tuletatud meelde, et ses sihis töötama juhtis mind mu tookordne, praegu veel kallilt meespeetud õpetaja dr. Oiva J. Tallgren — kujunes mul mõte püüda ka eesti murrete uurimisel tarvitusele võtta keelegeograafilist uurimis-metoodi ja saavutada vähemalt teatavate keeleliste nähtuste kohta võimalikult üksikasjaliku ülevaate tervelt eestikeele alalt. Sõja- ja revolutsiooni-aastatel (1917—1919) katkestatud õpinguid hiljem (1920) Tartu ülikoolis lõpetades oli mul juhust mitmel korral osa võtta prof. L. Kettuneni poolt korraldatud

seminari-harjutustest, kus käsitlusele tuli küsimus, missugune murre on eestis leksikaalselt ja häälikuliselt lähem soomekeelele, kas põhja-eesti või lõuna-eesti. Nimetatud asjaolu andiski mulle seks viimse tõuke, et a. 1921 otsustasin võtta oma väitekirja aineks eesti murrete leksikaalsete vahekordade keelegeograafilise käsitluse. Et aine on vähemalt soomesugu keelte uurimisalal uus, tundsin küll mitmel korral kahtlust selle valiku otstarbekohasuses. Mu otsust ses sihis lõplikult kinnitas aga mu õpetaja L. Kettunen i õhutus ja julgustus.

Teatavasti esineb leksikaalseid erinevusi suuremal või vähemal määral kõigis, territoriaalselt vähegi ulatusrikkais keeltes, kuid sõnavara erinemise ajaloo uurimine on jäetud, võrreldes häälikute, vormide, lauseõppeliste vahekordade ja sõnade tähendusliku külje ajaloo, enam-vähem unarusse, ja nimelt eriliste raskuste tõttu, mis selle käsitluselevõtmisele on ühendatud. Kui juba foneetiliste, morfoloogiliste ja süntaktiliste uurimuste puhul mõnelt poolt, eriti viimasel ajal, etteheiteid on kuulnud meetodi vastu piirata tööala ainult teatava murdega (sellekohastes paremais töös on muidugi enam-vähem silmas peetud ka sama keele muid murdeid) ja kalduvust on märgata teatavate keeleliste üksiknähtuste uurimise poole teatava keele kõigis murdeis või isegi terves keelkonnas¹, on leksikaalsete differentside ajaloo jälgimisel piirdumine keeleala ühe osaga, s. o. teatava kitsama murdepiirkonnaga, täiesti võimatu juba küsimuse enda karakteri tõttu. Teatava keele sõnavaraliste vahekordade süstemaatilisi kirjeldusi ja arenemise esitusi ei ole murdeuurimistöö esirinnas sammuvad suurrahvad ainekogu suure ulatuse tõttu seni teatavasti veel pakkunud. Käesoleva ajani on suudetud esitada ainult sõnavara teatavate osade kohta sõnageograafilisi uurimusi², neis saavutatud tulemuste tähtsus on seega siis üldkeelteadusele mõistagi vähese kandvusega. Palju hõlpsam ja teostatavam oleks aga mingi vähema rahva keele sõnavaralise olukorra ajaloolis-geograafiline uurimus. Tänapäevase objektina esinebki siin õige

¹ Vrd. näit. Soomes dr. Martti Rapol a uurimusi ja Eestis dr. J. Mark'i teost „Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen I“.

² Sellekohastest teostest olgu nimetatud: Albert Dauzat, *Essais de géographie linguistique. Noms d'animaux*. Paris 1921. J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'Abeille d'après l'Atlas Linguistique de la France*. Paris 1918. Paul Kretschmer, *Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache*. Göttingen 1918. Teataval määral kuuluvad siia ka: H. Palander, *Die althochdeutschen Tiernamen. I. Die Namen der Säugetiere*. Darmst. 1899. H. Suolahti, *Die deutschen Vogelnamen*. Strassb. 1909.

väheldasel territooriumil kõneldav eestikeel, milles leksikaalsed diferentsid on ometi, territooriumi looduslike omaduste (sood, rabad, metsad) ja maa ajaloolise arenemise tõttu (elanikkude liikumise keeld vallast valda pärispõlve aegu kui ka ühis- ja kirjakeele võrdlemisi veel väheselt tasandav mõju vanema rahvapõlve keele peale¹) siiski küllaldaselt suured, võib olla isegi tuntavamad kui mõne suurema rahva keeles (näit. venekeeles).

Leksikaalse differentseerumise tundmise tähtsusest. Peaks vististi lähemalt põhjendamatagi olema selge, et teatava keele praeguse struktuuri tundmine kui ka varema arenemise sügavam tundmine ja mõistmine ei ole tingitud mitte ainult sellest, et tuntakse keele häälikuliste, morfoloogiliste ja süntaktiliste vahekordade arenemist, vaid sama olulise tähtsusega on tunda ka keele sõnavara arenemist. Rõhutaksin siin nimelt, et sugukeeltega (resp. sama keele teiste murretega) võrdlemisel tuleb meil teatavat keelt (resp. murret) karakteriseerida mitte üksnes häälikulisest, vormiõppelisest ja lauseõppelisest, vaid samavääriselt ka leksikaalsest seisukohast. Kuigi keele foneetilise struktuuri ja häälikajaloo tundmine on kahtlemata esimeseks eelduseks, et julgeda üldse asuda vähegi viljarikkale uurimisele vormiõppe ja sõnavara alal, on teisalt ometigi selge, et keele olulisemalt füsioloogilise külje tundmisele peab hädatarvilikult järgnema ja teda kroonima keele olulisemalt psühholoogilise poole tundmaõppimine. Ja psüühiliste faktorite paiguti õige komplitseeritud toimingut võime küll vist kõige paremini jälgida keele sõnavara ajaloos. On ju sõnad keeles õige analoogilised elavatele olenditele, kes kõrvu elutsedes astuvad teatavasse võitlusse, kord küll tööala endi vahel jaotades leplikult eksisteerivad kõrvu, kord aga üksteist mõjustavad, üksteist võita, kõrvaldada ja hävitada püüavad. Kordaksin veel: nõnda tarvilik kui on teada differentseerumise ajalugu keele häälikulises ehituses, sama tähtsaks peame ka tunnistama sõnavaralise erinemise ajaloo tundmise.

Käesoleva uurimuse ülesanded. Käesoleva teose autorile võidaks ometi esitada küsimus, missugused on lähemalt äratähendatult need konkreetsed ülesanded ja probleemid, mida sõnavara-

¹ Nimetatud asjaoludest tingitud vanemad keelelised vahekorrad on aga väga kiirelt tasandumas ja tumenemas nooremal ja keskealisel sugupõlvel, eriti viimasel ajal sundusliku eestikeelse alghariduse, eestikeelse sõjaväeõppuse ja rohke ajalehtede lugemise tõttu. Et nende uueaegsete tegurite laastamise eest vanemat olukorda vähegi päästa, ongi eeloleva ülevaatliku uurimuse käsilevõetuga eriliselt kiirustatud.

liste vahekordade ajaloo uurimus seab endale lahendatavaks, ja mis-sugused võiksid olla lähemalt äratähendatult seesuguse teose resul-taadid, mis käsitletava keele (osalt ka selle sugukeelte) ajaloo tund-misele kui ka üldkeeleteadusele võiksid osutada viljakaks?

Käesolev teos seab endale kõigepealt ülesandeks esitada või-malikult täpse kirjelduse¹ kõigist vähegi tähtsamaist sünonüümseist nimetustest praeguses eestis, s. o. sõnadest, millega eesti eri mur-retes ära tähendatakse sama või ligikaudu sama mõistet ehk eset, ja jälgida, askensiivselt välja minnes, praeguse nimestiku arenemist eesti erielu kestes, püüdes lõpuks rekonstrueerida selle olukorra, mis mõistete ja esemete nimestikus oli maksvusel eestikeele erinemise aegu muudest läänemere-soome keeltest ja eesti erielu algul, teiste sõnadega, ses uurimuses püütakse jälgida, kui vanad on praegused leksikaalsed differentsid eesti murretes ja kui suure ulatusega olid need erinevused eesti erielu algul. Teatavasti leidub ka eesti keelealal piirkondi, kus sõnavara on õige ühtlane, s. o. kus sõnade ulatuse piirjooni ristleb läbi õige vähesel määral (näit. Harjumaa, põhja-Järvamaa, lääne-Virumaa, Läänemaa, Hiiumaa, Võrumaa), teisalt aga murdealasid, mille sõnavaralised vahekorrad on väga komplitseeritud, s. o. kus isoleksid põimub läbi tihedalt ja mitmes sihis (näit. Läänemaa, Pärnumaa, Viljandimaa, Tartumaa ja üldse suurema osa maakondade piiripealsed maa-alad). Leksikaalsete vahekordade lähem analüüs (niipalju kui isoleksid pole mitte sele-tatavad looduslikkude oludega) võib siia tuua mõndagi selgust nende paikade vanema ajaloo kohta ja võib ehk valgustada muistseid hõimu-vahekordi neil aladel, kuigi jälle vastupidi prae-guste leksikaalsete vahekordade seletamisel abi tuleb otsida just kohtade vanemast ajaloost ja asundusajaloost.

Üldkeeleteaduslikust seisukohast aga vaadatult seab järgnev uurimus endale ülesandeks valgustada üldse sõnavaralise different-seerumise iseloomu ja tingimusi, samuti ka selgitada mõningaid keelegeograafilisi küsimusi: isolekside karakterit ja nende vahekorda isofoonidega.

Töö jagunemine. Eelolev töö jaguneb kahte osasse: 1) käes-olev Analüüs, kus praegustest murretest ammutatud teadete, vanema kirjakeele atestatsiooni ja sugukeelte andmete põhjal eritletakse mitmete leksikaalsete vahekordade kujunemise ajalugu eestis; 2) kavat-

¹ Esitades paljuist sõnust rohkelt murdelisi teisendeid, neid täpselt lokali-seerides, võib eelolev teos kasulikku materjali pakkuda ka häälikajaloo uurijale.

setav Sünte es, kus eelmise osa alusel esitatakse lõplikud kokkuvõtted, järeldused ja väljavaated. Sünonüümsete gruppide eritlusel on kinni peetud ideoloogilisest järjekorrast.

Eestikeelse ainekiku ulatus. Käsitletud eesti murdeainestik ei sisalda muidugi mitte kõiki eestis esinevaid, isegi mitte kõiki autorile tuntud leksikaalseid differentseid. Arutlusest välja on suletud peaaesjalikult järgmised kategooriad sõnavaralisi erinevusi: 1) sünonüümseid nimetused, mis on eestis õige hiljutised, kuigi neid tähendavad esemed või mõisted sealjuures vahest oleksid ka vanad (sellist suurest kategooriast on siiski mõned näited esitatud: art. 55, 82, 129); 2) puht-stiililiste erinevustega sünonüümseid nimetused; 3) leksikaalsed erinevused, mis on õige kitsa esinemisalaga ja millede keeleajalooline väärtus ei paistnud autorile olevat küllaldaselt suur; 4) vähem oluliste esemete ja mõistete nimetused, eriti just partiklid; 5) sünonüümseid nimetused, mida kandvad esemed ja mõisted ei ole mitte teravalt piiritletavad ja millede käsitus oleks seega liig laiali valgunud; 6) üldse leksikaalsed differentseid, mille ajaloo kohta praegu käepärast oleva ainekiku najal autoril võimalust polnud jõuda mingile positiivsemale tulemusele. Mitmete, võimalikult ehk tähtsategi sõnavaraliste vahekordade eritlus on aga ära jäetud¹ eriti

¹ Järgnegu siin ülalesitatud ärakaalumiste põhjal ja ruumi- puudusel käsitlemata jäetud sünonüümseid sõnagrupid: *kirsibu ~ visnabu ~ käsperi pü, tikkerbärid ~ karumariad, kõnelema ~ rakkima*, (pähkla) *tup ~ kihn ~ kõlü ~ lüdi ~ tohl ~ ormuš ~ kauš ~ räst ~ kešt, taël ~ peš, kõrkjad ~ lugad ~ kajslad, vattama ~ kaema ~ kašuma, akkama ~ kukkuma* ('anfangen'), *säšk ~ kihulane ~ mašsak, sig ~ iheš, (jala) kōt ~ põtk, palē ~ põšk, laipäev ~ põf-pühä, (rasvā) viinnud ~ kõrned ~ krõbemed ~ ramed ~ nārdeed ~ nārüd ~ rüñded ~ rabid, maitsē ~ majk ~ maou, tiloastama ~ murastama ~ kilastama ~ nārðima ~ loñduma* jne., *aganik ~ tagasik ~ kuredik ~ agana ladu, (sariikka) sojk ~ lēp-laž ~ viplas, (vanjkre) kēlikkas ~ laikkatti ~ lašn ~ lajš ~ vahebu, (ré) põhi ~ tari ~ laut ~ lastē, (kanā) kūt ~ tō(ve)l ~ hāk ~ koŋa, riiv ~ udi ~ laž ~ pistē ~ riig* jne., *mademed ~ puřrē ~ tuřbad ~ pučkid, pinu ~ viřn ~ riř, lähker ~ laš ~ pūř ~ aņkkur ~ puntrik, kark ~ rāsā ~ nāsā ~ napurits* jne., *pīts ~ rōšk, ār ~ vēr ~ seřv, abrās ~ pudē ~ rabē ~ murē ~ have ~ hubā, aijnult ~ üksnes ~ kõigest ~ vaid ~ enda ~ õñnē, (h)ajš ~ lehk ~ lõhn ~ hajk, akkēn ~ pajā, algama ~ üřgama, aųk ~ mulk, jagu ~ osā, jūrde ~ manū, karistama ~ nuhtlema, kubū ~ vihk, küm ~ palāv ~*

selleks, et teose ulatust mitte üleliia paisutada¹. Loodetavasti on käsitletav ainekask siiski küllaldaselt laialdane, et sisaldada kõiki tähtsamaid differentse ja suuta valgustada leksikaalsete vahede tekkimiskäiku olulistes joontes. Tulevikus saadavad lisajoonekesed jaksaksid vaevast küll tuntavamalt muuta praeguse ainekasku põhjal kujunenud pilti.

Ainekasku päritolu ja kogumise laad. Murdeainestik on päritolu laadilt ja kogumisviisilt neljasugune:

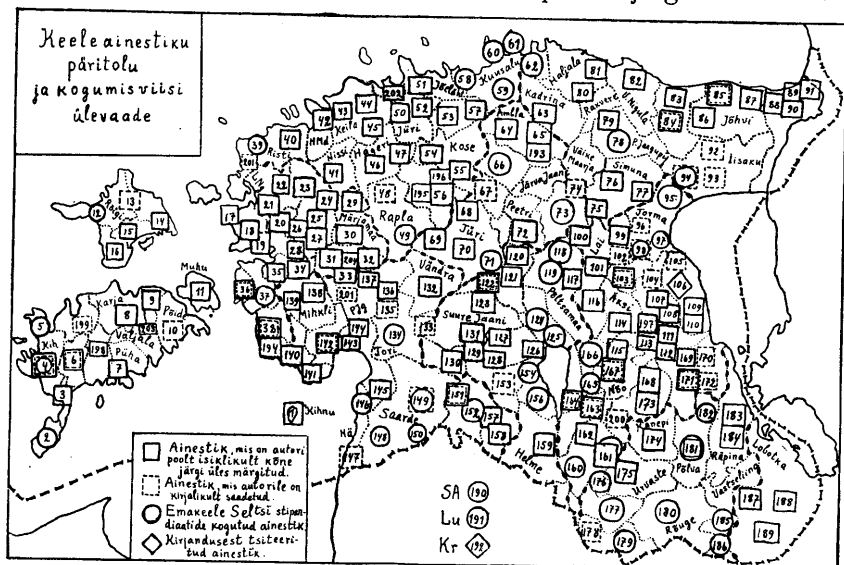
1) 1915—1924 a. jooksul autori enda kogutud keeleteated, peasjalikult endal koha peal viibides, õige harva ka kodukohast eemal elava keelejuhi abil kogutud. 2) Peamiselt a. 1921—24 jooksul autori poolt kirjalikult nõutatud teated, kusjuures korrespondentideks on olnud kohapealsed põhieelanikud: kooliõpetajad, köstrid, üliõpilased, põllumehed jne.² Tarvitatud on saadud teateid muidugi ainult siis, kui nende usaldatavus selgus. Võimalik siiski, et neis teatavaid eksemusi leidub foneetilise äratähendamise poolest. Suurem osa neist teadetest on saadatud mõistagi lihtsamast transkriptsioonis, mis aga käesolevas teoses on peenemasse transkriptsiooni üle kantud. Viimast talitusviisi võis autor endale lubada selle tõttu, et need keeleandmed kõik pärit on aladelt, mille murde häälikuline külg on autorile peajoontes tuntud. 3) Emakeele Seltsi poolt kohtadele

tuline, lahjä ~ kõhn, lahü ~ vallali, libe ~ nibe, mitte ~ joht, nik-kastama ~ välttima ~ niserdama, nurk ~ kolk, pakkuma ~ ähgaama, pehme ~ tümä, peitma ~ kätkemä, suruma ~ rõhuma ~ rusuma ~ rudjuma ~ vajuttama ~ pigistama ~ pitsittama, roheline ~ haljäs, laõvis ~ vajä, teottama ~ laimama, tukkuma ~ suikkuma, vaene ~ kehiv, vajd ~ eõge, puhäs - kabè, killema ~ hõplema jne.

¹ Sel põhjusel on ette võetud ka häälikajaloolisi ekskurssisid ainult neil kordadel, kus see kõige tungivamalt oli tarvilik.

² Arvuliselt ja väärtuslikult tähelepandavaid teateid on saatnud: proua Marta Martinson Häädemeeste Orajõelt, köster J. Ait Ansekülast (täiendusi autori enda kogule), hra O. Tikerpuu Pühalepa põhjaosa ja Rõigi idaosa keele kohta, hra J. Vidrik Kihnust (täiendusi autori teadetele), hra J. Kaar Hargla lääneosast, hra Aleks. Pungas Lüganselt (täiendusi autori kogutud andmetele), hra Jak. Mikiver Kuusalu Pärspää neemelt, hra R. Kleesment Kuusalu Juminda neemelt, hra Kustas Veismann Varblast, hra Vold. Reimann Hanilast, mag. Ernst Nurm Annast, mag. Julius Mägiste Palamuse Kudinalt, mag. O. Loorits Kõpust, hra Aleks. Silla Põlde Laimjalast, hra Karl Tiitus Kihelkonnalt, proua L. Klaar Muhust (täiendusi), hra M. Riis Tori Riisalt, neiu M. Adamson Paistust ja osalt Pillistverest, köster G. Sandberg lisakust, hra Rud. Toost Jõhvist, agr. J. Mets Halliste Kurmilt.

saadetud keeleteaduse-üliõpilaste¹ kogutud andmed (a. 1922, 1923, vähesemal määral ka 1924). Nende tsiteerimisel on transkriptsiooni, ettevaatlikult muidugi, parandatud ja ühtlustatud. 4) Kirjandusest tsiteeritud materjal², kus transkriptsioon on edasi antud muutmata. Aineistiku iseloomu kohta ülevaadet pakub järgmine kaart:

Aineistiku kogumise aeg. Aeg, mil üksikuilt kohtadelt keeleaineid kogutud, on esitatud iga päritolupaiga nimetuslühenduse seletuse lõpul (vt. Lühendused, B. Kohanimede lühendused).

¹ Tsiteeritud on järgmiste üliõpilaste poolt kogutud andmeid järgmistest paikadest: Paul Voolaine (Lutsi, Alulinna [SA], Hargla Mõniste), Adele Jürgens (Põltsamaa), Hildegard Kasvandik (Põlva), Ants Oras (Vuru-Jaagupi, osalt Vaivaru), Hilda Osmann (Puhja, osalt Väike-Maarja lõunaosa), Oskar Parmas (Vastseliina), Linda Pärt (Kuusalu, Rapla Järvakandi, Kadrina Põltsamaa), Alma Riisberg (Koeru), Ann Tamm (Karula, osalt Karksi), Aleks. Tiitsmaa (Karuse, osalt ka L.-Nigula põhjaosa ja Kullamaa Piirsalu), August Anni (Kolga-Jaani), Selma Holberg (Kihelkonna, eriti Tagamõisa), Richard Janno (Tori), Taavet Karopunn (Rõuge), Herm. Klein (Järva-Madise), Ksenja Kurgvel (Jämaja), Elmar Päss (Puhja, Sangaste lõunaosa), Marissa Raekson (Tarvastu Ämmuste), Julie Rõks (Tarvastu Mõnnaste), Marta Sakson (Torma, eriti Avinurme), Marie Sander (Kolga-Jaani), Mihkel Tedre (Rõigi), Auguste Kurfeldt (Koeru), Marie Teder (Karula, Urvaste idaosa), Aleksandra Univer (Saarde ja Halliste Põltsamaa). Võrdlemise vähesel määral on saadud tarvitada järgm. kogusid: H. Brindfeldt (V.-Nigula), Anna Johanson (Häädemeeste, eriti Tahkuranna), Mart Lepik (Iisaku), Nikolai Oder (Vaivaru), Hans Schmidt (V.-Jaagupi), Joh. Väinaste (Risti, eriti Nõva).

² L. Kettunen Kod. Vok. ja Kod. Kons., O. Kallase KrM.

Keelejuhtidest. Käsitletud keeleainestik — kui vastupidist pole eriliselt toonitatud — esindab kõige vanema sugupõlve keelt, s. o. sõnavara, mida 60—90 aastased vanakesed küsitlemise aegseil aastail oma igapäises kõnes veel tarvitasid, või vähemalt keelt, mida nad oma nooremas elueas mäletasid olnud tarvitavat. Nii autori enda kui ka Emakeele Seltsi stipendiaatide poolt küsitletud keelejuhid olid enamalt jaolt naisterahvad ja valitud siisugused, kelle juures ühis- ja kirjakeele mõju on olnud suhteliselt kõige väikesem ja kelle antavad teated on näinud olevat üldse kõige usaldatavamad muude kohapealsete inimeste omadega võrreldes.

Transkriptsioonist. Keelenäidete transkribeerimissüsteem on oluliselt sama, mille esitanud on prof. E. N. Setälä, FUF I 15—52, ja mille hiljem on tegelikult tarvitusele võtnud oma töödes prof. Lauri Kettunen. Kuna uurimus ei ole mitte foneetiline, vaid semasioloogiline, on autor pidanud üleliigseks, töö loetavusele isegi koormavaks, tarvitada kõige peenemat foneetilist märkimisviisi (see oleks ka tüüpide puudusel olnud raskendatud), eriti mis puutub sõnade järgsilpide enam-vähem redutseeritud vokaalidesse ja tsiteeritavate lausete lausefoneetilistesse vahekordadesse. Virumaa ranna ja Alutaguse murdeis pikkadest vokaalidest *ō, õ, ē, ē̄*, kujunenud diftongid on tüpograafilistel põhjustel märgitud *uo, üö* ja *ie* kujul, kuigi nende järelkomponent on artikulatsiooni poolest õige madal ja oleks tulnud märkida vastavalt labialiseeritud *q*-ga, labial. *q̄*-ga ja *ε*-ga. Mõnede häälikute ebasoovitav märkimine kahe eri tüübi abil (näit. *ē ~ ē̄, ô ~ o, ε ~ ē*), mida teoses teataval määral esineb, on seletatav trükitehniliste olude muutuvusega. Eriliselt olgu toonitatud, et senisele traditsioonile vastupidiselt olen vahekonsonandi hilisema kadu järgi kõrvusattunud kaht erisugust vokaali, milledest järgmine on *e, o, u, a* või *ä* (mitte aga *i* ega *ü*), märkinud mitte „hilissündinud diftongitena“, seega järgmist vokaali mitte konsonantollusena, vaid kumbagi sonandina: (*pugema*:) *poēb*, (*ladusin*:) *laōn*, (*kadüs*:) *kaūb*, (*pidäs*:) *peāb*, (*sigā*:) *seād* jne. Selleks põhjust andnud on asjaolu, et neid õige paljus murretes, eriti aeglasemas kõnetempos ja lauserõhulises paigas ei hääldata tõesti mitte diftongitena, vaid erisilpidesse kuuluvate vokaalidena, milledest ka esimene kuulduv sagedasti poolpikalt (*pidäs*: *piāb*, *lubā*: *lōā* jne.). Nende erinevus diftongitest selgub, kui võrdleme hääldusi: (*pās*:) ess. *paēna* ja *paēna* 'paina', 'biege', (*agū*:) *aukkas* 'buschig' ja *aukkas* 'hammustas', (*vigā*:) ess. *veāna* ja *veāna* 'vääna' jne.

Tsiteerimisest. Sugukeelte ainekute tsiteerimisel trükitud vanemate allikate põhjal on transkriptsioonis ette võetud järgmised muudatused: 1) Sjögren-Wiedemanni liivi keelenäidetes olen *a, o, u, q* asemel tarvitanud vastavalt *ä, ö, ü* ja *ə* (järgsilpides), *e* (esimeses silbis); 2) Genetzi karjala ja aunuse keelenäidetes olen *tt, t* ja *d* vastavalt korvanud tüüpidega *ttš, tš* ja *dž*. — Trükitehnilistel põhjustel olen pidanud mitmeti lihtsastama leedukeelsete tsitaatide transkriptsiooni.

Et F. Wiedemanni eesti-saksa sõnastikus keelenäited esinevad liht-transkriptsioonis, siis olen neid tsiteerinud eesti praeguse kirjakeele ortograafias (diftoongide all on jäetud — märkimata, *z, ññ, ñg, ñk, t, e, ü, ö, ä, a, o, u, õ* asemel on tarvitatud vastavalt *s, ñg, ñk, ii, ee, üü, öö, ää, aa, oo, uu, õõ* jne., samuti *tall* 'temal' asemel *tal, loud* asemel *lood* jne.). Alal on hoitud siiski palatalisatsiooni-märk ja lõuna-eesti keelekujudes *dz* ja larüngaal-klusiili märk '.

Sugukeelte ainek. Andmed soomekeelest on tsiteeritud Rennvall'i ja Lönnrot'i sõnastikkudest. Mõningad sõnatähendused on võetud ka E. S. Yrjö-Koskineni soome-prantsuse sõnaraamatust. Karjala ja aunuse keelenäited, kui allikat eriliselt pole nimetatud, on tsiteeritud A. Genetz'i tuntud sõnakogudest, kuna Ojans. = H. Ojansuu, KAÄH ja Kuj. = Karjalan kielen opas. Kielennäytteitä ja sanasto. Uusittu laitos. Julkaissut J. Kujola (selles esinev sõnastik on teatavasti uute ainetega täiendatud prof. L. Kettunen ja mag. T. Kaukoranta poolt). Eestikeelsete seletustega vepsL(õuna), eesti- ja soomekeelsete seletustega vadj ja ning eesti- ja soomekeelsete seletustega liivi ainek on tsiteeritud prof. L. Kettunen sellekohastest raamatutest kui ka käsikirjalistest kogudest. Et käesoleva teose trükkimine sündis aga suvel, millal prof. Kettunen'i viibimise tõttu Soomes mul võimalus puudus lõplikult kontrollida tsiteeritud aineid, näib olevat liivi ja osalt ka vadj keelenäidetes, eriti transkriptsiooni poolest, mõni eksimus ja ebatasasus juhtunud, milles süüdistada võiks ainult olusid. Saksakeelsete seletustega liivi keelendid on tsiteeritud Sjögren-Wiedemanni sõnastikust. VadjJ(oenperä) teated olen isiklikult üles märkinud sünnipärase vadjalase Dm. Tsvetkoff'i kõne järgi, samuti ka mõningad liivi keelenäited Tartus viibinud liivlaste kõne järgi. IngE(esti) keelenäited on tsiteeritud mag. Julius Mägiste kogust.

Käesoleva töö trükkimist lõpetades olen õnnelik siin südamlukku tänutunnet avaldama oma lugupeetud õpetajale ja kallile sõbrale prof. Lauri Kettunen'ile, kes, olles ise pikemat aega viljarikkalt töötanud eluskeelte (soome, eesti, vadja, liivi, vepsa ja karjala-aunuse) kohapealsel uurimisel, tundis juba algselt elavat huvi siin käsitletud aine vastu, ja terve töö kestes mind äratavalt ja nõuandvalt on aidanud ning oma väärtuslikud ainekogud mulle tarvitada on andnud. Sügavalt tuntud tänu lubatagu siin ka avaldada üliõp. Elmar Muuk'ile, kes täheldamist vääriva hoolsusega ja paljutöötava asjatundlikkusega läbi on lugenud selle teose II-se ja III-nda korrektuuri, nõnda ka dr. Ilmari Manninen'ile, kes temale omase kompetentsusega mitmel korral mulle selgitavaid teateid on andnud käsitletud nimetuste all mõistetavate etnograafiliste esemete kohta ja kes sest seisukohast ka 10.—16. poogna korrektuurid on lugenud. Sooja tänuga nimetan siin ka mu kalli abikaasa Elmerice vaevarikast tööd teosele indeksi kokkuseadmisel. Tarvitan juhust siin ka tänulikult meelde tuletada mitmel korral mulle sõbraliku nõuga kaasa aidanud Tartu ülikooli õppejõudusid prof. Lucien Rudrauf'i, prof. Wilhelm Wiget'it, prof. E. Kieckers'it ja prof. Leonh. Masing'ut, samuti ka kõiki ülemal nimetatud Emakeele Seltsi stipendiaatsid, kes ennastsalgava usinusega mulle keelelisi teateid on kogunud, nõnda ka neid lk. VIII loetletud, suuremalt jaolt mulle isiklikult tundmatuid korrespondentisid. Tänuga nimetan siin ka ülikooli Acta'de toimetust, eriti aga peatoimetajat prof. W. Andersoni, kellede vastutulelikkuse tõttu on käesoleva töö trükkimine võimaldunud. Meie kitsastes oludes küll vist rahuldava tüpograafilise välimuse eest võlgnen tänu „Postimehe“ trükikoja juhatajale hra V. Pärtelpojale, faktorile hra V. Mann'ile ja hradele ladujatele, kes raskevõitu töö õnnelikult on lõpetanud.

Tartus 29. sept. 1924.

Albert Saareste.

Lühendused. — Abréviations.

A. Kirjandus ja ainekogud. — Publications, recueils de matériaux, etc.

- A h l q v. = A h l q v i s t'i järele.
- AS = H. Gösekeni sõnastiku lisandused „Animadversiones & Supplementum“ (vt. allp. G ö s.).
- A. Thor-Helle = Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732.
- Bas = Basilier'i järele.
- Beitr. = Prof. H. Paasonen, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Sonderabdruck aus den XIII—XVII. Bänden der Zeitschrift Keleti Szemle (Revue Orientale). Budapest 1917.
- Bibl. Verz. = E. N. Setälä, Bibliographisches Verzeichnis der in der Literatur behandelten älteren germanischen Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen. Helsingfors 1912—1913 (Sonderabdruck aus den FUF XIII, Festgabe für Vilh. Thomsen, 2. Teil).
- BWS = Dr. Joos. J. Mikkola, Beziehungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors 1894 [MSFOu. VIII].
- Dal' = Толковый словарь великорусского языка Владимира Д а л я. I—IV. Москва 1863—66.
- DWb = Fr. L. K. Weigand, Deutsches Wörterbuch. 5-te Aufl. Giessen 1910.
- EK = Eesti Keel. Emakeele seltsi ajakiri. Tartus. I (1922), II (1923).
- EKirj. = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. I—XVIII (1906—24).
- ERhvl. = Eesti rahvalaulud. Rahvasuust korjanud ja välja annud Dr. M. Weske. Tartus. I (1879), II (1883).
- ERM = Eesti Rahva Muuseum.
- EtWb. = Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Achte verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg 1915.
- EV = H. Neus, Ehstnische Volkslieder. I—III. Reval 1850—2.
- FBB = Vilh. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-liettiske) Sprog. København 1890.
- FUF = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors.
- FUSpr. = Dr. Josef Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. 2-te, verbesserte Auflage. Berlin u. Leipzig 1922. (Sammlung Götschen).
- Gen. = Genetz'i järele tsiteeritud.
- GL = Albert Dauzat, La géographie linguistique. Paris 1922. (Bibliothèque de Culture générale).
- GSI = Vilh. Thomsen, Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske. København 1869.
- Gös. = Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Einführung zur Estnischen Sprache / ... Von Henrico Gösekenio ... REVAL / ... Anno 1660. [Tarvitatud üks neist vähestest eksemplaridest, millele jaurde on lisatud 15 lk. suurune „Animadversiones & Supplementum in Vo-

- cabularium Oesthonic-Germanicum, cum annotatis Erratis Gravioribus*, prof. L. Kettunen omandus].
- Gös. AS (vt. AS ja Gös).
- HH = M. Heinrichi Stahlen Reval: Estho-Livonis, Sand- und Saupbuch für das Fürstenthumb Esthen In Elffland. I—IV, 1632—8.
- Hupel = A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch, Riga und Leipzig 1780. — Id. Zweite durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau 1818.
- J. Guts. = ΣΥΝ ΘΕΩ. Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam. Judicia tentandi & experiendi causâ in lucem editæ à Johanne Gutsclaff / Pastore zu Brß. Dorpati Livonorum. Excudebat Johannes Vogel / Acad. Typogr. Anno MDCXLVIII.
- JSFOu. = Journal de la Société Finnoougrienne. Helsingfors.
- KAÄH = Heikki Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria. Helsingissä 1918 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 162 osa).
- Kett. = prof. L. Kettunen käsikirjalistest kogudest või trükitud teostest tsiteeritud.
- KL = H. Paasonen, Kielellisiä lisiä Suomalaisten sivistyshistoriaan (Vähäisiä kirjelmia XXIV). Helsingissä 1896.
- Klvp. = Kalevipoeg.
- Kod. Kons. = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt. Helsinki 1913 (MSFOu. XXXIII).
- Kod. Vok. = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischen Mundarten. Helsinki 1913 (MSFOu. XXXIV).
- KPT i-lopp. diff. = Martti Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa. Helsinki 1919—20. (Eripainos aikakauskirja „Suomen“ IV jaksos 17. osasta).
- KrM = O. Kallas, Kraasna Maarahvas (Äratrükk ajakirjast „Suomi“). Helsingis 1903.
- Kuj. = Karjalan kielen opas, Kielenäytteitä ja sanasto. Uusittu laitos. Julkaissut Joh. Kujola. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki 1922.
- Kursch. = Friedrich Kurschat, Wörterbuch der litauischen Sprache. I. Halle 1870.
- KW = Dr. August Ahlqvist, Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen. Deutsche, umgearbeitete Ausgabe. Helsingfors 1875.
- Lalis = Antanas Lalis, Lietuviškos ir angliskos kalbu žodynas. I. Chicago 1903.
- LM = O. Kallas, Lutsi Maarahvas. Helsingis 1894.
- LSBK = Heikki Ojansuu, Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. Helsinki 1921. (Vähäisiä kirjelmia. Julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. XLIX).
- LSp. = M. Henrico Staheln, Leyen Spiegel etc. Revall 1641—9.
- LVHA = Lauri Kettunen, Löuna-vepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid. Tartu 1922. — II. Vokaalid. Tartu 1922. (Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis B II, 2; B III, 4).
- Lönnr. = E. Lönnröt, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. I—II. Helsingissä 1874—80. — Lisäviikko. 1886.
- Maailm. hist. = Maaailman historia.
- MChr. = H. Paasonen, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar

- und grammatikalischem Abriss. Helsingfors 1909.
- MSFOu. = Mémoires de la Société finno-ougrienne. Helsingfors.
- Must. = O. Mustonen'i kogutud keelenäidetest.
- MUSz. = Magyar-ugor összehasonlító szótár. Írta Budenz József. Budapest 1873—81.
- Mühl. = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca ... = K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin Riga 1923—.
- Müller = Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Dorpat 1891.
- NDEtWb. = H. S. Falk und Alf Torp, Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch. I—II. Heidelberg 1911.
- Neuph. Mitt. = Neuphilologische Mitteilungen. Helsingfors.
- NRL = H. J. Strengh, Nuoremman ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä. Helsinki 1915.
- OESvD = A. O. Freudenthal och H. A. Vendell. Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna. Helsingfors 1887.
- Ojans. = prof. H. Ojansuu järele.
- Quantitätsw. = E. N. Setälä, Über den Quantitätswechsel im finnisch-ugrischen. Vorläufige Mitteilung. (JSFOu. XIV₃).
- Reall. = O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertums-kunde. Strassburg 1901. — Zweite vermehrte und umgearbeitete Auflage. Strassburg 1917—.
- Ren v. = G. Renvall, Suomalainen Sana-Kirja. Aboæ. 1826.
- Ross(ihn). = Soachim Rosfihniuz. Südeftnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus der Sonntags-Evangelien und Episteln und der
- Leidensgeschichte Jesu etc. (Verh. d. Gel. Estn. Ges. XIX).
- Set. = prof. E. N. Setälä järele.
- Sitzb. d. Gel. Estn. Ges. = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat.
- Sj.-Wied. = Joh. Andreas Sjögren's livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg 1861.
- SK1T = Heikki Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmä. I. Jyväskylä 1916.
- s-Laute = H. Paasonen, Die finnisch-ugrischen s-Laute. Helsinki 1918. (MSFOu. XLI).
- SIetWb = Dr. Erich Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch. I (A—L). Heidelberg 1908—13.
- SP = Heikki Ojansuu, Suomalaisista paikkannimitutkimusta. I. Tähänastisen tutkimuksen arvostelua. (Turun Suomalaisen Yliopistoseuran julkaisuja). [1920].
- S-te = autori poolt kogutud liivi keelenäidet.
- Stender = G. Fr. Stender, Lettisches Lexikon. Mitau 1789.
- Studien = Nicolai Anderson, Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen. (Verh. d. Gel. Estn. Ges. IX). Dorpat 1879.
- Stufenw. = E. N. Setälä, Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen. (Sonderabdruck aus den Finnisch-ugrischen Forschungen XII. Helsingfors 1914).
- Sv.Dial.Lex. = Johan Ernst Rietz, Svenskt dialekt-lexikon eller ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund 1867.
- SvEtO = E. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok. Lund 1922.

Tietos. = Tietosanakirja. Helsinki 1909—22.

TschTW = Yrjö Wichmann, Tschere-missische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss. Helsingfors 1923.

Ulm. = Carl Christian U l m a n n, Let-tisches Wörterbuch. Erster Theil. Let-tisch-deutsches Wörterbuch. Riga 1872.

Urkb. = Dr. Friedrich Georg von B u n g e, Liv-, Esth- und Curlän-disches Urkundenbuch nebst Re-gesten. Reval 1853.

Vergl. Wb. = Dr. O. D o n n e r, Ver-gleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. I—III. Helsing-fors 1874—88.

Verh. d. Gel. Estn. Ges. = Verhand-lungen der Gelehrten Estnischen Ge-sellschaft zu Dorpat.

Vir. = Virittäjä. Uusi jakso. Kotikie-len Seuran aikakauslehti. Helsinki.

VK = Vana Kannel. Täieline kogu vanu eesti rahva laulusid, välja annud J a k o b H u r t. Tartus, 1875—86.

VKÄH = Lauri K e t t u n e n, Vatjan kielen äännehistoria (Eripainos aika-kauskirjasta „Suomi“). Helsinki 1915.

Wandl. = Nikolai A n d e r s o n, Wand-lungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen. St. Péters-bourg 1893. (Mémoires de l'Acadé-mie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VIIe série. Tome XL, nr. 2).

Weig. ehk Weigand, vt. DWb.

Wied. Wb. = Ehnstnisch-deutsches Wör-terbuch von Dr. Ferdinand W i e -d e m a n n. Zweite vermehrte Auf-lage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redi-girt von Dr. Jacob H u r t. St. Pe-tersburg 1891.

Wotj. Chr. = Yrjö W i c h m a n n, Wot-jakische Chrestomathie mit Glossar. Helsingfors 1901.

ÄH = E. N. S e t ä l ä, Yhteissuoma-lainen äännehistoria. Helsinki 1891.

Õig. Sõn. = Õigekirjutuse Sõnastik.

B. Kohanimede lühendused¹. — Abréviations des noms de lieux¹.

Alut = Alutaguse (82—91 [—94]).

Amb = Ambla (64, 65, 193). —20, —23.

AmbK = „ Koigi (193). —23.

AmbL = „ Linnapa (64). —20.

AmbM = „ Moe (65, klrdes). —23.

AmbP = „ Piilu (65, kagus). —23.

AmbT = „ Tapa (65, läänes). —23,

An = Anna (67). —24.

Ans = Anseküla (2). —20.

Aud = Audru (142). —19, —23.

AudP = „ Põhara (142, põhjas). —23.

AudS = „ Saulepi (142, lõunas). —23.

AudT = „ Tuuraste (142, keskel). —19.

Em = Emmaste (16). —22.

Hag = Hageri (46). —18, —23.

HagK = „ Kurtna (47, põhjas). —23

HagP = „ Päävati (47, lõunas). —23.

Halj = Haljala (80, 81). —23, —24.

HaljK = „ Kisuveri (80). —23.

HaljO = „ Oja (81). —24.

Hall } = { Halliste (peamiselt Vana Ka-
HallK } = { riste vald, Kurmi ümbrus).
(151 [152]). —23, —24.

HallP = Halliste Pornuse (152). —24.

Han = Hanila (36, 38). —16, —19.

Har = Hargla (178, 179). —21, —22.

HarK = „ Koiküla (178). —22.

¹ Klambrites jämedalt trükitud numbrid tähendavad numbroid kaardil lk. IX. (Les numéros en gros caractères renvoyent aux numéros sur la carte p. IX). Nurksulgudes olevad numbrid tähendavad paiku samas kihelkonnas, mida aga kohanime lühenduse all harvemini mõeldakse. Lõpulolevad, kriipsukesele järgnevad numbrid tähendavad ainestiku kogumise aastaid (—20 = 1920 jne.).

- HJn = Harju-Jaani (53, [57]). —22.
 HJnO = „ Oase (57, läänes). —22.
 HJnP = „ Pirga (57, idas). —22.
 Hm = Hiiumaa (12—16).
 HMd = Harju-Madise (42). —20, —23.
 Hrm = Harjumaa (39—61, 195, 196).
 HarM = „ Mõniste (179). —21.
 HarT = „ Taheva (178).
 Hel = Helme (159). —21.
 HelJ = „ Jõgeveste (159). —21.
 Hä = Häädemeeste (146, 147). —21,
 —22, —23, —24.
 HäO = Häädemeeste Orajõe (147). —21.
 —22, —23, —24.
 HäT = Häädemeeste Tahkuranna (146).
 —23.
 Iis = Iisaku (92—94). —22, —23.
 IisM = „ Mäetaguse ja Uhe (92).
 —22.
 IisT = „ Tudulinna (94). —23.
 JJn = Järva-Jaani.
 Jm = Järvamaa (64—73, 193).
 Jn = (Saaremaa) Jaani (9). —23.
 JMd = Järva-Madise (66). —23.
 Ju = Juuru (56, 195, 196). —18.
 JuKa = „ Kaiu (56, lõunas). —18.
 JuKu = „ Kuimetsa (56, põhjas).
 —18.
 JuM = „ Maidle (195). —18.
 JuS = „ Siuge (196). —18.
 Jäm = Jämaja (2). —23.
 Jõe = Jõelähtme (51). —22.
 Jõh = Jõhvi (85—87). —21.
 JõhK = „ Künnapõhja (87). —21.
 JõhV = „ Valaste (85). —21.
 Jü = Jüri (50, 52). —22, —23.
 Kaar = Kaarma (198). —20.
 Kad = Kadrina (63). —23.
 KadK = „ Kukepalu (63). —23.
 KadP = „ Palmse (62). —23.
 KadV = „ Vanamõisa (63). —23.
 Kam = Kambja (168, 173). —22, —23,
 —24.
 KamK = „ kih., Kambja v. (Ur-
 mamaa k. jne.) (173). —33.
 KamR = Kambja Reola (168). —22,
 —24.
 KamUPr = Kambja Uue-Prangli (173)—23.
 Kan = Kanepi (174). —17.
 Karj = Karja (8). —20.
 Kark = Karksi (157—158). —17, —21.
 KarkM = „ Mõtsakuru (158). —21.
 Karl = Karula (177). —22, —23, —24.
 Kars = Karuse (37). —22, —23.
 Kei = Keila (43—45). —23.
 KeiU = „ Uksnurme (45). —23.
 KeiV = „ Valksa (43). —23.
 Kih = Kihelkonna (4—5). —20, —23.
 KihK = „ Koimla (4). —24.
 KihT = „ Tagamõisa (5). —22.
 Kihn = Kihnu (1). —19, —20, —21
 (kirjal. ka hiljem).
 Kir = Kirbla (34). —16, —23.
 KJn = Kolga-Jaani (124, 125). —22,
 —23, —24.
 Kod = Kodavere ([105], 106 [109, 110])—
 09, —10 [L. Kettunen].
 KodA = „ Alatskivi (109). —09,
 —10. [L. Kettunen].
 KodK = Kodavere Koosa (110). —23.
 KodN = „ Naelavere (109). —23.
 Koe = Koeru (73). —22, —24.
 Kos = Kose (54, 55). —18, —23.
 Kr = Kraasna (192). —01. [O. Kallas].
 Kull = Kullamaa (23—27). —15, —16,
 —17.
 KullL = „ Laukna (25). —23.
 KullO = „ Ohtla (26). —22.
 KullP = „ Piirsalu (23). —21.
 —23.
 KullS = „ Soosalu (24). —22.
 KullT = „ Tiinuse (27). —15,
 —16, —17.
 Kur = Kursi (116). —24.
 Kuus = Kuusalu (58, 59 [—61]).
 Kuush = „ Hirvli (59). —22,
 —23.
 KuusJ = „ Juminda neem (60).
 —21, —22, —23.
 KuusP = Kuusalu Pärispea neem (61).
 —21, —22, —23.
 KuusS = Kuusalu Salmistu (58). —22
 —23.
 KuusT = „ Tapurla (60). —22,
 —23.

- Kāi = Kaina (15). —21.
 Kār = Kārla (6). —17.
 Kō = Kōpu (130). —23.
 Lai = Laiuse (99–102). —19, —22.
 LaiJ = „ Jõgeva v. [eriti Painküla] (101). —22.
 LaiK = Laiuse Kõola (100). —22.
 LaiT = „ Tähkvere (99). —19.
 LaiTi = „ Tirma (100).
 Lih = Lihula (35). —23.
 Lm = Läänemaa manner (17–38, 194).
 LNg = Lääne-Nigula (21, 22). —17, —18, —19, —20.
 LNgK = Lääne-Nigula Kirimäe (21). —20.
 LNgTa = „ Taebla (21). —17, —18, —19.
 LNgTu = „ Turvalepa (21). —20.
 LNgU = „ Uugla (21). —17.
 Lu = Lutsi (191). —21.
 Lüg = Lüganuse (83, 84). —21, —24.
 LügA = „ Aidu (84). —21.
 LügK = „ Kääniku (83). —21.
 LügP = „ Purtse (83). —24.
 LügS = „ Savala (84). —21.
 Mar = Martna (19, 20, 28). —22, —23.
 MarH = „ Haasika-Aeska (19). —22.
 MarK = „ Kirna (20). —22.
 MarL = „ Laikküla (28). —23.
 Mih = Mihkli (138, 139). —15, —16 (kirjal. ka hiljem).
 MMg = Maarja-Magdaleena (104, 107, 108). —19, —23.
 MMgK = Maarja-Magdaleena Kaitsemõisa (107). —23.
 MMgKu = Maarja-Magdaleena Kudina (104). —23.
 MMgS = Maarja-Magdaleena Saare (108). —19.
 Muh = Muhu (11). —20, —21, —22, —23, —24.
 Mus = Mustjala (199). —21.
 Märj = Märjamaa (29, 30). —15, —16, —17, —23.
 MärjH = „ Haimre (30, idas). —15.
 MärjL = „ Lümandu (29). —23.
 MärjP = „ Paenküla (30, läänes). —16, —17, —23.
 Nis = Nissi (41). —22.
 No = Noarootsi (201). —19.
 Nõ = Nõo (115, 167).
 NõP = „ Pihva (115). —24.
 NõR = „ Rõhu (167). —23.
 Ot = Otepea (200). —24.
 OtL = „ Iõunaosa (200). —24.
 OtP = „ põhjaosa (200). —24.
 Pai = Paistu (153). —21, —22, —24.
 Pal = Palamuse (103). —24.
 Pee = Peetri (72). —23.
 PeeK = „ Koigi (72). —23.
 Phl = Pühalepa (14, [13]). —21, —22.
 PhlK = „ Kärda (13). —21.
 Pil = Piliistvere (120–122). —22, —23.
 PilJ = „ Järavere (120). —23.
 PilV = „ Võhma (122). —23.
 PJg = Pärnu-Jaagupi (135, 136, 137, 201). —17, —23.
 PJgM = Pärnu-Jaagupi Mõisaküla (136). —23.
 PJgT = „ Tabria (135). —22.
 Pm = Pärnumaa (132–158, 201).
 Puh = Puhja (165, 166). —22, —23.
 PuhK = „ Kavilda (166). —22, —23.
 Pä = Pärnu kihelk. (143–145). —21, —23.
 PaK = „ „ Kurena (144). —23.
 PaM = „ „ Metsküla, Surju vallas (145). —21.
 PaP = Pärnu kihelk. Papsari (143). —23.
 Põ = Põlva (181, [182]). —22, —23.
 PõA = „ Adiste (182). —23.
 Põi = Põide (10). —22.
 Põlt = Põltsamaa (117–119). —22.
 PõltP = „ Pudivere (117). —22.
 Püh = Püha (7). —20.
 Rak = Rakvere (ja VJg piiripealne ümborus) (79). —22.
 Ran = Rannu (164). —24.
 RanE = „ Ervo (164). —24.
 Rap = Rapla (48, 49). —21, —23, —24.
 RapJ = „ Järvakandi (49). —23, —24.
 Rid = Ridala (17, 18). —17, —18, —19, —20, —22.
 RidA = Ridala Asuküla (18). —17, —18, —19, —20.

- RidE = Ridaia Eiglia (17). —22.
 Ris = Risti ([39], 40). —21.
 Ris(Növa) = Risti Növa (39). —24.
 RisV = Risti Vilivalla (40). —21.
 RisÄ = „ Änglema (40). —21.
 Ráp = Rápina (eriti kiriku ümbrus) (183. [184]). —22, —23, —24.
 RápV = Rápina, Veriora Virusküla (184), —23, —24.
 Röi = Rõigi (12). —23.
 Rõn = Rõngu (163). —24.
 Rõu = Rõuge (180). —23.
 SA = Seltinghof-Aahof (Alulinna) (190). —21.
 Saa = Saarde (148—150). —24.
 SaaJ = „ Jäärja (150). —24.
 SaaK = „ Kilingi-Kikepera (149). —24.
 SaaL = „ Laiksaare (148). —24.
 SaaV = „ Voltveti (149). —23, —24.
 San = Sangaste (160—162, 176).
 SanL = „ Lauküla (161). —23.
 SanLa = „ Laatre (176). —24,
 SanM = „ Mäeküla (161). —23.
 SanP = „ Puka (162). —22.
 SanU = „ Uniküla (160). —23.
 Set = Setu (187, 188, 189). —21.
 SetK = „ Kolovinna k. (188).
 SetL = „ Lõkova k. (189).
 SetO = „ Obinitza k. (187).
 Sim = Simuna (75—77). —18, —23.
 SimA = „ Avanduse (76). —18,
 SimS = „ Seli (77). —23.
 SJn = Suure Jaani (123, 131).
 SJnO = „ „ Olustvere (123). —23.
 SJnP = „ „ Pilustvere (131). —21.
 Srm = Saaremaa (2—10, 198, 199, 203).
 Tall = Tallinna (202). —15, —16, —17 jne.
 Tarv = Tarvastu (154, 156). —23, —24.
 TarvM = „ Mõnnaste (154). —23.
 TarvÄ = „ Ämmuste (156). —23, —24.
 Tm = Tartumaa (ka San kihelk.) (95—116, 160—173, 197, 200).
 Tma = Tartu-Maarja (111, 112, 113, 115). —22, —23, —24.
 TmaL = Tartu-Maarja Lohkva (112). —23.
 TmaR = „ „ Raadi (112). —24.
 TmaVas = „ „ Vasula (113). —22, —24.
 TmaVe = Tartu-Maarja Vesneri (111). —22.
 TmaVo = Tartu-Maarja Vorbuse (115). —22.
 Tor = Tori (134). —23.
 TorR = „ Riisa (135). —22.
 Torm = Torma (95—98). —23, —24.
 TormA = Torma Avinurme (95). —23, —24.
 TormL = „ Laurissaare (95). —23.
 TormT = „ Tarakvere (98). —23.
 TormV = „ Võtikvere (97). —23.
 Tõs = Tõstamaa (140, 141). —19.
 TõsM = „ Metsküla (T. mõisa ligi) (140). —19.
 TõsP = Tõstamaa Pootsi (141). —19.
 TõsS = „ Seli (140 ja 141 vahel)
 Tü = Türi (68—71)
 Tük = „ Kärü (varemalt Vändra kül-
 ješ) (69). —21.
 TüO = Türi Oisu (71). —24.
 Tüp = „ Piiumetsa (68). —18.
 Tüs = „ Särevere (70). —24.
 Ur = Urvaste (175). —23.
 Vaiv = Vaivaru (88—91). —22, —23, —24.
 VaivK = Vaivaru Kudru (91). —22, —23, —24.
 VaivP = Vaivaru Puhkova (89). —23, —24.
 VaivR = „ Reidepõllu (88). —23.
 VaivRg = „ Riigi (91). —23, —24.
 VaivS = „ Samokrassi (90). —23, —24.
 VaivU = „ Udria (89). —22, —24.
 Valj = Valjala (203). —20.
 Varb = Varbla (194). —16, —17, —19, —22.
 VarbS = „ Saulepi (194, lõunas). —16, —17.
 Vas = Vastseliina (185, 186). —22.
 Vel = Velise v. Vigala kih. (32). —17.
 Vig = Vigala v. (31, 33). —15, —16, —17, —23.
 VigN = Vigala Naravere ja selle ümbrus (33). —17, —23.
 VigP = Vigala Päärdu (204). —17, —23.
 Vilj = Viljandi kih. (126—129). —23.
 ViljK = „ Karula v. (127 ja 128 vahel). —23.

Transkriptsiooni märkidest. — Des signes diacritiques.

Siin esitatud lühidate ja lihtsastatud selgituste kokkuseadmisel on silmas peetud lugejaid mittefennoloogisid. Käsitletud on ainult need märgid, mis esinevad eesti ja t. lms. keelendite transkribeerimisel.

- ˘ tähe peal (*ĩ, ñ, ẗ*) tähendab selle hääliku (üli-) lühidat vältet.
Les lettres surmontées de ˘ désignent des sons fort courts.
 - \ tähe peal (*ā, î, ñ, ẗ*) tähend. hääliku poolpikka vältet. Les lettres surm. de \ désign. des sons demi-longs.
 - tähe peal (*ā, ñ, ẗ*) tähend. hääliku pikka vältet. Les lettres surm. de - désign. des sons longs.
 - ^ tähe peal (*ā, î*) tähend. hääliku ülipikka vältet. Les lettres surm. de ^ désign. des sons très longs.
 - / konsonandi peal (*ñ, ẗ*) tähend. selle palataalset (peenendatud, suulaestatud) hääldamist. Les lettr. surm. de / désign. des sons (consonnes) mouillés.
 - ˘ vokaali all (*i¹, u*) tähend. selle esinemist diftongi konsonantlülina. Les voyelles marquées par ˘ au-dessous sont des sons consonants de diphtongues.
 - < hääliku all (*ē*) tähend. selle hääldamist rohkem suu tagaosas (*ē* on eesti kirjak. *e* ja *õ* vaheline häälik). Les lettres avec < au-dessous désign. des sons articulés plus en arrière.
 - ˘ hääliku all (*ē, ε*) tähend. selle hääldamist veel enam suu tagaosas kui < puhul ja pisut kõrgemal (*ē* = kõrgelt hääld. *õ*). Le ˘ sous les lettres désigne que le son a une articulation palatalo-vélaire.
 - ^ tähe all (*ô*) tähend. selle kõrget hääldamispaika (*ô* seega *o* ja *u* vaheline häälik). Le ^ sous les lettres indique que le lieu d'articulation des sons est plus palatal.
 - ˘ tähe all (*ō*) tähend. hääliku madalat hääldamiskohta (*ō* on seega *o* ja *a* vahepealne). Le ˘ sous les lettres indique que le lieu d'artic. est relativement bas.
 - tähe all (*r, ŋ*) tähend. et häälik (konson.) kujundab silbi, s. o. esineb sonantses funktsioonis. Les cons. *r, ŋ* etc. sont syllabiques.
- ĩ, ẗ* kuuluvad järgneva silbi algule. Les sons *ĩ, ẗ* se rapportent au syllabes suivantes.

¹ *ĩ, ẗ* võrduvad seega eesti kirjak. *j-le*.

- η* on vastu pehmet suulage hääldatav ninahäälik (= *n* ühendites *ng, nk*). *η* est une cons. nasale palatale.
- b, d, g, z, m, n, e, i* jne. on helilised häälikud. Les minuscules désignent des sons sonores.
- B, D, G, Z, M, N, L, R, E, I* jne. on helita häälikud. Les petites majuscules désignent des sons sourds.
- λ* tähend. suu tagaosas hääld. *l*-e. La lettre *λ* désigne une *l* vélaire.
- ' sõna lõppvokaali järgi tähendab *eL* murretes tarvitavat kõri-sõlme sulghäälikut. Le ' après la voyelle finale désigne la plosive laryngale (p. ex.: *salve*').

Märkused. — Remarques.

Joonte all ja kaartidel esinevad negatiivsed teated on märgitud ainult kordadel, kui keelejuht on sõna puudumist teatavas murrakus eriliselt toonitanud. Ka muudel puhkudel, kui teatav nimetus kõnesolevast murrakust pole muude nimetuste kõrval tsiteeritud, tuleb mõista, et see nimetatud murrakus puudub, s. t. on tundmatu vähemalt keelejuhile.

Joonte alla juhatavad numbrikesed keelenäidetel, kui nad järgnevad nominatiivile, siis kuuluvad nad ainult sellele, kui nad järgnevad genetiivile või partitiivile, siis kuuluvad nad ühtlasi ka nominatiivile, kui nad aga järgnevad sulgudesse asetatud genetiivile, siis kuuluvad nad ainult sellele viimasele.

Isolekside jooni kaartidel ei tule mitte mõista topograafiliselt täiesti täpsetena. Oletatavad isoleksid on märgitud katkestatud joontega.

A. Esimene osa — Première partie

Analüüs — Analyse

I. Eluta loodus, ained. — Nature inerte, substances.

1. 'Orage', 'Gewitter'; 'tonnerre', 'Donner'.

Tarvitusel on viis nimetüüpi: 1. peaaegu üle terve eP man-
nermaa ja eL *pikne* g. *pikse* ~ *pitkne* g. *pitkse* ~ *pikken* g. *pikne* jne.;
2. eP mandri lääneosa (Hrm, Jm, Lm, PmP) ja Srm *kõu* g. *kõuue* (*kõve*)
~ *kõuekke* g. *kõuek(ke)*se jne.; 3. Alut, Virm ja Tm kirdeosa *äkke*
g. *äk(ke)*se ~ *äiekkene* g. *äiekkese* jne.; 4. Hm *isü* g. *isü* (< * *iso*);
5. *vanem* ~ *vanaisa* ~ *taeva esä* jne. peajasjalikult eL-s (vt. kaarti lk. 5).

Neist *pikne* (Joh. Guts1: Donner *Piden* [Item *Pidne* fe]) on
kahtlemata juba algsoome nimetus, vrd. s. *pitkäinen* 'Donner',
p. pauhaa, li. *piiki* („kõue“ ja „äikese“ vasted puuduvad liivis).
Sõna on nähtavasti samatüveline kui *pik* ~ *pitk* 'lang'. Tähenduses
on eestis eraldada kolm varjundit: 'Donner', *pikne müristab*, *pikse*
mürin, *pikne üüjab*, sellest vaevalt lahutatav 'Gewitter', ühendustes
pikse ilm, *pikse pilv*, *p. vihm*, kuna üksikult *pikne* 'Gewitter' näh-
tavasti ei tarvitata, ja lõpuks veel 'Blitz', *pikne löi sisse* = *välk l. s.*,
pikse lõk, *pikne löi majä põlema*. — Sõna *kõu* on muidugi identne
s. sõnaga *kouko* g. *kouvon* ~ *koukoi* g. *koukon*¹ 'grosses Raubtier
(kouki)' (Renv.), 'stort rofdjur, björn, varg l. ulf', (barnspr.) 'lus
(koiki)'; 'buse, spöke, tomtegubbe' (Lönnr.): *kouvon peijaiset* (*k.*
hät, k. päälliset) = *karhun peijaiset, tuonela on elämän kouko,*
kouvon tuuli 'stryk', antaa kouvon tuulta, kouvat vääntävät hiuk-
sista köyden ja taluttavat jokeen sen lapsen joka ei anna tappaa
koukoja päästänsä. Võimalik, et selle algsoome tagasiulatuva sõna
varem tähendus on olnud 'vana olevus, vanake', vrd. veel praegu
eestis [v, hv]: Kos *vanä kõu* 'vanamees, vanataat', VJg (Rägavere)
esä minä vanä kõu enäm sūrt iäksa, VaivU *vanä kouksu* 'vana
rauk', Wied. Wb. *vana kõu* 'sehr alter Mann, Ahnherr, Altvater', G ö s.

¹ Vrd. ka s. kohan. *Kouvo*, *Kouvola* jne. eri paigus.

lk. 106: Anherr / *wanna touw* / Suur Iffa; lk. 420: Vater / Iffa / Taat / Rouw. Gros Vatter / Iffa issa / *wanna touw*, millest siis eestis oleks arenenud tähendus 'Donner, Gewitter'¹, *kõu* (*kõuēkke*) *müristab*, *kõuē mürin*, *k. pilv*, *k. vihm*, *k. ilm* (tähendus 'Blitz' aga puudub), vrd. allpool *äkke*, *vanem*, *vanaisa*, soomes aga eufemistlikult 'karu, hunt; tont' jne, mille puhul vrd. e. (Wied.) *vana mees* 'der Bär', *metsa-vana* 'der Wolf', *metsa-akku* (vrd. s. *akka*) id. Sõna *kouvo*, *kõu* (< **kouvoi*) on kahtlemata laenatud balti keeltest (või isegi i.-eur. keelest?), vrd. le. *kaũkas* 'Alraun, ein unterirdisches kleines Männlein; ein ungetauft gestorbenes Kind; Kobold; Wampyr', mpr. *cawx* 'Teufel', le. *kaukspenis* 'Donnerkeil, Donnerstein'. Sõna algtähendus on nähtavasti olnud 'surnu hing' (M. Varonen, Vainajainpalvelus lk. VIII; Setälä, FUF XII, 183—94). — Analoogiline tähenduslik arenemine on ka sõnal *äkke*, mis on deminutiivkuju (vrd. *kõuēkke*) sõnast *ä* g. *äjä* 'vanaisa; abikaasa isa', vadjJ *ād* g. *ādā* 'taat, vanaisa', s. *äjä* 'Greis, Alter, Grossvater, Ehemann', algtähendus nähtavasti 'suur', vrd. s. *äjä* 'palju', ja mille vasted ulatuvad ugripoolsete keelteni (Setälä, Suom. suv. esihist., „Maailm. historia“, 490). Sõna tarvitatakse praeguses eestikeeles täpselt samus varjundeis 'Donner' ja 'Gewitter', mis *kõu*'gi: *ä*. = *müristamine*, *äkkese pilv*, *ä. vihm* ~ *äjä vihm*, *ä. ilm*. — Täiesti analoogiliselt on kujunenud muud samatähenduslikud nimetused: Hm *isü vihm*, *isü äjäb* (*hüjäb*), *isü müristab*, vrd. s. *iso* 'suur', e. *isä*, s. *isä* 'Vater', s. läänemurrete *isänen* 'äike'²; HäO *vanaisa* (*vanatädi*) *ilm* (ka liS *vana iza* 'Donner'), Kark *vanä äit* (< *ätti*), mujal eL-s *vanamb müristäp*, *vanaesä* = *pikkene*, SanU *vanä* (*teü eüü* 'kõu müristab') jne., vrd. ka s. *ukko* 'Greis, Ehemann, Grossvater' ja *ukko* ~ *ukkonen* 'Donner', karj. *ukko* 'vanamees, vanaisa; äikene'.

Kõigest ülalöeldust, samuti sõnade geograafilisest levinemisest võime kaunis kindlasti järeldada, et *pikne* oli varemalt ainuline üldestiline (Karjas veel Srm kohta vist ainsa jäänusena on püsinud *pētkne*) nimetus, mis tähenduses 'Donner, Gewitter' juba algsoomest pärandus, kuna muud nimetused nagu *kõu*, *äkke*, *isü* jne. oleksid arvatavasti eesti erielu aegsed, kitsamalt kohalikud semasioloogilised arendid, samuti kui näit. vadj. *jumara tuli* 'salama, гроза', *ilä tuli* 'salama, молнія'.

¹ Rahvaluules veel tähendus 'Donnergott'?

² Vt. K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, lk. 118.

2. 'Rougeur du couchant', 'Abendröte'.

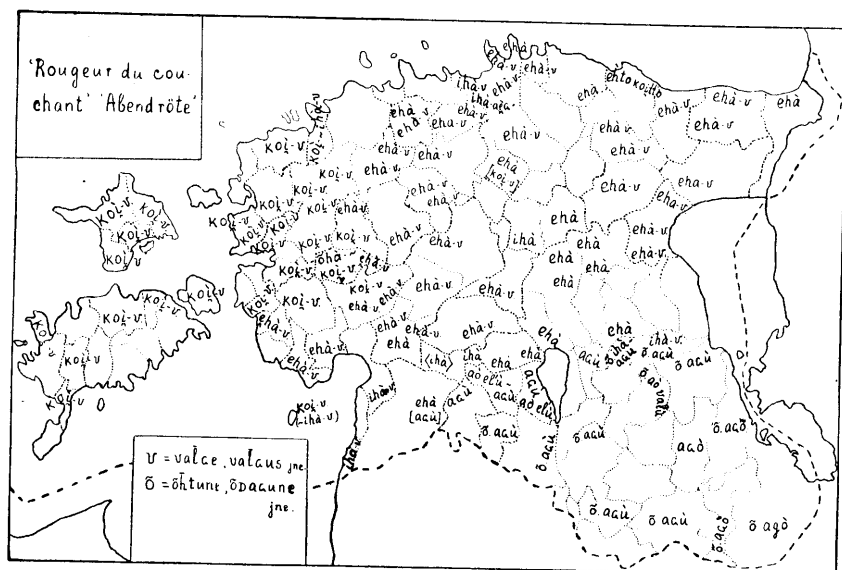
Tarvitusel on kolm nimetust: 1. suuremas osas eP murdest *ehà ~ òhà ~ ihà* (-*val̃ge*, -*val̃gus*); 2. eP lääneosas *koi val̃ge*; 3. eL-s (*òhtune*, *òdacune* jne.) *agù*, *agò*, *aò efù* (vt. kaarti lk. 7).

Päritolult tume *ehà* on algupäraselt vist tagavokaalne sõna, vrd. vokaalharmoonia aladel: Alut *ehaval̃ge*, KuusJ, KuusP *ehà*, *ehaval̃ge*, *èhtu-ehà*, Vig *òhà-val̃ge*, Varb *ehà-val̃ge*, Kìhn *ihà-valoõ* (siiski JuKu *ehà-val̃gus*). Samast tüvest on deriveeritud (Wied. Wb.) *ehama* 'leuchten, glühen', *ehamine* 'Entzündung', *ehastama*, *ehatama* 'von der Abendröte beschienen werden', *ehaus* 'Leuchten, Licht'. Kuju *ihà* on arvatavasti sekundaarne, kuna murdeti on *-eh-* > *-ih-* (Pil *rihà* 'reha', Srm *kihà* 'keha' jne.). — Sõna *koi(val̃ge)* on etümoloogiliselt juba läbipaistvam. Vasteid on tal mitte üksnes lähemais sugukeeltes, näit. li. *kuoi*, *koi val* 'Morgenröte', *k. tād* 'Morgenstern' (Sj.-Wied.; praeguses liivis näikse sõna puuduvat), s. *koi* 'erster Morgenschimmer'¹, *koittaa* 'tagen', vaid ka kaugemais: sùrj. *kya* 'Helligkeit', *asja k.* 'Morgenröte', *rytja-k.* 'Abendröte', *kyal-* 'Tag werden, hell werden (am Himmel)', vog. *khuj* 'Sonnenaufgang', *qui* 'Morgenröte', ung. *haj* sõnas *hajnal* 'Morgenröte', ja isegi samojedis (vrd. H. Paasonen, Beitr. 276). Sama tüvi, suffiksiga varustatud, esineb ka sõnus: e. *koj̃t* 'Morgenröte', s. *koitto* 'diluculum, lux oriens, Morgendämmerung', e. *koj̃tma* 'dämmern (vom Morgen), hell werden', s. *koitua* 'dämmern'. — Sõna *agù ~ agò* g. *aò* algupära on selgusetu; sidemeid ei leidu tal ühestki sugukeelest. *agù* üksinda tähendab teatavasti üldse 'taevapuna', kuna atribuudiga eraldatakse *òdacuñe agò* ja *hoñmo-cuñe agò*. Hiius² olevat sõna *h*-algulisena esinenud vanasti ka Pühalepas: *humicu haò val̃gel*, nüüd *humicu koj̃dù val̃gel* (ka J. Guts. l.: Morgenröthe *Saggo Päima Saggo*. Morgenstern *Saotecht*).

Kuna *koi(val̃ge)* tagasi läheb kindlasti algs. aegu, — küsitav ainult, kas täpselt tähendusvarjundis 'òhtune taevapunetus' —, jääb *ehà* ja *agù* kohta küsimus esialgu lahtiseks. Olgu ka nimetatud, et hommikuse ja òhtuse taevapunetuse (valguse) nimetused pole ka muis sugukeeltes, samuti paljuis indo-eur. keeltes, kuigi vanad kujundused, nagu nende hästi läbipaistev etümoloogiagi osutab:

¹ Vrd. ka JMd-s isoleeritult *kolval̃ge* 'väike valguse kuma enne päikese tõusu'.

² Kirjaliku teate järgi Phl põhjaosast.

s. aamurusko, sarastus (vanemad on siiski *päivänkoitto, aamunkoi*), *iltarusko*, karj. *zoŕa* 'aamu- t. ilta-rusko', veps. *ehdzoŕa* 'ehapuna', vadjJ *ohtegò pajsse*; pr. *coucher de soleil*, saks. *Morgenröte, Abendröte*, ingl. *evening glow, sunset sky*, roots. *aftonrodnad* jne.

3. 'Grêle', 'Hagel'.

Tarvitusel on kaks pealtnäha erinevat nimetust: 1. eP-s ja eL lääne- ja põhjaosades: *raçè* g. *raoè*¹ ~ *raoi* g. *raoè*² ~ *raè* g. *raè*³ ~ *rahè* g. *rahè*⁴ ~ *raoò* g. *raoò*⁵ jne.; 2. eL kaguosas *räjš* g. *räjšà*⁶ ~ *räjš*⁷ ~ *räjš* g. *räjšà*⁸ ~ *räjš* g. *räjšà*⁹ ~ *räjšè*¹⁰ ~ *räs*¹¹ ~ *rähš* (?)¹² ~ *räjšè* g. *räjšse*¹³ (vrd. kaartid lk. 12).

Sõna *rahè* (< **raḡeh*) algtähendus on kindlasti olnud 'tera', vrd. Ans *pisised raged* 'väikesed terad', *ragesid sajàb* 'raheteri, rahet sajab', Kāi *livà raged*, *sōlā raged*, *ragesid sajàb*, s. *suolan raet* jne. Kuid sekundaarne tähendus 'Hagel' esineb kõigis lms. keeltes, on seega vist juba algsoomeline: li. *ragdā* ~ *ra'kt* 'rahe', vadjJ *rage* id., s. *rae* g. *rakeen* ~ (Renv.) *raet*, *rajat* g. *rakeen* 'Hagel, Körnchen',

¹ Kāi, Kih, Ans. ² Karj, Muh. ³ Vig, Mih. ⁴ Rid, Kull, Ju, Amb, VNg, Sim, Vilj, Kark, Hel, Kod, Āk, TMa, Puh, Ran. ⁵ Kihn. ⁶ OtP, SanP. ⁷ OiL, SetO, SetL. ⁸ Pō, HarK. ⁹ Rāp. ¹⁰ VōA. ¹¹ HarK. ¹² SA. ¹³ Rōn.

karj. *rais* ~ *roah* g. *ragehe* id., aun. *rais* ~ *raiz* g. *ragehe* id., veps. *ragiž* id. Kujusid *rais*, *raiz* silmas pidades tekib aga küsimus, kas ongi eL *räis* ~ *räüs* jne. üldse eri tüvi või on meil siin tegu -ks suffiksiga varustatud tuletisega paralleelsest esivokaalsest tüvest, vrd. e. *nõder* ~ s. *nöyrä*, e. *sõrv* g. *sõrvä* ~ e. *seřv* g. *servä*, e., s. *itkema*-, e. *ikma* ~ e., s. *itkemä*-, e. *ikmä*, e. *tõykkama* ~ s. *töykätä*, e. *mauk* 'Wurst, Blutkloss; Wulst am Kragen', vadj. *mauttši* 'suoli' ~ (?) karj. *möökkü* 'paksu, rumannäköinen olento t. esine' (H. Ojansuu, KAÄH 104), eL *kippe* ~ e. (Vig) *kibē* pl. *kibedād*, eL *mõts* ~ eP *meš* jne. (Vrd. ka H. Ojansuu, op. cit. 151—2). Käesoleval korral tuleks siis välja minna kujust **räyüks* (**räyiks*?).

4. 'Terrain sablonneux couvert de pins et de bruyère', 'sandiger Fichtenwald, Heide'.

Kõrget, kuiva, liivast, kanarbikulist (mis eriliselt tunnuslik), raud-rohu, sambla ja okasmetsaga (peamiselt mändidega), võimalikult ka väheste kaskedega (ja leppadega?) maad kutsutakse kahel nimel: 1. eP-s¹ *nõm* g. *nõmmē*² ~ *nõm* g. *nõmmē*³ ~ *nuū* g. *numme*⁴ ~ *numme* g. *numme*⁵, Wied. Wb. 'Heide, hügeliger Sandboden'; vrd. ka sellest tuletist *nõmmik*⁶ 'männa mets', Wied. Wb. 'Heide, junger Waldanwuchs auf Heideboden'. 2. Peamiselt eL-s, paiguti aga ka eP-s⁷ (eriti kohanimedena) *palū* g. *palū*⁸ ~ *palō* g.

¹ Negatiivsed teated: Kihn, Kark, Set.

² Muh ('karjamaaks kõlbmatu, mittedõdava rohuga, põõsastega kaetud, kanarbikuline, metsatu maa, põlluks siiski kõlbulik, kui taimestik hävitatakse'), LNg ('kõrge maa suure männi-, kuusemetsaga'), Mih ('kuiv, kõrge kuuse ehk männi mets'), Amb ('liivane, kõrge arumaa kadakate ja leppadega, ilma suurema metsata, põlluks kõlbulik'), Hä ('männimets'), Sim ('kõrge kanarbikuga kaetud liivamaa'), JõhK (*nõmme mā* 'kõrge, okasmetsaga maa') Äk, Kod, Kull ('suur, kuiv männik', vrd. kohan. *rõūma nõm*), LügA ('kuiv, kõrge maa, metsaga või ilma'), Ris ('kõrgem koht, kus kasvab okaspuid').

³ Karj, Ans ('kõrge kuiv maa'), Käi ('kuiv maa'), Ris.

⁴ KuusP ('kõrge maa, kus kasvab *kanerma*, metsaga või ilma').

⁵ VNg.

⁶ Kihn, Hä ('noor männik'), Lüg jne.

⁷ Negat. teat.: Püh, Käi, Mih, Hä, Ris, Ju, Amb, Sim, Jõh.

⁸ Kark ('nõmm, kuiv okasmets, väheste kaskedega'), Hel ('kuiv kanarbikuline nõmm'), Har ('männimets'), Kull (*p. mā* 'pehme, madal, põõsaste, kaskede, pajudega, raudrohuga kaetud maa'), Märj (*p. enama*), Han, Kihn (ain. kohan. *palū nõmmik*), TMa, Puh, SA (*pa.äü*).

*palõ*¹, Wied. Wb. 'Heide, sandiger Tannenwald, trockene mit Gebüsch bewachsene Fläche'. Kohanimedes esineb *nõm* vist ainult eP-s, *palü* aga nähtavasti üldkeeliliselt (eP-s: *palü* k., m. [Pee], *palü* mets Sõrves, *paluksi* mägi [Kars], *paluküla* [Pil], *kuijvastu palü mets* [Muh], ? *palnurme* t. [Kos], *palossär* [hiis Öepa k. ligi, Mih-s], *palü* t. [KuusJ]; eL-s: *palõ järve* [Põ], *paluja mõts* [Hel], *palokutsige*² [2 talu Vas-s], *paluoja* [= *abiä*], *palupõhja* k. [Puh]). Umbes praeguses e. tähenduses ulatub sõna *n.* juba algsoome, vrd. s. *nummi* 'terra arenosa elevatio, campus arenosus', 'Sandfeld, Hügel', 'terrain sablonneux couvert de pins et de bruyère, brande, lande, bruyère', vadjJ *nemmi* 'kanarbikuga, männikuga kaetud kuiv liivane maa', li. *nūm* 'kanarbik' (pars pro toto)³, *numm* (*nümm*) 'Haidekraut; Haide', *n. mō* id. (Sj.-Wied.). Nimetusel *palü* on aga nüüdne e. tähendus ilmselt uuem, arenenud esialgsest signifikatsioonist 'põlendik, põlenud metsamaa' (veel varemalt 'põlemine'), vrd. s. *palo* 'silva usta', 'gebrannter Wald', 'forêt gâtée par un incendie; terrain défriché par le feu', karj. *palo* 'poltettu kaski; käry'. Oletatavasti on *n.* varemalt ka eL-s esinenud, kuid *p.* ('põlendik' >) 'nõmm' poolt peagi välja tõrjutud. EP-s võib märgata *p.* tähendusarenemist eelmisest erinevas sihis.

5. 'Bord, rive, pente', 'Ufer, Abhang'.

Tarvitusel kaks nimetust: 1. eP-s, osalt ka eL-s (*iõe*, *iärvē*, *merē*, *mäē*) *kallās* g. *kalda*³ (G ö s. 436: üfer des Meers / [littus] *kallaš*; üfer [ripa] *Čhr* / *rand*); 2. ainult⁴ eL-s (*iõe* ~ *iõ* ~ *iiü*, *iärvē*, *mäē*) *perv* g. *pervē*⁵ ~ *perv* g. *pervē*⁶ (puudub J. Gutsli-l), SetO *iiü pervē a.*, Räp *peipse perveni om vet täüs*, Hel *pervē a.* om *urü*, *kon om vähju*. — Vähe laiemas tähenduses 'côte, rivage, littoral', 'Strand, Küste', '(eriti järve ja mere) kaldaäärne maa' on üldkeeliliselt tarvitusel 3. *rañd* g. *rañnā*. Peale nende⁷ esineb paiguti veel erilisema tähendusvarjundiga ja kitsama tarvitusalaga sõnu: 4. Muh ja Srm *pañk* g. *pañā* 'järsk, kõrge, kaljuline mere-

¹ Võ (*p. alone*, 'kuiv, kõrge metsaalune'), Räp ('kuiv liivane maa, noore, madala männimetsaga'), Põ, Mar (*p. mā* 'tüma maa, raudheinaga'), Vig (*p. enāmā* 'kuiv heinamaa, lage või metsaga').

² Vrd. ka saks. *Heide* 'waldlose wildgrünende Ebene' ja 'Heidekraut'.

³ Saared, Lm, Pm, Hrm, Jm, Virm, ViljP, TmP; Kark (*iõe kallaš*), Hall, Pai; KamR ('kallak'). — Negat. teat.: TarvL. ⁴ Negat. teat.: Hall, Pai, TarvL. ⁵ KamR Set, SA. ⁶ TMa, Võ, Hel, Kark (*iärvē p.* 'kõrgem järve kallas'), Har, Räp, Põ.

⁷ Üldtähenduses 'Ufer' tarvitatakse muidugi ka veel *är* (eP), *vēr* (eL).

kallas'; 5. Muh *soñ* g. *soñni* 'soone merekallas' (vrd. Põlt *soñ* 'jõelaht', Wied. Wb. *soñn* 'Bucht [in einem Bache], sumpfige Stelle; — Kotlache'); 6. Har *õtsk* g. *õdzù* 'kõikuv soo, järve kallas, mis hiljuti kinni kasvanud', vrd. Wied. Wb. *õtsk* g. *õdzu* (d) 'sumpfiges, verwachsenes Ufer'; 7. LmL-s (*rāvi*, *ayūā*, *iõē*) *parrās* g. *paṛda*¹ *nabasin iõē paṛdast kiñni* 'haarasin jõe kaldaservast kinni'; 8. LmL-s (*ayūā*, *iõē*, *rāvi*, *oḡā*) *kelbās* g. *kelppa*² ~ *kelbās* g. *kelppā*, *iõē kelbāst mōdā*³; 9. Kod *uṣṣandus* 'schroff abfallende Stelle am Seestrand' (Kettunen, Kod. Kons. 76); 10. Wied. Wb. *parg* g. *paru* ~ g. *para* 'verwachsenes, in Land übergegangenes Seeufer', *paru mets* 'dichtes niedriges Gebüsch auf solchem Boden'. Siia kuuluvad lõpuks ka 11. VõA *peroēs* g. *perkke* 'jõe kaldaalune urgastega', 'kõrge, murtud jõekallas', *vähjā* *omma perkke aļ*, ja 12. eL *koldās* g. *koltta*⁴ 'alt õõnes jõekallas'. — Vt. kaarti lk. 12.

Sõna *kallās* (nõnda ka samatüveline verb *kallama*) esineb ka muudes lms. keeltes, vrd. s. *kallas* 'schief, abschüssig, schräge', *kaltainen* 'schief', *kalta* ~ *kalti* 'schiefe Stellung' etc., aun. *kalttaie* 'luode, luoteinen', vadjl *каллез* g. *калла* '(järsk) jõe, mere kallas', ja on teatavasti vanem germaani laen (~ msk. *hallr*, **halpas*, vrd. Thomsen, GSI 120). Nimetus *peṛv* ei ulatu aga eL-st kaugeemale. Selle algupära seletuseks on H. Ojansuu, Vir. XXVII 14—5, esitanud kaks võimalust: *peṛv* pro **pervi* < skand. **fervi* 'Ebbe, Strand' ja *peṛv* << vene **bergъ* 'Ufer' (v. kirjak. *бе́рега*), viimast pidades tõenäolisemaks, sõna esinemise tõttu kagus. Ilmselt sama algupäraga on ka Võ *peroēs*. — Teatavasti vanem germ. laen on kõigis lms. keeltes esinev, üldestiline *rañD*, samuti ka e. *parrās* (vt. Bibl. Verz.), kusjuures viimase sõna tähendusvarjund 'kallas' paistab olevat uuem, eestiline kujundus. Uuemat ajal rootsist omandatud sõnade hulka kuulub *pank*, vrd. roots. *bank* 'Höhe, Uferbank' (vähem tõenäolik oleks alas. *bank*, vrd. üs. *Uferbank* = ingl. *bank* 'Flussufer', vt. Falk-Torp, DNEtWb s. v. *Banke*). Sõnal *soñ* näikse vasted sugukeeltes puuduvat ja see kuulub küll vist, otsustades kõlalise iseloomu järgi, häälikmetafoorsete kujunduste (*sō* 'Sumpf' toetusel?) hulka, käesoleval juhtumusel olles vist mitte vana (vrd. ka Vig *soñnima* 'pehme sees tallama, sõtkuma'). HarT *õtsk* on muidugi identne s. sõnale *hetku* 'hängdy, gungfly (hyllymaa, hete, lieju)', vrd. ka s. *hetkua* 'oscillo, pen-

¹ Han, Kirb, Märj. ² Vel. ³ Vig. ⁴ Kark, Hall, Tarv.

dens moveor, instar paludis l. argillæ', 'schaukeln, schwingen', *hetkuna* 'das Schwingen', algselt siis vast 'kõikuv, õotsuv paik'. Lm *kelbàs* on kahtlemata sama sõna, mis mujal eestis *kelp* g. *kelbà* ~ *kelbàs* g. *kelpa* (Wied. Wb. ka *kemp*, *kilp*, *kõlp*, *kõlbas*) 'der schräge Teil des Daches an der Giebelseite', *ahju k.*, *sadula k.*, *kelpama* 'mit einem (schrägen) Giebel versehen, den Giebel aufsetzen' etc., li. pl. *kelpād* 'die Stützen zwischen den Balken', *kielppa* 'kattopuu, saman suuntainen, mutta pienempi kuin *en*'. Sõna etümoloogia on selgusetu. Kark, Hall, Tarv *koldàs* (leidub ka Wied. Wb., kus ka *koldene* 'grubig') kuulub nähtavasti samasse sõnaperesse mis e. *kollē* g. *kolde* 'lees', s. *koltto* 'Krümel, Falte, Höhlung', li. *kuolta* pl. *kuoltad* 'Ufer', *io'kküqltta* 'jõekallas', vrd. ka art. 'Âtre, cheminée'). Sõna algtäendus võiks olla kas 'õõnes kallas' või isegi (?) 'õõnsus, koobas'. Tüüp *parg* on vististi ühendatav Lm, Pm, Muh sõnaga *park* g. *paraà* 'vana, kuivanud, vilets rohi, alaväärtuslik hein, puhn, rämps', *rohò park*, *qjà ò parkka täis* jne., viimase tähenduse olles algupärasem. Algupäralt tume nagu eelminegi on Kod *uõppandus*.

Algselt oleks siis eestis tarvitusel olnud ülddeestiliselt *rañd* 'Strand, Küste' ja vist ka ülddeestiliselt *kallàs* 'Abhang, Ufer', 'järsk rannaveer', nende kõrval spetsiaalsemas tähenduses ka *koldàs*. Eesti erielu aegu oleks siis (venest?) eL-sse laenatud *peřv* (tuntavalt hiljem aga *peroës*), vististi õige varakult, arvesse võttes selle sõna suuremat ulatust, pea üle terve eL. Muud erilisemad kalda nimetused oleksid aga hilisemad, kas laenud (*pañk*) või kitsaulatuslikud semasioloogilised edasiarendid (*pärràs*, *kelbàs*, *soñ*, *õisk*, *pařg*, ? *uõppandus*).¹

6. 'Source', 'Quelle'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s je eL läänes *allikkas*² ~ *allikkas*³ ~ *allikkas*⁴ ~ *alikkas*⁵ ~ *alligas*⁶ ~ *allik*⁷ ~ *allik*⁸; 2. eL-s *lätte* g. *lätte*⁹ ~ *lätte* g. *lätte*¹⁰ (eL läänes ainult tähenduses 'kaev'). Vt. kaarti lk. 12.

¹ Lms. keeltes esinevatest muudest kaldanimetustest oleks mainida: s. *kemi* 'eingestürztes, jähes Ufer', li. *aiga* pl. *aigad*, liS *ad'a*, *ad'ama* 'Rand, Ufer, Gegend' (vrd. veps. *agi* g. *agian* 'ots, äär', e. *ai* g. *aiia* 'riideäärtete kaunistuseks või kaitseks aetav nõör'), s. *äyräs* 'jähes Ufer l. Berg', *penger* 'hoher Ufersrand, Grabenrand'.

² Kars, Kihn, Jü, Ju, Koe, VJg, Iis, Põlt, KJn. ³ Kull, Vig, Varb, HåO. ⁴ VNg, Val. ⁵ RisV, Mih. ⁶ KuusJ, KuusP. ⁷ Rõi, Kãi, Phl, Kih, Jäm, Kark, Tarv, Hel. ⁸ Kod, TMa. ⁹ Kark, Puh, San. ¹⁰ Rãp, Rõu, Set.

kindlasti juba algs. aegne allika nimetus, vrd. s. *lähde* (< **lähdek*) 'Quelle', aun. *lähte* 'avanto', vadJ *lähe* g. *lähte* 'allikas', veps. *lähä* 'kaev', *lähte* 'allikas, läte' ¹. Varemalt on see sõna esinenud nähtavasti ka eP-s, nagu seks mõningad kohanimed viitavad: *jõelähtme* kihelk., *läh-õrg* 'väike allikaga org Viru-Nigula Koila külas, Kutsari t. sauna juures', *läste allik* jne. Kod-s (vt. Kettunen, Kod. Kons. 137), *lähte* k. Äksis ². Pm kagus ja Viljm lõunaosas on *lätte* muidugi ühtesoodu esinenud (täendus 'kaev' oleks aga sekundaarne), kuna *allik* vist juba õige aegsasti laenati eP-st (esineb ka kohanimeses: *sineallik* ~ *sinejärvi* Karksis).

7. 'Flaque (d'eau), mare, boubier', 'Pfüzte, Lache'.

Vähemat kogu seisvat vett (maa peal, põrandal jne.), vedelat pori, verd v. m. kutsutakse eestis järgm. nimedega: 1. peamiselt eP-s *loik* g. *lojõu* ³ ~ *loik* g. *loeo* ⁴ (g. *loeo*) ⁵ ~ *loek* ⁶ ~ *lõk* ⁷ ~ *lojt* g. *lojdü* ⁸, Wied. Wb. järgi ka *lohik*, *loisk* g. *loisu* (SO), *lõik* ⁹; — 2. peaaegu ¹⁰ üldestiliselt *lomp* ¹¹ (~ *lomp* ¹²) g. *lombi* ~ *lump* ¹³ g. *lumbi*; — 3. *lom* g. *lommi* ¹⁴; — 4. paiguti ¹⁵ eP-s ja eL-s *loim* g. *loimä* ¹⁶ (~ g. *loimē* ¹⁷ ~ g. *loimü* ¹⁸) ~ *loima* ¹⁹; — 5. paiguti ²⁰ Virml ja TmP-s j. m. *oijt* g. *oijü* ²¹ ~ g. *oedü* ²²; — 6. paiguti Pml ja Lml *loitsik* ²³ ~ *lontsik* ²⁴ g. *-kku*, SA-s *loits* (puud Wied. Wb.); — 7. Kir *lopsik* g. *-kku* (Wied. Wb. *loops* g. *loopsu* [I] *loopsik* g. *-ku* 'schmale nasse Wiese [zwischen erhöhten Rändern]'); — 8. *lõbäs* g. *lõppa* ²⁵ 'suur veelok' (puud. Wied. Wb.); — 9. vist ainult Lml (Wied. Wb.: [P] = Pml) *laumikkas* g. *-kka* ²⁶ — 10. MärjH *järtäs* g. *järtta*, vrd. Wied. Wb. *jerta* g. *jerta* (W) 'Niede-

¹ Muud lms. keelte allika nimetused on li. *ovät* (< lä. *avots* 'Quelle'), aun. *rodniekku* (< v. *родникъ*).

² Küsitav, kas kuuluvad siia ka *lähtrö* (< *lähte orö*?) m. Martnas ja *lähse* k. Jüri kih., Nabalas.

³ Ans, Kih, Jü, Rap, Hmd, Tü, Pee, Amb, Halj, Lüg, SimA, Põlt, Pal, Hall.

⁴ Kull, Vig, Märj, Kihn. ⁵ Rid, PJg, To. ⁶ RisV. ⁷ RisÄ. ⁸ AmbM, SimS.

⁹ Negat. teated sõna *loik* kohta: VaivP (Korr. märkus: VaivRg, VaivK siiski *loikko*, mille tõttu ka vastav isoleks lk. 12 tuleks parandada), Kark, San, Ráp, Set, LügP.

¹⁰ Negat. teated: Vig, Vel, TüS, Sim, Vaiv, Lüg, Hall. ¹¹ Kull, To, Hä, Jõ, Amb, JMd, Tü, Pee, Pal, TMa, ViljV, Hel, Ráp, HarM. ¹² Muh, Han, Mih, Kihn, ViljVa, Tarv, Puh, San. ¹³ SetO, Luts, Vas, Põ. ¹⁴ MärjL, VigP, Kir. ¹⁵ Negat. teat.: Kihn, Ans, Kaar, Mih, TMa, San. ¹⁶ Sim, Lüg, Jõh, Iis, TormA, Kod.

¹⁷ Pal, Vilj, Kark, Hall. ¹⁸ Vänd, Hä, Põlt. ¹⁹ VaivP. ²⁰ Negat. teat.: Amb, TMa, San, Hall. ²¹ Sim. ²² Lai, Pal, Kod; To. ²³ Märj, Kir. ²⁴ Vig, Mih.

²⁵ KullT, Märj. Negat. teat.: Vig, Mih. ²⁶ Kull, Märj, Vig.

rung (mit kriechenden Weiden bewachsen)¹; — 11. Ans *raċ* g. *rakkā*; — 12. Kāi *aĥl* g. *aĥlū* 'pikk, kitsas veeloik (eriti metsas)'. Oleks küsida, kas võib siia nimestikku lükkida ka järgmised 'Pfütze, Lache' mõiste lähiste naabermõistete nimetused — teravaid piirisid ei ole ju võimalik siin alati tõmmata: — 13. Mih *sōp* g. *sōbā* 'vee loik'; 'vesine, sant maa', Kars *sōp* 'madal mereäärne maa', Wied. Wb. *soop* = *sopp* 'Schlamm, dünner Kot, etc.', 'Niederung, nasse Wiese'; — 14. Wied. Wb. *muda-katk* (g. *katku*) 'tiefte Kotpfütze', G ö s. 323: Wasserpfütze /*tatt*/e, vrd. siiski Amb *kaĥ* g. *katkū* 'soo koht, allika auk, mädanenud koht' (vrd. *kaĥema* 'entzwei gehen'); — 15. Wied. Wb. *somp* g. *sombi* 'Sumpf, Lache', vrd. *kabja* s. 'Vertiefung hinten über dem Huf', Hel *kajjola* s. 'kaenla auk'²; — 16. Wied. Wb. *soñi* g. *soñi* 'Bucht (in einem Bache), sumpfige Stelle', 'Kotlache' (vrd. art. 'Bord, Ufer'); — 17. Wied. Wb. *malts* g. *maltsa* 'schlammige Lache, Moor', *maltsa kallas* (A) 'hohes Ufer, Klint'³, *malts-kuusk* 'Morastfichte', *m.-vesi* 'trübes, schlammiges Wasser' etc.; — 18. Kark *loĥk* g. *lohō* 'veega täidetud auk, loik, tiik; madal koht', *osjā kasvaš lohōn* (ka *kuĥru l.* 'kukla auk' jne.), Hall *loĥk* 'väike lomp, näit. tee peal', mujal Eestis vist ainult 'madal' koht, nõgu (viimastest vähema ulatusega); — 19. Vaiv *uigamed* 'liivaluidete (endiste merekehvlite) vahelised pikad loigud rannäärsetes metsades'; — 20. paiguti Alut-s *viē aukku*⁴ ~ v. *auk*⁵, *vesi-auk*⁶. Vt. kaarti lk. 12.

Tüüp [1] on üldisemalt tarvitusel vedela aine (vee, vere jne.) loigu kohta, harvemini ka *soppā l.* (Kihn), *mudā l.* (Jü), *pori l.* (HMD, Rap). Suuruse poolest võib *loik* olla väga erisugune: Ans 'väike l., mis kiiresti kuivab' (*raċ* on suurem veekogu), Hall 'suurem lomp, näit. heinamaal, kevadese suurveega või vihmaga' jne. Kindel vaste leidub sõnal *l.* nähtavasti ainult ühes sugukeeles: li. *loik* 'lätäkkö', *luoik* (-loik) pl. *luoikad* 'Tal, Niederung, Kluft', vrd. ka Hel *loik* 'madal, veega kaetud niit, kus ka puid kasvab', Wied. Wb. 'Vertiefung, Niederung, Pfütze'. Küsitav, kas sõna võiks ühte kuuluda s. sõnaga *loikkua* 'hānga ned slāpigt; spillas (om vāta varor)

¹ Negat. teat.: Kir. ² Vrd. kirjak.: „nüüd on so jallab waunud sombi fise“ (Piibel 1739., Jerem. 38, 22), „Suigi soo on hädaotlik. Põhjata muda-loigud ja sombud“ (O. Luts, Kirjutatud on..., 15). ³ Wied. *maltsa kallas* nähtavasti ekslikult pro *marisa* k., nagu Alut kõrge kalda kõige kõrgemat kohta kutsutakse kaldal oleva *marisa talu* järgi. ⁴ VaivS, VaivP. ⁵ VaivR, HaljO.

⁶ Lüg.

etc.'. Vrd. ka N. Anderson, Wandl. 80. Arvesse võttes *l*-sõna laia ulatust eestis ja selle esinemist ka li-s, võiks seda pidada õige vanaks, juba algs. aega ulatuvaks (algtähendus 'madalik'?). — Nimetused *lomp* (juba J. Gutsi.: Pfütze *Lump*) ja *lom* (nii vedela kui ka paksema aine kohta) kuuluvad arvatavasti etümoloogiliselt ühte ja esindaksid kaht sarjasiirdumisjuhtumust algkujust **lomb* g. *loñmi*, millega võrrelda võiks s. *lompi* g. *lommen* 'bugt, bugtande', *loi* *läkkituopin* *lompeen*, *lommeta*, *lommistaa* 'aushöhlen', e. (Wied. Wb.) *lommima*, *lommama* 'platt schlagen, zerquetschen etc.', samuti e. *lomm* g. *lommi* 'Einbiegung, Beule'; *lommik* (P) 'grosse Pfütze' võiks olla ka kontamineeritud sõnust *lom* ja *lañmikkas* 'suurem vee või pori loik', 'suur, lai hunnik mingit paksemat ainet'. Kui selle sõnatüübi praegune tähendus peaks ka eestiaegne olema, siis igatahes õige vana, silmas pidades selle levinemist pea üle terve Eesti. Ja kui sõna oma iseloomult kuuluks n. n. kujustavate, häälikmetafoorsete sõnade hulka, võiks seda pidada tüüp [9]-nda teisendiks, vrd. ka s. *lammi* (*lampi*) g. *lammen* 'kleiner Landsee, Teich, Pfütze', *lammikko* 'Lache, Pfütze', karj. *lammervo*, *lammikko* 'pikku lammi' (vrd. ka Budenz, MUSz 683). Palju julgemini võiks juba kujustavateks nimetusteks arvata tüüpisid [6], [7] ja [8]: *loñts*, *lontsik*, *lopsik*, *loopsik*, *lõbäs*, mis käesoleval korral oleksid vaevalt küll muistsed. — Hoopis kindlama kronoloogiaga on aga algsoomeni ulatuv tüüp [4], vrd. s. *loima* = 'huolain' (Lönnr.), 'sandiger Ort, Heide' (Renv.)¹, karj. *lodma* 'alho, laakso', aun. *lodmu* id., aunSuo. *loima* 'huolain', 'naisen häpy' (< **lodma*); siia võiks vast kuuluda ka vadjJ *lojzm* g. *lojzma* '(vee, sülje, vere) loik (põrandal)', kus z võiks olla mingi teise, ideoloogiliselt lähese sõna mõjustatud. Sõna tähendab eestis '(vihma) vee, vere e. m. vedela aine loiku'; eriliste varjunditena oleks tähele panna Pal *järvē l*. 'laugas järve ligidal', Kark *l*. 'märg koht kase ehk lepa metsas', (*loimēn kasvas leppä ja kase*), Hall 'madal, vesine (mitte jõeäärne) heinamaa'. Kas võiks vast algs. tähenduseks arvata 'madalam, sügavam koht'? Et eestis praegune tähendus on üldine ja esineb ka vadjas, võiks seda pidada juba õige vanaks, vast isegi algsoome lõpuaegseks. — Kindlasti algsoome küündivaks võime aga lugeda tüübi *oijt* [5], vrd. s. *uitto* g. *uiton* 'vadam, locus vadosus, ubi pecudes transnatare solent', 'Stelle zum Überschwimmen', vadj *uitto* 'vetelä kohta, hyllyvä, maassa', 'loik, lomp'. Eestis tähendab sõna 'suure-

¹ Viimane ühendus E. A. Tunkelo poolt, Vir. XXIV 106.

mat 'veeloiku', 'veega täidetud nõgu' paiguti ka 'veeauku', vrd. Pal *linaleò o.*, *savi o.* (kus vihma aegu vett on); Wied. Wb. ka 'Loch im Eise', *lume o.* 'dünne Schneesicht (= härmates)'. Sõna esinemine täiesti üksildi ka Toris tõendab selle laiemat levinemist varemini eestis. E. **oitto*, s. *uitto* tuleksid vist analüüsida: tüvi *oi-*, *ui-* (vrd. *ujuma*, *oijuma*, s. *uida* 'schwimmen', vist ka e. *oijä* 'Bach') ja suffiks *-tto* (vrd. e. *koj* ~ e. *koijt*, s. *koitto*, e. *kollè* ~ s. *koltto*, lk. 6 ja allp.), ja algtäendus oleks siis vast umbes sama, mis praegu soomes: 'madalam, laiem koht jões, kust (loomadel) hõlpus üle ujuda', 'vadum'. Sellest oleks siis e. ja vadj. tähendus arenenud juba õige vara, vististi algsoomes. Samasse sõnaperesse võiks kuuluda ka pl. *uigamed*, vrd. vadjJ *uigeamo* 'endine *uitto* (loik), nüüd põlluks küntud'. — Eestis nähtavasti täiesti isoleeritult seisvad ja etümoloogiliselt läbipaistmatud on *iärrtäs* 'suur, kuni $\frac{1}{2}$ versta igatipidi läbimõõta olev vee lomm, suveti kuiv', *sõp*, *aħl* (vrd. s. kohan. *Ahlainen*?) ja *malts*. Ans *raķ* 'suur, alaline, mitte-ära kuivav veeloik' on vist muidugi sama sõna, mis *raķ* g. *raķķū* 'Blase etc.', 'kleines Gefäss etc.', s. *raķko* 'vesica e. c. urinæ, bulla aquæ, pustula major', 'Blase', kusjuures Ans tähendus oleks sekundaarne arend¹.

Nagu näeme, ei paku käepärast olev keeleainestik kuigi kindlaid tugikohti, millele kindlamaid järeldusi võiks rajada 'Lache, Pfütze' mõiste praeguse nimestiku ajoolulise arenemise kohta. Kõige vanemad, isegi algsoomeni küündivad oleksid ses tähenduses *lojķ*, *laħmiķkas*, *oiķ*, võib olla ka tüübid *lomp* ja *loim*. Teisalt kõige vastsemad arendid paistavad olevat *raķ*, *loñts*, *lontsik*, *lopsik*, *lõpsik*, *lõbās*, *loħk* ja *soñ*. Et juhuslikult mitmed selletähenduslikud nimetused on *l-*, isegi *lo-* algulised, on see kõlaline joon kõnelejaile saanud vist 'Lache' mõiste nimetustele kuidagi karakteristikuks, mis põhjust on andnud uute *lo*-alguliste kujustavate sõnade tekkimiseks või juba olevate *lo*-alguliste sõnade tähenduse nihkumiseks (*loħk*). — Sõnade tähendusliku vahekorra kohta olgu lõpuks öeldud, et vedela aine kogu nimetusena täiesti tasasel pinnal (näit. vesi, veri põrandal jne.) tarvitatakse ainult *lojķ*, harvem ka *loim* ja *lomp*².

¹ Sõna võiks vast võrrelda järgm. skand. tüvega: norr. murd. *rake* 'Feuchtigkeit', isl. *raki* id., *rakr* 'feucht' (Falk-Torp, DNEtWb s. v. Rak II).

² Muude lms. keelte nimetustest oleks mainida s. *lätäkkö* ~ *lāsikkö* Schmutzpfütze', vadjJ *lätikkö* 'vee loik (väljas)'; karj. *loama* 'lammikko, lätäkkö'.

8. 'Boue, fange, bourbe', 'Kot'.

Vedela või paksu pori nimetustena on tarvitusel järgm. sõnad:

1. pea üldestiliselt ¹ *mudà* g. *mudà* ² (g. *mujà* ³ ~ g. *muà* ⁴) ~ *mutà* g. *mutà* ⁵ ~ *mudà* g. *muà* ⁶; — 2. peaaegu ⁷ terves eestis *pori* g. *pori* ⁸; — 3. peamiselt eP-s, harva ka eL-s ⁹ *soṗ* g. *soṗṗà* ¹⁰ (~ g. *soṗà* ¹¹); — 4. Srm-l *lāk* g. *lākkū* ¹²; — 5. harva ka *pašk* g. *pašà* ¹³.

Sõnal *mudà* võime eraldada järgmised tähendusvarjundid: a) peaaesjalikult Srm-l, Muhus, Hm-l, Lm randadel '(mitmet liiki) meretaimestik, kõnts, puhn', 'Schlamm, Meerauswurf' (G ö s. 359: Schlamm [limus] *mudda*, vrd. ka Wied. Wb.), b) 'soo, raba, kraavi-põhja, üldse veealune põhjamuda, värvilt tume, must', õige üldiselt eP-s (maha arvatud punktis [a] nimetatud alad) ja eL-s, c) eriti vist linnakeeles ja eP-s (ka eL-s?) nooremal sugupõlvil, paiguti (Hall) aga ka harilikult, juba vanema sõnana, üldises tähenduses 'Kot', 'pori'. Sõna esineb kõigis lms. keeltes ja kaugemal ka mrd-s, vrd. s. *muta* 'limus nigrescens in palude l. fundo maris', 'Moder, Schlamm, it. al. terra pulla', 'Stauberde', karj., aun. *muda* id., veps. *mudahrne* 'kurat', *mudakaz* 'mudane', *mudastuda* 'mudaseks, segaseks saada', vadJ *muta* 'kraavi põhjamuda', 'kõdu, kõdunenud, kuiv mädapuu', li. *mudà* 'muta, lieju', 'Seeschlamm, Seetang, Ulva L. und Fucus L., der zum Düngen gebraucht wird', mrd. *moda* 'Erde, Stauberde, Erdboden' (Paasonen, MChr. 96) ¹⁴. Sõna algsoome tähendus näiksegi olevat 'jõe, järve, kraavi j. m. veekogude põhimuda, märg muld', millest arusaadavalt e. läänes ja li-s arenenud on täh. 'mererohi'. — Muudes sugukeeltes hoopis tundmatu on *pori* (näikse puuduvat G ö s-l, J. Guts-l-l), mis kahtlemata on laenatud lätist, vrd. lä. mrd. *pohris* = *pürvis* g. -*vja*, *purvs* g. -*va*, *pürs* g. -*a* (le. *pürvoas* 'Kot') 'der Morast, Sumpf' (varemailt, laenamise aegu 'Kot'; vrd. aga teisalt ka Wied. Wb. *porik* 'kotige, morastige Stelle', *metša p.* 'morastiges Gebüsch'). Eelmisest sõnast

¹ Negat. teat.: Hel (?). ² Rid, Kull, Kihn, Rap, Ju, Amb, Sim, Torm, MMg, Äk, KamR (?), Rāp (?) jne. ³ Ans, Kih, Kir, Mih, PJg, Vig, Märj, Vel jne. ⁴ Kark, Karl, Ur, Vö, Hall (?), SetO jne. ⁵ Jõh, Vaiv. ⁶ SetL, SA (?). ⁷ Negat. teat.: Kih, Kāi, Muh, LNg (paiguti), Mih, HāO, Vig, Hall, Karl [hv], Ur [u]. ⁸ Püh, LNg, Kull, Kihn, Ris, Rap, Ju, Amb, Sim, Jõh, Lai, Torm, Äk, MMg, Kod, Vö, Kark, Hel, Set. ⁹ Negat. teat.: Rap, Ju, Sim, Jõh, Torm, KodN, Äk, Hall, Kark, Set, Kih. ¹⁰ Karj, Püh (uuem ?), Muh, Kāi, Kull, Märj, Vig, Tõ, Kihn, HāO, Amb, Lai, MMgS, Kod, Vö. ¹¹ Ris. ¹² Ans, Kih, Kār, Püh jne. ¹³ Muh.

¹⁴ W. Sch l ü t e r, Sitzb. d. Gel. Estn. Ges. 1909, 12, 16, on eesti sõna algkujuks näidanud ekslikult alas. sõna *mudde* 'Schlamm'. Vast on aga eLä-s esinev tähendus [a] kujunenud siiski alas. mõjul ??

[1] erinevalt tähendab *p.* peajasjalikult 'maantee, uulitsa soppa' või 'paksu, mitte veealust soppa'; siiski Wied. Wb. järgi ka *mere-p.* 'Seetang'. — Eestis ainuliselt esinev ja algupäralt tume on sõna *soṗ* (Wied. Wb. *sopp* = *soop* [D]), millel eraldada on võimalik kaks tähendusvarjundit: a) 'pori, Kot' (maanteel, aukudes), ja harvemini b) 'lumelõrts, lobjak' (MMgL, Vö)¹, *soṗpatseṣ ilma* 'lumelõrtsised ilmad' (VöA), vrd. ka Wied. Wb. 'Gemisch von Wasser und Schnee oder Eis'; peale nende tunneb Wied. Wb. kolmandat tähendust: 'Niederung, nasse Wiese' (vrd. *soop, sōṗ*, art. 7.)². Iseloomult võiks sõna küll kuuluda häälikmetafoorse liiki. — Srm (ka Muh?) *lāk* tuleks vist ühendusse seada sõnaga *lāḡā* 'Schleim, weicher Schlamm, dünner Kot, Ausfluss von Leichen', li. *lega, lāga* 'Kot, Strassenkot' (Sj.-Wied.); vrd. ka lä. *lekans, -a* 'kotig', 'weich, schlotternd'. Häälikuliselt vrd. *kīṗ* ~ *kibū*, *māk* ~ *māḡi* jne. (vt. ka allpool). — *pask*, mille harilikum täh. on 'vedel väljaheide' (Wied. Wb. 'dünner Kot, Unflat'), põlvneb juba s.-ugri ajast, vrd. s. *paska* 'excrementum ventris, stercus, coenum, merda', 'Scheisse, Dreck, inde Abol. sordes, inquinamentum', 'Schmutz (lika)', karj. *paška* id., aun. *pasku* id., veps *pask* 'pask', vadJ *pašk* 'halb', *ravvā pašk* 'rauasitt', li. *paska* 'Schmutz, Kot (dünner)', mrd. *paški-žams* 'Durchfall haben, scheissen', ung. *fos, fosni* (Paasonen, MChr. 110). E. tähendus 'pori' näikse olevat siis sekundaarne, vististi e. erielu aegne (juba J. GutsL.: Koth *Paſct* | a; Gös. 262: koht / [coenum] *Sitt* / a. *Roij* / a / *paſct*).

Ülalesitatud sõnadest oleks siis eestis algsest esinenud tähenduses 'vees olev, veealune põhimuda' *mudā*, laiemas tähenduses 'Kot' võib olla *soṗ*. Viimasele hiljem juurde oleksid liitunud läti laenud *pori* ja *lāk, lāḡā*, murdeti aga ka *pask* ('[vedel?] väljaheide' >) 'Kot'.³

9. 'Fumée', 'Rauch'.

Tarvitusel kaks nimetust: 1. terves eP-s ja suuremas osas eL-st *suiṣ* g. *suiṣu* (~ g. *suetsō* ~ g. *soetsō* ~ g. *suiṣu* jne.)⁴ ~ *suiṣu* g. *suiṣu*⁵; — 2. eL-s ainult Võrm-l., Set-s ja keelesaartel *saū*⁶ g.

¹ Vrd. ka KamR *loṗ* g. *loṗṗā* 'lobjak, lumesodi'.

² Harva (MMgKu) esineb ka *soppāne* tähenduses 'purjus, viinastanud'.

³ Muudest 'Kot' nimetustest lms. keeltes oleks mainida: s. *lika*, veps. *redu* 'muda, pori'.

⁴ Hm, Srm, Lm, Pm, Hrm, Jm, Virm, Viljm, Tm. ⁵ Vai. ⁶ Kan, Pö, Rāp, Har, SetO, SetL.

sau p. *savvo*¹, *sau sēh* 'suitsu sees', *savvo tulē* 'suitsu tuleb, s. ajab sisse' (nooremäil *suĩts*)², *saunē* 'suitsune'³ ~ *saṽ*⁴ ~ *saṽ* g. *savvū* p. *savvu*, *tarē savvu tähs tullu* [v] (nüüd harilikult *suĩts*)⁵, Wied. Wb. *sauv* g. *savvu*. Vrd. kaarti lk. 12.

Neist esineb eelmine (G ö s. 331 : Rauch / [fumus] *Suĩt* / u) ka muis lms. keeltes: s. *suitsu* 'fumus, suffitus, pulvis volans, vapor visibilis', 'Rauch, Dampf; gebähtes Viehfutter' (s. *suitsea* 'rauchen, dampfen'), karj. *šuiťša* 'sumu' = *tumando*, vadjJ *suĩtsu* 'pabeross' (arvatavasti laen eestist). Kaugemate sugukeelte (lp., tšer.) vastete (tähenduses 'tahm') kohta vrd. P a a s o n e n, s-Laute 14, Beitr. 77—8. Tuntavalt laiemal ulatusega sugukeeltes on aga eL *sau* (J. GutsL.: Rauch fumo *Saum* / o): s. *savu* ~ *savvu* ~ *sauhu* 'fumus, Rauch; Rauchfang, Haus', karj. *šavu*, karjL *šau* id., aun. *savu* id., vepsL *savu* (~ *katšk*) 'suits, sau', vadj. *savvu*, vadjJ *savvu* id., li. *sāu* ~ *so'u* id., liS *sau* id.; samatäenduslikka lp., mrd., sürj. ja votj. vasteid vt. Paasonen, s-Laute 52; Wichmann, Wotj. Chr. 115. Nähtavasti on siis algs-s isegi samus murdeis kõrvuti esinenud kaks sõna samas tähenduses 'Rauch' (või on üks neist erinevalt tähendanud 'suitsu ja vingu [auru?] segu ??), mis olukord arvatavasti algselt võis olla ka üldestiline⁶. Kahe võimalikult ehk identse tähendusega sõna kõrvuesinemise faktil samas idioomis ei puudu iga tahes teatav põhimõtteline huvi.

10. 'Suie', 'Russ'.

Tarvitusel kolm nimetust: 1. peaaegu⁷ üldestiliselt *tahm*⁸ ~ *tahm*⁹ g. *tahmā*, adj. *tahmane* 'russig' (eL 'schmutzig'); — 2. peaaegu¹⁰ üldestiliselt *nõgi*¹¹ g. *nõē*¹² (~ g. *nõgi*¹³ ~ g. *nõ*¹⁴) ~ *nõgi*¹⁵ ~ *nõki* g. *nõkē*¹⁶ ~ *nõgē*¹⁷ ~ *nõgõ*¹⁸ ~ *noki*¹⁹ ~ *nõgē*²⁰ ~ *nõgā* g. *nõgā*²¹ ~ *nogi*²² jne.; — 3. vist ainult Kāi-s *nõrē* (= *nõgē* [hv]). Esimesed kaks on atesteeritud juba G ö s - l. 343: Rust / [fuligo] *Taam* (nõggi).

¹ Rāp. ² Rāp. ³ SetO, SetL. ⁴ Kan. ⁵ Karl.

⁶ Kolmanda nimetusena lms. keeltes võiks veel võrrelda s. *katku* 'starker Branddunst' ~ veps. *katšk* 'suits' ~ eP *kaik* ~ eL *katšk* 'Pest, Seuche' (~ mrd. *katsam*, *katsamo* 'Rauch').

⁷ Negat. teat.: Vaiv, Lüg, VNg, KuusJ, TMaVas. ⁸ Kāi, Ans, Kih; Ris, Kei, HJn, Rap; Vig, LNg, Mārj, Mih, Tõs, PJg, Kihn, Hā, Vānd; Pee, Sim; Torm, Kod; Vilj, Tarv, Nõ, Kam, Ran, Võ; Rāp. ⁹ Muh. ¹⁰ Negat. teat.: Hā, PJg. ¹¹ Ans, Muh, Mārj, Rap, Kod, Ran, Nõ, Torm, Tü, Rāp, Vilj, Võ, TMa, Kam. ¹² Kark, Tarv. ¹³ Ju, Mih. ¹⁴ Kan. ¹⁵ Ris, Ans, Kih. ¹⁶ Lüg, Jõh. ¹⁷ Kāi. ¹⁸ Kihn. ¹⁹ Vaiv, VNg, HaljO. ²⁰ Sim. ²¹ KullT, Vig. ²² KuusJ.

Sõna *tahm* on peale e. tuntud vist ainult veel soomes: s. *tahma* 'limus adhærens, pituita, pulvis adhærens', 'dicker, anklebender Schleim', *kieli tahmassa, tahmaska* = *tahma, tahma(ska)inen* 'schleimig', *tahmia, tahmata, tahmailla, tahmiella* 'schleimig machen'. Silmas pidades, et ka eL-s¹ (paiguti isegi eP-s²) selle sõna tähendus on 'niiske mustus' (näit. must higikord aknaklaasil), võiks selle algs. tähenduseks pidadagi 'niiske, kleepuv mustus, lima'. Sõna tüveks on peetud *tah-* < **taš-* (-*ma* oleks suffiks) ja seda on ühendatud sõnadega *tah-ke* 'klintig', *tah-äs* g. *tah-ta* 'Teig' (vt. art. 'Pâte, Teig') ja kahtlevalt ka *tahk* g. *tahù* 'Schleifstein' (vrd. Setälä, ÄH 293). Tüüp [2] on eelmisele vastandina esindatud kõigis lms. keeltes: s. *noki* g. *noen* 'Russ', *nokinen* 'russig' jne., karj.-aun. *nogi* 'noki', veps. *nogi* id., *nogestuda* 'nögeneda', vadjJ *neki* g. *nege* 'tahm, nögi', liS *nogde* id., li. *nougəd* id., ulatudes seega tähenduses 'Russ' juba algsoomeni. Kuna eP-s *tahm* siis omandanud on samuti tähenduse 'Russ', ja *n.* ja *t.* pea igalpool samas murdes kõrvu esinevad, on paljus paigus loomulikult märgata teatavat differentseerumist tähendusvarjundites: Muh *t.* 'kerge lenduv tahm', *n.* 'köva, hiilgav t.'; Ans, Kih *t.* 'pehme kleepuv t., näit. paja põhja all', *n.* 'köva hiilgav t., näit. korstnas'; RapJ *t.* 'Russ', *n.* 'prügi, pühkmed, riie, ihule jäänud vana mustus, toidujätis, päru'; Vilj *t.* 'köva, pigikujuline, tule ligi olev t.', *n.* 'pehme, tulest kõrgemal olev t.'; Tü *t.* 'pehme t.', *n.* 'kövaks põlenud t.'. Siingi on *t.*-sõnal tunda veel vanema tähenduse varjundit. Paiguti (Märj, Ris) on mõlemad nimetused tarvitusel ka pleonastlikkudes ütlustes nagu *tahmà nõgi*, *t. nõgi*. — Käi *nõrè* 'tilkuv must nögi', on uuem, kitsaltkohalik semasioloogiline arend, vrd. (Wied. Wb.) *nõre* 'Herabhängendes', 'Triefen, Träufeln, Abfließen' ja *nõretama* 'triefen' etc.

11. 'Vapeur de charbon', 'Kohlendunst'.

Kihvtist, süsihappendit (CO) sisaldavat gaasiühendust, mis tekib orgaaniliste ainete põlemisel kinnises, õhuväheses ruumis, tegelikus elus sündiv kõige enam süte, tukkide hõõgumisel varajaselt sulatud ahjudes, kutsutakse eestis järgmiselt: 1. terves eP-s, osalt ka eL-s

¹ Ran, Tarv, Nõ, Kam, Võ; Rääp. ² Torm.

(sõe, sõ, süttē, tučki jne.) *viṅo* g. *viṅō* (*viṅō* ~ *viṅṇū*)¹ ~ *veṅo*² ~ *viṅa* g. *viṅoa*³ ~ n. *viṅoa*⁴ (Räp *kaṇoed viṅgo ja toṣso om täḥs. pāhe aṣe*, rehetas); — 2. *kaṛm* g. *kaṛmi*⁵ ~ *kaṛm* g. *karmi*⁶ ~ *kaṛm* g. *karmū*⁷ ~ *kārm* g. *karmū*⁸; — 3. Hm-l *hegā*⁹ ~ *āgā*¹⁰, Wied. Wb. järgi veel eL-s *hāgu* g. *hāu* 'Trübe, Dunst, dumpfe Stubenluft'; — 4. ainult Põ-s *tīrs* g. *tīrsi* [hv]; — 5. Ans *süttē oül* (= *viṅo*); — 6. LaiT *leitse*, Ris *lētse* 'ving' (?). — Vt. kaart 1k. 12.

Sõna *viṅo* (Gös. 155: Dampff / [im Gemach] *hauero* / *vingo*) esineb muis lähemais sugukeeltes ainult edela rühma kuuluvates: vadjJ *viṅk* g. *viṅā* 'süteving' (*kaṛm* ja *hegā* vasted puuduvad), li. *viṅo* id. Vaevalt võiks küll kahelda, et selle sõna lähtekuju on lä. *dvinga*, -as, *dvingis* 'der Dunst, Kohlendampf', mille tüvelõppvokaali veel Alut murded alal on hoidnud. VadjJ *viṅk* g. *viṅā* seletuks aga laenuna eestist. Sõna tähenduses olgu eestis toonitatud ka paiguti esinev varjund 'niiske uhk, niiskus': To *mūr ajāb viṅou, kibimajal* (vrd. ka Wied. Wb.). — Veel kitsama ulatusega on eL (osalt eP) *kaṛm* ~ *kaṛm* muis lms. keeltes näikse esialgu vasted sel puuduvat. Ometi tahaks seda ühendada järgm. soome tüvega: *karmias* g. *karmiaan* ~ *karmia* g. *karmian* 'störrisch, zornig, grämisch', *karmiainen* id., *karmastua* ~ *karmistua* 'störrisch, grämisch werden, zürnen', *karmia* 'ärgern, reizen', kusjuures s. tähendus oleks sekundaarne, paralleelina vrd. e. *viṅo* 'Dunst, Qualm' ja *viṅous olema* 'tusane, pahane o.', *viṅous näōga*. Kõnesolev tüüp oleks seega siis vist identne eP sõnaga *kaṛm* 'kare', 'rauh'. Tervetseda sõnaperet ei saa vist ühendamata jätta järgmise balti sõnaga: le. *gāras*, -o Subst. m., meistens Pl. *garai*, -ū 'wässriger Dunst, Dampf, besonders auch wenn er sich sichtbar in Nebelform erhält' (Kursch.); *garai* 'угаръ' (Jušk.), lä. *gars*, -a 'heisser Dampf, Qualm in den Badstuben; Geist (Atem, Leben, Seele); Geruch'. Lms. keeltes esinev tüvi *karm*- eeldab -mo- formansiga varustatud balti substraati **garmas*, vrd. mpr. *gorme* 'Hitze' (samuti m.-ind.

¹ Äk (~ *kaṛm*), Kur ('suits, mis ahjuküdemise ajal sisse tuleb'), MMg ('tuki-ving'), Kod id., Lai (*sõ v.* 'sinine sõe suits'), Torm, Iis, Kod, Kuus, Jü, Ju, Kei, Ris (= *lētse*); Amb, Tü, Kull, Vig; Käi (= *āgā*); Kih, Ans (= *süttē oül*); Pär, Vänd, To (*leinū v.*), Hä; Kark, Vilj, Tarv, Hel; Puh, Ran ('kibe, sinine tükigaas'), San, Räp, TMa. ² Mar. ³ Lüg, Jõh. ⁴ VNg, Vaiv. ⁵ Äk (~ *viṅō*), MMg ('sütest, kõrvest rasvast tekkiv ving'), Kod ('hõõguvaist sütest lenduv gaas; rasvaaine põlemisel tekkiv gaas'), Kur ('süteving'), Lai ('nägematu, surmav reheving, leitse'), Põlt (Puiatu), Pal. ⁶ TMa ('surmav ving'). ⁷ TormL; Puh, Ran ('nägematu, uimastav sütegaas'), San (*iehē k.* 'r. leitse'), Hel [v-m], Rõu, Räp, Põ. ⁸ SetL, SetO (*hüdzē karm, vāē k.* 'rasva suits'). ⁹ Phl. ¹⁰ Käi.

gharmás 'Hitze, Glut', alb. *zjarm* 'Hitze', iiri *gorm* 'warm' jne., vt. Berneker, SIetWb. s. v. *goŕo*, 234; R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler 341). EP suuremast osast murretest on *k*-sõna sekundaarne tähendus 'rauh' välja tõrjunud algupärasema tähenduse 'Kohlendust' (eL-s näikse aga *kaŕm* 'rauh' puuduvat¹; selle asemel esineb *karè*, *kahre'*²). — Sõnal *hegà*, *hàgu* paistab sidemeid olevat üksnes soomes: *hàkà* g. *hään* 'unangenehmer Dunst', 'os, kolos (tikku, häyry), stank (af flott)'. Etümoloogiliselt on sõna selgu setu, samuti ka Põ *tirs*. — Ans *süttè* oül g. *oülü* on kitsalt kohalik semasioloogiline arend, vrd. Ans *oül* 'leitse', *oül akkas pihà kinni* (kui tulistele kividele vett visata), kuna *oür* 'Dampf', *oürama* 'dampfen'. Samasugusel segiminekul, tähenduslikul laienemisel põhjeneb ka Lai *leitsè*, Ris *letsè* (vrd. art. 12).

Kõnesolevaist nimetustest ulatuksid seega algsoome ainult *kaŕm* ja *hegà*. Viimase atestatsioon ka eL-st tunnistab selle varemini üldisemat esinemist, mida oletada võiks ka *k*-sõna puhul. Küsitav ainult, kas neid ka samus murdeis kõrvu tarvitati⁴.

12. 'Vapeur', 'Dampf'.

Õhus hõljuvat, udusarnast tihedat niiskust kutsutakse eestis järgm. nimedega: 1. pea kõigis eP murretes *aür* g. *aürü*⁵ ~ *aüru* g. *aüru*⁶ ~ *õüri* g. *õüri*⁷ ~ *õür* g. *õüru*⁸ ~ *äür* g. *äürü*⁹ ~ *haüü* g. *haüüü*¹⁰ ~ *aül* g. *aülü*¹¹ ~ *oül* g. *oülü*¹² ~ *oür* g. *oürü*¹³ ~ *õürü* g. *õürü*¹⁴ ~ *äür* g. *äürü*¹⁵; sellest vastavalt verb *aürama* ~ *haüülama* ~ *oüülama* jne.; — 2. eL-s, paiguti Tm eP osas ja affektiivse stiili sõnana (*toš vällas* 'surnud', *tošsama* 'aurama, suitsema') isegi kaugemal eP-s *toš* g. *tošsü*¹⁶, ja sellest verb *tošsama* (Wied. Wb. veel: *tošsuma*, *tussama*, *tussuma*) 'dampfen, dunsten'. Uimastavat ja lämmastavat, vahel isegi surmavat, kõrgetemperatuurilist auru,

¹ Negat. teat.: Puh, Vas. ² Puh, Tarv. ³ Ráp. ⁴ Muud sellekohased nimetused lms. keeltes on: s. *tiku* g. *tikun* ~ g. *tivun* 'Kohlendunst', s. *häyry* 'Kohlendunst, Was-serdunst', karj. *hid'zva*, *hit'sva* = *had'zva*, *hat'sva* 'hàkà, haiku', veps. *haikar* 'ving'.

⁵ Karj.; Kih; LNg, Rid, Kull, Märj, Vig; Mih, Tõs, Hä, Hall, Vänd; HMd, Kei, Nis, Jü, HJn, Kos, Ju, Rap, Hag; Amb, JMd, Tü; Sim, Halj, Vilj; Torm, Kod, Kurs, Pal, MMg. ⁶ VNg. ⁷ VNgK. ⁸ Lüg, JõhV. ⁹ KuusP. ¹⁰ Phl. ¹¹ Kai, Kih. ¹² Rõi, Ans, Jäm. ¹³ Ans. ¹⁴ VaivRg, VaivK, VaivS, VaivU (?). ¹⁵ TormA. ¹⁶ Vilj (ainult 'leitse, Qualm'), Hall (ain. 'sandilehaline, läilakas aur'), Kark, Hel; Pal ('leitse'), ÄkP, MMgS, MMgKu ('aur'; nalj. ka *toš vällas* 'surnud'), TMa, Puh, San; Põ, Ráp, Har, Set. Negat. teat.: KursT.

eriti seesugust, mis eraldub palavas rehetas, partel olevast niiskest viljast või üldse kuumuses olevaist niiskeist asjust (riietest, puudest jne.) kutsutakse kas eelmiste nimetustega (*vilja aür*¹, *aül*², *oül* [oül *akkas pihä kinni*]³, *resl äür*⁴, *toš* (*rõva, viilla, rihe toš*)⁵, või järgmiselt: 3. peaaegu ainult eP-s *leitse* g. *leitse*⁶ ~ *leitse* g. *leitse*⁷ ~ *letsse* g. *leitse*⁸ ~ *loitse* g. *loitse*⁹ ~ *löitse* g. *loitse*¹⁰ ~ *leüitse* g. *leüitse*¹¹ ~ *loitse* g. *loitse*¹² ~ *leitse* g. *leitse*¹³ ~ *leitsak*¹⁴ ~ *leütsak*¹⁵; — 4. *lõmu*¹⁶ ~ *lemu*¹⁷ (puud. Wied. Wb.); — 5. *läm* g. *lämmi* (= *reijä letse, äb lämmi sisse*)¹⁸ ~ *läm* g. *lämmü* (= *letsse*)¹⁹ ~ *lämme*²⁰; — 6. *rösi*²¹ ~ *rese*²² ~ *resedus*²³ ~ *rösi*²⁴. — Vt. kaarti lk. 12.

EP *aür* (Gös. 155: Dampff / [im Gemach] *hauro*) on võrreldav järgmiste lms. keelekujudega: li. *ouř* 'höyry', s. *höyry* < *häyry* 'Kohlendunst; Wasserdunst' (tagavokaalse- ja esivokaalse tüve vahelduse puhul vrd. e. *nõder* ~ s. *nöyrä*, e. *jahtuma* ~ s. *jäähtyä* jne., vrd. lk. 8), karj. *hääräkkä* 'sumu; sumuinen'. Esivokaalsed kujud Eesti kirderandadel on muidugi laenud soomest. Selle sõna algs. tähendus näiksegi olevat 'Dampf'. Kih-l oleks tähele panna pruuk: *vē aür*, kuid *hiññe oül*. — EL *toš* (J. Guts. l.: Qualm *Ṭoffo*) on ühendatud (Õ j a n s u u, LSBK 62) s. sõnaga *tuoksu* (*tuokse*) 'yrande stoft, dam, doft'. Seega oleks siis Äk, MMg, Pal jne. *toš* laenatud eL-st. Teatavasti on sõna rännanud ka läti keelde (*tosa* 'schlimmer Geruch, giftiger Dampf', vt. Thomsen, FBB 282). Tähendusvarjundeid on sõnal eestis kaks: '(vee) aur' ja '(rehe) leitse'. — Tüüp *leitse* ~ *leitsak* on sugukeeltes nähtavasti tundmatu ja selle algupära tume (kas võiks sellega ühendusse seada s. *leisti* 'lāgande brasa', 'lökendav tuli'?). 'Kuuma, uimastava auru' tähenduse kõrval on sõnal paiguti veel muud varjundid: Phl *kül ā agā tānā leitse* 'küll on aga täna kuiv kuum ilm', Ris *tukki letsē* 't. ving' jne. — Nimetus *läm* on muidugi samatüveline sõna kui eL *lämmi* ~ *lämi* 'warm', eP *lämme* (*soē*) 'röskelt soe', mille algs. tähendus on olnud 'warm', nagu osutavad kõigis lähem. sugukeeltes esinevad vasted (vrd. art.

¹ RidE, Karj. ² Käi. ³ Ans. ⁴ KuusP. ⁵ Vilj, Kark, Hel, TMa, Set. ⁶ Phl, LNg, Kull, Märj; Hmd, Rap, Jõ, KuusH, HJn; KadP; Amb; SimA; PilJ; PärM; Tarv; Pal. Negat. teat.: Hall, Kih, HalJ. ⁷ Muh, Äk, Vänd. ⁸ SimA (~ *leitse*), JuKu, Vel, Ris; TormL, To. ⁹ Tõs. ¹⁰ Mih, Vig. ¹¹ Kihn. ¹² LügP ('leil'). ¹³ JõhV. ¹⁴ HäO, ViljV (= *toš*). ¹⁵ Tarv. ¹⁶ JõhV ('külmast ja soojust sündinud aur'), JMd ('halb niiske õhk'), LügP ('keedu aur'). ¹⁷ VNgK ('aur' ja 'leitse'). ¹⁸ SimA. ¹⁹ JuKu. ²⁰ Phl. ²¹ Vaiv, LügP ('leitse'). ²² KadP. ²³ KuusVa. ²⁴ Pal ('rehe leitse'), Kur (id.).

'Chaud, warm'). — Alut randade *lemü* ~ *lõmü* võiks olla laen soomest, vrd. s. *lemu* 'starker Geruch', *lemuinen* 'riechend'. Eestis näikse ta tähendavat nii 'auru' kui ka 'leitset' (VNg *lemü* = *auru* = *õuri*?). — Viimane nimetus *resè* ~ *rösi* ~ *resedus* esindab kitsamaulatuslikku, vististi õige uut semasioloogilist nihkumist, vrd. terves idapoolses Eestis tarvitatavat *resè* ~ *rösine* ~ *rõške* 'niiske, feucht' (vrd. art. 'Humide, feucht').

Esitatud ainestiku põhjal võiks *aur*, *toš* ja *leitsè* sõnade praegust vahekorda pidada eestis juba õige vanaks, vast algsoomeni tagasi ulatuvaks: eP-s *aur* 'Dampf', *leitsè* 'heisser Dampf', eL-s *toš* mõlemas tähenduses. Muud nimetused näivad aga olevat kas uuemad semasioloogilised kujundused või laenud¹.

13. 'Eau alcaline', 'Lauge'.

Ses tähenduses esineb eestis kolm sõna²: 1. eP *lehelis* (~ *-line*) g. *-lise* ~ *lëlis* ~ *lëlene* g. *-lese* ~ *lëlis* g. *lëlse* (~ g. *lëlise*) ~ *lënis* jne.; — 2. eL, osalt ka eP *libè* g. *libeda* ~ *lippè* g. *libedä* ~ *lippè* g. *libedä* ~ *libedas* jne.; — 3. paiguti Võrm-l *mogël* g. *moglä* ~ *mukl* jne. Vt. kaarti lk. 25.

Neist esimesel, *leheline* ~ *lëlis* jne., leidub vaste ka vadjas (*lëline*, vadjJ *lëlin* ~ *tuhkvesi*, vrd. ka veps. *tuhkvezi*). Kas on Hrm, Jm, Virm sõnakujude *h* algupärane või sekundaarne (vrd. Lm *jähi* = jäi), on raske otsustada, olgugi et paljude murrete *lëlis* ~ *lëlene* ~ *lënis* ~ *lënis* oma esimese silbi kvantiteediga näikse eeldavat esimest võimalust.

Lõunapoolne nimetus *libè* ~ *lippè* on eestikeelel ühine soome ja liiviga (*lipedä*, *libdä*, liS *libd*). Sõna ei tarvitse seepärast ometi mitte ses tähend. olla algsoomeline, sest aine libeda omaduse tõttu võis see ka eri keeltes iseseisvalt kujuneda. — Vaiv *lipè* näikse olevat laen ing. murdeist. Ka Hä *lilne* ~ *lëlis* [hl] on alal, kus vast ootaks tüüpi [2], vist õige vana, sest ka vanem põlv ei mäleta *lippè* ~ *libè* sõna tarvitamist.

Kuna *mogël* ~ *mugël* (Wied. Wb. *mogl* g. *moglä* ~ *mugl* g. *muglä* ~ *mügl* g. *müglä* 'scharfe Lauge [b. Seifekochen nachblei-

¹ Muudes lms. keeltes esinevatest nimetustest oleks mainida: vadjJ *pāru* (< v. паръ) 'vee aur', 'Dampf', 'leitse' (*rīg ajap pārua*) [„Aur“, „leitse“, „toss“ ja „lõmu“ sõnade vasted puuduvad VadjJ-s].

² Argielus kutsutakse nendega lehelist, mis valmistatakse kuumast veest ja tuhast.

*kirvõs?*¹, Wied. Wb. *mürk* g. *mürgü* (d) 'Stahl', *mürk* g. *mürgi*, (pt) *mürgi-tükk* 'Halsschmuck aus alten Münzen', *mürgüne* g. *mürgütse* (d) 'stählern' (? vrd. ka seals.: *mürk* g. *mürgi* [P] 'schlanker, hoch gewachsener Mensch [Mann od. Frau]', Kuus *sê on vast üks mihê mürk*). Vt. kaarti lk. 34.

Tüüp *teräs* (G ö s. 391: stahl / [chalybs] **Terraš**) on algsoome-line, vrd. s. *teräs* g. *teräksen* 'Stahl', vadJ *teräz* id., li. *terōda*², (*tera* 'Schärfe', *rōda* 'Eisen') id.; *terä* 'Schärfe, Spitze, Schneide' ja *teräs* 'Stahl' vahekorra kohta vrd. saks. *Stahl*, küs. *stahel* ja saks. *Stachel*. — EL tüüp *mürk* (J. Guts. l.: Stahl **Mürck** / e) puudub nähtavasti sugukeeltes ja on etümoloogiliselt hämar. Kui *mürk* 'suure mehe' tähenduses siia peaks kuuluma, oleks selle sõna varem levinemisala olnud õige avar.

15. 'Feuille de métal, fer-blanc', 'Blech'.

Tarvitusel kaks nimetüüpi: 1. eP mandril *plek* (~ *plek*³) g. *plekki*⁴ (g. *plekki*⁵) ~ *lek* g. *lekki*⁶ ~ *plekki* g. *plekki*⁷; — 2. eP saartel, Alut-s, paiguti ka mujal eP mandril ja eL-s ainuliselt eelmise tüübi kõrval *kaŗD* g. *kaŗrā*⁸ (~ g. *karra*⁹) ~ *kaŗDa* g. *karra*¹⁰, Rõi, Koe, Kars *kuŗD kaŗD*, Rõi *õbē-k.*, Kars *ma kaŗDa ümbrikku ānda*, Kark, Jõh *kaŗD-nõu* = Rāp *kaŗrang*, Kāi *kaŗD pāl kāis seplil ūlalt läbi*, Rõu *kaŗDama* 'plekiga üle lööma', *vīl um jōbā kaŗD pāl* 'veel on juba jääkirmetis peal', Wied. Wb.: *kard* g. *karra* 'Blech, Tresse, auch überhaupt dünne Schicht', *vesi tõmmatakse kardā, karraga āra löödud, karra-vette kastetud* 'unecht versilbert, plattiert', *karras (kardes) olema* 'beblecht, betresst, höchst elegant, bereift sein', *hōbe-kard, kuld-k.* 'Goldtresse, Silbertresse', *kard-haak* (D) 'Pumpenhaken (zum Herausziehen des Pumpenstiefels)', *kardama* 'belegen mit einer Schicht, plattieren', *karratama* 'mit einer Metallschicht belegen, überziehen', *kullaga k, hōbedaga k.* 'vergolden, versilbern' jne.

¹ SetO. ² Li. sõna on laenatud lätisse kujul *tehrauds* (vrd. Thomsen FBB, 281).

³ Torm, KamR. ⁴ Lm põhjaosa, Hrm, Jm, Virt lääneosa, Tm eP osa (ka TMa, KamR). ⁵ KuusJ, Kuup, VNigK, Lüg. ⁶ Vig, Pm, Viljm eP osa. ⁷ VaivP [u-m]. ⁸ Rõi, Kāi, Ans, Kars, Rap, Koe, Torm ('õhuke, odav toobiplekk', pl. 'tsink-plekk'), Kur, KJn, Tarv, Kark, Hel, Puh, Nõ, Rāp, Rõu. ⁹ Jõh. ¹⁰ Vaiv.

Sõna *plek* on õige hiljutine (puudub alles täiesti Gös., A. Thor-Helle ja Hupeli¹ sõnastikkudes) laen uussaksast (*Blech*). Rootsist (*bleck*) laenamine on võimatu nii häälikuliselt (ootaks **pläk*, **lāk*), kui ka kronoloogiliselt (s. *läkki* 'Blech' siiski < roots. *bleck*). — Tüüp *kaŗD* (Gös.: *blech* / *Rarn* [!] / *Rarra*, *blāchern* *būchslein* / *farrane* *püttifenn*; A. Thor-Helle: *fard*; Hupel: *fard*, a. r. [= eP], *fardaŗ*, ba. r., *fard* g. *farra*. d. [= eL] 'das Blech') kuulub algsome sõnavara hulka, vrd. s. *karta* g. *karran* 'bleck' (vist ainult rahvaluules), 'vattengrund bestående af såväl sand som sten', *kartaa* 'härda, göra hård', *karrettaa* 'göra hård, härda; inkruitera' (kõik haruldased, murdelised), vadjJ *karta* g. *karrā* 'plekk', li. *kārda* 'Blech'. N. Anderson, Studien 344—5 (varemalt ka Donner, Vgl. Wb. I 41—2) peab seda genuiinseks s.-ugri sõnaks, võrreldes seda ostj. *kart*, *kard*, *kardy* 'Eisen', sūrij.-permi *kört* 'Eisen', vog. *kērt*, *kēr*, *kier* 'Eisen', votj. *kort* 'Eisen' j. t. kujudega. Sellevastu loeb Thomsen, FBB 218, kõnealused lms. keelendid balti laenu-deks, võrdluseks tuues (vt. varemalt ka Ahlqvist, Kulturw. 70) lä. *skārds*, *skārde*, *skārda*, *skarda* jne. 'Blech, Weissblech', le. *skardas*, *skārds*, *skarda* id. (? le. *āpskardas* 'Glatteis, Rinde über dem gefrorenen Schnee'). Teista on küsimuse uuesti arutlusele võtnud J. Endzelin (A. Kuhn'i Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung, Bd. 52 [1923], lk. 120), pidades Thomseni esitatud balti sõnade etümoloogiat väheustavaks (samuti le. *āpskardas* arvamist siia hulka) ja oletades selle s.-ugri sõna laenamist eestist või liivist läti keelde (sekundaarne *s* on lätis laenude algul harilik), viimasest aga leedusse. Tõenäolik ongi, et sõnas *kaŗD* on eestis alal hoidunud muistne raua nimetus, mis varemalt ülddeestiliselt esinedes on vist tähendanud 'õhudat metalli lehte'. Hiljem on aga germ. laen *plek* seda hakanud eP-st välja tõrjuma, jättes selle sinna tarvitusele peaasjalikult veel 'metallpoordi, tressi, kaunistavate metall-lemmeste' nimetusena.

¹ A. Thor-Hellel ja Hupelil esineb see ainult liitsõnas *pfelleier* 'der Blechschläger, Klempler', mis omane oli vist üksnes linnakeelele (Hupelil: H = Hrm).

II. Taimeriik. — Règne végétal.

16. 'Pin', 'Kiefer'.

Selle puu üldnimetustena esinevad: 1. eP-s (paiguti ka eL äärismail) *māñD* g. *māñnā*¹ (~ g. *māñnā*)² ~ *māñD* g. *māñnē*³ ~ *māñD* g. *māñni*⁴ ~ *māñ* g. *māñnā*⁵ (~ g. *māñni*)⁶ ~ *māñD* g. *māñni*⁷ ~ *māñDi* g. *māñni*⁸; — 2. eL *pedäjä*⁹ ~ *pedäjä*¹⁰ ~ *peittä* g. *pedäjä*¹¹ ~ *pedak*¹² ~ *pedä* g. *pedäje*¹³ ~ *peittä*¹⁴, paiguti Ahut-s *petäjä*¹⁵ jne. Vt. kaartisid lk. 12¹⁶, 34. Peale nende esineb veel erilisemas tähenduses 'vana mänd' eP idapoolses osas *oñg*, *oñgäs*, *oñgä-pü* jne., mille ulatus on varemalt olnud palju avaram (vrd. art. 'Chevrons' ja 'Lucarne de pignon') ja millel sidemeid leidub ka soomes (*honka*) ja vepsas (*hong* 'mänd')¹⁷.

Sõnal *māñD* on sugukeeltes järgmised vasted: li. *māñD* 'noor mänd'; 'üldse väike, kasvav puu', s. *mänty* g. *männyn* 'pinus silvestris, max. junior', 'Tanne', *mäntyinen* 'aus Tanne, tannenreich', *männnykkö* ~ *-ikkö* ~ *-istö* 'Tannenvald', karj. *mändü* 'petäjä', *männün kettu* = *pedäjä* 'pettu', vadj. (Mustonen) *mänty*. On küsitud (Thomsen, FBB 201), kas siia ühte kuuluks ka eP¹⁸ *māñD* g. *māñnā* ~ *māñD* g. *māñni* 'Quirl', s. *mäntä* g. *männän* 'Butterstämpel, Quirl', vadjJ *mänt* g. *männä* 'männi ladvast tehtud hapu-

¹ Ans, Püh, Muh, Kull. ² Vig, Kihn, Vilj, Hall. ³ Märj. ⁴ Käi, Ris, Ju, Amb, Koe, Sim, Torma, Kur, MMg. ⁵ Kod. — Ka G ö s-l.: Tanne (Fichten Baum pinus) *Menn / a* (lk. 408). ⁶ TormT. ⁷ Käi. ⁸ VaivS, VaivU (*mändä* g. *männä* 'Quirl'). ⁹ Hall, Kod. ¹⁰ TMAVo, Puh, Vö. ¹¹ Hel, Kan, Pö, Ráp jne. ¹² TMAVe. ¹³ Tarv, Kark. ¹⁴ SetL. ¹⁵ VaivK, VaivRg.

¹⁶ Kaardil tuleb Kod põhjaosast läbiminev „pedaja“ täppjoon korrigeerida lausajooneks. — Korr. märk.

¹⁷ Peale nende nimetuste esineb lähemais sugukeeltes veel neljas: veps. *pihk* 'mänd' (Kettunen, LVHA § 185).

¹⁸ eL-s leidub ses tähenduses teine nimetus: *pörüs* (Kark, Vö), eP-s aga kohati *ärkkim* g. *ärkkimä* (VaivK) ~ *ärk* (Käi) ~ *härk* (Phl).

piima segamiseks tarvitav haruline riist' (samas vadjJ murdes tähenduses 'Kiefer' ainult *petäje*), li. *mändraks*, mis on teatavasti laen balti keeltest (Thomsen, FBB ibid.). Silmas pidades viimase sõna leedukeelse (suffiksiga varustatud) vaste *mentürē* tähendust 'Quirl, ein von der Spitze einer jungen Tanne, die abgeschält wird, geschnittenes Werkzeug zum Umrühren' ning asjaolu, et ka Eestis ja Vadjas mänd valmistatakse männi¹ ladvast, võiks küsimusele küll vist jaatavalt vastata, oletades seega baltikeelse substraadi tähendust 'Quirl' algupärasemaks, mis kohati ka lms. keeltes alal on hoidunud; harilikumalt oleks aga lms. keeltes tööriista nimetus üle kantud aine (puu) peale, millest riist valmistatud (on ju noor männi puu selle riista aineks par excellence, vrd. e. harilikku ütelist *männi pü*), sõna *m.* tähendades esialgselt ainult noort mändi.

Palju laiemale ja sügavamale sugukeeltesse ulatuvad juured sõnal *pedak* ~ *pedäjä* ~ *pettäj*: s. *petäjä* ~ *petäjäs* 'pinus silvestris', 'Tanne', 'al. pini varietas, cortice rubro-flavescente, it. fig. cortex pini edulis, annonæ caritate pani inserviens', 'Tannenrinde', 'pin élevé, propre à des constructions', karj. *pedäjä* = *männün kettu* 'pettu', aun. *pedäj* 'petäjä', *pedäjine* 'petäjäinen', vadj. *petäjä*, vadjJ *petäje* g. *petäjä* 'Kiefer', veps. *pedäm* 'suur mänd', li. *p'edäg* 'mänd', liS *pädag* 'Kiefer'; tšer. *pūnDžQ* 'Kiefer, Föhre', ung. *fenyő* (Wichmann, TschTW 87). Õige tõenäolik seega, et *p.* varemalt ka eP-s on esinenud (*mänd* 'junge Kiefer' kõrval tähenduses 'alte Kiefer' või üldse 'Kiefer'), nagu seda mitmed kohanimed näikse tõendavatki: *pedäspä* k. Kuusalus, *pedajou* (< **petäjäikön*, vrd. seal-samas *kadaigu t.*) heinamaa seals. (Leesi k-s), *pedase* p. Vihterpalus (Ristil), *pädaste* m., k. ja *lõp* ('väike laht') Muhus, võib olla ka ehk *pädari* (< *pedaja iuri*?) t. Torma Jõemetsal, *ped'jä* (~ *rohē*) jõgi ja *pädē* k. ('Pedja küla') Laiusel (vrd. M. J. Eisen, EK II 69) jne.²

Mõlema sõnaala rajamail, kus kumbagi samas murdes kõrvu tarvitatakse, on märgata tähenduslikku erinemist, mis olukord võikski olla algupärane: Hall *mänd* 'metsas kasvav (vähem) mänd', *pedäjä* 'suur üksik mänd'.

¹ Nõnda harilikult. Vahel tehakse (pudru) mänd ka kuusest (Phl, VaivU) ja kadakast (VaivU), võimänd aga kasest, mis ei andvat maitset edasi (VaivS).

² Mõni pealtnäha siia kuuluv kohtanimi on ometi teistsuguse algupäraga, näit. mitmed *pedäkkä* (nooremail) ~ *peidäkkü* (vanemail) nimelised talud Kolga-Jaanis, millede esialgne kuju on olnud, mag. A. Anni teadaande järgi, *Peedi-Jaagu*.

17. 'Bouleau', 'Birke'.

'Betula' üldnimetusena on tarvitusel: 1. eP *kašk* g. *kasè*, 2. eL *kõiv* (~ *kõib*¹) g. *kõõ*² (~ g. *kõevü*³) ~ *kõjü* g. *kõjü*⁴ ~ *kõjõ* g. *kõjõ*⁵ ~ *keiv* g. *kõõ*⁶ jne. (vt. kaarti lk. 12). Peale nende veel erilises tähenduses 'betula nana': 3. (Wied. Wb.) *pürs* g. *pürsa* ja 4. Hm-1 (Wied. Wb.) *türn* g. *türni*.

EP *kašk* ulatub praeguses tähenduses tagasi mitte üksnes algsoome aega, vaid kaugemalegi, vrd. vadj. *kah(tši* g. *kazgè* 'Birke', s. *kaski* 'Schwendenland' (sekundaarne tähendus), karj. *kaški* id., veps. *kašk* 'raiesmik, ale', lpN *gàškå* 'eine abgehauene Birke, welche auf einem Balkenfloss zum Aneinanderbinden der Balken angebracht worden ist', sürj. *kydž* 'Birke' (Setälä, FUF IX 125), sürj. *kidž*, votj. *kiš-puu* 'Birke' (Wichmann, Wotj. Chr. 71). Veel kaugemate sidemetega on eL *kõiv* (J. Guts. l.: Birckbaum / *Rõuv*), mis täpselt tähenduses 'Birke' esineb alates lms. (vadj. *koivu*⁷ 'Birke', s. *koivu* id., veps. *koiv* id., li. *kiu* ~ *keuv* id.) ja lõpetades volga, ugri ja samojedi keeltega (P a a s o n e n, Beitr. 283; Setälä, Stufenw. 36, 120). Võimalik, et sõna *kõiv* varemalt ka paiguti eP-s on esinenud (*kašk* kõrval vähe erinevas tähenduses?), nagu seda mõned kohanimed *kašk*-alal võiksid tunnistada: *kõõ* v. Pil-s, *kõõla* ~ *kõla* k. Lai-1 (või <* *koivo*-?). — Põhimõtteliselt on kõnesolev nähtus huvitav, kus teatavas keeles (vadj.) praegu, kindlasti ka muiste algsoomes ja isegi varemalt on kaks⁸ täpselt samatähenduslikku nimetust esinenud samas murdes (keeles) kõrvu.

Pürs g. *pürsa* 'sookask' esinemise paiga kohta puuduvad teated. Selle algupära seletuseks on kaks võimalust: 1. slaavi laen, vrd. msl. **berza* (v. бѣрза) 'Birke', mis puhul ü oleks progressiivse labialisatsiooni tulemus; 2. balti laen, vrd. le. *bérzas*, -o 'Birke', lä. *bêhrss*, *bêhrse* id., kus le.-lä. *e* vokaalile vastab e. *ü* nagu le. *kepüre* ~ e. *kübär*, s. *kypära* (mis juhtumus seni oli ainuline, kuna harilikult le.-lä. *e* = e. *e*, *ö*). — Hm *türn* g. *türni* 'Zwergbirke' (ja 'krüppelig gewachsene Kiefer', Wied. Wb.) on sekundaarne semasioloogiline arend; algühendus esineb harilikumalt sõnas *türna-puu*

¹ TMaVo. ² Hel, Puh, TMaVe, Kam, Har, Rõu. ³ Ráp. ⁴ Ran, Rön.

⁵ SanP. ⁶ Set.

⁷ Vadj murdes leidub ainult *koivu* 'Birke', kuna „kask“-sõna vaste puudub.

⁸ Võimalik, et isegi kolm (vt. P a a s o n e n, s- Laute 75, 76).

(Wied.; ka *tü̃rnpū*) 'Kreuzdorn (Rhamnus Cathartica L.)', 'Weissdorn (Crataegus L.)', mille algkuju näikse olevat (vt. Y. Toivonen, JSFOu XXXIV₂ 29—30) roots. *tyrni*, *tyrne*, *tyrn-boskar* 'Dornstrauch, Dorngebüsch'.

18. 'Tilleul', 'Linde(nbaum)'.

Tähenduses 'tilleul'¹ esineb eesti keelealal neli nimetust (vt. kaartisid lk. 32, 34): 1. *pärn* g. *pärnä*, 2. *n̄nebu*, 3. *lõhmüs* g. *lõhmuse* (~ g. *lõhmüşš* jne.) ja 4. *päh̄n* g. *pähnä*. Neist viimane on muis lms. keeltes tundmatu, esineb küll aga volga-keeltes (mrd. *pékše*, tšer. *pi-stə* jne.) samas tähenduses 'Linde'. Teised näikse olevat kõik sekundaarsed kujundused: *n̄nebu*, õieti 'Bastbaum', sest *n̄n* tähendab 'Lindenbast' mitte üksnes lms-s (s. *niini*, li. *n̄ñ*, veps. *niñ*), vaid ka kaugemais sugukeelis (tšer. *ni* 'Lindenbast', Wichmann, TschTW, 76; sürij. *n̄in*, votj. *n̄iñ* 'Lindenbast', Wichmann, Wotj. Chr. 87); ka *lõhmüs* näikse olevat samasugune uuem kujundus alles lms. keeltes, algsoome aegu (< **lehmu*- 'Bast' sõna vasteid leidub tšer. keeles tähenduses 'Linde', vt. Y. Toivonen, FUF XV 66—7); võimalik ka, et e. *pärn*, li. *pēr̄nā* 'Linde' on varem tähendanud 'Bast', nagu soomes vananenud, haruld. *pernā* (muudest sugukeeltest ei ole sõna atesteeritud), semasioloogiliselt vrd. vadj. *n̄ni* ~ *n̄nipū* (olgugi, et ka vastupidine tähenduse arenemine on võimalik, vrd. lad. *tilia* 'Linde' > pr. *tille* 'Lindenbast') ja ka eestis *pärn* kõrval paiguti *pärnabu*, *pärnāpū*. Õige tõenäoliselt, et sõnad *n̄n* ja *pärn* juba varemalt (algsoomes?) semasioloogiliselt seega erinesid, et eelmine tähendas 'noore lõhmuse (sitket ja painduvat) suga', järgmine aga 'vana pärna (paksu ja habrast) koort'.

Loomulik, et niimitu samatähenduslikku nimetust niivõrd piiratud keelealal kui eestis funktsionaalselt kas peagi differentseeruvad või jälle üks nimetus teise eest taganeb, kui nad kõrvu esinevad kas samal või kõrvuti asuvail murdealadel. Nii on märgata, et eP põhjapoolsema osa *n̄nebu* (~ *n̄nepū* ~ *n̄neppu* jne.) — mis, olgu mainitud, võiks olla juba algsoomeaegne kujundus, kuid võimalikult ka eestis, soomes ja vadjas igasühes iseseisvalt moodustatud — näikse olevat tunginud terava kiiluna kesk-Läänemaalt lõunasse ja edelasse, isegi Kihnu saareni välja, lõhestades seega esialgselt läänest katkemata idasse ulatuva lõhmus-ala tema kõige kitsamas ja rahva-

¹ Metsikult kasvab Eestis ainult *tilia parvifolia*.

vaesemas kohas kahte osasse, ujutades osaliselt üle ka kagupoolset pärn- (~ lõhmus-) ala. *n̄nebu* arvatavaks uudismaaks on saanud PJg, Mih, Aud, Tõs, Varb, kus *lõhmüs* praegu täiesti tundmatu, ja osalt ka Kars, kus *lõhmuspū* veel vanem ja harilik, *n̄nebu* aga uuem. Hiiu- ja Srm-l ning Muhus on *lõhmüs* aga praegu (kas ka ennemalt?)¹ ainuvalitsev ja tema valdkond veel puutumatu. Idapoole eraldi jääv suurem lõhmus-ala on õige laialdaselt, umbes pooles ulatuses kaetud ka pärn-alaga. Kohati on siin *pärn* kindlasti juba varema aja pärandus, nõnda Pm-l, nagu seda maakonna ja selle linna (Kihnu murdes *pärnü*) nimetused ja muud köhanimed (*pärniõē* t-d Vändras j. m.) tõendavad (vt. Ojansuu, SKTT I 106—7, SP 174—5).

Põhja-Viljm-l (Pil, SJn, ViljV) aga tunnistab vanem rahvapõlv pärn-sõna lõhmuse kõrval uuemaks; kui siin siis varemalt viimane üksinda võis esineda, ei saanud see olukord ometi kaua püsida, kuna tähendatud murdeala edelast, läänest, põhjast ja idast oli pärn-alaga ümber haaratud. Ka pärn- ja lõhmus-alade kagupoolisel randemaal, Kod Koosal ja TMA-s tuntakse pärna lõhmuse kõrval uudissõnana, parallelselt, ilma erineva tähendusvaheta. Võru- ja Setumaal, osalt ka Tm-l (Võ) satub aga lõhmus-ala pähn-alaga ülestikku; viimane on enamalt kindlasti isegi kagu-Pm-le küündinud, nagu seda kohanimed veel tunnistavad (*pähnä* mg. ja *pähnä* varik Mäeküla ligi, Karksis). Lõhmus-sõna valdkond võis vanemal ajal ulatuda isegi üle eesti keelepiiri Liivimaa liivi alale, nagu seda osutaks ehk kohan. *lem̄salu*² (< *lēhmussalo* või *lēmussalo*? vrd. PilJ *lõmusk*, SA *lõmmus*), mille ümbruskonnas on veelgi sünonüümseid kohanimesid, nagu saks. *Pernigel* (< **perņioŕella*) ja selle lätikeelne nimetus *Leepupe* 'pärnajõgi' (vrd. Ojansuu, SP 175, kus küsimusmärgiga oletatakse isegi *Lemsalu* < *Lehmäsalo*). Niisama leidub ka eP alal sest sõnast jälgi: *lõhmušsilla* ~ [hl] *lõm̄mušsilla* pere Väike-Kalju külas Kullamaal.

¹ Sest varemalt näikse olnud ka siin pärn-sõna, vähemalt paiguti, tarvitusel, nagu seda mitmed kohanimed tunnistavad: *pärnagu* t. (ill. *pärnaŕku*), mg. ja kuusik Kõpu ligi, *pärniŕgu põld* Kaleste k-s, *pärnpõld* Kõpu k-s, *pärnpõllu* laugas ib. Rõigi kih. (üliõp. M. Tedre' andmeil).

² Eesti *lem̄salu* ja Kihnu *lem̄psi liõn* (vrd. siiski samal saarel ka külanimetust *lem̄psi*, Mellini kaardil a. 1797 *Ėm̄ste ŕiulä*, < *lõhmuste*?) endi e-ga oleksid siis uuemad, vastavate saksa- (ja vene-)keelsete kujude mõjul hääldatud. — Prof. L. Kettunen i suusõnaliselt avaldatud arvamise järgi võiks põlveneda *Lemsalu* varemast **lempisalo*.

Neil aladel, kus neljast nimetusest kaks kõrvuti tarvitusel (paiguti Jm-l, Hrm-l, Virn-l *n̄nebu* ~ *pār̄n*, Pm-l, Viljm-l, Tm-l *lõhm̄s* ~ *pār̄n*, Võrm-l, Set-s, osalt Tm-l *lõhm̄s* ~ *pāh̄N*), on nende tähendustes sündinud iseloomulik erinemine (osalt märgatav ka liivis *pēr̄nā* ja *n̄t̄pū* vahel): VJg, VNg, Iis, Sim, Tü *n̄nepū*, *n̄nep̄pū*, *n̄nebu* 'noor, vähem pärn, millest niint, suga kistakse' ~ *pēr̄nā*, *pār̄n*, *pār̄nabu* 'vana, suurem pärn'; TorR, Vänd, TüK, PāM, Hall, Kō, SJn, Põlt, Lai, Äk, KodN *lõhm̄s*, *lõhm̄s(pū)* 'noor pärnapuu, millest veel niint kistakse' ~ *pār̄n* 'suur, vana pärnapuu (mille õisi teeks tarvitatakse)'; samas tähenduslikus vahekorras on ka Vō, Rāp, SetL, HarM, SA *lõhm̄s*, *nehm̄s*, *lõhm̄s* ~ *pāh̄N*, *pāh̄N*. *pār̄n* ja *pāh̄N* tarvitatakse harilikult niivõrd vana 'tilia' kohta, mille puu on juba nõude j. m. riistade tegemiseks kõlbulik (Äk *pār̄nā pūst kauš*, Karl *pāh̄nāne kauš*) ja mille koske muiste tarvitati teatavate saanide valmistamisel (Vänd, Tü, Ju).

Kõigi nelja nimetuse valdkondadest on kõige avaram, ühtlasem ja kindlapiirilisem, ainult ühest kohast katkestatud, lõhmuse valdkond. Ka pāh̄N-ala (vt. lk. 34) kujundab samuti ümmarguse, võrdlemisi selgelt rajatud üksuse; on siiski märgata *pāh̄N*-sõna vananemist (võib olla koos vanade, suurte pärnade hävinemise ja haruldumise-ga?). Ulatusrikas ja nähtavasti end laiutavgi on *n̄nebu* valdkond: on ju üldse märgatav säärase sõnade vitaliteet, mille tüvi perekam. Küll laialdane, kuid ebamäärase ulatusega on siiski *pār̄n*: tema kindlam ja vist ka esialgsem kants paistab olevat edel, kus teda li. *pēr̄nā* on varemalt jätkanud ja toetanud; põhjas ja kirdes ulatub ta küll kaugele, mitte aga pidevalt, vaid katkenult (Jm, Virn), küündides paiguti pikkade, kitsaste ja kõverate sorudena, mida pidada võib niihästi pealetungiva väe eelpostideks kui ka taganevaiks riismeiks.

19. 'Arbuste, buisson', 'Strauch'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s (kohati ka eL lääne- ja põhjaosas *pōsās* g. *pōsa*¹ ~ *pōēsās* g. *pōēsa*² ~ *pōsās* g. *pōsa*³ ~ *piēsās* g. *piēsa*⁴ ~ *pōīsās* g. *pōēsa*⁵ ~ *pōīsās* (g. ?)⁶ ~ *pōēsās* g. *pōēsa*⁷ ~ *pōsās* g. *pōsa*⁸ ~ *pōsas* g. *pōsa*⁹ ~ *pōsās* g. *pōēsa*¹⁰,

¹ Vig, Mih, Han, Tōs, Kihn, Aud, Vänd, Sim, Lai, Kod, MMg. ² Rid, LNg, Kull, Mārj, PJg, HMd, Kei, Jū, Ju, Amb, Tü, Pee, Koe. ³ Kih, Ans. ⁴ Vaiv. ⁵ Põl. ⁶ Jām. ⁷ RisV. ⁸ Hall, Pai, Tarv, Puh, Nō, TMA, Äk. ⁹ Lüg, Jõh. ¹⁰ Torm, TormA.

— 2. eL-s *puhmas* g. *puh̄ma*¹ ~ *puh̄m* (~ *puh̄m̄*) g. *puhmà*² ~ *puh̄em* g. *puhmà*³ jne.; eP-s ainult Kod *puhmàs* 'Gesträuch; der Grasbestand' (~ *pōsàs* 'Strauch'; vt. Kettunen, Kod. Kons. 135, 140, Kod. Vok. 228), ja Torm *puhmas* g. *puh̄ma* [hv] 'õige suur paks, tihe põõsas, kahl'. — Vrd. kaarti lk. 12⁴.

Sõna *pōsàs* ~ *pōēsàs* (Gös.: *strauch* [klein Busch] *pōh̄s*) on õige üldine lms. keeltes ja põlveneb algs. **pēnsas* kujust, vrd. li. *pēzaz* ~ *pīzaz* 'põõsas' ~ liL (Setälä) *pūz*, vadj. *pēzaz* id. (vadjJ-s *pehko* id.), s. *pensas* id., karj. *peñžaš* id., veps. *peñzaz* ~ *penzaz* id. Sellevastu eL *puh̄m* ~ *puhmas* (J. GutsL.: *Busch fruticetū* *Puhumb/a.*) näikse omane olevat ainult eestile. Võimalik, et selle esialgne tähendus oli 'kahl, kimp, tups; salk', vrd. veel praegu *ise puhm rahvast* 'eine besondere Familie', *tähtede p.* 'Sternhaufen' (Wied. Wb.)⁵. Etümoloogiliselt näikse sõna kuuluvat n. n. häälik-metafoorsete hulka. Aladel, kus mõlemad tüübid rinna esinevad, ei ole tähenduse differentseerumist igalpool märgata (Hall, Tarv, TMa); ometi Torm-s tähendab harva esinev tüüp [2], eelmisest erinevalt, 'suurt paksu, tihedat (lille, rohu) kahlu, tupsu, põõsast' (*eijnām õtte puh̄mašse läh̄nd*; *lejšin eā puh̄ma moārjaeina*; *pajupōsàs nāgō sūr puh̄maš, nōñnā lai tōñē*), NõP-s aga *pōsaš* 'aia põõsast' (*kiikkerpilli, arakka, siitikke p.*, seega siis vist laen eP-st), kuna *puhmas* tähendab 'metsa põõsast' (*pajū p.*, *emäleppä p.*).

20. 'Orge', 'Gerste'.

Tarvitusel on: 1. eP *od̄er* g. *odr̄a* jne. 2. *kešv* g. *kesv̄a* jne. Vt. kaartisid lk. 34, 37⁶.

Sõna *od̄er* on teatavasti tuntud ainult lms. keeltes: li. *v̄uōdr̄az* ~ *v̄uōdr̄az* 'oder', vadjJ *ezr̄e*, s. *ohra*, *otra*, karj. *osra*, *ozra*, aun. *ozru*, veps. *ozr*. Senini peetud aaria laenuks (H. Paasonen), on

¹ TMa, Nõ, Pai, Tarv, Hall, Kark, Hel. ² KamR, Võ, Põ, SetL. ³ Rāp. ⁴ Kaardil tuleb „puhmas“-joon nihutada Kõ, Vilj ja Pai piirilt Hall-Kark-Tarv ja Pai piirile, „põõsas“-täppjoon aga Ran keskelt selle kihelk. põhja ja ida piiridele, Nõ põhjapiirilt aga selle kihelk. keskosasse. — Korr. märk.

⁵ Peale nende nimetuste esinevad lms. keeltes tähenduses 'Strauch, Busch' veel karj. (K u j o l a) *pehko* g. *pehon* ~ vadjJ *pehko* g. *peh̄gō* (= s. *pehku* ~ *pehko* 'altes Stroh, Streu', e. *pōhk* 'Kurzstroh, Rauchfutter; Viehfutter überhaupt; Streu, Spreu, Kehrlicht', veps. *pehu* 'lühikeseks lõigatud põhk, pekstes jäänud aganad'); aun. *tuhjo* 'tiheä pensas'.

⁶ Kaardile lisada veel Ran, Nõ *kesi*. — Korr. märk.

sõna, mis s., karj. *kukka* 'Blume', viimase tähenduse olles nähtavasti algupärasem (vt. ka H. Ojansuu, Vir. VII 118), aun. *kukas* id., vadJ *kuḱ* 'lill' (ka 'joonistus, kiri' näit. riidel). Praegune eL tähendus on kujunenud arvatavasti eesti erielu aegu.

Nimetused *kuṛṭ* g. *kurdi* ja *türk* g. *türki* on etümoloogiliselt tumedad. Nende esinemisalade naabrust silmas pidades võiks vast arvata, et algupärasem on laiaulatuslikum *kuṛṭ*, millest *türk* oleks kujunenud osalt metateetiliselt, osalt aga (eriti vokalismi poolest) *türü* < **terho* sõna mõjul (Käi-s ongi *taṁmē türü* 't. tõru', *māñni türü* 'm. käbi'). Seesuguste isoleeritult seisvate tüvede arenemises on ju sagedasti mõõduandvad arvukad ja komplitseeritud, tihtipeale õige hämarad analoogiad ning raskelt jälgitavad assotsiatsioonid teiste sõnadega¹. Sedasama võiks ka öelda järgnevate, üksteisega nii geograafiliselt kui ka vist etümoloogiliselt ühenduses olevate nimetuste *muñṭ* (Jn *māñnā m.*, kuid *kūṣē kuṛṭ*), *müñṭ*, *muñ*, *mulḱ* kohta, mille algkuju on arvatavasti Kihn *muñ* (~ *kābā* on uuem, mandrilt õpitud), ja mille esialgsem tähendus on muidugi 'männlicher Zeugungsteil, bes. Hoden' (Kihn 'inimese või looma isane või emane suguliige'²); muud kujud on vist sekundaarsed moonutised eufemistlikkudel motiividel (vrd. näit. Püh *perise* ~ *pesise aṭḱ* < *persise a.*, vt. art. 'Lucarne de pignon'). Võimalik, et ka Kull *luñṭ* (~ *kābā*) on edelapoolt laenamisel *muñṭ* kujust arenenud (vrd. ka *kelp* ~ Wied. Wb. *kemp*). eL murdeis paiguti tuntud *kuni* ~ *kuñ* ~ *kunü* on esialgu kindlasti olnud lastekeelne kuju sõnast *kuñ* g. *kurni* 'Kugel, kleines cylinderförmiges Holzstück; kleines Stück, Eisenstückchen in der Schelle', vrd. eriti Rõu *kuñ* g. *kuñni* 'kuñ', HãO *ah_sā väṭṭke kuni!* (öeldakse meelitavalt, last kallistades)³. KuusJ, KuusP *poṛsas* (~ *kābā* on uuem) ja Käi *kūṣē siā* on hõlpsalt mõistetavad semasioloogilised arendid, nagu ka KullS *kūṣē uṣ*, vrd. Wied. Wb. *huts* g. *hutsi*, *huts* g. *hutsa* (kd) 'Schwein'. — Tume nimetus on väga kitsal alal esinev Kuus *muḱ* (g.?). Laenud on SA *tsṭṭkuṛ* (< lã. *tṣṭkurs*, *zeekurs* 'Tannenzapfen') ja HãO *pumpṭel*, pärit samuti lätist (*pumpulis* 'Beule', vrd. šveitsi *Bumpel* 'kleine, dicke Person, dick vollgepfropfte Kleidertasche'? vt. Weig. s. v. *pumpelig*).

¹ Seesuguste arendite peale olen juba varemalt tähelepanu juhtinud, vt. E. Kirj. XIII 279–81, XIV 335–7 (*põõnus* etc., *maisel*).

² Tähelepanu väärib, et selle sõna viimane tähendus sugugi ei sega nime- tatud sõna tarvitamast ka tähenduses 'käbi', isegi mitte naiste ega tütarlaste keeles.

³ Vrd. ka SanLa *kuñ* = *muñḱ* g. *muñü*.

Kõigest ülalesitatust võiksime vististi järeldada, et algsoomest erineedes oli eestis tarvitusel tähenduses '(Tannen-, Kiefer-) Zapfen' ainult *käpu* > *käbi*, kuna muud nimetused on eestikeele erieluaegsed arendid ja laenud¹.

22. 'Gland', 'Eichel'.

Tarvitusel on järgmised tammepuu vilja nimetused: 1. terves eP-s *tõrū*² ~ *tõrō*³ ~ *torū*⁴ ~ *torō*⁵ ~ *tõrā*⁶ ~ *turū*⁷ ~ *turō*⁸ ~ *türū*⁹ *türō*¹⁰ ~ *törū*¹¹; võimalik, et siia kuuluvad ka VNg *tolū* (ka *pähke tolū* 'pähkla kihn', *tolu* < **tolho*? vrd. s. *tolho*, kuigi algupärasem näikse s. *tohlo*, vrd. e. *tohl*), ViljT *tōl* g. *tōlā*; — 2. eL-s *tōhv* g. *tōhvā*¹² ~ *tōhēv* g. *tōhvā*¹³ ~ *tōhū* g. *tōhvā*¹⁴ ~ *tōhk* g. *tōhā*¹⁵ ~ *tōhm* g. *tōhmā*¹⁶; — 3. Puh-s *taimē pähknā* (s. o. „pähkel“). — Vt. kaarti lk. 34.

Tüüp [1] (G ö s. 166: Eichel / *Tamme tõrro* / u) põlveneb eestis juba algsoomest, vrd. s. *terho* 'ollon, ekollon, nõt', vadjJ *tammi doro* ~ *dorošk* 'tõru', li. *tīrbaz* ~ *tērmaz* id. Silmas pidades selle sõna eriliselt vahelduvaid kujusid murretes, võiks kaunis kindlasti sellega ühendada ka ViljT *tōl* g. *tōlā*, kusjuures teise silbi vokaal seletuks lõunapoolse *tōhv* g. *tōhvā* mõjuga. Võiksime siin astuda sammu veel kaugemalegi ja oletada järgmist arenemist eL-s: **tērho* > **tōhr* > *tōhv* > *tōhm*, vrd. järgmisi *r* ~ *v* ja *l* ~ *v* juhtumusi e. murdeis: *arakkas*, eK *harakas* ~ Muh (Wied. Wb.) *kiits-haavakas*, *laťv* g. *ladvā* ~ Mih *lať* (~ *laťl*) g. *ladlā*, *tohl* g. *tohlū* (*tohlā*) ~ Wied. Wb. *tohve*, *tohleltama* ~ Wied. Wb. *tōhveldama* (*tohmetama*). Sõnalõpulisel helita *v*, *l* ja *r* on konsonandi järel akustiliselt teatavasti väga ähised. — Tüüp [3] on muidugi õige vastne, puhtkohalik kujundus.

23. 'Cosse, silique', 'Schote'.

Tarvitusel on järgmised nimetused: 1. peaaegu igalpool eP-s *kāyn* g. *kāynā* (~ g. *kānā* ~ g. *kaṇā*)¹⁷ ~ *kāyna* g. *kāyna*¹⁸; — 2. ter-

¹ Muis lms. keeltes esineb ses tähenduses veel: vadjJ *kärkkū*, muu vadj. *kärkki* (laen ingerist, vrd. Kettunen, VKÄH 16)

² RidS, LNgK, TõsM, HäO, JuKu, An, TüS, Kõe, Torm, TormA, Lai, Kur, Kod, Äk, TMaVa, ViljV. ³ LNgTa, Mar, Mih. ⁴ Ris, HJnP, KuusJ, KuusP, Amb, Sim, HaljO, LügP. ⁵ HMd, JõhK, VaivR. ⁶ TõsS. ⁷ JuM. ⁸ KulIT. ⁹ Kir, Vig, TõsP, Muh, Phl, Kāi, RidE. ¹⁰ Vel. ¹¹ Ans, Karj. ¹² TarvÄ, Hel, Rõn, San, Karl, Põ, HarM, SetL, SA. ¹³ Rāp. ¹⁴ Kark. ¹⁵ Ran, NõP. ¹⁶ KamR.

¹⁷ Srm, Hm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm lääneosa, Pm eP osa, Viljm eP osa (ka ViljT), Tm eP osa. ¹⁸ VNgK.

vel eL alal *kõDèr* g. *kõDRà*¹ ~ *kõDèr* g. *kõDRà*² ~ *kõDɹ* g. *kõDRà*³ ~ *kõdàr*⁴ ~ *kõĭr*⁵ g. *kõDRà* ~ n. *kõDRà*⁶ jne.; — 3. paiguti Alut-s *palg* g. *palù*⁷ ~ g. *palò*⁸ ~ (*papù*) *palgo*⁹; — 4. paiguti eL-s *lak* g. *lakka*¹⁰ 'noor, veel tühi olev kaun'; — 5. paiguti eL-s *lauk* g. *laua*¹¹ 'noor õhuke kaun'. — Vt. kaartisid lk. 12, 34.

Sõnal *kaun* on lähemais sugukeeltes vastetena tuntud ainult s. *kauna* 'palea, furfur frumenti', 'Spreu' (Renv.), ka 'Achel, Ährenstachel', *kaunainen* 'spreuig', *kaunata* 'von Spreu reinigen', 'gering schätzen', 'reizen' etc., *kaunaus* 'Spreureinigung, Reizung, neidische Verkleinerung' ja karj. *kaŭhna* = s. *kauna* (Ojansuu, KAAH 44). E. ja s. sõnade algkujuks on K. B. Wiklund (Le Monde Orientale V 231), arvanud msk. *skaunn* 'Schild' (tüvi **sku* 'bedecken'); selle rinnastuse on E. N. Setälä, Bibl. Verz. 38, varustanud küsimismärgiga. Tuleb ometi mööndada, et tähendusarengud 'kate' > 'kest' > 'kaun' ja 'kate' > 'kest' > 'kesi' > 'Ährenstachel' on kõigiti võimalikud; ka karj. *kaŭhna* enda kindlasti sekundaarse *h*-ga (vrd. karj. *kuhma* = kuum, *laŭhna*, *raŭhna* = laen, vt. Ojansuu, KAAH 44) ei tee takistusi. — Sõna *kõDèr* (< **kętra*), ühes derivaatidega (Wied. Wb.) *kõdrane* 'voll Schoten', *kõdritsema* '„ausbulstern“, auskrüllen', piirdub muude sugukeeltega võrreldes nähtavasti ainult eL murdega ja on etümoloogiliselt selgusetu. — Sellevastu Alut-s piiratud alal esinev *palg*-sõnal ei puudu sugulussidemeid: s. *palko* g. *palvon* (~ g. *pallon*) ~ *palku* g. *palvun* (~ g. *pallun*) 'Schote, Strieme von der Rute', vepsL *paug* '(herne) kaun', vadjJ *palko* 'herne, oa kaun (ühes viljaga)', 'löögi vorp', aun. *palko* 'palko'¹²; samatüvelised on ka s. *palje* g. *palkeen* 'follis fabrilis', 'Blasebalg', vepsL *påugiz* pl. *påughed* id., ka 'siliqua', 'Schote'. Nende lähtekujudeks on peetud (Thomsen, GSI 138 j. t.) gooti *balgs* 'Schlauch' (vrd. uüs. *Balg* 'Samenbalg, Blasebalg', varemini 'Schwertscheide') ja germ. **balziz* (vt. Bibl. Verz. s. v. palje). Silmas pidades selle sõna õige kitsast ulatust Eestis, nimelt äärmises kirdes, võiks seda pidada ka laenuks soomest. — EL *lak* g. *lakka* on kindlasti uuem, kitsalt lokaalne arend, vrd. üldest. *lakk* g. *laka* 'Decke, Deckel, Bedeckung, Schirm'. — Samuti isoleeritult seisev näikse olevat Rõu *lauk* g. *laua* 'noor, õhuke kaun', mida vaevalt küll võiks ühendada sõnaga *lauk* g. *lauga* (-i, -u) 'Blässe, weisser Fleck an der Stirn der Tiere, Scheitelstelle etc'.

¹ Hall, Kark, Hel, San, Puh, TMa. ² Rāp, Põ, Rõn, Võ. ³ Põ. ⁴ SetL. ⁵ SA. ⁶ Äk. ⁷ JõhV, Lüg (~ *kaun* [u-m]). ⁸ JõhK. ⁹ Vaiv. ¹⁰ Set j. m. ¹¹ Rõu (puudub Wied. Wb.).

¹² Liivis esineb läti laen *pākstaz* 'palko; kupla'.

24. 'Groseille et cassis', 'rote und schwarze Johannisbeere'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. pea terves eP-s (maha arvatud osalt saared) *sõstär* pl. *sõstrad*¹ ~ *sõstrad*² ~ *sostär* pl. *sostrad*³ ~ *sõstred*⁴ ~ *suõstrad*⁵ ~ *suõstrad*⁶ ~ (punase) *sõstre*⁷ ~ *sostrad*⁸ ~ *sõstra*⁹, kusjuures eraldatakse *mustad*, *punased* ja *valged* s.; — 2. Srm, Muh, Hm *ansperid*¹⁰ ~ *antšperid*¹⁰, *antšpū* [v-m] = *sõstra pū*¹¹, Wied. Wb. *hansperi* (mari); — 3. eL-s *sittikkat*¹² ~ *sittikku*¹³ ~ *sittigu* (~ *sittik-mariä*)¹⁴ ~ *sittikka*¹⁵ ~ *siitikke*¹⁶ ~ *siitikke*¹⁷ ~ *siitikka*¹⁸ ~ *siitikke*¹⁹ ~ *siike*²⁰ ~ *siike*²¹ ~ *siika*²², harilikult tähenduses 'mustad s.', paiguti (Räp) aga ka 'üldse s.' (*verevä s.*, *musta s.*); — 4. eL-s pl. *arakkat*²³ ~ *ar akka*²⁴ ~ *arakmarja*²⁵ ~ *õr akka*²⁶ ~ *hõr akka*²⁷ ~ *õr akka*²⁸ ~ *õr akka*²⁹ ~ n. sg. *harak*³⁰ tähenduses 'punased või valged sõstrad'³¹; — 5. paiguti (vist ainult) eL-s *iäni-mariä*³²; — 6. Jäm *rosinad*. Vt. kaarti lk. 34.

Muistne, s.-ugri aegne 'ribes' nimetus on *sõstär*, vrd. s. *sies-tar*, *siestain*, *hiestain*, *siehtarlainen* jne. 'schwarze Johannisbeere', vepsL *sestrik* '(punane) sõstramari', veps. (Set.) *šestrikaine* 'Johannisbeere', vadj. *šessarep* 'siestarmarjat', *šesarpū* 'siestarpuu', li. *sustrind* 'sõstrad', *zustrad* 'mustad s.'; mrd., ung., ostj. ja vog. kujude kohta vrd. Setälä, FUF 258, Paasonen, s-Laute 86. — Sellevastu väga hilised laenud ja tõlkelaenud on *antšperid* ja *iäni-mariä*, vrd. saks. *Johannisbeere*, van. saks. *Johans beer*. — EL *sittik*-sõna võiks pealiskaudsemal vaatlusel ühendada putukanimega *sittik* (-*kkas*) 'Mistkäfer', algselt siis 'sitikmustad (ja sitikakujulised?) marjad', mis aga tõenäolikult on juhuslik ühtesattumus, vrd. selle sõna järgm. vasteid lähem. ja kaugem. sugukeeltes: vepsL (Kett.) *tšitšik* 'sõstra mari', *tšitšikiš* '(must-) sõstrastik', tšer. *šoptar* 'Johannisbeere', sürj. *setör*, perm. *sötör*, votj. *sutär* id. (vt. Setälä, FUF II 258, Paasonen, s-Laute 85-6). — Ennealgs. aegne nimetus on vististi ka eL *hõrak* (*arak* on mõistagi rahvaetümoloogiline, sõnale *harak* 'Elster' tugenev moonutis), vrd. s. *herukka* 'ribes nigrum', *musta h.* 'svart vinbär', *punainen h.* 'rödt vinbär', lp. *sarre*, *sarreg*, *sarred* 'myrtillus nigra', 'Blaabær' jne. (Y. H. Toivonen, FUF XV 69—70), samuti ka li. *iramārad* 'punased sõstrad', (Sj.-Wied.)

¹ Lai, Torm, K od, MMg, Lüg, Amb, Ju, Pölt. ² LNg, Rid, Kull, Vig, Mih. ³ Vänd, Käi [u-m]. ⁴ Ris. ⁵ Muh ('mustad s.'). ⁶ Kihn. ⁷ Hall. ⁸ Vaiv. ⁹ Vö. ¹⁰ Ans, Karj, Muh ('punased s.'). Jäm (~ *rosinad*). ¹¹ Käi. ¹² TMa. ¹³ Hel, Hall. ¹⁴ Kark. ¹⁵ Ran. ¹⁶ Nö. ¹⁷ Kan. ¹⁸ Har. ¹⁹ Räp. ²⁰ KamR. ²¹ Räp. ²² SetL. ²³ TMaVo. ²⁴ Nö, KamR. ²⁵ Kark. ²⁶ SanM. ²⁷ Kan. ²⁸ Ran. ²⁹ Har. ³⁰ Rõu. ³¹ Negat. teat.: Vö, Räp, Tarv. ³² Kark (~ *arak-m.*).

ürad id., kusjuures e., li. ja s. tähendus oleks muidugi algupärasem. Võimalik, et see sõna on tuletis järgmisest tüvest: aun. *hera* 'mehu', *marjan h.*, karj. *hera* 'hera, maidon harmaa', s. *hera* 'serum lactis', 'Molken' (vast kuulub siia ka s. *hera silmä* 'oculus glaucus', eP *sõrā-silm*, eL *hõrā-silm* 'starres Auge, Glasauge [der Pferde]??'); e. *hõraḱḱe*, s. *herukat* seega algselt '(eriliselt) mahlakad marjad, mahlamarjad'¹. — Tüüp [6] on muidugi õige uudne, kitsalt lokaalne soetis.

Eestlased oleksid seega algs-st kaasa pärandanud praegusest 'ribes' nimestikust kolm sõna: eP-s *sõstrad* < **sęstaręt*, eL *siṭ-tikkę*, *hõraḱḱe*; kas viimased kaks praeguses tähenduslikus vahekorras, jäägu esialgu otsustamata.

25. 'Müre naine', 'Schellbeere'.

'*Rubus chamaemorus*'² on eestis tuntud järgmiste nimetuste all: 1. loodepoolses eP-s *kârmed* ~ *kârmaḍ* ~ *kârmariḍ* ~ *koârmaḍ* ~ *kârnaḍ* ~ *kârlaḍ* ~ *kârleḍ* ~ *koârlaḍ* jne. — 2. eP ida- ja edelaosades, samuti terves eL-s: *muraḱḱad* ~ *mûraḱaḍ* ~ *mûraḱḱad* ~ *mûra-med* ~ *mûrmed* ~ *muraḱḱu* ~ *muraḱu* ~ *murage* ~ *muraḱḱa* ~ *molohka* ~ *morohka* ~ *murahka* jne. — 3. paiguti eP läänemurretes *kābalad*. — Vt. kaarti lk. 44.

Nimetus [1] on atesteeritud juba Gös-l (lk. 26) kujul: Schellbeer / *faarmet*. N. Anderson, Studien 200, ühendab seda s. *kaarna* 'Kiefern- oder Tannenrinde, äussere harte Baumrinde', 'Wolle oder Flechten an Bäumen', e. *kaarn* 'Rinde, Schorf, Grind' sõnadega, mida aga semasioloogiliselt ei saa pidada kuidagi võimalikuks. Teatavat valgust selle sõna etümoloogiale võiksid heita F. J. Wiedemannil (Beschreibung der pharerogamischen Gewächse, lk. 267) „*Rubus chamaemorus kabarad*, mäda pead“ ja Wied. Wb. *kabalad* (W [= Lm]) 'Schellbeere', kui neist viimane mitte identne pole nimetusega *kābalad*. *kabarad*, *kârmariḍ*, *kârnaḍ* jne. vahekorra kohta vrd. *vabarad* ~ *vârmariḍ* ~ *vabarnaḍ* jne. 'Himbeeren'. — Tüüp [2] on eestis teatavasti muistne, isegi uurali aega tagasi ulatuv nimetus, vrd. lms. keeltes: vadJ *murag* g. *muragā* 'kaarel, soomurakas', s. *mura(i)n* g. *mura(i)men* ~ *muurama* g.

¹ Muudest 'ribes' nimetustest lms. keeltes mainitagu siin veel s. *viini-marjat* (tõlkelaen, vrd. roots. *vinbär*), veps. *hąjubō* 'sõstramari' (algselt 'haisumari', Kettunen).

² Kohati (Ans, Kihn, SetO, SetL) on see mari Eestis täiesti tundmatu.

'Hopfenköpfchen, Hopfentrauben', s. *käpälä* ~ *käpälö* (~ *käpy*) 'planta pedis animalium unguibus acutioribus instructorum e. c. lupi, vulpis, leporis, felis', 'Pfote, Tatze', *käpälä-lauta* ~ *käpy-l.*, *kissankäpälä* 'verbascum nigrum', vadj. *käpälä* 'kämml, käsi'. Teatavasti tuletabki kõnesolev mari oma kuju poolest meelde elaja käppa.

Kõigest esitatust näib selguvat, et eestis on algselt, teistest sugukeeltest erinemisel, tarvitusel olnud 'r. chamaemorus' nimetusena vist ainult *muraĳkad*, kuna tüübid [1] ja [3] näikse hiljem tarvitusele tulnud. Ei ole võimatu, et *muraĳkad* 'muulukad' Hrm-l (kindlasti küll m. 'r. cham.' [1] tüübi kõrval Jm-l) on uuem [2]-tüübi lainetus oma endisele, varemalt mahajäetud alale, mis sündinud *mu-
raĳkad*-tüübi võimsa dopelt-nelsoni survele lõunast, põhjast ja idast¹.

26. 'Canneberge', 'Kransbeere, Moosbeere'.

'Oxycoccus palustris Pers.' nimetustena on tarvitusel: 1. pea terves eP-s *ĵõhviĳkad*² ~ *ĵõhviĳud*³ ~ *ĵõhviĳad*⁴ ~ *ĵõhviĳkad*⁵ ~ *ĵoviĳkad*⁶ ~ *ĵõviĳkad*⁷ ~ *ĵõviĳkad*⁸ ~ *ĵoviĳke* pl. *ĵoviged*⁹; — 2. eL-s, kuid paiguti ka eP-s *kuremarĳad*¹⁰ ~ *kuremarĳa*¹¹ ~ *kuremarĳa*¹²; — 3. kohati Alut-s *karbalad* [v]¹³.

Tüüp [1] (G õ s. 126: Kransbeer / *ĵõwacfat*) esineb peale eesti ainult veel vadjas (*ĵevikaZ*, vadjJ *ĵevikeZ*). Kuna see viimases võib olla ka laen eestist, oleks kogu tüüp siis eesti erielu aegne kujundus (sõnast *ĵouhi* > *ĵõhv*, *ĵõvi* jne. 'Pferdehaar', selle marja *ĵõhv*-peente varte tõttu, vrd. ka allpool *karbalad*!). Samuti vist uuem, eestiaegne, etümoloogiliselt läbipaistev kujundus on ainult eestis esinev tüüp *kuremarĳa*. Tüüp [3] aga, eestis küll haruldane, omab rohkeid sidemeid muudes lms. keeltes, vrd. s. *karpalo* 'vaccinium oxycoccus', karj.-aun. *garbalo* id., veps. *garbō* (~ *garitš*) id., li. (Kett.) *gārban* ~ *gārban* id. Selle kahtlemata algsoome tagasiulatuva sõna esialgseks kujuks on L. Kettunen veenavalt arvanud **karva-pōla* (*garitš* < ? **karvitsa*), vt. LVHA § 3, seega on siin välja mindud jällegi marja varte peensusest (vrd. ülal *ĵõhviĳkas*!). Väga küsitav ometi, kas on praegune e. *karbalad* pärandunud algs-st; ennemini võiks seda lugeda Alut-s nii rohkete soome laenude hulka.

¹ Muudes lms. keeltes on tarvitusel veel järgmised nimetused: li. *lind mōrad*, liS (Sj.-Wied.) *lū m*.

² Hrm, Lm, Pm, Jm, Virm lääneosa, Põlt. ³ Ans, Phl, Rõi. ⁴ Käi. ⁵ Ris. ⁶ VNg. ⁷ Lüg, Torm [hvj]. ⁸ JõhK. ⁹ Vaiv (~ *karbalad*). ¹⁰ Põlt, Torm, Äk, TMa, Vig(?). ¹¹ Puh, Hel. ¹² Põ, Räp, Set. ¹³ VaivS (~ *ioviged*).

27. 'Myrtille, aïrelle', 'Blaubeere'.

'Vaccinium uliginosum L.' on Eestis tuntud järgmiste nimede all: 1. eP-s pl. *sinikkad*¹ ~ *sinikkād*² ~ *sinikked*³ ~ *sinikkud*⁴; — 2. eL-s pl. *īōvikku*⁵ ~ *īōvik* pl. *īōvigu*⁶ ~ *īōvikkat*⁷ ~ *īōfk* pl. *īōpkē*⁸ ~ pl. *īohvikku*⁹ ~ *īohvikke*¹⁰ ~ *īōvikke*¹¹ ~ *īohvioē*¹² ~ *īōhkē*¹³ ~ *īōhfke*¹⁴ (~ *īōhkē*)¹⁴ ~ *īōhfka*¹⁵ ~ *īōdīkku* (~ *īōdīgu*) *marja*¹⁶ ~ *īōbik-mara*¹⁷ ~ *ehvikamarja*¹⁸, Wied. Wb. järgi: *joovihk* g. *joovihke* (d), *joovikas* g. -ka (A), *joobik* g. -ke (d), *johvik* g. -ke (d); — 3. vist ainult Hm-l *ālīgaad*¹⁹ (leid. ka Wied. Wb.); — 4. Wied. Wb. järgi veel *soomarjad* (esinemese paik?).

Nimetused *sinikkad* (G ö s. 126: Heydelbeer / *Sinnidut*) ja *ālīgaad* (< **hallikkat*) näikse muis sugukeeltes puuduvat; neid võiksime seega pidada eestiaegeteks kujundusteks, mis alguse saanud marjade värvist. Kindlasti vanem, algsöömeaegne on aga eL tüüp [2], vrd. s. *juovikka* ~ *juovukka* ~ *juomikka* ~ *juolukka* ~ *juomukka* 'Blaubeere, Sumpfheidelbeere', karj. (O j a n s.) *juomungahe* id., li. (Sj.-Wied.) *juoipki* id., vadJ. *īōmukez* g. *īōmukkā* id. Et 'vaccinium uliginosum' harilikult uimastavate soorohutude (porssade j. t.) seas kasvab, peetakse seda marja uimastavaks, kahjulikuks, mis pinnal ilmselt ka see eestis ja soomes nii teisendirikas nimetus on kujunenud, algselt siis **īōvukka*- (tüvi *īōpu*- 'betäubt, trunken werden'), vrd. ka saks. *Rauschbeere*, v. *пьяница*. Praeguste kujude vaheldusrikkus murretes on seletatav selle sõna etümoloogilise tumenemisega kõnelejate teadvuses. Selle nimetuse kadumiseks eP-s on vist mõõduandev olnud kõlaline lähedus nimetusele *īōhvikkad*²⁰.

¹ Märj, Kull, Ris, Kei, Jü, Amb, Põlt. ² Vig. ³ VNg, Lüg, Vaiv. ⁴ Torm. ⁵ Tarv, Hel. ⁶ Kark. ⁷ TMa. ⁸ Vöta. ⁹ Kan. ¹⁰ Kan. ¹¹ Puh, KamR. ¹² Põ. ¹³ PõA. ¹⁴ Rāp. ¹⁵ SetL. ¹⁶ SA. ¹⁷ Lu. ¹⁸ HarM. ¹⁹ Käi.

²⁰ Esitatud 'Blaubeere' nimetuste kõrval on muis lms. keeltes veel tarvitusel liis *glāzen mare* (vrd. lā. pl. *glahsenes* 'Blaubeeren').

III. Loomariik — Règne animal.

28. 'Cheval entier, étalon', 'Hengst'.

Tarvitusel on neli nimetust: 1. üldestiliselt *tāk* g. *tākku* (g. *tākko*) ~ *tiak* g. *tiakku*¹ ~ *tiak*² ~ *tākko*³; vrd. ka Wied. Wb. *tākuti* 'Hengstfüllen'; — 2. paiguti eL-s *sōñ* g. *sōñni* (Wied. Wb. järgi eL-s ka *soññ* g. *soñni*); — 3. ainult Wied. Wb. järgi tuntud: *ori* g. *ori* (pt [= rhvl.] O [= Srm]) 'Hengst'⁴; — 4. Ans *päts* g. *pätsu* 'noor täkk', *pätsat-sälō* 'täkut-sälg', vrd. Wied. Wb. *päts* g. *pätsu* (SW [= eP murde edelaosa]) (*pets*) 'Hengstfüllen im ersten Jahr; der Bär; Renntier'.

Tüüp [1] tähendab üldestiliselt 'täiskasvanud takku' (ka eL kaguosas, kus selle kõrval esineb *sōñ* 'noore taku' tähenduses). Muudes lms. keeltes ei näi sel vasteid olevat (vadjJ *tākki* g. *tāki* on ilmne laen eestist). Arvatavasti on *tāk* laenatud balti keeltest, vrd. lä. *tekis*, -a 'der Schafbock', *tekis*, -a, *tekulis*, -la 'ein Leithammel' (Ulm.), le. *takis*, -io, subst. m., *tekys* 'Schafbock', *avis tekiujas* 'das Schaf ist brünstig' (Kursch.), *tekis*, -io sm. 'ram', *tekiuotis* (-kiujojus, -kiavaus, -kiuosiuos) v. rfl. 'to lust, to copulate' (Lalis). Et eri tõugude, nii samast kui ka eri soost loomade nimetused võivad tähenduslikult vahelduda, seks vrd. e. *sōñ* 'Bulle' ~ 'Hengstfüllen' ~ 'Widder' (vt. allp. art. 'Taureau' ja 'Bélier'), e. *hārg*, *ārg* ~ le. *žirgas* 'Ross', e. *tal* 'Lamm' ~ s. *tallo* 'einjähriges Schwein' (vt. art. 'Agneau'). Sõna *tāk* on registreeritud juba Gös-l. 321: Gaul / *teč*. Et *tāk* on üldestiline ja oma balti substraatidega võrreldes tähenduslikult õige märksa muutunud, tõendab selle kuumumist kas vanemate balti või — mis tõenäolikum — vähemalt vanemate läti laenude hulka. — Set, Kr, SA *sōñ* 'täkut-varss, noor täkk, täkk' esindab selle s.-ugri ajast pärandunud kodulooma nimetuse arvatavasti esialgset tähendust (vt. allp. art. 'Taureau' ja

¹ Kihn. ² Set. ³ VaivU, VaivS. ⁴ Negat. teat.: Ans.

'Bélier'). — Praegusest kõnekeelest nähtavasti kadunud *ori*¹ esineb mõnedes lms. keeltes siiski harilikuna: s. *ori* g. *orin* ~ *oro* ~ *oris* ~ *orit* ~ *orhi* 'equus admissarius', 'Hengst', karj. *orih* id., aun. *orih* 'ruuna', vepsL *otih* 'täkk', vadj. *ori* g. *õrr* p. *oria* 'täkk, Hengst' (nagu lõpp-*h* puudumine² näitab, on see laen Ingeri soome murretest); li. *erzäl* 'Hengst' on muidugi uuem laen lätist (lä. *ēhrselis*, -*la* 'Hengst'); problemaatiline on aga liS *ira* 'Hengst', i. *munad* 'Morcheln, phallus esculentus L'. H. Ojansuu on, LSBK 29, arvanud tüüp [3]-nda algsoome kujuks **oržis*, **oržiš* > *orhih* > *orih* ja seda kahtlevalt ühendanud praeguse leedu sõnaga *eržilas*, -*o* 'Hengst', oletades muude i.-eur. keelte vastete põhjal selle lms. sõna vane-maks leedu substraadiks *o*-list kuju. Teisalt ei saaks salata ka (s. *orhi* < **orih* eeldusel) rinnastamise võimalust järgmise, vähemalt soome-volga aegse sõnaperega: e. *oriikka* ~ (Wied. Wb.) *orik* g. *orika* (g. *oriko*) 'Borg, verschnittener Eber', *muda-o*. 'dickes, plump gebautes, schlechtes Pferd' ~ s. *oras* g. *oraan* ~ *ora(i)sa* g. *ora(i)san* ~ *orrikas* g. *orrikkaan* ~ *oro* g. *oron* 'verres, Eber, al. verres castratus', 'verschnittener Eber', liS *orķ* 'verschnittener Eber', mrd. *urāš* 'verschnittener Eber' (vt. Paasonen, MChr. 148)³. Missugune ka selle sõna algupära ei oleks, kindel näikse vähemalt, et *ori* on algs. nimetus ja on varemalt esinenud eestis laiemalt, kui mitte üldiselt, tähenduses 'täiskasvanud täkk'. — Viimane nimetus *pāts* on olnud vist varemalt laialdasemalt tuntud, mille poole ka Gōs. teade viitab: Klepper / *petš* (lk. 321), seega siis vist üldisemas, 'sõiduhobuse' tähenduses. Etümololoogiliselt on see sõna ometi selgusetu. Küsitav samuti, missugune on olevaist tähendustest algupärasem, kas 'Hengstfüllen', 'Bär' või 'Renntier'.

Kokkuvõttes saaksime 'Hengst'-täendusliste nimetuste kohta varem asustikeeles järgmise pildi: esialgu **orih* (> *ori*) 'täiskasvanud täkk' ja selle kõrval (vast ainult eL-s) **sonni* > *sōn* 'täkut-varss' (eP-s aga **pātsū* > *pāts* 'täkut-varss'??); peagi tungib aga (veel eestikeele erielu algul) nendega võistlema läti keelest *tāk*

¹ Vrd. kn. *oris(s)āre* Saaremaal? Vrd. sel puhul ka H. Ojansuu, SP 162—3.

² Nagu gemineerunud *r* genetiivis näitab, on sõna pärit ida-vadjast, kus sõnalõpuline *h* muidu muutumata püsib.

³ Kas kuulusid ka siia kuidagi s. *uros* g. *uroksen* 'mas animalium', 'Männchen, männliches Tier', *urokset* 'masculi', *uros-puoli* 'genus l. sexus masculinus', *uros-lintu* 'avis mascula', *uros-poro*; *uros* g. *uroon* l. *urohon* l. *urhoon* al. var. *uro* g. *uron* 'vir adultis, erwachsener Mann' etc.?

(algselt vist tähenduses 'suguvõimeline isane loom'), mille levine-misvõimalused avarduvad erilisel silmapilgust alates, kui nimetusel **orih* sõnalõpuline *h* (resp. balti laenul **orhih* sise- ja lõpp-*h* eP-s) kaob ja sõna seega nominatiivis tülikaks homonüümiks muutub sõnaga *ori* < *orja* 'Slave', mis asjaolu lõpuks ka tüüp [3]-nda täieliku hävingu põhjustab¹.

29. 'Poulain', 'Füllen, Fohlen'.

Noore, veel töövõimetu hobuse nimetused on eestis järgm.:

1. üldestiliselt *vars* g. *varsà*² ~ *vařs* g. *varsà*³ ~ *varsa* g. *varsa*⁴; —
2. ainult eP-s⁵ *säl̥g* g. *säl̥u* (g. *säl̥ö*)⁶ ~ *säl̥go* g. *säl̥ö*⁷ ~ *sal̥g* g. *sal̥u* [v-m] ~ *säl̥g* [u-m]⁸ ~ *sjal̥g* g. *sjal̥u*⁹, tähendades eelmisest erinevalt 'vanemat, umb. 1—2 aastast varssa'.

Tüüp *v.* (J. Guts1.: Füllen pullo **Varš** / **a**; Gös.: Füllin / [pullus equi] **warš**) on tuntud muudeski lms. keeltes: s. *varsa* 'Füllen', karj. *varža* id., aun. (Kalima) *varzaine*, veps. (Set.) *varz* id., vepsL *varzāne* id., vadj. *varsa* id., vadjJ *vars* id., li. *vārza* id., liS *vārz* id. (sõna on s.-ugri keeltes arvatavasti irani laen, vrd. M. Vasmer, JSFOu XX15 1—3). Samuti vanem pärandus eestis on ka tüüp [2], vrd. s. *säl̥kō* 'zweijähriges Füllen', karjP *säl̥kō*, karjL *säl̥gü* 'säl̥kō (2—3 vuotinen)', aun. *säl̥gü* 'säl̥kō, varsa', vadj. *šalko* 'varsa' (puudub vadjJ-s); kaugemais sugukeeltes on sõna tähendus teine: vog. *sali* 'Renntier' (vt. Paasonen, s-Laute 134). On ilmne, et mõlemad sõnad *v.* ja *s.* on varemalt eestis ja nähtavasti ka algs-s esinenud kõigis murdeis rinnastikku, kusjuures tähenduslik vahekord on olnud sama, mis praegu eestis ja soomes, s. o. *v.* 'noor, veel imev varss' ja *s.* '1—2 aastane varss'. Li., eL (ja veps.?) keelest on aga *s.* ununenud, mille tõttu *v.* ka viimase tähendusse on laienenud.

Peale nende, stiililiselt neutraalsete varsanimele on paiguti eestis tarvitusel veel hellitusnimi: Mih, Vig *siks* g. *siksō* 'väike varss' ~ Vig *tiks* g. *tiksō* (vrd. Wied. Wb. *suksu* [kd] 'Pferd', *suk-*

¹ Peale kõnesolnud nimetuste on muudes lms. keeltes ses tähenduses tuntud veel vepsL *ubēh* 'täkk' ~ karj.-aun. *uveh* id. (vrd. allp. art. 'Verrat').

² Jü, Kos, Ju, Rap, HMD, Kei, Märj, Kull, Kirb, Tü, JMD, Amb, Vänd.
³ Kod, Lai, Lüg, Rid, Lih, Vig, Han, Varb; Kaar; Aud, Mih, Kihn, PJg, Tor, Hä; Vilj, Tarv, Kark, San, Rāp, SA. ⁴ Vaiv. ⁵ Negat. teated: San, Rāp, Set, Hel, Kark, TMa, Äk. ⁶ Lai, Kod, Vilj, Amb, Tü; Kos, HMD, Kei; LNg, Mar, Märj, Kull, Vig; Tōs, Tor; Karj, Ans. ⁷ VaivU, VaivS. ⁸ HJn. ⁹ JuKu, Varb, Kihn.

sutama, sukutama 'Pferde anlocken [mit dem Lockruf *suks! suks!]*', mille võimalikku algsoomelikkust näikse tõendavat li. (Sj.-Wied.) *sikši* pl. *sikšist* 'Füllen (als Schmeichelwort)', vrd. ka s. *suksutella* 'reta, ärta'; — 'retas, locka (suositella)', s. *tyttöjä* 'locka, retas med flickor', *suksuttaa* 'hetsa, reta, ärta'.

30. 'Taureau', 'Bulle, Stier'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. peaaegu üldestiliselt *sõn* g. *sõñni*, 2. peaaegu üldestiliselt *puł* g. *pułli*, 3. eP-s *väts* g. *värsi*. Vt. kaartisid lk. 51¹, 54.

Varemalt (algs.) on sõna *sõn* nähtavasti tähendanud üldse suguvõimelist isast looma² (vt. allp. art. 'Bélier'), esialgselt aga arvatavasti 'täkut-varssa' (Paasonen, Beitr. 148) või üldse 'noort isast looma'³. Endise ('isane loom') ja praeguse ('Bulle') tähenduse vahelülis tuleb loomulikult oletada nimetusviisi — nagu see praegu paiguti Pm-l ja Viljm-l tarvitusel — *sõn-ärä*⁴ (kuna *sõn-ojnäs* ja *sõn-obune* oleksid olnud loomulikuks hüppelauaks kujudele *sõn* 'jäär', li. *sonn* 'Schafbock' ja e. *sõn* 'täkk'). Tõenäolik, et see semasioloogiline spetsialiseerumine on eestis, soomes ja liivis alles nende keelte erielu aegu sündinud igasühes iseseisvalt, vastasel korral oleks raskemini mõeldav e. *sõn-ärä*.⁵ Eestis on *sõn* tähenduses 'Bulle, Stier' praegu õige üldiselt, eriti Hrm-l, Lm põhjaosas, Viljm-l ja Tm-l taganemas uuema, J. Guts-l (*Pulle*) ja Gös-l (lk. 150: *puł*) juba registreeritud, vististi küll rändavate lihunikkude ja mõisade kaudu sissetoodud saksa laenu *puł* eest, ja viimase kõrvalt, võistlust kestmata hävinemas⁶. Vanem nimetus püsib veel enam-vähem kindlalt edelapoolseil saartel, osalt ka Virm randadel, kuid Hm-l

¹ Kaarti täiendada: Torm *sõn* [hv]

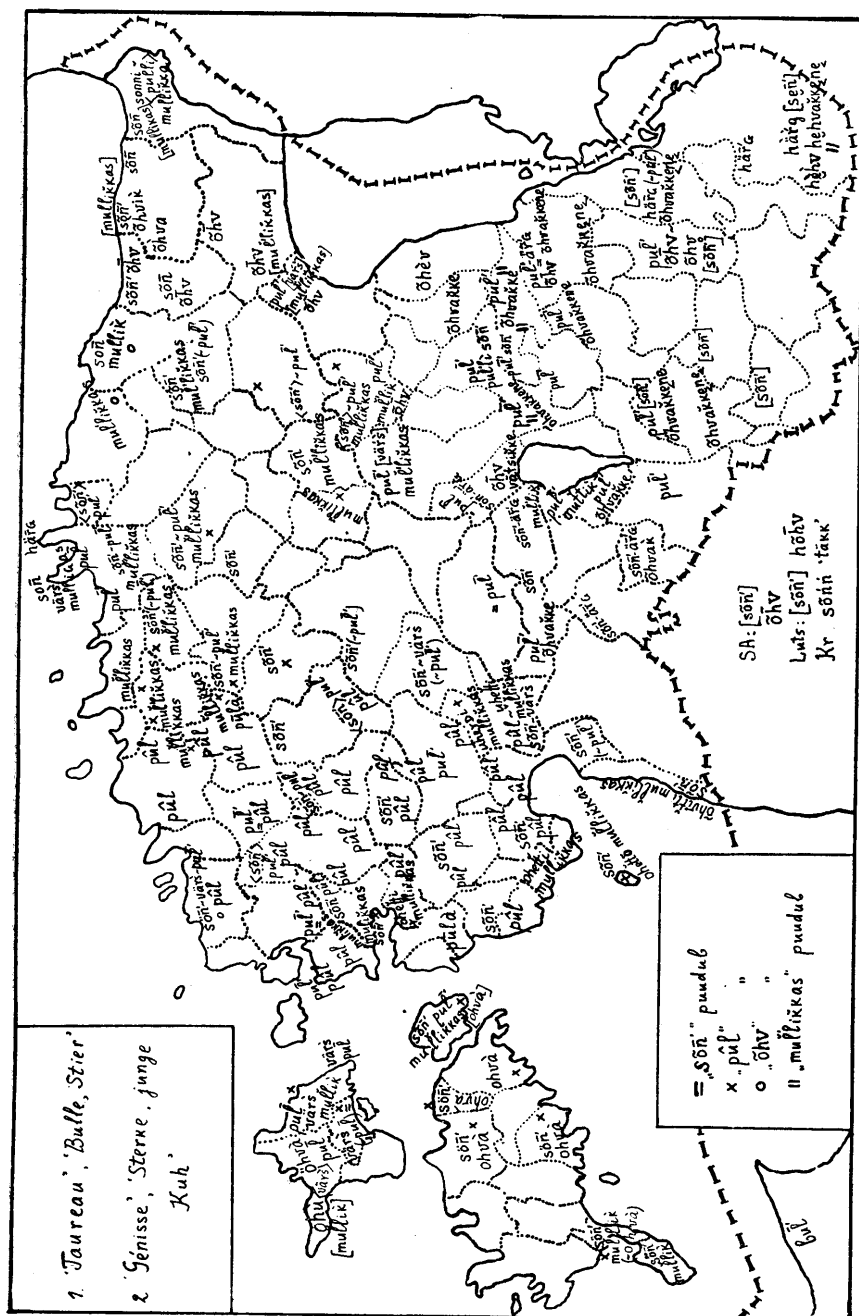
² Peaaegu samasuguseid üldnimetusi leidub ka mujal: saksa *Bock* 'das Männchen der Ziege, der Gemse, des Rehes, Schafes', norr.-taan. *basse* 'ein grosses männliches Tier'.

³ Tähenduse arenemise puhul vrd. näit eestis, familiaarsemas kõnes harilikku *vars*, *mulikkas*, *põrsäs* ja *tal* sõnade tarvitamist vanema, täiskasvanud looma tähenduses, mis alateadvuses sünnib teatavas ülistamise sihis. Vrd. ka A. Dauzat, GL 126—7.

⁴ Vrd. ka Äk *pułli sõn* = *puł*.

⁵ Teisalt võiks eri keeltes ja eri murretes oletada paralleelseid arenemisi 'täkut-varss' > 'Bulle' ja 'täkut-varss' > 'jäär'.

⁶ Paiguti siiski püsimas pisut differentseerunud tähenduses 'noor lõikamata härg' (Ju).

on *sõn* juba täiesti tundmatu. — Kolmas nimetus *värs* (lähtekuju alas. *verse*, saksa *Färse* 'das noch nicht trachtige erwachsene Rind', millega sugulane on saksa *Farre* 'unverschnittener Ochse, Stier'), tuntud nähtavasti ainult eP-s¹, esineb harilikult küll tähenduses 'noor sõnn, härk-mullikas' (Torm ['noor, 1—2 a. pull'], Tor ['noor 2 a. pull'], Kihn, Hag, (?) Kuus, Põlt jne.), kuid mitmeis paigus on see — isegi vanema rahvapõlve kõnes ja mälestuses — täiesti sünonüümne sõnale *sõn* (*puļ*): Kāi, Phl, Ris, Vänd (*nōi vārs, vanā v.*); tähenduse arenemise kohta vt. lk. 50, alamärkus 3. Kus *vārs*-sõna kõrval aga ka *sõn* või *puļ* (*puļ*) esineb, on tunda kui tähendaks eelmine vähemat looma, õieti siis talurahva (maatõugu?) sõnni, teine aga suurem kogulist, mõisa ja linna pulli (nõnda näit. Phl)². — EL äärmises kagus, kus *sõn* sõnal on muu tähendus ('täkut-varss' või 'jäär') ja kuhu *puļ* omal rännakul pole veel jõudnud, tarvitatakse *hārg* (Räp) ~ *hārg*, *hārg* (Set) niihästi tähenduses 'Ochse' kui ka 'Bulle, Stier'.

31. 'Génisse', 'Sterke, junge Kuh (vor dem Kalben)'.

Tarvitusel on kolm nimetüüpi: 1. eP *mulļikkas* g. -*ķka* ~ *mullik* g. *mulļica* ~ *mulikkas* jne.; — 2. eP mandri lääneosas *pūl* g. *pūlā* ~ *pūlā* g. *pūlā*; — 3. eS *ohvā* g. *ohvā* ~ *ōhvā* g. *ōhvā* ~ *ohū* p. *ohva*, eL *ōhvakkene*, *hōhv*, eP mandri idaosas *ōhv* ~ *ōhva* ~ *ōhvik* jne. Vt. kaartisid lk. 51, 54.

Tüüp *mulļikkas* esineb nähtavasti ülddeestiliselt³, kuid harilikult pisut avaramas tähenduses 'jungenes Rind (im zweiten Jahre)', kusjuures vahet tehakse *lehmā-* (*lehmik-*) *mulļikkas* ja *ārijā-* (*ārik-*) *m.* vahel. Kohati esineb ometi *m.* ilma eelneva lisasõnata tähenduses '2-aastane, veel poegimatu lehm': nimelt Hrm (Jü, HJn, Jõe, Kuus), Jm (Am, Koe, Pee), paiguti Virn (VJg), TrmP (Lai) ja ViljnP (Põlt). Sugulasi on sel sõnal ka muis lms. keeltes: vadjJ *muli lehm* 'sarvedega lehm', vadj. *mullikaz* 'noor härg', s. *mulli* ~ *mullikka* ~ *mullukka* ~ *mullinen* 'bos juvenus, junges Rindvieh', *mulli-varsa* 'pullus equi anniculus', karj. *hārān-mullikka* 'hārānpylly, kuperkeikka'. Ahlqvist, Kulturw. 4, peab seda sõna laenuks rootsist (rootsi murd. *mulle* 'tjur [Bulle, Stier]', vt. Rietz, Sv. Dial. Lex. 447), mis sõna E. Hellquist, SvEtO ei tunne.

¹ Negat. teat.: Kark, Hel, TMa, Tarv, Set, Hä.

² Toris ometi s. '1 aast. pull', v. '2 aast. pull'.

³ Negat. teat. siiski: TMa, SetL.

Sõnakuju haruldus rootsis üheltpoolt, teisalt aga *mulliikka* ~ *mulli* tüübi laialdane esinemine eestis, soomes, karjalas ja isegi vadjas teeb selle etümoloogia väga küsitavaks. Ed. Ahrens oma grammatikas (a. 1843), lk. 121, tuletab selle sõnast *müllü* (Set *muluu*) 'im vorigen Jahre', vrd. veel (Wied. Wb.) *mulline*, *muldine*, *muldne*, *muldune*, *mullune* 'vohrjährlig, vorigjährlig', s. *muul-loin* 'zu einer andern Zeit, ehemals', harva ka 'auf andere Weise', *muuloinen* 'ehemalig', murdeti veel *muilloin*, *müllöin*, *muulloisti*, *muullosti*, *muulasten* jne. (A. Jännes, Suomen partikkelimuodot 72), aun. *mulloin* 'viime vuonna', *mulloine* 'monen vuotinen', mis kõik on ilmselt tuletised tüvest *mū* (eK *muu* 'anderer, sonstig, übrig', s. *muu* 'ein anderer'). Seega tähendaks siis **müllikka* > *mullikka* algselt üldse 'mineval aastal sündinud, teist aastat käivat looma' (vrd. eriti aun. *mulloine* 'mõneaastane', s. *mullivarsa* 'aastane varss'), olles aga spetsialiseerunud peagi tähenduslikult veise (veel praegu Rõi j. m.: *müllik* '1-aastane veis, kes kevadel esimest korda läheb välja'), murdeti aga üksnes lehma kohta.

Nimetus *pūl* g. *pūla* (Gö s. 268: Junge kuh / (juvenca) *puhl*; Wied. Wb. tunneb ka g. *puulu*, dem. *puulakene*, *puulukene*¹) põlvneb vist, nagu varemalt arvanud olen (EKirj. XV 334—5), gootikeelsest² *fula* 'Füllen, Fohlen'; tähele pandav, et see muistne germ. jaen piirdub praegu veel ainult eestiga, siingi õige väheldase alaga. Tähenduslikult vrd. Set *sõn* 'täkut-varss' ja eP *sõn* 'pull', mrd. *lišme* 'hobune' ~ e. *lehm* 'Kuh', e. *hārg*, *āro* 'Ochse' ~ le. *žirgas* 'Ross', saksa *Sterke* 'junge Kuh' ~ tiroomi *sterch* 'Zuchteber' ~ baieri *sterch* 'Zuchtwidder, -eber' (vt. Weigand, DW s. v. *Sterke*) jne. Sõna esineb õige ümmarkujulisel alal, kus ka *mulliikka* ~ *muliikka* on tarvitusel, viimane aga üldisemas tähenduses 'noor veis' (MarH-s siiski ainult *muliikka* 'Sterke', RidV-s *pūl* kõrval ka *muliikka* 'Sterke', Lih-s ainult *ohetti* *muliikka*s).

Et sõna *õhv* (J. GutsL.: Störcke juvēca *õw* / *α*) on varemalt olnud üldseestiline (s. t. esinenud ka Pm-l, Lm-l, Hrm-l, Jm-l, VirmLä-s ja ViljMP-s³) tõendab selle derivaadi *õhviiti* ~ *õheiti* ~ *uheiti*

¹ Vanemas kirjakeeles (eriti piiblis) õige harilikult esinev sõna.

² Rootsi ja norra *fole*, msk. *foli* on endi vokalisml tõttu kaugemal.

³ Selle sõna on hävitanud neist murdeist küll vist häälikseaduslik *v* > *o* või *v* > *u* (vrd. *kahva* > *kahä*, *kahü*, *ahvarva* > *ahārda*-, *vahva* > *vahü*) neisamuse murdeis, mis teatava homonüümsuse tekitas *õhk* g. *õhü* sõna nõrgatüveliste käänetega. Ja kui sel alal ka paiguti (Srm, Muh, Hm) *õ*. püsima on jäänud, siis nominatiiviks üldinenud genetiivi kujul *ohvā*, *õhvā* (ainult Rõi-s *ohü* g. *ohü* p. *õhva* '2-aastane, veel lüpsile tulematu lehm').

jne. '(kuni) kaheaastase lehmana' (*lehm õ ohehti tõnd* 'lehm on kaheaastaselt vasika toonud', Kull) eksistents ülalnimetatud piirkonnas, osalt ka G. Ös. 268 esinev: Junge kuh / (juvenca) *puhl* / *õhha*. Vasteid on sõnal ka sugukeeltes: li. (S-te) *õuv*, *õuv*, (Sj.-Wied.) *ev* 'eine Kuh, die noch nicht gekalbt hat', vadj. (Ahlqv.) *õhva* 'qwigä', s. *hehvo* g. *hehvon*, (analoog. k-ga) *hehko* g. *heh(v)on*, *hieho* 'junge Kuh, Quene' (nende kõrval esineb ka teine nimetus *lähtemä* id., vepsL *lähtäm* 'õhv'). Thomsen, FBB 146, on arvanud selle sõna rinnastust le. sõnaga *asžva* 'Stute' häälikuliselt küsitavaks, kuid hiljem on H. Ojansuu, Vir. XII 33—5, pidanud ometi võimalikuks *õhv*, *'hehvo* sõna põlvnemist *asžva* vanemast kujust *eschva* (*ešva*), kusjuures sõnaalguline *h*- soomes (ja setus ning Lutsi murdes) oleks seletatav *h*-hääliku enneaegse artikulatsiooniga (vrd. s. *iha* > *hiha*), ja s. *hiehvo* < * *hēhvo* esimese silbi pikk vokaal oleks sekundaarne (vrd. *hahka* ~ *haahka* jne.) Olgu tähendatud siiski, et oma teosesse LSBK ei ole kadunud uurija seda etümoloogiat mitte paigutanud ja on jätnud selle isegi nimetamata lk. 3, 2-s alamärkuses; kas ehk kahtluse tõttu selle tõelikkuses?

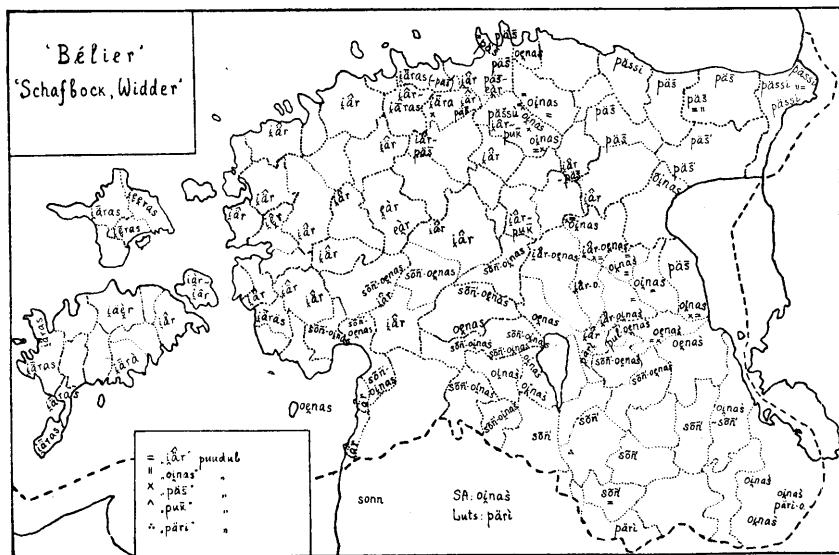
Kõige ülaloesitatu põhjal võiksime nende kolme nimetuse kohta vanemas eestikeeles rekonstrueerida järgmise tähendusliku vahekorra: *m*. 'noor, mulluaastane veis', *p*. 'varss (?)' (> 'Sterke') ja *õ*. 'noor (2-aast.) lehm', 'Sterke, Quene'.

32. 'Bélier', 'Schafbock, Widder'.

Teatava keelkonna eri keeltes ja teatava keele eri murretes on õige harilik nähtus 'emalamba', 'kohitsetud isalamba' ja 'kohitsemata isalamba' nimetuste segimine, nende tähendustes teatav vaheldus, nõnda ka üldisemalt teatavat tõugu kodulooma nimetuse ülekandumine teisele tõule, vrd. lad. *ovis* 'lammas' ~ müs. *ouwi* 'Mutterschaf' ~ le. *ávinas* 'Hammel, Bock, Schafbock', lad. *aries* 'Widder' ~ le. *éras* 'Lamm', alb. *beṛ* 'Schaf' ~ algs. *baranū* 'Widder'; saks. *Bock* 'das Männchen der Ziege, der Gemse, des Rehes, Schafes', rootsi *basse* 'Borch, Eber, grosser Ochse', skr. *huḍu* 'Widder' ~ *hunda* 'Widder, Hausschwein', vrd. näiteid lk. 53. Samalaadilisi semasioloogilisi vaheldusi leiame, nagu allpool selgub, ka eestis tarvitusel olevas 'kohitsemata isalamba' nimestikus: 1. eP *jár* - *járàs* ~ *èar* ~ *jàr* jne., 2. eP *päs* g. *pässü* (~ g. *pässà* ~ g. *pässi*) 3. eL, eP *sõn*

(-oijnäs), 4. harva ka oijnäs (mille harilik, ülemaalisem tähendus on 'Hammel, kohitsetud isalammus') ja 5. eL päri. Vt. kaartisid lk. 54¹, 56.

Leedu laensõna *iâr* (Thomsen, FBB 169; Mikkola, BWS 179²), mille vaste leidub soomes (*jäära*, *jaara*) haruldase, vananenud sõnana, esineb peamiselt loodepoolisel eP alal (Gös. AS 144: Schaffs Bock / [aries Remmelbock] *Sähr*). Osalt (Põlt, Kur, Äk, Puh) või täiesti (Hä) isoleeritud *iâr*-alakeste kohta lõunapool on raske selgusele jõuda, on need *iâr*-sõna pealetungivad eelpostid (Hä ja Tõs-Au ranna ning Srm vahel on randlastel ühendus elav³) või taganeva väe hälbinud riismed.

Idapool *iâr*-alast avardub tüüp [2]-se valdkond, millele liitub soomekeel kujuga *pässi* 'Schafbock'. VadJ *bässi* tunneb veel praegune rahvapõlv kui eesti sõna, kuna harilik *jäära* nimetus on *bukkr boran*⁴ (v. бapанъ), selle kõrval harva ka *ebinaĩtettv boran*. Sõnal *päs* ~ *pässi* näikse sidemeid olevat skand. keeltega, vrd. roots.

¹ Kaardile veel lisada: Ran *päri-oĩnad* ('jäärad'), KamR, Võ *päri-o*. [v] 'jäär', Ráp (*sa olet nigũ*) *päri-oĩnäs* (sõimusõna inimese kohta). — Korr. märk.

² Vähemalt e. *jaâr* (*iâr*) ei tarvitse sugugi põlveneda sl. **jara* kujust, sest Hrm-I, Jm-I võiks ses sõnas sündinud olla ka muutus *iä* > *iea* > *iä* (vrd. ka **hāli* > *āli* > *iāl*, *āri* > *iâr* 'Rand' jne.).

³ Vrd. ka Hä *lélis* (kaart lk. 25), *kābalad* (kaart lk. 44), *vahè* (art. 'Aigu'), *taruliha* (art. 'Viande entrelardée'), *muna tael* (art. 'Jaune d'œuf') jne.

⁴ Ka vepsas *boran* 'jäär'.

murd. *bäss* 'gumse (Widder, Schafbock)' (vrd. H. Streng, NRL 177—8), msk. *bessi* ~ *bassi* 'Bär', *valbassi* 'Wildschwein', roots. murd. *bjässe* 'Bär', vanem taan. ja roots. *basse* 'Wildschwein', roots. murd. *basse* 'Borch, Eber, grosser Ochse, schwerer Kerl, penis', nüüdne norr.-taan. *basse* 'ein grosses männliches Tier, ein schwerer Kerl' (vt. Falk-Torp, NDEtWb s. v. Basse). — Ka e. *päs*-alal näikse olevat eksklaav (Tormas on *päs* vist tundmatu): Kod (Kett.) *päs* 'Bock'. Võimalik, et siia kuuluvad ka, muutunud tähendusega: HäO *päs* (g.?): *mis seukke nd mõni mäs, va päs ikki on* (laisa inimese kohta), *juskü päs, mitte midagi ei sa ära tehtud* (halvasti töötaja kohta), Kark *päs* g. *pässä* 'väike kangus inimene', Wied. Wb. *pässu* (s) 'fetter, junger Huhn'. Selle sõna niivõrd laialdase esinemisala tõttu ei või kuidagi oletada selle laenamist eestisse soomest.

Pääaegu terve eL ja viimase ning *jár*-ala vahelised eP murded tarvitavad 'vervex nondum castratus' tähenduses ka *sõn* või *sõn-ojnäs*, samuti kui liS *sonn* 'Schafbock'. Nimetatud *sõn* - sõna tähendus on aga kord varemalt (algs.?) olnud arvatavasti laiem, '(suguvõimeline) isane loom' (veel varemalt vist aga 'varss'), mis aga eesti eri murdeis, kui ka lähemais ja kaugemais sugukeeltes on kitsenenud, spetsialiseerudes ainult teatavat tõugu (kohitsemata) isalooma tähenduses, vrd. eP *sõn* 'Bulle, Stier' (vt. art. 'Taureau') ~ Set *sõn* (~ *señ*) 'noor täkk, täkut-varss', SA, Kr 'täkk' (Kallas, KrM 32; vt. art. 'Cheval entier') ~ s. *sonni* 'Stier, Bull' ~ tšer. *tsa'ma, tšoma* 'junges Hengstfüllen' ~ sürj. *tšân* 'varss' jne. (vrd. ka H. Paasonen, Vir. XIX, 59, Beitr. 148). — Tm ja Viljm *ojnäs*-tüüp tähenduses 'Widder' (J. Guts. l.: Wider aries *õinaš* ja Bock / Aries *õinaš*; ka Gös. tõlgib saksa Bock, Widder ja Hammel kõik sõnaga *õinaš*) võib tagasi minna ka algkeelde (le. *ávinas* 'Hammel' ja 'Bock'), vrd. selle sõna mõlemaid tähendusi ka muis sugukeeltes.

Paiguti, õige harva¹, leidub eL murdeis ka *päri* (g.?) 'jäär' (Har, Lu) ~ *päri-ojnäs* 'jäär' (Ran, KamR, Võ), 'noor oinik-tall, kes kärisevalt, halvasti määgib, (nalj.) inimene, kes halvasti, kähisevalt kõneleb' (SetK, Ráp) ~ *päri* '(?) oinas' ([hv] PuhK). Sugukeelte pool näikse side- med sel sõnal puuduvat. Kas ehk võiks seda sõna ühendusse seada msk. keelekujuga *fâr* 'Schaf', millest põlvneb praegune roots. *får* id. (vt. Falk-Torp, DNEtWb s. v. Faar)?

¹ Sõna puudub Wied. Wb.

Ülalesitatust selguks 'Schaffbock, Widder' nimestiku ajalooline areng umb.järgmiselt: eesti erielu algul algs. pärandusena eP läänes (resp. nende eestlaste murdes, kes hiljem Eesti lääneosas asusid) tüüp *jār*, eP idas (resp. eestlaste keeles, kes hiljemini Eesti kirdeosas püsimajäid) tüüp *pās*, paiguti aga eP-s (ka eL-s?) tüüp *oynās* nii kohitsetud kui ka kohitsemata isalamba tähenduses; suuremas osas eL-st aga (algs. aegne laen msk. keelest?) *pāri*; alles võrdlemisi hilisemal ajal oleks ses tähenduses nende sõnade rinnale seltsinud eL-s *sōn* ('jäär' < ? 'suguvõimeline isane loom').

33. 'Agneau', 'Lamm, Lämmchen'.

Lambatalle nimetustena on tarvitusel: 1. tervel eP murdealal, samuti eL murdealast Pm-l, Viljm-l (Kark, Hel), Tm-l *tal* g. *tallē*¹ ~ *talle* g. *talle*² ~ *tallekkajne*³ ~ *tallekkene*⁴; — 2. eL idapoolses osas (Tm, Võrm, Set) *vūn* g. *vōnā*⁵ ~ *ūn* (SA), dim. *vōnakke*⁶ ~ *vōnakkene*⁷ ~ *vōnakkeņe*⁸ ~ *hōnakkeņe*⁹ ~ *ōnakkeņe*¹⁰ (Gutsl.: Lamb *Wonafenne*), eP-s aga ainult Kod-s *vōn* g. *vōnnā*. Vt. kaarti lk. 54.

Sõna *tal* g. *tallē* (Stahl, LSp. 678: *Talled* 'Lämmer') sel kujul ja ses tähenduses on tuntud ainult eestis. Siiski ei saa seda ühendamata jätta s. sõnaga *tallo* g. *tallon* 'einjähriges Schwein', 'ärsgammalt svin, mindre svin i allmänhet'. Mõlemad kuuluvad arvatavasti s.-ugri deminutiivse *i*-suffiksiga tuletatud sõnade hulka, vrd. e. *kuk* g. *kukkē*, s. *kukko*, murd. *kukkoi* ~ *kukkō* ~ *kukko*ⁱ, ing. *kukko*ⁱ, aun. *kukko*ⁱ, veps. (Ahlqv., Bas.) *kukoi*, *kukei*¹¹. Küsitavaks jääb ainult, kumb tähendus on sel vähemalt algsome ulatuval e.-s. sõnal algupärane, 'noor lammas' või 'noor siga'. Võimalik, et mõlemad lähevad tagasi esialgsesse tähendusse 'noor, kuni aastane koduloom'. — Samuti algsoomeline on e. *vūn* (< **vodna*-) ~ *vōn* (< **vodna*-), vrd. li. (Sj.-Wied.) *uoni* ~ *uon* *pūoga* 'Lamm', vadj. *vedna*, *vuodna*, vadj. *vedn* 'tall', s. *vuona*, *vuonna* 'Lamm, junges Schaf', kärj. *vuona*, *vuonna*, *vuorna* id., aun. *vuonu* 'vuona, karitsa', veps. *vodn* 'lambatal, voonakene'. Tugevaastmelise kuju *vōn* esinemine Kod-s lubab arvata selle laialdasemat ula-

¹ Srm, Muh, Hm, Lm, Pm (ka Hall, Kark), Hrm, Jm, Virm, Viljm (ka Hel), Tm (ka TMAVe). ² VNgK. ³ Vaiv. ⁴ TMAVo ('suurem, vanem tall', seals. *vōnakkene* 'väike tall'). ⁵ Sau, Põ, SetO, SetL. ⁶ Ran, Rön. ⁷ Puh, TMAVo, Lu. ⁸ Võ, Röp. ⁹ HarM. ¹⁰ SA.

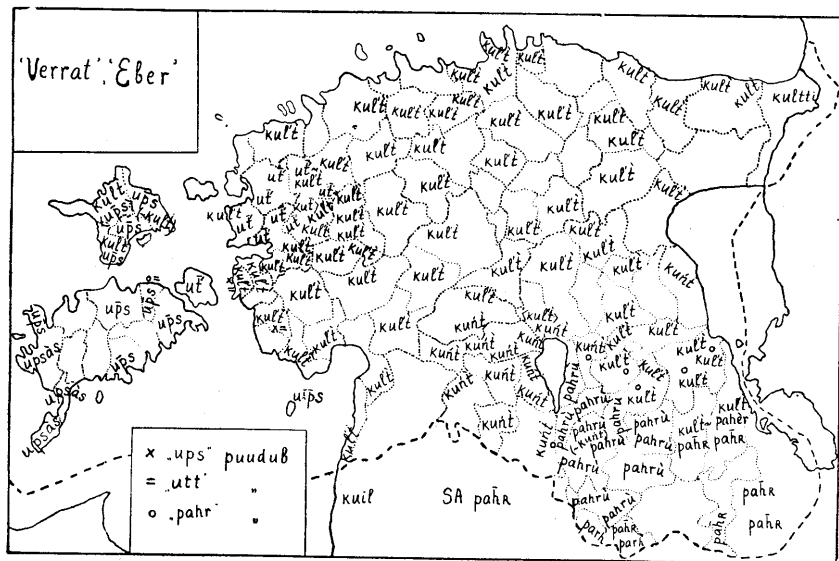
¹¹ Vrd. M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa, lk. 40 jj.

tust varemalt eP-s, nimelt ida- ja kirdeosas. Sõna on teatavasti peetud laenuks balti poolelt, kusjuures substraadiks on oletatud le. **ōgna-s* (H. Paasonen, Vir. XXI 11—3)¹.

34. 'Verrat, Eber'.

Kohitsemata sea nimetusi on eesti keelealal tarvitusel neli:

1. saartel *ups* g. *upsä* (Hm) ~ *ups* g. *upsü* ~ *upsäs* g. *upsa* ~ *u'ps* g. *upsi*; —
 2. õige piiratud alal, ainult Muhus ja kohati Lm-l *ut* g. *utti*; —
 3. edela-Tm-l, Võrm-l, Set-s ja SA-s *pahrü* g. *pahrü* ~ *paħr* g. *pahrü* ~ *parh* jne.; —
 4. kõige laialdasemalt, üle terve järelejäänud keeleala *kult* g. *kułdi* (põhjapool) ~ *kuñt* g. *kuñdi* (lõunap.).
- Vt. kaartisid lk. 54, 59.

Neist viimane, *kułt* (Gös. 373: *tułt*), on hiljuti osutatud (M. Vasmer, EKirj. XIV 346) germani laenuks (alg-germ. *gulti-*); *kuñt* oma *n*-ga on sekundaarne arend (*l* ~ *n* kohta vrd. *leil* ~ *lein*, *taldrek* ~ *tandrek*, *kamssol* ~ *kamsson*, *matterjal* ~ *matterjan* jne.). LiS *kuil* on sellevastu laen lätist² (*kuilis*, vrd. Thomsen,

¹ Peale nende nimetuste on ses tähenduses lähemais sugukeeltes veel tuntud: s. *karitsa* ~ *kari* g. *karin* 'agnus, Lamm', vadjJ *karits* id., karj. *karitsa* 'menneent. toisenvuotinen lammas'; vepsL *uhi* (vrd. s. *uuhi*) 'talleke'.

² Ka Gös. sõnastiku lisamärkustes (Animadversiones & Supplementum) esineb lk. 123 kohta: Bär (ungeschnitten Schwein) *tułt* / *Ruñh*. See läti laen näib olevat nüüdsest keelest kadunud.

FBB 190), vadjJ *kullr* 'verres, kult' on aga ühenduses soome sõnaga *kulli* 'penis, membrum virile' (täenduslik arenemine vadjas osalt e. *kult* sõna mõjul?), millel sidemeid võiks ehk olla järgmise balti sõnaperega: läti *kule* 'ein kleiner Sack, Brotsack, Tasche, Reisebündel, der Netzbeutel', leedu *kulis* 'die Hode, der Hodensack', 'der Sack am Fischergarn', 'ein lederner Sack oder Schlauch' (vrd. ka EK I 141).

Ka ainuliselt eL-line *pahrü* (J. Guts1.: Eber *Parro*)¹ on saadud võõrsilt. Selle algupära on seletatud kolmeldi: a) le. *pārszas* 'ein männliches (verschnittenen) Schwein' (N. Anderson, Wendl. 240), b) germ. **farha-z* (Y. Toivonen, Vir. XXIII 106), c) saksa murd. *barg, barch* 'porcus, porcus castratus, verres', müs. *parch* jne. (ibid.). Kõik kolm seletust näikse olevat ühte viisi tõenäolikkud. — Varemalt on *p.* vist ka laiemalt (eP-s) esinenud, nagu tunnistab Gös-1 164 leiduv, vististi põhjaeestiline kuju *parro* 'Eber' (kui see mitte J. Guts1. sõnastikust pole võetud). — Saartel esineva tüüp [l]-ga (juba Gös. 164: Eber / *upš*; 373: Eber / (verres) *upš* / *hupš* / *kult*) on vist rinnastatav liLä (Kett.) *vepš* 'kult' ~ (Sj.-Wied.) *üpsa* 'Eber' ja arvatavasti ka liL (Kett.) *epkàz* 'orikas (?)' ~ (Sj.-Wied.) *epkas* 'Eber'. Sõna etümoloogia on tumedavõitu. Võimalik, et *ups* mingis ühenduses on järgmiste sõnadega kirdepoolseis lms. keeltes ja tšeremissis: s. *uve* pl. *upeet* 'hingst, tjur, gumse', *viedä tamma upehille*, karj.-aun. *uveh* pl. *ubehet* 'Hengst', vepsL *ubeh* ~ *ubeh* 'täkk', tšer. *õžž* 'Hengst' (Wichmann, TšerTW 78), sürj., votj. *už* 'Hengst'. — Samuti hämar on Muh ja põhja-Lm *už* g. *uŋti*. Wied. Wb. ei nimeta tähendatud sõna veel mitte. Praegune vanem rahvapõlv tunneb seda ometi kas vanana (veel praegugi hariliku) sõnana (kuna „kult“ on täiesti tundmatu) või jälle (põhja-Kull) uuema *kult* kõrval juba vananenud sõnana. Samuti tõendab *už* esinemine põhja Lm mandrist niivõrd eraldatud saarel kui Muhus, et sõna pole mitte kõige uudsem kujundus. Teisalt *kult*-sõna leidumine ainulisena RidE-s² lubab oletada, et see viimane ala varemalt muu *kult*-alaga, vähemalt LNg ja KullP kaudu, oli seotud. Arvatavasti on sõna *už* olnud algselt interjektsioon, vrd. loode-Eestis tuntud *utsi-utsi!* millega sigu tõrjutakse (Käi), ja Wied. Wb. *huts* g. *hutsi*, *huts* g. *hutsa* (kd [= lastekeel]) 'Schwein;

¹ Sama sõnaga on ehk võrreldav eP keelealal, HäO ligi esinev kohanimi *Paru* talu.

² Nähtavasti terves Ungru vallas Ridalas.

— (Zuruf um Schweine zu scheuchen)'; *hutsi!* '(um zu scheuchen, bes. Schweine)'.

Seega näikse eestikeel, algsuomest erinedes, juba vanema pärandusena kaasa toonud olevat kolm eri nimetust 'verres' tähenduses: praegused *kult*, *uõs* ja *pahrù* (viimane varemalt vist laiemal alal), kuna *ut* näikse olevat kujunenud hiljem, eesti erielu aegu.

Nimetatud nelja sõnaala randemail on harva märgata, et kaks samas paigas kõrvuti esinevat sõna oma tähenduses differentseeruksid. Ainult Em kohta on teateid, et *uõs* tähendab 'noort kult', *kult* aga 'vana kult'.

35. 'Chien', 'Hund'.

Koera üldnimetustena on tarvitusel ainult kaks sõna: 1. eP *koër* g. *koërà*¹ ~ *kõer* g. *kõerà*² ~ *kuër* g. *kuërà*³ ~ *koëra* g. *koëra*⁴, [tähenduses 'kelm' *kõir* g. *kojra*⁵], Wied. Wb. järgi ka *koor* g. *kõora* [I [=saartel]; — 2. eL *peni* g. *peni*⁶ ~ *pini* g. *pini*⁷. Vaata kaarti lk. 54. Nende kõrval esineb muidugi veel teatav arv spetsiaalnimetusi, mille lähem eritlus käesoleva töö ülesannetesse ei kuulu: *kuõs* g. *kuõsù* ~ *kuõsikkas* ~ *kuõsù* ~ *kuiõs* jne. 'Hündchen' (millel vasteid on pea kõigis Ida-Euroopa keeltes, vrd. Schradler, Reall. s. v. Hund); *raõ* g. *raõkõ* ~ g. *raõki* (eP) ~ *raõ* g. *raõkõ* (eL) ~ *raõ*, *raõkõkõkõkõ* (eL) 'väike koer' (vrd. msk. *rakki*, unorr. *rakka* 'Hund'); *kraõõs* g. *kraõõsi*, esialgu 'valge kaelavöödiga koer', siis üldse 'koer' (halvakspanevalt), 'karjakoer'; siis veel emase koera nimetused *haõ* g. *haõtõ* (eL), *liõtõ* jne.; jahikoerte nimetused *aoiõas* ~ eK *hagijõas*, *urõ* ~ eK *hurõ* (laen venest), *tõks*; Wied. Wb. esinev *koonukas* 'der Hund' jne.

Tüüp [1] (Gös. 245: Hund / *Rõijr*; puudub J. Gutsi-l) esineb tähenduses 'Hund' terves eP-s, kuid eL alal ka Pm ja Viljm eL osades, Helmes siiski uuema, nüüd juba hariliku sõnana, endise, vananeva *peni* kõrval, ja lisaks veel TMa-s, kus *p.* praegu isegi vanema põlve keeles täiesti tundmatu. Mujal eL-s leidub aga *koër* ~ *kõir* tähenduses 'kelm, üleannetu' (adj., subst.): SanP *rikkõ oõmõ koërõ*, SetO *laõs lõt kojraõst*, *kõir mõs* jne., kuna tähenduses 'Hund' on

¹ Srm, Muh, Hm, Kihn, Lm, Pm (ka Hall, Kark), Hrm, Viljm (ka Vilj, Pai, Tarv, Hel), Tm eP osa. [Tähenduses 'kelm': Tm eL osa, Võrm]. ² Vig, Märj. ³ Ju, Jm (Amb jne.), Virm (Sim, VMa, VJg, VNg), Torm. ⁴ Vaiv. ⁵ Puh, Set. ⁶ KodA, Puh, Nõ, Kam, Võ, Ran, Rõn, San, Hel [v]. ⁷ Võrm, Set, SA.

tarvitusel tüüp [2] (J. Guts1.: Hund Penni), mis eP-s tuntud on üksnes liitsõnas (eK) *penikoorem* (hääld. haril. *penigorm*; juba Gös. 292: meile / [milliare] *pennefoorm*)¹. Sõna *koër* ~ *koir* eL-s on peetud laenuks eP-st (Kettunen, Kod. Kons. 128), mida toetaks ka selle põhjaeestiline vokalism; teisalt võiks siiski arvata koer-sõna eP-algupära ainult seal, kus ta esineb tähenduses 'Hund' (Kark, Tarv, Hel, TMa) ja kus *peni* paiguti püsinud on veel liitsõnas *peninuk* (Kark), kuna aga *oi*-difftongiline (Puh, Set) *koir* 'kelm, üleannetu' võiks olla ka vanema järje esindus (San, Rõu *koër* oleks siis eP laen ainult foneetiliselt), ja selle vanem tähendus 'Hund' oleks eL-s ununenud. Et viimaks nimetatud tähendus sel sõnal on juba algsoomeline, tõendavad muud lähemad sugukeeled: vadj. *kojra* 'Hund', veps. *kojr* id., karj. (Kuj.) *koira* id., *rikki koira* 'sülekoer', aun. *koiru* 'koera', s. *koira* 'Hund', 'hündischer Mensch, Schweinehund'. Esialgselt on see arvatav derivaat (vrd. lpK *kujj* 'Ehegatte' jne.) tähendanud vist üldse 'isast looma', nagu s. *koiras* g. *koi-raksen* 'Männchen bei Tieren' ja kaugemate sugukeelte (sürj., vog., ostj., ung., sam.) vasted osutavad (vt. Setälä, Stufenw. 36, 119; Paasonen, Beitr. 52). Sellevastu eL *peni* praeguses tähenduses 'Hund' ei ole mitte ainult algsoomeline, vaid palju vanemgi, ulatudes isegi uurali aega: li. *pi-n̄* 'koer', vadj. *penikka* 'koerakutsikas', vadjl *peni kojir*, *penik̄*, s. *peni* ~ *pena* ~ *penttu* ~ *pentu* ~ *penu* ~ *penikka* 'catulus l. catellus canis, vulpis, lupi et ursi', 'Raubtiers Junge' (Renv.), 'junger Hund' (Paasonen), lp. *bæna* (Setälä, Stufenw. 4), tšer. *pi*, *pi*, *pij* 'Hund' (Wichmann, TschTW 83), sürj. *pon* 'Hund' jne. (Wichmann, Wotj. Chr. 97), ung. *fene* algselt 'Hund', sam. *wueno*, *bān*, *bū* 'Hund' (Paasonen, Beitr. 96). — Nõnda on siis algsoomes ja hiljem ka algsoomest eralduvas eestis kaks koera-nimetust esinenud kõrvuti (kusjuures võimalik, et *koër* ~ *kojra* sõnal püsis esialgu veel 'isase koera' tähendusvarjund), milledest eP endal säilitas k. (p. ainult sõnas *penigorm*, *penikõrm* < | **peninkū-lēma*?, vrd. s. *peninkulma*), eL aga p., võimalikult aga ka p. ja k. mõlemad.

36. 'Loup', 'Wolf'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP *hunt* g. *hundi*² ~ *un̄i* g. *un̄di*³ (~ g. *undi*⁴) ~ *untti* g. *un̄di*⁵ ja 2. eL (harva ka eP) *susi* (~ *susi* ~ Hel *soē*) g. *soē* (~ Torm, Kod g. *sudē*) p. *suī*. — Neist

¹ J. Guts1.: Meilewege Penniform / a.

² Phil. ³ Hrm, Jm, Tm eP osa, Puh (~ *susi*). ⁴ LmL, Pm, Srm, Muh. ⁵ Vaiv.

esineb eelmine ainult eestis ja on uuem laen germani poolt (vrd. saks. *Hund*, roots. *hund*), mida on hakatud eP-s (kohati ka eL-s: Lu *hūn̄t* = *suzi*) tarvitama algselt vist ebausueufemistliku nimetusena¹, vrd. e. (Wied. Wb.) *paju-vasikas*, *kõrve-kutsikas*, *metsakutsikas* 'Wolf', SA *mõtsaliind* = *suzi*, iiri *cú allaid* 'hunt' (algselt 'metsik koer'), kuna algsoomest päranduv *susi* (s. *susi*, li. *suĩž* ~ *su'ž*, vadj. *susi*²) on eP-s üldisemast tarvitusest kadunud, jäädes püsima üksnes veel järgmiste riisimete: 1) eP-s õige harilikus kirumissõnas *susi siñd sõgũ!* Mih [hv?] *susi* ~ *un̄t*, Kihn ainult sajatuses *kurãtti susi sa olõd!* Muh j. m. *sũ mušt nõõũ suitti siittaayk*³ (vrd. allpool *suitti-ialgaed* ~ *soẽ-ĩ.-a.* ~ *susi-ĩ.-a.*), TormL *susi* ~ *sudi* ~ g. *susi* (g. *sudẽ*) p. *susi* 'kurikavala, salatigeda inimese nimetus', *sudẽ-purikkas* 'hundikurikas, hundinui (taim)' jne.; 2) piltlikult ka teatava püstandaia⁴ nimetuses: Kos *susi-aed*, JuKa, JuKu *susi-ialga aed*, JuM *susi-ialg*, RapJ *susi-iala aed* ~ *susi-ialg*, Ris *soẽ-selga aed*, Tor *suitti-ialg-aed*, KullT *suẽ ialga pañdod aed*, Mõrj *suẽ-ialg-aed*, Vig *suẽ-ialg*, *aed o suẽ-ialges*, Vel *suẽ-vaĩa-aed*, Phl *soẽ selga aid*, Kõi *suẽ selga aid*, Amb *aed õn soẽ selga ülešse lüõdud*, Lüg *suẽ selga aid*, JõhK *suve-selõa aida tehã* (*suve* vist *sũvi* sõna mõjul, vrd. ka Mõrj *sui-aed* ~ *suilene*, sest kõnesolev aed tehakse ainult üheks suveks ehk veelgi lühemaks ajaks), Wied. Wb. *soe-jala-aed*, *soe-selg-aed*, *hundi-aed*, *hundi-selg-aed*; 3) kohanime-des⁵: *sudẽ* mägi Tormas, Tuulavere ligi; (?) *soẽma* (< **sudẽnmãn*) talud PJg-s, Mõisakõla ligi; Võlla vallas, Mih ja Aud piiril *soẽba* ~ *soẽva* küla (< **sudẽnpãn*? -*pã* > -*pa*, -*ba* > -*va* kohta paiganimedes vrd. *somppa* < **sõnpã* Jõhvis, *laheva* < **lahdẽnpãn*, *kõdeva* < **kiviõdẽnpãn* külad Rid, vrd. ka *kihleppa* ~ *kihleva* küla Aud-s), Kod

¹ Sellest metafoorselt edasi on arendatud tähendused: Amb *kaerã unõid* 'teatava kujuline kaera aun, 4 vihku all, 1 peal', (villakraasimise) *un̄t* (Rõp. *hūn̄t*) jne.

² Muude lähisugukeelte nimetused on: s., karj. *hukka* g. *hukan*, veps. *hãndikaz*, aun. *roagat'ĩsu* 'susi', s. *hõkkã*, *mehko* (Renv.).

³ Vrd. rhvl. „Suu nigu soe sitamulk“ (VK I. nr. 39, 14)

⁴ 'Kergelt ja kiirelt, ajutiseks karjasmaale, heinamaale, metsa ehitatud kõrge, harv püstandaed, kaitseks suuremate loomade eest', sama mis LNg *tuõi-teiba aed*, mõnes kohas (Wied. Wb.) *hundi-aed*. Nimetatud aed (resp. aia osa) oma kuju poolest tuleb elavalt meelde seistvat (nõljust) hundi.

⁵ H. O j a n s u u, MSFOu. XXXV¹⁰ 5 loeb B u n g e, Urkb. V, R. 2978 esinevat *Soenpe* (a. 1420 ümber) *Soẽmpã* < **sudẽnpã*. Teatavasti on aga alasaksa kirjavõõis *e* seesugusel juhtumisel eelmise vokaali pikendusmõrk, *Soenpe* lugeda seega *sõnpe*, praegu *somppa* - *suompa* (vanemais dokumentides *Soompãh*, *Soompãeh*, *Soempe*), s. o. 'soo pea, soõ ots, soo õtsas olev paik'.

sudè ādā enām (Kett., Kod. Kons. 106), võimalikult ka ehk *sut-termu* km. Lüg-l, (?) *suſti* k., p. ja nasv Tõs-l, *suſleppa* k. ja m. Hag-s, *suſleppa* p. (nüüd hävinenud) PJg-s. Ka eP (Virm, Jm) rahvalauludes on tarvitusel *susi*: „Sueli võitid sina südame, Rebaselt libeda keele“ (M. Veske, Eesti rhvl. I 47), *Suſſi-sabba ſõbba alla* (Neuſ, EV 42 A 38). Veel Müller tarvitab a. 1600—6 oma jutlustes tallinlastele „*Næliatzet niſ kiſſiat Soeth*“ (lk. 200), samuti Stahl, HH 118: „*fünno waiſet lambakeſſet kaitze / eth ep neimat ſe fūſſi* (vrd. lk. 124: *fūwwe* 'suvi') *murray*“, kuid viimasel leidub ka juba tüüp [2]: „*peame ſemperraiſt ſe Põrgtohaudaſe Hunti Rurſo ſiſſe ſahtma*“ (LSp. 668) ja Gös. registreerib oma sõnastikus (lk. 474): *wolff* (lupus) *hunt / ſuſt. der wolff heulet / Hunt hullub. leht ſa Gūtti ees paggo / loijat ſa karro ees... me on hunti Suſſ / ſee on hunti perſeſ*. Seega võiksime *uñt*-sõna levinemist ja kodunemist eP murretes asetada umb. XVII as. keskpaika; võimalik, et *susi*-sõna hävinemist eP kõnekeeles on eriliselt jõudustanud selle gen. ja akus. ühtesattumine (peale $\delta > 0$) sõnaga *soè* 'warm', mis tekitas kõnes sagedasti arusaamatusi (*soè pesà, soè nahk, s. poèg* jne.)¹

37. 'Blaireau', 'Dachs'.

'Meles vulgaris' on eestis tuntud peaasjalikult kahe nime all:
1. eP *mår* g. *mārā*² ~ *miår* g. *miārā*³ ~ *meår* g. *meārā*⁴ ~ *miår* g. *miarā*⁵ ~ *miårkaru*⁶ ~ *mäür* g. *mäürā*⁷ ~ *möürā* (~ *möürā*)⁸ ~ *möür* g. *möūra*⁹ jne., eL läänes (Pm, Viljm) ja osalt põhjapoolseil servil *mægr* g. *mægrā*¹⁰; — 2. eL murrete enamikus *kähr* (~ *kähr*) g. *kähri*¹¹ ~ *kähk* (*kähf*) g. *kähri*¹² ~ *kähèr* g. *kähri*¹³ ~ *kähr* g. *kährü*¹⁴ ~ *kähri* g. *kähri*¹⁵ ~ *kähr* g. *kähri*¹⁶ (Wied. Wb. tunneb *kähr* g. *kährü* [d] kõrval ka *kähr* g. *kähra* [SO = Tm põhjaosa]; Hupelil ainult *kähr* g. *kähri* [d]). Vt. kaarti lk. 54. — J. Guts-l puuduvad mõlemad sõnad. Ka Gös-le on nad tundmatud, nende asemel esineb: *Dachs / Meſſigga* (lk. 155), nõnda praegugi veel

¹ Sama homonüümsus takistab praegu eK ja eP *soè* 'warm' sõna edukamat tungimist eL alale (kus *suſi* g. *soè* 'Wolf') *lām̄mi*-sõna asemele; ütlnsed nagu *vällān om soè, tarēn om soè* jne. satuvad kohe oma kahemõtteluse tõttu naeru ja pilke alla, nagu seda eL põhjapoolsete kihelkondade (Nõ, Kam) elanikud tõendavad.

² Ris, Kull, Märj, Vänd, Pee, Koe, Torm. ³ Kihn, Kod. ⁴ HJn, Amb, LaiK. ⁵ SimA. ⁶ Kod. ⁷ SimV, TormA, IisT. ⁸ LügA, LügK, VaivS. ⁹ VaivR. ¹⁰ ViljV, ViljVa, Kark, Hel, TMAKavastu. ¹¹ TMAVo, TMAVe, TMAŁ, Puh, VöS, VöA, San, Hel [u-m], Pö. ¹² Rõu. ¹³ Rāp. ¹⁴ SetO. ¹⁵ Rān. ¹⁶ Pö.

Tüüp *sârmas* (Gö s. 318: Otter / [lutra Fischotter] *Saramas*) pärandub eestis juba algsoomest¹, vrd. s. *saarva*, *sarva* 'Fischotter', karj. *šoarva* id., aun. *sagarvu* ~ -vo 'saarva, sauikko', vepsL *sagarv* id., veps. (Set.) *sagarm*, *zagarv* id., liLä *sāgrāb*, liL *sabrikki* id. (li. *sārmās* 'Hermelin' näib olevat laen lätist, vrd. V. Thomsen, FBB 81). — Eesti lõunaservas esinev *udraš*, *uīr* jne. (J. Guts1.: Otter Lutra *Uddraš*), samuti kui liL *ū'darZ* ~ *ūdar*, liS *ūdr*, on aga V. Thomsen, FBB 234 järgi laen balti keeltest (vrd. lä. *ūdrs*, le. *udrà*, *údra* 'Fischotter'). Arvaksin siiski, et e-li. nimetus on mitte algsoomeaegne, vaid uuem, nende keelte erieluaegne (resp. kõrvueluaegne) laen vanemast lätikeelest, mida osalt ka toetab selle sõna kitsas esinemisala eL-s (eL kujusid *sārva* oma kindlasti algupärasema *v*-ga ja Rāp *sār* g. *sārē* ei saa kuidagi pidada laenuks eP-st, mis varemalt avarama *udraš*-ala² osaliselt üle oleks ujutanud).

39. 'Castor', 'Biber'.

Seda Eestis vististi juba hävinenud looma tunneb praegune rahvapõlv ainult ta naha järgi, saksakeelest laenatud nime all *pīber* g. *pībri* (*pībre*). Peamiselt küll sõnastikulistel teadatel on aga esinenud veel kaks vanemat, rahvakeelset nimetust: 1. Hupeli teatel eP-s (ka Hall?) *kobras*³ g. *kobrase* (*kobrakse*; ka Wied.), SaaJ *kobrās* ja 2. Hupeli teatel eL sõnana *majaja*⁴, *majajas* g. *majaja* (ka Wied. Wb.), Rāp-s veel praegu õige vanade mälestuses: *majajaš om järvede ja jō siseh*. Varemaile sõnastikkudele (Gö s., A. Thor-Helle) on mõlemad sõnad tundmatud; ainult Joh. Guts1-l esineb: Biber *Mayajas*. Gösekeni (lk. 139) Biber / *Margid* / u põhjeneb arusaamatusel: kindlasti on see nimetus sama, mis (Wied. Wb.) *naarits*, *naerits*, *narits*, *naritsas*, *naurits*, *noris* 'mustela lutreola L.' (LNg *naurits*, Amb, Jöh, Iis *nārits*, Vaiv *naritsa*).

Nimetus *kobras* on muudes sugukeeltes nähtavasti tundmatu. Ka laenuks ei ole see seni osutunud. Sellevastu on eL *majajaš*-

¹ N. Anderson, Wandl. 133 b nimetab veel vaseid isegi lp., mrd., votj., sürij. ja ostj. keelest.

² Viimasele arvamisele siiski vastu näikse kõnelevat J. Guts1-l ainulisena esinev *Uddraš*. — Vaevalt aga kuuluksid siia järgmised kohanimed sügavast Põhja-Eestist: *udrà augūn* 'mülkad Tuhi Lõunasoos, Karusel', *udrikki* m. Kadrinas, *ūtrea* ~ *utrija* k. Vaivarus. Selle elaja põhjapoolne nimetus võib aga siiski esineda kohanimedes: *sārma māgi* Karusel, *sārva māgi* Põlvas jne.

³ Negat. teat.: Kark, Puh, Rõu, Kars, Ans. jne.

⁴ Negat. teat.: Kark, Hel, Puh. jne.

Täiesti samast kujutelmast välja mindud on *kohu* ~ *kohutaja* tarvitusele võtmisel tähenduses 'maamutt', vrd. (Wied. Wb.) *kohu* 'Schaum, Gären, Aufblähen', *maa ajab kohusse* '(wo quelliger Boden ist)', *kohutama* 'gären, aufdunsen, sich aufblähen, sich sträuben', *kohundama* 'auflockern, aufblähen, sträuben', *kohutama* 'aufblähen, zum Gären oder Schäumen bringen, auflockern', 'gären, schäumen, sich blähen', 'schrecken, erschrecken, scheuchen' jne., s. *koho* 'pösigt l. uppbläst l. upphöjdt tillstånd', *kohota* 'skumma, pösa, svälla häfva l. resa l. höja sig', *kohottaa* 'göra pösande l. skummande' jne. Sõnakuju *müü* [4] on tume. Selle seletuseks võiks esitada kaks õige küsitavat võimalust: 1) *müü* oleks mingi kontaminatsioon sõnust *müü* ja *muld* g. *mullä*, 2) *müü* < (Wied. Wb.) *mürk* (vrd. *kahvel* ~ Vig *kahver*, *tulp* ~ *turp*, *pirdeni täis* > *piloeni*, *piloeni täis*, *ürded* ~ *üldeed*, *nurk* ~ eL *nulk* jne.¹), mis omakorda oleks mätateetiliselt kujunenud sõnast *mükr*² (< *mükrä*). Pean viimast seletust tõenäolikumaks. Neile lisaks võiks küsimusse tulla veel kolmas seletusvõimalus, mille peale mu tähelepanu lahkelt on juhtinud prof. L. Kettunen: ühendus ida-soome sõnaga *myltätä* 'segi ajada', vrd. Lönnr. *myllätä* 'böka upp, uppröra, hopfösa, hopröra, stöka, omhvälfä, vända upp och nedd' (vrd. ka e. *möllama*, Kir, Mih, Tor, Vel *müllama* 'lärmen, toben, wüten'?). Kuna s. -lt-line tüvi näikse olevat sekundaarne, suhtuksin sellele seletusvõimalusele siiski kahtlevalt. — Tüüp *mükrä* jätkajad esinevad veel praegugi kahel isoleeritud alal Hm-l, Srm-l, ja eL lõunapoolsemas osas (J. Guts!.: moll talpa *mügr* / o). Varemalt on see olnud siis kahtlemata üld-eestiline (vrd. ka G ö s. 290: *mügr*), ja läheb ses tähenduses tagasi algsoome, nagu sugukeeled tunnistavad: li. *migrikki*, *męgrikki*, *mid-rikke*³ jne., s. *myyrä*, *myyri*, sl *mükrä* 'Maulwurf' (*myyrätä* 'graben'), karj. *mygrä* id., aun. *mügrü* id., vadj. *māmügrä* id. — Paiguti on m.-sõnal tähendus eestis nihkunud: Phl põhjaosas *müari* 'suur, pika sabaga hall rott, rändrott (?)', Ans *müari* 'rott'.

Kõigist kõnesolevaist nimetustest näikse eestis kõige enam levimisvõimeline olevat tüüp *mu⁷* ~ *mü⁷* ~ *mü⁷*⁴.

¹ Vrd. ka L. Kettunen, Kod. Kons. 90—1, 153.

² Läänemaal ametis olev G ö s. registreerib selle oma sõnastikus ainsana (lk. 290): maulwurff / *mügr* / *müggaraft*.

³ Salatsi liivis esineb *kur^m* > lä. *kurmis*, *kurms*.

⁴ Muudest lms. nimetustest tähenduses 'Maulwurf' oleks mainida: aun. *moakondie*, aunSuoja. *norkka*.

41. 'Souris', 'Maus'. — 'Rat', 'Ratte'.

Kuna kirjakeel, ühiskeel ja suur osa ka murdeist 'muridae' eri liikisid, vähemalt enam tuntud ja harilikka liikisid 'mus musculus L.' ja 'mus rattus L.' nimestikus eraldavad, kutsudes eelmist *ir* (*hiir*), teist aga *rož*, ei sünni seda paljuis murretes mitte. Kohati on nimelt tarvitusel kas ainuliselt *rož* või ainuliselt *ir* ~ *hîr* mõlema liigi tähenduses. Peale nende kahe esinevad veel mõningad nimetused kas 'muridae' üldnimena või muude alaliikide, peaaesjalikult küll 'mus decumanus Pall. (Wanderratte)' äratähendamiseks. Eesti murretes esinev 'muridae' nimestik on üldse järgmine: 1. *ir* g. *trè*¹ ~ *îr* g. *îre*² ~ *îr* g. *trè*³ ~ *hîr* g. *hîrè*⁴ ainult⁵ Hrm idaosas, Jm-l, Virm-l, Tm eP osas ja eL osa lõunapoolsemas kolgas (San lõunapoolikus), suuremas osas Viljm-st, Pm kaguosas, Võrm-l ning Set-s, tähenduses 'm. musculus', Set-s selle kõrval ka veel 'm. rattus' (sõna *rož* ses tähend. on uuem). Vt. kaarti lk. 54. — 2. *rož* g. *rožti* ~ *rož* g. *rožti* ~ *rož* g. *rožti* üldnimetatud aladel (peale Set ja vist ka Kr, vrd. O. Kallas, KrM 32) tähenduses 'mus rattus', kuid Hrm lääneosas, Lm-l, põhja- ja edelapoolsetel Pm-l, paiguti Viljm-l, tervel Hm-l, Muhus ja Srm-l⁶ üldises tähenduses 'mus (musculus, rattus etc.)'. — 3. Tm kaguosas ja Võrm idaosades ning Set-s: *võhr* g. *võhrù*⁷ '(suur) rott', *võhl* g. *võhlù*⁸ 'suur rändrott', dim. *võhrukene* 'suur pikasabaga rott'⁹, *võhl* id.¹⁰, *võhl-rož*¹¹ id., *võhr-hîr*¹² id., Võnnu Sulbi *võhv* g. *võhvi* 'suur pööningu rott', Wied. Wb. *võhn* g. *võhni* (d) 'Wanderratte (Mus decumanus)'. — 4. Paiguti Tm-l, Võrm-l, Viljm-l: *îšik*¹³ 'hiire ja roti üldnimi', *îšik*¹⁴ id., *îšik*¹⁵ id., *îški*¹⁶ id., vrd. Hupe l¹¹ 509: Ratte, Ratze *rot* r. d. *jofit*. J [=Jm], Wied. Wb. *jooksikud* '(scherzw.) Kinder, Mäuse, Ratten'. — 5. Väga kitsal alal, vist ainult PilV *peñt* pl. *peñdîd* 'väga suured, maa all elutsevad rotid' (= *võhl* ~ *võhr* 'mus decumanus'?). — 6. lääne-Srm-l ja paiguti Hm-l *mügrî*

¹ HagK, HagP, Jõe, HJn, Kos, Kuus, Amb, JMd, Tü, Pee, Koe, Rak, VJg, Sim, Torm, Lai, Kod, Äk, TMaVo, KamR, SanM, SanR, SanL; Tor, Päm, Hall, Kark, TarvÄ, Pai, ViljJ, Kõ, KJn, Pil, Põlt. ² Lüg, Jõh, Vaiv. ³ Karl. ⁴ Põ, Ráp, Har, Rõu, Vas, SetO, SetK, SetL. ⁵ Negat. teat. *hiir*-sõna kohta: Rõi, Phl Kái, Em, Kih, Ans, Jäm, Karj, Põi, Muh (tarv. ain.: *süöt-ir* 'kuiv sammalpool, kärnahaigus'), LNg, MarH, Kull, Mih, PJg, Tõs, Aud, Kihh, Vänd, HÄO; Ris, HMD, Nis, Hag, Rap, Jü (Lehmja); SJn, HeIJ, TMaVe (tarv. ain. *nahkîr*), TMaL, Puh, Võ, Nõ, SanP, Ur.

⁶ Samul aladel, kus *hiir*-sõna kohta on negatiivsed teated (vrd. alamärkus 5). ⁷ TMaL, KamR, VõA. ⁸ VõS, Ráp. ⁹ KamR. ¹⁰ Põ. ¹¹ SetO. ¹² SetK. ¹³ TMaVo. ¹⁴ San. ¹⁵ KJn. ¹⁶ Vas.

g. *müori*¹ 'rott', Phl 'pikasabaga, suur, kassisuurune loom, hallim kui *muſ*, rändrott?' (kuna *roſ*, *roſ* 'hiir'). — 7. Lm-l, Hrm-l, Tall-s *lünina* 'õige väike, väga peente ja teravate hammastega hiir, elutseb eriti sahvrites, riulite vahel, kappides ('mus minutus Pall.'?).

Neist nimetustest on teatavasti *ir* (s., aun. *hiiri* 'mus musculus', karj. *hiiri* id., veps. *hiſ* 'hiir' [kas ka 'rott?], vadj. *tri* 'rott, hiir', *säri tri* 'rott', vadjJ *tri* 'hiir', li. *tr* 'hiir') juba muistne, s.-ugri aega ulatuv pärandus (mille vastetel näikse mrd., votj., sürj., ung., vog., ostj. keeles olevat ainult tähendus 'Maus, mus musculus', vrd. Budenz, MUSz. 767, Wichmann, Wotj. Chr. 107, Paasonen MChr. 134). Eesti *roſ*, liS *roſ* 'Ratze' ja vististi ka vadjJ *roſ* 'mus rattus' (või laen soomest?) on laenatud alaksast (kas. *rotte* ~ *ratte*; s. *rotta* aga < roots. *råtta*). Gõs. andmete järgi otsustades näikse XVII as. keskel olevat 'mus rattus' nimetusena veel harilikum *suur hiir*: *maus* / (mus) *hiir*. grosse Haselmaus / *Suur hiir* (lk. 290). *Ratte* / (mus major) *Suur hiir*. *Ratze* / (glis) *Rott/i*. Kuna 'm. rattus' näikse olevat Euroopasse tulnud alles rahvaste rändamise aegu (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Rotte I, kuid vrd. teisalt ka Schrader, Reall. s. v. Ratte), on täiesti mõistetav, et lms. keeltes ei tunta selle elaja omapärast nimetust. Tähelepanu väärt, et see alaksas laen e. läänemurdeist, paiguti ka Tm eL osast endise-*hiir*-sõna välja on tõrjunud ka tähenduses 'm. musculus'; ida-Võrm-le ja Set-sse on aga *roſ* tungimas alles kõige uuemal ajal, tähenduses 'm. rattus'. — Mõlema 'muridae' liigi üldnimetus *iõsik* [4] on tuntud ainult eestis, ja on algselt (osalt ehk prae-gugi) naljatlev (vast isegi eufemistlik? ²) nimetus. — EL *võhr* ~ *võhl* ~ *võhv* ~ *võhn* eeldavad algs. kujusid **verhu*, **velhu*, **venhi* jne. Kui neist kujudest aga sekundaarsed peaksid olema *võhr*, *võhv*, *võhn*, võiksime *võhl*-sõna võrrelda germani tüvega **valha* 'Fremder (Kelte, Romane)' (A. Fick, Vgl. Wb. Ig. Spr. III 403). *võhl-roſ* (~-*hiir*) ehk *võhl* oleks siis algselt tähendanud 'võõramaa hiir, prantsuse hiir', vrd. kümr. *llygoden ffrengig*, algselt 'prantsuse hiir', siis 'rott', u.-iiri *francach*, *galluch* 'Gallia hiir', 'rott', msk. *võlsk mūs* esiti 'welsche Maus' (msk. *võlsk*, saksa *welsch* ja germ. **valha* on sama tüvi), siis 'Ratte' (vrd. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Rotte I, Schrader, Reall. s. v. Ratte) ³. Selle sõna tuletamist germ. **valha* kujust ras-

¹ Ans, Kih, Phl.

² Muhus usutakse, et söögi ajal ei tohi rotti ega jänest nimetada, muidu tulla nad majariistu ja puid närima.

³ Vrd. ka 'blatta germanica L.' nimetusi eri keeltes: e. *pruśsak* (< v. прысакъ), saks. *Russe*, *Preusse*, *Schwabe* jne.

kendab pisut vokalism (germ. *a* ~ eL *ō*), kuid võimalik, et esialgsem **vañL* on eL murdeist hävinenud, ja püsima on jäänud ainult sekundaarsed *ō*-lised kujud, vrd. ka vahekordi *sanà* (paiguti veel eP randadel) ~ *sōnà*, eL (Wied. Wb.) *lōhke* ~ *lahke*, *manama* ~ *mōnama* jne. (vrd. Wied. Gr. 100). Murdeti esineva *l* ~ *n* ja *l* ~ *r* ~ *v* kohta vrd. *kuñl* ~ *kuñl*, eP *lūpsa* ~ eL *nūssā*-, *kamssol* ~ *kamssun*; *tūlppima* ~ (Wied.) *tūrpima*, *tulp* ~ (Wied.) *turp*, *koñL* ~ *koñR*, *tōñR* ~ *tōñV* (vt. lk. 40), (Wied.) *vōhlitsema* ~ *vōhritsema* (d) 'unruhig, vielschäftig sein', mis näikse liituvat sõna külge *vōlū* ~ *vōñL* ~ (Wied. Wb.) *vōlhu* 'Hexe, böser, unverträglicher Mensch', jne. — Prof. L. Kettunen on mu tähelepanu lahkelt juhtinud ka teisele seletusvõimalusele: mingi side Set (Lobotka) sõnaga *vōhēl* (*inemene*) 'õel (inimene)', g. *vōhlū*. Vrd. ka SetL *vōñL* g. *vōh.ū* 'inimene, kes teise peale kurjalt mõtleb'. Sõna algtähenäitus on teatavasti 'nõid', vrd. Ans *vōlū* 'kuri nõid, kellel sant silm, kes kurja teeb', *vōluma* 'kurjalt nõiduma', Karj. *vōlū* 'kuri nõid', Käi *va vōlū inimene* 'kurja sõnaga inimene', *vōlūs mo lōmād ārà* 'nõidus mu loomad ära', Kihn *siē oñD ūsā vōlū* 'see on üsna nõid', *vōluñtama* 'nõiduma', SetO *vōh.ūš* 'nõidus', s. *velho* 'Hexe, Beschwörer', veps. *vōlh* 'Zauberer', li *vel* 'Hexe' (laen algvenest, vrd. v. волхвъ 'Wahrsager, Zauberer, Hexer', mv. вѣлхвъ 'magus, vates', vt. J. J. Mikko la, BWS 103—4). SetO *vōñL-roñ* (SetK *vōñR-hñ*) 'Wanderratte' oleks siis algselt tähendanud 'nõiutud rotti, nõid-rotti', eeldusel, et rahvas on uuemal ajal sissetunginud hiiglarottisid pidanud nõiduse teel maale toodud, peale nõiutud elajateks, vrd. ka SetO *vōñL-kuñ om tōZē vōh.ūzēst* '(lehma udara küljes piima joov) konn on teise (inimese) nõidusest (peale pandud)'. Sellest nimetusest *vōñL-roñ* oleks aga mujal eL-s abstraheeritud nimetus *vōñL* (> *vōñR*, *vōñV*, *vōñn*) 'Wanderratte'.

Täiesti hämar nimetus on Pil *peñl*. Väga küsitav, kas võiks sel ühendust olla Wied. Wb. sõnaga *peñt* g. *peñdi* (*peñts*, *peñtsakas*, *peñtsik* jne.) 'neckisch, possirlich, komisch, wunderlich, lächerlich, Possenreisser, Hanswurst'. — Saartel esinev *mūgri* põhjeneb arusaadaval segiminekul rahvale varemalt tuntud 'taupa' ja uuema 'mus rattus' vahel, mille sarnast võib ka muudest keeltest leida (uüs. murd. *ratz* 'Marder, Iltis, Raupe' ~ uüs. *Ratze* 'm. rattus', kr. *μῦς πορτικός* 'Hermelin' ja u.-kr. *πορτικός* 'Ratte', vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Rotte I). — Nähtavasti ainult eestis esinev *lūnina* ei nõua erilisi seletusi.

Muist sugurahvaist lahkudes oli seega eestlastel esialgu 'mus' tähenduses kindlasti tarvitusel *hñri* > *hñr* > *ñr*, võimalikult (?) ka ehk

lõunaestlastel veel 'mus rattus' (? hiljem 'mus decumanus') tähenduses mingilt germani hõimult laenatud **valhu* või **velhu* (laenamise aeg varsti peale rahvaste rändamist?). Eestlaste praeguses elupaigas oleksid siis tarvitusele võetud: semasioloogilise arenemise teel *iõsik*, *lünina* ja (?) eL *võhl*, *võhr*, *võhv* 'mus decumanus', alaksast aga laenatud (XIII—XVII as. vahepaiku) *rož*. Ka tumeda algupäraga *penit* võiks olla mingi hiline kujundus¹.

42. 'Tanche'. 'Schleie'.

'Tinca vulgaris', mis kala on mitmeis paigus Eestis küll täiesti tundmatu², esineb järgmiste nimetuste all: 1. kõige üldisemalt, nii eP-s kui eL-s (Hrm kagus, [Jm?], Virm lõunas, Pm-l, Viljm-l, Tm-l, Võrm-l, [Set-s?]): *linask* g. *linaski*³ ~ *linašk* g. *linaski*⁴ ~ *lihnask* g. *lihnaski*⁵ ~ *linaški* g. *linaški*⁶ ~ *linnaš* (g. ?)⁷ ~ *linohk* g. *linohka*⁸ ~ *linnaskala*⁹ jne.: — 2. Srm-l, Lm-l *tõtkes* g. *tõtke*¹⁰ ~ *tõkke* g. *tõkke*¹¹ ~ *tõk* g. *tõkki*¹² ~ *tõkki*¹³ ~ *tõž* g. *tõžti*¹⁴; — 3. paiguti Lm-l ja Pm-l *kiņoišsep* g. *-seppa*¹⁵ (~ g. *-seppā*¹⁶) ~ *kiņksepp* g. *-seppa*¹⁷ ~ *keņoišsep*¹⁸; — 4. paiguti Alut-s *opokala*¹⁹ (Wied. Wb. *hobu-kala*, *hobuse k.*); — 5. RapJ-s *kräyks* (g. ?). Vt. kaarti lk. 54.

Lms. keelte seas esineb tüüp (Wied. Wb.) *tõtkes* g. *tõtke* ~ *tõkke* ~ *tõk* ~ *tõž* nähtavasti ainult eestis²⁰ (juba G ö s. 360 registreerib: Schleiche / (tinca) *töč* / *ubbo fälla*). Sõna on ometi mitte ainult s.-ugri, vaid isegi uurali aegne, vrd. mrd. *tutka* 'Schleie', tšer. *toto* id. ning vog., ung. ja sam. vasteid (Setälä, Stufenw. 61, Paasonen, Beitr. 67). Eestis esineb *t.* praegu kahel eraldatud alal, Srm-l ja Kasari jõgikonnas kesk-Lm-l (vahepeal — Muhus, Han-s, Kars-l, Lih-s — on 'Schleie' kas üldse tundmatu, või on tarvitusel teise nime all), mis varemalt on kindlasti jätkuvalt ühes olnud. Selle sõna eestis esinevate eri murdekujude *tk* (: *tk*) ~ *kk* (: *kk* : *k*) ja *tk*

¹ Muudest nimetustest lms. keeltes oleks mainida aun. *krisa* 'rotta' (< v. крыса).

² Teated kala mitte-esinemisest: Phl, Käi, Muh, Põi (lõunaosa), Kihn, RidE, Mih, HäO, Ris, Rap (põhjaosa), Kos, HJn, Kuus, Amb, TüS, JõhV, Iis (kiriku ümbrus). ³ RapJ, Kos (Paunküla), SimA, IisT, PJg, Vänd, Tor, SJnO, Põlt, ViljT, KJn, Lai, Äk, TMAVe, TMAVo, Puh, VõS. ⁴ Hall, Kark, Hel, TarvÄ, TarvM, San, HarM, PõA. ⁵ VõA. ⁶ SJnP. ⁷ Põ. ⁸ Rāp. ⁹ Vas. ¹⁰ Ans, Kih, Mus, Jn. ¹¹ MarK, MarL. ¹² Kir. ¹³ KullT. ¹⁴ KullT, MärJP. ¹⁵ VigP, Lih, Kars, MärJL, KullS, Tõs. ¹⁶ Vig. ¹⁷ MärJP, KullP. ¹⁸ Varb. ¹⁹ Jõh (lõunaosa), VaivK, VaivRg.

²⁰ Kui siia mitte lugeda s. *totku* 'purgamentum piscium e. c. intestina'. 'Abfall von gereinigten Fischen'; 'pisciculi species', 'eine Art Fischchen'; *totkuinen* 'voll desgl. Abfalls'.

(*ik*) ~ *īt* (*īt : ĩ*) vahelduse puhul kõrvalsilpide *i*, *e*, *ä* mõjul eP murretes vrd. Alut, LNg, Vel, Hm, Srm, Muh, Kihn *piik* (g. *pitkà* ~ *pitkà*) ~ (mujal) *pik*, *kālki* ~ *kākki* g. *kākki* (vt. art. ja kaarti 'Berceau', 'Wiege'), *kaiki* ~ Kull, Jn jne. *katti* ~ Han *kalti* (kuid *kaikuma*, *katkestama*), Han, Mih (*küli*) *siitē* pl. *siitmed* ~ Märj *sitmēs* pl. *siitmed* (vrd. s. *sitkaimet*, eL *hiiskme*'), Pm (*kanà*) *sōl* g. *sōtti* (vrd. eL *hōisk*, vt. allp. art. ja kaarti 'Ventricule succenturié').

Sugukeelte seas on tüüp [1]-el (Gutsl.: Schley *Linnaš*) vasteid ainult liivis: (Kett.) *linəz*, liS *lin*. Selle nimetuse algkujuks on M. Veske, Slavj.-finsk. kuŕt. otnoš. 214, pidanud slaavi tüve *linj*, v. *линь* 'Schleie'. Samal aastal (1890) on aga V. Thomsen, FBB 197, liivi vasteid ühendanud järgmiste balti kujudega: lä. *linis*, le. *lŷnas*, preisi *linis* 'Schleie', pidades ometi tõenäolikumaks eesti vastete laenamist mitte balti, vaid slaavi poolelt. Hiljuti on küsimuse uuesti üles võtnud H. Ojansuu, LSBK 22—3, toetades eesti sõnakujude balti algupära võimalust (tuues *inn* ja oodatava *in* vahekorra kohta võrdluseks eL *sann* = s. *sauna*, e[L] *hommik* ~ s. *huomen* < **hōmen*, kusjuures *nn* > *n* puhul vrd. *sōnnik* > *sōnik*, *kannik* > *kanik* jne.), pidades sealjuures eL *linuhk*, -e kuju siiski slaavi laenuks (v. *линекъ* 'kleine Schleie'). Kõigest hoolimata jääb seesugune *in* > *inn* > *in* arenemine tumedaks ja küsitavaks: ootaks selkorral eP-s *saŷn*, *ōmē* (= *homme*) jne. alal kuju **linask*, samuti *sañ* g. *sañnà* alal igalpool *linnask*. Jättes selle sõna häälikulise külje lähema harutuse sobivamaks puhuks, arvaksin ikkagi, et balti algupära oletus on tuntavalt ligem. EL äärmise kagu *linohk* ~ *linuhk* on aga väga tõenäolikut omandatud venekeelest (-*hk* kohta vrd. *molohk*, *morohk* [vt. art. 25], *tsolohk* [vt. art. 'Navette'] jne.).

Kolmas nimetus *kinõišsep* (vrd. ka s. *suutari*, roots. *sutare* id.) on muidugi tõkelaen saksakeelsest *Schusterfisch*, võib olla ka rootsist (nõnda kutsutud vist selle kala eriliselt paksu naha tõttu?), mis arvatavasti mõisade kahekeelse teenijaskonna ja ametmeeste kaudu laiali on lagunenud. — Alut *opokala* on ühenduses ingE kujuga *hepokala*, *hepokala*, mis nimetus vist antud on selle kala hobust meelde tuletava (?) kuju tõttu. Kuna Gõs. (Schleiche / *töč* /) *ubbo falla* kindlasti siia kuulub (iseäralik on ometi *h*-puudumine sël ajal), on see nimetus varemini küll laiemalt esinenud, ja ingE *hepokala* võiks seega siis olla laen eestist. — RapJ *kräyks* on kindlasti mingi uuem, kitsaulatuslik, kujustav nimetus¹.

¹ Peale nende nimetuste on muis lms. keeltes veel tarvitusel s. *tuutain* 'lindare, sutare (tinca vulgaris)'.

43. 'Serpent', 'Schlange'.

Nii mürgiste kui ka mürgita usside üldnimetustena on eestis tarvitusel: 1. õige laialdaselt¹ eP-s ja eL-s *madü*² (g. *mað ~ maü ~ majò ~ madü*) ~ *madò*³ (g. *mað ~ majò* jne.) ~ *matü*⁴ ~ *matò*⁵ ~ *madü*⁶, tähendustes 'Schlange' ja isegi 'Wurm', Gös-l ainult viimases (lk. 477): wurm / *maddo*. würmlein / *maddofenne*. fressender wurm / *Jewwi maddo*; — 2. üldestiliselt⁷ *uš* g. *ušsi*⁸ (g. *ušsi*⁹) ~ *uš* g. *ušsi*¹⁰ ~ *huš* g. *hušsi*¹¹ ~ *uš* (~ *ussi*) g. *ussi*¹² ~ *uišk* g. *uišà*¹³ ~ *huš* g. *hušsi*¹⁴ (g. *hušsi*¹⁵), samuti tähendustes 'Schlange' ja 'Wurm', Gös-l ainult eelmises (lk. 359): Schlange / (anguis) *uffi* / *fučne*. die zischende Schlange / *uffifeja uš*. Wald Schlange / (coluber) *meš uš*. Wasser-Schlange / (natrix) *wee uš*; — 3. eL murrete enamikus¹⁶ ja vist laenuna ka eP kagupoolseil randemal: *siü-uš*¹⁷ ~ *siü* g. *siü*¹⁸ ~ *siük* g. *siüü*¹⁹ ~ *tsiüü*²⁰ ~ *siü* g. *siü*²¹ ~ *šüg* (~ *šüg* g. *šëü*)²² ~ *siüg*²³ ~ *siüg*²⁴, nähtavasti ainult mürgiste usside kohta (*vašk-s.*, *rästik-s.*, *tõrvas-s.*, *ariaga s.*), Ross. 177: *šiwuč*, J. Guts!.: Schlange *šiwuč* / o, Blindschleich *Šawwišiwč*. — Siia rinnastada võiks veel [4]-nda tüübi²⁵: *küi-uš* ~ *tüi-u*. 'pime uss'²⁶ ~ *küi-uš* 'must ehk kollane, tule karva nõeluss'²⁷ ~ *küdi*, *küdi-uš* 'väike punane uss'²⁸ ~ *küis-madü* 'vaskmadu'²⁹, Gös. 359: Haus (Kupffer) Schlange / *Rüh*, seäls. ka Schlange / (anguis) *uffi* / *fučne*³⁰, mille tähendus on esialgselt vist olnud laiem, s. o. üldse 'Schlange'. — Ussiliikide erinimetused nagu *rästik*³¹, *nastik*, *tõrvaskaht* jne., samuti eriliste stiilivarjunditega nimetused nagu (Wied. Wb.) *pafs*, *põësaalune*, *susi* (Hrm, Lm), (Wied. Wb.) *nõmmik* jne. jäävad käesolevast harutlusest loomulikult väljapoole. — Vt. kaarti lk. 54.

Tüüp [1]³² esineb ka muis lms. keeltes: s. *mato* 'kriechendes Tierchen, Wurm, Schlange', karj. (Kuj.) *mado* 'madu, uss', veps. *mado* id., vadj. *mato* 'ussike, uss', vadjJ *lähemme matto* 'lähme vihmussa otsima', *opežë mato* 'verekaan'. Sõna algupära kohta

¹ Negat. teat.: KullO, MarH, Vänd, Päm, SJn, Kark, Hel, San, Ráp. ² Ans, Kái, Phl, Rid, Kihn, HJn, Kuus, Jõe, Kad, Sim, Torm, Kod, TMa, Vilj, Puh, Nõ, Võ, Har. ³ Vig, Mih, Ris. ⁴ Lüg. ⁵ Vaiv. ⁶ SA. ⁷ Neg. teat.: San (?). ⁸ Ans, Kih, Muh, Kull, Vig, Mih, Pä, TMa. ⁹ LNg, Ris, Kei, HJn, Ju, Jõe, Kuus, Amb, SJn, Sim, JõhV, Lai, MMg, Vilj, Puh. ¹⁰ Kái, JõhK. ¹¹ Phl. ¹² Vaiv. ¹³ Kark, Hel, Tarv, Pai. ¹⁴ Ur, Põ. ¹⁵ Ráp, Set. ¹⁶ Neg. teat.: Ans, Karj, Kihn, Kull, Märj, Kark jne. ¹⁷ ÄkP ('nõeluss'). ¹⁸ TMaVo, Puh, Võ, San, Põ, Hel, TarvÄ[v], Ráp, Set. ¹⁹ Vilj. ²⁰ Hel, SanLa (~ *siüg*). ²¹ Set. ²² SA. ²³ Lu. ²⁴ SetL. ²⁵ Negat. teat.: Kái, Kark. ²⁶ Ans. ²⁷ Karj. ²⁸ Muh, Püh. ²⁹ RidE. ³⁰ Prof. L. Kettunen i omanduses oleva Gös. eksemplaril on mõlema sõna kõrvale kirjutatud vanemastiilse, tundmatu käekirjaga: *lühne*. ³¹ HJn, TMa, San jne. ³² Stahl, LSp 569: *öhe wasche Maddo*.

võistlevad teatavasti kaks arvamist: laenu võimaluse oletamine germani keeltest ja seletamine s.-ugri sõnaks (vt. Bibl. Verz.!).; esimest on toetanud veel hiljuti T. E. Karstens¹. — Tüüp [2] on tuntud peale e. veel ainult kahes sugukeeles: li. *ũjska* ~ *ũska* 'käärme', liS *ũšk*, *ũški* 'Schlange, Otter, Natter, Wurm' (vrd. eKark, Hel, Tarv vasteid!), veps. *uš*, (Ahlqv.) *još*, *joša*- 'Schlange'. Sõna on teatavasti (algs. aegne?) laen vene keelest, vt. Mikkola BWS 172. EL *uišk* ja *huš* kujude tekkimiseks on arvatavasti põhjust andnud tarvidus seda sõna eraldada samade murrete sõnast *uš* (< *uksi*) g. *uššè* (~ g. *uššë*) 'Tür'. Neist eelmine on vast ka tugeenenud verbile *huiskuma* 'sich schnell bewegen' (Wied. Wb.). — Tüüp [3] näikse tuntud olevat ainult eestis. Tahaks pidada seda algupäralt onomatopoeetseks, madu susisemist jäljendavaks nime-tuseks, vrd. e. *siuga(dele)ma* (pt) 'sausend od. zischend werfen (kleine Steine)', *siuguma* (W) 'winseln, im Schläfe stöhnen', *siuksuma* 'pfeifen, piepen, zwitschern', s. *siukoa* 'hvina, pipa, susa; flyga l. röras hvinande, susande': *sisilisko siukoo*. Vrd. ka N. Anderson, Wandl. 78 a. — Praegu eestis esinevaist madunimedest kõige vanem, nähtavasti isegi uurali aegne on saartel tuntud *küi* (< *kü*; Muh *küdi* on analoogilise *D*-ga), vrd. s. *kyy* g. *kyyn*, *kyy-käärme* 'Natter, Schlange', *kyinen* 'nattervoll', aun. *küü-keärme* 'kyy', li. (Sj.-Wied.) *kü* 'Schlange, Otter', *säv k.* 'Blindschleiche', mrd. *kuj*, *guj*, *kijov* 'Schlange' (Paasonen, MChr. 85), votj. *kij* 'Schlange' (Wotj. Chr. 68), ung. *kigyó*, sam. *šü*, *sü* 'Schlange' (Setälä, Stufenw. 37). — Nõnda siis ulatuksid kõik kõnesolevad nimetused (ka vist *siüg*) algs. ajani, kus tüübid [1] ja [4] olid vist üldisemad, [2] ja [3] aga ainult teatavate murretega piirduvad. Võimalik, et nad tähendusvarjundiliselt üksteisest erinesid. Eesti keelealal semasioloogiliselt kitsenenud on *siüg* ja eriti veel *küi*. Sellevastu *madu* ja *uš* püsivad õige üldiselt murretes kõrvu 'Schlange' ja 'Wurm' üldnimetustena (*sür m.*, *m. [-uš]*, *rästik-m.*, *vašk-m.*, *mullä-, nilvā-m.* 'vihmuss' jne; *uš nõelas*, *nõel-u.*, *vašk-u.*, *nõmmē u.*, *vihm-*, *nilvā-*, *rojā-u.* 'Regenwürm', *kapša-u.*, *paël-u.* 'Bandwurm' jne.), kusjuures vaevalt on märgata mingit üldisema ulatusega tähenduslikku differentseerumist².

¹ „Fragen aus dem Gebiete der germanisch-finnischen Berührungen“ 38 (Översikt av finska vetenskap-societetens förhandlingar LXIV 1921—1922 B, nr. 3).

² Muudest 'Schlange' nimetustest lms. keeltes mainitagu siin ka s. *käärme* ~ karj. *keärmis* ~ aun. *keärme* (balti laen), aun. *zmia* (< v. змѣя), aun. *pahatt's* 'käärme'.

44. 'Ver de terre, lombric', 'Regenwurm'.

'Lumbricus terrestris' on eestis tuntud väga arvukate, peaaesjalikult küll liitsõnaliste nimede all, millede järgosa on *us*, *madu* ja *vaoel* (vrd. art. 'Serpent'): 1. laialdaselt eP-s, paiguti ka eL-s *vihm-us*¹ ~ *vihmā-u*. jne.¹; *vihmā-madu*²; *vihmā vaoel*³ ~ *v. vagil*⁴ jne.; — 2. *mullā-us*⁵ ~ *mullā-madu*⁶ ~ *mullā-ma*⁷; — 3. *põlli us*⁸; — 4. *mā-ušsikkene*⁹ ~ *mā-vagil*¹⁰; — 5. *nilvā-madu*¹¹ ~ *nilmā-m*.¹²; — 6. *rojā-us*¹³ ~ *rōā u*.¹⁴; — 7. *sōdi-us*¹⁵; — 8. *õhge-us*¹⁶; — 9. *majugene*¹⁷ ~ *matikke*¹⁸ ~ *maokke*¹⁹ ~ *maokkene*²⁰ ~ *maokkene*²¹; — 10. eP keskosas ja paiguti eL-s *limukkas*²² ~ *limugas*²³ ~ *limukkas*²⁴ ~ *vihmā-limukkas*²⁵ ~ *limmukkas*²⁶ ~ *limik* g. *limigu*²⁷ ~ *limak* g. *limakku*²⁸ ~ *limik-maokke*²⁹ ~ *lviikkene*³⁰ ~ (Wied. Wb.) *lillukas*; — 11. Alut *lōrik*³¹ ~ *lōrikkas*³² ~ *vihma liërikkene*³³ ~ *liërikkas*³⁴ ~ *liërikkäine*³⁴ ~ *vihmā lōrikkas*³⁵; — 12. *vaoel* g. *vaglā*³⁶ ~ *vacl* g. *vaclā*³⁷ ~ *mā vagil*³⁸ ~ *vihmā vaoel*³⁹; — 13. ainult VaivRg *lessakka*; — 14. *mar-dik*⁴⁰. — Wied. Wb. registreerib veel *vee-madu* ja *onger-leer* (NW), vrd. tüüpsid [8] ja [11].

Nagu see õige harilik ka muudes keeltes, on eestis 'lumbricus terrestris' nimetused enamalt jaolt kaudsed ja kirjeldavad, kutsudes loomakest ussiks, maoks või vaglaks (tõuguks) ja toonitades sealjuures tema elamistingimusi (muld, maa, põld, nilv, roe, vihm) või tema otstarvet kalapüügil (tüübid [7] ja [8]). Samasuguseid kujundusi leidub ka lähemais sugukeeltes: s. *kastemato* (tõlkelaen rootsist? vrd. *dagmask*), *onkimato*, aun. *fsüöttü* 'syötti, onkimato', li. (Sj.-Wied.) *mō boř*, *punni boř*, *mā solki*, (S-te) *vīmā boř*. Neid nimetusi tohiks küll vist pidada võrdlemisi vastseks. Paiguti ei näi rahvas vihmussi tõukudest ega mardikaist nime poolest eraldavatki [12, 14]. Selgusetu sõna on kitsaulatuslik [13]. Tüüp [10]-nda eri teisendid näikse kõik põlvenevat esialgsest *limukkas*, tuletis sõnast *limu* 'Schleim, Feuchtigkeit, Schlamm' (*limā* 'Schleim, Eiter, Serum, Lymphe, Feuchtigkeit überh.'), mis kuulub vist uus-rootsi laenude hulka (Tunkelo, FUF I 184). Alut nimetusel [11] on ka seekord side-

¹ Jn, Põi, Muh; Kull, Märj, Vig, Han, Varb; Aud, PJg, Hä, Tor; Rap, Ju, Kos, Tü, Koe; SJn, KJn; Lai, Äk, TMA; Pai. ² Phl. ³ KamK. ⁴ SetL. ⁵ KullP. ⁶ Jäm, Ans, Rõl. ⁷ Kihn. ⁸ Rõl. ⁹ Nõ. ¹⁰ SetK. ¹¹ Käi. ¹² Em. ¹³ Rid, LNgK, Mar; Ris, Nis. ¹⁴ LNgP. ¹⁵ Vänd, Tor. ¹⁶ Tor, Päm. ¹⁷ Kih. ¹⁸ Hall. ¹⁹ Tarv. ²⁰ Nõ. ²¹ San. ²² HJnO, HJnP, KuusS, KuusH, KadP, AmbP, HaljK, SanR. ²³ KuusJ, KuusP. ²⁴ KadK, KadV, VMA, VJg. ²⁵ VJg. ²⁶ AmbT. ²⁷ Kark, Karl [hv]. ²⁸ Hel. ²⁹ Rõn. ³⁰ KamR, Võ, Põ. LügA. ³¹ Jõh. ³² VNg. ³³ VaivU. ³⁴ VaivP, VaivS. ³⁵ Iis. ³⁶ Ur, Ráp. ³⁷ HarM. ³⁸ SetK. ³⁹ KamK. ⁴⁰ Karl.

meid soomega: *liero* 'vermis l. serpens sese volvens e. c. lumbri-cus, natrix', 'sich krümmender Wurm', 'mask, metmask; spolmask; orm; krökning', *lieromato* 'spolmask', *lierinkäinen* 'daggmask', vrd. ka s. *lierua*, *lieryä* 'sich schwingen l. drehen', *lieruttaa*, *lierittää* 'schwingen, wedeln, drehen', kuhu kuulub ka e. *lõrõtama*, *lõrima* 'trällern, trillern, tremulieren, singen, schwatzen' (vrd. s. *laulaa lieritän* 'voce vibrante cano ut alauda, inde scurror, jocular, blandiens me insinuo'). Tüübi *lõrikkas* laenamise võimalus soomest ei paista olevat mitte täiesti kindel. Võiks ju siin ka arvata vanema, algsoomeaegse nimetuse püsimumist (Alut randlastele tuntud) soome keele toetusel. — Praeguste e. vihmussi-nimetuste hulgas ei leidu seega ainustki, mis samas tähenduses põlveneks kindlasti algsoomest¹.

45. 'Sangsue', 'Blutegel'.

Tarvitusel on viis nimetust: 1. eP-s, laialdaselt ka eL-s (*verè*) *kân*² ~ *kân* g. *kâni*³ ~ *kâni* g. *kâni*⁴ ~ *kaèn* g. *kâni*⁵ ~ *koàn*⁶, kusjuures eraldatakse (Wied. Wb. järgi) *hobû.-k.* ~ *must.-k.* ~ *sôo.-k.* 'hirudo gulo', *apteegi.-k.* ~ *hea.-k.* ~ *jõe.-k.* 'h. medicinalis', *liht.-k.* ~ *Ungria.-k.* 'h. officinalis' jne.; — 2. paiguti eL-s *püttäl* g. *püdüäl*⁷, Wied. Wb. *pidal* g. *pidali* (SO) ~ *pütäl* g. *püdüäl* (d) ~ *püdal* (*püdüäl*) g. *püdüala* (SO) '(unechter) Blutegel (hirudo sanguisuga L.)'; — 3. Tm eL osas *verè-nüdüälä*⁸ ~ *veri.-n.*⁹; — 4. kohati Alut-s¹⁰ *kârjas* g. *kârja* (puudub Wied. Wb.). Neile lisaks on veel Hupelil registreeritud [5] *werre* iil, i 'Blutigel'. r. [= eP], mis praegu näikse kõnekeelest kadunud. — Vt. kaarti lk. 54.

Neli esimest tüüpi puuduvad kõige vanemates sõnastikkudes. Alles A. Thor-Helle tunneb: *faan* die Blut-Igel, ja Hupel: *faan*, i, Blutigel. r., *püdüäl*, ä, Blutigel. d. Ka sugukeeltes näikse nad puuduvat¹¹; väga küsitav, kas oleks eL sõnal [2] mingit sidet li. nimetusega *pizâr* pl. *pizard* 'Blutegel'. Võimalikum, et *püttäl*, *pidal* on varemalt olnud genetiiv-atribuudina mingis nimetuses nagu

¹ Teiste lms. keelte vastavast nimestikust juhitagu siin veel tähelepanu li. sõna peale *süol'kki* 'liero, onkimato', (Sj.-Wied.) *mā sol'ki*, vrd. e. (Wied. Wb.) *solke* g. *solkmē* (d), *sol'kna* (d) jne. 'Spulwurm', G ö s. 477: Spulwurm / *fohtid* / a.

² KuusJ, KuusP, Lüg, Jöh, Koe, Kull, Vig. ³ Hä, Pai, Kark, Tarv, Kur, TMA, NõP, KamR, Ran, Rõn. ⁴ VaivU, VaivP. ⁵ Ris. ⁶ Torm. ⁷ San, Karl, Ur, Röp. ⁸ KamR (~ *kân*), VõS. ⁹ VõA. ¹⁰ LügA [hv] (~ *kân* [hl]).

¹¹ Teistes lms. keeltes esinevaist nimetustest olgu mainitud s. *iilimato* (*iili* < rootsi *igel*), vadJ *opeizemato*.

**pidali-uš* (-*madù*), s. o. hospitalites arstimisel tarvitav uss (vrd. ka *apteegi-kaan*). Tüüp [3] (Wied. Wb. *vere-nuſija*) on derivaat Tm eL osas esinevast verbist *nuðsima* ~ (SanLa) *nuðsime* 'imema' (Wied. Wb. *nuſsima*, *nutsutama* 'saugen') ja arvatavasti uuem kujundus. Täiesti hämara algupäraga on tüüp [4]. Efemeerne tüüp [5] on laen rootsist (vrd. ka s. *ilimato*).

46. 'Fourmi', 'Ameise'.

Eestis on tuntud ja rahva poolt eraldatud järgmised liigid sipelgaid: a) kesksuurused punased, 'formica sanguinea' j. t., 'Waldameise, rote A.', b) väikesed punased, elavad soomaal, mätaste all, 'formica Lasius flavus' j. t., 'Rasen-A.', c) väikesed mustad, teevad metsas kuhjakujulisi pesasid, 'formica rufa' j. t., d) suured mustad, 'camponotus herculeaneum' ja 'c. ligniperda'. Nende nimestik on e. murretes õige rikkalik: 1. ainult¹ eP-s esineb üldnimetusena pl. *sippeload* ~ *sippelgad* ~ *sippelgäd* ~ *siplased* ~ *siplased*, Wied. Wb. järgi nende kõrval veel n. sing. *sipelkas*, *sipelg*, *siperlane*, *siplik*, *siplukas*, *siplukene*, kusjuures paiguti eraldatakse: *mustäd* s. [c], *punased* s. ehk *raud*-s. [a, b], *obü-* (*obò-*, *hò-*, *hobu-*) s. [d], *karü-* s. jne.; — 2. õige laialdaselt kirde-Eestis², paiguti ka eL-s *murulased* ~ *murelased* ~ *murusiippelgad* ~ *murelaised* jne., paiguti (Alut) sipelga üldnimetusena, paiguti aga kas 'väikeste mustade s.' [c]³ või 'suurte mustade s.' [d]⁴ tähenduses; — 3. eP keskosades ja eL läänes *raudlased* ~ *rautsikkud* ~ *raud-sippelgad* ~ *raud-murelased* ~ *raud - rätsikkad* ~ *kuši-rautsikkad* ~ *kutsirätsikka* ~ *kudZiratsikku* jne., tähendades paiguti üldse sipelgaid⁵, paiguti aga '(väikesi?) punakaskollaseid s.' [b?, a]⁶; — 4. 'väikeste mustade ja punaste sipelgate' [b, c] üldnimetusena Srm-l, Muhus, Hm-l ja Lm lääne- randadel ning Pm loodeosas nähtavasti etümoloogiliselt kõik ühtekuuluvad nimed (*mustäd* ja *koltsed* ~ *koõlased*) *nagelased* ~ *naõlased* ~ *naõdased* ~ *naõblased* ~ *nâdres(e)d* ~ *nâpred*, Pm-l nähtavasti siiski ainult tähenduses [b]; — 5. eP loodes võimalikult ehk eelmistega ühendusse seatavad *näkkid* ~ *näkküd*, tähenduses [b], *suõ-näkküd*, vrd. Wied. Wb. *näkk* g. *näki*, *näku* 'Hacker', *puu-n*.

¹ Negat. teat.: Lüg, Jõh, Vaiv; TMa, ViljT, Hel, Kark, Hall, San, Puh, Võ, Röp, Set, HäO. ² Wied. Wb. järgi esinevat see sõna ka saartel (l), mis teade on arvatavasti ekslik. ³ Hm, Jm, Virmlä. ⁴ ViljM, Tarv, Pai, Hel. ⁵ Hall, Kark, Hä, HelJ, San, Karl. ⁶ Tarv ja Pai-ga alates põhjapoolsel alal.

'Wandmotte, Todtenuhr (*Annobium pertinax* L.)', *soo-n.* 'eine Art Ameise'; — 6. TmP *kušilased* üldse 'sipelgad', *raud-k.* [a?, b], vrd. ka *kuši-*, *kudzi-rautsikkad*, *-kuklase* jne. (tüübid [3] ja [7]). — 7. (*kusi-*, *kuši-*, *kuzi-*) *kuklased* ~ *kuklase?* ~ *kuklaže?* jne.; — 8. Set *maŕrañ* n. pl. *marana* 'väikesed punased sipelgad [b]' (puud. Wied. Wb.), vrd. ka HãO ütelusi *įuskū maranad įosevad üle kãe, ai, ou kaņgesti kōdistab, įuskū maranad įosevad tallà al* (öeldakse, kui surnud liikmes veri jälle käima hakkab); — 9. KuusP *rušk-lased* [b]; — 10. KuusP *mustlased* [c] (üldnimena on KuusP-s *sip-peloäd*); — 11. ViljP-s üldnimena *sittikkud*. Vt. kaarti lk. 79¹.

Tüüp [1] näikse olevat juba algs. aegne, omane vähemalt lms. keelte edelarühmale, vrd. li. *siprikki*, liS *sipärki*, *siperki*, vadj. *sip-pelikko* 'muurahainen', vadjJ *sippelikas*, s. (Tütersaare) *sippulvajne*². Seda tarvitatakse juba vanemas kirjanduses: Stahl, LSp. 707: *minne se Siplofa jure*; Gö s. 105: *Ameis / fipplotaf / fipplottenne*. Sõna näikse küll ühenduses olevat verbiga *siplema*, (Wied. Wd.) *sipeldama*, *siperdama* jne. 'zappeln, baddeln'. — Tüübil *murelane* leidub lähedasi kujusid lms. kirdepoolseis keeltes, vrd. s. *muurahainen*, *muu-ra(h)inen*, *muuriainen* 'Ameise', van. kirjak. *myyriäinen* (vt. Set äla, FUF XIII 326—7), s. murd. *mauriainen* 'ett slags svart myra', karj. *muurahaine* 'kusiainen, viholainen', aun. *mauroi* 'pieni muurahainen', veps. (Set.) *murhaine*. Neist paistavad *maur*-tüvelised põlvenevat skand. keeltest, vrd. misl. *maurr* (-s, -ar) 'ant, emmet' < **maura-z* vt. Y. H. Toivonen, Vir. XXIII 105); ka muid kujusid on peetud germani teiste ablaut-astmete esindajateks: s. *myyriäinen* < **miüriäinen* < germ. **miuriōn* (Set äla, FUF XIII 326—7), s. karj. *muura-*, *muuri-*, veps. *mur-*, e. *mure-* (*murulane* on vist rahvaetümoloogiliselt tugenenud sõnale *murū* 'Rasen') põlveneksid aga *ü*-lisest germ. ablaut-astmest (vrd. Toivonen, l. c. 106)³. — Ainult eestis tuntud tüüp [3] on mõistagi ühenduses tüvega *raud* 'Eisen', *raudjas* 'braun-grau', nimi seega kujundatud teatavat liiki sipelgate raudja värvi tõttu. — Kitsamalt e. keelega piirduvad, kuid algupäralt tumedad (vast mingid kujustavad nimetused? vrd. *sippeloäd*) on ka tüübid [4] ja [5]. — Õige vana tüüp eestis ja sugukeeltes on aga *kusi*-sõna (vrd. ingl. *pismire*) tuletised, vrd. s. *kusiainen* 'Ameise', karj. *kuđžoi* 'eräs laji muurahaisia', karjTihv. *kudžahaie* 'kusiainen' (Ojansuu, KAÄH 54), aun *ku.d'žoi* 'muurahainen', veps. *kužiaine*

¹ Kaardile lisada: Saa *kusirautsikkud*.

² Fr. Äimä, Äänneopillinen tutkimus Tytärsaaren murteesta 14.

³ Suhteid vene sõnaga *мыравей* jne. eitab J. J. Mikkola, BWS 144.

'kollane sipelgas', sürj. *kodzil*, *ko.džū*, votj. *kužili* 'Ameise' jne. (vt. Setälä, Stufenw. 9; Wichmann, Wotj. Chr. 77). Samuti vana on vist ka tüüp [7] (*kuḱlane* < **kuḱkulainen*, vrd. *kuḱtistama* 'kitzeln', s. *kuḱkuttaa* id.; GutsL.: Omeise *fuchuleine*), millel vasteid leidub nii lähemais (li. *kuḱki* pl. *kuḱkist* 'Insekt, Käfer', ? e. *kuḱrik* 'kleiner, schwarzer Käfer, Erdflöḱ') kui ka kaugemais (tšer. *kuḱkš* 'Ameise') sugukeeltes, vrd. Wichmann, TschTW 71. — Etümooloogiliselt tumedate sõnade hulka kuulub Set *maṛṛān* pl. *marana*', mille ulatusala on varemalt olnud kahtlemata märksa suurem, nagu teatavad rudimentaarsed pruugid veelgi (Hä) osutavad. — Väga kitsal alal esinevad tüübid [9] ja [10], sipelgate värvi toonitavad kujundused (vrd. ka [3]), on muidugi vist õige uudsed, samuti tüüp [11].

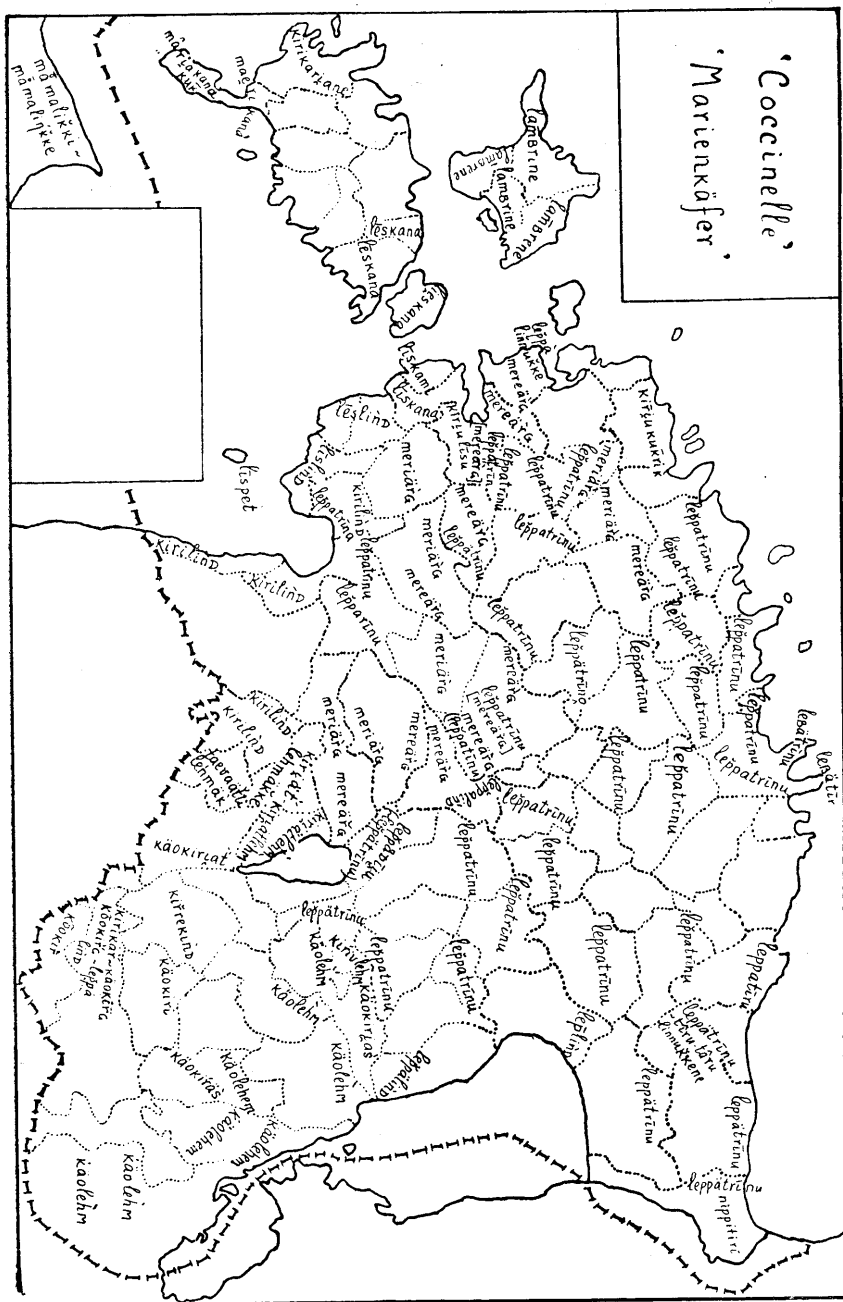
Seega näikse 'formicidae' nimestiku praegune kirjavus suurelt osalt päranduvat juba algsoomest, vähemalt tüübid *sippelgas*, *murelane*, *kusilane*, (*kusi*)-*kuḱlane*. Nagu tüüp [2]-se nüüdne geograafiline asetus näib viitavat, on *murelane* varemalt katnud tuntavalt laiemat ja kompaktsemat ala. Võimalik, et nimetatud neli sõna on algsoomes tähendanud sipelgate eri liikisid ja esinenud seega kõik samus murdeis rinnu. Eestis aga oleks neist igaüks koondunud ise alale ja paiguti tähenduslikult laienenud kõigi liikide kohta¹.

47. 'Coccinelle', 'Marienkäfer'.

'Coccinella' nimestik on eestis võrdlemisi rikkalik: 1. eP kesk- ja idaosas, osalt ka läänes *leḱpatṛinu* ~ *l-ṛṛnu* ~ *lebätṛ* ~ *leḱpādṛju* jne.; — 2. eP-s ja eL-s *leḱpaliḱnuḱke*² ~ *leḱpaliḱnd*³ ~ *leḱliḱnd*⁴; — 3. paiguti Alut-s. *tṛru-tāru*-linnuḱkene; — 4. eP läänes *mereäṛg* ~ *meriäṛg* jne.; — 5. Hm-l *laṁbrine* ~ *laṁbrene*; — 6. Srm, Muh, Lm. jne. *lēškana* ~ *lēḱškana* ~ *līškana* ~ *līḱkami* ~ *lēslīḱnd* ~ *līslīḱnd* ~ *līḱpet*; — 7. edelamurdeis j. m. *kirilīḱnd* ~ *kiriḱliḱnd*; — 8. eL-s *kirjāt-lehmākke* ~ *kirjātlehṁ* ~ *kiriḱlehm* jne. — 9. eL-s *käḱkirjāt* ~ *käḱkiri* ~ *käḱkirās* ~ *käḱkiriḱ* ~ *käḱkir'g* ~ *käḱkir* ~ *käḱkirjaḱ*; — 10. Ris *kirjūḱukrik*; — 11. Srm *kirikarijane*; — 12. Srm *māriakana* ~ *m.-kuḱ* ~ *maḱrikana*; — 13. Lih *kirjūḱtsu*; — 14. Alut *nippitiri*; — 15. eL-s *taḱvaätti lehmāk*; — 16. eL *käḱlehm* ~ *käḱlehem* jne.; — 17. San *ki(ṛ)rekiḱnd*; — 18. Karl *kirikār*; — 19. Wied. Wb. tunneb veel *ḱonne-lind*. Vt. kaarti lk. 82⁵.

¹ Muudest lms. keelte sipelga nimetustest oleks veel mainida li. *viḱjali* 'kollane sipelgas' - s. *viḱholainen* (vrd. e. *viḱā*).

² RidE. ³ KodK, Karl, PilJ. ⁴ TormL. ⁵ Lisada kaardile: Ran *käḱkiriat*, SaaJ *kirilīḱnd*. — Korr. märk.

Esitatud nimede etümoloogiline külg ei paku raskusi. Tüüp [6]-nda eelosa *lēs* tähendab samus murdeis 'liiv'; tähelepandavad on siin nähtavasti sõna rännaku teel sündinud deformatsioonid *līškami*, *līšpet*. Teatavas geneetilises ühenduses (*kirjū*, *kiri* jne. poolest) on kahtlemata tüübid [7], [8], [9] ja [17], [18]. Ainus tume-dama algupäraga nimetus näikse olevat t. [14], millel ometi võiks sidemeid olla naabertüüpidega [1], osalt ka [3]. Ainult mõningail esitatud tüüpidest leidub lähiseid vasteid muudes lms. keeltes, vrd. s. *leppäkerttu*, *leppäkärnttu*, *leppäterttu* (*kerttu*, *kertti*, *kärnttu* < Gertrud), *leppätiiro*, ingE *leppätiru* ja e. *leppätrīnu*, *leppädiju* (nimetus taotab vist putuka punast värvi, vrd. e. *lep* g. *leppā* 'Blut', s. *leppā*, *läppā* id.) jne.; vadj. *jumalā lehmā* (vadjJ *jumalā lehm*) ja e. tüübid [8], [15] ja [16]. Erilist tähelepanu väärib aga asjaolu, et mitmed nimetustest on sisuliselt samad või lähised selle putuka nimetustele indo-eur. keeltes, vrd. saks. *Gotteskühhchen*, pr. *martin bon Dieu*, *bête à bon Dieu*, v. божья коровка ja e. tüübid [8], [15], [16] ja vadj. nimetus; pr. *scarabée de Marie*, ingl. *lady-bird*, *lady-cow*, *lady-bug*, saks. *Marienwürmchen*, *Marienhuhn*, *Marienhähndchen*, *Marienkäfer*, *Marienkälbchen*, roots. *jungfru Marie nyckelpiga*, taani *Mariehøne* ja e. tüüp [12] (vast ka tüüp [4]??). Ongi võimalik, et siin tegu on osaliselt tõlkelaenudega. Missugused neist kõige vanemasse, vast algs. kihti kuuluksid, pole hõlpus otsustada, osalt küll muude sugukeelte vastete puudusel¹. Omas enamikus paistavad need olevat ometi vastsed, eestiaegsed kujundused. — Paiguti on tüüp [1]-se valdkond varemalt olnud avaram, nagu kahtlemata hiljemalt t. [4]-nda (*mereära*) poolt eraldatud Aud-Pä-Tor eksklaav osutab. Teisalt on aga *leppätrīnu* Kull-lt Kir-Lih sihis peaaegu katkestanud eelmise [4] tüübi ala, jättes kitsa Rid-Mar-LNg ja Vig-Mih-PJg-Vänd alade sidemeks MarL ümbrusesse sõna *mereära* mingi muu, lepatriinust vähe suurema, punakashalli ja sarvedega putuka nimetusena (ka TüS m. 'mingi lepatriinust suurem, sarvedega putukas').

48. 'Lente', 'Nisse'.

Täimunade nimetustena on eestis tarvitusel: 1. eP-s aruta teisendites esinev pl. *saērded* ~ *sārdeD* ~ *sāred* ~ *saēred* ~ *saērd* ~

¹ Li. (Kett.) *māmaliĳķki*, *māmaliĳķķke*, (S-te) *māmaliĳķķki* (-*iĳķķki* 'kene', vrd. *kanaliĳķķki* 'kanakene, väike armas laps') ja s. *lenninkäinen* 'coccionella septempunctata, al. musca carnivora' (vrd. s. *lennin* g. *lentimen* 'Flügel') näivad seisvat täiesti isoleeritult.

pl. *kahri*¹ ~ *kari* g. *kari* p. *kaŗri* ('koiussike')² ~ (*rõlva*) *kari* 'Motte'³ ~ *kasuk um kaŗri aet*⁴ ~ *kaŗR* 'Motte'⁵ ~ pl. *kari*⁶; J. Gutsi. Motte *Rarjelaine*, Hupelil *karri* 'die Motte'. d. *farrihiir* 'Spitzmaus', Wied. Wb. *kari* g. *kari* ~ g. *karja* [d] ~ *karjalaine* g. *karjalaise* [d] 'Motte'. — Neist küünib *koi* (G õ s. 300: motte / [tinea] *foy*) tähenduses 'Motte' algsome ja veel kaugemalegi: s. *koi* g. *koin* ~ *koisa* g. *koisan* ~ *koisi* g. *koisin* ~ *koisio* ~ *koiso* ~ *koisu* ~ *koiikka* ~ *koiska* 'tinea, acarus, blatta', 'Motte, Made, Milbe'⁷, aun. *koi* 'tiisa', vadjJ *koŗ* g. *koŗ* p. *koŗt* ~ p. *koŗja* 'Motte, koi', li. *k^uoi* ~ *k^uoi*⁸ id. (? liS *kuđ*, *kuod* id.); mrd. *ki* 'Motte' (H. Paasonen, KL 14). Tüüp *kari* ~ *kaŗR* ~ *karjalaine* näikse müüdes sugukeeltes puuduvat ja on algupäralt selgusetu. Paiguti esinevad mõlemad tüübid samas paigas kõrvu, kuid erinevas tähenduses: Rāp *koĩ* 'koiliblik', *kari* 'koiussike'. Võimalik, et niisugune semasioloogiline vahekord ongi neil sõnul algupärane.

50. 'Oiseau', 'Vogel'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP ja osalt eL *liñD* g. *liñnũ* (g. *liñnõ*) ~ *lēñD* g. *lēñnõ*⁹ ~ *leñD*¹⁰ ~ *ļēñD*¹¹ ~ *ļjēñD*¹² ~ *ļjēñD*¹³ ~ *liñDu*¹⁴ jne.; — 2. eL *tsirk*¹⁵ g. *tsirgũ* (~ g. *tsirgõ*) ~ *tsirk*¹⁶. (Vt. kaarti lk. 54). Neist on eelmine tähenduses 'Vogel' juba algsome-line, vrd. s. *lintu* 'Vogel', karj., aun. *lindu* id., veps. *lind* id., vadj. *lintu* id., li. *liñD* id.; samuti lp. *lõnt*, *loddē* id. Varemalt on selle sõna tähendus olnud ometi kitsam ('Gans', 'Ente'), vrd. Szinnyei, FUSpr.¹ 28. — EL *tsirk* on muis sugukeeltes tundmatu. Algu-päralt on see nähtavasti onomatopoeetne, algselt lastekeelega piir-duv nimetus. Atesteeritud juba J. Gutsi-l: Vogel *3iŗ* / o (vist trükiviga, pro *3iŗ*). Esialgne *liñD* on eL-s võistleva tüüp [2-se] survel püsinud üksnes veel muutunud tähenduses: *liñD* 'metsloom', (SA) *mõtsa-lind om suži, reþpan, kaŗR*, (Ran) *lāvā mõtsa liñDu* ('mets-elajat') *lašma*, (Rāp) *liñnũ nahang kaşk* 'kallist nahast kasukas', vrd.

¹ Hel, Ot [hv]. ² Rāp. ³ HarM, SetO. ⁴ HarM. ⁵ SA. ⁶ Lu.

⁷ Selle kõrval on Soomes tuntud veel *tiisa* 'insecti species, acarus siro?' 'Käsemilbe', 'ostmask, mal (*koi*)'.

⁸ Küsitav, kas oleks selle sõnaga mingit ühendust ka lä. vastaval nime-tusel *kohda* [kōda] g. *kohdas* - *kohds* g. -a 'die Motte'? Vrd. ka lä. *kõhlis* pl. *kohl'i* 'Mehlwürmer; in. W. Livl. u. Kok. auch Motten' (Ulm). — Läti sõnakujudel põhjenevad nähtavasti ka liS *kuđ*, *kuod* 'Motte'.

⁹ Mih. ¹⁰ JuKa. ¹¹ JuKu. ¹² Kihn. ¹³ Muh. ¹⁴ Vaiv. ¹⁵ Hel, Ran, Kam, Võ, San, Põ, Rāp, Har. ¹⁶ SA.

Wied. Wb. 'Wild (auch vierfüssiges), wildes Tier' jne., mis tähendus on tuntud ka eP-s. Mõningate eL murrete (Kark, Tarv, Puh, TMa, Nõ, Kam) *liiD* 'Vogel' ei tarvitse veel sugugi olla eP laen, vaid võib ka esindada eP murrete toetusel püsinud algupärasemat järke.

51. 'Coq', 'Hahn'.

Tarvitusel on järgmised nimetused: 1. eP-s igalpool, osalt ka eL-s *kuḱ* g. *kuḱḱē*¹; — 2. eL suuremas, kagupoolses osas *kikkaš*² (~ *kikkaš*³) g. *kikka*. Nende kõrval nimetab Wied. Wb. veel kaks spetsiaalsemat nimetust: *otas* g. *otta* (kd [= lastekeel]) 'Hahn', *pāšsu* g. *pāšsu* (S) 'fetter, junger Hahn'. Vt. kaarti lk. 54.

Neist *kuḱ* (G ö s. 224: Hahn / [gallus] **Ruḱ**. Hannen geschrey / [gallicinium] **kuḱo** laul) on juba algsoomeline ja esineb enamasti kõigis lms. keeltes: s. *kukko*, murd. *kukkoi*, *kukko*ⁱ, *kukkō* jne., ing. *kukko*, karj. *kukko*, aun. *kukoi*, *kukkoi*, lüüdi *kukuoi*, *kukoi*, veps. *kukoi*, *kukei* (algs. *kukko* ~ **kukke*; vrd. R a p o l a, KPT i-lopp. dift. 40—52), vadJ *kuḱ* g. *kuḱa*. Sõna on algupäralt arvatavasti onomatopoeetiline, nagu see ka paljuis indo-eur. keeltes tuntud (tüved *kerk-*, *krik-* ja *kuk-*, *kok-*, vt. lähemalt S c h r a d e r, Reall. s.v. Hahn, § 5), nii et vaevalt põhjust oleks seda pidada germ. laenuks (vrd. ka Bibl. Verz). Nimetusel *kikkaš* (J. Guts l.: Hân **Riḱaš**) leidub suffiksita vaste nähtavasti ainult li-s (*kik* pl. *kikid*, liS *kikk*). Ka see on tõenäolikult onomatopoeetiline kujundus (*kuḱ* ja *kikkaš*⁴ sõnade *u ~ i* puhul vrd. ka eP *kuštuma* ~ eL [Kark] *kištme*; vt. K e t t u n e n, Kod. Vok. 16). — Nimetused *otas* ja *pāšsu* (ka viimane algupäralt kindlasti lastekeelne) ühendaksin vastavalt sõnadega (Wied. Wb.) *ott* g. *ota* (*ote*) ~ *off* g. *oti* 'Bär' ja *pās* g. *pāšsu* (~ g. *pāšsa*) 'Widder'. Lastekeeles oleksid seesugused kujundused täiesti mõistetavad.

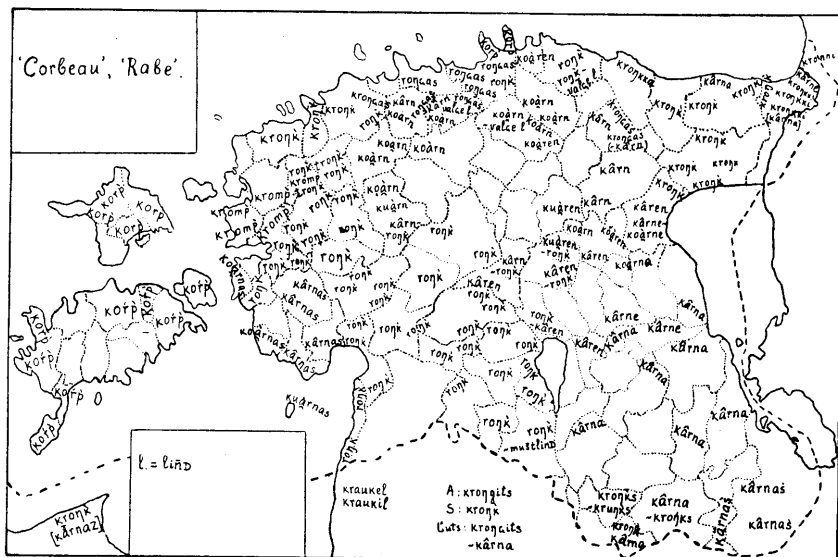
Neist sõnadest näib kindlasti agressiivsem olevat *kuḱ*, mis kirja- ja ühiskeeles toetusel on tunginud ka Hel-sse ja TMa-sse. Kui Vilj, Tarv, Kark *kuḱ* samuti peaks olema eP laen, siis igatahes juba õige vana, sest *kikkaš* on viimastes kih-s kas täiesti tundmatu või tarvitusel harva, ainult ütelustes (Tarv) *pūšsikiḱkaš*, *tōmmašsi kikka* *ülleš* (vahel aga pilkavalt ka kuke kohta).

¹ Hm, Srm, Muh, Lm, Pm (tervelt), Hrm, Jm, Virm, Viljm (ka Vilj, Pai, Tarv; Hel-s on tüüp [1] uuem), Tm eP osa (ka TMaVe, TMaVo, Kod). ² Tarv (ain. *pūšsi k.*), Hel, Puh, TMaVo (~ *kuḱ*), Nõ, Võ, San, SetO, SA. ³ Põ, Röp, Har.

⁴ Wied. Wb. tunneb veel *kikk*, *kukas*, *kikane*.

52. 'Corbeau', 'Rabe'.

Sellel, Eestis ikka haruldasemaks muutuv linnul tuntakse e. keelealal kolm nimetüüpi: 1. *kâren* ~ *kârnas* g. *kârna* jne., 2. *ronk* g. *ronka* ~ *kromp* g. *krombi* jne. ja 3. *korp* g. *korbi*. Neist viimane (nagu ka vastav soome *korppi*) on uusrootsi laen, eestis kindlasti omandatud endistelt Hiiumaa-Saaremaa rootslastelt (vrd. uroots. *korp*, msk. *korpr*, vt. Thomsen, GSI 44, 70), nagu selle sõna praegune levinemine veel tunnistab (vt. kaartisid lk. 54, 87¹). KuusJ, KuusP *korp* on mõistagi laen soomest. Tüüp *kârn* ~ *koarn* ~ *kârne* ~

kârna jne. (Gö.s. 329: Rabe / Raarn /e/ rouč [! pro ronč] / iron. *walgje lind*; J. GutsI.: Rabe fârn /e/ näikse olevat muistne, soome-permi, Setälä järgi isegi uurali aega tagasi ulatuv pärandus, vrd. votj. *kyrnyž*, sūrij., perm. *kyrnyš* (Anderson, Studien 131), tšer. *ku'rnâž* 'Rabe' (Wichmann, TschTW 66); mrdM *krandâš*, mrdE *krentš* 'Rabe' (Paasonen, MChr. 84), samJ *harona* jne. 'Rabe' (Setälä, Stufenw. 23, 115), algselt nähtavasti onomatopoeetiline kujundus². Soome (kus *kaarne* veel ainult piiblikeeles esineb) ja eesti on sel sõnal esialgse tähenduse 'Rabe' alal hoidnud,

¹ Kaardile lisada Saa *ronk*. — Korr. märk.

² Ka indo-eur. keelis sisaldavad kaarnanimetuste tüved palataal-klusiili ja tremulanti: *qor* (lad. *corvus*, *cornix* jne.), *qraq* (lad. *crōcio*, vene *karkunū* jne.), vrd. Schrader, Reall. I 768–9.

kuna lääne-liivis on *kārnaZ* omandanud tähenduse 'Krähe' (veel Sj. - Wiedl: *kārnas* 'Rabe'), kusjuures 'corvus' nimetusena tarvitatakse *kronk*. Viimaksnimetatud onomatopoeetne kujundus esineb mitmes teisendis laialt ka eestis: *ronk* (vt. ülal G ö s.!) umbkaudu samal alal, kus konsonantühendeid sõna algul ei esine, mujal aga *kronk(s)*, *kronõits*, *kromp*, *kronõas*, *kronkki* jne. See kaarna krooksumist ehk „krongutamist“ jälgendav nimetus (samal viisil tekkinud ka veps. *kroikō* ~ *kroikrō*, vadjJ *kronni*, ingE *kronni*¹) on eestis kahtlemata kujunenud eri paikades eraldi, iseseisvalt (algselt ehk lastekeelsena või üldse halvakspaneva paralleelnimetusena)²: uudis-sünnitus on kõlalistel põhjustel osutunud kõnelejaile peagi õieti kujukaks ja suggestiivseks; esialgseist pesadest näib *kronk* ~ *ronk* olevat niivõrd laienenud, et lõpuks nende vahel sündis ühinemine, nõnda et selle uudiskujunduse ulatusala lookleb praegu fantastiliselt kääruksel kujul, pikalt, peaaegu katkemata vööna mööda Eesti mandri lõuna-, lääne-, põhja- ja kirdepoolseid äärismaid. See-sugust eraldi kujunemist ja hiljem liitumist sunnib oletama nimelt *ronk-kronk*-ala pikk, paiguti õige kitsuke, tujakalt väänlev pindkuju; kesk-Lm-l (Kull, Märj, Vig jne.) on *ronk*-ala varemalt olnud kindlasti katkestatud, nõnda et praegune Mih, Aud, Tõs, Varb *kārnas* ~ *koārnas*-saareke oli omal ajal Hrm, Jm. jne *koār*-alaga ühenduses; vähem tuntavad katkekohad näikse veel olevat Tallinna kohal ja Halj lääneosas. Vastupidise oletuse, et *ronk*-ala oleks muiste olnud suurem ja kompaktsem ja et kaaren-ala oleks pealetungiv, lükkab ümber just kaaren-valdkonna ülalnimetatud saareke edela-Eestis ja veel vähemad riismed Alutaguses. Praeguse kaaren-ala ühtlust paistab *ronk-kronk* läbi lõigata ähvardavat ka Pil-Põlt-Lai-Torm sihis. Pil-s ja Põlt-l on harilik küll veel *kāren*, *kārn*, *kuāren*, kuid selle kõrval tarvitatakse juba, tõsi küll harvemini, *ronk*. Üldse on kaaren-ala põhjapoolsem osa igast küljest ähvardatud „(k)ronga“ poolt, ta piirjooned on kindlusetud, paiguti kui puretud. Lõuna-poolne osa on sellevastu veel võrdlemisi julges asendis, mis geograafilistest oludest tingitud.

Olgu veel nimetatud, et paiguti on „kaarnal“ ka kaudseid, kirjeldavaid nimetusi nagu *must linn* (Hel), või isegi iroonilisi nagu *valge linn* (HJn, Amb, Rak); rahva vanausu järgi olnudki kaaren muiste valge (vrd. Eisen, EKirj. XVI 359).

¹ LiS. *kraukel*, *kraukil* on laen lätist (*krauklis*). ² Rõuges näit. tarvita-takse *kārna* kõrval *kronks* veel praegu halvakspaneva nimetusena.

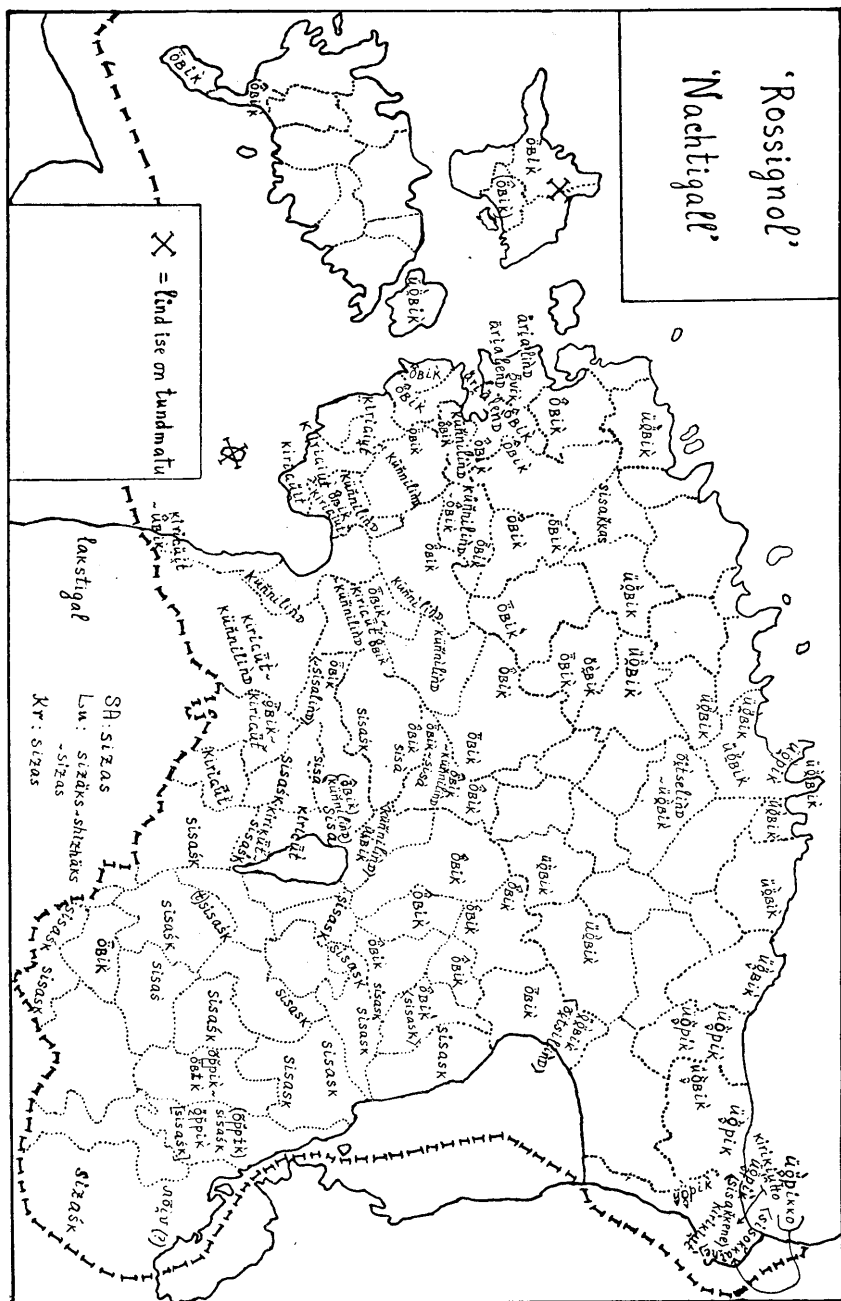
53. 'Rossignol', 'Nachtigall'.

Nagu indo-euroopagi eri keeltes on 'luscinia' (samuti 'alauda' ja 'hirundo') nimetustes etümoloogiliselt sidet väheselt (vt. m. s. Schrader, Reall.¹ 769), nõnda on ka lms. keelte ööbiku nimestik geneetiliselt väga erinev, vrd. s. *satakieli*, vepsL *pajulind* 'ööpik (?)', vadj. *sisava* ~ vadjJ *sisav*, li. (Sj.-Wied.) *lakstägala* ~ liS *lakstigal* (laen lätist), samuti õige pikk eesti nomenklatuur: 1. põhjapool *õbik* g. *õbikku* ~ *õbik* ~ *üõbik* ~ (Rid) *õvik* jne.; 2. edelas *künnilind*; 3. edelas ja kirdes *kiriõüit* ~ *kirikiütto* jne.; 4. lõunas, kagus, osalt kirdeski j. m. *sisä* ~ *sisask* g. *sisaski* ~ *sisokkajne* jne.; 5. paiguti eP-s *äriälind*; 6. paiguti eP-s *õjtselind*; 7. Wied. Wb. *solk* g. *solgi* (d). Vt. kaartisid lk. 54 ja 90¹.

Sõna *õbik* esimene komponent on arvatavasti *õ* 'Nacht', vrd. ka tüüp [6] *õjtselind* (< **õjtselind*) ja saks. *Nachtigall*, mäs. *nahtigala*, seega siis 'öölaulja'. Teiseks osaks on õige üldiselt arvatud *pik* g. *pikkä*, mida toetaks Gös. (lk. 305) *õhpitä*. Selle vastu võiks aga kõnelda asjaolu, et ka *pitk* g. *pitkà* (~ g. *pitkà*)-aladel, näit. Alut, Hm, Srm, Muh, LNg, esinevad kujud *õbik*, *õvik* jne. (mitte aga *-*pitk*, *-*bitk*), ja et sõna tüvi on *u*-lõpuline (*õbikku*). Tuleb muidugi siinjuures mõondada, et liitsõnus järelkomponent foneetiliselt sagedasti teisiti areneb kui sama sõna üksikult, et temas häälikud eriliselt kalduvad redutseeruma ja assimileeruma; tüve *-u*-vokaali võib aga seletada *u*-tüveliste (*kiriku*-, *vitsiku*-) kategooriasse siirdumisega. Häälik *b* on liitsõna teise lüli algul, vokaalide vahele satludes, täiesti mõistetav (vrd. *kahtuse aribud* = haripuud, *äriabed* ~ *äriabäd* 'ristikhein' jne.). Rid *õvik* sõnas on *v* vist seletatav taotleva analoogiaga, sest tähendatud murdes esineb veel paljus sõnus *v* > *b*², näit.: *kõbä kibì*, *kõbèr*, *kuiB*, *väràB*, *teřBe*, *värBima*, mis hääldamisest aga kõnelejaskond, ühiskäele mõjul, püüab vabaneda. Kõige võimalikum on aga, et terve kujundus on algupäralt puhtonomato-poeetne (< *õ-pik* ?), kus aga rahvaetümoloogia hiljem on osalt ka arendavalt kaasa mõjunud, nõnda vist ka nimetuses *kiriküt* ~ *kiriõüit* ~

¹ Kaardile lisada: SaaL, SaaJ, SaaK *õvik*, SaaL (< *kiriõüit*), Hall *õvik*, HallP [*kiriõüit*] 'tilluke hall lind, ööbiku sarnane, kuid laulab varem kevadel, toome õitsemise aegu', SaaK [*künnilind*] 'olevat ööbiku moodi lind, kuid mitte ööbik', Vas *sizask* — Korr. märk.

² Häälikseaduslik muutumine, mis praegn näikse olevat veel n. n. „kobamise ajajärgus“.

kirioiūt jne., vrd. näit. ööbiku vilistamist taotavaid rahvalaulukesi: „Tüdruk, tüdruk, laisk, laisk! Too piits, too piits! tsäh, tsäh, tsäh! plaks, plaks, öö pikkl“ ... „Kiri küüt, vaole, vaole! küüt-must, küüt-must! vaole, vaole!“ ... „Tüdruk, tüdruk! piitsa, piitsa, piitsa! lüpsik, lüpsik, lüpsik!“ jne. (vrd. ka J. F. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten 295).

Nimetus *sisà ~ sisaliñd ~ sisask ~ šizäks* (ɔ: *shizhäks*, O.Kallas, LM 23) jne., J. Gutsi. Nachtigal *šiffas* on varemalt kahtlemata laiemaulatuslik olnud kui praegu, sest vaevalt võib oletada, et Nis *sisakkas* ja VaivU [v] *sisakkene*, VaivK [v] *sisokkaine* oleksid iseseisvalt kujunenud (nõnda ka vist VaivP *kirikiūt* ja Prm *kirioiūt*). Vrd. ka Göseken, lk. 263: Zaun-könig / *šiffafas*. See tüüp näib ka, teistega võrreldes, olevat kõige vanem, sest vasteid leidub sel ka sugukeeltes: ingE *sisova*, *sisov*, vadj. *sisava*, vadjJ *sisav*, s. *sisas*, *sisava* 'näktergal'; dem. *sisavainen*. Võimalik siiski, et sõna on algupäralt onomatopoeetiline, vrd. verbid *sisima*, *sisi-sema*. Samuti võimalikult ehk sünnipäralt hääлтаotlev on tüüp [3] *kirioiūt* (vt. ülale), mille kaks praegu teineteisest lahusolevat esinemisala (Lm-Pm-Viljm ja Vaiv) näikse eeldavat selle varemini laialdasemat ulatust eesti keelealal (või on siin tegu paralleelsete kujunemistega?). Kindlasti onomatopoeetne on küll tüüp [7] *sofk*. Nagu vahel viimasel tüübil, nii puuduvad sugukeeltes sidemed ka etümoloogiliselt selgetel nimetustel *küñnilinñd* ja *ärjalinñd*.

Ülalesitatud ööbikunimedest oleksid siis kõige vanemad eestis nähtavasti tüübid *sisask*, *kirioiūt* ja *õbik*, neist esimene minnes tagasi ehk algsoome murretesse, tüübid [2], [5], [6] ja [7] oleksid aga arvatavasti võrdlemisi hilised kujundused. On ka võimalik, et neist nimetustest mõni (*kirioiūt*, *küñnilinñd*) on algselt tähendanud mingit muud lindu, vrd. SaaK ja HallP esindust (vt. lk. 89, alamärk. 1).

54. 'Pigeon ramier, colombe biset', 'Ringeltaube, Holztaube, Waldtaube'.

'Columba palumbus' ja 'c. oenas', mida rahvas harilikult mitte ei eralda, on eestis tuntud järgm. nimetuste all: 1. eP-s kõige üldisemalt *mejoàs* g. *meikka*¹ ~ *mēoàs* g. *mēkka*² ~ *miegàs* g. *mieikka*³ ~ *meēoàs* g. *meikka*⁴ ~ *mehikkäs* g. *-kkä*⁵ ~ *mehuikkas* g. *-kka*⁶ ~ *meuk-*

¹ Kei, HJnP; Tü, Pee, An, JMd, Amb; Kad, HalJK, SimA; LaiK. ² HMd, Märj, Kull, RāpJ. ³ Ris, KuusS, KuusH, KadP. ⁴ VigP. ⁵ Vig. ⁶ HāO.

kas g. -*ķka*¹ ~ *meoķkas*² ~ *mehik*³ ~ *meòs*⁴ ~ *mehuk* g. -*ķka*⁵ — 2. eP idaosas *meleķkas*⁶ ~ *meleķkās*⁷ ~ *mēleķkas*⁸; — 3. paiguti eP-s *meltsās*⁹ ~ *mōlsās*¹⁰; — 4. eP kilderandadel *kūhklane*¹¹ ~ *kūhklajne*¹² ~ *kūhkilane*¹³ ~ *kūhkilāne*¹⁴ ~ *kūklāne*¹⁵ ~ *kūkkulāne*¹⁶; — 5. eL-s, osalt ka eP-s *ūt*⁷ g. *ūtī* (~ g. *ūtī*)¹⁷ ~ *hūt* g. *hūtī*¹⁸ ~ *hūt* g. *hūtī* (?)¹⁹ ~ *ūt* g. *ūtī*²⁰ ~ *hūt*²¹ ~ *ut* g. *ūtī*²² ~ *hūt-ūt*²³ ~ *ūdūt*²⁴; — 6. kohati eP-s *kūttaja*²⁵; — 7. kohati eP-s *sōttaja*²⁶; — 8. eP-s *meistui*²⁷ ~ *meistuvikke*²⁸ ~ *meistuvi*²⁹ ~ *lanetui*³⁰ jne.

Tüüp [1] näib tuntud olevat ainult eestis ja on atesteeritud juba Gös-l 409: Holtz / Feld / Wilde / Ringel Taube / *meħifaš*. Nimetus taotab nähtavasti linnu häält, sest *mehiķkas* pidavat vahel kurjakuulutavalt hüüdma *mehe-ke-he!* (Vig), kuigi teisalt viimane teadaanne ja linnunime *h*-lised teisendid võiksid olla mõjustatud teisest linnunimest, *mōhiittes*, *mōhettaja* (Mih) 'ascalopax gallinago L'. Igatahes kindel on, et selle tüve diftong või pikk vokaal on hilissündinud, olgu siis *h* või muu konsonandi kadu järgi. Sõna võrdlemisi laialdane ulatusala näikse tõendavat selle eakust eestis. Kui sõna tõesti peaks osutuma onomatopoeetseks kujunduseks, oleks sama algupära muidugi ka tüüp *meleķkas*. Nimetus [3] põhjeneb seevastu ilmsel segiminekul teise linnuga, 'Grünspecht', 'gecinus viridis L.', mille rohkesti teisenevat nimetust (Wied. Wb.) *mōltsas*, *mōlgas*, *malts*, *melgas*, *meltsas*, *melsas*, *melts*, *māltsas* on teatavasti kahtlevalt peetud muistseks balti laenuks (vt. V. Thomsen, FBB 200). Tüüp [4] on tõenäolikult laenatud soomest, vrd. s. *kyhky* g. *kyhyn* (*kyhkyn*) 'columba oenas', 'Taube', dem. *kyhkyinen*, *kyhkyläinen*, *metsäkyhky* id., mis samuti on vist algupäralt onomatopoeetne. Eriti kindlalt võiks viimast seletust anda aga tüüpide [5], [6] ja [7]-nda kohta, nagu ka rahvas ise selle linna häälitsemist kirjeldab: „Ü ü d, ü ü d, k u u d, k u u d, kus mu kuus kullast poega, varesel viis verist väntsa!“ (M. J. Eisen, EKirj. XVI 356—7). Neist on *hūt* ja tüüp [8] registreeritud juba J. Guts-l: Taube *Quive*. Feld-Taube *Šütt* / e. Turteltaube *Mōštuiwi*.³¹

¹ HaO [hvj], SJnP. ² ViljV, Kō. ³ TarvÄ, Hall, Kark. ⁴ ViljP, Saa (?). ⁵ SaaV. ⁶ MMg, Torm, Iis, (Pal-s ainult üteluses *al' kui meleķkas*), LaiJ. ⁷ Kod. ⁸ TüO. ⁹ TüK, Vänd. ¹⁰ KeiV (?). ¹¹ KuusJ, KuusP. ¹² LŅgK. ¹³ Lüg, VaivR, JõhV. ¹⁴ JõhK. ¹⁵ VaivS. ¹⁶ VaivRg, VaivU. ¹⁷ Kur, Äk, KodK, TMa, Nõ, Võ, Kam, San, Hel, Tor. ¹⁸ Rāp, Har. ¹⁹ Ur, Põ, SetL. ²⁰ SA. ²¹ Lu. ²² Kāi, Ans, Kih. ²³ Phl. ²⁴ Rōi. ²⁵ JMd, SimS. ²⁶ SJnO. ²⁷ Tor, Mih. ²⁸ SimS, HaljO. ²⁹ Phl. ³⁰ Mih.

³¹ Teistes lms. keeltes tuntud metstui nimetustest olgu mainitud li. *metsā* (*mütsā*) *palāndaks*, *m. tui* (Sj-Wied.).

55. 'Etourneau', 'Star'.

'Sturnus vulgaris' on eestis tuntud järgmiste nimede all: 1. kõige üldisemalt eP-s ja eL-s *mušt-rästäs*¹ ~ *m.-reastäs*² ~ *m.-rästäs*³ ~ *m.-rästäs*⁴ ~ *m.-rästäs*⁵ ~ *m.-rästäs*⁶; — 2. Wied. Wb. järgi *kühni-räästas*; — 3. Wied. Wb. järgi *hall-räästas*; — 4. Wied. Wb. järgi *must laulu-räästas*; — 5. enam eP-s, talurahva keeles harva, peamiselt uuema sõnana, linnakeeles ja eK-s aga harilikuna *kuḻdnok* g. -*noḵka*⁷; — 6. harva *mušt-maḻs*⁸; — 7. eP läänes *rõts-varḇlane*⁹ ~ *ruõts-v.*¹⁰ ~ *rõtsüs* g. *rõtsuḥse*¹¹, Wied. Wb. *rooḥsi-varḇlane*; — 8. harva *mušt-varḇlane*¹²; — 9. harva *kullä-liṇḍ*¹³.

Kõik ülalesitatud nimetustüübid on tähenduses 'sturnus vulgaris' uuemad, eestiaegsed kujundused (*rästäs*-sõna üksikult on muidugi vanem, algs. aegne laen balti keeltest, vt. Thomsen, FBB 220)¹⁴. Neist muude tüüpide kulul levinevat näikse, eK mõjul, tüüp *kuḻdnok*.

¹ Kih, Kull, Ris, PāM, Vänd, SJn, JMd. ² LaiK, HJn, Jõe, Kuus, Kad.
³ Kark, TarvM, TMaVo, SetL. ⁴ Põ, Rāp, TarvÄ. ⁵ VNg. ⁶ KuusP. ⁷ LNg, HJn
 [u-m], RisV [u-m], TormA, ViljV, Saa. ⁸ RidE. ⁹ Mih, Vig. ¹⁰ Muh. ¹¹ Muh.
¹² Vig. ¹³ Vig.

¹⁴ Teistes lms. keeltes on tarvitusel: s. *kottarainen*, li. (Sj.-Wied.) *spreij* (vrd. saks. *Spree*, *Sprehe*).

IV. Elundid, kehaosad ja kehaained. — Organes, parties et substances du corps.

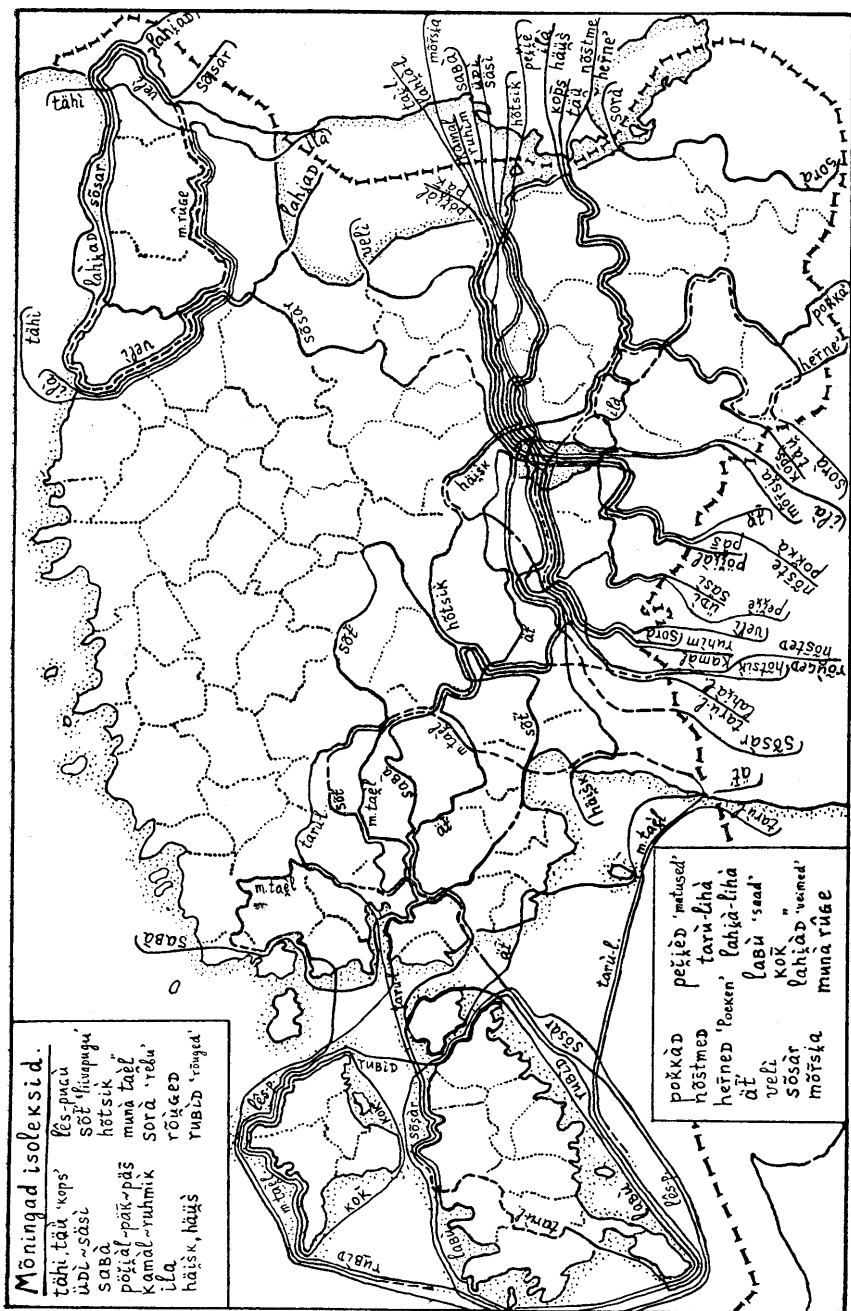
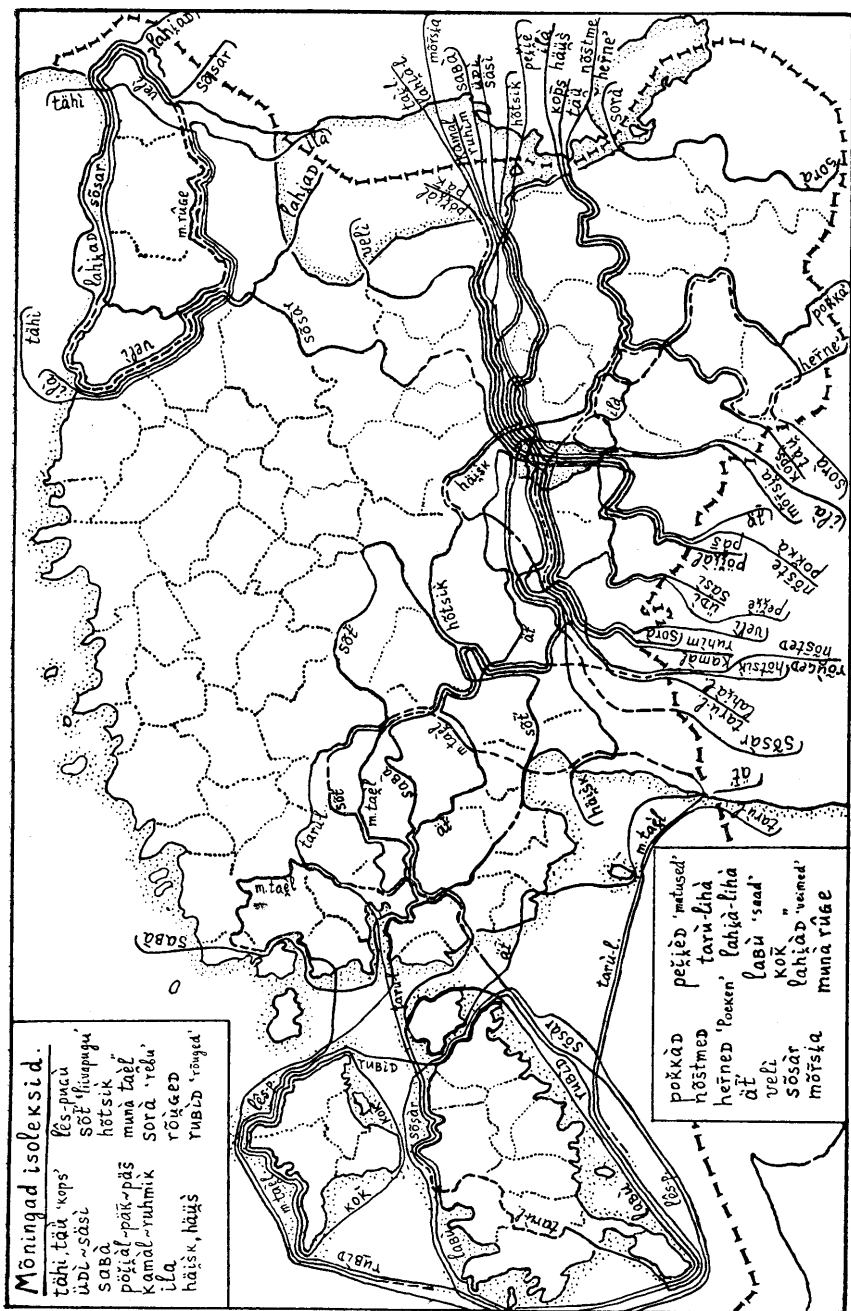
56. 'Poumon', 'Lunge'.

Tarvitusel on: 1. eP-s *koṗs*¹ pl. *kopsūd* (~ pl. *kopsòD*) ~ *koṗso* g. *koṗso*², eL-s *koṗs* pl. *kopsù*³ (~ pl. *kopsu*)⁴; — 2. eP kirdeosas *tähi* pl. *tähid*⁵ (vananeva sõnana), eL-s *täḥ* g. *täḥ*⁶ ~ *täḥ* g. *täḥ*⁷ ~ *täḥv*⁸, (Wied. Wb.) *tei* g. *teie* '(alt) Lunge', *tävi* g. *tävi* (G [= G ös. järgi]) 'Lunge des Menschen'. Vt. kaartisid lk. 12 ja 95⁹.

Sõnal *koṗs* leidub vasteid lähemaist sugukeeltest ainult soomes (*kopsu* 'Fischblase', kuna *keuhko* 'Lunge') ja vadjas (vadjJ *kopsu* ~ *ljohkoj*, viimane laen venekeelest), kuid ka kaugemais (vog. *khapsei* 'Fischblase' jne., vt. Paasonen, Beiträge § 167). Samuti põline soomesugu sõna on *tähi* ~ *täḥ* ~ *tävi* (J. Guts. l.: Lunge *ṭeww* / *e*), vrd. li. *tä'uv* 'kops', s. *tävy* g. *tävy* ~ *täty* g. *tädyn* ~ *täky* g. *tävy* (*täyn*) 'kops', 'Lunge', *täty-tauti* 'phthisis', *tätyinen* 'lungenreich', vepsL *tävu* 'kops', *tävūne* 'kopsukene', mrdE *tevilao*, mrdM *tevlal*, sürj.-vojty, ulatudes isegi sam. keelde (sam. *tümäktä* jne., vt. Setälä, Stufenw. 29). Sõna *t.* ulatusala näikse Eestis olevat varemalt palju laiem, tähendades vist algselt 'inimese kopsu', *k.* selle kõrval aga 'elaja kopsu', nagu seda osalt nende sõnade tähendus sugukeeltes, eriti aga G ös. teated tõendavad: lunge [des Menschen] *ṭew* / *ṭewweft*. lungen Sucht / *ṭewwe* *többe*. lunge / [des Viehes] *ṭopṣ*. (lk. 284). Kuna talurahval on peaaesjalikult ainult loomakopsuga tegemist, on täiesti loomulik, et

¹ Srm, Hm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm, Pm, Viljm, Tm. ² VaivS, VaivP, VaivRg, VaivK. ³ Kark, Hel, San, Rön, Puh. ⁴ Kan, Ur, Karl, Rõu. ⁵ VNgK, LügP, LügA, JõhV, JõhK, VaivR, VaivU, VaivP. ⁶ Ráp, SetO, SetL. ⁷ Kan [v], Har, SA.

⁸ Ur, Karl. ⁹ Kaardil lk. 95 on tüüp [2]-se isoleks täpsem.

inimesekopsu nimetus eesti murrete suuremast osast on kadunud¹, selle aset aga täitma on hakanud loomakopsu nimetus. Praegu näikse küll olevat seesugune *k.* või *t.* sõnade tähenduste vahetõrjumises murretes hoopis tundmatu².

57. 'Moelle, corps médullaire', 'Mark'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1 eP-s ja eL põhjapoolseil äärismail *üdi* g. *üdi*³ ~ *üti* g. *üti*;⁴ 2. eL *säsi* g. *säsi*⁵ ~ *säsi*⁶ ~ *säšš* g. *säšš*⁷ ~ *säšš*⁸ ~ *säžž*⁹ ~ *tsäsi*¹⁰ jne. Vt. kaarti lk. 95. Neist kuulub esimene (G ö s. 288: Marck / im knochen *udbi*) kindlasti s.-ugri aegse, võib olla isegi uurali aegse sõnavara hulka, vrd. s. *ydin* g. *ytimen* ~ *tyty* g. *ydyn* ~ *ydyin* g. *ytymen* 'Beinmark, Kern, Most'; aun. *idime*, -'ydin' (mujal lms. keeltes aga: vadjJ *aju* 'üdi', *ajud* 'peaajud'; li. [Kett.] *ti'gmaz* 'üdi', pl. *ti'gmad* 'ajud' ~ [Sj.-Wied.] *tügmas*, *leja sōra*, *leja sōra*, bei Tieren auch *voza sōra*), mrd. *ud'ime* jne. (vasteid lp., tšer., votj., sūrj., ung., vog., ostj. ja sam. keeltes vt. Setälä, Stufenw. 39, B u d e n z, MUSz. 571). Samuti muistne omakeelne, vähemalt soome-volga aega tagasiminev nimetus on eL tüüp [2] *säšš* ~ *säsi*, vrd. s. *säsy* 'Beinmark', 'cibus gelatus', *keittää säsyksi*, samuti s. *sasu* '(Oulu) medulla porosa et fragilis in cornu rangiferi', 'sprödes Hornmark', *sosu* ~ *soset* 'nix liquescens, tabes nivis', 'Schneebrei', lp. *soso* 'cartilago, meatus et pori ossium et cornuum', mrd. *suz* 'kleiner vertrockneter Riss in der Rinde eines Laubbaumes', sūrj. *söz* 'Mark, Hirn' jne. (vt. P a a s o n e n, s-Laute 26—7; vrd. ka B u d e n z, MUSz. 286). Sõna põhitähendus oleks, P a a s o n e n'i järgi, 'Poröses, Lockeres, Knorpelartiges, Rauhes'. Igatahes tähendusarengu astmele 'üdi' näikse olevat jõutud juba algsoomes (parallelselt ka sūrj-s). Seega võiks siis eP ja eL praegune erinevus 'Moelle', 'Mark' tähenduslikkudes nimetustes olla pärit eesti erielu algult, võimalikult aga isegi algsoomest.

¹ Sõna *tävi* hävinemisele on kindlasti kaasa aidanud veel asjaolu, et läänepoolseis murdeis, väga laialdasel alal, on häälikseaduslikult *tävi* > *tä* (vrd. *tüvi* < *tü*, *püvi* > *pü*, *suvi* > *su*, *tüvi* > *tü* jne.), ja on tekkinud seega kõnelejaile äärmiselt tülikas homonüüm sõnaga *täi* 'Läus'; lingvistilisel geograafial on korda läinud õige mitmel puhul täpselt jälgida seesugust homonüümide kollisiooni vältimist, vt. m. s. A. D a u z a t, GL 64 j. j.

² Muudest kopsunimedest lms. keeltes võiks nimetada s. *keuhko*, aun. *kouhko*.

³ Hm, Srm, Lm, Hrm, Jm, Virtm, Pm (ka Hall), Viljm eP osa (ka Vilj, Tarv, Pai), Tm eP osa (ka TMa). ⁴ Vaiv, Jõh, VNg. ⁵ Puh, Ot, Nõ. ⁶ Vö. ⁷ Kark, San, Röp. ⁸ Põ, Har. ⁹ SetL. ¹⁰ Ran, Rõn.

Eesti keelealal võib eraldada tüüpe [1] ja [2] suhtes kolm valdkonda: 1. kirdepoolne, kus tarvitusel üksnes¹ [1] *sabà* 'Schwanz, Schweif, Schleppe', kuna *āñD* esineb ainult paiguti, harva, liitsõnades *tuliāñD*² ja *pisuāñD*³; 2. edela- ja lõunapoolne, kus esineb üksnes tüüp [2] 'Schwanz, Schweif, Schleppe', kuna *sabà* tarvitab ainult noorem sugupõlv laenuna ühis- ja kirjakeelest; 3. loodepoolne (loode-Hrm, põhja- ja kesk-Lm), kus praeguse noorema ning vanema rahva kõnes, samuti vanakeste mälestuse järgi ka ennemalt, esineb *sabà* tähenduses 'Schwanz, Schweif, Schleppe' (ka *silikko sabà*, Kull) kuna *āñD* tarvitatakse metafoorselt: a) *ejnà* (~ *enà*) *āñD*⁴ (*kisome enàD āñD*;⁵ isegi: *enà āñnà sabà sàb rīsoñtud*)⁶, *ārjabeq āñD*⁷, millele Hrm-l, Jm-l, Virm-l ja Tm-l vastab tähenduslikult *saò-kerits*⁸ ~ *enà kirīttes*⁹ ~ *enà kīerīttes*¹⁰ ~ *karendajne*¹¹ ~ *ejnà kēriñtes*¹², *saò-pat* pl. *saò-pañtūd*¹³ jne.; b) *vīllà āñD* 'pikk, vorstikujuline tuut, tort kraasitud villu'¹⁴; c) *vīllà āñD* 'vilja alumine (tuulamisel)'¹⁵ (= Vig *vīllà sabà*); d) *kūē āñnàD* 'kuus siilu (kummagil küljel kolm) muistsetel meestekuubedel'¹⁶. Esi-algne tähendus 'Schwanz, Schweif' esineb siiski veel eP-s paiguti mõnes üteldes: *tuliāñD*¹⁷ ~ *pisuāñD* ~ *krat*¹⁸, *miš_sà omā āñD* *ōriñtad*! öeldakse vahel koerale¹⁹, *undī āñD* *a,çama* 'esimese mahakuulutuse järgi külasse andeid korjama minema, sealjuures viina pakkudes (mõrsja kohta)'²⁰, *silikko āñD*²¹. Võiks nüüd kerkida küsimus, kas on seesugune saba- ja händ-sõnade kõrvuesinemine erilistes tähendusvarjundites kõnesoleval alal pärit juba varemast ajast ja kas on varemalt niisugune olukord olnud omane ka muule eesti keelealale, või on ennemalt tarvitatud teatud murdealal üksnes *sabà*, teisel alal aga üksnes *āñD*, kuna praegune *sabà* ~ *āñD*-ala oleks varemalt kuulunud ainult ühele neist (esimesele), hiljemalt aga jäänud arvata-vasti *āñD*-sõna ujutuse alla? G ö.s. tunneb XVII as. keskpaiku igatahes mõlemaid sõnu, rohkem siiski viimast: schwantz / *Sabba* / *hēnd* / a (lk. 371), *fe hobbofe hēnd lōhb hēnd armix* (lk. 389), Hintertheil des Schiffs / (prora) *laiwa hēnd* (lk. 412). *tuliāñD* ~ *tuli-hāñD* ~ *verihāñD*²² mitmeis eP murdeis (paiguti aga eP-s, näit Amb,

¹ VNg (Männikküla) *āñD* (*opuse, kuēra, siēlikku ā., iuttu ā., tuliāñD*) on vististi laen soomest (VNgK-s harilikult vist ainult *sapà*).

² HJn, Ju, Kuus, Koe, KJn. ³ Lai, Põlt, Kõ.

⁴ Ris, Rid, Mar, Kull, Marj, Vel, Vig, Kir, Lih (ka tüüp [2]-se ainuvallas: Han, Mih, PJg jne.). ⁵ Vel. ⁶ KullT. ⁷ Mar. ⁸ Nis. ⁹ JuKu. ¹⁰ Kos, Kuus. ¹¹ Vaiv. ¹² Lai. ¹³ RapJ. ¹⁴ Nis, Rid, Mar, LNg, Märj, Kir. ¹⁵ KullT. ¹⁶ Ris, Rid. ¹⁷ Vig. ¹⁸ KullO. ¹⁹ KullT. ²⁰ Vig, Kull, kuid ka lõunapool; Han, Mih. ²¹ Vig. ²² KuusJ, KuusP.

tulisaba), mida vaevalt võiks pidada laenuks läänest või lõunast (viimane on küll aga mõeldav põhja-Viljm, põhja-Tm *pisudnd*-sõna suhtes, on ju *pisõ* 'Funke' puht-eL sõna), näikse toetavat esimest oletust, olgugi et vastavat rudimentaalselt *sabà* esinemist eL ja eLä murdeis pole teada.

Oma valdkonna lõunapoolsel rajal näikse *sabà* ilmutavat teatavat agressiivsust: pea terves Vilj kihelkonnas, TMa ja Kod lõunaosades, kus murre on põhitoonilt küll lõunaeestiline, esineb eP *sabà* siiski ainulisena (TMaVa-s ometi *sapà* ~ *ãnd*, mõlemad samas tähenduses). Neis paikades on üldse märgata suurt eP murrete mõju, eriti sõnavara alal.

59. 'Pouce', 'Daumen'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP-s, osalt ka eL lääneosades *põijäl* g. *põidla*¹ ~ *põijäl* g. *põidla*² ~ *peijël* g. *peidle*³ (~ g. *peidla*⁴) ~ *peijäl*⁵ g. *peila*⁶ (~ g. *peigla*⁷) ~ *peijäl* g. *peidla*⁸ ~ *põijäl* g. *põidla*⁹ ~ *peijäl*¹⁰ ~ *peijäl* g. *peiglã*¹¹ ~ *peigal*¹² ~ *peigula*¹³ ~ *peigal* - *sõrm*¹⁴ ~ *peigal-sõrme*¹⁵ ~ *peigäl-sõrme*¹⁶ ~ *päijël* g. *päidle*¹⁷ jnē.; Wied. Wb. tunneb veel *peial* g. *peigla* (*peidla*, *peiali*), *põigel*, *põial*, *peil* g. *peila* (O), *pegl* g. *pegla*; — 2. paiguti eL-s *pās* g. *pāššã*¹⁸ ~ *pās* g. *pāššã*¹⁹ ~ *pās*²⁰; — 3. eL murrete enamikus *pāk* g. *pākķã*²¹ ~ *pāk*²². — Vt. kaarti lk. 95.

Neist tüüp [1] (G ö s. 157: Daum / *peigfel* / a; G ö s. AS 156: Daum *Pejel*) on ses tähenduses juba algs. nimetus, vrd. s. *peukalo* ~ *peikalo* 'Daumen, grosse Zehe', karj. *peigalo* id., aun. *peigalo*, *peigoi* id., veps. *peigõ* pl. *peiglod* id., vadj. (Set.) *peiko* id., vadjJ *peukolo* id., li. (Sj.-Wied.) *pēgal*, *peigal* id., liS *peigil* id.; Setälä, Stufenw. 109, esitab sellele vasteid ka kaugemaist (lp., mrd., sūrij., votj., sam.) sugukeeltest. — EL *pās* g. *pāššã* (J. Guts1: Daume *Pāšša*) on vaevalt küll eraldatav järgmisest e. sõnast: Ans, Kull, Vig *varda pās* g. *pāššã* (g. *pāššã*) 'varda jäme ots', Wied. Wb.

¹ Ans, LNG, Kull, Tõs, Tü. ² Vig. ³ Hall. ⁴ SaaV. ⁵ SaaL. ⁶ Kihn. ⁷ Kod. ⁸ Sim, Lai, Torm, Äk. ⁹ Koe.

¹⁰ HallO, LügA. ¹¹ JõhV, JõhK. ¹² LügP. ¹³ VaivS. ¹⁴ LügA. ¹⁵ VNgK. ¹⁶ VaivU. ¹⁷ Kark., Tarv. ¹⁸ Hel, SanP [u], Ot, Kan [v], Ur [hl]. ¹⁹ SanM ²⁰ SetL, SA, Lu. ²¹ TMaVo, TMaVe, TMaL, Nõ, Ran, Rõn, VõS, VõA, Ot, SanP SanM [u], Kan [hl], HarM, Põ, Rõp. ²² Ur [hv], Karl [hl].

päss g. *pässa* 'dicker Keil, dickes Ende, Knöchel, Knopf, Knoten, Maserknoten, Knüttel, niedriger, verwachsener Baum', *kiivi-p.* 'das Holz zwischen den Mühlsteinen', *varda p.* 'das dicke Ende des Dreschflegels', *tuura p.* 'Handhabe an der Eishau', *kase-p.* 'strauchartige Birke' (vgl. *pädarik*), *möösri-kiili p.*, *kangi-p.* 'das untere Ende der Mörserkeule, der Brechstange', *pässakas*, *päsjas* 'unverhältnismässig kurz und dick, klotzig', *pässima* 'keulen, mit der Keule schlagen, stossen'. Sõna algtähendus ongi vist olnud 'mingi peenema asja jäme ots', millest arend 'pöial' on täiesti mõistetav.¹ — EL *pāk* g. *pākkā* sõnaga kuulub kindlasti ühte (Wied. Wb.) *pākk* g. *pāka*² 'Ballen (an der Hand, am Fuss, im Pferdehuf), Hinterbacke, Hode', *kabja-p.* 'Hornstrahl (am Huf)', *peu-p.*, *pihu-p.*, *käe-p.*, 'Ballen an der Hand', *pāka-puu* 'schweres Holz', *reie-p.* 'ein Haufen gedroschenes, aber noch nicht ausgewindigtes Getreide', mis sõna esineb õige üldiselt just eP-s (Vig *jalā pāk*, Karj *pöidla pāk*, Koe, Ris *kā pāk*, Torm *pihū p.*, *jalā p.* 'pehme, kõrge osa peopesas, jalavarvaste all' jne.), vrd. ka s. *pākiā~pākiā~pākkā* 'caro crassior e. c. sub pede', 'dickeres Fleisch', *pākkā* 'upphöjdt, fylligare stätte i köttet', mille algtähendus näikse olevat 'paksem, lihav koht' (vrd. selle mrd. vasteid *pēké*, *pēkē* 'Magen, Bauch', vt. P a a s o n e n, MChr. 107).

Tõenäolikult on siis neist 'Daumen'-nimetustest tüüp [1] algselt olnud üldeestiline; kuid peagi tõrjusid selle tüübi eL-st välja uuemad semasioloogilised arendid *pās* (küll vist hiljemalt XVI as. algul, vrd. Lu *pās*, Guts1. *pāṣa*) ja *pāk*³ — esialgu vististi famili-aarsemale, naljatlevale stiilile omased sõnad.

¹ Et *pās* algselt *ks*-line sõna oleks, seega = (Wied Wb.) *pāks* g. *pākse* (*peks* g. *pekse*) 'Knöchel, Unterbein, Spat (der Pferde)', *luu-p.* 'Knöchel' (vrd. H. Ojansuu, LSBK 54—5), selles kahtlen, kuna s-lise kuju laenamine sügavale eP murdealale on vaevalt tõenäolik, nagu üldse eL laenude võimalus kaugemas eP-s, silmas pidades äärmiselt raskendatud ühendus- ja läbikäimisolusid paljude aastasadade kestel Eestis (vallapiiridest väljapääsu keeld!) Samuti küsitav on ka sõna *pēs* 'Zunder, Schwamm' kuuluvus siia (< *peks*, sama tüvi mis *peksma*? on ju *pēs* pehmeks p e k s e t u d tael).

² Nendega Wied. poolt kõrvu seatud *pākel*, *pākli* on vist küll identsed sõnaga *pekli* (< *petkele*) 'hölzerne Mörselkeule etc.', kusjuures vokalism võiks küll *pāk* sõna mõjustatud olla.

³ Neist on *pās* varemalt olnud laiemal alal, kuhu aga hiljem *pāk*, vististi TMa, Vö, Rāp poolt, kiiluna vahele on tunginud (vrd. tüüpi [2] praegu isoleeritud aladel: Set, SA, Lu, Hel, San., samuti selle esinemist vanemas eL kirja-keeles).

60. 'Creux formé par les deux mains jointes', 'Gäspe'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP *kamäl* g. *kamalu* ~ g. *kamala* (ainult Äk ja paiguti TMa *kamalik*); — 2. eL *ruhimik* g. *ruhimikku*¹ ~ *ruhim* g. *ruhime*² (~ g. *ruhimu*³) ~ *rohmik*⁴ ~ *ruh̄mik*⁵ ~ *ruhmik*⁶ ~ *ruñmik*⁷ ~ *ruhmik* ill. *ruhmikkohe*⁸ ~ *ruhik*⁹ ~ *rohik*¹⁰ ~ *rumik* (*veŕta' natsele rumiguga' veŕ*)¹¹ ~ *ruik* g. *ruigu*¹², *roh̄em* g. *roh̄emu*¹³; — 3. TMaVe *ruškme täis* (~ *kamalu t.* ~ *kamalikku t.*). Vt. kaarti lk. 95.

Neist tüüpidest tunnevad [1]-st kõik lähemad sugukeeled: s. *kahmalo* 'vola ambarum manuum conjunctarum', 'Gäspe', karj. *kamahlo*, veps. *kahmā* 'mõlemad peopesad koos, kamal', pl. *kahmalod* pro **kahmalod* („kui ta liitsõna ei ole“, tähendab selle sõna kohta L. Kettunen, LVHA § 346, d), vadjJ *kahmelo* id., li. *kōmol* ~ *kāmal* id.; sõnal on sidemeid leitud ka lapis (*goabmer*) ja mordvas (*komoro* 'Handvoll'), vt. Setälä, Stufenw. 3. Lõunaeeesti tüüp *ruhim* ~ *ruhimik* näikse aga olevat uuem, puhtkohalik (eL) kujundus, arvatavasti sõnast *ruhi* g. *ruh̄ve* (Tarv) ~ *ruh̄v* g. *ruhi* ~ *rūh̄* jne. 'mold', 'Trog, Krippe, kleiner Kahn', mille algsome kuju on vist olnud *rūhi* g. **rūhen* (laen germani keeltest), vt. allp. art. 'Auge', t. [2] seega algselt siis piltlikult 'mollikene, väike küna'. — TMa *ruškme täis* on algupäralt tume.

61. 'Malléole, cheville du pied', 'Fussknöchel'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP läänes *lūbüksi koñt*¹⁴ ~ *lūbeksi k.*¹⁵ ~ *lūbekse k.*¹⁶ ~ *lūbeksi k.*¹⁷ ~ *lūbekse k.*¹⁸ ~ *lūakse k.*¹⁹ ~ *lūäs-k.*²⁰ ~ *lūgäs-k.*²¹ ~ *lūkse k.*²² ~ *lūbealse k.*²³ ~ *lūpeä nuk*²⁴ ~ *lūpaise nuk*²⁵ ~ *lūbäse k.*²⁶ ~ *lūbäks*²⁷ ~ *lūb̄jeks*²⁸ ~ *lūbeks*²⁹ ~ *lūbase k.*³⁰ ~ *lūbälse k.*³¹ ~ *lūpsõ k.*³², Wied. Wb. järgi ka *luubäs* g. *luubäse*, *luubäkse* (*luubas*), *luubäse koñt* (st. *luu-päkse*?) ; — 2. eP idas *kehr̄lū k.*³³ ~ *kehr̄slū*³⁴ ~ *kedralū k.*³⁵ ~ *kētreslū*³⁶ ~ *kētraslū*³⁷ ~ *kētrālū*³⁸, Wied. Wb. järgi ka *jala kedr* (*kehr̄*) ; — 3. eL-s ja eP kagus *pah̄klū (koñt)*³⁹ ~ *pah̄kma*⁴⁰ ~ *pah̄mlū*⁴¹ ; — 4. eL-s *jälä koñt*⁴² ; — 5. kohati eL-s *koñd̄l̄-lū*⁴³ ; — 6. eP-s *jälä munä*⁴⁴.

¹ Puh, Ot, TMaVe, Ran, Rön. ² Hel, Kark. ³ Pai, Tarv. ⁴ Karl. ⁵ SanU. ⁶ Kam, Ot, Põ, Karl, Lu. ⁷ Ot. ⁸ Röp. ⁹ HarM. ¹⁰ Karl. ¹¹ SetO. ¹² SA. ¹³ Hall. ¹⁴ Kär. ¹⁵ Karj. ¹⁶ Muh. ¹⁷ Muh. ¹⁸ Ris, KullT, TüS, AmbL. ¹⁹ RisN. ²⁰ LNgTa. ²¹ LNgTu, RidA, Mar. ²² RidE. ²³ KullO. ²⁴ Vig. ²⁵ VelNurtu. ²⁶ Muh. ²⁷ RapJ. ²⁸ JuKu. ²⁹ Jõe. ³⁰ Aud. ³¹ Tõs. ³² Kihn. ³³ HJn. ³⁴ KuusT. ³⁵ LaiK. ³⁶ HaljO. ³⁷ VNgK, VaivS. ³⁸ Lüg, Jõh. ³⁹ Kur, Pal, TMa, Ran, ViljT, Kark. ⁴⁰ SanM. ⁴¹ SanU. ⁴² Nõ, Kam, Röp. ⁴³ SanP. ⁴⁴ HãO.

Tüüp [1]-se (G ö s. 260: knöchel / [talus] *luhpeh*)¹ rohkelt vahelduvald kujusid lähemalt vaadeldes selgub peagi, et kõige algupärasemal järjel on need teisendid, mis liitsõna järelkomponendis sisaldavad konsonantühendit *ks*. Sõna algkuju on siis kahtlemata *lūpāks*, vrd. Wied. Wb. *pāks* g. *pākse* (*pāis*, *peks*) 'Knöchel, Unterbein, Spat (der Pferde)', *luu-p*. 'Knöchel', mis sõna omakorda varemalt on olnud vist *pā/kke(ne)* g. *pākkese* > *pākse*, kusjuures kõnes sagedamini (eriti liitsõnas) esineva tüvekuju *pākse* > *pākse* mõjul on soetatud nominatiiv *pāks*, teiste analoogiliste tüüpide toetusel. Kuna liitsõna teine lüli, osalt foneetilise muutumise, osalt aga üldse selle sõna harulduse tõttu enda etümoloogilise selguse peagi kõneleja teadvuses kaotas, avanesid sellele varsti, jaolt küll tugenedes teistele kõlaliselt lähistele sõnadele, arvukad võimalused veel suuremale häälikulisele moondumisele, mille tulemuseks ongi kujud *lūbūks*, *lūbālse k.*, *lūpaiše nuk*, *lūbeālse k.*, *lūbase k.* > *lūbās-k.* > *lūgās-k.* > *lūās-k.* jne. Selle sõna laialdane ala ja teisendite arvukus ning suur erinevus osutavad selle nimetuse võrdlemisi suurt vanadust eestikeele, vast isegi e.-li. pinnal (vrd. li. *lū bā*, *lū pā* 'Knöchel am Fuss'). — Vanem, algs. aega ulatuv nimetus on tüüp [2], vrd. s. *kehrāluu* (ka *ketarāluu*, mis kujunenud on tugenedes sõnale *ketara* = e. *koðar*, *kõðar*) 'ankel, fotknöl (nilkkaluu)', karj. *kežrāluu*, *kežrāūs* (ka *šeāri-vārttinaāne*) 'nilkkaluu'. — Ka tüüp [3] näikse päranduvat algsloomest, vähemalt e.-vadj. ühisajast, vrd. vadj *pāhkalū* 'kederluu' (*pāhk* = *muhku* 'muhk ihul' jne., *pā pāhk*, vrd. ka e. *pāhk*, s. *pahka*). — Muud tüübid on kahtlemata õige hilised, kitsalt lokaalsed kujundused.

'Malléole, Knöchel' -nimetusi oleks siis juba eesti erielu algul olnud kolm: teatavais eP murdeis **lūpākke*-, teistes *kehrālū* ~ *ketrālū*, eL-s aga **pāhkalū*.

62. 'Rein', 'Niere'.

Tarvitusel on neli nimetust: 1. eP-s *nēr* pl. *nērūd*² ~ *nērōd*³, *niēr* pl. *niērūd*⁴ ~ *nēr* pl. *nērū*⁵ ~ *niēr* g. *niēro*⁶; — 2. eL-s, paiguti ka eP-s n. pl. *rahū*⁷ ~ *rahūd*⁸ ~ *rahu*⁹ ~ *rayha*' (: n. sg. *rayh*)¹⁰ ~ *rāhu*¹¹ ~ *rahva*'¹² ~ *rahōndi*¹³ (Wied. Wb. järgi Lm-l *rahudid*); —

¹ A. Thor-Helle: *lu-betš* 'der Knöchel am Fuss'.

² Srm, Lm, Hrm lääneosa, Saa, Hä, Viljm eP osa, Kur. ³ Vig, Kull, Ju. ⁴ Kihn, Hrm idaosa, osalt Jm, Virn, Torm. ⁵ SanLa [u-m?]. ⁶ LügA. ⁷ Kark, Hel, SanP, Kam, Ran. ⁸ TMaVe, TMaVas, Muh. ⁹ VōA, SA, HarM. ¹⁰ Pō, Rāp, SetO. ¹¹ Lu. ¹² Set Pankovitsi. ¹³ Vig.

3. eL-s haruldaselt *riṯṣe*¹ (?? vrd. Wied. Wb.: *rind-rits* g. *ritsa* [d] 'Stelle an der Brust, wo die Rippen zusammenstossen'); —
 4. eP kirdes *seġgä-munàd*² ~ *munamed*³.

Tüüp [1] (Gö.s. 311: *nier* / [ren] *neerit* / *rachfet*), samuti kui li. (Sj.-Wied.) *nier* pl. *nierəd*, on uuem germ. laen (vrd. alas. *nêre*). Tüüp [2] (Gö.s. *rachfet*, J. Guts. l.: Nieren *Rahow* / o) on lms. keelte ühispärandus, millel on vist algs-s juba olnud kaks tähendust 'Drüse' ja 'Niere' (li. *rougəs* 'Drüse', 'Niere', vadj. *ravu* 'Drüse', 'Niere'⁴ jne., vrd. art. 63.). Sõna *riṯṣe* algupära on tume. Tüübil [4] on sidemeid soomega, vrd. s. *munuainen*, *munuinen* 'litet ägg; njure; testikel'; laenatud võiks olla siiski ainult Kuus *munamed*. Võimalik, et tüüp [1] on eP (viimasel ajal ka eL noorema põlve) keelde toodud eriliselt just maalt sõitvate lihunikkude kaudu (vrd. ka art. 56), ja on sealt suutnud varemalt üldkeelilise tüübi [2] tänapäevaks peaaegu täiesti välja tõrjuda (erandiks on m. s. veel Vig, Muh).

63. 'Glande', 'Drüse'.

Tarvitusel on seitse nimetust: 1. terves eP-s ja eL lääneosades⁵ n. pl. *rahūd*⁶ ~ *rahòd*⁷ ~ *rahü*⁸ ~ *rahudid*⁹ ~ *rahòndid*¹⁰ ~ *rahugeist*¹¹ ~ *rahused*¹² ~ *rahusid*¹³ ~ *rahujaised*¹⁴ ~ *rauhiaised*¹⁵ ~ *rahvasimmed*¹⁶; — 2. ainult¹⁷ eL idaosas (Tm, Võrm, Set) n. pl. *nårme*¹⁸ ~ *nårme*¹⁹ ~ *nåre*²⁰ ~ *nårma*²¹ ~ *nårma*²² ~ *nårme*²³; — 3. laialdaselt eP-s ja eL-s *kahepõlised* (~ -*bõlised*)²⁴ ~ *kahebuqlised*²⁵ ~ *kahepuqlised*²⁶ ~ *katsipõlikkud*²⁷ ~ *katsipõlitse*²⁸; — 4. kohati eL idas²⁹ pl. *hakra*³⁰ ~ *akra*³¹ ~ *aīla*³² ~ *aīlad*³³ ~ n. sg. *aīlas*³⁴ (puudub Wied. Wb.); — 5. VaivP-s [v] *laiṽvasimed* (??); — 6. eP-s ja eL-s n. pl. *irəd*³⁵ ~ *irid*³⁶ ~ *irūd*³⁷ jne., Wied. Wb. *hiired* 'geschwollene Drüsen, Fibelkrankheit'; — 7. eP-s *tirūd*,³⁸ Wied. Wb. *tiir* pl. *tiirud*, *tiru* pl. *tirud* 'Drüsen, Drüsenanschwellung, Fibelkrankheit (der Pferde)'.

1 SA. 2 VaivU, VaivS. 3 KuusT. 4 VadjJ-s on täh. 'Niere' tarvitusel vene laen *podzged*.

5 Negat. teat.: Vö, San, SetO. 6 Ans, Karj, Muh; Rid; Kihn, Hä, Saa [u?]; Ris, Hmd; Amb, Koe, Tü; Sim; Lai, Torm, Pal; VilJT. 7 Kull, Märj, JuKu. 8 Hall, Kark, Hel, Ran, Puh, Nö. 9 Mih, Tös. 10 Vig. 11 Käi. 12 LügP, VaivU. 13 LügA. 14 VaivS. 15 VaivK, VaivRg. 16 KuusT. 17 Negat. teat.: RanE, Hel, TMaVas, TMaVe, SetO. 18 Puh [hvj], NöP, KamR, SanP, Vö. 19 Kan, Pö, Röp. 20 SA. 21 Ur. 22 Ur. 23 SetL. 24 Lm, Hrm (Rap, Ju), Tm (eP osa). 25 Hrm idaosa, Jm, Virm. 26 Vaiv. 27 TMaR. 28 KamR. 29 Negat. teat.: Kark, Hel, San, SetO, Kan. 30 Pö, Röp. 31 VöA. 32 Ran, KamR. 33 NöP. 34 TMaR. 35 Rõi. 36 Vig. 37 Jäm. 38 Torm.

Tüüp [1] (G ö s. 224: Hage Drüse / [grandines] **kaibla rahhut**) on tähenduses 'Drüse' juba muistne, algsoomeni ulatuv nimetus, vrd. s. *rauha*, *rauha(i)nen* 'Drüse', *rauhausin* id., 'Hoden', karj. *rauha* 'risanen, rauhanen', lüüdi (Kuj.) *raun*, vepsL (Kett.) *ravaz* 'rahu (ihus)' [aga ka 'vana' ning 'vana kütismaa'], *rauhad* 'rahud' ning 'vanad', vadj. (Must.) *rauhat*, *rauhiamõit* 'Drüsen', *ravu* 'Drüse, Niere', li. (Sj.-Wied.) *rougäs* pl. *rougəd* 'Drüse' (in P. auch 'Niere'). EL-s on selle sõna tähendus, nagu vadjaski, 'Niere', kas ainuliselt (Set, Võ, San, Põ, vrd. art. 62) või 'Drüse' tähenduse kõrval (Kark, Hel), mis vahekord tundud on kohati ka eP-s (Muh, Vig). — Samuti algs. nimetus, kuigi mitte täpselt praeguses e. tähenduses, on tüüp [2], vrd. karj. *neärvä* 'närvä, ohimo (reiden juuressa)', aun. *neärvä* id., (Lönnr.) *näärvä* 'ljumske', vepsL *närvod* 'reiejuured'; küsitav, kas võiksid siia kuuluda ka e. (Wied.Wb.) *näär* pl. *nääred* 'Bibernelle, Pimpinella Saxifraga L' ja li. (Sj.-Wied.) *nēr* pl. *nērəd*, *n. koda* 'Gerstenkorn im Auge', *n. āina* 'Engelsüss (ein Kraut), Polypodium L'. Võimalik, et selle sõna varem, algs. tähendus on olnud 'lihas'. — Kindlasti uuem, eestiaegne kujundus on tüüp [3] 'paistetanud kaelarahud'. Tüüp [4], mis esineb harilikumalt tüüp [2]-se kõrval tähenduses 'sigade (ka muude elajate?) kaelarahunud (paistetanult)' (Kam: *seäl aila ülešše ānuva*; Rāp: *tseäl ommava hakra' üleš ānu*), on etümoloogiliselt selgusetu, samuti ka võimalikult ehk juhuslik tüüp [5]. Tüüp [6], mille tähendus on 'ülespaistetanud rahud hobustel', on arvatavasti identne sõnaga *ir* g. *irē* 'Maus', sest omandavad ju pundunud rahud hiiri meelde tuletava kuju (vrd. ka pr. *glande* 'Drüse' sõnast *gland* 'Eichel'); erinevus teise silbi vokalismis on seletatav homonüümsuse eest põikamise tarbega (vrd. ka *ir* g. *irū* 'hall', vt. allp. art. 'Gris'). Kui see seletus õige peaks olema, oleks vast mõeldav identifitseerida ka tüüpi [7] 'paistetanud hobuse-rahud' (A. Thor-Helle *tirrud* 'Fiebel an Fferden, Feuer-schwallen', H u p e l¹¹: *tirud*, od. selt. *tirrud*, pl. 'Pferde-Fiebel' r.) ja sõna *tir* g. *tirū* 'Meerschwalbe', s. *tiiro* ~ *tiira* ~ *tiiri* ~ *tiirō* 'tärna'.

Ülal esitatud nimestikust oleks siis eesti erielu algul tähenduses 'glande' esinenud (vist ainult) eP-s tüüp [1] *rahud* (ka täh. 'Nieren'; eL-s ainult viimases), eL-s aga tüüp [2] *närmed* (või oli eestikeele lahkudes teistest lms. keeltest selle sõna täh. veel teist-sugune?). Õige vana nimetus võiks ka olla tüüp [4]. Võrdlemisi uued semasioloogised arendid on vist aga tüübid [3], [6] ja [7].

64. 'Giron', 'Schoss'.

Istuva inimese keha alaosa ja reite kujundatud nurka kutsutakse kahe nimega: 1. terves eP-s ja eL lääne- ja põhjaosas *sülē* g. *sülē*¹ ~ *süli* g. *sülē*² ~ *sül* g. *süli*³ ~ *süilē* g. *süilē*⁴ ~ *sülē* g. *sülē*⁴ ~ *süil* (g. ?)⁵ ~ *süille*⁶; — 2. eL *üšk* g. *üza* ill. *üškä*⁷ ~ *üšk* g. *üsa* p., ill. *üškä*⁸ ~ *üšk* g. *üsa*⁹.

Nende sõnade mõistele teatavalt lähedane, mõningal tarvituspuhul isegi identne on peaaegu üldeestiline *rüp* g. *rüppē*¹⁰ (g. *rüppi*¹¹) ~ *rüppe* g. *rüppe*¹² ~ *rüp*¹³ ~ *rüppē* g. *rüppe*¹⁴ ~ *tuṗ* g. *rüppü* ill. *rüppü*¹⁵ 'seljaskantava riide esiosa täis, kahe hõlma täis' (Vig *laps rüppes* 'laps istuva inimese riidehõlmas, süles', Ju *võttä mu rüppest* 'v. m. sülest', Amb *selikku rüp, salvas rüppē täijē* 'varastas hõlma, süle täie', Jõh *pujsta põlle rüppist mahä!* Vaiv *miṽl on rüppe täis*, Kark *kõrdi, amme rüppē*), millega kahtlemata on identne ka järgm. sekundaarne semasioloogiline arend: Srm *rüp* g. *rüppi* 'okstest, vitstest punutud suur harv korv, millega loomadele toitu kantakse'.

Tüüp [1] (Gö s. 366: Schoos / [gremium] *Rüppe* [sinus *Sülle*]) on teatavasti muistne s.-ugri (vast isegi uurali) aegne nimetus, mille algs. (ja varemgi) tähendus oli nii 'Umarmung, das Umarmte' kui ka 'Faden, Klafter', vrd. s. *syli* g. *sylin* 'Umarmung, Busen', *syli* g. *sylen* 'das Umarmte, Armbürde', 'Klafter, Faden' (ka *syttä* g. *syllän* 'Klafter, Faden'), karj. *šüli* 'syli, sylimitta', aun. *süli* 'syli', vadj. *süli* 'süld', li. *siṽ* 'süli, süld', liS *šull* 'Schoss'; mrd. *seṽ, seṽ* 'Klafter, Faden (mit beiden ausgestreckten Armen gemessen)', lp. *salla* 'amplexus, orgyia', tšer. *šülö* 'Klafter, Faden', sürj. *syl*, votj. *sul* 'Klafter', ung. *öl* 'amplexus ulnarum, sinus, gremium', vog. *tal* 'Klafter, Umarmung', 'Schoss am Kleide', 'Faden (Mass)', ostj. *tät* 'Faden, Klafter' jne. (vrd. P a a s o n e n, s-Laute 18—9, Beitr. § 254, Setälä, ÄH 240). Sellest järgmine semasioloogiline etapp 'Schoss', eestis j. t. lms. keeltes, on hõlpsalt mõistetav. EL *üšk*-alal on *süli* = eP *süld* (s. *syttä*) 'Faden, Klafter', vrd. ka li. *sül* pl. *süld* 'Faden, Klafter'. Sõnakuju *süld, syttä* (J. Guts l.: Klaffter *Süld* / a; Gö s. 258: Klaffter / [orgija] *Süld* / a) on nähtavasti -ta ~ -tä suffiksiga

¹ Jäm, Ans, Rõi, Käi, RidE, Mar, Ris, Kos, Ju, HJn, KuusS, KuusH, KuusJ, KuusP, KadP, Rak, Tü, Vänd, Tor, PJg, Tõs, Kihn, Hä, Pä, Hall, Kark, SJn, KJn, Lai, TMa. ² Muh, Vilj, TarvM, TarvÄ, Hel, Puh, VöS. ³ VNg, Lüg, Jõh. ⁴ TormA. ⁵ Kod. ⁶ Torm. ⁷ Set. ⁸ Põ. ⁹ Har, Ráp. ¹⁰ Kuus, HJn, Amb, Kad, Rak, Lüg, Jõh, Lai, TMa, Vilj, Hel, Ráp. ¹¹ Lüg, Jõh. ¹² Vaiv. ¹³ KJn, Puh, TarvÄ. ¹⁴ Vig, Ju, Kark, Torm. ¹⁵ SetL.

tuletis sõnast *süli*, vrd. s. *jälsi* ~ *jälttä*, *kelsi* ~ *kelttä*¹ (vt. H. Ojan-suu, LSBK 16). — Tüüp [2] (J. Gutsi.: Schösz greimü *ŹŹt* / e; Hupeli¹¹ ka nom. *ŹŹŹe* ja gen. *ŹŹja*, *ŹŹjä*; Wied. Wb. ka *ŹŹk* g. *ŹŹsi*, *ŹŹsa*, *ŹŹsi*) on samuti algsoomeni ulatuv nimetus, nähtavasti algselt juba tähenduses 'Schoss', vrd. s. *yskä* 'Husten', karj. *ŹŹk* 'syli', aun. *ŹŹkü* id., veps. *ŹŹk* 'süli', samuti Wied. Wb. tähendused 'Scham-gegend', *ema ŹŹk* 'Mutterschoss, Mutterleib'. Mõlema sõna, *süli* ja *ŹŹk*, algupärasem vahekord oleks seega püsinud veel eL kaguosas: s. 'kahe väljasirutatud käe otste vaheline pikkus, süld', *ŹŹ*. 'keha alaosa, Schoss'. EP-s oleks aga viimane sõna ununenud, mille tähendusse siis *süli* loomulikult on laienenud. — Sõna *rŹŹ* ~ *rŹŹpe*² 'Rockschoß, Hemdschoß, Schoß am Kleide', li. (Kett.) *riŹ*, (Sj.-Wied.) *rŹŹ* 'Schoß' on arvatavasti rinnastatav s. sõnaga *ryppy* g. *rypyn* 'ruga e. c. frontis, plica e. c. vestis', 'Falte, Runzel', *ryp-pyinen* 'faltig, gerunzelt' jne., ja nende algtähendus tohiks seega vast olla 'ülestõstetud, üleskeeratud riidehõlm'.

65. 'Bave', 'Geifer'.

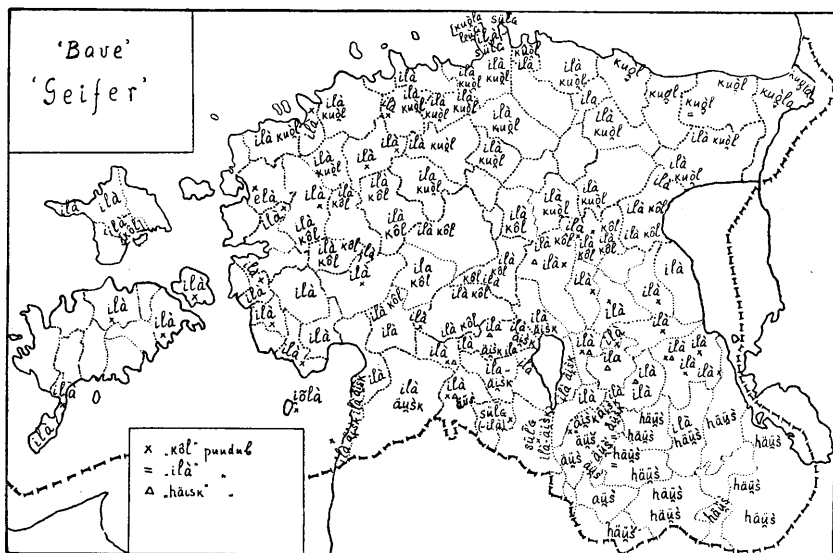
Tarvitusel on kolm nimetust: 1. peaaegu üldestiline (maha-arvatud Alut, Tm lõunaosa ja Võrm) *ilä* g. *ilä*, 2. eP *köl* g. *kölä* ja 3. eL *hŹŹs* g. *hŹŹsä* ~ *ŹŹŹs* g. *ŹŹsä* ~ *ŹŹŹk* g. *ŹŹsä* (~ g. *ŹŹsä*) jne. Vt. kaartisid lk. 95 ja 107. Nagu *ila* nimetused ka muude keelkon-dade eri keeltes on harva sugulased, nõnda vähemalt germ. keeltes, vrd. saks. *Geifer*, ingl. *slaver*, *drivel*, roots. *dregel*, *fragda*, taan. *Sagl*, *Fraade*, *Skum*, holl. *kwijl*, *zever*, *speeksel*, nõnda leidub ka eesti 'bave'-nimestikust ainult *köl*-sõnal vasteid sugukeeltes (s. *kuola* 'Geifer, Schaum', vadjJ *kuŹno* 'inimese või looma ila'), kuna *ilä* ja *hŹŹs*-sõnadel pole sidemeid teada ei sugukeeltest ega võõrsilt (muude lms. keelte *ila*-nimetustest mainitagu li. [S-tē] *siŹkkald* 'ila', mis on laen lätist, ja Sj.-Wied. järgi pl. *aibald* 'Geifer, Schleim der kleinen Kinder').

Kuna eesti keelealal õige lai valdkondi leidub, kus kaks nimetüüpi esinevad rinnu (*ilä* ja *köl*, *ilä* ja *ŹŹŹk*, *hŹŹs*), võime konstateerida ka siin kahe algselt vist semasioloogiliselt ekvivalentse nimetuse tähenduslikku erinemist: *ilä* on tarvitusel tähenduses '(normaalse, terve) inimese ila', *köl* aga, samuti ka *ŹŹŹk*, *ŹŹŹk*,

¹ Ka võiks neid *ta* (*tä*)-lisi kujundusi seletada nominatiiviks üldinenud partitiivideks.

² Mülleril, lk. 58: *Źe lŹŹŹŹ Maria RŹŹpŹŹŹ, Stahlil*, LSp. lk. 575: *ChriŹtus on... ŹŹŹe Sanna ŹŹŹa ŹŹŹŹŹŹŹ ŹŹŹŹŹŹŹ toŹnut*.

hääs, '(terve või haige) elaja (eriti marutõbise koera) ila, haige inimese ila', vahel põlglikult ka üldse 'inimese ila'. Kohati on *kõl* omandanud isegi tähenduse 'kiimaloleva looma suguosadest välja imbuva lima' (Käi). Karksis esineb *süla* 'Speichel' ka tähenduses 'Geifer' juba vanemal põlvk, kuna *ilä* olevat uuem.

Nimetatud kolmest sõnast näikse olevat kõige levinumisvõimeisem *ilä*, mis uuema sõnana on juba õige usualseks saanud Alut- ja vähemal määral ka paiguti Võrm-l¹.

66. 'Mucosité des narines, mucus nasal, morve', 'Nasenschleim, Rotz'.

Tarvitusel on järgm. viis nimetust: 1. kõige üldisemalt eP-s ja eL-s *taļ* g. *taļti*² (g. *taļti*³) ~ *taļ* g. *taļti*⁴; — 2. paiguti eP-s *naļ* g. *naļta*⁵ (~g. *natta*)⁶ ~ *naļ* g. *naļti*⁷ ~ *natta* g. *natta*⁸, *naļtane* 'rotzig'; — 3. Hm-l *toļ* g. *toļli*⁹; — 4. peamiselt eL-s *nõļ*

¹ Muudest lms. 'Geifer' nimetustest võiks mainida aun. 'nolgi' 'kuola',

² Kihn, Hrm (Kei, Jü, Ju jne.), Lm põhjaosa (Kull, Märj), Jm (Amb, Koe), Virm lääneosa (Sim), Tm (Torm, Kur, TMa, Ran, Kam). ³ Lm lõunaosa (Vig), Srm (Kih), Pm (Mih, Hä, Saa, Hall, Kark), Vilj (Pai, Tarv), Võrm (Kan, Rääp, Ur, Karl, Vas). ⁴ Hm (Käi, Phl). ⁵ Torm [v], Kod. ⁶ KuusJ, KuusP, HaljO, LügA, JõhK. ⁷ Muh. ⁸ VNKG, Vaiv. ⁹ Käi, Phl.

g. *nõl̥e*¹ (~ g. *nõl̥e*²) ~ *nõl̥g* g. *nõl̥e*³ ~ *nõl̥g*⁴ ~ *nõl̥e*⁵; — 5. *pai-*
guti eL-s *mār̥g*⁶ ~ *mār̥g* g. *mār̥ā*⁷.

Tüüp [1] [G ö s. 341: rotz / [mucus] **tatt** / i) esineb ka soomes (*tatti*, *tatti-sieni*), kuid ainult seene, 'boletus bovinus, Pilz', tähenduses (vrd. e. *tahtikkas*, *ta*⁷ id.). Sõna alg tähendus võiks olla 'lima, Schleim', mis siis eestis oleks veel alal hoidunud (Wied. Wb. *tatt* 'Schleim, Rotz' ja 'Pilz'). — Algsoomeni ulatuv tüüp on ka [2], vrd. li. (Sj.-Wied.) *na*⁷ pl. *natid* 'Schnecke, Muschel', 'auch eine Art Seehunde' (= eKihn *na*⁷ 'üheaastane hülge'), s. *natta* 'Schleim', *nattauta*, *nattaantua* 'schleimig werden'; li. sõna tähenduse arenemise kohta vrd. lad. *limus* 'Bodenschlamm etc.' ja *limax* 'Schnecke' e. *tiou* 'Schmutz, Kot' > 'Schnecke' (vt. ka EK II 11–2). Sõna esinemine peale Alut ka veel Kod-s, Torm-s ja Muh-s tõendab selle varemini laialdasemat levinemist, vähemalt üle suurema osa eP. Tähendus on praegu mitte üksnes 'Rotz', vaid samus murdeis selle kõrval ka 'Schleim' (Muh, Kod) ja 'kollakas-roheline, kõntsataoline mererohi' (JõhV). — Tüübil *tol* [3] ei ole teada liitumisi muude sugukeeltega ega võõraste naabruskeeltega. Juba esinemisala kitsuse põhjal võiks seda pidada õige uueks, vast kujustavaks moodustuseks. Samus murdeis leiduva *ta*⁷ 'kuivanud, paks tatt' kõrval on selle sõna tähendus erinevalt 'vedel, limasarnane tatt'. EL *n*. [4], mille tähendus on vist üldisemalt 'haiglane hobuse tatt' (Räp, Kam, Ran, Kod), harvemini ka 'Rotz' (Set? SA, Lu, HarM) ja *pai-*guti (TarvÄ) laiendatult 'hobuste tatitõbi' (*obesal nõl̥g*, *âb nõnast tatti vällä*), ulatub oma sidemetega lms. ja nähtavasti isegi kauge-
maisse sugukeeltesse, vrd. li. (Sj.-Wied.) *nol̥g* 'Schleim', karj. *ñolgi* ~ *nölgi* 'kina, kuola', aun. *ñolgi* 'kuola', mrd. *nolga*, *nolgo* 'Rotz', lp. *ñaule* 'limus', *ñaule* 'Schlamm', sürj. *ñult* 'das Grün auf stehendem Wasser', ung. *nyál* 'saliva', 'Speichel' (vrd. Setälä, ÄH 417; Budenz, MUSz. 406; Anderson, Wandl. 22a). Selle sõna algs. tähendus võis olla 'lima, limane vedelik'. Varem esinemisala on olnud palju laialdasem, nagu seda tõendavad eP-lised kujud Wied. Wb-s: *nõla*, *ñõla* (NW [= die Nordwestküste]) = *nõlk* g. *nölgi* 'Qualle', *vene-n*. dass. — Tüüp [5]-nda eL tähendus (eP 'nass') näikse olevat võrdlemisi uus (vt. allp. art. 'Mouillé').

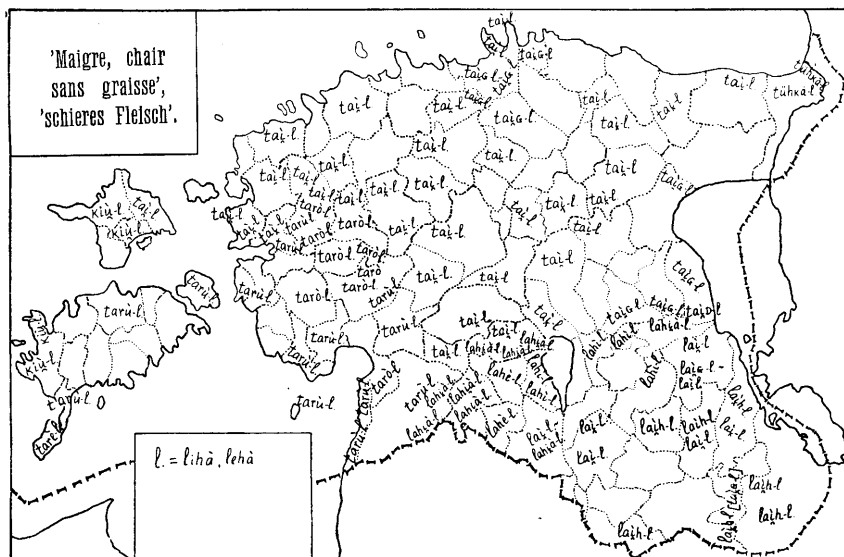
Et 'Rotz' ja 'Schleim' tähenduses eestis praegu ja ka varemalt samas murdes on kõrvu esinenud mitu nimetust, on mõiste

¹ Räp (*nõl̥g* ?), Vas. ² Hä, Kod. ³ Kark, Pai, Tarv, Ran, Kam, Ur, Karl, HarM, (Räp ?). ⁴ SA, Lu. ⁵ SetL. ⁶ HarM. ⁷ SA.

iseloomu tõttu arusaadav. Õige loomulik on igatahes oletus, et varemalt samas murdes tarvitataavad tüübid [1], [2] ja [4] tähendusvarjundite poolest üksteisest erinesid¹.

67. 'Maigre, chair sans graisse', 'schieres Fleisch'.

Lahja, pekita sealihha nimetusena on tarvitusel: 1. eP *tai-lihà* ~ *taig-lihà* ~ *taid-l.*, 2. eP edelaosas *tari-l.* ~ *tarò-l.* ~ *tarè-l.*, 3. eL-s *lahjä-l.* ~ *lahi-l.* ~ *lahè-l.* ~ *lah-l.*, 4. osalt Hiiu- ja Srm-l *kiü-l.*, 5. Vaiv-s *tühkä-l.*². Vt. kaartisid lk. 95 ja 109.

Sõna *tai* (*taig*, KodK *taid* on sekundaarsed, vrd. *põidlad* ~ *põiglad*, *peigmes* ~ *peidmes*, *iõla* ~ *idla* jne.), (Wied. Wb.) *taik*³ ulätub algsõome, vrd. *š. taaja* g. *taajan* (Häme) 'densus, haud rarus, spissus e. c. pluvia, sæpes', 'dicht', *taajasti* ~ *taajaan* 'dense, frequenter', *taajaus* 'densitas', 'Dichtigkeit', *taajua* 'dicht werden', *ei taaja* 'haud succedit, ineptus est', 'gedeihen', karj. *toakie* 'tiheä,

¹ Teistes lähem. sugukeeltes esinevad veel nimetused: s. *räkä* 'Rotz', vadJ *räkä* id. (= e. *rägä*, *rögä*, *rögä* 'Schleim, Unreinigkeit'); li. *döräd* (Sj.-Wied. saksa-li. osas) ~ *doräd* (li.-saksa osas); li. *kräp'il'd* (vrd. lä. *krehpalas* 'dicker, zäher Schleim' (Ulm); li. *punk*, liS *punki* (< lä. *punkis* 'der 'Nasenschleim').

² VaivK, VaivRg, VaivÜ.

³ Wied. Wb. *taig-mari* 'Alpenjohannisbeere (*Ribes alpinum* L.)' ei kuulu siia, vrd. Alut *taigina mariad*, s. *taikina-puu*, *taikina marja*.

taaja' (O j a n s u u, KAÄH 10), karjL *toagie* id., aun. *toagie* 'tiheä', *toagieh* 'taajaan, usein'. Liitsõnaline nimetus *t.-lihà* näib siiski olevat eriliselt eestiline kujundus. Selle sõna (**takja*-: **tayja*-) kaugem algupära on tume. — Edela-eesti *tarü-l.* (Wied. Wb. ka *taru-l.*¹) ühendamisest e. sõnaga *taru* g. *taru* ~ *tarv* g. *tarou* 'ein Ochsenname' peab V. Thomsen (FBB 230) võimatuks, võrdleb seda aga s. sõnaga *tauru* 'weich, mürbe', *tauro* 'fet, köttig, frodig, fetlagd, med fast kött (lihava, tyyskäliahainen)', *tauroliha* 'fett, köttigt, fast kött' (samuti s. *taurokalas* 'fet, köttig fisk', 'vid eld stekt l. torkad färsk fisk', Lönnr., Lisäv.; siia ühtlasi kuuluvad s. *tauru* 'mör, mjuk', *kala on taurunut* 'färsk och väl kokt', *takrarauta* 'stor metkrok'; *takra* 'fiskrok [?]' on L. Kettunen, LVHA § 63, rinnastanud vepsL kujuga *tagr*, dim. *tagrāne* 'kala pehme seljaliha'). Nimetatud Thomseni ühendusel on ometi häälikulised raskused (ootaksime eestis **taera*- või **tāra*-). Peaksin seega ikkagi tõenäolikumaks selle sõna ühtekuulumist e. *taru* ~ *tarv* ~ *tauras* ~ *tōuras*² ('Renntier') ~ s. [v] *tarvas* g. *tarvaan* sõnaperega, mis laenatud näikse olevat balti keeltest (Thomsen, FBB 228—30). Algselt oleks siis *tarü-lihà* tähendanud 'veiseliha (< härjaliha?)', siis aga 'veiseliha sarnane osa sealihast, pekitu liha, tailiha' (semasiooloogilise parallelina vrd. s. *raavas* 'zahmes Vieh' ja murd. *raavas-liha* 'sea tai-liha'). — Kolmandaks mainitud eL nimetused lähevad kõik tagasi algkujusse *laiha-liha* (*lahè-l.* ja *lai-l.* on muidugi tugenenud sõnule *lahè* 'offen, locker, klar etc.' ja *lai* 'breit'), mis võiks olla juba algs. kujundus (vrd. vadjJ *laih-liha*, ingE *laiha liha*, *laiha liha* id.). — Hm, Srm *kiü-lihà* on muidugi uuem, kitsamalt kohalik moodustus, vrd. *kiüd* g. *kiü* 'Faser, Faden', *liha-kiud* 'Fleischfasern, Muskeln'. Samuti kitsaulatuslik on Vaiv *tühkäliha*, vrd. s. *tyhkä* g. *tyhän* 'idel, lutter, hel och hållen (*pelkkä*)', *tyhkää* (l. *pelkkää*) *lihaa, ei luuta yhtään*, olles laenatud arvatavasti soomest.

68. 'Ventricule succenturié', 'Volgelkropf, Kau- od. Muskel-magen der Vögel'.

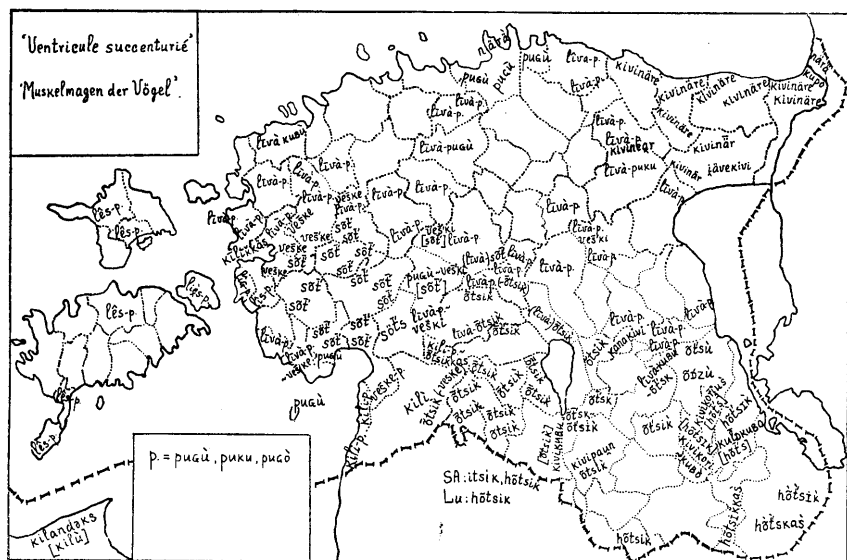
Tarvitusel on rikkalik nimestik: 1. eP-s *līvapugu* jne.; — 2. eP läänes *lēs-pugu* jne.; — 3. paiguti eP-s sõõgipugust ('Drüsen-

¹ Wied. Wb^I seletus 'Ochsenfleisch, schieres Rindfleisch' (tsiteeritud ka Thomseni I, FBB 230) on ekslik, kuna õigem on Wied. Wb.^{II}: 'schieres Fleisch'; tõepoolest tarvitatakse aga *taru-l.* = *tai-l.* veelgi kitsamas tähenduses: 'schieres Schweinefleisch'.

² Vrd. teisalt ka e. *tōbrās* g. *tōpra* 'Vieh', Torm *tōras* id.

magen') eraldamata *pugù*; — 4. eP kirdes *kivinäre*, *k.-när*, *närä* jne.; — 5. paiguti eP-s *veske* jne.; — 6. kohati eP edelas *kili(-pugù)*; — 7. eP läänes *sõl* g. *sõtti* (~ g. *sõtti*) ~ *sõts* (ka Wied. Wb. *sõff* g. *sõti* [P] 'Kropf [der Vögel]'); — 8. peamiselt eL-s, osalt ka eP-s *hõtsik* ~ *õtsik* (Wied. Wb. ka *hõidzik*, *hõõdzik*, *hõõtsikas*) jne.; — 9. paiguti eP-s *kilikkäs* ~ *kilikkä koļ* (MarH); — 10. *jäve kivi* (lis), *kanà kivi* (TMaVo); — 11. kohati eL-s *kivi-korjūs*, *kivi-kori*; — 12. harva eL-s *kuļD-kubò*; — 13. paiguti eL-s *kivi-paün*; — 14. kohati eL-s *kivi-kubù*. Vt. kaartisid lk. 95 ja 111¹.

Kana, tuvi jne. pugud on teatavasti söögikõri alaosas kaks laiendust ehk pauna, 'jabot, Drüsenmagen' ja 'ventricule succenturié, Muskelmagen', millest viimane on eriliselt paksude seintega ja

koosneb kahest tugevasti vastastikku liituvast, kõva ja karmi sise-pinnaga lihaksest, mis ühes allaneelatud kivikestega ja liivaga vastastikku hõõrduhes jahvatavad ses n. n. liivapugus olevaid kõvemaid toiduaineid (teri jne.) enne seedimist peeneks. Selle pugu ehitust ja tegevust karakteriseerivadki mitmed selle nimetused: *lvà-pugù*, *lès-pugù* (*lès* 'liiv, Sand'), *kivi-näre* (vrd. s. *näri* 'ingluries avium, Vogelkropf', ingE *närä*), *veske* ('Mühle'), *jäve-kivi* (*jäve* < **iauhēn*), *kanà-kivi*, *kivi-korjūs*, *kivi-kori* (*kori* 'koobas', vrd. art. 'Atre'), *kivi-kubù*, *kivi-paün*. Neist võiks tüüp [4] olla ka laenatud soomest või ingerist. EP *pugù*, eL *kubù*, *kubò* (G õ s.: kropff / [struma] *puggo* / *hubbo*;

¹ Kaardile lisada: *Nõõtsik*.

J. Guts!.: Kropff **Rubbu**) on teatavasti ühissoome nimetus mõlema linnumao ('Drüsenm.' ja 'Muskelm.') kohta (vrd. s. *kupu* 'Vogelkropf, Bauch', karj. *kivi-kupu* 'linnun kupu'). Saa *kili* g. *kili*, Hä, Kõ *kilipugu* (samuti ka li. *kili* 'pugu', *kilandaks* 'liivapugu') on laen lätist, vrd. lä. *kilis*, - *la*, - *kilvis*, - *ja* 'der Hünerkropf', *kila*, - *as* 'der Bruch, Hodenbruch der Hünermagen' (le. *kyliūczius* [viell. auch *kiloczius*], - *cziaus* 'wer einen Bruch [besonders Hodenbruch] hat, ein Hodenbrüchiger', Kursch.). MarH *kiliikkäs*, *kiliikkä koļ* puhul vrd. Käi, Ju jne. *kiliikkas* 'lehma sadakordne, kordmagu, lehtmagu, Psaltermagen', Wied. Wb. *keelik*, *kerlik*, *kiidekas*, mille esialgsem kuju võiks vast olla *kerlik*. — Huvitavamad nimetused on eP *sōļ* ~ *sōļs* ja eP, eL *ōtsik*(-kkas) ~ *ōtsk* ~ *ōtsū* ~ *hōtsik* ~ *hōļs* ~ *hōļskas* ~ *itsik* jne. (J. Guts!.: Hünere Mage **Sōtzič** / o). Kummagi sõna esinemisalad puutuvad nähtavasti Tor-Vänd-Tü ja Kõ-SJn-Pil vahelisel piiril kokku. Tõenäolikult ongi mõlemad sõnad identsed, eP *s-* ~ eL *h-* kohta vrd. eP *sōrasilm* ~ eL *hōrasilm* (s. *herasilmä*), eP *süsi* ~ eL *hūdzi*, eP *sitkmed*, *sitmed* (s. *sitkaimet*) ~ eL *hiiskmē*, eP *tt* (< *tk*) ~ eL *tsk* (> -*tsik*, vrd. *pūtsk* > *pūtsik*, *kaļski* > *kaļsik*) kohta vrd. aga Han *katti*, Kull Ju *katti* (mujal eP-s *kaļki*, *kaļki*), Kark *kaļtik*: eL (Hel) *kaļski*, (Set) *kaļski*, samuti eP *tk* ~ *tt(i)*, *ī* kohta aga Srm *tōtkēs* ~ Kull, Märj *tōļ* g. *tōļti* 'Schleie' (vt. art. nr. 42.), s. *kutkuttaa* ~ eP *kuļtista*-, *kōļtista*-(eL *kuļlane*). Võimalik oleks nimelt eP läänes *i* eel häälikseaduslik *tk* > *tt*, *ī* (vrd. lk. 72—3). Tüüpide [7] ja [8] algkujuks võiks seega oletada **sotki*, (?) **sotški* (?? **sētki*, **sētski*), mida teataval reservil võrrelda tohiks ehk s. tüvega *hotkia*, *hotkata* 'gluisa, sluka fortfarande, äta glupskt', *koira hotkii velliä*; *pianpa hān sen hotkiki*; *hotkii syōdā*, *syō hotkien*; *hotka* 'glupsk, glupande'; 'slukare, storslukare, glupsk ätare', *hotko* (*holi*, *hotin*) 'slukare, glupsk ätare' (e. *s-* ~ s. *h-* kohta vrd. e. *sōrasilm* ~ s. *herasilmä*, e. *sōstār* ~ s. *hiestain*). Silmas pidades seda vast võimalikku etümoloogiat ja sõna laialdast esinemisala ning foneetiliselt tuntavalt erinevaid teisendeid, võiks ehk pidada seda sõna eestis kõige vanemaks 'ventricule succenturié' nimetuseks. Olgu sealjuures ka tähendatud, et see sõna paiguti tähendab 'jabot, Drüsenmagen, söögipugu' (TüK *sōļ*, Vänd *sōļtist lähāb pū [vēški] sišse*, Põ *hōļs*, *hōļsik*, RāpV *hōļs* jne., mis kaardil tähendatud nurksulgudes)¹.

¹ Teistes sugukeeltes tarvitusel olevaist nimetustest olgu veel mainitud s. *lihasmaha* (kirjakeelne tõlkelaen saksast?), vadj. *pupuska* 'kanan kupu' (< v. *пупушка*), vadjJ *zōba* 'välimine pugu kanal', ingE *zoba* 'liivapugu (?)' (< v. *зобъ*).

69. 'Plume (d'un oiseau)', 'Vogelfeder'.

Tarvitusel on: 1. eP-s ja laialdaselt ka eL-s *sułg* (~ *sułg*) g. *sulè*; — 2. eL-s paiguti, *sułg*-sõna puududes, viimase tähenduses *putsaj*¹ - *pudzaj* pl. *pudza.ja*², harilikumalt aga tüüp [1]-se kõrval erinevalt tähenduses 'udusulg': *pudzaj* g. *pudzaja*³ ~ *pudzù-sułg*.⁴

Tüüp [1] on teatavasti juba s.-ugri aegne nimetus tähenduses 'plume', 'Feder'. Tüübil [2] on eL-s veel teine tähendus: Puh pl. *pudza.ja* 'kangakudumisel mahakukkunud villahelbed', Võ *pudzù* 'äraõitsenud ohaka õie helbed', SetO *pudzù* 'koi puru, mäda puu puru'. EP-s vastab sellele häälikuliselt *pudù* 'klein', *pudù-lojused* 'Kleinvieh', *pudù-elajad* 'kleine Tiere, Ungeziefer, Insekten', *pudù-sõnèd* 'Nerven', *pudù-kaup* 'manufaktuur-kaup', *pudulane* 'kleines Tier' (eP D = eL DZ kohta vrd. *udù* ~ *udzù*, *kadà* ~ *kadzà* jne.). Alg-tähendus eestis on seega: 'midagi kergelt ja väikest, helve, ebe' (vrd. s. *putu* 'affall, smolk, grus, sopor, orenlightet [rosku, tunkio]'). Tähendus 'sulg' näikse eL-s olevat õige üldine juba 300 a. eest, vrd. J. GutsI.: Feder *Þuzaja* („sulg“ näib seal puuduvat).

70. 'Jaune d'œuf', 'Eidotter'.

Tarvitusel on: 1. eP-s *rebù* g. *rebù* ~ eL-s *rebò* g. *rebò*⁵; — 2. eP lääneosas (*munà*) *taèl* g. *taèl* ~ *tâl* g. *tälà*⁶; — 3. mitmes paigas eP-s, eL-s (*munà*) *kõllane* ~ *kolne* ~ *keldane* ~ *kõllane* jne.; — 4. Alut-s (*munà*) *rüge*; — 5. Alut-s (*munà*) *ruske* ~ *rustmine*; — 6. eL-s paiguti *vahanè munà*; — 7. eL-s paiguti *veřrèv munà* (ka J. GutsI.: Dotter *werrew Munna*); — 8. eL-s kõige üldisemalt (*munà*) *sorà* ~ *tsorà*. Vt. kaartisid lk. 95 ja 114.

Neist nimetustest on tüübid [1]—[7] kujundatud aine (oranž-) kollase värvi põhjal, nagu see tuntud sugukeeltes (s. *munan keltuainen*, li. *muna vtri*, vadJ *ruskoiain*, ingE *rusku.laine*) ja ka mujal (ingl. *yolk*, angl.-s. *geolo*, ida-friisi *gël* 'Dotter', v. *желтокъ* jne.). Sõna *rebù* (G ö s. *Rebbo*) puhul vrd. (Wied. Wb.) *rebu liiv* 'roter, unfruchtbarer Sand', *rebu maa* 'roter Sandboden'. Võimalik, et

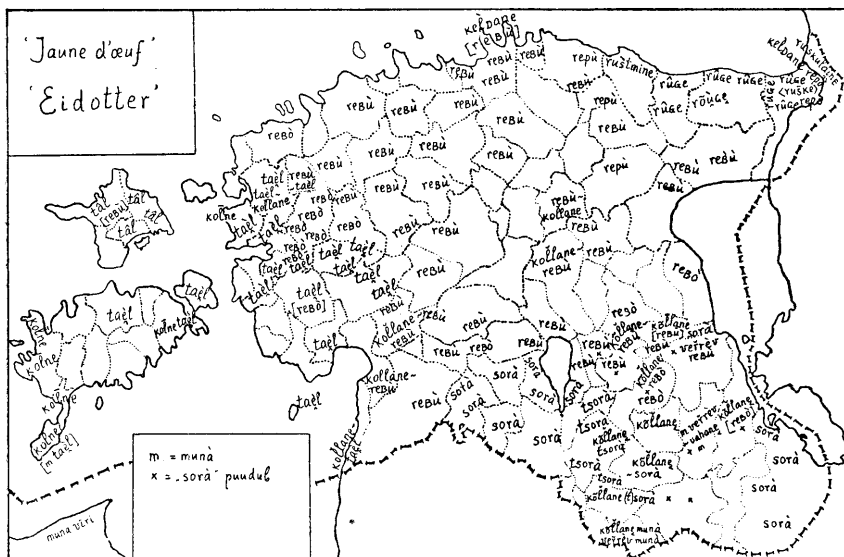
¹ SetO, SA, Põ, Karl. ² SetL. ³ Räp, VõV, Ot, Nõ, Puh. ⁴ Tarv, Hel, Ran, Rõn, NõP, Võ.

⁵ Paiguti esineb see sõna pisut erinevas tähenduses: TMaVa *rebù* 'muna sisu (kollane ja valge)', Mih *rebò-kiriò* 'kollasekirju' jne.

⁶ Esineb ka vähe erinevas tähenduses: Jäm *munà taèl* 'muna valge toorena'. Sõna on tuntud juba G ö s -l 182: Eyer Dotter / *Munna taif. Rebbo*.

need nimetused on kõik hilisemad, eesti erielu aegsed kujundused. Alut *ruske*, *rustmine* võiks ka olla laen ing. või vadj. poolt.

Arvatavasti teistlaadi kujundus on aga eL tüüp [8] *sorà* ~ *tsorà* ~ *tsorà*, millega vist identne on SetO *sora'* ~ *sorakkeze'* 'peened kaelapärliid', SetK *sorakkeze'* 'väga väikesed värvilised kivihielmed' (vrd. aga teisalt Jõh *sõrik* pl. *sõrikked* 'punane, helmestega õmmeldud, vaksalaiune pealmine poort [muistsel naiste-seelikul], Wied. Wb. *sõðrik[as]?*), eL (Wied. Wb.) *sorik* g. *soriko*

'kleine Glasperle'¹ ja s. *sora* ~ *soro* 'grober Sand', *sorainen* 'grob-sandig, schnarrend', mille algtähendus on vist olnud 'tera', seega oleks siis *sorà* 'Dotter' tähenduslikult arenenud (nähtavasti eesti erielu aegu) umbes samuti kui saks. *Dotter*, küs. *toter*, uus-holl. *door* jne., mille algtähendus on olnud 'Punkt, Fleck', vrd. ingl. *dott* 'Punkt', ingl. *dot* id. (vt. Kluge, Et. Wb. s. v. Dotter).

71. 'Premier lait d'une vache après un vélage', 'Biest(milch)'.

Kuni kolm päeva peale poegimist lüpsatavat lehmapiima kutsutakse eestis nelja nimetusega: 1. peaaegu² terves eP-s, kohati ka eL kirdes *ternès*³ ~ *ternès-pim*⁴ ~ *ternè-p.*⁵ ~ *terni-p.*⁶ ~ *terne-p.*⁷ ~

¹ Kas sellega ühte kuulub ka eP *sõrà-siļm*, eL *õrà-siļm*, *hõrà-s.* 'valge ringiga, plirdega silmatera (hobustel)', on väga küsitav.

² Negat. teat.: TüS, Ris, Kihn, HåO, Lai. ³ Koe, Hag, KullT. ⁴ Ans.

⁵ Vig, Mih, NõR. ⁶ Aud. ⁷ Hag.

*ternes*¹ ~ *erne-p.*² ~ *terne-p.*³, (Wied. Wb.) *törnes(-piim)*, harilikult tähenduses 'gekochte Biestmilch'; — 2. pea terves eL-s, eP alal ka Kod-s *sâr-p.*⁴ ~ *sârâ-p.*⁵ ~ *sâr-p.*⁶ ~ *sâri-p.*⁷ ~ *tsâr-p.*⁸ ~ *sâri-p.*⁹ ~ *tsâri-p.*¹⁰ ~ *tsâri-p.*¹¹ ~ *tsâr-p.*¹², samuti keedetud värskel piima tähenduses; — 3. pea terves eP-s ja eL-s *vârške-p.*¹³ 'ungekochte Biestmilch' tähenduses; — 4. Alut-s j. m. *tuâres-p.*¹⁴ ~ *tuõrõs-p.*¹⁵ ~ *tõrõs-p.*¹⁶, viimaksnimetatud varjundis; — 5. SetO *rõhk-p.* 'küpsetamatu ternespiim'; — 6. Kihnus *ûs-p.* (~ *tuõrõs-p.*).

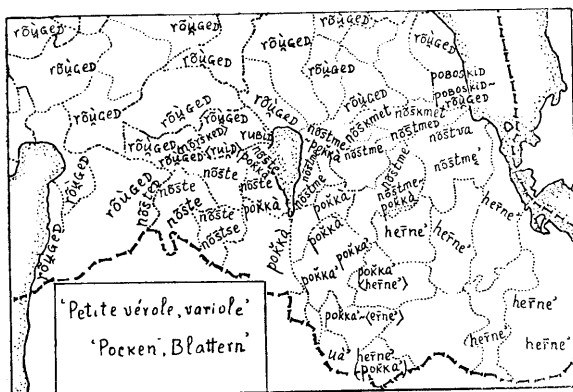
Tüüp [1] (G ö s. 295: Milch [beest] *terne piim*) on algsoomeline nimetus, vrd. s. *terne*, *terni* g. *ternen*, *törni*, *ternimaito*, *ternirieska* 'râmjõlk', *terneinen*, *terninen* 'till râmjõlk hõranda, af râmjõlk, râmjõlksblanda', *ternepilvi* 'tunnt moln', *ternijuusto* 'kalfost, kalfdans', *ternikarva* 'det första fina håret hos ett nyssfödt barn, mjölkhår', *ternikko*, *ternikkö* 'djur som ännu ej fällt det första håret', 'gulblack häst (voikko)', *ternikkovarsa*, *ternivarsa* 'späd fålunge', li. (Sj.-Wied.) *tern sēmda* 'viell. Buttermilch'. Seega oleks ka sõna praegune tähendus eestis juba algsoomeline. Sõna *terne* on H. Ojansuu, LSBK 58, küsivalt rinnastanud järgneva [2] eL tüübiga (*t*)*sâr*, paralleelidena tuues seesuguseid *rn* ~ *r* vaheldusi nagu e. *sâr*, s. *saari* ~ s. *saarni*, s. *hirnua* ~ *hirua*, s. *saarna* ~ aun. *suaru* jt.; eL *ts-* ~ eP *t-* kohta võiks aga võrdluseks nimetada eL *tsärgē* ~ eP *tärgē*, eL *tsilk* ~ eP *tilk*, eL *tsorkkama* ~ eP *torkkama*; teatavaid raskusi pakuks siin siiski ehk sõnade vokalism (eP *e* ~ eL *ā*). Kui tüüpisid [1] ja [2] tuleks eraldi hoida, võiks viimase sõna tähenduse arenemisele valgust heita ehk Võ *pīm lāt tsāru* 'piim läheb (keetes) kokku'. Tüübid [3], [4] ja [6] on etümoloogiliselt selged. Tüüp [5]-nda puhul vrd. samas murdes *rõhk vili* 'toores vili (mida võimatu veel lõigata)', *r. leib* 'puudulikult hapnenud, seega küpsetamiseks kõlbmatu leib', Wied. Wb. *rõhke piim* 'halbsaure Milch', *rõhke* = *rõhk* g. *rõha* (d) = *rõõhk* g. *rõõha* (d) 'saftig, weich, halbreif oder noch nicht trocken gedörnt (von Getreide)'.

1 HaljO. 2 Lüg, Jõh, VaivS, VaivP (*erne pīm* on rahva etümoloogiline moonutis, kuna keedetud ternes-piim teradeks kokku läheb). 3 VaivS. 4 Kark, Kod. 5 Hel. 6 Tarv. 7 NõP. 8 Karl, Râp. 9 Ran. 10 Rõn. 11 Kam, RanP. 12 SetO, SetL. 13 Ris, Kull, TüS, Koe, Saa, VN̄gK, Torm, Kur, TMAVas, NõP, KamR, Võ. 14 VN̄g, Lüg, Jõh, Vaiv. 15 Kihn. 16 Karl, Râp, Võ.

V. Haigused. — Maladies.

72. 'Petite vérole, variole', 'Pocken, Blattern'.

Tarvitusel on: 1. eP *rõuged*¹ ~ *rõugõd*² ~ *rõuged*³ ~ *rouged*⁴; — 2. Hm ja Srm *rubid*⁵; — Vilj pl. *rubid* ~ *ruid*; — 3. JõhK *poposkad*, KodN, KodK *poboskid*, Wied. Wb. järgi Viri-l ka *pobudid*; — 4. Vaiv Kulgu *ruigod*; — 5. eL põhja- ja loodeosas *nõstme* jne.; — 6. eL (Võrm) *heñne*'; — 7. eL *pokkà* ~ *pokka*'; — 8. eL (Har) *ua*'; — 9. Karl-s *lätsä*'; — 10. Wied. Wb. järgi Alut-s *ruuged* = *rõuged*. Vt. kaartisid lk. 95 ja 116.

Sõnal *rõuged* 'rõugelaigud, rõugetõbi' (nom. *rõuge* haruld., varemalt vist **rõuue*: *rõuged*, vrd. veel Kull *rõuues* 'rõuge täpp, r. arm') ei ole vasteid sugukeeltest teada. E. *rubid*, vrd. ka s. *rupi* g. *ruven* 'Schorf, Krätze, Pocken', *rupinen* 'schorfig, krätzig', karj. *rubi* 'rupi; rokko', *ruvet* ~ *ruven jälet* 'rokonarvet', aun. *rubi* 'rokko', veps. *rubi* 'kärn', on teatavasti vanem germani laen (< germ. **hrubī*-, vt. Mikkola, FUF I 182). Varemalt on sõna ka Eestis olnud

¹ Muh, LNg, Mar, Kull, Märj, Kos, HJn, Kuus, Kod, Koe, VJg, Sim, Lüg, VaivR, Torm, Lai jne. ² Kihn. ³ RidE, Ris. ⁴ KuusJ, KuusP, VNg, VaivS, VaivK. ⁵ Rõi, Phl, Käi, Em, Kih, Ans, Jäm, Karj, Jn, Põi.

laiema ulatusega, nagu väike *rubid*-saareke Vilj-s näitab, kuid vististi esialgses, laiemas tähenduses 'kärnakene, haiguslik laik ihul' nagu veel praegu Srm-l¹. Idapiiridel esinev *poposkad*, *побоскид* tüübi substraat on vististi mingi vene murd. * *бобошки* (sõnast *бобы* 'oad'). Nähtavasti ainult ühes Vaiv külas (Kulgu) tuntud *ruigod* on samuti laenatud, vrd. ingE *ruikot*, vadJ *ruikko* 'rõuge(haigus)', *ruikò sihad* 'rõugearmid', millede algkuju on arvatavasti **ruikko*. Tm, Viljm, Pm *nõstme* ~ *nõstse* jne. on muidugi derivaat verbist eL *nõsema* = eP *tõisma*, eL *nõstma* = eP *tõstma*, tähenduslikult vrd. osalt saks. *Pocken*, algühendus siis öieti 'paise(kese)d', ja *Blattern*, mille esialgsem mõiste on 'Blasen, Bläschen'. Täiesti mõistetavad on ka piltlikud nimetused: eL *heerne*², Karl *lätša* ja Har *ua*, viimane sõnast *ubà* 'Bohne'. EL *pokka*, *poikka* (SA *boikka*), eP (Wied.Wb.) *pokk* g. *poki* 'Pocke, Narbe, Unebenheit der Haut', samuti kui li. (S-te) *boikkad*, on muidugi laen, kas saksakeelest (*Pocke*) või alasaksast (*pokke*). EL keelealal näikse sel sõnal erilisi kalduvusi olevat avarumiseks, niihästi põhjapoolt samuti rõhutatud *nõste* ~ *nõstme* kui ka Võrm *heerne* kulul. Paiguti (TarvM), teise sõnaga kõrvu satudes, on selle tüübi tähendus erinenud: 'mustad rõuged'.

Nagu ülalesitatust selgub, ei leidugi eesti keelealal kõnesoleva haiguse nimetust, mis samas tähenduses tagasi läheks kindlasti algsoome aega³. See on ka arusaadav, kuna võimalik on, et rõugetõbi Kesk- ja Ida-Euroopas pole mitte eriliselt vana (enne 1000 a. araablaste vallatud Hispaaniast laiali lagunenu? vrd. J. Hoops, Reallex. d. Germ. Altertums. s. v. *Blattern*). Sõna *rubid* kohta võiks algsoomelikkust siiski oletada, kuigi teisalt täiesti loomulik on selle sõna paralleelne semasioloogiline arenemine eri sugukeeltes.

¹ Wied. Wb.: *hel'kijad rubid* 'Scharlach', *lätša sugu r.* = *suured r.* = *tule-laasi moodi r.* 'Pocken', *leet-r.* 'Masern', *pisukesed r.* 'Frieseln', *tuule-r* 'Windpocken'.

² *herned* 'rõuged' võiks olla varemalt tuntud ka paiguti eP-s, vrd. G ö s.: *pocken* / *hirne többe* / *roucet* (lk. 324), kui selle teate algallikas pole mitte J. G u t s l. (*Pocken Herne többe*), mis väga tõenäolik.

³ Muis lähisugukeeltes: s. *rokko* 'Pocken' ~ veps. *rok* 'rõuge, rõugetõbi'.

VI. Perekond. — Familie.

73. 'Père', 'Vater'. — 'Grand-père, aieul', 'Grossvater'.

Et lapsed endi vanaisa (resp. vanaema) nimetusena kuulevad oma vanemailt kõige harilikumalt sõna 'isa' (resp. 'ema'), siis on täiesti arusaadavad teatavad segimineked nende kahe põlve vanematenimede vahel, samuti ka asjaolu, et paljuis keeltes vanaisa (ja vanaema) jaoks erilised nimetused puuduvad, kusjuures eri vanuspõlvede nimetusi harilikult eraldatakse teatavate atribuutidega.

'Isa' ja 'vanaisa' tähenduses on eestis tarvitusel järgnevad nimetused: 1. eP-s *isä* ~ *isä*, eL-s *esä* ~ *ezä*; — 2. pea terves eP-s (mahaarvatud Alut) ja eL lääne- ja põhjaosades¹ *tät* g. *tädi*² (~ g. *tädi*³) ~ *toat* g. *toadi*⁴ ~ *taet* g. *tädi*⁵ ~ *toæt* g. *toadi*⁶ ~ *tät*⁷ g. *tädi* (~ g. *tädi*) ~ *toat* g. *toadi*⁸ ~ *tuät* g. *tuadi*⁹ ~ *tuat*¹⁰ ~ *tatta*¹¹; — 3. Virm-l ja Kuus-s *äi* g. *äijä*¹² (~ g. *äijä*)¹³ ~ *äijä* g. *äijä*¹⁴ 'vanaisa'; — 4. Muhus, edela-Lm-l, pea tervel Pm-l, kesk-Viljm-l, Kod-s ja Vas-s¹⁵ *ät*¹⁶ g. *ätti* (~ g. *ätti*) ~ *ät*¹⁷ g. *ätti* (~ g. *ätti*) ~ *äit* g. *ätti*¹⁸ ~ *ät* g. *ättē*¹⁹, vrd. kaarti lk. 95; — 5. G ö s. (lk. 420) järgi näikse vanemal ajal tähenduses 'isa' olnud tarvitusel veel *kõü*: Vater / (pater) *Ïffa* / *Taat* / *Rouw*. GrosVatter / *Ïffa* *iffa* / *wanna* *fouw*; — 6. Wied. Wb. järgi *ell* g. *ella*²⁰ (SW) 'Gross-

¹ Negat. teat.: Käi, Vig, Vel, PJg, Vänd, Äk, TMaVe, Puh, Kam, SanP, Karl, Röp, SetL. ² Phl. ³ KuusJ, KuusP ('isa'), VNg. ⁴ Jn, Pöi, Han. ⁵ Jäm, Ans, Kärl, Rid, Mar, LNgK, KullO, RisV. ⁶ Muh, Ris, LNgS. ⁷ Kir, Lih, Tös, Tor, PÄM, Hä, MärJL, Kos, HJn, Kuus, Kad, Halj, Rak, LaiJ, SJnP, ViljV, KJn, Pai, Hel, Ran, TMaVo, VöS, SA. ⁸ Hag, Ju, HJnP, Pee, Pil, Põlt, LaiK. ⁹ Kihn. ¹⁰ Kod, Rap. ¹¹ Vaiv [v] ('isa'). ¹² Kuus, VMa, Sim, Iis. ¹³ Lüg, Jöh. ¹⁴ VNgK, Vaiv. ¹⁵ Negat teat.: Käi, Phl, Jn, Karj, Pöi, Ans, LNg, Rid, Kull, Märj, Vig, Vel, Kir, Lih, VarbS, PJg, Vänd; Hrm, Jm, Virm; Hel, SanP, Puh, Äk, MMg, Lai, SetL. ¹⁶ Muh, Kihn, Hä, Hall, Kõ, ViljP, KJn [u], Pai, Tarv ('isa'). ¹⁷ Varb, Tös, Aud ('isa, pereisa'), Mih (id.), Kihn ('isa'), Tor ('vanaisa'), Vas ('vanataat'). ¹⁸ Kark ('isa'). ¹⁹ ViljP ('taat, isa'), VilJT (id.), Kod ('isa'). ²⁰ Negat. teated: Ju, Amb, Märj, Vig, LNg, Kihn, Ans, Jöh, Kark.

vater, Aeltervater', *ella-taaf*, *e-isa* dass., *ella-eit*, *e-memm*, *e-ema* 'Grossmutter', vrd. ka Hupel¹¹: *ella* lieb. Schm. r. d. e. *eidefe* 'Herzens Mütterchen' r.; — 7. *vâr* g. *vâri*¹ ~ *voâr* g. *voari*² ~ *vâr* g. *vâri*³ 'vanataat, vanamees', Wied. Wb. 'Vater, Greis, alter Mann', *oh vana sõbra-vaar* 'ach alter Freund', *vaat-ja moor* 'der Alte und die Alte', *vatsa-vaat* 'Dickbauch'⁴ (vrd. ka Wied. Wb. *vaat* g. *vaari* [d] 'Mütterchen').

Tüüp *isä* on teatavasti juba s.-ugri aega ulatuv sõna ja selle algsoome tähendus on 'Vater' (ja 'Männchen, männlich'), nagu eestis ka praegu (vrd. ka E. A. Tunkelo, FUF XIII 118—9). Tähenduses 'Grossvater' tarvitatakse *vanaisa*, *isaisa* (viimast teise isiku *vanaisa* kohta) ja (Wied. Wb.) *ella-isa*. — E. *tat*-tüübil⁵ on sidemeid ka muis lms. keeltes ja isegi kaugemal: s. *taatto* 'fader (isä)' *taata* 'Abol. [= Turu murdes] pater non nisi in ore puerulorum', 'Papa' ~ *taati* 'fader', *suurtaati* 'farfader' (Lönnr. Lisäv.), viimane nähtavasti laen eestist (Ojansuu, SKTT I 187), karj. *toatto* 'isä, pappa', karjP 'miehen isä, appi', aun. *toatto* 'isä', vepsL *tat* 'isa', li. *tähti* 'isa', *vana tähti* 'vanaisa'; vrd. ka mrd. *fete*, *tita*, *taata* 'Vater' (Paasonen, MChr. 141)⁶. Algs. tähendus näibki olevat 'isa'. Eestis esineb sel sõnal peale tähenduse 'Vater' veel täh. 'vanamees, Greis'. Vrd. ka (Wied. Wb.) *vana t.* 'Grossvater, Donnergott'. Paiguti (Kuus) on teateid, et vanemal ajal olnud *t.* tähenduses 'Vater' ainuline ja üldine nimetus, kuna *isä* olnud haruldane. — Kirdemurrete *äi* esineb ainult tähenduses 'vanaisa, vanataat', vrd. ka vadjJ *äi* id. (mujal vadjas *ädiä* 'palju' ja 'äi'), s. *äijä* 'Greis, Alter, Grossvater, Ehemann', mille algühendus näikse olevat 'suur' (vrd. art. 1, lk. 4.). Muudes e. murretes tuntud tähendus 'Schwiegervater' on selle sõna semasioloogilises arenemises vist kõige hilisem aste (juba Gös-1 375: Schwieger Vatter / [socer] *ᚱᚾ* / *ᚱᚾast*). Jääb küsida, kas on kirdepoolne *äi* tähenduses 'vanataat' laen soomest või esindab see, soome, ing. (ja vadjja?) toetusel püsinud, varemalt üldestilist aset. — Samuti algs. aegne ja vanemgi nimetus on tüüp [4] *aṭ* ~ *äṭ*, võrd. ing. (Kuj.) *ätti* g. *ädin* 'isa', s. *ätti* 'fader (isä)' ~ *ati* g. *atin* (~ g. *adin*) 'Schwiegervater' (häälikuliselt vrd. *kip* ~ *kibü*, s. *lappo* ~ e. *labü*, *māk* ~ *mäoi* jne., vt. art. 'Petite

¹ Tor. ² JMd. ³ Hä. ⁴ „Vaar“-sõna kohta negat. teated: Ans, Püh, Käi, LNg, Amb, Jõh, Kark, Hel, SetO.

⁵ Vrd. ka N. Anderson, Wandl. 101—2, kus leidub rinnastusi kaugeimate sugukeeltega.

⁶ Sõna on laenatud ka rootsE murretesse kujul *dād* 'fader'.

meule'), mrdE *ata* 'Grossvater; Greis' (Paasonen, MChr. 61)¹. Praegune e. tähendus on harilikumalt 'isa, pereisa', paiguti ka 'vanaisa', milledest esimene võikski ulatuda algsoomeni. — Algsoome ulatuva *kõõ*-nimetuse varem tähendus on vist olnud 'vana olevus, vanake', esialgu aga 'surnu hing' (vrd. lk. 3—4). — Kuna *ell* g. g. *ella* 'Grossvater, Aeltervater' kohta praegusest kõnekeelest tunnistus puudub, tekib kahtlus, kas see nimetus üldse faktiline on ja mitte abstraheritud pole (Wiedemanni poolt?) rahvalauludes esinevast stereotüüpselt ütelsest *ella* (*hella*, *ellä*) *taadike(ne)*, e. *eideke(ne)*, kus *ell* (*hell*) tähendab 'õrn', 'zart, zärtlich'? Sugukeeltest ei leidu igatahes mingit tuge sellele küsitavale tüübile *ell* 'Grossvater'². — E. *vâr* 'vanataat, vanamees' (Wied. Wb. 'Vater, Greis, alter Mann'; varemates sõn-s puudub) ja s. *vaari* 'pater, avus senex reverendus', 'Vater Grossvater, Greis' sõnade substraat on rootsi *far* (familj.) = *fader* 'Vater'.

Kokkuvõttes oleks siis 'Vater, Grossvater'-nimetuste esialgne järg olnud eestis järgmine: tüüp [1] *isâ* 'Vater', muude nimetuste seas stiililiselt kõige neutraalsem, kõige vähemini evokatuaarne; tüüp [2] *täi* 'Vater', kuid vististi enam lastesõnana ja meelitusnimena (vrd. umbes samakõlalisi isa-nimetusi i.-eur. keeltes!); arvatavasti ainult murdeti tüüp [4] *al* ~ *äl* 'Vater', jällegi vist affektiivsena nimetusena (vrd. samakõlalisi isanimesid i.-eur. keeltes!); üld-eestiliselt tüüp [3] *äi*, tähenduses 'Grossvater'(?); tüüp [5] *kõõ* 'vanem mees, isa', eP läänemurretes? — Hiljem on laenatud neile lisaks veel rootsist (Rootsi aegu, või varemalt, Eesti rootsi murretest?) *vâr* 'isa', siis 'vanamees'. Kas ka nimetus *ell* 'Grossvater' on esinenud, jäägu esialgu otsustamata.

74. 'Mère', 'Mutter'.

Tähenduses 'mère' on eestis tarvitusel järgmised nimetused: 1. üld-eestiliselt eP *emâ*³ ~ *emä*⁴, eL *emâ*⁵ ~ *imä*⁶; — 2. eriti eP

¹ Vrd. ka Anderson, Wandl. 101, kus leidub rinnastusi kaugemate sugukeeltega.

² Sõna *ell* eksistentsivõimalust toetab järgmine lause Kreutzwaldil, Ma-ilm ja mõnda, IV 127, 1: „... *tui olletfime* ... *naddubele* ja *tüddibele* ja *tõitfuggu* *elledele* *ifeäraniš* *terwišib* *lättitanud*.”

³ Jäm, Ans, Karj, Rõi, Kull, Marj, Kars, Tõs, Mih, Tor, Ris, Kei, Jü, Ju, HJn, Jõe, Kuus, KadP, VJg, Sim, Iis, Amb, Koe, Tü, Torm. ⁴ LNg, Vig, Varb, Kihn, JuKu, KuusJ, KuusP, Jõh, Vaiv. ⁵ Vilj, Tarv, Kark, Puh. ⁶ Põ, Ráp, Rõu, SetO, Lu.

lääneosas *eṃ* g. *eṃmē*¹; — 3. eP-s ja eL põhjaosades *eiṭ*² g. *eiḍē* (g. *ēḍē* ~ g. *eiḍi*³) ~ *eiṭte*⁴ jne.; Wied. Wb. tunneb veel eL *āde* g. *āde*; — 4. arvatavasti ainult eP-s ja paiguti eL kirdepoolseil äärismail *meṃ* g. *meṃmē*⁵ ~ *māṃ* g. *māṃmē*⁶; — 5. peamiselt eP lääneosades ja paiguti eL-s *nāṃ* g. *nāṃnē*⁷ (~ g. *nāṃni*⁸) ~ *nāṃ* g. *nāṃni*⁹ ~ *nāṃ* g. *nāṃnē*¹⁰ (~ g. *nāṃnā*, San) jne.; — 6. eP-s ja eL-s noorema sugupõlve, eriti linnarahva keeles *maṃmā*, paiguti eP-s ka vanemal rahvapõlvel *maṃma*¹¹; — 7. rahvalauludes *eṃ* g. *eṃnē*, dim. *eṃnekkene*; — 8. ainult Ris-l *naṃ* g. *naṃnē* [v]; — 9. Wied. Wb. järgi *vaar* g. *vaari* (d) 'Mütterchen'.

Sõna *emā* on teatavasti juba uuraliaegne nimetus (vrd. Paasonen, Beitr. 12, 137) ja esineb ka muis lms. keeltes (s. *emā* ~ *emi* ~ *emo* ~ *emu* 'Mutter', karj., aun. *emā* 'emä, äiti', vadj. *emā* 'Mutter', li. *jemā* 'mummo, muori', Sj.-Wied. *jema*, *ēma*, *āma*, liS *jāma* 'Mutter', 'Weibchen von Tieren'). Praegune tähendus eestis 'Mutter' on kindlasti juba algsoomeline¹². Nimetus *eṃ* on algselt vist eelmisest sõnast lastekeelne kujundus, millena ta kohati praegugi veel püsib (KJn, VJg *eṃ aṃnā tiissi*, Kars), kohati aga esineb tähenduses 'ema, eit' (Kih, Karj, Vänd *tätti emme* 'taat ja eit, isa ja ema', VöS *tät ja meṃ*) või 'paks inimene' (Muh *siḍ uḍ igavene eṃ*!). Võimalik on niihästi selle sõna praeguste (vist isoleeritud) esinemisalade omaaegne ühendus, seega tähendatud nimetuse levimine esialgu ühest tsentrist, kuid teisalt pole ka võimatu selle lastesõna kujunemine võrdlemisi hilisemal ajal eri paikades iseseisvalt. — Kolmas tüüp (*eiṭ*) on teatavasti vana germani laen (Thomsen, GSI 161), kusjuures substraadiks on peetud gooti *aīpei* 'Mutter' (vrd. ka mäs. *eidī*, küs. *eide* 'Mutter', algselt n. n. „Lallwort“, vt. Fick, Vgl. Wb. III 2). Samas tähenduses esinevad ka selle sõna s. vasted: *äiti* g. *äidin* ~ *äit* g. *äitin* ~ *äitti* g. *äitin* jne. (vrd. ka Ojansuu, Neuph. Mitt.

¹ Kih ('ema'), Karj (id.), Muh ('paks naisterahvas'), Kars [lk] ('ema'), Vänd ('ema'), VJg [lk] ('ema'), KJn [lk] ('ema'). ² Kih ('abikaasa'), Ans [pilkes. naister. kohta], Kull, Vig, Kars ('vanem naister., ema'), Kihn ('ema'), Ris ('ema'), Jõe, Kuus, Koe ('vanaeit'), VJg, Vänd, Tor, Vilj (*vanā eiṭ*), Tarv [hvj], TormA ('vanaeit'), Puh. ³ Rõi [hvj]. ⁴ VNg ('vanaema'). ⁵ Kih, Ans, Vig, Ris, Sim, Pā, Tor, SIn, Vilj, Põlt, Kark [hvj], Kur, TMAVo, TMAVe, Puh, Vö. ⁶ RidE. ⁷ Mih, Vig, Han. ⁸ Ans, Karj, Kark, Hel, Kan. ⁹ Kark. ¹⁰ Muh, Vilj. ¹¹ Vaiv.

¹² Vrd. veel eestis semasioloogilist arendit 'peamine osa': Ans *laevā e.* = *l. āndur*, Tõs *pāḍi e.* (-pā) = *p. kīl* (*kīlū pā*), Lm, Hrm j. m. *veški emā-pā*, Mih *odrā, rukki emā* (-peā) jne. (vrd. ka Wied. Wb. s. v. *ema*, 3), samuti 'Gebärmutter'.

XIX 58—61). EL *äde*¹ peab H. Ojansuu, l. c. 61, edela-soome laenuks, mis on vaevalt küll tõenäollik; ennemini näikse see olevat kas laen msk-st (*edda* 'Grossmutter', vt. Fick, l. c.) või lastekeelne teisend sõnast *eit* (kuigi viimane näikse sügavamas eL-s praegu puuduvat; ka J. Gutsi. sõnastik ei tunne seda mitte). Tüübil *eit* võime eraldada praeguses keeles kolm tähendust: a) nähtavasti enam läänepoolseis murdeis *eit* = *emä* 'Mutter' (Ris, Kars, Kihn jne.); Kihnus nimetab ka vanem inimene oma (surnud) ema *miü eit*; paiguti eriliselt 'vanaema' (VNkg *eitte*), vrd. ka Gös. 302: des Weibes Mutter *Eyt*; b) 'vanem naisterahvas' (paiguti — Ans — ainult pilkesõnana), nii läänes kui ka idas, kusjuures tarvitatakse seda vahel isegi mitte emaks saanud vanema naisterahva kohta; c) kohati (Kih) 'naine (mehe seisukohast), abikaasa'. — Ainult eestis esinev tüüp *mem* ~ *mām* on kahtlemata uuem germani laen, vrd. küs. *memme* 'weibliche Brust, Mutterbrust' (kust uus. *Memme* 'Feigling'), siis 'mater, mulier' (vrd. Kluge, EtWb. ja Weigand, DWb. s. v. Memme), Gös-l, 292: *memmisch* [*Weibisch*]; oletatavasti on esinenud ka keskalasaksas *memme* 'Mutter'. Selle sõna tähenduses eralduvad praeguses eestikeeles kaks varjundit: a) algupärasem, pisut vananenud, enam lastekeelele omane 'ema' eP läänepoolsemais murdeis ja eL murrete põhja- ja lääneosades: Ans *mem ainnab lapsele lilli, taet ninq mem* [meelituss., lk], Rid *mām* 'ema' [v, lk], Vig *mem* 'oma ema, mehe ema, naise ema' (ka 'vana [harva noor] naisterahvas', naljatl.), Pä, Vilj *mem ja tat*, Kark, TMa (Puh?) *mem* 'ema'; b) vist rohkem idapoolseis eP murdeis (näit. Sim) ja ühiskeeles 'vana naine'². Tähenduse 'Mutter' kõrval (ka Hupel: *mem, me* 'die Mutter' r.) tunneb Wied. Wb. veel kolmanda 'Brudersweib'. — Viies nimetus (*nän* jne.) on teatavasti muistne, vähemalt soome-permi aega ulatuv nimetus (sürj. *noñ* 'Mutterbrust, Zitze', votj. *nonj* id., vt. Paasonen, Beitr. 250) ja esineb lms. keeltes nii esialgemas tähenduses 'emarind' kui ka hilisemas 'ema' (eriti lastekeeles; vrd. semasioloogiliselt lad. *mamma* arenemist): s. *nänni* ~ *nännä* 'Brustwarze, inde fig. mamma, mater', karj., aun. *nänni* id.,

¹ Negat. teat.: Puh.

² Kirjakeeles peegelduvad mõlemad tähendused: a) Klvp.⁴ V, 698: „Kaebas kadund eideksta, Metsa läinud m e m m e k e s t a“; E. Peterson, Ei ialgi! 5: „... perenaine, ergu näo ja tuliste silmadega m e m m“; J. Orgussaar, Teder mulle, 5: „M e m m (s. o. ema) õpetas mulle“ (ka rahvalauludes: „Emakene, m e m m e k e n e!“ näit. Vana Kannel II, lk. 335); b) A. Grenzstein, Mõttesalmid, nr. 265: „Mehi, mehi ihkan ma, M e m m e k e s i vihkan ma!“

vadjJ *nān* g. *nānnā* 'ema rind', li *nēna* ~ *nāna* 'tissi, nānnā'. Eestis näikse kohati esinevat ainult esimene (SetL *añna* 'näinā, Lu, Har, Kan *nān* 'Mutterbrust', Karj *lapš tahàv nāñni sâja*, Ans *añnā nāñni*), kohati ainult viimane (Kark *nāñni manù* 'ema juurde', Vilj *āt ja nān*; Hel, Kod, Muh, Ris), kohati aga mõlemad (Mih *õt ma añnān sōle nāñne! nān tulē sîja, añnā mōle imme!* samuti Vig, Han; SA *nān* 'Mutterbrust', 'noorik peale esimest last', SanLa *nān* g. *nāñnā* 'rind, nisa', 'lapseema'). Kas on tähendus 'ema' juba algsoomeline, või eri sugukeeltes parallelselt arenenud, on raske otsustada. — Maa noorema sugupõlve ja linnakeele *mañmā* on muidugi laen uusrootsist (*mamma*), mitte aga venest nagu vadjJ *mām* 'ema' [hellituss.]. — Tüüp [7] esineb nähtavasti veel ainult rahvalauludes: *me lõysi eñnē tegevetta, lõysi eñnē ikkevetta ... eñne kālī, kosti vaštu ... oh mō ēlde eñnekkene, mesimagus meñmekkene ... minā eñnelīta küüsü: emākkōjne, eñnekkōjne ...* jne. (kõik Karksi rhvl., autori kog.). Arvatavasti on see sõna sama, mis Wied. Wb. *enn* g. *enna*, dim. *ennakene* (pt [= rhvl.]) = *hell*, kusjuures tähenduse seletus põhjeneb vist võõriti mõistmisel. Sama tüüp esineb ka vadjas: *enne* 'Mutter' (puudub vadjJ-s) ja lapis: *ædne* id. (Ahlqvist, KW 209, vrd. ka Wichmann, FUF III, 104—5). — Tüüp [8] *nañ* on laen rootsE murretest (*nann* pl. *nannar* 'moder', vt. Freudenthal-Vendell, OESvD), vrd. [ka riigi-roots. murd. *nanna* ja sellekujulisi lastekeelseid nimetusi ka muis i.-eur. keeltes (vt. Hellquist, SvEtO s. v. Nanna). — Teade tüüp [9]-nda kohta on vaevalt küll eksaktne (vrd. art. nr. 73, tüüp [7]).

Algselt oleks siis eestis tähenduses 'Mutter' esinenud: stiiliselt kõige neutraalsema nimetusena tüüp [1] *emā*, *emā*, selle kõrval aga veel arvatavasti meelitusliku varjundiga [3] *eitte*, **eitti*, *eit* ja ilmsed hellitussõnad ja lastekeelsed nimetused [2] *eñ*, [5] *nāñ* ja [7] *eñ*. Tüübid [4] *meñ*, [6] *mañmā* ja [8] *nañ* on aga uued laenud germani keeltest, mis eestis on tarvitusele tulnud kõik enam-vähem affektiivsete nimetustena.

75. 'Frère', 'Bruder'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP *veñD* g. *veñnā*¹ (~ g. *veñnā*²) ja 2. eL, osalt ka eP *veli*³ ~ *veli*⁴ (eL g. *velē*, *vellē*, eP g. *veliē*,

¹ Hm, Srm, Muh, Lm, Pm eP osa, Hrm, Jm, Virm (ka Vaiv, ? Lüg), Tm eP osa, Viljm eP osa (ka ViljT). ² Vig, Kihn, JuKu, Mar. ³ Vig [v], Kod, Hall, Kark, Pai, Tarv, Hel, Puh, San, Põ, Rāp, SA. ⁴ Märj [v], TMa, SetO.

veñlë), J. Guts. Bruder *Welli* / e. Vt. kaarti lk. 95. Neist on viimane ses tähenduses juba algsoomeline, vrd. li. *veř* 'vend', s. *veli* g. *veljen* (harva ka *veljä* g. *veljän*) 'Bruder, Freund', karj. (Gen.) *velli* ~ (Kuj.) *veljä* id., aun. *velli* id., vepsL *vellën* 'minu veli', *veljesed* ~ *vell'esed* 'vennaksed' (selle kõrval *vejkõ* 'vend'), vadjJ *veř* g. *veñlä* 'vend'. Selle sõna esinemisala on peaaasjalikult küll eL, kuid ometi on tuntud *veli* paiguti ka eP murdeis: Kod *veli* pl. *veljiesed* (Ketunen, Kod. Kons. 89, 155), VaivS, VaivK *veli* [v], VaivR *veli* pl. *veljed*, *veljeksed* [v] (praegu haril.: *veñd* pl. *vennad*¹), JõhV *veli* [hl], Lüg *veli* [v], VNgK *veli* [hl], kusjuures Kod ja Alut *veli*-aladel praegu side näikse puuduvat (TormA-s ja TormT-s ainult *veñd* g. *veñnä*); ka Lm-l paiguti, vananenud sõnana: Märj *neitsi-veli* 'üks pruudipoolseist pulmapoistest, kelle kohuseks on m. s. pulmas hüüda: hõissa, hõissa, õe pulmad!', Vig *veli* pl. *veñled* '3—7 noorikupoolset poissi vanaaegsetes pulmades, kes peigmehe sugulasi esimesel pulmahommikul rehe alla, nooriku kirstu juurde toovad', nende hulgas *peä-veli* (kellel tunnuseks kaenla alt läbikäiv vöö); hariliku sõnana esineb tervel Lm-l siiski *veñd* g. *veñnä* (Vig g. *veñnä*). Nagu vanemate keeleliste mälestiste järgi XVI ja XVII as-st (Kullamaa vakuraamat, Mülleri jutlused, vrd. EK II 146)² võib otsustada, on olnud *veli* varemalt nii Lm-l kui ka mujal eP-s õige laialdaselt tarvitusel *veñd*-sõna kõrval, millest veel riismed järele jäänud Alut-s, Lm-l ja Kod-s. — Selle semasioloogiline ekvivalent *veñd* näikse esinevat eestis, sugukeeltega võrrelduna, esimesel silmitsusel täiesti isoleeritult. Oletades siiski selle dentaali analoogiliseks (esialgu **veñ* g. *veñnä*; vrd. ka sekundaarset *koñd* g. *koñnä* 'Frosch', loodepoolseis murdeis³), võiksime seda kõrvu seada soome sõnaga *venno* g. *vennon* 'sodes, sodalis, amicus, quäso', 'Freund, Kamerad', 'vox salutantium l. blande loquentium', *vennoiñen* dim. idem, *vennollinen* 'sodalis, amicus', 'freundschaftlich'. Mõlemad sõnad võiksid olla laenud rootsist (*vän* g. *vänner* 'Freund', vrd. ka norr. *ven* 'Freund', msk. *vinr*). Häälikuliselt vrd. e. *kelk* g. *keloù* ~ Kihn *kõlk* g. *kõloù* ~ s. *kelkka* ~ roots. *kälkke*, e. *kelm* g. *kelmi* ~ s. *kelmi* ~ roots. *skälm*, e. *penk* (~ *piñk*) g. *peñgi* ~ s. *penkki* ~ roots. *bänk*, teise silbi vokalisti kohta aga eriti e. *keř* g. *keñlä* ~ g. *kellä* ~

¹ Nimelt tagavokaalsena (*vennad*), alal, kus muidu vokaalharmoonia esineb.

² Stahl, LSp. 685: *Echt kui voit sinna ütlemä omma Welja wasto / Seifa Wend / minna tahañ se Pindo sinno Silmařt wotma; (lk. 675) tařtet heřfte / armat Weljat.*

³ Han, Mih, PJg.

g. *kellü* ja s. *kello*. Analoogiline *veñd*-kuju oleks kujunenud arvatavasti kohe algul, selle sõna rootsist (resp. rootsE murretest) laenamisel, või varsti peale seda, ajal kui **veñ* oli eestis veel õige kitsa-uluslik. — Nende sõnade vahekorra võiksime rekonstrueerida siis vast järgmiselt: algselt eestis ainult *veli*, nii eL-s kui ka eP-s; siis eP-s laenuna arvatavasti kohalikust rootsikeelest (*vänn* pl. *vännër*, Freudenthal-Vendell, OESvD) **veñ*, siis *kañd*, *käñd*, *rañd*, *mäñd* jne. eeskujul *veñd*, algselt tähenduses 'sõber', hiljem aga, arusaadava tähendusmuutuse tagajärjel¹, 'Bruder', mille kõrval *veli* püsib eP üldpruugis arvatavasti veel XVII as. alguni, kuid haruldub siis kiiresti (Gö.s. juba tunneb ainult *wend*, *wennalich*, lk. 149; Hupeli sõnastik nimetab veel *veli*-sõna eP-s haruldasena), täielikult alal hoidudes lõpuks üksnes veel Alut-s, vististi soome keele toetusel.

76. 'Sœur', 'Schwester'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP *õdè* g. *õè* ~ *hõdè* ~ *otè* jne.; — 2. eP (Srm) *sõsär* ~ *sõhär* ~ eP (Alut, Tm) *sõsär* g. *sõsara* ~ *sisär* jne. ~ eL *sõsär* ~ *sõzär*; — 3. eL (Pm, Viljm) *sõts* g. *sõtsi*. Vt. kaartisid lk. 95 ja 126.

EP *õdè* (Stahl, LSp. 703: *Öhðe*) esineb teatavasti ainult eestis ja seda on peetud lms. genuinseks sõnaks; mille baltikeeltest laenatud nimetus *sõsär* ~ *sisär* oleks muudest lms. keeltest välja tõrjunud (Thomsen, FBB 217). Hiljem on H. Ojansuu, Vir. XIV 141, toetudes e. *hõde* (Phl *höde*) kujule, oletanud *õdè* algkujuks **situ* ~ **setu* [ɔ: **sētu*], vrd. karj. *šeui/kku*, aun. *seu/kku* 'serkku', aun. *sevoitar* 'serkun lapsi', ing. *seukkoi* 'Vetter', ing. *siitto* 'õde' (ii oleks rahvaetümoloogiline muutus *siittää* 'sigitada' mõjul); algs. *s- ~ z- (>h-)* vahelduse puhul vrd. sama autorit, Vir. XIII 53—4, *i ~ ě* vahelduse puhul vrd. *sisär* ~ *sõsär*. Teisel arvamusel sõna algupära kohta on Setälä, Stufenw. 70, kes võrdleb e. *õdè* järgmiste ugri ja sam. sõnadega: votj. *uži* 'jüngere Schwester meines Mannes', ung. *öcs*, *öcse* 'jüngerer Bruder', murd. ka 'jüngere Schwester', vog. *is* 'jüngere Schwester', ostj. *ičex* 'jüngere Schwester' ja ?? sam. *ada* 'älterer Bruder; ältere Schwester'. Olgu küsimusega nõnda või teisiti, kindel on igatahes, et e. *õdè* pärandub juba algsoomest. — Tüüp *sõsär* ~ *sisär* (J. Gutsi.: Schwester *Ösſar/a*)

¹ Vrd. gr. *γνωτός* (vist = iri *gnáth*), esialgu 'tuttav', siis 'vend' (Schraeder, Reall.¹ s. v. Bruder).

danud sürj. sõnaga *sots* 'Schwester', teisi ülaltoodud lms. kujusid võrdluses ometigi nimetamata.

Tähele on pandav, et *sõsar*-alal on läänes (Srm) õige suur eksklaav, küsitav ainult, kas sel saarekesel varemalt on Lm ja Pm kaudu sidemeid olnud eL-ga. Olgu nimetatud, et läänlane Gös. tunneb mõlemaid sõnu: Schwester/[soror] *õdde* / *Gõffar* (lk. 374), Mutter Schwester / (matertera muhm) *totti* / *teddi* / *Emma fõffar*. Pm lõunapool Pärnut ja Torit näikse olevat igatahes küll eP murde uudismaa (sõnastikuliselt võrd. art. 13, 18, 32, 48, 65 jne.). Saarte, eriti Srm, laiemalt aga ka Lm murdeil on peale kõnealuse juhtumuse teatavasti õige tuntav arv ühiseid jooni eL murretega, nii sõnavaras (vrd. art. nr. 18, 31, 40, 58, 68, 73 jne.) kui ka häälikulises ehituses. Huvitav on ka *sõsar*-ala jätkumine pika ja kitsa pinena mööda Peipsi randu Alutagusesse, kus viimases s. ometi *õdē*-sõna võimsal surveel näib hinge vaakuvat. Vahepealsel maal aga, Tm eP osas, on kõrvuti eksisteerivate *õdē* ja *sõsar* tüüpide vahel sündinud semasioloogilisel alal tööjaotus, viimane tähendades 'Schwester', esimene aga 'Schwester des Vaters' (Torm, Kod, MMg¹), seega *õdē* = eL *sõtsē* ~ *sõdzē*. Esitatud geograafiline asetus kui ka osalt viimane tähendus lubavad oletada, et *õdē* on siin uuem, läänepoolt tulnud. Võiks isegi oletada, et tüüp [2]-e on varemalt üldtuttav olnud ka mujal eP-s, mida näikse tõendavat asjaolu, et Müller seda sõna tarvitab oma jutlustes tallinlastele: *Sittet ninč kanglet oma Rišti Welie echť Sefjara wafta omat* (lk. 89).

77. 'Fiancée, épousée, nouvelle mariée', 'Braut'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. terves eP-s ja eL lääneosas *prūt* g. *prūdi*² ~ *prūt* g. *prūdi*³ ~ *rūt* g. *rūdi*⁴ ~ *rūt* g. *rūdi*⁵ ~ *prutti*⁶ ~ *prūt* g. *prūdi*⁷: — 2. paiguti eP-s ja eL idaosas *nōrik* g. *nōrikku*⁸ ~ *nuōrikko*⁹; — 3. eL idaosas *mōrsja*¹⁰ ~ *mōrsja*¹¹ ~ *mōřja*¹² ~ *mōřza*¹³ ~ *mōřza*¹⁴ ~ *mōřsi*¹⁵ ~ *mōřsa*¹⁶, Wied. Wb. *mōrs* g. *mōrsi* ~ *mōrsi* g. *mōrsi* (A). Vt. kaarti lk. 95.

¹ Äk-s ja Pal-l siiski *õdē* = *sõsar*.

² Kull, Märj, Kei, Jü, HJn, Torm, Puh, SaaJ, Hall. ³ Vig [u], Kāi, Vänd, Pām [u], Hä, Koe, TMa, Rōn, SanP, Kan [u]. ⁴ Kih, Püh, Muh, Hel. ⁵ Tarv, SJnP [u], Pai [u]. ⁶ VNgK, Vaiv [u]. ⁷ Lüg, Jōh. ⁸ Muh, Vig, Pām, SJnP, Pai, Hall, Kark. ⁹ Vaiv. ¹⁰ Puh, TMaVo, SanP, SanLa. ¹¹ TMar, Rōn [v], Pō, Rāp. ¹² SetL, SA. ¹³ Vas. ¹⁴ Lu. ¹⁵ LügP [v], Jōh [v]. ¹⁶ Karl.

Tüüp [1] (Gö s. lk. 147: Braut / Pruht / morfi), nagu ka li. (Sj.-Wied.) *brät*, *brät* (ja lä. *bruhte*) on teatavasti uuem germ. laen¹, vrd. müs., küs. *brüt* 'Neuvermähle', roots. *brud* 'Braut am Hochzeitstage'. — Nimetus *nōrik*, mille harilikum, üldestilisem tähendus on 'noor, veel mitte sünnitanud naine' (Karj, Mar, Ju, Amb, Torm, Hel, Hä², Kihn, Lüg, VNg, Põ jne.), näikse tähenduses 'Braut' vananevat ja uuema [1] tüübi ees taganevat (Muh, Vig, PāM, SJnP, VaivU). Selle algs. tähendus on vististi 'noor naisterahvas', vrd. s. *nuorikko* 'ungmor' (en mñads tid'), pluur. *nuorikot* 'de nygitta', li. *núorki*, *núoriki*, liS *nuorki* 'jung; junger Mensch', kuna vadjJ *nōrik* 'mōrsja (enne pulmi ja pulma aegu); noorik' võiks olla tähenduslikult arenenud eestile parallelselt. — Muudiski lähem. sugukeeltes esinev tüüp [3] (vrd. s. *morsian* g. *morsiamen* 'Braut', vepsL [Kett.] *mořžā* ~ *mořžā* 'naine', veps. [Set.] *muřžāin* 'nuorikko') on teatavasti laenatud balti keeltest (< **martiā*- 'Braut etc.', V. Thomsen, FBB 199). Wied. Wb. järgi on sel sõnal ka veel tähendus 'erwachsenes Mädchen'. Varemalt on *m.* kahtlemata olnud üldestiline, vrd. Alutagusest nooteeritud kujusid (ka Wied. Wb.) *mōrs* ja *mōrsi* ning Gö s. *morfi*³ ja Stahli (LSp. 572): *šheft Peidmeeheft Arm oma Morfija wašto*, (ib. 234) *armas Morfi*. Pealetungiva *prūt* sõna survele on selle tähendus kohati pisut nihkumas: SanP *m.* 'armastatud tütarlaps, armuke (enne kihlust)', *prūt* 'mōrsja (kihluse järgi)'. EL-s on sõna registreeritud juba J. Gutsi-1: Braut *Morfi* / a⁴.

¹ Laenu kroonoloogia suhtes olgu tähendatud, et sõna *Braut* saksa kirja-keelde tähenduses 'Verlobte' näikse tunginud olevat idakesksaksa murretest alles XVI aastasajal (vrd. Kluge, EtWb. s. v. Braut).

² HāO: 'noor naine, umb. 1 a. peale pulmi (ka siis, kui naisel enneabiellu-aegne laps on)'.

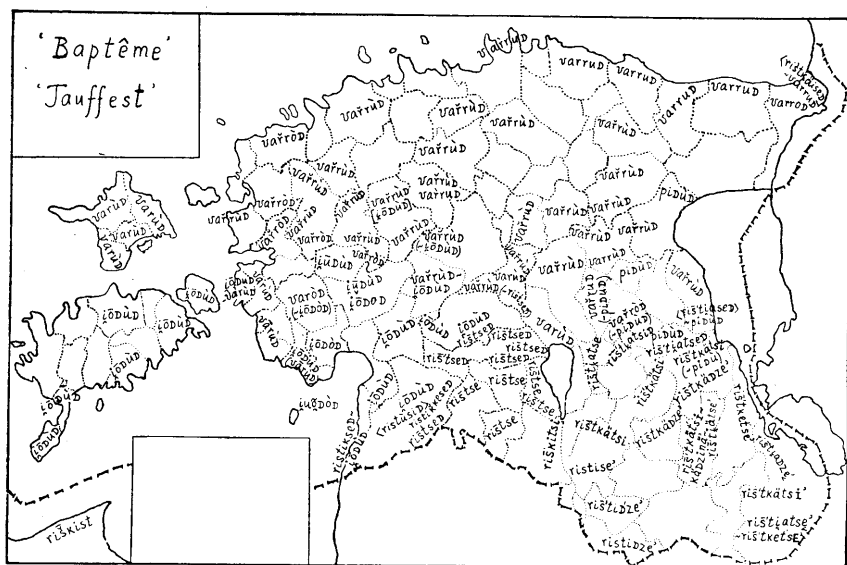
³ Gö s. teade võib siiski tsiteeritud olla Gutsi. järgi.

⁴ Muudes lms. keeltes esineb veel: s. *antilas*, karj. *andilas*, aun. *andilas* 'antilas, morsian'.

VII. Kombed. — Coutumes.

78. 'Baptême, repas de baptême', 'Taufe, Tauffest, Taufschmaus'.

Ristimistalituse ja sellele järgneva pidustuse nimetustena on tarvitusel: 1. eP valdavamas osas pl. *vaŗrũd* ~ *varũd* jne., 2. eP edelaosas pl. *ĩdũd*, 3. eL-s (osalt ka eP lõunapiiridel) pl. *ristse* ~

ristkũdze' jne., 4. eP kaguosas pl. *pidũd*, 5. ainult Põ-st atesteeritud pl. *kãdzĩnã*'. Vt. kaartisid lk. 95 ja 129.

Sõna *vaŗrũd* (G ös. 256: *lapse warrut*) on, nagu prof. L. Ket-tunen (EKirj. XIV 56—60) on otsustavalt näidanud, tuletis sõnast e. *vaŗB* g. *varvã* (~s. *varpa* ~ *varpu*; laenatud balti keeltest), ja näikse olevat seesugusena lapsesünnile järgneva, mingi algsoome-aegse kombetalituse nimetus, vrd. s. *varpaiset* ~ *varpajaiset* 'trak-

tering vid barns födelse', mis hiljem oleks siis eestis aplikeeritud lähisele ristiusutalitusele. Sõnus *jõdud* ja *pidud* on meil tegu alg-selt üldisemate nimetuste tähenduse spetsialiseerumisega, kusjuures sekundaarse, kitsama tähenduse kõrval püsib samul murdealadel ka esialgne tähendus 'joomaaeg, pidutsemine'. Tüüp [3] *ristse* (J. Gutsi.: Kindtauffe *Ristjase*) on meil ühine mitmete lähemate sugukeeltega, vrd. li. *riškist*, vadj. *risittemin*, s. *ristidiset*, ingE *ristijäiset*, *risteiset*, *risteiset* (kust laenatud on VaivK [v] *ristjälised*), aun. *risliezet* id., mis nähtavasti on kõik eri keeltes iseseisvalt, parallelselt tuletatud. Haruldaselt esinev tüüp [5] on arvatavasti identne Wied. Wb. sõna-dega *kätsin* g. *kädsina* (d) 'Knarren, Knirren, Quieken', *kädzä* g. *kädzä* (d) 'Lärm, Durcheinanderschreien, Streit', *kädzätämä* (d) 'durch einander schreien, lärmen, streiten' jne., seega siis vist võrd-lemisi uus, enam naljatlevale kõnestiilile omane nimetus (vrd. tüü-pide [2] ja [4] semasioloogilist arenemist!)

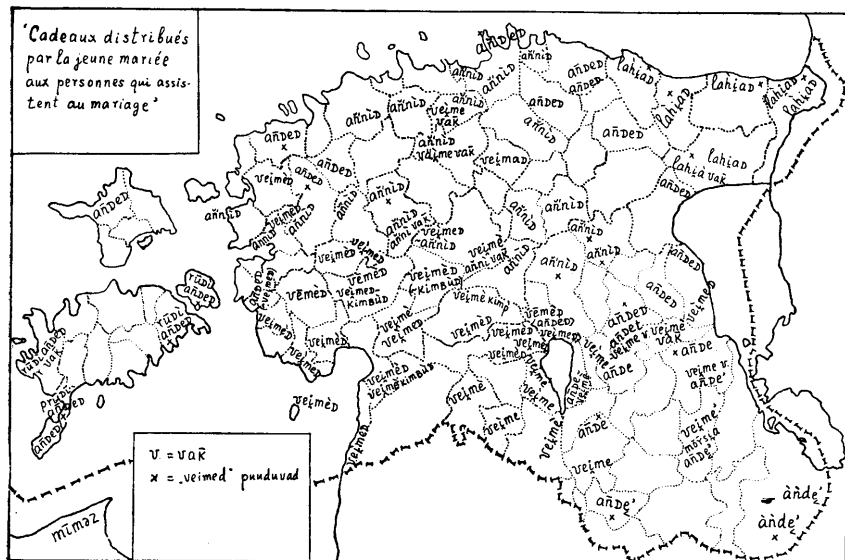
Tõenäolik on, et juba eestlaste erielu algul olid praeguste põhja-eestlaste ja vähe hiljem ka lõunaestlaste eelkäijail vastavalt tarvitusel tüübid [1] ja [3], kuna muud nimetused kõnesolevas tähenduses tulid tarvitusele hiljem, kõige uudsematena tüübid [4] ja [5]. Seda ole-tama sunnivad üleval esitatud arutlused ja sõnade geograafi-line ulatus.

79. 'Cadeaux distribués par la jeune mariée aux personnes qui assistent au mariage', 'Geschenke, welche die Braut bei der Hochzeit verteilt'.

Muistsetes Eesti pulmades oli ja on paiguti veel praegugi kombeks, et neiu valmistas omale enne pulmi aastate jooksul tea-tava (kirjatud) kirstu või vaka täie mitmesuguseid vähemaid keha-katteid ja ehteasju (kindaid, sukki, särkisid, vöösid jne.), mis ta siis, sajavanima kaudu, esimesel hommikul uues kodus pulmalistele välja jagas, viimastelt nende andide vastu saades rahalisi kingitusi. Nende jagatavate kingituste endi ja kinkide panipaiga — vaka või kirstu — nimetustena on eestis tarvitusel: 1. eriti saartel, kuid ka Hrm-l, Jm-l, lääne-Virm-l, Tm-l, paiguti ka Võrm-l, Set-s, Viljm-l ja Lm-l (*prüdi*, *rüdi*, *mõrsja*) *añded* ~ *añnid* ~ *añde*; *añde vak*, *añni v.* jne.; — 2. peamiselt Pm-l ja Viljm-l, paiguti ka Lm-l, Hrm-l, Jm-l, Tm-l ja Võrm-l pl. *vejmèd* ~ *veimed* ~ *vēmèd* ~ *vejmad* ~ *vejmè* ~ *veime* ~ *vejme*; *vejmè* (~ *vejme* ~ *vēmè* ~ *väjme*) *vak*, *v. kiršt* jne.; — 3. Alut-s *lahjad*, *lahja vak*; — 4. paiguti Pm-l (PJg, Vänd, Pä)

kimbud; — 5. Wied. Wb. järgi eL-s *kiil* g. *kiilo* (d) 'Brautschatz'¹; — 6. Wied. Wb. järgi eL-s *mõõl* g. *mõõlu* (d) 'Mahlschatz, Brautschatz'¹. Vt. kaartisid lk. 95 ja 131.

Tähendatud komme on teatavasti eriti karakteristlik eesti muistsetele pulmadele, kuid on tuntud ka liivlaste juures (*mīmāz*)², vadjalastel (*lahjēd*), vähesel mõõdul ka Soome Karjalas (*kihlakalut*), siis veel mordvalastel, votjakitel ja isegi, tõsi küll vähemal määral, mõnedel indo-eur. rahvastel (leedulastel, baierlastel, serblastel, suurvenelastel, itaallastel), vrd. S c h r o e d e r, Verh. d. Gel. Estn. Ges. XIII

307—14, 386—7. Seega näib see pruuk eestlastel olevat õige vana, ja selle nimetusi ootaks seepärast õige muistsesse aega tagasi ulatuvat. Ometi ei näi ülalesitatud sõnadest olevat ühelgi kaugemates sugukeeltes samatähenduslikka vasteid. Tüüp *añded* ~ *añnid*

¹ Tuntud ka eL rahvalauludes (Vana Kannel I, nr. 28, 9—12):

Tütterille, vaezille,
ala ilma armetuille,
anti ütsi kiilo kirstu,
kiilo kirstu, mõõlu vakka.

Samuti VK I, nr. 109, 14—15. Negat. teat.: *kiil* g. *kiilo* esinemise kohta: Puh, Kark, Kars, Vaiv.

² Liivlastel leidub ka teine nimetus: (germ. laen) *tīn* (vrd. ka e. *tiin* g. -i, -u 'Zuber, Kübel, Wanne etc.', s. *tiinu* 'mit Deckel versehene Balge'), *iema tieb tidarən tīnā* 'ema teeb tütrele veimevakka' (vrd. L. K e t t u n e n, EKirj. XVII 542).

(algselt 'Gaben, Geschenke') näikse esinevat ses spetsiaalsemas tähenduses ainult eestis. Pm *kimbüd* (~ *veimē k.*) on kujunenud muidugi sel alusel, et kingitused kirstust valmisseotud kimbukestena (paar sukki, kindaid, mõni vöö jne.) välja võetakse ja pulmalistele jagatakse. Võrdlemisi vana nimi näikse küll olevat Alut *lahjad*, vrd. vadjJ *lahi* pl. *lahjēd* 'veimed', vepsL *lahi* pl. *lahjad* 'pruudi kingitus pulmalistele' (vrd. s. *lahja* üldisemas tähenduses 'Geschenk, Gabe; Naturgabe; Bestechungsmittel', karj. *lahja* id., aun. *lahju* id.), ulatudes seega nähtavasti algsome, kuigi teisalt ka võimalik on, et sõna on eesti keelde laenatud soomest (ja vadjast?). Nende genuiinsete eesti-soome nimetuste kõrval leidub aga ainult eestis esinev tüüp *veimēd* ~ *veimēd* ~ *vēmēd* jne. (Gö.s. AS 147: Braut Kasten / *Weime Kirst*), mille oletatud algs. kuju **vedma* (või **vedmi*) on E. A. Tunkelo, Vir. XXIV 106, võrrelnud alggerm. 'kaasavara' nimetusega **vetma(n)*, mis tüvi leidub praegu ainult lääne-germ. keeltes (a.-saksi, mfriis. *wetma* 'der Kaufpreis der Braut', küs. *widen wideme* 'Brautgabe, was der Bräutigam der Braut giebt', praegune saks. *widmen* jne.); *dm* > *im* kohta vrd. e. *loim*, s. *loima* < algs. **loðma*, s. *Liimatta* < algs. **liðma*-. Samale seletusele on iseseisvalt jõudnud ka H. Ojansuu (vt. Vir. XXIV 107, l. alamärkus). Kuna Tunkelo seda sõna, tüve *e* tõttu, peab alggermani laenuks, oletab hiljem T. E. Karstens¹, toetudes kas. *e*-lisele kujule *wedeme* 'Wittum, Leibgedinge, bes. das, welches der Mann seiner Frau aussetzt' ja asjaolule, et tüüp [2] ainult eestikeelega piirdub, selle sõna lähtekeeleks kesk-alasaksa murdeid (**vedme*). Teisalt on aga L. Kettunen, EKirj. XVII 542, pidanud sõna omapäraseks: esialgu *veime vakk* < *väimehe vakk*. Viimase seletuse suhtes asuksin aga kahtlevale seisukohale järgmistel põhjustel: 1) Sõna on tuntud peaaesjalikult pluur. kujul (mida peaksin ka primaarseks) *veimēd* ~ *veimēd* ~ *vēmēd* 'mõrsja kingitused pulmalistele', gen. kuju *veimē*, *vēmē*, *veime vak* (*kirst*) on kõnes kindlasti haruldasem; seega võiks vaevalt küll *ai* > *ei* > *ē* muutumist seletada rõhuta oluga atribuutides². 2) Sõna esineb pluur. nom-s kaugelt sagedamini nõrgaastmeliselt: *veimēd* ~ *vēmēd*, *veimē* ~ *vēmē vak*, mis näibki olevat primaarsem. 3) Ka semasioloogiliselt pakub seletus raskusi: *veimēd* tähendavad nimelt kingitusi, mida pruudi poolt sajavanim jagab pulma võõrastele

¹ Fragen aus dem Gebiete der germanisch-finnischen Berührungen (Översikt av finska vetenskaps-societetens förhandlingar. LXIV. 1921—22, B, nr. 3), lk. 102.

² Kos *väime vak* (ainus autorile tuntud *ai*-line kuju) oleks ennemini seletatav rahvaetümoloogilise tugenemisega sõnale *väime* < *väimehe* (gen.).

(eestkätt küll väimehe vanematele), mitte aga väimehele. Need ärakaalumised sunnivad siinkohal meid esialgu ikkagi ühinema Tunkelo-Ojansuu-Karstens'i seletusega, pidades sealjuures siiski tõenäolikumaks sõna laenamist eestikeele erielu aegu kesk-alasaksast¹. — Tüübid [5] ja [6] on etümoloogiliselt selgusetud.

Kõige ülalesitatul põhjal võiksime rekonstrueerida eesti erielu kohta järgmise arengu: algselt vist ülddeestiliselt tüüp *añnid* ~ *añned* (kirdes siiski [laenuna?]) kindlasti algsoomeline tüüp *lahjad*; hiljem, umb. a. 1100 ja 1500 vahetõrgete laenatakse kesk-alasaksast *veimēd*; kitsamal alal (Pm) võetakse sellesse tähendusse spetsiaalselt veel nimetus *kimbūd*.

80. 'Noces', 'Hochzeit'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. terves eP-s ja ka eL lõuna- ja põhjapoolseil randemal, n. sg. *pułm* pl. *pułmād*² ~ *pułmā*³ ~ *pułmad*⁴; — 2. eL suuremas osas *sāja*⁵ 'pulmad' ~ *sajād*⁶ ~ *sāja*⁷ ~ *saja*⁸ ~ *sāja*⁹, ill. *sāja kuřma*¹⁰, *perā-sāja*¹¹, eP-s aga *pułmād*-sõna kõrval vähe differentseerunud tähenduses: *pułmā sajād* 'pulmalised, kes väljast sisse sõidavad'¹², *sājād* 'pulmarong'¹³, *sāja vanames* 'pulma vanem'¹⁴ ~ *saē vanōm*¹⁵ id., *saē rahvās*¹⁵ 'pulma rahvas' jne.; Wied. Wb. tunneb veel nom. sg. kujusid *saaj* (d [=eL]), *saa* (W [=Lm]), *saae*, *sāe* (O [=Srm]); — 3. eL äärmises kagus ja eL keelesaartel: n. pl. *hähä* in. pl. *hähh*, *hähki kaēma*¹⁶, *ähjä* 'pulmad'¹⁷, *hähä*¹⁸, Wied. Wb. *hähk* g. *häh* (d), *hähki minema* 'zur Hochzeit gehen' (puudub varemals sõnastikkudes).

Tüüp [1] esineb samas tähenduses ka mõnes lähemas sugukeeles: vadJ *puam* pl. *puame* (muud nimetused on tundmatud), karj. (Kuj.) *pulmat*. Sõna näikse olevat sama mis s. *pulma* Botn. 'malum fortuitum lādens, lāsio', 'Verletzung', *pulma huulesa* 'ulcus in labio, inde incommodum, impedimentum', 'Hinderniss', *laskee pulmia eteen* 'obstacula objicit', olgugi et semasioloogiline arene mine võõrastab: eestiski esinev tähendus 'Unruhe, lautes Treiben, Lärm' (Wied. Wb. peab seda sekundaarseks piltlikuks arendiks) ja soome oma võiksid olla küll algupärasemad. Vrd. ka L. Kettu-

¹ Hupe li esitatud kuju *vaimeb* (Läänemaalt) on vaevalt küll faktiline.

² Hm, Srm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm (lääneosa), Pm eP osa, Viljm eP osa, Tm eP osa (ka TMaVe). ³ Kark [u], Hall. ⁴ Alut. ⁵ KarkM, Hel. ⁶ TMaVo. ⁷ SanP, Puh. ⁸ SanM, Rāp, SetO. ⁹ Põ. ¹⁰ Kark, Hel, Rāp. ¹¹ Hel. ¹² Vig. ¹³ Kuus. ¹⁴ Vänd. ¹⁵ Kihn. ¹⁶ SetL. ¹⁷ SA. ¹⁸ Lu.

nen, EKirj. XIV 342 (alamärkus). Igatahes on sõnal tähendus 'Hochzeit' algsoomeline. Eestis on *pulmād* atesteeritud juba Gös-1: hochzeit / (halten) *pulm* / a / (*pidama*), hochzeit Lied / *pulma laul* / *meng* (lk. 240). — Tüüp [2]-sel leidub vasteid mitte üksnes lähemais, vaid vististi kõige kauemaiski sugukeeltes: s. *saaja* 'brudtärna', *morsiamen saaja* 'brudens hämtare', *saajallinen* 'bröllopsgäst', *saajanainen* 'brudsäta, brudens uppasserska, tjennarinna l. bispringerska vid bröllop (anses som en hederspost)', *saajarahvas* 'bröllopsfolk', *saajas* = *saajanainen*, *saajue* 'brudens l. brudgummens följe'¹; samatähenduslikka sam. vasteid vt. Setälä, Stufenw. 20. Ka see nimetus ulatub siis vähemalt algsoomeni. Eestis on sõna kirjalikult tunnistatud juba Ross-1 (*ᄀᄃᄆ ᄆᄀᄃᄆᄇᄆ ᄆᄀᄃᄆ ᄆᄀᄃᄆ*, lk. 86), J. Guts-1 (Hochzeit *Saja*) ja Gös-1 (Hochzeit-Führer / *Saja wannamb*, lk. 240). EP vanussõnus ja rahvalauludes esinevad s. ja p. parallelsõnadena: *Mis saeas saafse, se pulmas petafse* (A. Thor-Helle, lk. 347), „Käisin pulmassa mõnessa, Käisin sajassa sa'assa“ (M. Veske, ERhvl. I 63). — Viimane tüüp [3] on vististi ühendatav — eeldusel ainult, et eL -h-, -hk- ja -hj-lised kujud oleksid sekundaarsed, teistele tüüpidele (homonüümsuse eest põikamise tõttu) toetunud — järgmiste lms. keelte sõnadega: s. *hää* g. *hään*, *hää*t 'nuptiæ, convivium nuptiale, Hochzeit', *juon hää*tä 'nuptias bibendo celebros', *on häässä* 'nuptiis adest': Sing. non nisi in compos. *hää-vaattet* 'vestis nuptialis', *hää-runo* 'carmen nuptiale', *häinen*, *häällinen* 'hochzeitlich', karjP *heä* ~ *heät* 'hää', *aletah heätä pitöö* [karjL-s aga *svoadbo*]. L. Kettunen, l. cit., peab võimalikuks nende onomatopoeetset algupära².

Nagu selgub, on kõigi kolme nimetuse kohta võimalusi, et nad praeguses tähenduses põlvenevad juba algsoomest. Nende vahekord eestis varemalt ei ole ometi selge. Tüüp s. on enamalt esinenud täpselt 'pulmade' tähenduses üldestiliselt, mille kõrval aga eP-s tarvitati veel p. ja vist ainult paiguti eL-s h. Võimalik, et nad algselt on tähendanud pulma-tseremoniaali eri järkusid.

¹ Siia kuuluks ka li. *sāja* 'vehnänen' (= e. *saj* g. *sajja* 'Weissbrot') - *sāja leba* (vast eesti laen), seega algselt 'pulma leib', vrd. L. Kettunen, EKirj. XIV 341—3. Sealsamas on sõna *sajad* - *saaja*- jne. seletatud ka teisiti: tuletiseks sõnast *saama* 'bekommen' (vrd. ka Lönner!).

² Peale kõnesolnute esinevad lms. keeltes veel järgmised nimetused: li. *kāznagāḍ* - *kāzgāḍ* < **kansakunta* (L. Kettunen, EKirj. XIV 342), mis laenatud on ka lätisse: *kāhsas* pl. -u 'die Hochzeit', *kāhsugōhds* 'Hochzeits-schmaus, Hochzeitsfeier'; vepsL *svad'v* ~ *svarb* (< v. свадьба).

81. 'Funérailles, enterrement', 'Beerdigungsfeier, Begräbnis-schmaus, Begräbnis'.

Matmisele järgnevaid pidustusi kui ka matusetseremoniaali tervelt kutsutakse eestis kolme nimetusega: 1. eP-s *mãttused*¹ ~ *mãtošsed*² ~ *mãtušsed*³ ~ *mãttuksed*⁴ ~ *matuūsed*⁵ ja paiguti eL-s *mãttuse*⁶ ~ *mãtušset*⁷ ~ *mãttidZē*⁸ ~ *matjuse*⁹ ~ *mãttuse*¹⁰; — 2. *pẽijet*¹¹ 'matused' ~ (*mãttuse*) *pẽijē*, (vanasti) *sūoūse ku ẽŋge ãig tulli, p̃āle mĩhkle p̃āivā, sis tētti pẽijet* (p. sg.)¹² ~ *pẽijē* 'matused', *pẽijē ãig*¹³ ~ *pẽijē*¹⁴ ~ *pẽijē*¹⁵; Wied. Wb. tõlgib *peie* g. *peie* pl. *peie* (d) lihtsalt 'Schmaus, Festmahl'; — 3. Võrm-l ja Set-s *pũhte* 'matused (hommiku k. 8—10 ajal)'¹⁶ ~ *pũhte* 'matuse pidu', *mẽit kutsũtti sĩnnā pũhtelle*¹⁷ ~ *pũhtidZē* (~ *mãttidZē*)¹⁸ 'matused', Wied. Wb.¹¹ *pũhte* 7 pl. *pũhte* g. *pũhtide* (d) 'Beerdigungsschmaus'. Vt. kaarti lk. 95.

Tüüp [1], atesteeritud juba G ö s -l (Begräbnüs / [sepultura] *matuūš* lk. 128), on, samuti kui vadjJ *mättemized* 'matuse pidustused', li. (Sj.-Wied.) *matāmi* 'Beerdigung', derivaadina verbist *mãtma* 'begraben, beerdigen' võimalikult ehk eesti erielu aegne kujundus. — Sõnal *pẽijē* on sidemeid ka muudes lms. keeltes: s. *peija(ha)inen* 'genius mythol. malus, homines deludens, spectrum', 'mythol. böser Geist', it. pl. *peija(ha)iset* 'inferiæ, parentalia, epulum parentale in memoriam defuncti', 'Begräbnissfeier l. Mahl' (samuti *peijakas, peijakainen* 'idem genius', *peiko, peikko* 'mythol. böser Geist etc.'), liS *peijed* 'Begräbnisschmaus'. Sõna on teatavasti algs. aegne laen muin.-germ. keelest (germ. **faiγiaz* 'dem Tode nahe, eben gestorben', vt. J. J. Mikkola, Vir. IX 9, vrd. ka Bibl. Verz.). Karksis on sel sõnal püsinud veel õige vana tähendusvarjund 'surnu mälestuspidu sügisel, hingede aegu'. Üldisemalt on selle tähendus aga praegu laienenud terve matustalituse tseremoniaali peale. — Kuna veel praegugi paiguti (Set) on muistne komme alal hoidunud matuse järeldpidu pühitseda vara hommikul, on selge, et eL tüüp *pũhte* on sama sõna mis *pũhte* 'varajane hommikuaeg' (Ris *pũhte kõidō ãjāl*, Muh *omĩŋou pũhte ãēgas*, Ans *pũhte p̃āvā toũstēs*, p. *varā* 'enne päeva tõusu', *pũhte täht*, s. *puhde* g. *puhteen* 'Zeit des Wachens vor Tagesanbruch, Frühstunde'). Silmas pidades selle sõna kõnes-

¹ Püh, LNg, Kull, Hag, Ju, Tü, Koe, Mih, Vänd, Tor, Saa. ² Vig. ³ Muh, Torm, Lai, Kur. ⁴ HJn, Jõe, Kos, Amb, Sim. ⁵ Lüg, Jõh. ⁶ Kark. ⁷ TMaVe. ⁸ Har. ⁹ Hall. ¹⁰ Hall. ¹¹ TMaVo. ¹² Kark. ¹³ Hel, Tarv, Pai. ¹⁴ SanP. ¹⁵ SanM. ¹⁶ Põ, SetO. ¹⁷ Rāp. ¹⁸ HarT.

oleva tähenduse esinemist ainult eL-s ja sealgi õige kitsal alal, võiks seda pidada võrdlemisi hiliseks eestiaegseks semasioloogi- liseks arendiks.

Seega on eestis, nimelt lõunamurdeis, alal hoidunud varemalt vist üldestiliselt esinenud algs. nimetus [2] matmisaktile järgneva pidustuse kohta, mis ka eelmise talituse peale on laienenud. Tüüp *m.* aga, olgu algs. või eesti erielu aegse derivaadina, on algselt muidugi tähendanud ainult 'Begräbnis, Beerdigung', hiljem aga ka 'Beerdigungsschmaus', püsidest kitsamas tähenduses veel eL-s¹ (TMa, Har jne.), eP-s aga laienenud tähendust omades on ta vist välja tõrjunud varemini esinenud **peŕiəd*. Neile nimetustele on tähendusliku muutumise teel seltsinud vast alles uuemal ajal eL tüüp *puhtē*².

82. 'Petite fête villageoise', 'kleines Dorffest, Tanzfest'.

Külas, taluhoones peetavat vähemat tantsupidu kutsutakse eestis järgmiste nimedega: 1. eP läänes *klun̄kkar* (~ *klun̄kkpr*) g. *klun̄kre*³ ~ *krumppäl* g. *krumple*⁴; — 2. HJn-s *krēps* g. *krēpsi*, *läks krēpsile*; — 3. eP keskosas *karap̄* g. *karap̄pi*; — 4. eP kirdes *särü* g. *särü*⁶ ~ *särö*⁷; — 5. Alut-s *subrik̄* g. *subrik̄ku*⁸ ~ *suprik̄* g. *suprik̄ku*⁹; — 6. eP keskosas *iubi* g. *iubi*¹⁰; — 7. eL-s ja eP-s *simman* g. *simmani*¹¹ ~ *simmañ* g. *simmañi*¹² ~ *tsīmañ* g. *tsīmañi*¹³ ~ *sīmañ* g. *sīmañni*¹⁴; — 8. eL-s, osalt ka eP linnades *piṭspaṭ* g. *piṭspalli*¹⁵; — 9. eL-s *kirnaš*¹⁶ ~ *kirmašk*¹⁷ ~ *kirmaš* ('rahvapidu mingil tähtpäeval külakõrtsi juures')¹⁸; — 10. Pil-s *kettäs* g. *ketta* (~ *iubi*); — 11. TormA-s *lõbūd*; — 12. Tor-s *tuṇolas* (g. ?); — 13. SJn-s *lamakkas*; — 14. SJnP-s *kāšsik̄* g. *kāššik̄ku* ~ Kõ-s *kāšik̄*; — 15. kohati eL-s (Kark) *iañt̄* g. *iañdi*; — 16. kohati eP-s (TüS) *mürts̄* g. *mürts̄u* [u].

Neist nimetustest suuremat osa ([1]—[6], [8], [9], [13], [14], [15], [16]) ei tunne meie vanemad sõnastikud, isegi Wied. Wb.

¹ Tüüp [2] näikse [3]-nda alal puuduvat (vähemalt Set, Rāp, Har.).

² Muid selletähenduslikka nimetusi lms. keeltes on s. *hautajaiset*, li. *bērad* (< lä. *behres*).

³ Tall, Kei, Jü, HMd, Rap, JuKu, Kos, HJn, Kull. ⁴ JuKa. ⁵ KuusH, KuusKoitijärve, JMd, JJn, Halj. ⁶ Hall, Kad, VNg, IisT [u-m], JõhV. ⁷ LügK, LügA. ⁸ Iis. ⁹ Lüg. ¹⁰ Tü, Pil, SJn, KJn, Kõ. ¹¹ Saa, Hall, Kark, Puh jne. ¹² SJnP, Tarv. ¹³ San. ¹⁴ San. ¹⁵ Tarv, Puh, Põ jne. ¹⁶ Puh. ¹⁷ Põ. ¹⁸ SetO.

mitte. Mitmed neist ([1]¹, [2], [6]², [12], [13], [14]) on etümoloogiliselt hoopis hämarad, arvatavasti igatahes õige uudsed kujundused. Tüüp *karap* on vist algselt liitsõna, < (*kařo* g.) *karà pidù*, kus teine komponent on oma iseolu kaotanud ja foneetiliselt tuntavalt redutseerunud (analoogilistest nähtustest vt. EK II 12—4). Tüüp *särù* on algupäralt arvatavasti sama sõna, mis eP-s laialdaselt esinev *särù ańdma*, *särù tahà tegema* 'tagant kihutama, tulistama, ajama', vrd. ka Wied. Wb. *säru andma* (O [= Srm]) 'prügeln', ilmsesti laen venest (*жаръ* 'Hitze', vrd. e. *tuľd tahà tegema*). Samuti idapoolt sisse tunginud on Alut *subrik* (< *сунрядки*, vt. EK I 148—9). Valgust tüübile *simman* heidab teade San-st: *tańtsińti simanni, pirelilli* (muistsete rahvatantsude nimed) ja Wied. Wb.¹¹: *siimanni lõõma* '(ein Spiel mit Gesang)'³. Nimetus on nähtavasti alguse saanud mingist läinud aastasaja keskpaiku ja teisel poolel moes olevast 'Seemann'-nimelisest rahvatantsust või mängust, mille järgi, kuna see oli olulisem ajaviide pitspallidel, hakatigi viimaks küla tantsupidusid kutsuma, esialgselt küll ainult eL-s (nagu veel vanema rahva mälestus ja sõna foneetiline kuju tõendavad), viimasel ajal aga ka eP-s ja isegi ühiskeeles ning kirjanduses⁴. Tüüp [9] on germani algupära (saks. *Kirmes*, küs. *kirmesse* < **kirmesse*). Tüüp [10] võiks küll vist olla sama sõna kui e. *keřtàs* g. *keřta* 'Rad, Tritze, Rolle, runde hólzerne Scheibe'. Tüüp *jańt*, üldisemalt tähendades 'farce, Posse', on kujunenud ilmselt sõnast *kořmejańt* < *Kommödiant*. TüS *mürřs*-sõna algtäendus on nähtavasti eestis üldiselt esinev 'Dröhnen, dröhnender Stoss'.

Ülemalesitatud, kindlasti kõik uuemaaegsete tantsupidu nime-
tuste seas võib kõige enam levinemisvõimet märgata tüüpidel
klunřkkär, *řubi*, eriti aga *simman*.

¹ Esinenud ka kirjakeeles: „Ei lähe laupäeva ega pühapäeva õhtut mööda kui mitte 'klunkert' ei ole“ (Päeval. 1917 a. nr. 13, sõnum Kehtna-Kalbust).

² Esinenud ka kirjakeeles: „sellepärast ei viitsinud ta jubidel tantsida“ (J. Lintrop, Igapäevane elu 15).

³ Sõna puudub Wied. Wb. esimeses trükis.

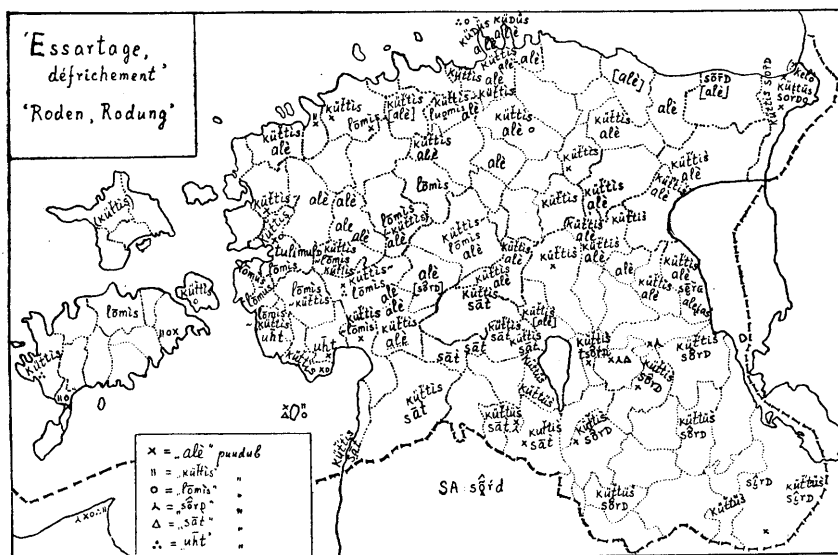
⁴ A. Kivi: „ta teiste küla noorte meestega koos kõrtsis ega simmanide pääl ei käinud“ (Ploompuu Rahva Leht, ülest. püh. 1903. a., lk. 4); E. Peterson: „saadi teada, et... peres... pitsball ehk simman toime pandud“ (Rahva-
valgustaja, a. 1904, lk. 155); A. Kitzberg: „Tantsida saab, ja simmani tehakse kah“ (Tuulte pöörises, lk. 66) jne.

VIII. Maaharimine. — Agriculture.

(Põllutöö riistade nimetusi vt. peat. XII)

83. 'Essartage, défrichement, déracinement', 'Roden, Rodung'.

Lahja põllumaa rammutamine ja metsamaast uudse põllumaa valmistamine puude põletamise teel¹ on sündinud ja sünnib nüüdki

Eestis teatavasti kahel viisil: a) üldisema ja kohati veel praegugi tarvitatava pruugi järgi kantakse väetatavale maapinnale puid, hagu, mahalaasitud oksi, kända jne. peale, kaetakse kogu see kütteaine pealt mulla ja mätastega kinni ning süüdatakse alt

¹ See viis on alguse saanud Lääne-Euroopas ja Skandinaavias, kust see hiljemalt XVII as-l Soome ja Eesti rändas (vrd. U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria I 250—1).

küdema¹; b) teise, haruldasema ja enam vananenud pruugi järgi raiutakse metsamaal puud ja põõsad maha, juuritakse kannud välja ja süüdatakse see kõik katmata põlema. Esimese talitusviisi nimetustena on peaaegu üldestiliselt tarvitusel: 1. *küttis* g. *küttise*² jne. (*küttist põlettama* ~ k. *tegema*, k. *lõma*, k. *laottama*, *küttisemâ*); harvemini ka 2. *lõmis* g. *lõmise* ~ *luõmis*³; — 3. Wied. Wb. järgi *põles maa* 'gebranntes Land, Schwendeland' (või esineb see tähendusvarjundis b?). Teise, kindlasti primitiivsema talitusviisi nimetustena tuntakse: 4. eP-s väga laialdaselt *alè* g. *alè* jne.; — 5. Pm lõunaosas ja suuremas osas Viljmi-st *sät* g. *sādū*; — 6. eL-s *sõrd* g. *sõrū* ~ *tsõrd* jne.; — õige piiratud aladel veel 7. *uht* g. *uhà* (Varb, Aud) ja 8. *tulimuld* (MarL). Vt. kaartisid lk. 95 ja 138.

Tüüp [1]-ga samatüvelisi kujundusi leidub ka soomes (*kytömaa*, *kytöviljelys*). Nimetus võib olla niihästi algsoomeline kui ka hilisem. Tüüp [2] esineb ainult eestis ja on arvatavasti võrdlemisi hiline. Samuti uudne näikse olevat tüüp [3]. — Tüüp *alè* (Wied. Wb.) 'Rödung, abgehauenes Gebüsch', *halet maha laskma* 'Gebüsch abhauen', *halet põletama* 'dieses Niedergehauene verbrennen (um Wiesen oder Felder anzulegen)', põlvneb juba algsoomest, vrd. s. *halme* ~ *halmet* 'dreijähriges Schwendenland'; cfr. *huhta*, *aho*, it. al. *halmet-pelto* 'Brachfeld', it. Sav. 'Saatfeld'⁴, aun. *halveh*⁵ 'halme', vepsL *haumēz* 'ale'. Thomsen, FBB 245—6, on küsimusmargiga varustades selle sõna ühendanud leedu sõnaga *želmū* (*szalmū*) 'Sprössling, Gewächs'. Hiljem on Y. Toivonen, JSFOu. XXXIV, 6—8, kahtlevalt võrrelnud ülalnimetatud s., aun. ja veps. keelekujusid (e. *alè*⁶ on vist kogemata jäänud tähele panemata) germ. tüvega **halma-z*, mille jätkajad on roots., saks., ingl. *halm*, msk. *halmr* 'Strohalm, Stroh', toetudes asjaolule, et s. *halme* tähendab

¹ Vrd. näit. Kark *tettäs sattu* 'põllumaa peal põletatakse oksi, hagu'.

² Wied. Wb. 'Heizen, Brennen, Schwenden; — Brennmaterial, aus Strauchwerk und Rasen gebildete Haufen (zum Schwenden des gerodeten Landes)'.

³ Wied. Wb. 'Schwende, Rödung', *loomused* 'die zum Landbrande gebildeten, mit Rasen bedeckten Reisighaufen'.

⁴ Lönnr.: *halme* 'växande sved'; (dial.) 'annat besädt land, rofland'; *hanki halmetta pellon lisäksi! jo leikkasivat vähän halmeensa* 'de skuro redan sitt lilla svedjeland': *metsähalme* 'skogssved'; *ruishalme*; *ohrahalme*.

⁵ v - m vahekorra kohta vrd. H. Ojansuu, Vir. XIII 26, H. Paasonen, Beitr. 6.

⁶ m kadu kohta likvida ja vokaali vahel vrd. e. *põrmand* - *põrand*, (Wied. Wb.) *põlme* ~ *põli* 'Stange mit einem Querholz am Ende (um beim Herausziehen des Zugnetzes auf das Eis den unteren Rand hinab zu drücken)'.

ka kasvavat vilja, ja häälikulisele paralleelile: e. *helme, helmes* ~ germ. *helma-z*. Leidub Eestis ka kohti, kus *alē* põletamist, alet teatava kütismaana enam ei tunta, vaid sõna esineb ainult tähenduses 'abgehauenes Gebüsch': Jü *aõd on alēs moqs* 'haod on raiutult, lahtiselt, kuppu panemata maas' (vrd. ka Wied. *halet maha laskma*)¹, KJn-s sõna *alē tuli* ~ *aleduli* veel ütlustes *läksid pulmā āl alet tegema, aletuld põlettama, pulmade aeg põlettadi alet, aledulel* (muistne pulmakomme, mis seisis kändude põletamises sajadipidustuste aegu). — Silmas pidades, et *sāl*-sõnal harilikku tähenduse 'Rödung, Stücker urbar gemachtes Land' (vrd. SJn *sāttu põlettama, pañdi ād sāttu kokku*) kõrval on veel tähendus (Wied. Wb. järgi Srm-l ja Muh-s) 'eingezäunter Platz, Koppel, Garten', võiks seda pidada laenuks venekeelest (садъ 'Garten'), semasioloogilise parallelina vrd. allpool *sõrd*-sõna arenemist. Algselt tähendas *sāl* nähtavasti 'vähem tükk viljakandvaks põletatud maad talu läheduses'. Tähelepanav on, et see kindlasti uus vene laen esineb vene keele alast täiesti isoleeritult. — EL tüübil *sõrd* g. *sõrū* (Võ *teitās sõrdu* 'tehakse alet', SanP *paluittaits sõrdu* 'põletatakse alet', SetO *sāl palotteidi sõrdu* ~ *sīrdu*, SA *sērd* 'raiesmik, mis põlluks tehakse') leidub vasteid ka eP alal, osalt täpselt samas tähenduses 'ale': Kod *sērgu pelettama* 'Rödung machen' (Ket., Kod. Vok. 45), VaivS nom. *sořdo*, VaivR nom. *sořd*, *sořdu paloittēti* ~ *sořdu tehti*, osalt aga järgmistes tähendusvarjundites: a) 'harv, hagudest ja okstest ajutiseks tehtud aed karjasmaal, metsas, n. n. „susi-jalga“ aed', Amb *eiņama sõērd* 'ülalnimetatud harv aed heinamaal', *sōērd iēs, lāks sōērū tahā, ma lähān raļjūn sōrdu naļtikke ette* 'ehitan pisut susi-jalga-aeda ette', TūS *sōērd* 'hagudest, maharaiutud puudest tehtud aed metsas', PāM *sōrd* ~ *sōrū aļd* 'susi-jalga aed', HāO *peaks lōmadele vāhē sōru ette tegema* 'ajutist aeda heinamaa või põllu äärde, vastu karjasmaad', vrd. (?)² ka s. *sorto* g. *sorron* ~ *sortto* g. *sorton* 'sæpes ex arboribus ramosis congesta max. in silvis sementi ustis', 'Zaun von astigem Holze', *sortata* ~ *sorrata* 'dergl. Zäune machen', *sortaa* 'bedrücken, erniedrigen'; vrd. samuti Wied. Wb. *sōōrd* (*sāārd, sōōf*) sõna tähendust 'Verhack, abgehauenes Gesträuch (als Zaun dienend)'; b) 'aedade, põldude, küngastega jne.

¹ Sellele paralleelne *uhtas mās*, vt. allapoole.

² Sel võrdlusel oleks alust ainult eeldusel, et *sōrd* oma pika õ-ga oleks sekundaarne ja arenenud varemast kujust **sōrd*, nagu prof. Kettenen suusõnaliselt on oletanud.

piiratud väheldane talulähedane, parema maapinnaga heinamaa, seal kasvavate kaskede, leppade, toomingate ja pihlakatega (loomi sinna ei lasta, vastandina koplile): Han *sõerò-ēnama*, Mih *sõer* g. *sõerò*, Kihnus ainult rhvl. *sõĩtsid medè sõrdi kauḁù, āsid enā aĩḁu kauḁù*, Vig *sõerò-ēnāmā, nād ò sõerdos* 'nad on sõõruheinamaal', Kull, Marj, HMD, TüP *sõerd*, LNg *lehm läks sõero sõmā*, Ris *sõer* g. *sõerū*, Ju *sõer* jne. Neist kahtlemata esialgsem on tähendus 'maharaiutud, mahapaisatud võsa, oksad (tõkkena); neist valmistatud ajutine aed', ja sellest on alles arenenud tähendus 'nii-suguse aiaga piiratud heinamaa, üldse aiaga piiratud vähem, taluligidane heinamaa', semasioloogiliselt vrd. *aēḁ - aĩḁ* 'Zaun' > 'Garten'. Kuid lõunamurrete (Tm, Võrm, Set) alal, samuti ka Alut-s ja Kod-s on sõna esialgsest tähendusest 'maharaiutud võsa, puurisu' hargnenud teises sihis tähendus 'põllumaa soetamise otstarbel maharaiutud, põletamiseks määratud võsa', 'ale'. Ugristide otsustada jääks, kas kuuluvad eesti *sõrd ~ sořd* jne. ja s. *sorto ~ sortto* sugulaste hulka ehk järgm. sõnad kaugemaist sugukeeltest: sürj. *sord, sord* 'Gegend hinter dem Felde', *sord* 'Wald hinter dem Felde, Hain', votj. *surd* 'Hain, Gehölz' (vt. Paasonen, s-Laute 8), kus tähenduse arenemine oleks siis umbes sama teed liikunud kui paiguti eP-s. — EP *uht* g. *uhā (uhta põleõtama* 'alet põletama'), Wied Wb. 'Haufe, aufgetürmter Haufe (von Heu, Reisig u. dgl.)', *uhta põletama* 'Röderung machen, Land brennen', vrd. ka Mih *pūd (vill, enād)õ uhtas mās, lõmād tallasid kõĩk viĩlā uhtas mahā* jne., samuti s. *huhta ~ huuhhta* 'Schwendenland' (Tietos.: „Huhta, ikivanhaan metsään, jossa maaperää ei koskaan aikaisemmin ole viljelystarkoituksiin käytetty, raivattu kaski“), karj. *huuhhta* 'huhta, halme', aun. *huuhtu* 'Schwendenland', millede varem kuju **hukta* < **šukta* on teatavasti algupäraselt tähendanud 'puu, Baum', nagu seda tõendavad mrd. vasted *šufta, tšuvto* 'Baum, Holz' (Setälä, ÄH 199, 269; Paasonen, KL 12).

Nagu esitatud materjalist selgub, leidub eestikeele alal ainult üks algsoome aega ulatuv nimetus, mille tähendus 'Rodung' oleks algupärane (*uht*); ühelt poolt on enam-vähem kindlasti uuemad, vist eestikeele alal kujunenud nimetused nagu *küťtis, lõmis* (vrd. e. *aleť lõma*), *põles maa* ja *tulimuld*, või eestikeelde võrdlemisi uuemal ajal laenatud ja selles tähenduslikult edasi arenenud *sāĩ*, teiselt poolt aga küll algsoome või isegi kaugemale küündivad nimetused, millede algs. (või varem) tähendus on aga olnud teistsugune. Viimaste vahekord näib olnud algsoomes järgmine: 1) arvatavasti germ. keeltest laenatud **halmęh* mingi taime tähenduses, 2) (**šukta* >) **hukta* > *huhta* (esi-

algu 'puu', siis) 'ale', 3) arvatavasti veel **sęrtu* (**sęrto*?) ~ **sorto* 'maharaiutud' langetatud võsastik, haod' (?). Neist esimesel sündis juba algsoomes, teisel vist aga varemini (või algs. algul?) semasioloogiline arenemine: 'taime nimi' > 'paiga nimi, kus see taim kasvab' (parallelsid selleks vt. Tunkelo, JSFOu. XXX₃₉ 19—2; Toivonen, JSFOu. XXXIV₂ 7), esimene pärandudes viimases tähenduses soome¹, aun. ja veps. keelde, teine aga soome¹, karj. ja aun. keelde, kus veelgi omakorda vähemaid semasioloogilisi nihkumisi sündis, kuna aga eestikeelde, teataval määral ka soome keelde (*halmeen leikkaus*, *halmeoljet*), need nimetused pärandusid peaaegu esialgses tähenduses (Varb *uht* 'maharaiutud puude ja põõsaste risu', *uhta põletama*, *uhà tuli*; Vänd *alei raima ja põlettama*, *nairema alei raima*). Kolmas tüüp, **sęrtu*, jätkus aga üksnes eesti keelde, kus ta tähendus osalt püsis, osalt aga muutus, arenedes kagu-Eestis *alè*, *uht* ja *sät* sõnade sünonümiks. Peale nimetatud sõnade sündis algsoomes analoogiline tähenduse arenemine veel sõnal *kaski*, algselt 'Birke' (nagu praegu veel eP *kašk* ja vadj. *kašši* 'Birke'), siis aga² 'Schwendenland', mis pärandunud on soome, karjala ja vepsa keelde: s. *kaski* 'Schwendenland', karj. *kaški* id., vepsL *kašk* 'raiesmik, ale'. — Liivi keelde ei ole neist sõnust nähtavasti ükski jätkunud, kus tarvilusel on laen lätist: *līdam* 'Rödung; Schwendefeld' (Sj.-Wied.). VepsL *verang* 'põlev ale' puhul vrd. s. *viertää kaskea* (v. *paloa*), e. kohanime -vere < **vēren* 'ääre' — tehti ju uudismaad tõenäilikult päikesepoolsetele mäekallakutele (L. Kettunen).

84. 'Champ', 'Feld, Acker'.

Tarvilusel on kaks nimetust: 1. peaaesjalikult eP-s, osalt ka eL-s *põld*¹ g. *põllü* (~ *põllö*) ~ *peld*² ~ *peldo*³ ~ *poId*⁴ ~ *põId*⁵ ~ *põId*⁶ jne.; — 2. eriti eL-s, paiguti ka eP-s⁷ *nuřm* g. *nurmè*⁸ ~

¹ Vrd. U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria I 247: „Näin külvettynä sanottiin paloa Hämeessä *huuhdaksi*; kun se jo kasvoi viljaa, oli sen nimi Savossa *halme* ja Hämeessä *työsiö*“.

² Vahelülina oli muidugi 'maharaiutud puud': „Kaadettua metsää sanottiin *kaskeksi*“, ütleb rootsiaegse Soome alepõletamise kirjelduses U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria I 246.

³ Muh, Lm, Pm, Hrm, Jm, Virm, Viljm, Tm. ² VNg. ³ Vaiv. ⁴ RisV. ⁵ Ans, RisV [u]. ⁶ SetL. ⁷ Negat. teat.: Hag, Nis, JuKu, HMD, Ris; Amb, TüS; Sim, Lüg, JõhK; LNg, Kull, Märj, Vig, Vel, Kir; Mih, PJg; Käi; Muh, Karj; Torm, TMaVe (Neist paigust on mitmeis n. siiski tuntud, kuid mitte tarvitatud). ⁸ Ans, Vel (Nurtu), Kihn, SaaL, SaaJ, Ju, MMg, Hel, Ráp.

*nür̃m*¹ ~ *nur̃me*² ~ *nũrm* g. *nurmē*³; — 3. paiguti, eelmiste tüüpide puududes *vāli* g. *vāl̃jā*⁴ ~ *vāl̃i*⁵ jne. Neist esimene on teatavasti üks kõige vanemaist germani laenudest ja on esindatud ka muis lähemais sugukeeltes: vadj. *pẽlto* 'põlluriba, põllutükk' (vadjJ *pẽlto* = *jako* id.), s. *pelto* g. *pellon* 'ager cultus', 'Acker', karj. *peldo* 'pelto, vainio', aun. *peldo* 'pelto', vepsL *põ̃ud* 'põld' (liivis nähtavasti puudub). Eesti lõunamurdeis on *p.* enam-vähem haruldane, paiguti kas uuema sõnana tuntud, näit. Räp, Hel, Kark (viimases vist eriti üteluses *põ̃llū mōnakse* 'moonakad, kellel töötasuks on põllutükid'), paiguti aga kindlasti ka vanemana sõnana: SetL *põ̃ld* 'põllutükk, partsell, osa nurmest' (*nür̃m* 'terve põllumaa kokku'), SA *põ̃ld* = *arimada m̃a*, Lu *põ̃ld* 'külvamata maa'⁶. Selle sõna genuiinsust eL-murdeis võiksid ehk tõendada ka mõned *p.*-tüvelised kohanimed, näit. *põ̃ltsama* t. Nõo kih-s, Rõhu k-s (kui siin mitte tegu pole varemalt asunikkude sissetoodud nimetusega)⁷. Soome-ugri keelte vanema päranduse hulka kuulub aga tüüp *nũrm*: li. *nũrm* ~ *nũrm* 'põld, vainu', vadjJ *nurmi* 'viljaga ehk viljatu põld, väli', mujal vadjas *nurmi* 'viljavainio, поле', s. *nurmi* g. *nurmen* 'campus graminosus, pratum aridum, solum elevatum', 'Grasboden, fester Rasen', *nurminen* 'rasig', *nurmikko* 'rasiger Boden', *nurmikas* 'rasig', *nurmettua* 'rasig werden', karj. *nurmi* 'nurmi, keto, niitty', veps. (Set.) *nõrm*; mrdM *nor(mã)* 'Garten(erdbeere)', tšer. *nur* 'ager', vog. *ńurm* 'Wiese', *ńar* 'nasses Land', ostj. *ńõrim* 'Morast', sürj.-votj. *ńur* 'Sumpf' jne. (vt. Setälä, ÄH 416—7; Andersson, Wandl. 136 a; Budenz, MUSz. 385 jne.). Eesti sõnal *nũrm* võib eraldada praeguses tähenduses kaks varjundit: eL 'Feld, Acker'⁸ ja eP 'Hochland, hohe Fläche', eriti aga 'kõrge, kuiv rohtmaa'⁹. Nii eesti kui ka muude lähem. sugukeelte *n.*-sõna tähendusi võrreldes võiksime küll järeldada, et sel sõnal esialgsem, vähemalt vara-

¹ SetL. ² JõhV ('rohtmaa') [v]. ³ SaaV, Hall, Kark, SanLa, KamR. ⁴ Torma, TormT. ⁵ TMaVe.

⁶ EP sõna laenamist nende vanemate eL asunduste keelde ei saaks kuidagi pidada võimalikuks.

⁷ Joh. G u t s l. (a. 1648) tunneb siiski ainuliselt: Acker *Nurm* / a; R o s s. tarvitab lk. 90: *omma nurme pä̃hle tulviš*.

⁸ Sama varjund esineb paiguti ka eP-s: MMg 'lage väli, ilma viljata põld', Kihn 'suur põllumaa, põlluväli, mitmest põlluribast koosnev põld' (kuna viimase sõna all mõeldakse üksikut põlluriba).

⁹ Ju 'kõrge rohtmaa, niit, aas', Vel (Nurtu) 'aas, rohtmaa', Ans *nurmēd* 'teatavad kohad Tiinuse m. karjasmaal' (ainult ses tähenduses tuntud), JõhV 'rohtmaa'.

sema algsoome aegne tähendus oli kas '(kuiv?) rohtmaa' või üldse 'väli' ja et sekundaarne varjund 'Acker', on arenenud kas hilises algsoomes, eriti neis murdeis, mis hiljem lahkusid edela sihis, või jällegi li., e(L) ja vadj. keelte erielu aegu igasühes iseseisvalt (kusjuures eL ja li. arenemine võis sündida ka ühiselt). Muudest lms. keeltest erinemisel oli eestis tõenäolikult kummagis (eP ja eL) murdes tarvitusel mõlemad sõnad¹, kusjuures *p.* tähendas vist 'põlluks, viljakandmiseks haritav väli', *n.* aga '(kuiv, viljakas) rohtmaa', mis vahetult on osalt eP murdeis tänapäevanigi püsinud (kuigi on juba märgata nurm-sõna haruldumist ja vananemist), kuna eL-s sõnal *nurm* arenes lõpuks tähendus 'Acker' (Hall 'teatav põllutükk, põlluosa külvikorras', kuna *p.* 'põllumaa üldse'), *põld* aga oma ulatuses redutseerus ja paiguti isegi ehk *nurm*e mõjul tähenduslikult differentseerus². — Tüüp [3]-nda esinemine m. s. ka tähenduses '(üldse) põllumaa', 'Feld' (*küñnāb vāllāl, viļlā vāllād* jne.) on peaaegu üld-eestiline, selle sõna esinemine aga ainuliselt tähenduses 'Acker' (*põld* ja *nurm* sõnade puududes või esinedes teises tähenduses) on võrdlemisi haruldane (TMA, TormA, TormT) ja kahtlemata hiline. Selle sõna esialgsem tähendus eestis on muidugi 'vaba, lahtine koht (kahe paiga vahel), vahemaa, lagendik', 'Flur, Fläche', vrd. s. *vāli* 'mellanrum, afstånd, håll, distans; mellantid; skof; mellangift; skilnad, åtskilnad; medium; inbördes förhållande'; *vāljā* 'vid, rymlig, fri, flack; s. flackt l. öppet fält', karj. *vāli* 'väli' (= *keške*), *vāllā* 'väljā, avara, hōllā, väljätīla; vāpaus, lupa', aun. *vāllū* id., vepsL *vāl* 'nōrk', vadj. *vāllā* 'pois', li. *velen, velan*, liS *vālen* 'aussen, draussen'.

¹ Nurm-sõna muistset üldpruugitavust kinnitavad arvukad selletüvelised kohanimed Põhja-Eestis: *nurm*e k. PJg-s, Karusel, Nissis, *nurme* m. Muhus, *nurmssi* k. Karusel, *ūduma* (< **hūðennurmēn* ?) k. Kullamaal (vt. EK II 141—2), *uķsnurme* k., m. Keilas, *vahenurme* k. PJg-s, *lašnurme* k. Sim-s, *pāinurme* k., m. Pee-s, *avinurme* v., m., kirik ja jõgi Tormas, *poāvreme* (< **pāðēnnurmēn*) k. Tormas jne.

² Rahvalauludes on sõnal „nurm“ harilikumalt tähendus 'Acker': „Ma tullen nurme leifamaie“ (Tori rhv., Rosenpl. Beitr. III 106), „Leitsin põdra põllustagi, Karu kaeranurmestagi“ (KJn rhvl., Vana Kannel II, lk. 204), „Igas nurmes kuusi nabra, Iga nabrast kuusi koormat“ (Vändra rhvl., M. Veske, ER. II 36); kuid ka 'rohtmaa': „Ära tema sõidaks soo nurmed, Soo nurmed, vahe nurmed“ (Virm. rhvl., ibid. I, lk. 97). — Praeguses eesti kirjakeeles võistlevad mõlemad tähendused, olenedes autori kodumurdest.

85. 'Sillon', 'Furche'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s ja eL lääne- ja põhjaosas *vagù* g. *vaò*¹ (g. *vaù*²) ~ *vagò* g. *vaò*³ ~ (?) *vagù*⁴ jne.; — 2. eL lõuna- ja kaguosas *viõrus* g. *viõruse*⁵ ~ *viõrus* g. *viõruse*⁶ ~ *viõrus*⁷ ~ *viões* g. *viõesše*⁸ ~ *vējrus* g. *vējgu*⁹ ~ *viõgēs*¹⁰ ~ *virgus*¹¹, Wied. Wb. ka *viirkus* g. *viirkuse* (d) = *viirkus* g. *viirkuse* (d) 'Furche', viimane ka (S) 'Schnitterstück'.

Sõna *vagù* (G ö s. 198: Furche / [lira] *waggo* / u) esineb tähenduses 'sillon' ka muudes sugukeeltes, vrd. s. *vako* g. *vaon*, karj. aun. *vago*, veps. *vago*, vadJ *vako* g. *vagò*, li. *va'õ*, ja on algsoomesse laenatud balti keeltest (< le. *vagà*, lä. *vaga* 'Furche', vt. Thomsen, FBB 235). Olgu tähendatud, et sõna näib esinevat tüüp [2]-se kõrval ka eL keelesaartel, SA-s ja Lutsis, viimases tähendades 'põllupagu (шпатъ земли)'¹². — EL nimetus *viõrus* ~ *viões* jne. on nähtavasti identne li. sõnaga *virgāz* (ka *vīro*) 'juova, viipale' ja on ilmselt tuletis tüvest (Wied. Wb.) *virg* g. *vire* ~ *vire* g. *vire* 'Streifen, Furche', *hange virg*, *lume v.*, *puu-v.* 'Baumhecke', *tuule vire* (A) 'Windstreifen', Ris *vīro* 'kriips, joon', aun. *virga* 'Streifen, Furche', lüüdi (Kuj.) *virg* g. *virgan* 'rindenlose Stelle', veps. (Set.) *virg* 'Wegezeichen'. Selle sõna algtähendus ongi vist olnud 'joon, viir', ja võimalik, et tähendus 'Furche' on alles eestikeele pinnal arenenud. EL praeguse sugupõlve keeles on eelmine sõnatüüp järgnevat võimsalt kõrvale rõhumas.

86. 'Meulette', 'kleiner Heuschöber, Heuhaufen, kleine Heumiete'.

Tarvitusel on: 1. eP mandril *sād* g. *saò*; — 2. eL-s *rugà* g. *rugà* (g. *roà* ~ *ruà*); — 3. Srm-l, Muh-s *labù* g. *labù*; — 4. Hm-l *koķ* g. *koķkà*; — 5. Varb-s, Tõs-l, Kihnus (*ejnā*, *enā*) *kubù* g. *kubù*; — 6. mitmel pool eraldi *āmù* ~ *āmōkkene* 'väike, ajutine saad' jne.; — 7. mitmel pool eraldi *keñ* g. *keñmù* ~ *kām* g. *kāmù* jne. 'väike

¹ Kod, Lai, Tor, Saa, Hall, Kark, SanM [u]; Lm, Srm, Muh. ² Hrm, Jm, Virm (lääneosa). ³ Vig, Mih. ⁴ SA, Lu ('шпатъ земли'). ⁵ Hel. ⁶ SanM [v], SanLa. ⁷ HarM. ⁸ Rāp. ⁹ SA. ¹⁰ SetPankovitsi. ¹¹ Lu. ¹² Nähtavasti on siin tegu sõnaga *pagù*, mida *vagù*-sõna on küsitlemisel mõjustanud.

labù, vrd. s. *lapo* g. *lavon* ~ *lappo* g. *lapon*¹ ~ *lavot* g. *lapoon* ~ *lavos* g. *lavoksen* ~ *lapoo* g. *lapoon* ~ *lappaus* g. *lappauksen* 'fœni congeries minor in prato, tempore fœnisecii, inde Ul. [= Oulu] tantum fœni, quantum manibus portatur', 'Heubürde'; karj. *lapoveh* 'heinälapo', *lavoh* 'villalapo l. leve (josta sitte „päpelöt“ kartataan)'. — Ka Hm *ko̯k* g. *ko̯kkā* on kahtlemata skand. laen, vrd. norr.-taani *kok* 'Haufen, kleiner Heuschober' (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Kok). Väga küsitav, kas siia kuulub ka *sād* sõna kõrval esinev KuusJ, KuusP *ko̯k* g. *ko̯oū* 'väike heina- või viljahunnik', Ju, Põlt *ko̯ks* g. *ko̯ksi* 'väike heinahunnik', HmD *ko̯k* g. *ko̯kki* 'väike pooltoore heina saad, mis ajutiselt, vihma kartusel tehakse ja järgmisel päeval jällegi kuivama laotatakse', Mih *ko̯ēk* g. *ko̯kki* 'väike, viltu vajunud heinasaad või viljakuhilas', Kod *ēnā-suaDū ko̯ks* 'Schober' (Kettunen, Kod. Vok. 11), või tuleks ehk viimaseid rinnastada järgmise tüvega: e. *kāgu* g. *kāo* 'Haufen' ~ s. *keko* g. *keon* 'acervus rotundus l. meta fœni l. segeti messæ', 'Miete, Fehm', *kusilais-keko*, karj. *kego* 'keko, auma (ruis-)', aun. *kego* 'keko', *heinü-k.*, vepsL *kego* '(heina) kuhi'. — Kitsaulatuslikul nimetusel (*ejnā*) *kubū* 'Heuhaufen' võiks küll oletada *kubū*-sõna tähenduse sekundaarset muutumist (harilik, üldine tähend. on 'kimp, vihk', vrd. e. *aō-kubū*, *ōlē-k.*, samuti sugu-keelte vasteid), kuid teisalt pole ka võimatu algupärasema tähendusvarjundi alalhoid, kui õige peaks olema² selle sõna tuletus balti keeltest, nimelt leedust: lē. *kūpa*, -os ~ *kūpa*, -os Subst. f. 'ein Haufen, eine Menge, Versammlung, z. B. von Menschen'; *kūpetā*, -os Subst. f. 'ein kleiner Heu- od. Strohhaufen' (H. Ojansuu, LSBK 19). — EL murrete *ruōā*³, samuti kui s. *ruko* g. *ru'on* (*ruvon*) 'kleiner Heuschober', karj. *ruo* id., on ilmselt vanem germani laen, kusjuures e. sõna lähtekujuks on kas germ. **hrugan* või msk. *hrūga*, kuna *ruko*, *ruo* kujudele vastaks germ. **hrugōn* (vrd. H. Suolahti, FUF XII 105—6).

¹ Eesti *labù*, s. *lapo* ~ s. *lappo* vahekorra kohta vrd. eP *kibū* ~ Srm, Muh *kīp*, eL *kīp'*, s. *kippo*; s. *keko*, veps. *kego* 'heinakuhi' ~ (?) e. *ko̯k* g. *ko̯kki*, e. *māgi*, s. *māki* ~ Käi, Phl *māk* g. *mākki* 'liivane mäenukk', e. (Wied. Wb.) *kōgi* ~ e. *kōkk*, e. *kākk* 'Kloss, Ballen', e. *kagū* ~ *ka̯k* g. *kakkū* 'SO' jne.

² Soome *kupo* 'Bund (Stroh, Heu)' on teatavasti ühendatud ka samoj. vastetega (Setälä, Stufenw. 43).

³ Wied. Wb. *rukk* g. *ruka* kohta pole võimalik olnud murretest kinnitust leida.

Kuna *sâd*, *labù*, *koķ*, *kubù* ja *ruǝ* tähendavad igalpool hari-likus suuruses olevat, peaaegu juba täiesti kuivanud loost kokku kuhjatud heinahunnikut, mida enne suurde kuhja koondamist näda-late kaupa niidul lõpulikult kuivada lastakse, tähendavad aga järgi jäänud tüübid [5]—[11], samuti kui üldnimetatud *koķ* ~ *koķs*, õige lühikeseks ajaks, saju ähvardusel hädaliselt kokku riisutud toore, rõõsa, ainult närtsinud heina hunnikukesi, väikesi saadusid. TormL *āmù* 'väike vilja või heina hunnik', Kod *āmōkkene* 'Schober' (Kettunen, Kod. Vok. 109), Vaiv *āmù* '(heina) rõuk', Põlt *ām* = *nuķ* 'väike saad', Äk *ām* pl. *ām̄mūd* 'väike tõuvilja saad' (*tõūvili panttašse esiłti āmmu, sis sařda*), Tüs *āmù* 'väike saokene närtsinud heinu', Rõi *āmù* 'kuivata-miseks kokku riisutud heinad (mitte saad)', Wied. Wb. *hām̄m* (*hāmmu*) g. -u, -a 'kleiner Haufen (Heu oder Getreide)' jne. on arvatavasti ühendatav soome sõnaga *hāmō* ~ *hāmā* 'früh-reifendes Saatkorn', 'ätтарadigt korn (hömō), brådmoget korn' (*m* ~ *mm* kohta vrd. e. *sañ* ~ *samù*, s. *samo*), millel tähendus 'väike saad' on tõenäolikult hilisem ja mille päritolu on tundmatu. — Samas tähenduses esineb ka: Wied. Wb. *kām̄m* g. *kām̄mo* (d) 'kleiner Schober (Heu od. Klee)', MarH *keñ* 'väike saad (2 sületäit)', *paneme äriǝbeǝd keñmo*, SanU *kjām* g. *kjām̄mù* 'väike hunnik tooreid heinu' Põ *kāmō* 'väike heinasaad' (*m* ~ *mm* kohta vrd. ülalpool!), Har *hajñā kjām* 'vähem hunnik, seljätäis heinu', Rõu *kām* g. *kām̄mù*, '(väike?) saad', — kogu tüüp muis sugukeeltes nähtavasti tund-matu. — Lüg *nōķ* ja HJn, An, Põlt *nuķ* (= *ām*) on vististi identsed, kusjuures *nukk* ~ *nūkk* üldtähendus on 'vorstehendes Ende'; vrd. Wied. Wb. *saau* [ɔ: *sao*] *nukk* 'kleiner Heuhaufen'. Umbes sama tähendusliku arenemisega on ka Puh *oñ* 'väike saad', algselt 'Hütte'. — Haruldane tüüp [10] *mutikkas* on mingi hilisem, metafoorne nimetus.

Nagu selgub, on eestikeel muudest sugukeeltest lahkudes, samuti kui varemalt algsoomelgi, olnud õige rikas nimestik heina-hunniku tähendamiseks. Täheldamist väärrib, et suur osa neist, ja nimelt valitsevamad, on laenatud skand. keeltest (*sâd*, *koķ*, *ruǝ*), mis tõendab eesti (ja varemalt algs. aegse) maaharimiskulturi olenevust tolajal germanlaste omast (vrd. ka *põld*, *alē*, samuti *rukķis*, *kaēr*). Võimalik ometi, et need juba algsoomes kõrvuti esinevad sõnad semasioloogiliselt mitte just ekvivalentsed polnud, vaid et nad üksteisest pisut erinesid kas tähenduslikult, s. o. kuhja suuruse ja kuhjatud aine (vili, heinad) poolest, või — deskriptiiv-sete sõnadena — stiililiselt.

Nimetuste *sād*, *labū*, *koķ* ja *ruḡā* alad on praeguses keeles üksteisest teravalt piiratud, nad ei kata üksteist peaaegu kusagil, mahaarvatud ainult Pm kaguosa ja Viljm lõunaosa, kus *sād*-sõna kujul *sāḡ* ~ *sāḡ*¹ on tungimas *ruḡā*-alale.

Lõpuks olgu veel tähendada, et ülalesitatud heinahunniku nimetused näikse puuduvat kõik liivis, kus esinevad *tup̃püks* ja (liS) *kourapild*².

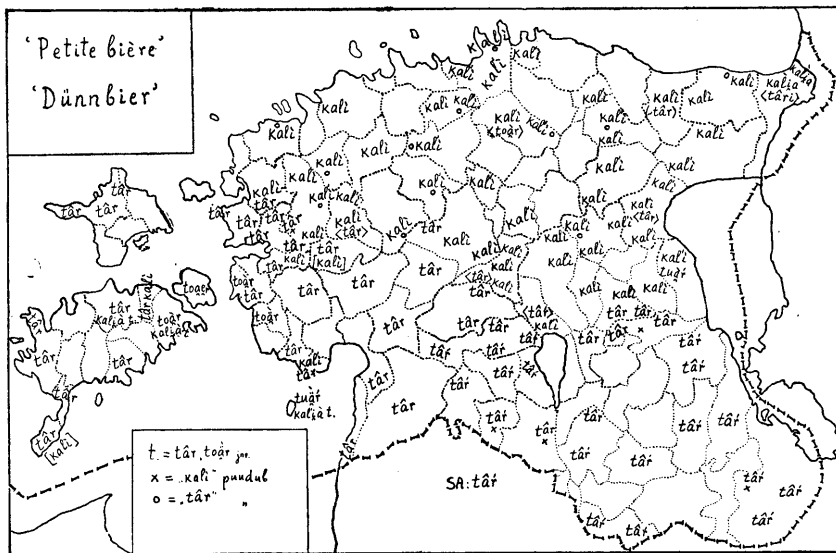
¹ Kagu-Pm ja kesk-Viljm *sāḡ* g. *sað* ja *sāḡ* g. *saè* puhul on huvitav tähele panna, et see, kohati (Kõ, Vilj, Saa) genuiinne, kohati aga (Hall, Kark, Pai) nähtavasti vanema *ruḡā*-tüübi asemele eP-st sisserännanud sõna on teinud erilise häälikulise muutumise läbi peaasjalikult aladel, kus ees leidis juba peaeegu homonüümne sõna *sat* g. *sāḡ* 'ale' (vrd. kaarti lk. 138). Ainult Hā-1 ja SJn-s püsivad *sād* ja *sāt* kõrvu, missuguse olukorra iga töötab aga vaevalt kesta kaua.

² Muis sugukeeltes leidub veel: s. *saura*, *sapra* 'Heuschöber' ~ veps. *sabr* id. ~ sūrj. *sabri* 'kleiner Heuschöber' (P a a s o n e n, s-Laute 85).

IX. Toidud. — Nourriture.

87. 'Petite bière', 'Dünnbier'.

Selle, Eesti talurahvale nii tähtsa joogi nimetustena on eesti keelealal tuntud: 1. eP-s¹ *kali* g. *kaljä* ~ *kalj* g. *kaljä* ja 2. eP-s ja eL-s *târ* ~ *târ* g. *târi* ~ *toâr* g. *toari* jne. Vt. kaartisid lk. 150 ja 163.

Sõnal *kali* on vaste tuntud ainult soomes: *kalja* 'Speisebier (taari)', *kaljamas*, *kaljamainen* 'nach Speisebier schmeckend, schwach, schal', *kaljentua*, *kaljehtua* 'mostlos l. schal werden', 'nüchtern werden'; algupära on seni selgitamatu. Ka sõnal *târ* leidub sugulussidemeid väheselt: vadj. *târi* ~ vadjJ *târı* 'kali', s. *taari* 'schlechtes Schwachbier', *rapa-taari*, mille H. Ojansuu, SKTT I 187,

¹ Hupeli sõnastik nimetab tüüp [1]-st nii eP kui eL sõnaks. Viimane väide on kindlasti ekslik.

on kahtlevalt pidanud laenuks eestist¹. Võimalik, et sõna laenatud on skand. keeltest, vrd. norr. *taar* 'Tropfen, kleiner Trunk', 'Träne', roots. *tår* 'Tropfen, Träne', msk. *tår* 'Träne' jne. (germ. **tahra*-, **tahru*-, vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Taar).

Kuigi eestis praegu kaunis hõlpsalt eraldada võib kaks võrdlemisi selgepiirilist ala, „kalja“-ala ja „taari“-ala, millest ühes peaaegu igalpool esineb *kali* tähenduses 'Dünnbier, Kofent', teises aga *tår*, leidub kummagil alal ometi vähemaid valdkondi, kus valitseva nimetuse kõrval on ka teine tarvitusel. Eriti võib märgata mõlema ala randemail sõnade vastastikust ülepiiri haaramist: nõnda tarvitatakse paiguti (Äk, KJn, PilV, TüK, MärjP, MarK, RidE) vanema *tår* kõrval *kali* uuema sõnana, mõlemaid samas tähenduses 'Dünnbier'; paiguti on isegi sügavalt praeguse *kali*-ala sisemusest teateid vanema, pruugist kadunud *tår*-sõna tarvitamise kohta (VaivS, AmbL?, TormV); andmed Hag-st ja Lüg-lt kõnelevad isegi uuemast *tår*-sõnast, mis ometi küsitav; Kod kohta ei ole selge, kumb sõna on vanem, kumb uuem (vrd. Kettunen, Kod. Kons. 30, Kod. Vok. 32). Teiseks leidub aga nii mõlema ala vahemail (Vig) kui ka kaugel *tår*-ala sügavuses (Phl, Jäm, Karj, Jn, Põi, Tõs, Kihn) saarekesi, kus *tår*-sõna kõrval ka *kali* on tarvitusel, ja nimelt juba vanema sõnana, kuid pisut erinevas tähenduses: Phl, Karj, Jäm, Vig, Tõs *tår*, Kihn *tuq̃r* 'leivast, jahust (või kartulitest) valmistatud hapu jook, kali', selle kõrval aga Phl [u], Vig, Tõs, Jäm² *kali* 'õllerabast hapendatud jook, hapendatud õlut (valkjam ja venivam kui taar)', Karj, Põi *kaljā tår*, Kihn *kaljā tuq̃r* id. Nagu geograafilise asetus näitab, ei saa kuidagi sõna *kali* pidada *tår*-alal laenuks, samuti ka mitte laenamisega seletada *tår*-sõna enklaavide esinemist *kali*-alal. Ennemini võiks küll oletada varemalt kummagi sõna kõrvuti esinemist palju laiemal aladel, kuid arvatavasti veel suurema tähendusliku vahega. Alles hiljem oleks siis, oletatava, kaljast erineva joogi enda kadumisega tarvitusest hävinenud ka teine nimetus, jäädes püsima oma sõsar-sõna kõrvale veel ainult piiratud aladel. Igatahes kindel näikse, et mõlemad sõnad juba algsoomes esinesid, küsitavaks jääb üksnes, missuguse tähendusliku vahega³.

¹ Seda kahtlust suurendab veel *tår*-sõna levinemine eestis.

² Jäm: *mamehed üdvad io tārī kō kal'iaks, appū kali*.

³ Muis lähemais sugukeeltes esinevad: karj. *voasa - voassa*, aun. *voassu* 'hapankalja' (vene laen), li. (S-te) *appan rok*.

88. 'Potage', 'Suppe'.

Tarvitusel on järgmised nimetüübid: 1. eP mandril, osalt ka saartel *lēm* g. *lēmē*¹ ~ *lēm* g. *lēmē*² ~ *liēm* g. *liēmē*³ (~ g. *liēmē*⁴) ~ *līm* g. *lēmē*⁵ ~ *līm* g. *lēmē*⁶ ~ *līm* g. *liēmē*⁷ jne.; — 2. Hm-l *roķ* g. *roķkā*⁸: *ubā roķ*, *pīmā r.*; ka loomadele antav *vasiga r.*; — 3. Srm läänes *rōa* g. *roā*⁹: *roā vāge*¹⁰ 'supi, leeme kauss', *rōga kēlma*,¹⁰ *ōhuene r.*¹⁰ 'vedel leem', Võrm-l, Setus ja Tm lõunas *rūo*¹¹ (~ *rōō*¹²) g. *ruōvā*, *ruōvā lēm* 'leeme vedel'¹³, *lāūhtūn rūo*¹⁴ 'jääbinud, liisunud leem', *aīmuda rūg ar'*¹⁵ 'tõsta leem ära (teise nõusse)', *eñne rōō*, *oā r.*¹⁶; — 4. eP-s ja eL-s noorema põlve sõnana, eriti aga linnades *sup*¹⁷ (~ *suip*¹⁸ ~ *sup'*¹⁹ g. *suppi* ~ *tsup* g. *tsuppi*²⁰; — 5. Pm ja Viljm eL osades *pudēr* g. *pudrū*²¹ ('Brei' ja 'Suppe' üldnimetusena), *vedēl pudēr* 'Suppe'²², *pudrū liūd*²³ 'leeme kauss', *kamā pudēr*²³, paiguti (Hall) *pudēr* spets. 'tangupiima-supp'; — 6. kohati Viljm ja Tm eL osades *sōk* g. *sōgi*²⁴ (ka üldisemalt 'nouriture'), *sōk ilma vāette*²⁵ 'ilma rasvata leem'; — 7. eP ja eL idapoolseis murdeis²⁶ spetsiaalsemas tähenduses 'jahusupp (vee või piimaga)' *kōrl* g. *kōrdi*²⁷ ~ *kōrt*²⁸ (Wied. Wb. 'Mehlsuppe, dünn gekochte Grütze, Wellings').

Tüüp *lēm* (G ö s. 406: Suppe / [jus] *leenb*; J. Guts l.: Suppe *Ėēm/e*) esineb ka eL-s, kuid tähenduses 'toiduvedelik' (näit. sulatatud rasv kartulite kõrvasena, vrd. ka Wied. Wb. *piima-l* 'Molken, Buttermilch', *soola-l.* 'Salzlake', *või-l.* 'Buttermilch, Butterlake'), eriti aga '(liha-) supi vedel'. Vrd. ka *lēmēlāma*, *lēmēdāma* 'nass, feucht sein od. werden'. Sõna on atesteeritud lähemaist sugukeeltest alates kuni ugripoolsete keelteni, vrd. s. *liemi* 'spad, soppa; sās, sād', *marjanliemi* 'bärsaft', aun. *liemi* id., vepsL *lemuz* '(kala)

¹ Rōi [v], Kāi [u?], Karj, Pōi, Pūh, Jām, Rid, Mar, LNg, Kull, Mārj, Han, Mih, PJg, Tor, Vānd, Pā, Saa, Tūk, Pil, Āk. ² SJn, Vilj, KodN; täh. 'supivedel': SaaV, Hall, TarvM, Hel, TMa. ³ Ris, Nis, Kos, HJn, Kuus, KuusH, Kad, Amb, Sim, Kihn. ⁴ KuusJ, KuusP, VNg, Lüg, Jōh, Vaiv. ⁵ Puh. ⁶ TarvÄ, Rōu, Vas 'leeme vedelik', SetL, San. ⁷ Kod ('Suppe'). ⁸ Rōi, Kāi. ⁹ Kih, Ans, Jām. ¹⁰ Ans. ¹¹ Pō, SetO. ¹² KodK [v], MMg [v], TMaVe, TMaVo, VōS, Kan, Karl, Rāp. ¹³ SetL. ¹⁴ SetO. ¹⁵ SetL. ¹⁶ VōS. ¹⁷ Jām, Rōi, Rid, Tor, Hā, Saa, Kuus, Jū, Kei, Kad, TormA, MMg, Kod, KJn, SJnO jne. ¹⁸ Hall, Kark, SJnP, Nō. ¹⁹ TarvM, TarvÄ. ²⁰ SanU. ²¹ Saa, Hall, Kark, TarvÄ. ²² TarvÄ. ²³ Kark. ²⁴ Hel, Ran, VōS. ²⁵ Hel. ²⁶ Negat. teat.: Ans, Karj, Muh, Kark. ²⁷ Nis, HJn, Kuus, Puh, VōS. ²⁸ MMg, TMa, Kod.

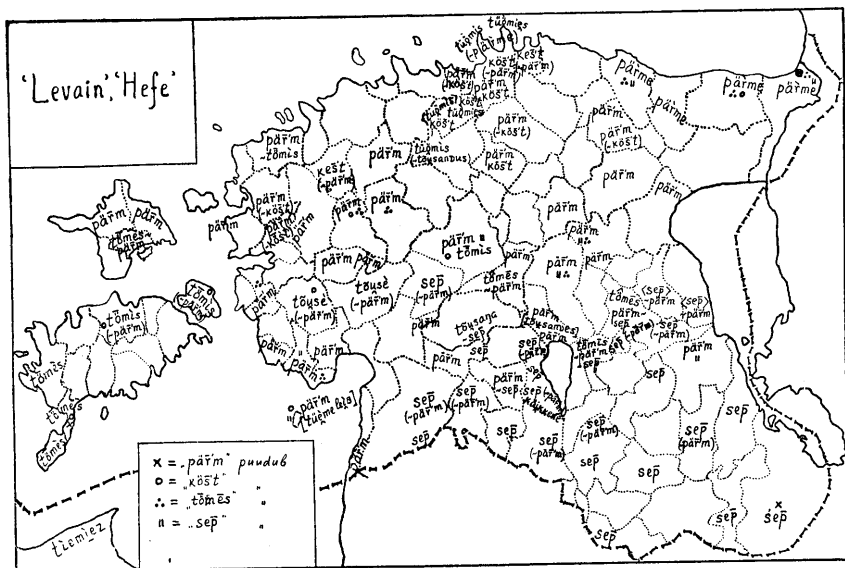
supp, leem', vadjJ *lēmī* 'supi vedel', li. *lēm*, *liem* 'Splint; Saft; in P. auch = *rok* Suppe', mrd. *lēm* 'Suppe, Fett, Talg', tšer. *lēm* 'Suppe, Bouillon' jne. (vt. Paasonen, MChr 89, Wichmann, TscherTW 68, Setälä, Stufenw. 3, Anderson, Wandl. 57 a). Praegune tähenduslik vahekord eP-s ja eL-s näikse tagasi minevat eesti erielu algusesse ja veelgi varemase aega. — Tüüp [2] on muistne, s.-ugri aegne nimetus, vrd. s. *rokka* g. *rokan* 'ärt; ärtsoppa med rotfrukter; soppa', karj. *rokka* 'soppa', *kala-r.*, *linniun-r.*, aun. *rokku* 'liemi (lihan)', vadj. *rokka* 'kaali keitto', vadjJ *roķ^h* 'kapsasupp', li. *roķ* '(jauho) keitto, velli', *saandroķ* 'puder, kört', sūrj. *rok* 'Brei, Grütze' jne. (vt. Wichmann, Wotj. Chr. 53, Setälä, Maailman historia 487). EL-s ja mujal eP-s tähendab *roķ* 'hobustele antavat kaera- ja odrajahu jooki', paiguti ka (*aḫpū-roķ*) 'kaerajahust ja hapupiimast tehtud vedelat putru' (inimestele), vrd. ka Wied. Wb. *rokk* (+ *rekk* g. *reka* [d]) 'Mehltrank (für Tiere), Mehlsuppe', *jahu r. (iva-jook)* dass., *hapu-r.*, *kirnu-r.*, *piima-r.* jne. Üldisemalt tähendab see sõna siis eestis kui ka muis sugukeeltes 'juurvilja suppi, keedist'; eestis kõige üldisem tähendusvarjund, 'keetmatu jahujook loomadele' näikse olevat sekundaarne, nõnda ka aun. 'liemi (lihan)'. — Tüüp [3] (Gö s. 386: speise / [cibus] *Rohg/a*; J. Guts l.: Kost / Speise *Ruuma*) esineb muis eesti murretes üldisemas tähenduses 'Gericht, Speise' (tähendust 'Suppe' ei tunne Wied. Wb.), mis ongi algupärasem ja algsoomeline, vrd. s. *ruoka* g. *ruuan* 'näring, föda, födoämne, mat, spis, kost, rätt', karjP *ruoka* id., vadj. *rōka* 'elukan ruoka', vadjJ *ruoq^h* 'laualolev söök'. — Tüüp [4] on õige hiline (puudub Gö s-l) laen saksakeelest (vadjJ *suppi* 'leem, supp' on ennemini küll laen eestist kui venest). — Tüüp [5]-nda üldisem tähendus eesti murretes on 'Brei' (J. Guts l.: Brey / *Puttr/u*. Muhsz *Putr/o*), mis ongi nähtavasti algupärasem ja algs. aegne, vrd. s. *puuro* 'gröt', karj. (Karjalainen) *putro*, veps. *pudr* (Set.) 'puuro', (Kett.) '(rukki jahu) puder', ? mrd. *pātra* 'sekainen', 'trübe (von Flüssigkeiten)' (Paasonen, KL 27). Sõna etümoloogia kohta vt. Thomsen, FBB 210, Paasonen, op. cit. 27—8, J. J. Mikola, Bezzenberger Beiträge XXI 121. — Deverbaali *sõķ* kitsam tähendus 'Suppe' on kindlasti sekundaarne ja õige vastne. — Eestis ainulisena esinev *kōrt* [7] (puudub Gö s-l?) näib olevat laenatud alasaksast (*gorte* 'Grütze, brei von Grütze', o ~ õ kohta vrd. e. *tōlnpr* - alas. *tolner*, vt. Ojansuu, JSFOu. 135).

Kõige ülalesitatu põhjal kujuneks 'potage', 'Suppe'- nimestiku arenemiskäik eestis järgmisena: eesti erielu algul tüübid [1] *lēm* eP-s

'toiduvedelik (eriti rasvaaineid sisaldav), (liha-) supp', eL-s 'toiduvedelik, (liha-) supi vedelik' ja [2] *roķ* 'teravilja supp' (millest peagi 'jahujook loomadele'); hiljem oleks alasaksast laenatud veel *kōrt* 'jahusupp' (kuna *roķ*-sõna tähendus oli juba muutunud) ja kõige hilisemal ajal oleks neile lisaks veel laenatud tüüp *sup* ja kitsa-
ulatuslikuma semasioloogilise arenemise teel saadud tüübid [3], [5] ja [6].

89. 'Levain, levure', 'Hefe'.

Õllekäärimise kaudu või kunstlikult saadud (rudjutud) fermenti, mida tarvitatakse taina kergitamiseks, kutsutakse eestis järg-

miste nimedega: 1. kõige üldisemalt, peamiselt eP mandril (Pm, Lm, Hrm, Jm, Virn, Viljm, Tm), uudissõnana aga ka mujal: *pärm* g. *pärmi* (~ g. *pärmi*) ~ *pärme* g. *pärme* ~ *pärm* g. *pärmi*, Wied. Wb. järgi ka *perm*; — 2. eP kõige põhjapoolsemas osas *kōst* g. *kōsti* ~ *kešt* g. *kešti* ~ *kōst* g. *kōsti*; — 3. pea üle terve eP (mahaarvatud kirdeosad) *tõmēs* g. *tõme* ~ *tõmis* g. *tõmse* (~ g. *tõmise*) ~ *tümēs* ~ *tüdmēs* ~ *tüdmis* ~ *tüdmies* ~ *tõmts*, kohati ainult üteluses *tüēme leib* 'hapnematu, pärmiga kergitatud rukkileib'; — 4. kohati eP-s *tõuse* ~ *tõusang* (~ *tõusandes* 'vedel tainas, kuhu pärm segatud, et vaadata, kas ta tõstab'); — 5. eP lõunaosas ja eL-s *sep* g. *seppä* (~ g. *seppä*) ~ *šep* g. *šëppä*; — 6. kohati eL-s *käikkene* g. *-kkese*, Wied. Wb. *käikene* g. *käikese* (S) 'Hefe'; — 7. Wied. Wb. *hiib*

(*hiiv*) g. *hiiva* (SW) 'Zerteiltes, Zerriebenes, Schaum (auf d. Biere), Hefe, Bodensatz'; — 8. Wied. Wb. *oks* g. *oksi* 'künstliche Hefe'; — 9. Wied. Wb. *summ* g. *summi* (D [= Hm]) 'Kunsthefe'; — 10. Viljm-1¹ *tāk* g. *tākki* (??). Vt. kaarti lk. 154.

Tüüp [1] (puudub veel G u t s l., G ö s. ja A. T h o r - H e l l e sõnastikkudes; alles H u p e l¹ tunneb *perm*, i, 'Hefen.' r.) leidub ainult eestis, kuhu see laenatud on alasaksast või uussaksast (kas. *berm*, *barm*, saks. [v] *Bärme* 'Bierhefe; Bierschaum'). Teiste tüüpidega (eriti [2]) rinnu esinedes tähendab neist erinevalt naturaalpärmi, pressimata pärimi: *saĩa pärm on pudelis, õllel on pärm põhjas*. Veelgi uuem laen alasaksast on ainult eestis tuntud tüüp *kõst* (vrd. kas. *gest* 'Hefe', küs. *jest*, *gest*, uüs. *Gest*, vt. F a l k - T o r p, NDEt Wb. s. v. Gjest II)², mille esimest korda kirjalikult atesteerib alles Wied. Wb.¹¹: *köst* g. *kösti* 'Hefe'. Samus murdeis teiste nimetustega kõrvu esinedes tähendab neist erinevalt 'kunstlikku pärimi, pressitud poepärmi'. Tüüp *tõmes* (< *tõmēs*), seega „töötaja“, „käimapanija“ (vrd. allp. *sep*), esineb ka liivis kujul (K e t t.) *tiemiez* 'hiiva', ja on eestis esimest korda registreeritud A. T h o r - H e l l e l: *tõmeeš* 'die Hefe, Bärme', siis H u p e l i l¹: *tõmeeš*, *tõmiš* gen. *tõmehhe* oder *tõmišfe* 'Hefen, liefl. Bärm'. r. d. [= eP, eL]. Sõna on eestist laenatud ka soome, Tütersaare murdesse (O j a n s u u, SKTT I 193). Tüübil [4] on lähedasi kujundusi ka sugukeeltes: s. *noste* 'jäsning, jäst (käyte, hiiva)', vepsL *noustatiz* 'pärm', vrd. semasiooloogilisest ka pr. *levain*, *levure*, saks. *Hefe* (sama tüvi kui *heben*) Enne Wied. Wb. oli see tüüp sõnastikkudes tundmatu. Tüüp *sep* (J. G u t s l.: Hefe *Sepp* / e; G ö s. 232: Hefen / [fex] *sepp* / e; H u p e l¹: *sep*, *pa* 'Hefen', *seppaga* 'hefig'), *õlle sep*, *saĩa s.*, millest leidub ka tuletis *seppik* g. *-kku* (Wied.) 'mit Hefen gebackenes (nicht gesäuertes) Brot (in S nur von Weizenmehl)', esineb ainult eestis, ja on kindlasti sama sõna mis e. *sep* g. *seppä*, s. *seppä* 'Schmied' (vrd. tüüpi [3]). Eestis haruldase tüübiga [6] tuleb võrrelda s. *käyte*, mis mõlemad on tuletised tüvest *kävü*. Praegu eestis samuti harukordne tüüp [7] (puudub sõnastikkudes enne Wied. Wb.) on esindatud ka sugukeeltes, vrd. s. *hiiva*, vadj. *va*. Võimalik, et see sõna on algs. aegu laenatud balti keeltest (T h o m s e n, FBB 218,

¹ Tarv (?), ViljT (?), KJn (?).

² *Bärme* ja *Gest* sõnade geograafilise esinemise kohta saksakeeles vt. Paul K r e t s c h m e r, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen 1918, lk. 105—6.

taignaastjas'), vadj. *taĩššina* id., li. (Sj.-Wied.) *taigandaks, tiegandaks*, jĩS *taĩ* 'Teig', ja kuulub teatavasti vanemate germ. laenude hulka (vrd. gooti *daigs*, mĩs. *teiginna*, Thomsen, GSI 151). Selle esinemist varemalt sügavamas eL-s võiks vast tõendada J. Gutsl-l leiduv teade: Teich *Ƨaĩfna*, kui selle autori keel Tm eL murde lõunaosa murra-kuil peaks põhjenema. Vististi algs. aegne (vrd. s. *taikinan juuri*) tüüp [2] tähendab üldiselt 'tükikest haputainast, mis endisest tainasteost leivaastjasse järgi jäetakse ja uue taina sisse sõtkutakse, et viimast kiiremalt kergitada ja hapendada',¹ paiguti (ViljV, ViljVa, ViljT *ĩũr*) aga nähtavasti üldiselt 'leivatainas' (*taĩnas* olevat uuem sõna). Võ-s *ĩũr* = *kohetũs*. Sõna alg tähendus on muidugi 'Wurzel'. — EL *kohetũs*, mille tähendus on 'veel sõtkumatu tainas' (ka Wied. Wb. tõlgib sõnad *kohetus* ja *kohedus*: 'aufgegangener Teig, zum Säuern angeteigtes Mehl'), näikse tuntud olevat ainult eestis ja kuulub muidugi samasse sõnaperesse, mis *kohẽ* g. *koheda* 'locker', *kohevil* 'aufgetrieben, aufgedunsen, locker, bauschig', *kohkuma* 'erschrecken' (algselt 'üles kerkima, üles kargama', vt. art. 'S'effrayer'), *kohuũtama* 'erschrecken' (trans.), *kohuma* 'gären, aufdunsen, sich aufblähen', *kohuũtama* 'aufblähen, zum Gären od. Schäumen bringen', 'gären, schäumen, sich blähen' jne., algselt seega tähenduses 'midagi kerkinut, kerkivat, üles kohuvat'. Et see tuletis eestis vähemalt oma 300 a. vana on, näitab selle esinemine ka Lutsis. — Vähemalt algs. aega tagasi ulatuv on eestis praegu õige kitsaulatuslik *tahas* g. *tahta* 'juba sõtkutud tainas', vrd. s. *tahdas* g. *tah-taan-tahas* g. *tahaan* 'Teig' (praegune tähendus õigemini küll 'klebrige, teigartige Masse'), karj. *tahas* g. *tahtahan* id., aun. *tahas* id., veps. *tahtaz* 'tainas', mida tüve *tah-* < **taš-* poolst on arvatud kuuluvat samasse peresse kui e. *taħke*, eL (Wied. Wb.) *tahjas* 'klintig, schlecht aufgegangen, nicht ausgebacken' (vrd. s. *tahkea* ja lp. *dāškad* 'fest [von Brod, Butter]'), e. *taħm* (vrd. art. nr. 10) ja kahtlevalt ka e. *taħk* g. *tahũ* 'Schleifstein', e. *taħkuma* 'glätten, schleifen' (vt. Anderson, Wandl. 162, Setälä, ÅH 293). Tähele pandav on asjaolu, et tüübid [1] ja [4] esinevad praegugi mõnes sugukeeles (ja on esinenud vist ka algsomes samus murdeis) kõrvu, nähtavasti ilma tunta-vama tähendusvaheta (erandiks siiski praegune soome). Viimane tüüp on germ. laenu poolt välja tõrjutud ainult lms. keelte edela rühmast (li, eP, vadj.). — Kõigi nelja nimetuse vahekord eestikeele

¹ Karksis ses tähenduses *ĩũret's* (Võ-s *ĩũrẽĩtus*), kuna *levà iår* 'uue taina ja *ĩũretse* vedel segu, enne sõtkumist' (Võ-s *ĩũr* = *kohetũs* 'sõtkumatu tainas').

erielu algul võis olla umbes järgmine: eP-s (ka eL läänes?) *taikena*, *taikina* jne., eL-s **tahδas* > *tahaš*, mõlemate kõrval aga erinevas tähenduses tüüp [2], kuna *kohettus* võis eL-s alles hiljemalt tuletatud olla ja sealt kohati tüübi [4] välja tõrjuda¹.

91. 'Gruau, orge mondé', 'Grütze, Graupe'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s pl. *taṅgũD*² ~ *taṅgòD*³ ~ *taṅṅũD*⁴ (: n. sg. *taṅṅ*) ~ *taṅṅuD*⁵ ~ *taṅṅoD*⁶; — 2. eL-s *sūrme*⁷ ~ *sūrma*⁸ ~ *sūrmad*⁹ ~ *sūrma*¹⁰ ~ *sõlmed* (: *sõlme sup*)¹¹. Vt. kaarti lk. 163.

Tüüp [2] (G ö s. lk. 222: grütz *Ṣang* / u) on teadupärast ainult eestiline ja etümoloogiliselt selgusetu. Algtähendus on vististi 'tera', vrd. Muh *lihà taṅṅũD* 'peenend lihatükid (näit. n. n. *noṭti*¹² sees)', Wied. Wb. *või lõõb tangu, tang-liiv* 'grober Sand', *t.-sool*, eP *siõà oṅ taṅṅous* 'das Schwein ist finnis'. Sellevastu tüüp [2] (J. Guts1.: Grütze *Ṣurumb* / a) kuulub algs. päranduse hulka, vrd. s. *suurima, suuruma* 'gryn', karj. *šuurima* 'ryyni', aun. *suutimu* id., veps. *suṛmad* 'tangud', vadjJ *sūrjm* pl. *sūrimeḍ* id., li. *sūrməz* id.; sõna etümoloogia kohta vrd. Paasonen, KL 34, s-Laute 64—5; Ojansuu, LSBK 57.

¹ Muudes lms. keeltes esinevad veel tähenduses 'Teig': li. *m̄kləz* (< lā. *mihkla* 'Teig, Brotteig') ja veps. *harpal*'.

² Lm, Hm, Jm, Virm lääneosa, Pm eP osa (ka Saa), Viljm eP osa, Tm eP osa. ³ Jn. ⁴ Ans, Muh. ⁵ VNg. ⁶ VaivU. ⁷ Kark. ⁸ Tarv, Puh, Hall. ⁹ TMa, Vilj. ¹⁰ VöA, Kan, Pö, Set. ¹¹ HāO [v].

¹² *noṭ* 'poolpaks jahusupp rasvaga, paks jahusoust, millel peeneksloigatud lihatükid sees (süüakse kartulitega)'.

X. Kehakatted. — Vêtement.

92. 'Etoffe, tissu', 'Zeug, Stoff'; — 'vêtement, habits', 'Kleidung'.

Mõlemate mõistete üldnimetustena on tarvitusel kaks sõna: 1. eP-s *riē* (ṛiē) g. *riDe*¹ ~ *ries*²; — 2. eL-s, kuid eelmise tüübi kõrval vähe erinevas tähenduses ka eP mandri lääneosas ja eP kagu-servil³ *rōiṽas* g. *rōiṽa*⁴ ~ *rōṽas* g. *rōiṽa*⁵ ~ *rōṽas* g. *rōiṽa*⁶ ~ *rōṽas* g. *rōṽa*⁷ ~ *rōṽas* g. *rōṽa*⁸ ~ *rōḂas* g. *rōBa* (~ g. *rōṽa*)⁹ ~ *rēṽas* g. *rēṽase*¹⁰ ~ *rōṽas* g. *rōiṽa*¹¹, Wied. Wb. järgi veel Pm-l *rāṽas* g. *rāṽa*, *reivas* g. *reiva*.

Sõna *riē* (Stahl, LSp. 197: *rihde fahs*; Gös. 258: *kleid* / *Rijhd*, kleider anlegen / *Rihdet pehle wotma*; lk. 483: *zeug* / *Rijhd*) seisab eestis, muude sugukeelte suhtes, täiesti isoleeritult. Selle seletuseks mingit laenuvõimalust naaberkeeltest ei näi avanevat. — Järgneval tüübil (J. Guts. l.: *Kleid Reuwas*) sellevastu on sidemeid teiste lms. keeltega, vrd. s. *reivas* g. *reivaan* 'linteum l. textum figuratum', 'Drell', sl *roivas*, veps. *roivaz* 'linavihk'. Võiks oletada siin tähendusarenemist: 'lina' > 'linane riie' > '(üldse) riie'. eP-s tähendab see sõna ainult 'seljaskantavat riidet', 'Kleid, Kleidungsstück' (Kir *vōtṭā rōṽas ümmar*, Vig *suṣeš rōBaš ô vilne suḱ lîga soḡ*, KJn *rōṽas* 'seljariie', härva ka 'Stoff'), eriti aga 'vanu, kantud, vane-mate inimeste riideid': Ju *vanā rōṽas*, *vanād rōṽad* [hv], KullT *talō vanād rēṽased selgas* [hv], Vig *vanād rōḂad*, Pām *vōḡrad rōṽad selgas*. Nagu nendes esinev *ōi* > *ō* näikse osutavat, on need eP murdeisse laenatud eL-st (eP läänemurretes on nõrgas astmes tuntud ainult muutus *ōi* > *ōḡ*, vrd. Kull *pōḡḡu*, *vōḡmōs*, Vig *sōḡme*, *lōḡḡatta*, *lōḡmē* 'leivaastjas', Aud *mōḡsā* jne., kuna tugevas *ōi* ≡). Et

¹ Hm, Srm, Lm, Hrm, Jm, Virm, Pm eP osa, Tm eP osa. ² Vaiv. ³ Negat. teat.: Käi, Ans, Karj, Muh, Vel, Ris, Kei, Amb, Sim, Lüg, Jõh, Vaiv, Lai. ⁴ SetO, Karl, TMa, ÄkP, KodK. ⁵ Rāp, Har, Kan, SA. ⁶ Lu. ⁷ Hel, Tarv, Kark, Hall. ⁸ Vilj, KJn, Pām, SaaJ, SaaL [v], Tõs, Kihn, Aud, Han, Kir. ⁹ Vig. ¹⁰ Kull [hv]. ¹¹ Ju [hv].

sõna aga algsoome tagasi ulatub, võis see varemalt ometi eP-s genuiinsena esineda¹; seesugusel korral oleks meil tegu tüüp [2]-se eP-st kadumisega ja selle uuesti voogamisega eL-st eP-sse.

93. 'Couverture, couvre-pied', 'Decke'.

Niihästi vanemat laadi, villadest kujutud, kui ka uuema, riidest tehtud ja vatitud, voodriga sängikatte või vankri-, saanikatte nimetustena on eestis tarvitusel: 1. peaaegu üldeestiliselt² *teḱ* g. *teḱki*³ ~ *teḱ* g. *teḱki*⁴ ~ *teḱ* g. *teḱki*⁵ ~ *teḱki* g. *teḱki*⁶; — 2. eP põhjapoolsemas osas⁷ *vaip*⁸ g. *vaip̃* (~ g. *vaēbā* ~ g. *vaip̃a*) ~ *vaēp̃* g. *vaēbā*⁹; — 3. saartel (vähe muutunud tähenduses ka mujal)¹⁰ *sōbā* g. *sōbā*¹¹ ~ *sōbā* g. *sōbā*¹² ~ *tsōbā* g. *tsōbā*¹³ ~ *sebā* g. *sebā*¹⁴. Vt. kaarti lk. 163.

Uuem germ. laen *teḱ* ~ *teḱ'* (Gös. 157: *Teḱfi*) on nähtavasti laiali lagunenud mõisade ja linnade kaudu ühes uueaegse voodri ja vatiga varustatud vaibaga, kusjuures paiguti selle sõna kõrvale on alale jäänud vanemat tüüpi kate ja selle nimetus, paiguti on aga uus nimetus ka viimase kohta laiendatud (Lm, Pm, Viljm, Tm ja terve eL), kuna endine nimetus esineb muutunud tähenduses ainult veel eraldi. Selle sõna suurele levinemisvõimele (ka li. *deḱ*, ingE *teḱki*) on enam-vähem resisteerida suutnud ainult Hm, Srm ja Muh, kus muistset laadi vaip ise veel valitsemas. — Hrm-l, Jm-l ja Virm-l, tükati ka lõunapool, esineb *teḱ*-sõnaga rinnastikku vanem nimetus [2] *vaip̃* (atesteeritud juba Gös-l, AS lk. 135 juurde: Bettdecke der Bauren / *Weep*), mis kuulub teatavasti vanemate,

¹ Muudes lms. keeltes esinevaist samatähenduslikkudest nimetustest mainitagu siin ka s. *vaate* g. *vaatteen* ~ veps. *vatē* '(villane) riie' ~ aun. *vate* 'vaate (verka, sarka)' ja veps. *soba* 'riie' ~ vadJ *sepa* 'ülikond, pealisriie'.

² Negat. teat.: Ans. ³ Rõi, Karj [u], Jn, Jäm, Rid, Mar, Märj, Vig, HMD, Kei, Rap, Kos, HJn, Kuus [u]; KadP, VJg [u], VM, Iis, Sim; JMD, Tü, Pee; Tor; Pil, Põlt, KJn, SJn, ViljV, Lai, KodK, TMAVo. ⁴ Kihn, Hä, Saä, TarvM, TarvÄ, Hel, TormA, Puh, San, Karl, Põ, SetK, SA. ⁵ KuusJ, VaivR, ⁶ VNgK, VaivU, VaivS, VaivK. ⁷ Negat. teat.: Käi, Em, Muh, RidE, LNg, Mar, Kull, MärjL, Vig; Vänd, Kihn, Mih, HäO, Päm; RapJ, HMD, KeiU; Pee; VM, SimS, Vaiv, VNgK; Pil, SJn, KJn, Kark, Hel; Pal, Äk, KodK, TMA, San; Karl, SetL. ⁸ Kih, Ans, Jäm; KeiV, Kos, KuusJ, KuusP; Amb, JMD, Tü [v], Rak, VJg, SimA, Lüg, JõhV [v], IisT [v], TormA [v, hv], Lai, Põlt, Hä (?), Puh ? [hv]. ⁹ RisV, Ju, HJn, KuusS, KuusH. ¹⁰ Negat. teat.: Rid, LNg, Mar; Kihn, Vänd, Päm, Saa, Kark; Ris, Rap, KuusJ, VM, Sim, VJg, Jõh; Pal, Äk, SanP, Ur. ¹¹ Muh; JMD [v, hv], HäO, Hel, TormA [v], Kod, Puh, SanL, Ráp. ¹² Rõi, Käi, Em, Mus, Kih, Karj, Jn. ¹³ SanU, SanLa. ¹⁴ Ans.

algsoome aegsete germ. laenude hulka (< germ. **vaipa*-, msk. *veipa* 'eine Art Zeug'), vrd. s. *vaippa* 'Bettdecke, eine Art Mantel'¹, vadj. *vaippa*. Paiguti tähendab see eestis veel teatavat muistset suur-rätti, mis võiks olla vanem tähendus: Lai 'linane riie, mille naisterahvad kõitsid endile vanasti vööga ümber', 'mustlastel ümber keha kantav kirju suurrätt' (*iustkui mustlasel vaip ümber*), Põlt 'kokkunõelutud kotid, mille sees mustlaste naised varemalt lapsi kandsid'. Ühes muistse kirju, kujutud tekiga on ka sõna *vaip* eP-s paiguti vanemas ja kadumas. — Kolmas nimetus *sõba* ei ulatu mitte ainult algsoome aega (s. *sopa* 'Hemd', karj. [K u j.] *šoba* g. *šovān* 'riided', *šovāt* 'ülikond', aun. *soba* 'vaatteus', *sovād* 'vaateteet', vepsL *soba* 'riie', vadj. *sepa* g. *seva* 'ülikond, pealisriie [näit. särk, püksid jne.]'), vaid arvatavasti isegi kaugemale, s.-ugri aega, kus ta vist tähendanud on 'särk' (Setälä, Maailman hist. 489, küsimusmargiga varustatult)². Eestis võiks sel sõnal eraldada praegu järgmisi tähendusvarjundeid: 1) 'muistne kodukujutud vaip'³, mis mälestub ka mannermaal veel mõnes kõnekäänus: eP *magāb sõbā*, *ei magā sõbā alune*, HāO *ei sā sõbā silmā pāle* 'ei saa und', *poē sia sõbā alla*, öeldakse lapsele teda vaiba alla magama pannes jne.⁴; 2) 'mingi pikk rätik, millega mõrsja pulmaaegu kaeti'⁵, tuntud ainult eL alal: *sōbā pañtti pulmā a²cu pāhā*, *kui pulm lāts mehē kodō pōlē minemā* (Põ). Paiguti esineb sellest teisend umbes samas

¹ „Um den Kopf und den Oberkörper vor Kälte und Unwetter zu schützen, gebrauchten unsere Bauerweiber vor nicht langer Zeit einen Mantel oder eine Decke *vaippa*, e. *vaip*“ (Ahlqvist, KW 154—5).

² Teisalt on P a a s o n e n varemalt (JSFOu. XXI, 46—9) pidanud seda nimetust algupäralt *araabia* sõnaks, mis kaubateid mööda olevat omalajal volgasoomlaste juurde, sealt aga, vist merjalaste kaudu, läänemere soomlaste keelde rännanud.

³ Rõi 'ruuduline vaip', Kāi (*kirī, krūtlik*) *sōbā* 'muistne, kangast kujutud valge-mustekirju vooditekk' (*avī sōbā - a. palak* 'haugi põis'), Ans 'vana riide-tükk, kalts; vana vaip', Muh 'kodukujutud, ruuduline, ilma voodrita vaip'.

⁴ Ka kirjakeeles õige harilik: „Mis aitaks mulle vagaduse sõba, kui vana elav sarviline nende all magab!“ (Kreutzwaldi ja Koidula kirjavah. I 72), „Taat meil magab kalmukünkas sömerliiva sõba alla“ (Klvp.^{IV}, VII 736) jne.

⁵ Hel 'omakoetud, villane, kahekordne must piklik rätik, otsad kirjatud, pandi mõrsjale laulatuse aegu peale', San 'mõrsja ehk nooriku peale võetav rätt', SanPr, SanL (~*kōrīk*) 'pikk, otsest narmaline suurrätt, võeti muiste ümber', SanLa *tsōbā* 'mõrsja pearätt', Põ 'umbes käterätiku sarnane muistne rätik', Rõn 'õladel kantav punaste nõõridega suurrätt', Rāp *sōbā* 'muistne õladel kantav must villane naisteriie'.

või lähedases tähenduses ka kujul *sõũ* (Kark) või *sõukke* g. *sõukse*¹. [VaivU-s on tuntud veel s. laen *peitte* 'Decke'. — Korr. lisand.].

Ei või siinpuhul mainimata jätta veel eL alalt üht etümoloogiliselt selgusetut nimetust *kõrik* g. *kõrikku* ~ g. *kõrikke* (Kark, Hel *kõrik*, San, Ur, Põ, Set *kõrik* ~ *kõrk*), mille tähendus² on paiguti kas *sõbà* viimaksnimetatud tähendusega identne või vähemalt sellele õige lähedane, ja vastab umbes rätikule, mida eP-s tuntakse nime all (Wied. Wb.) *uju* ~ *uju*, Vig *uĩĩò narĩs*, Mih *uĩg* g. *uĩĩò* (s. *huĩvi*) või *linik*, Mih *linik*.

Kolme viimaksnimetatud sõna *vaiĩp*, *sõbà* ja *kõrik* puhul ei ole kuigi hõlpus otsustavamalt öelda, missugune praegustest tähendusvarjunditest on kindlasti esialgsem, missugune uuem, sest on ju tähendused 'kate, tekk', 'rätik' ja 'mantel, keep' üksteisele väga lähedased.

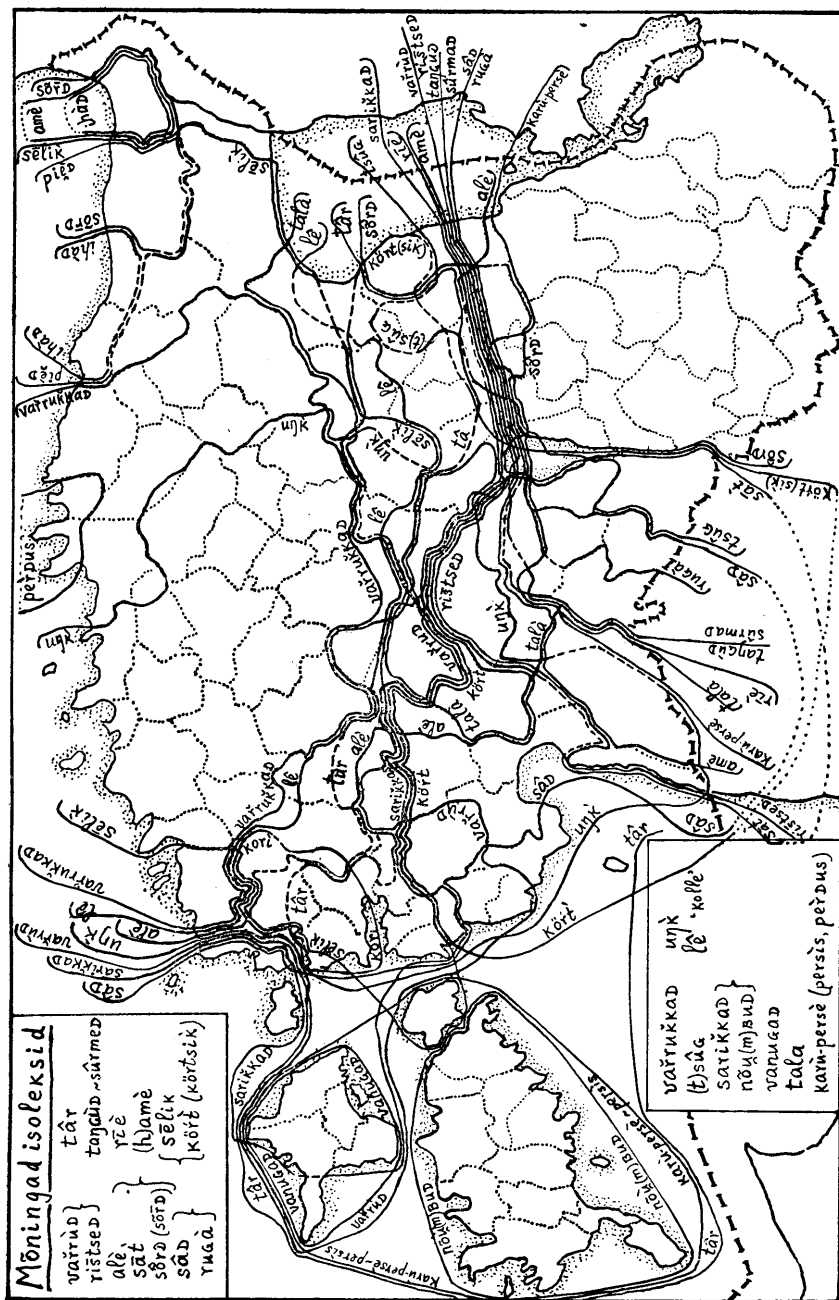
94. 'Chemise', 'Hemd'.

Selle võrdlemisi uueaegse, algselt oluliselt vaevalt küll kuuest, 'Rock' erinenud (vrd. Schrader, Reall. s. v. Hemd) kultuurtoote nimetustena on eestikeele alal tuntud: 1. eP-s *sårk* g. *sårgi*³ ~ *sårk*⁴ ~ *sårkki* g. *sårgi*⁵ [eL *sårk* 'kuub'], 2. eL-s *amè* g. *amme*⁶ ~ *amè* g. *amme*⁷ ~ *hamèh* g. *hamme*⁸ jne. (Alut-s *amè* 'seelik', vt. art. nr. 95). Neist esimene kuulub uuemate laenude hulka germ.

¹ Kark (*sõũ*) 'ümber pruudi keha mässitav suurem rätt', 'muistne suur linane valge keep (peleriin) mõrsjal, kõliseva ahelaga all, maani ulatuv, kaelaugu ja värvliga, ilma käisteta', Hel (*sõukke*) 'punaste veertega muistne naisterahva üliriie', SanP *sõukkene* 'pikk kitsas, sallikujuline rätik, võeti *oĩge pĩle*'; vrd. ka Wied. Wb. *sõbà*, *seba*, *sõu* seletust: 'Shawl, wollene Weiberdecke, Regendecke, (sonst ein Stück des festlichen Anzuges, ein weisses, wollenes Tuch mit bunt ausgenähten Kanten und mit Troddeln an den kurzen Rändern, auf der Brust mit einer Spange zusammen gehalten, Bettdecke (O), Brustlatz (G)'. Viimane tähendus vist G ö s e k e n i järgi, vt. AS lk. 149 juurde: *brustlatz* [thorale] Gõbba.

² Kark 'pikk, valge rätik, alt kard-tilade ja lilleliste õmblustega ehitud, mähiti muiste noorikul, pruudil ümber keha', Hel 'linasest riidest pruudi rätik', San = *sõbà*, Urv 'valge peenlinane pruudi rätik, millega pruut *kak'kütti*', Põ 'valge linane rätik; mingi undruk', SetO 'suur rätt, mis muiste mõrsja ja peigmehe jalge alla laotati, kui noorpaar pulmast peigmehe koju tuli'. Vrd. ka Wied. Wb. 'Weiberrock, Umwurf von schwarzem Tuch, weisser, blau durchnähter leinener Shawl'.

³ Srm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Tm eP osa, Viljm eP osa. ⁴ Hm, Vaiv, Koe, Saa. ⁵ VNgK. ⁶ ViljP, ViljK, ViljT (ViljV *sårk*), Kark, Pai, Hall, Hel, Puh, TMA, KodAl, San. ⁷ Võ, SA. ⁸ Põ, Ráp, Set.

keeltest, nimelt rootsist (uroots. *särk* 'Weiberhemd', msk. *serkr* 'Hemd, Rock') ja esineb tähenduses 'Hemd' ka liivis (*serk*)¹. Nähtavasti põlvenevad selle sõna mõlemad tähendused (eP, li. 'Hemd', eL 'Rock') juba algkeelest. Tuntavalt vanem, nimelt algsoome aegne germ. laen on e. *amē* ~ *hamēh*, li. (Sj.-Wied.) *amm* pl. *amməd* 'Rock, Frauenhemd', (Kett.) *a'm* ~ *a'mmā* 'seelik', s. *hame* 'palla feminarum, Weiberrock', (Savo) 'tunica l. toga virilis', 'Männerrock' (vrd. ka art. nr. 95). Selgusetu on, kas päranduvad praegused tähendusvarjundid (eL 'Hemd', eAlut, s. 'Weiberrock') lähtekeelest, või on nad arenenud lms. keelte pinnal. Silmas pidades msk. *hamr* 'Hülle, Haut' tähendust (tähenduses 'Hemd, Rock' esines msk-s *serkr*, vt. Schrader, Reall. s. v. Hemd), võiks ometi arvata, et algsoome keelde laenamisel tähendas *hame* üldse mingit kuube, üliriet, rüüd, ja differentseerumine sündis e., li. ja s. keeles alles nende erielu aegu (kusjuures Alut *amē* võiks olla ometi laen soomest). Võimalik, et see sõna oli algselt tarvitusel ka eP-s, kust ta hiljem siiski *särk*-sõna poolt välja tõrjuti².

95. 'Jupe', 'Weiberrock, Kleid'.

Praeguse ja vanemaaegse talurahva naisteseeliku nimestik on eesti keelealal üks kirjumaist (vt. kaartisid lk. 163, ja 165³), mis väga hästi on seletatav riidemoodide võrdlemisi kiire muutumisega: kõnelejal on alati tungiv tarvidus varemalt oleva eseme asemele tulevat uuemat, erilaadilisemat teisendit nimetada eraldamiseks ka uue, erilise nimega. Seks haarab kõneleja kinni igast end pakkuvast võimalusest: kas omandab võõrakeelse nimetuse, kuulnud linnast või naabruses elavalt võõralt talurahvalt, või jälle soetab tuletise mingist omakeelsest sõnast ehk võtab isegi tarvitusele mingi juba eksisteeriva sõna uues tähenduses.

Tosinkonna nimetuste hulgast, mille tähendus on 'Weiberrock', eraldame kõigepealt mõned väga hilised laenud, mille ulatusala on veel õige piiratud või mida tarvitatakse alles noorema ja keskealise sugupõlve keeles vanema nimetuse kõrval: 1. lääne-Võrm *pruñts*⁴

¹ S. *sarkki* 'Hemd, Rock' lähtekujuks on uroots. *murd. sark* (vt. Bibl. Verz.).

² Muis lms. keeltes esinevad tähenduses 'Hemd' sõnad: vadjl *tšiuutto* 'meeste ehk naiste särk', s. *paita* ~ karj. *paida* - aun. *paidu* - veps. *paid'*, karj. *rätššinä* 'naisenpaita' ~ aun. *rätššin* 'naisväen paita' ~ veps. *rätšin* 'naiste särk'.

³ Kaardile lisada: Võsulbi *uñdriķ*. — Korr. märk.

⁴ Wied. Wb.: *prunts* g. *pruntsu* (SO), *pruñts* g. *pruñtsi* 'wollener Ueberrock (der Weiber)'.

([hl], selle kõrval Har-s uuemana *üñdrik*¹), mille lähtekujuks on lä. *bruntši* 'ein Weiberrock, Unterrock'; 2. mitme paigu lõuna ja kesk-Eestis esinev vene laen (Põ jne.) *jupka* ~ (Pilv jne.) *jupkà*, vrd. ka vadjJ *jupkë* 'seelik' (*hame* tarvitatakse harva ja olevat soome laen), karj. *jupka* 'seelik'. Vist juba pisut vanemad laenud, nimelt rootsi keelest on: 3. Lm lõunaosa, Pm, Viljm lõunaosa *kört* (<roots. *skört* 'der vom Leib herabhängende Teil eines Rockes u. ähnl.', vrd. ka msk. *skyrtà* 'Hemd, Frauenhemd', vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Skjört, Skjörte), mis esineb ka liS-s (*kört*) ja soomes (*körtti*) ja selle tuletised Viljm eP osa, Tm eP osa *kortsik* ~ *körssik* ~ *kortsik* jne. (*s* ja *o* on seletatavad tugenemisega sõnale *körts* ~ *korts*, seega *kortsik* 'kortsuline, voldiline, plisseeritud seelik'). — 4. Peaasjalikult Võrm-l, Set-s, Tm-l ja Viljm-l, harva ka Alut-s esineb *uñdrek* ~ *üñdrik* ~ *undruk* jne. (<rootsE *ünderokk*, vt. Freudenthal-Vendell, OESvD). Selle sõna praegune kodu näikse olevat Võrm, lõuna- ja kesk-Tm, kuna mujal on see tuntud uuema sõnana. — Saartel ja lääne- ning põhja-Eesti rannikuil esineb eri paigus veel tüüp 5. *ümbrik* ~ *ümbrik* ~ *ümrik* jne. ([hl], paiguti [v]), mida on peetud (H. Ojansuu, SKTT I 201) rahvaetümoloogiliseks moonutiseks sõnast *uñdruk* ~ *üñdrik*, mida näikse ka toetavat *ümrik*-sõna esinemine paigus, kus praegu või varemalt on rootslasi asunud; sel puhul ootaks ometi, et tähendatud alal mõneski punktis esialgsem *üñdrik*, *uñdruk* veel alal oleks hoidunud. Kuid teisalt pole ka sugugi võimatu, et *ümbrik* on spontaanne eesti kujundus (juba Gös. 340: Baur Weiberrock / *ümbrič*), sest vanemal ajal, veel läinud aastasajal, oli Eestis ja Soomes naistel seeliku asemel tarvitusel tükk riiet, mis alumise keha katteks ümber puusade mähiti (vrd. EK I 20; vt. ka allpool *sëlik*, *piëd* ja *pallapõl* puhul). — Kõige üldisem ja ulatusrikkam nimetus naistekuue kohta on aga 6. eP (Muh², Lm, Hrm, Jm, Virm) *sëlik* ~ *sëlik* ~ *siëlik* jne. (esimest korda Hupelil^{II}: *fëlif* 'Weiber-Unterrock' r.), mille arenemist olen seletanud varemalt (EK I 19—22) kahel viisil: a) **selyikko* (sõnast *sëla* < *selkä*) > **selyik* > **selik* > *sëlik*, vrd. **valyikko* > *valik* > *välik* '(weibliches) weisses Rind', *salvispūd* > *salispūd* > *sälispūd* 'kaevu rakked', *sarvikkad* > *sariikkad* > *säriikkad*, **varβikko* > *varik* >

¹ Eesti Rahva Muuseumi käsikirj. katal. (A, 58: 38) järgi Harglas ka *hündrik*.

² O. Kallas, Eesti Õpet. Seltsi vanavara katal. nr. III, teatab (a. 1894 ?) Muhu kohta: „Aasta 20-ne eest hakkas naeste ümbrik kaduma (ta asemele tuli seelik).“

> *vārik*, **kašyikko* > *kāsik* jne. ja b) **seylikko* > (**sejlikko* > *sejlik*¹ >) > *sēlik*, vrd. (uroots. *spegel* >) **peyli* > (*peil* >) *pēl* (uroots. *lāger* >) > **leŷri* > (s. *leiri* >) e. *lēr* jne.; viimasel korral oleks *sēlik* varemalt tähendanud 'ümbri puusade mähitud riidepala', vrd. e. **seeli*-substraati germ. **segla*- 'abgeschnittenen Stück (Zeug)' jne. Neist seletustest pean esimest tõenäolikumaks (semasioloogiliselt vrd. e. ütlust: *rõõn õn selgas*, r. o. *selläs*). Sõna *sēlik* näikse ennemalt olnud õige levinemisvõimeline: ta on purenud nähtavasti varemini ühtlase ja avarama *ümbrik*-ala üksikuteks, enam-vähem isoleeritud hilbukesteks ja jätnud neid veel sinna ja tänna rannakihelkondade kurudesse ja saartele. Uuemal ajal on aga *sēlik*, muistse vöödilise ja volditud (kurrutatud) naistealuse nimetusena hakanud taganema uute, osalt linnadest peale rõhuvate nimetuste ees: 7. *alūs* ~ *alune*, 8. *kleit*², 9. *kūb*, mis kaasa tulevad uuelaadiliselt valmistatud linnaseelikuga. Teisalt on aga märgatav *sēlik*-sõna uut virgumist, õigemini teadlikku virgumist haritlaste keeles. — Tüüp 9. *kūb* g. *kūē* (G ö s. 340: rock / *Ruhb*) kohta oleks ometi öelda, et see uuema nimetusena *sēlikku* asemel esineb ainult mannermaal, kus tema harilikum ja vist vanem tähendus on üldse 'Rock' (vrd art. nr. 96) 'üliriie mehel või naisel', ja et seega meil tegu oleks sõna-tähenduse kitsenemisega, spetsialiseerumisega. Saare- ja Hiiumaal on *kūb*³ aga tuntud harilikult tähenduses 'seelik', 'jupe', rahva mälestuse järgi ka vanemal ajal. Nimetatud sõna esineb teatavasti aga ainult eestis, ja näikse piirduvat eriliselt eP⁴ murdealaga (eL-s on *sārē* 'kuub'). W. Schöluter, Sitzb. d. Gel. Estn. Ges. 1909, lk. 44, nimetab seda sõna pikemas (peaasjalikult saksa-, kuid ka vene- j. m. keelsete) laensõnade nimestikus, ometi tähendamata jättes, mis keel ja mis kuju oleks sõna lähtekohaks. Võimalik, et algkujuks on mõeldud saks. *Schaube* 'Frauenrock, Frauenmantel

¹ Wied. Wb.: *seilik* g. *seiliku* = *seelik*.

² *kleit* ei ole, kõige uuema linnasõnana, kaardile märgitud. Noorema rahva keeles tarvatakse seda üle terve Eesti.

³ Ometi näikse ka siin *kūb* olevat uuem, sest *ümbrik* selle kõrval, vanemarahva sõnana, ei esine mitte üksnes praegu Karjas, vaid varemalt, O. Kallase ja J. Ilvese teadete järgi (E. Õpet. S. kat. V, VI), ka laiemalt: „Niisugune ümbrik (nr. 384. R 1, k 75) kadus juba aasta 50-ne eest“ (a. 1894 kirjut.) Pöides; „Ümbrik. Umbes 1860 a. saadik kadumas. Asemele tuli kiut kuub“ Karjas; „Ümbrik. Kadumas 1850 a. saadik. Asemele kiut kuub“ Valjalas; „Kiut kuub. Astus 1850 a. ümber ümbriku asemele“, Pöides, Jaanis.

⁴ EL murdeala randemäil leidub see sõna siiski, arvatavasti laenuna: Puh *kūb* g. *kuuvē* = *iubē* 'meesterahva pintsak'.

(auch Männerrock, Männermantel), bis zu den Füßen gehendes weites Überkleid', mis tuntud ainult küs-st (*schûbe, schoube, schaub*); niisugusel korral tuleks *kûb*-sõna algkujuks oletada alasaksa **skûbe*. Vastandina sõnadele *kört*, *körtsik*, *ümbrik*, osalt ehk ka *sëlik*, *uñdriuk*, ei ole *kûb* kõnekeelest mitte taganemas ega ainult vanema rahvariide tähendusega leppimas, vaid on tarvituses laienemas ja on ühiskeeles saanud täiesti harilikuks tähenduses 'õhem meeste või naiste üliriie', 'meesterahva pintsak', 'naisterahva seelik'.

Eritleda jäävad veel mõned seeliku nimetused, mille ulatusala on eelmistest juba märksa kitsam, vähemalt praeguses keeles.— Alut-s (Vaiv [hl], LügP [v]) on tarvitusel tüüp **10.** *amë* 'seelik', seega samas tähenduses, mis soomes *hame* ja liivis *a'm ~ a'mma* 'seelik, laste jakk' (eL-s aga *amë, hamë, hamëh* 'särk, Hemd'). Sõna *amë* Alut-s on ilmselt laenatud soomest. Vrd. ka art. nr. 94. EL-s ja sellega rajanevais eP murrakuis on tuntud veel tähelepanuvääriline nimetus: **11.** *palabõl* (Põlt) 'kahelaidne muistne undruk' - *palapõqõl* (TormL) 'muistne naiste seelik, linane, umb. 80 a. tagasi tarvitusest kadunud' - *pala-pûl* (Kod.) 'weisser (altertümlicher) Frauenoberrock' (Kettunen, Kod. Vok. 41) - *palapõlne* (KodK) 'muistne valge lina, ümber naisterahva puusade mähitud, seeliku asemel' - *palabõled* (TMaL) 'muistsed valged seelikud' - (*linatsest rõivast*) *palabõlik* (TMaVo) - *pallä-põl* (KamR) - *pallabõl* (SanP) - *pallapûl* (Põ) 'undruku moodi riie, eest kinni õmmeldud, kuid mitte kroogitud; vööga seoti keha ümber'¹ - *palapûl* (SetO) 'muistne valge naisterahva riie' - *pallabûl* (HelJ) - *pallapõlik* (TarvÄ) 'valge jätkuga undruk' - *pallabõlik* (Kark) 'pikk, kitsas valge rätik, kirju äärega, helisevate hõbeehetega, võeti muiste ümber õlade'. Sõna esineb ka rahvalauludes, näit. Põ-s: *kõrik kõrtsist kõnëli, pallapûl pajatti*. Liitsõna esimest osa tunneb Wied. Wb. ka üksikult: *palla* g. *palla, seeliku* p. 'leinener Unterrock', p.-pool, p.-poolik dass. Hupe¹¹ tsiteerib aga üksnes liitsõna: *pallapool*, e, it. *pallapolif* 'leinene Weiber-Unterrock', eP ja eL sõnana. Sugukeeltes ei ole sõnal *pallä ~ palä* mingit vastet. Et sõna vanem kuju on nähtavasti olnud *pallä*, siis ei või sel ka e.-s. tüvega *pala* 'Stück', s. *palanen* mingit tegu olla. Iseäralik, et täpselt samakujuline ja ka sama tähendusega sõna leidub ladinakeeles: *palla* g. *pallae* 'langes Obergewand der römischen Frauen' (Waldе). Kas pole ehk p. viimaks mitte laen

¹ Põlvas *pallapool* (ERM kat. A 151 : 2 järgi) ka 'toimlahkmene riie'.

keskaja ladinakeelest, kus *palla* tähendas ümber keha võetavat riiet, lina (näit. Kristuse keha ümber, preestritel ametitalituste aegu), altaritekki' jne. (vrd. *Ducange*, Gloss. med. et infim. latin.)? Vaevalt võiks aga sõnal mingit sidet olla läti *palags*, -a (> e. *palak*, *palakkas*, *palļai*) 'Laken, Bettlaken, Betttuch', le. *pālagas* 'der Brautwagen oder auch das Behänge über demselben' sõnada. — Alut randadel leidub paiguti tüüp 12. *piēdu* g. *piēdu* (VNgK) 'lepakoortega keedetud, maakega mustaks värvitud kangatükk, mis vanasti seelikuna naistel kitsalt ümber puusade keerati, otsad kokku ömmeldult või mitte', *piēdu kaļulus* (ibid.) 'seesuguse seeliku värvel', *piēdu* [v] = *amē* [v] (LügP), *piēdo* g. *piō* 'muistne must seelik, kahel pool voltidega, vöö peal' (LügKukruse), *piēd* n. pl. *piōd* (JõhK) 'kitsukene, kahelaidne muistne seelik, pika vööga, riie maake veega pruuniks värvitud', *panē piēt selgā* (ibid.). Vaivpraegusele rahvapõlvele on sõna nähtavasti tundmatu. See sõnastikkudes seni registreerimatu tüüp tuleks arvatavasti ühendada s sõnaga *piedin* g. *pietimen* 'Breite des Zeuges'. — Kesk- ja lõunaeesti keelelal on mõnes paigas tuntud vananenud, haruldunud nimetus 13. *ūrþ* g. *ūrbi* (TormL) 'muistne naiste seelik' ~ (Hall) 'kerge ülikuub, mantel' (puudub Wied. Wb.). Kahtlemata on need vähesed *ūrþ*-sõna niivõrd üksteisele kauged, praegu isoleeritud esinemisalad ükskord laialdasema ja ühtlase sõnaala jäänused, viimsed rahud *kōrt(sik)*- ja *sēlik*-sõnade poolt üleuhutud mandrist. Etümooloogiliselt on see sõna selgusetu. Hiius (Käi, Em) on tarvitusel veel tüüp 14. *kūļt* n. pl. *kūļdūd* 'triibuline seelik', *kūļdū ānd* (Käi) 'seeliku saba'. Nimetatud tähendus piirdub nähtavasti ainult Hm kahe kihelkonnaga. Harilikult esineb aga *kūļ* ~ *kūļt* ~ *kiūt* eestis kas adjektiivselt tähenduses 'streifig, gestreift': *kūļdūd lehmād* (Ju), *kūļt silik* (Rid), või jälle substantiivselt tähend. 'Streifen' (nagu ka soomes haruld. *kyyttö* 'langer Streif auf dem Rücken des Viehes'): *alose, silikko kūdōd* (Kull), *lehmāl kūļt selgas* (Hrm), või 'Vieh mit weissem Rückenstreifen': *kiūt jāēb kiēmā kūtkme oīsa* (Kihn rhvl.), *kiūdik* (PJg) 'valge seljavöödiga emane sarvloom' (vrd. ka s. *kyytiä* 'auf dem Rücken gestreifter Ochs', *kyytäs* 'vacca dorso striata'), samuti ühenduses *kirioūļt* 'ööbik' (vt. art. 'Rossignol, Nachtigall'). Käesoleval *kūļt* 'seelik' puhul on arvatavasti asja omaduse nimetus laienenud metonüümselt ka asja enda peale: algselt tarvitati *kūļt kūb*, k. *lehm*, hiljem ainult *kūļt*. Sama arenemine on sündinud nähtavasti ka vadjas, kus praegu tuntud ainult *tšiutto* '(mehe ehk naise) särk', varemalt oletatavasti ainult 'triibuline särk', veel enne-

malt aga 'triip, vööt'¹. Hiius on *küü* kindlasti õige uus nimetus, nagu O. Kallas (E. Õpet. S. katal.) a. 1894 teatab². — Kitsamas tähenduses 'ühes tükis olev väikese lapse kleit' esineb veel eL läänes [15] (Hall) *kuhti* ~ *kuhtin* ~ (TarvÄ) *kuht* g. *kuhi* (puudub Wied. Wb.), mida rinnastada võiks ehk järgm. skand. sõnaga: roots. *kofa*, taan. *kofte* 'kurzes Kleid oder Mantel', norr. *kufte* 'Wams für Frauen, kürzer als ein Mantel', *kufta* 'weites Kleidungsstück, Reisemantel' (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Kufte). — Nähtavasti praegusest kõnekeelest kadunud on [16] Wied. Wb. *rukk* g. *ruka* 'Kleid, Rock, schwarzer Weiberrock', vrd. ka rhvl. *To mo ruffa rome firja* (Neus, EV nr. 3, C, 76), Klvp.: „too mulle ruka roomekirja“ (I 607). Sõna lähtekuju on kas kas. *rock* või msk. *rokkr* 'Oberkleid'.

Kohati on ka sõnal *kõrik* (vt. lähemalt art. 'Couverture') arenenud tähendus 'undruk': Põ *kõrik* ~ *kõrk* [v] 'mingisugune undruk', 'valge linane rätik', rhvl.: *kõrik* *kõrtsist kõnēli, pallapūl pajatti*, mida kinnitab Põlva kohta ka ERM kat. A 227:36 'undruk ilma triipudeta'. Hall-s on tuntud veel *sõū* g. *sõū* [v] 'muistne must villane, eest lahtine kõrt' (vrd. art. 93, lk. 162). — Dr. I. Manninen on juhtinud lahkelt mu tähelepanu ka võimalusele, et *sõbägi* on võinud murdeti (Kih) tähendada (mingit seelikut, nagu näitab E. Õpet. S. etnograafiliste kogude kat-s (ERM-s) esinev *sõva auk* 'haakidega kinnipanemise koht (seelikul)', joonistuse järgi seals. otsustades nimelt 'seeliku värvli lõhendik' (vrd. art. 93, lk. 161).

Nagu ülalesitatust selgub, on praegused seeliku nimetused eestis peaaegu kõik uuemad, eestikeele erielu aegsed laenud või uudiskujundused. Võimalik on siiski, et sõnus *ürp* ja *piēd* jätkuvad veel muistsed, vast ehk algsoome aegsed nimetused naisterahva alumise kuue kohta, mil oletusel tõendused ometi puuduvad.

¹ Selle sõna tähenduslikkude vahekordade valgustamiseks on esitatud ka teistsuguseid võimalusi (vt. Setälä, FUF XIII 326–7), mida autor siin ometi ei saa omaks võtta.

² Emmaste kohta: „Põlve kaks tagasi oli pruugitaval musta-kuub (kahjatud mustast tüssist tehtud, ilma kirjadeta). Kui musta-kuub kadus, tuli ta asemele küit; see oli paastu ja leina aegu sinine + must = kahede sinistega küit, tavaliselt aga punane + roheline = punane küit.“ Pühalepas kuub „kadus juba aasta 50-ne eest, tema asemele tuli küit“.

96. 'Surtout, casaque, robe', 'Rock'.

Eesti muistsete rahvariiete hulgas on tarvitusel olnud, nii meestel kui naistel, kahte laadi pikki ülikuubi: a) valged takusest või linasest (ka hallid ja valged villasest) riidest kuued ja b) mustad (või üldse tumedad) villasest riidest kuued. Esimest tüüpi kuube kutsutakse vist üldseestiliselt 1. *rūd* g. *rū* ~ *rūid* g. *rūi* ~ *rūi* g. *rūi* jne.¹, teist aga eP-s 2. *kūB* g. *kūē* (~ g. *kūve* jne.)², eL-s 3. *sārē* g. *sārēi*³. Viimased kaks sõna esinevad murdeti veel teises tähenduses: eP *kūB* 'Weiber(unter)rock' ja 'pintsak' (eriti eP, kuid ka Hall); eP *sārē* 'Hemd' (vrd. art. nr. 94 ja 95). Peale nende on tuntud veel 4. Ans *sūp* g. *sūbi* 'pikk hall muistne meesterahva kuub, kummagi puusa peal üks kurd, 5–6 puust treitud nõõpi ees (ka *vañmūs*; tarvitati umb. 50 a. eesti)', vrd. ka G ö s. 340: Langerrock (Συήβ). Neile lisaks oleks veel nimetada õige kitsal alal (SanP) esinev 5. *tōbi* 'pikem vateeritud talvekuub meestel' (puudub Wied. Wb.) ja Wied. Wb. järgi 6. *rūpe* g. *rūppe* (d St [= eL, Set]) 'Rock' = *sārē*. Ka *vañmūs* (< kas. *wambōs*, *wammes* 'dicker Koller unter dem Panzer') näikse varemalt paiguti (vähemalt Ans-s, = *sūp*) tähendanud

¹ Tü *rūd* 'vanaaegne valge linane kuub', Mih *valge rūi* 'terve keha pik-kune valge naisterahva kuub, kanti sārēi peal', PJg *rūi* 'valge takune, kasuka peal kantav, pikk või lühike meesterahva kuub', Han *rūi* id., Vig *valge rūi* id., Jõh *rūd* 'suvine meestekuub', Jõh *piikūd rūvviid selias*, Kark *rūd* g. *rūvvi* 'valgest riidest pikk naistekuub', Hel *rūid* g. *rūvvi* id. (?), Võ *rūd* 'palitu moodi valge takune kuub, selja tagant laiem, mida jõukam rahvas soojal aastaajal iluriidena kandis', Rāp *rūd* 'muistne setunaiste pihtseelik ilma käisteta, sinine, punaste veerudega ja vööga', Set *rūd* g. *rūvvi* id. 'muistne, valge, pool- või täisvillane naistekuub, selja peal rippu-vate pikkade lahtiste varrukatega' (dr. I. Mannineni defin.), Kāi *rūi* (?) 'kirj sōbā', muistne vooditekk', Kod *rūid* 'leinener Rock' (Kett., Kod. Kons. 107), Torm *rūd* g. *rūd* 'valge, toimne, linane muistne naiste-meeste üliiriie'. Sõna puudub Ans-s.

² RisN 'mehe või naise muistne pikk üliiriie', RisV *āñnādega kūēd* (olid vanasti meestel: mustast riidest, tinanööpidega, kaks volditud hända taga), Tor 'meeste ja naiste palitu', Jõh *ārmākku kūB* 'meeste talvine k.', *vāllast, vōllidega kūved* 'naiste talvekuued', Torm 'pikk, must villane üliiriie' [v], Kod *kūB* 'Rock' (Kett., Kod. Kons. 111).

³ Kark 'muistne must (naiste või meeste) kuub', Hel 'must villane ülikuub', TMa 'pikk must ülikuub meestel ja naistel, tarvitati talvel ja kevadel', San 'meeste ja naiste muistne palitu', Võ 'must või (jõukamal rahval) valge villane kuub meestel või naistel, mida kanti külmal aastaajal (naistel olid punased ehispaelad puusadel)', Rāp 'mustast riidest, volditud ja punaste nõõridega ehitud puusadega muistne naistekuub, eest lahtine (meestel oli umbes samasugune, kuid ilma puu-savoltideta), SetL 'pikk, paksust valgest riidest kuub naistel ja tüdrukutel'.

olevat 'Rock' (üldisemalt aga 'Kamisol, Kittel'), vrd. ka Wied. Wb. *vammus* ~ *vambus* 'Wams, Kamisol, Bauerrock'.

Sõna *rü* ~ *rüi*¹ (mis oleks algupärasem, *D*-lised kujud aga analoogilised) piirdub nähtavasti ainult e. ja s. (*ryijy* 'rya') keelega ja on ühendatav järgmise skand. sõnaperega: taani vananenud *ry* 'grobes Wollenzeug, Filzdecke', roots. *rya* 'grobe Haardecke', 'grovt täcke av häst- el. nöthår', unorra *rya*, hilis-msk. *ry* f. 'grobe Haardecke', angl. *ryhæ* 'grobe wollene Decke', mis sõnad on samatüvelised kui saks. *rauhs* (vrd. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Ru, A. Torp, Nynorsk Etymologisk Ordbok s. v. Rya ja Hellquist, SvEtO s. v. rya). E. (ja s.) sõna eeldab substraadina muin.-rootsi (msk.?) *ry* tähenduses 'grobes (Wollen)zeug', või isegi 'grobe Haardecke', kusjuures tuleb oletada sel puhul, et ka eesti *rü* tähendas muiste lambavilladest (või hobusekarvadest?) tehtud, ümbervõetavat vaipa. — Sõnad *kûb* ja *särk* (J. Gutsi.: Rock *Sergt/e*) on eesti erieluaegsed laenuid germani keeltest (vrd. art. 94, 95). Srm *sāp* (Gös. *Suhb*, Wied. Wb. *suub*) sõna allikaks on peetud v. *myōa* (Mikkola, BWS 178). Palju tõenäolikum on aga siiski, arvesse võttes sõna esinemist ainult äärmises läänes, oletada laenamist saksa meremeestelt (vrd. hilis-küs. *schûbe* 'Frauenrock, Frauenmantel, auch Männerrock, Männermantel', vt. Kluge, EtWb. s. v. Schaub, mis oleks ka tähenduslikult eesti sõnale lähem). — Tüüp [5] näib olevat mingi uus, deskriptiivne nimetus. Tüüp [6] on nähtavasti sõna *rûp* 'hõlmatäis' (vt. art. 64) uuem semasioloogiline edasiarend. Seega oleksid siis kõik praegused eesti 'Rock'-täenduslikud nimetused uuemad, eestikeele erielu aegsed laenuid, peale tüübi *rül*, mis võiks olla ka varemini omandatud läänest.

97. 'Pantalons', 'Hosen'.

Tarvitusel on eestis järgm. nimetused: 1. praeguses keeles eP-s ja eL-s üldiselt *püksid*² ~ *püksid*³ ~ *püksi*⁴ ~ *püksi*⁵ ~ *piõksi*⁶; — 2. eP lõunaosades, peamiselt aga eL-s vananenud sõnana *kaltsüd*⁷ ~ *kaltsäd*⁸ ~ *kalsüd*⁹ ~ *kalsäd*¹⁰ ~ *kalsä*¹¹ ~ *kaldsä*¹² ~ *kaltsä*¹³ ~ *kaltsü*¹⁴ ~ *kaldza*¹⁵ ~ *kalsa*¹⁶ jne., Wied. Wb. järgi *kalts*, *kals* 'leinene Hose', vrd. ka seals. *kana-kaltsä* (d) 'Schlüsselblume (Primula offic. Jacq.)'; — 3. saartel¹⁷ ja eL kagus vananenud sõnana

¹ ?? Gös. 263: Königlich gestickter Habit / *tuniglic* *Rijhd* *tirtur* ombelstut.

² Ans, Kih, Kär, Muh, Lm, Pm (ka Kihn [u-m]), Hrm, Jm, Virm lääneosa, Viljm eP osa, Tm eP osa. ³ VNg, Jõh, Vaiv. ⁴ Tarv, Rõn. ⁵ SetO. ⁶ Põ, Rõp. ⁷ ViljT, SaaL. ⁸ ViljP. ⁹ SaaJ [v], Põlt [v]. ¹⁰ SaaV. ¹¹ Hel [v], Rõn. ¹² Kark, Puh. ¹³ SanP, TarvÄ. ¹⁴ Nõ. ¹⁵ Rõn. ¹⁶ Har, SA. ¹⁷ Negat. teat. siiski: Ans, Kihn.

*kātsād*¹ ~ *kāDza*² ~ *kādza*³ ~ *kādza*⁴ ~ *kaadza*⁵ ~ (VaivU) *kāDeD*, Wied. Wb. *kaatsas* (*kaats*) g. *kaatsa* 'Schenkel eines Ossen, Pump-hose', *ried kaatsas taga* 'breitbeinig (wegen dicker Schenkel oder wegen einer Geschwulst)', *härja-kaatsad*, *käe-k.*⁶, *käu-k.*, *kuke-k.* 'Schlüsselblumen', *aed-k.-k.* 'Gartenprimel', *käu-k.* (Kuus *käo-kātsad*) 'Frauenmantel, Sinau (*Alchemilla vulgaris* L.)'; 4. praegu vist veel ainult Kihnus *ūsad* p. pl. *ūsō* 'muistsed valged villased püksid', *ūsad riġbade piäl* 'püksid (on) rebadel (s. o. alla vajumas)', Wied. Wb. järgi † [= Wied-le endale tundmatu] *huus* g. *huusad* 'Hosen', *aus* pl. *ausud* 'Hosen (auch an Vögeln)'.

Juba Gös-l. (lk. 129: Bein kleider / *pūrit*, lk. 243: Hosen [Büchsen] *pūrit*) ja A. Thor-Hellel (*püfjib* 'die Beinkleider') ates-teeritud tüüp [1] esineb ka liivis (*bükkšād* 'kurze Hosen'), karjalas (*pukšut*) ja soomes (*pöksyt*, *puksut*), ja on teatavasti uusrootsi (eestis alasaksa? vrd. alas. *buxe*, *boxe*) laen (vt. Thomsen, GSI 141). Tüüp [2] (J. GutsI.: Hosen *Raſſi*) on tuntud eP-s teistsuguses tähenduses: üldisemalt *kalts* g. *kaltsū* 'Fetzen, Lumpen', idapool aga: (Torm) *kaltsūd* 'vanaaegsed säärrikud meestel, mida põlv-pükstega kanti', (Lüg, Jõh) *kaltsud* 'suvel linasest, talvel villasest kangast tehtud muistsed meeste ja naiste sukad', (VaivS) *kaltsa-mused* 'takusest kangast säärrikud, mida naisterahvad muiste jalas kandsid'. Sõna esineb ka sugukeeltes: si *kalsu* 'qvinnoöfverstrumpa (för snö); fotlös benbeklädnad (säärys, säpäke), strumpbenling, strumpskafft, öfra delen af strumpa', veps. (Set) *kalžud* 'kurze Hosen', karj. *kalžu* 'kalsu'. Sõna näikse olevat laenatud slaavi (ka võimalik, et germani) keeltest (vrd. J. J. Mikkola, BWS 124—5). — Tüüp [3]⁷ — *vanād püksi kātsād*⁷ 'vanad lagunened püksid (ka nüüdseist, pikkadest pükstest)', *kōrōed k.*⁸ 'pikad reied', *kukkē k.*⁸ 'primula officinalis', *kādzōl oñma pōrna* ('lakad')⁹, *tāl om kādza' ar' ribahuñnv*⁹ — esineb täpselt samal kujul ka vadjas (*kātsad* 'püksid'), mida on peetud (J. J. Mikkola, BWS 64) laenuks eestist; samasse peresse kuuluvad ka s-st laenatud *kāDeD*, s. *kaatio* 'höft, höftben, länd, ro (longas, lonkan pää); byxgren', pl. *kaatiot* 'lärftsbyxor, underbyxor, kalsonger (alushousut)', karj. *koadiat* ~ *-iet* 'housu t,

¹ Kih ('vanad püksid') [v], Phl [v]. ² SetO, Rāp ('muistsed nõõrvärvliga lühikesed püksid'). ³ SetL (ka SetO?). ⁴ SA. ⁵ Kr (vt. O. Kallas, KrM 28).

⁶ Gös. AS 143: *teſſabzet*.

⁷ HupeI: *taatſu* 'die Hosen' Rg. [= Rõu, ka Põ, Rāp, Võru jne.], *härja taatſad* 'Schlüsselblumen'. r.; *tiffa* f. id.

⁸ Phl. ⁹ SetO.

alahousut', aun. *koadie*, -d 'alushousut', vepsL *kadiad* '(alumised) püksid'. Kuna s., aun., karj. ja veps. sõnade algkuju on tõenäoliselt asl. **gatja*, on eesti *katsad* puhul kahtlevalt oletatud kas muutust *tj* > *ts* või laenamise võimalust läti kaudu poolast (*gacie*), vrd. J. J. Mikkola, BWS 64, 108. Tüüp [4], samuti kui liS *ūzed* (Sj.-Wied. saks.-li osas *ūzed*) 'Hosen', s. *housut*, on germ. laen (roots. *hosa*, msk. *hosa* 'Kleidungsstück vom Spann zum Knie, langer Strumpf', vrd. ka Thomsen, GSI 177), kusjuures ometi Kihnu *ūsad* võiks olla laenatud eriti just rootsist.

Nagu ülalesitatud ainekist ja tüüpide [2] ja [3] praegune geograafiline asetus näitavad, on eestikeele erielu algul üldestiliselt esinenud niihästi tüüp *kalsūd* kui ka *katsād*. Nende tähendus võis erineda eseme aine ja kuju kui ka seda kandva isiku sugupoole suhtes (*katsād* vist ainult meestel, *kalsūd* meestel ja naistel, kuid mähitavad?). Tüüp [4] võis murdeti esineda juba algs. pärandusena, kuid võis ka laenuna sisse tungida skand. poolelt alles eesti erielu aegu. Neile võrdlemisi hilisel ajal (hiljemalt XVII as-l) on seltsinud germani laen *püksid*.

98. 'Manches', 'Ärmel'.

Ses tähenduses vahelduvad eesti keelealal kolm sõna: 1. Hrm-l, Jm-l, Virm läänes *vaŗrukad* ~ *vaŗrused* jne., Wied Wb. järgi ainult *varrus* g. -se (~ g. -kse) ~ *vardus* ~ *vartus* ~ *varus*¹, 2. eL-s ja peaaegu terves muus eP-s *kāised* ~ *kāiksed* ~ *kāüsse* jne., 3. paiguti Alut rannal *ihād*. Vt. kaartisid lk. 163 ja 175.

Tüüp [1] *vaŗrukad* on arvatavasti tuletis tüvest (*kāē*) *vaŗs* g. *vaŗrē*, nagu üldse keha eri osade katete nimetusi kujundatakse kaetavate liikmete nimetustest: *sōrmikud* 'sōrmkindad', *rañneŗtad* 'käerandme soendajad', *kaŗlūs*, *sārikkud* 'säärsaapad', *sēlik* > **selyikko*, niisamuti ka tüüp [2] *kāised*, *kāissed*, *kāiksed* < **kādūksē*, saks. *Ärmel*, pr. *manche*, v. *pykaboz* jne. Tüüp *vaŗrukad* on arvatavasti uuem eestikeele erielu aegne kujundus (vasted näikse sugukeeltes puuduvat), kuna nimetusel *kāised* leidub vasteid ka liivis (li. *kādūks* 'varrukas', liS *kāds* 'Ärmel') ja isegi mordvas (*kēfks*, *kētkš* 'Armband'), nõnda et see kujundus kau-

¹ *Varrukas*, *varukas* on Wied. Wb. järgi = *riva* g. *riva* (G ö s 403: die obern Strümpfe [beinlinge] *Riwwat*) 'Beinling, Strumpf ohne Füssling', missugust tähendust praegu tarvitada olev keeleainestik kahjuks ei atesteeri. Sõnal *varrus* on Wied. Wb. järgi ka tähendus 'Zügel, Halfter', vrd. SaaK *varukad* 'valjaste ohjad(?)', G ö s. 487: Zügel / (habena) *varruŗ* / e.).

**īža*, vrd. mrd. *oža*, lp. *sasse* id. (Paasonen, s-Laute 70)¹. On ometi tõenäolik, et e. *ihād* on laen soomest (ja ka vadjast?).

Kõigist kolmest sõnast on vananemas ja haruldaseks muutumas *ihād*. Kõige agressiivsem näikse aga olevat, osalt küll vist Tallinna linnakeele toetusel, *vaŗrukkad*, mis on keskealisele ja nooremale sugupõlvele omaseks saanud juba Lm-l, osalt Hiius, eriti aga Alut nõrgalt vastupanuvõimelisel *ihād*-alal. Noorema rahva keeles ulatub sõna kaugemalegi läände ja lõunasse.

99. 'Poche', 'Tasche'.

Üldtähenduses on tarvitusel: 1. peamiselt eP-s *tasku* g. *tasku*² ~ *task* g. *tasu*³ ~ *task* g. *tasku*⁴ ~ *tasku* g. *tasku*⁵ ~ *task* g. *tasku* (~ g. *tasu*)⁶ ~ *task* g. *taski*⁷; — 2. eL-s ja eP idas *kaŗman* g. *kaŗmani*⁸ ~ *kaŗmaŗ*⁹ ~ *karmāŗ*¹⁰ ~ *kaŗman* g. *kaŗmanu* (*nĩndaku ũvemal aŗal oŗvad taskud, vanā rahvas ũtles: kaŗmanud*)¹¹ ~ *karmand* g. -*ndi*¹². Spetsiaalsemais tähendustes on veel tuntud nimetused: 3. eL läänes *kaŗgaŗ* g. *kaŗkka*¹³ 'meesterahva sārgi (*amē*) rinnatasku', *am̃mel olli kaŗgaŗ, rahā olli kaŗkkan*¹⁴; — 4. eP mandril¹⁵ a) *kalits* g. (?) *kalitsa*¹⁶ ~ *kalits* g. (?) -*tsa*¹⁷ ~ *kalits* g. -*tse*¹⁸ 'muistsete (lakaga) kintspūkste tasku', harvemini ka 'üldse tasku'¹⁹, 'sisemine tasku (eriti pūkstel)'²⁰, Wied. Wb. *kallits* g. *kallitsa* ~ g. *kallitse* 'Tasche, Hosentasche'; siia kuulub ka eP mandri läänemurrete²¹ b) *kulit* g. *kulittu*²² ~ *kulittu*²³ ~ *kullitta*²⁴ 'püksitasku', 'rippuv tasku', Wied. Wb. *kullit* g. *kulliti* ~ *kullita* (P,W) ~ *kulit* g. *kuliti* 'Tasche', *sōa-kulits* g. *kulitsa* 'Patrontasche'; — 5. paiguti Srm-l *nāps* g. *nāpsu* 'naisterahva kuetasku'²⁵, Wied. Wb. *nāaps* g. *nāapsu* (O [= Srm], M [= Muh]) 'Tasche'.

Tüüp [1] (G ö s. 408: *tasche* / *taʃɕi*), mis tuntud ka sugukeeltes (s. *tasku*, li. *task* pl. *taskud* 'Weibertasche'), on laenatud kas uue-

¹ Muis kaugemais sugukeeltes esineb juba teine tüvi: lp. *soj* 'Ärmel', tser. *šokŗ* id., sŗj. *sos* id., votj. *sajas* id., ung. *ŗj* jne., vrd sŗj. *soi* 'Oberarm', votj. *suŗ* 'Arm' (Paasonen, s-Laute 69–70, 82–3).

² Amb, Kuus, Jõe, HJn, KadP, Jũ, Kel, Kull, Mŗj, Saa, Lũg, Vaiv jne. ³ Ans, Pũh, Karj. ⁴ Torma. ⁵ Kih. ⁶ Kod. ⁷ Põ ('kaelaskantav tasku naesterahvastel, [v]). ⁸ Puh. ⁹ Tarv, Rõu. ¹⁰ Rŗp. ¹¹ Vaiv [v]. ¹² Torma [v]. ¹³ Kark, Hall, Vilj, Saa. ¹⁴ Kark. ¹⁵ Negat. teat.: Ans, Karj, Kŗi, Phl, Vŗnd, Sim, TMa, Kark, Rŗp, Set. ¹⁶ Jõh, Lũg; HMd, Rĩs, LNg. ¹⁷ Tũ, JJn, JMd, Amb, Ju, Kull. ¹⁸ Vig, Vel. ¹⁹ Jõh, Lũg. ²⁰ Vig. ²¹ Negat. teat.: Ans, Mŗj, Rĩs. ²² Tõs ('pũksi tasku'). ²³ Aud. ²⁴ Mih 'rippuv tasku'. ²⁵ Ans.

mast või vanemast rootsist (vrd. roots. *taska*, msk. *taska* 'Beutel', vt. V. Thomsen, GSI 152). Uuem vene laen on tüüp [2] (J. Guts1: Beutel *Carman*/e), nõnda ka vadjJ *kormun*, vadj. *kormana*, sl *karmano*, aun. *kormaŋi* jne. (vt. J. J. Mikkola, BWS 119). Wied. Wb. eelseis sõnastikkudes puuduv *kaugaš* on etümoloogiliselt tume. Samuti selgusetu on *nāps* (vrd. Wied. Wb. *niips* g. *niipsu* 'Rock-schooss'?). Tüüp [4], mis varemalt näikse olevat ulatunud isegi eL-sse (J. Guts1: Tasche *Rallitŋe*) on samuti laen: a) *kalits* puhul vrd. vene *калѹмѹ* 'сума, сумка, киса, мѣшокъ, зень, подвѣсной карманъ' (Dal'), väikevene *kalyta* 'Geldsäckel; lederne Umhängetasche', kuna b) *kulit* ~ *kulitŋa* näikse olevat laenatud balti keeltest, vrd. lä. *kullite* 'ein Säckchen, Tasche' (Stender), le. *kulŷtas* 'ein Geldbeutel' (Kursch). Vt. lähemalt EK I 140—1.

'Poche'-täenduslik nimestik eestis sisaldab seega sõnu, mis on kas ilmselt uuemad, eestiaegsed laenud ([1], [2], [4 a], ?[4 b]) või vähemalt nimetused, mille võimaliku algsoomelikkuse kohta tõendusd puuduvad ([3], ?[4 b], [5]).¹

100. 'Sandales sans semelle dure', 'lederne Schuhe ohne harte Sohle'.

Taldadeta jalanõusid, mis ühest ainsast, pargitud või parkimata nahatükist tehtud, kutsutakse eestis järgm. nimedega: 1. kõige üldisemalt eP mandril, Muh-s, Srm idas ja eL läänes *pastlad* ~ *pasled*² jne.; — 2. eP mandril, eriti läänepool *kiŋgād*; — 3. eL idas ja eP kagus *tsūg* pl. *tsuŋva* ~ *sūg* pl. *sūād* jne., Wied. Wb. *tsoog* g. *tsuvva* (d), *soog* g. *suua* (~ g. *suuva* [d]) 'Bauerschuh von ungegerbtem Fell, Bastel'; — 4. Hm-l *vanugaḁ* 'pastlad', Wied. Wb. *vanuk*, *vanukas* g. *vanuka* (W [= Lm], D [= Hm]) 'Bauerschuh aus gegerbtem Leder, „Pastel“'; — 5. Srm läänes *vaŋtugaḁ* 'pastlad', Wied. Wb. *vatukas* g. *vatuka* (O) (*vatakas*) 'aus Lappen zusammengesetzter Strumpf oder Schuh'³; — 6. Muh-s *kōvaḁkaḁ*⁴

¹ Muis lms. keeltes esinevast nimestikust mainitagu veel li. *kabāt* < lä. *kabata* ~ *kabats* 'Schubsack, Tasche'), liS *klānts* (< lä. *klanzis* 'Schubsack, Tasche') liS *šess*.

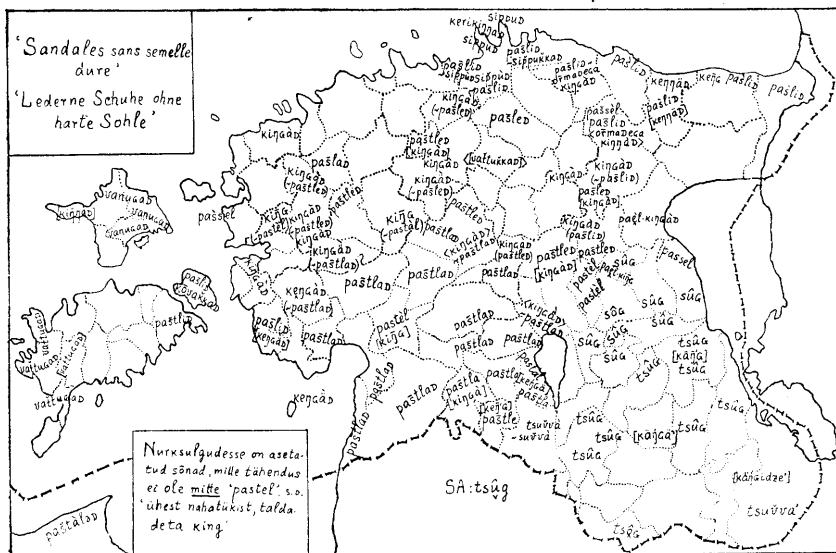
² Jām-s *pastlid* tähenduses 'riidest kingad'.

³ Ka Kārlas *vaŋtugaḁ* 'riidest kingad, sussid, pätid, mis sokkide otsa tehtud (soki sääär ja king ühest tükist)'.

⁴ „N. n. *koovaka* *pastlad* tehakse veise tagakoivast, kusjuures kindra nukk moodustab pastla nina; *koovaka* nahk kuivatatakse ja koolutatakse *koovaka* *paku* peal“ (l. Manninen, käsikirj. teated).

'veise (eriti härja) põlvenahast pastlad', '(inetukujulised) sussid' (puud. Wied. Wb.); — 7. Kihnus *luõb* pl. *luõvād* part. pl. *luõbu* 'hülgeloibadest valmistatud pastlad'; — 8. kohati eP randadel *sippud* ~ *sippūd* ~ *sippukkad* 'pastlad', *rõgnahka sippud* 'parkimata nahast pastlad' (puud. Wied. Wb.); — 9. KuusJ, KuusK *keri-kiñnad*, Wied. Wb. *kere* g. *kere* (G) 'Bast', *kere kiñnad* 'Bastschuhe'. Vt. kaarti allpool.

Tüüp [1] on esindatud ka soomes (nähtavasti laenuna eestist)¹ ja liivis (*pastāl* pl. *pastāld* 'Bastel, Bauernschuh [aus Leder und mit Schnüren befestigt]) ning põlveneb lätist, vrd. lā. *pastala* 'die Pastel', mis omakorda on väike-vene või poola algupära (*postoly*

'Bastschuhe'), kuhu see omasoodu laenatud on türgi keelest (*postal*), vrd. Thomsen, FBB 207. Gös., GutsI. ja A. Thor-Helle sõnastikkudele on see nimetus veel tundmatu². — Tüüp *kiñgād* [2] (GutsI.: Schue *Reng*/e; Gös. 368: schuch / [calceus] *Ringt*/a)

¹ „Mitä Satakuntaan ja Hämeeseen tulee, mainitsevatkin Gadd ja Kalm kertomuksissaan 1751 ja 1756 passelkenkiä (*passlor*), jotka — päättäen nimen kotimaan, Viron ja Lätin vastaavista jalkineista — olivat paulakenkiä“ (U. T. Sirelius, JSFOu. XXXI 1 236).

² HupeI^{II} registreerib juba *pašfel* g. *pašfi* 'Passel, Pastel, lederner Bauernschuh'. r. d., pidades seda ekslikult saksa laenuks.

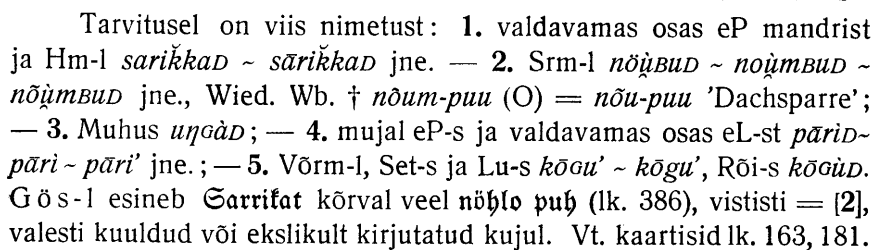
on teatavasti kuni kaugemate sugukeelteni ulatuv jalanõu nimetus, vrd. s. *kenkä* 'käng, känge, sko, skodon; stöfvel; hästsko; doppsko, beslag jne.', karj. *keṅgä* id., aun. *keṅgü* id., vepsL *keng* 'king', vadj. *tšenťšä* 'kenkä' (vasteid kaug. sugukeeltes vt. Budenz MUSz. 16, Setälä, ÄH 396)¹. Et sõna algsest peale oleks s.-ugriline, selles kahtleb Lidén (vt. Berneker, SIetWb. s. v. kenga), kuna sellele sõnale sarnanevaid nimetusi samas tähenduses leiduvat ka muis keeltes idapool, isegi eskimos: „Also ein wanderndes Wort aus dem Kulturkreis des nördlichen Eismeers“. Eestis on sõnal *kiṅg* peale tähenduse 'pastel' veel teine, nüüd harilikum täh.: 'kõvade taldadega, ilma sääreta, nahkne, riidest, puust jne. jalanõu', 'Schuh' (saartel, eP idas, eL-s). Kuna aga ühest nahatükist, taldadeta, pastel-tüüpi jalanõud kindlasti on primitiivsemad, tohiks selle sõna eestis veel püsinud tähendust 'pastel' pidada küll algupäraseks ja algsoomeni tagasiulatavaks, vrd. ka vadjJ *tsēro-tšenned* ~ *pagalšenned* 'pastlad (mis erinevad eesti omadest ainult sellepoolet, et nende kannu servaosa on täiesti ava)'. Tõenäolik, et see tähendus oli eesti erielu algul üldsestiline. — EL tüüp [3] on etümoloogiliselt selgusetu. — Võimalik, et tüüp [4] (juba Gös-1, AS 124: Basteln / *Wyřat* / *Wannořat*) on derivaat verbist *vanuma* 'walken intr., sich zusammenziehen, eingehen (von Zeug), krümpfen, sich verfilzen, dick werden, gerinnen', viidates nähtavasti pastlanaha sellekohase valmistamise peale. — Tume sõna on varemalt vist laialdasem tüüp [5], mille esialgsem tähendus võiks ehk olla 'riidest kingad', vrd. JMd *vaṭtukkad* [v] 'nöörist, riidest jalanõud'. — Muh *kõvaṭkad* on arvatavasti ühendatav soome sõnaga *kuopa* g. *kuovan* 'socka, kort strumpa', *kuova* 'ett slags skoplagg', plur. *kuovat* 'sockor, strumpor utan skaft (syylingat)'. — Kihn *luõB* < *loib* (tähendab samas murdes ka 'hülge loib'). — Tüüp [8] *sippud* on nähtavasti kujustava sõnana laenatud soomest, vrd. s. *sippu* g. *sipun* 'spetsig strut, tratt' (terav tuutu, lehter). — Tüüp [9]-nda (Gös. 368: der Bauren schuh / *Rerre řingat*) puhul vrd. (Wied. Wb.) *kere* ~ *keri* g. *kere* (Pp [= Peipsi rannik]) 'Fischerhütte aus Rinde oder Brettern', s. *keri* 'näfver som växer på björk efter det förstas aftagande', mrd. *ker* 'Lindenrinde', ung. *kéreg* (vt. Paasonen, MChr 76).

¹ Sõna on laenatud lms. keeltest rootsi (vt. Thomsen, GSI 39), liivist lätisse (Thomsen, FBB 256) ja soomest venesse (vt. Berneker, SIetWb. s. v. kenga).

Eesti erielu algul on siis 'pastalde' nimetusena tõenäolikult tarvitusel olnud tüüp [2], arvatavasti ülddeestiliselt (või eL-s tüüp [3]?). Võrdlemisi uuemal ajal on sellele lisaks laenatud lätist tüüp *paštlad*, mis uut laadi tallutatud kingade levinemisega vallutab tüüp [2]-selt kiirelt tema esialgse tähenduse, jättes sellele järgi ainult uueaegsema tähendusvarjundi. Muud nimetused [4]—[8] on kujundatud või laenatud kõik nähtavasti uuemal ajal (tüüp [4] hiljemalt XVII as. esimesel poolel)¹.

¹ Teistel lms. rahvail on postal-tüübilised jalanõud juba õige haruldased või täiesti tundmatud. Vastavaist nimetustest võiks tsiteerida ehk ainult s. *kurpponen*, *kurppunen*, *kurpunen* 'luden sko (af rå hud)', vt. ka U. T. Sirelius, JSFOu. XXXI 1 230 jj.

101. 'Chevrons', 'Dachsparren'.

¹ Kui see õigeaks peaks osutuma, tuleks muidugi loobuda senisest ühendusest *sarikad* ja *sari g. sarja* 'First, Dachkamm; Bürste, Hechel, Kamm', 'Riegensieb' ja *s. sarja* (Anderson, Wandl. 187-a; Wichmann, Wotj. Chr. 106; Ojansuu, Vir. XIII 54).

KuusP) *sarvikkad* (~ KuusJ *sarvigud*) > *sariikkad* > *säriikkad*, vrd. tähendusõppeliselt allpool osalt Võrm *kõou'*, eriti aga prants. *chevrons*, vadjJ *harakeḍ*. Need piltlikud nimetused põhjenevad asjaolul, et sarikate alumised, ülespidi kõverad otsad (resp. otstesse lõõdud pulgad) õienevad nimelt *s a r v e d e*, *k o o k u d e* kujuliselt. Srm tüübi [2] (alalhoidunud gen. *n-*, *n* > *m*-ga) algkuju on kahtlemata **nōṽvonpūd*, algselt siis üldisemas tähenduses 'riistapuud', hiljem vist tähenduses' '(üldse) katuse palgid', nagu MuhRidasi *nōṽmbud* 'katuse pennid' ~ MuhKoguva *nōṽbūd* 'katuse otssarikad, kelpsarikad' näikse tähistavat. — Lõunapoolse tüübi [4] *pārid* (J. Guts!.: Sparren auffm Hause / Pāri), samuti li. *spōr*, *pār* 'Sparre' lähtekujuks on arvatavasti lä. *spahre* (*spāre*) 'die Sparre, der Sparrbalken', mis omakorda on laen saksakeelest¹. Oletuse, et siin tegu oleks sõna *pār* 'Paar' tähendusliku arenemisega ('paarikaupa ühendatud palgid katuse all'²), tõrjub tagasi tüüp *pārid* esinemine ka muudes tähendusvarjundites: Ans, Kih, Kāi, Rōi, Phl *pārid* 'aampalgid' (vt. art. 102), Ans *süllā pārid* 'Unterbalken an der Brücke', *pīrii pārid* 'peeru lõmmude kuivatamise õrred', Wied. Wb. *rist-paar* = *rist-palk* jne., *paar-koda* ~ Srm *pārou* 'Sommeküche' jne. — Muh *uṅk* pl. *uṅgād* 'kookudega otssarikad', *uṅgā lavād* „unkade“ all, „persise auku“ pealt palistavad 2 lauda' ja *uṅk* ~ *uṅgās* ~ *uṅg* sõna hariliku tähenduse 'Rauchloch unter der Spitze des Giebels an Bauerhäusern' (vrd. art. 104 ja kaarti lk. 186) semasioloogiline vahetõke paistab olevat esialgu tume, side selgub aga, kui tähelepanu juhime järgmistele vahelülidele: (Wied. Wb.) *otsa-ungad* 'die äussersten, geschnitzten Sparren an der Giebelseite', Kāi *uṅgā-lavād*, mujal *uṅgā* (~ *uṅkka*) *auṅk* 'ots-sarikate ehk ots-ungaste nurga all olev auk, olviauk'. Seega oleks siis kinnitatud L. Kettunen i rinnastus *unk* 'Dachsparre' ja *oṅgās* 'alte Kiefer', s. *honka* (Kod. Vok. 9); vrd. ka Wied. Wb. *ongas* = *ungas*. Nõnda on siis vist vanemal ajal *uṅg* ~ *uṅgās* ~ *oṅgās* ~ *uṅk* 'männipuust sarikas' olnud laialdasem ja üldisem, mille kõrval tarvitati ka *uṅgā auṅk* ~ *uṅkka a.* ~ *oṅkka a.* 'olviauk'; uudistuletise *sariikkad* mõjul ununes aga *uṅg* ~ *uṅgās* ~ *uṅk* sõna tähendus 'Dachsparre' suuremast osast eP murretest, püsima jäädes ainult veel Muhus, kuna laiemalt hoidus alal see sõna ütlu-

¹ Wied. Wb. *parr* g. *parri* = paar, sarikas põlveneb aga saksa sõnast *Sparre*.

² Vrd. näit. *pārid* 'veeämbriid kaelkookude otsas', Lm, Pm *kaṇṇal pārid sēs* (*sehēs*) 'kaks kõrvuti olevat lõnga on samast niiest läbi pistetud'.

ses *u. aūk*, kust viimaks abstraheeritigi *uŋg* ~ *uŋgäs* ~ *uŋk* jne. 'olviauk'. — Ka tüüp [5], eL *kõgu*, Rõi *kõũd* ([v], nüüd *sarigad*) 'Dachsparren', mille algtähendus on 'Haken', 'konks', on semasioloogiliselt selge, kui meelde tuletame, et (puutüvest) sarika alumine ots ehk kand (puu juurikast) on nimelt koogukujuline.

102. 'Solive', 'Deckenbalken'.

Lage või põrandat kandvatel parallelsetel palkidel on eestis kolm nimetust: 1. eP mandril ja Muhus *âmpalk*¹ g. *-palgi* (~ g. *-palgi*) ~ *oâmpalk*² ~ *voâmpalk*³ ~ *vuâmpalk*⁴ ~ *uâmpalk*⁵ ~ *âmpalk*⁶ ~ *âmpalkki*⁷ ~ *âmtala*⁸ ~ *ânipalk*⁹; — 2. eL-s ja eP lõunaosades *talâ*¹⁰ ~ *talâ*¹¹; — 3. Hm-l ja Srm-l pl. *pärid*¹² Vt. kaarti lk. 163.

Tüüp [1] (Hupel¹¹: *haan-palk*, i 'Hahnbalke, grosser Querbalken' †. r. d.) on laenatud saksast, vrd. saks. *Hahnbalke*, *Hahnenbalken* 'Firstbalken (worauf der Hahn sitzt und kräht', Weigand). Tüüp [3]-nda algkuju näib olevat lä. *späre* (< saks. *Sparre*, vrd. lk. 182). Tüübil [2] *talâ*, Wied Wb. 'Tragbalken, Streckbalken (an Brücken, Glockenstühlen etc.)' ja samatüvelisel pl. *talasid* 'tugisambad, tellingid', Wied. Wb. *talas* pl. *talasid* 'Stellage, Baugerüst', on järgm. vasted soomes: *tala*, *-lan* al. *talas*, *-laan* Tav. 'tuguriolum vile servandis retibus etc.', 'Schauer, Hütte', e. c. *nuotta-talas*, *lehti-talas*, it. Caj. 'pertica siccandis piscibus, frondibus etc.', 'Stange worauf etwas getrocknet wird', it.al. 'scala', 'Treppe, Leiter', (Lönnr.) dim. *talanen*, ka *talaja* 'skjul för båt l. nät', *talihta* l. *talitsa* = *talas*, 'svale'. Sõnal on vasteid ka votj. ja vog. keeles (Wichmann, FUF III 100—1) ja hiljuti on ka selgunud selle indo-eur. algupära (Y. Toivonen, JSFOu. XXXIV₂ 42—4): indo-irani **tala-s* 'Fläche, Boden', kusjuures e. *talâ*, s. *tala* esindaksid tüvikuju, e. *taläs*, s. *talas* aga *s-lõpulist* nominatiivi (Toivonen, ibid.). Sõna eri tähendusvarjunditest praegustes e. murretes olgu nimetatud: Ans *talâd* 'ehitus-tellingid', 'tellingid, kus peal midagi kuivatatakse', 'latid, lidud, palgid, mida mõõda laevu randa veetakse', SetL *talâ* ('aampalk' ja) 'kõrend', eL (näit. Kark, Râp) 'põranda aluspalk' (ja 'aampalk'; sõna *âmpalk*

¹ Mar, Kull, Märj, Kars, Ris, HJn, Jõe, Amb, Koe, Pee, Tü, SiMA, Iis, Vänd, Tor, PâM, Hä, Saa, KJn, Kark. ² Muh, SimS. ³ Ju, LaiK. ⁴ Kuus. ⁵ KuusH, Kihn. ⁶ KuusP, VNgK. ⁷ Vaiv. ⁸ Vänd. ⁹ KarkM. ¹⁰ Tor, SJnP, SJnO, SJnJ, ViljV, ViljT, KJn, Põlt, Pee [u], Kur, Pal, TormA, Kod, Äk, Puh, TMA, Vö, San, Tarv, Kark, Hel, Põl, Râp. ¹¹ SetL, SA. ¹² Rõi, Phl, Käi, Kih, Ans.

näikse eP-s tarvitatavat ainult lae-aampalgi tähenduses): *põrmaDu talà*, *põrmandu talà*. Kahe nimetuse kõrvuesinemise puhul samas murdes on märgata järgmisi tähenduslikka vahekordi: KJn *talàd* 'aampalgid', *âmpaloid* 'kaks suurt tala rehetas, kus peal on õrred (parred?)', Kark *talà* 'lühike aampalk (võib olla ka jätkatud)', *âmpalk* 'pikk, üle maja ulatuv laetala', Kih *pärid* 'rehealuse aampalgid', *âmpaloid* 'toa-aampalgid'.

Eesti erielu algul on siis kahtlemata üldestiliselt tarvitusel olnud tüüp *talà*, ja nimelt tähenduses 'latid, tellingid, kus peal midagi (liha, kalu, taimi) kuivatatakse', võimalikult aga ka 'ehitustellingid', 'Baugerüst' (selles tähenduses vist eriti sõna *talasid*) ja 'kandepalgid', 'Tragbalken'. Sõna *âmpaloid* on muidugi omandatud mõisadest ja linnadest; selle laenamine omal ajal võis osaliselt ka kaasas käia eesti muistsete hoonete ehituslaadi muutumisega.

103. 'Poutres du couronnement des murs d'une maison rurale', 'Balken, welche sich auf den Enden der Deckenbalken befinden und die Dachsparren tragen'.

Talumaja seinte kohast pisut väljaspool, aampalgi otste peal lamavaid, seinapalkidest vähe jämedamaid palkisid, mille peale (neist üle ulatudes) toetuvad sarikate alumised otsad, kutsutakse eestis järgm. nimedega: 1. eP lääneosades *murispü*¹ ~ *muřispü*² ~ *mūrispü*³ ~ *mūr-lať*⁴, Wied. Wb. *mooris-puu*, *muris-puu*; — 2. eP lõunas ja idas ning eL-s *venittes-pü*⁵ ~ *venittese pü*⁶ ~ *venitse p.*⁷ ~ *venitse palk*⁸ ~ *venittus*⁹ ~ *venittus*¹⁰ ~ *venittes*¹¹ ~ *venittuse palk*¹² ~ *venittuse palk*¹³ ~ *venuttuse pü*¹⁴ ~ *venittuspü*¹⁵ ~ *venits*¹⁶ ~ *venittus*¹⁷ ~ *viññüttuspalk*¹⁸ ~ *vinttuse palk*¹⁹ jne., Wied. Wb. *venites*, *venitis*, *venitus*; — 3. eP läänes *rants-pü*²⁰ ~ *krañts-p.*²¹ ~ *rantskořra-palk*²² ~ *rants-palk*²³; — 4. paiguti *aluspalk*²⁴ ~ *aluspü*²⁵, Wied. Wb. *alus-puu*; — 5. Vas-s *kuñmuñtus* (puud. Wied. Wb.); — 6. Set-s *kõkka.łoŝ hiřz* ~ *kõgua.łoŋ*; — 7. (?) Kãi-s *âmpalk*.

Tüüp [1]-se esialgsem kuju võiks ehk olla *muřde-pü*, vrd. (Wied. Wb.) *katuse murre* 'offene Stelle zwischen Dach und Wand oder Dach und Decke', kusjuures sõna oleks murretes edasi are-

¹ Kãi, Püh, Muh, Kihn, Ris, JuKu, TüP. ² Kih, Karj. ³ ?. ⁴ Halj. ⁵ Koe. ⁶ Kos, An. ⁷ TüS, Pal, Pai, TarvÄ. ⁸ HãO. ⁹ Halj, VNğK. ¹⁰ SimA. ¹¹ LaiK. ¹² Jõh. ¹³ TormA, Kod. ¹⁴ VaivS. ¹⁵ TMaVo. ¹⁶ ViljVa. ¹⁷ Hel, Rõn, Ran, Kam. ¹⁸ Põ. ¹⁹ Põ. ²⁰ LNğ, Vel, ²¹ LNğ. ²² KullT. ²³ HãO[hv]. ²⁴ KuusJ, KuusP. ²⁵ Muh [v].

nenud uue germ. laenu *müür* g. *müiri* ~ *mûr* g. *mûri* 'Mauer' (vrd. roots. *mur*, msk. *mûrr*, küs. *mûre*, *mûr*) mõjul. — Tüüp [2]-se puhul vrd. vadJ *ventš* g. *ventsà* 'pärg', 'palgirida, palkide kiht maja kerel'. Sõna on ilmne laen venest (< v. *вънецъ* 'рядъ бревень въ срубѣ, связь четырехъ бревень въ избной рубкѣ, ярусъ бревень', Dal'). — Tüübid [3] ja [4] ei nõua erilisemat seletust. Tüüp [6]-nda puhul vrd. Set, Võrm *kõgu* 'sarikad' (vt. art. nr. 101). Tüüp [5] on nähtavasti samatüveline kui (Wied. Wb.) *kumm* g. *kummi* ~ g. *kummu* (*komm*, *kumo*, *kummik*) 'Gewölbe, Wölbung (gewölbtcs Verdeck, Schwibbogen, gewölbtc Halle)', *kummutus* 'Neige, Umkehren, Umstülpen etc., Doppelnaht, überwendliche Naht' jne.

Neist nimetustest küünib praeguses tähenduses vaevalt ükski eesti erielu algupoole, saadik siis algsoomeni.

104. 'Lucarne de pignon, chatière', 'Giebelloch, Eulenloch'.

Eesti vanemat liiki taluhoonete (eluhoone, aida, lautade) poolkelba või täiskelbaga õlgkatustel on teatavasti katuseharja otste all kelpade kohal lahtised avaused, mille kaudu korstnata talude rehetubadest suits laeta rehealuse kaudu välja pääseb ja muil hooneil valgust laudile, lakkadesse paistab. Et Soomes, Liivis ja Karj.-Aunuses (Vepsas?) taluhooned on täisviiluga, puudub ka neis keeltes selle ehitusosa nimestik, mis eestis on aga võrdlemisi rikkalik: 1. eP mandri lääneosas *uŋõàs* g. *uŋkka* ~ *uŋkka auk* ~ *uŋk* g. *uŋõà* ~ *uŋõ* g. *uŋõà* ~ *uŋõàl* g. *uŋõla* jne., Wied. Wb. järgi ka *ongas*, *hungas*, *unk*, *hunk*; — 2. eP mandri idaosas *olʹv* g. *olʹvi* ~ *ulʹv* g. *ulʹvi* ~ *olʹvi* (*ulʹvi*) *auk* ~ *olʹm* g. *olʹmi* ~ *volʹli auk* jne.; — 3. saartel, põhjaranniku keskosas ja eL-s *karuperse* ~ *kahruperse* ~ *persis* ~ *persuse auk* ~ *perʹdus* jne.; — 4. kohati Virm-l *ulü-auk*; — 5. kohati Alut-s *vilo auk* (*v. aukko*); — 6. Puh-s *kattušse uŕg*; — 7. Pai-s *undi-āñD*; — 8. Kihnus *ariä-auk*; — 9. Wied. Wb. järgi *kulli-auk*. Vt. kaartisid lk. 163 ja 186¹.

Tüüp [1] (G ö s. 407: was am Ende über das Tach gehet / *tattuffe hūhč / hūeč*) on etümoloogiliselt sama sõna, mis VJg *oŋg* g. *oŋõà* 'tugev, tüse, põline mänd' (*vanà ja tüsē kui oŋg*), iis *oŋõàs* g. *oŋkka* 'vana mänd' (*sūr māñni oŋõàs; kaš istüb kui vanà oŋõàs*), Vaiv *vanà oŋõa* 'vana puu (eriti mänd)', Kod (K e t t.) *õŋõàs* 'alte Kiefer' jne., s. *honka* 'Tanne', ja arenemise lülid on olnud

¹ Kaardil lugeda VõS *käruperse* asemel *käruperse*.

mildest paiguti on abstraheritud *ol̄v* id., vrd. *uŋgà* (*uŋkka*) *auk* > *uŋk* (*uŋgàs*). Peipsi rannikul näikse sõnal veel olevat arenenud tähendus 'Strohütte' (Wied. Wb.); Kih-s tähendab *ol̄m* g. *olmi* 'katuse külje ja kelba pöörnurk'. — Tähelepanu väärib asjaolu, et tüüp [3] *karuperse* ~ *persise auk* jne. esineb neljal, üksteisest täiesti eraldatud alal: eL-s, Srm-Muh-Hm-l, KuusJ-KuusP-KadP-s ja eestist väljaspool (ingE *katon persus*, *karu pers*, vadjJ *katò perz*). Seega näikse see tüüp olevat eestis õige vana, võimalikult isegi algsoomeline. Dr. I. Manninen juhib lahkelt mu tähelepanu Set nimetusele *kärupeze*, *kärupeze mulk*. Katuse *käre* tähendavat nimelt eL-s 'katuse räästaid (niihästi külgedel kui ka otstel)'. Vrd. ka Wied. Wb. *kukk laulab kaarel* (pt) 'ein Hahn singt auf dem Hahn-balken', Set *kärosvihu* ~ *kärdevihu* 'vihud millega räästas kaetakse'. Esialgsemast *käruperse* (veel praegu VõS-s) oleks siis rahva-etimoloogiliselt kujundatud *kahruperse* jne. — Endi iseloomu ja levinemise tõttu vastsed kujundused on kindlasti järgijäänud tüübid: *ulü auk*, *vilo a.*, *kaitsuše uŋg*, *ariä auk* ja *undi äñd*. Wied. Wb. *kulli-auk* puhul võiks ehk võrrelda li. *ku'l* 'taluhoonete kelp', Sj.-Wied. *kul* pl. *kultd* 'Giebel'.

Et kõnesolevaist nimetustest mõni kuidagi eriliselt kalduv oleks levinemisele, pole praegusel ajal märgata. Kaunis tõenäolik on siiski, et Kõ, Vilj *võlli auk* on varemalt Põlt, Kur, Äk *ol̄v*-alaga ühenduses olnud, ja et *uŋgàs* seega KJn-s on uuem. Taluhoonete ehitusviisi muutumisega on need nimetused kõik paratamata hävinemisele määratud.

105. 'Atre, foyer, cheminée', 'Aschenherd, Feuerherd'.

Muistse reheahju ees olevat tuha ja süte auku, ühes selle kohal oleva ruumi või tühemega, mida piirab üheltpoolt vastu puuseina olev kivimüür, teiselt poolt uuemal ahjutüübil samuti kivimüür (vanemal tüübil on tähendatud külg ava), pealt aga (nõnda nimelt uuemal tüübil) suur paas, kutsutakse eesti keelealal kolmel viisil: 1. eP mandri kesk- ja idaosas *lé* ~ *liēd* g. *liē* ~ *lède* jne.; — 2. eP läänes ja eL-s *kolle* g. *kolde* jne.; — 3. eP mandri lääneosas ja Hm-l *korì* g. *korjā*. Vt. kaartisid lk. 163 ja 188. Nime-tatud tühemes, koogu või ahela otsas, mis põikpuu (*viñ*, *juŋg* jne.) külge kinnitatud, ripub tule kohal pada. Niisugune lee ehk kolle on algselt vist olnud lihtne kivide ja saviga piiratud auk, kus tuld

vatrē 'Feuerstelle' (vt. Schrader, Reall. s. v. Feuer, Herd)¹. — Palju üksildasemalt seisab aga tüüp [2] (Gö.s. 221: grufft für dem Rigen ofen / *fold* / *forri*): *kollē* g. *kolde* ~ Hm *kolda* g. *kolda* ~ *kolde* g. *kolde*. Silmas pidades, et *kollē* tähendab Kod-s 'Flussabhäng' (Kettunen, Kod. Vok. 6), kuulub see tüüp kindlasti ühte sõnaga (Wied. Wb.) *koldas* g. *kolta* (F), 'ausgehöhlttes Ufer', Hall, Kark, Tarv *koldas* g. *koltta* 'alt ödnistatud kallas', (*vähjā om kolttan*), Wied. Wb. *koldene* (S, So) 'grubig', *k. tee* 'grubiger, unebener Weg', vist ka s. *kolto* g. *kolton* 'Krümel, Falte, Höhlung'. Vrd. tähenduse puhul ka Wied. Wb. *kübara kolle* 'die Stelle am Hute, wo Krämpfe und Cylinder zusammen kommen', *mäe kolle* 'Bergesabhäng', samuti ütelsi: *kolde alune*, *kolde all*. Võimalik, et ka sõna *kollē* varem tähendus on olnud kas 'alt õõnes olev kallas' või isegi 'koobas, õõs, auk'. — Kolmas, õige kitsal alal² tuntud nimetus *kori* g. *korjā* (*ahō kori*, *tegin lõkke korjā*), Rõi *korisu* (~ *kori-sā*), Gö.s. 314: die Grufft für den Rigen Ofen / *forri* / *a* / *fold* / *a*, on N. Andersoni poolt, Studien 210, rinnastatud (samuti ka e. *korgas* g. *korka* 'Höhle, Grube' ja isegi *korne* 'rauh, uneben', mis siia muidugi ei kuulu) soome sõnaga *korju* 'Bärenhöhle, Winterlager des Bären', dim. *korjut*, ja mõnede kaugemate sugukeelte (lp., votj., perm.) sõnadega.

Kõige ülalesitatu põhjal võiks ainult sõna *lē* pidada algsoome aega ulatuvaks 'ahju kolde' nimetuseks, kuna tüüpidel *kollē* ja *kori* näikse praegune tähendus 'Aschenherd, Kohlenstelle vor dem Ofen' olevat uuem, kujunenud eestikeele eraldiolemise aegu³.

Tähele tuleks panna, et sõna *kollē* on Set-s, Võrm-l ja nähtavasti tervel Tm-l isegi vanema rahvapõlve keeles vähepruugitav, paiguti isegi täiesti tundmatu sõna. Põhjuseks on asjaolu, et kagu-Eestis on kolde või leega reheahjud saanud väga haruldaseks, kohati isegi täiesti tundmatuks. Nende asemel esinevate uuema konstruktsiooniga ahjudel on ahjusuu ees, ühel või mõlemal pool

¹ Nagu nüüd hiljem märkan, on *lē*, *liesi* ja *lēt* sõnad rinnastanud varem juba Budenz, MUSz. § 738 ja N. Anderson, Wandl. 97-b, viimane siia liituvaks arvates isegi e. *loitma*, *loide*, s. *loistaa*, *leistää* jne., mis pole muidugi võimalik. — Korr. märk.

² Wied. Wb. järgi esinevat see ka saartel.

³ Soomes esineb veel *takka* g. *takan* 'focus, caminus', 'Feuerherd (totto)', *takka kivi* 'lapis latior in focus' ja *totto* g. *toton* 'Ul [=Oulu] fumariolum l. spiramentum camini super tecto', 'Schornstein'. it. Abol. [=Turu ümbrus] 'focus, caminus, Heerd'.

kõrval auk, mida kutsutakse *tuhkayD* ~ *tuhkhaud*¹ ja kuhu ahjust riisutakse tuhk ja söed; samas tähenduses näikse ka olevat Wied. Wb. *harin* g. *harina* (A [= Alut]) 'Aschenloch vor dem Ofen' (< s. *arina* 'äril, ugnshäll, ugnsbotten, händ'). Selle uuemalaadilise ahju suu ees olevat tühemet kutsutakse aga *kuñmialune* ~ *lakkaalune* ~ *kärialune* ~ (SetL) *ahò-edine* jne.

106. 'Seuil', 'Schwelle'.

Tarvitusel on järgmised nimetused: 1. eP-s ja eL-s *lävè* g. *lävè*² ~ *lâB* g. *lävè*³ (~ g. *läBè*⁴) ~ *lâv* g. *lävè*⁵ ~ *lävè* g. *lävè*⁶ ~ *læv* g. *lævè*⁷ ~ *lävâ* g. *lävâ*⁸ ~ *lävi* g. *lävè*⁹ ~ *lävè pak*¹⁰ ~ *lävè p.*¹¹ ~ *lævè p.*¹² ~ *lävè alozè pak (hi'z)*¹³ ~ *lävè pû*¹⁴ jne.; — 2. eP idas *küñnis* g. *küñnikse*¹⁵ (g. *küñnišse*¹⁶) ~ *künnis* g. *künnikse*¹⁷ ~ (g. *künnišse*¹⁸) ~ *künnis* g. *künnükse*¹⁹ ~ *küñnispak*²⁰ ~ *küñnis-pak*²¹; — 3. kohati eP-s ja eL-s *ukse pak*²² ~ *ušsè p.*²³; — 4. eP keskosas *rõht-pak*²⁴ ~ *rõhù-p.*²⁵ ~ *rõhò-p.*²⁶; — 5. paiguti *alus-pak*²⁷ ~ *ukse alumene p.*²⁸ (vrd. ka [I]).

Tüüp [I] (G ös. 374: Schwelle / [limen] *lewwe*. Ober (unter) Schwelle / *pehl[alla]mine lewwe*) pärandub algsoomest, vrd. s. *läpi* g. *läven* 'foramen perforatum', 'Loch (reikä)', vadjJ *läve* 'ukse lävepakk (ühes ukseesise astmega)', vrd. samuti e. *läbi* 'durch', s. *lävitse läpitse*, *läpi* 'durch', s. *lävistää* 'durchlöchern, durchbohren' jne. Ilmselt on selle sõna algupärasem tähendus '(lääbikäimise) avaus, ukseavaus', ka üldse 'auk, mulk', mis püsinud veel praegugi laialdaselt eL-s: Kark, Tarv, Räp, SetL *lävi* 'ukseavaus' (SetK 'lävepakk', *ülè lävè läi*, *kořež lävè*), Kod *lävik* 'Eingang von der Wohnstube zur Dreschscheune' (Kettunen, Kod. Kons. 111), ka J. GutsI.: Thür *Uffe*. Item *Lebbi* (kuna: Schwelle Oberschwelle / *üllemb Pith* / a. Vnterschwelle / *allem Pith*). Selle sõna tähenduslik arenemine totum pro parte (üteluste kaudu nagu *lävè pak*) on täiesti vastupidine

¹ See *tuhkhaud* ise võib olla muidugi õige muistne.

² HMd, AmbP, Rõi, Jäm, Kihn, LügA, IisM. ³ LNg, Kull, Vel, Mar, PJg.

⁴ Mih, RidA. ⁵ Vig, Ris, Aud, Jn, Ans. ⁶ Karj. ⁷ Phl. ⁸ RidE. ⁹ Hall, Karl, Rõu, Vas, SetK, Vö (?). Põ. ¹⁰ KullP. ¹¹ AmbM, Hall, Kark, Tarv, Puh, TMaVo, Põ. ¹² Phl. ¹³ SetL. ¹⁴ Põ. ¹⁵ KuusH, HalJK, VJg. ¹⁶ VJg, Iis. ¹⁷ VNg. ¹⁸ Lüg, Jõh. ¹⁹ KuusJ, KuusP, Vaiv. ²⁰ LaiJ, TormV. ²¹ Põlt, Kod. ²² Muh, KullS, Nis, Ju, Kos, Jõe, HJn, AmbL, VJg, Sim, Iis, Torm, LaiK, MMg, Äk, Põlt, KJn, SJn, Tü, Koe, Vänd, Tor, PärM, HäO. ²³ TMa, Hall. ²⁴ KullT, Märj. ²⁵ JuM. ²⁶ Vig. ²⁷ KadP, VöS, Kuus. ²⁸ Käi.

järgneva [2] tüübi omale mõnes sugukeeles (mrd. *kēṇkš* 'Tür'). EP *kūñnis* praegune tähendus on pärit juba algsoomest, vrd. s. *kynnys* g. *kynnyksen* 'Türschwelle, Schwellenstufe', aun. *kūñnus* id., veps. *kündüz* 'kännispakk', vadjJ *tšünnüz* 'ukse lävepakk (ilma ukseesise astmeta)', li. *kñduks* 'lävepakk', liS *funuks* 'Schwelle' (*k > t* kohta esivokaalseis sõnus vrd. e. *külm* ~ eL [Võrm] *tjuūlm* ~ *kjuūlm*). Sõna on ilmne tuletis tüvest e. *kūis*, s. *kynsi* 'Nagel, Klaue' (Paasonen, KL 17). Et see sõna varemini vähemalt eP-s üldisemalt on esinenud, tõendab Vig, Vel *rabà kūñnis* 'maaosa kindlamaa ja murtava turbaraba vahel', '(?) kinnikasvanud osa murtud (lõigatud) turbarabast'. Tüübid [3], [4] ja [5] ei nõua pikemat selgitust ja on kindlasti uuemad kujundused; *rõhtpak* algselt 'horisontaalselt asetatud pakk', vrd. Han, Kull, Vig, Ju, Tor *rõht-aḡḡ*, Hag *rõhk-aḡḡ* '3—4-st ülestikku asetatud horisontaalsest roikast aed', Hm *rõhūd* 'horizontale Kettenreihen an dem Weibergürtel in Dago' (vt. Wied. Wb.).¹

107. 'Colonne, pilier', 'Säule, Pfeiler, Pfosten'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP-s peaaegu üldiselt *saṁmäs* g. *saṁba* (~ g. *saṁma*) ~ *sammas* g. *saṁba* ~ *saṁmäs* g. *saṁba*. — 2. eL-s, Hm-l, Muhus, eP lõunas ja kagus *tulṗ* g. *tulbā* ~ *tulṗ* ~ *tulbās* g. *tulppa* jne.; — 3. peaaesjalikult ainult eP-s *pošt* g. *pošti* (~ g. *posti*) ~ *pošt* g. *posti* ~ *pošti* g. *pošti* jne.; — 4. Wied. Wb. järgi *piilar* g. *piilari* ~ *piiler* g. *piileri* ~ *pilder* g. *pildri* (g. *pildre*) (I, W) ~ *piiter* g. *piitri* (NW) 'Pfeiler, Strebepfeiler'. Vt. kaarti lk. 192.

Tüüp [1] (Gö s. 322: pfost / *Sambas*) on esindatud ka sugukeeltes: s. *sammas* g. *sampaan*, murd. *sampas* 'rāsten', pl. *vokin* l. *rukin sampaat (postit)* 'infogningen för hjulet i spinnrocksstocken', vadj. *sammaz* 'patsas', vadjJ *sammez* 'sammas, post', *veräj s., kajvò s., rīg sampād* 'sambad, mis rehekatust väljapool rehekeret kannavad', *poštisammez* 'verstapost'. Selle sõna võimalikult ehk kaugemate sidemete kohta puuduvad teated. Tüüp [2] on tuntud liivis (*tēlṗpa, tulṗpa* 'post, sammas', [S-te] *vinda tōlṗpa* 'kaevusammas', liS *tulṗ* 'Pfahl, Pfosten', 'Säule, Pfeiler'), vadjas (vadjJ *tulṗ*: *rattā tulṗeḡ* 'ratta kodarad') ja märksa erinevas tähenduses ka

¹ Teistes lms. seeltes leiduvaist 'Schwelle'-nimedest oleks veel mainida veps. *narvāne* 'kännis' (vrd. e. kohan. *narvā lin̄, narvā košk, n. jōgi*, vrd. Kettunen, EK I 3—7).

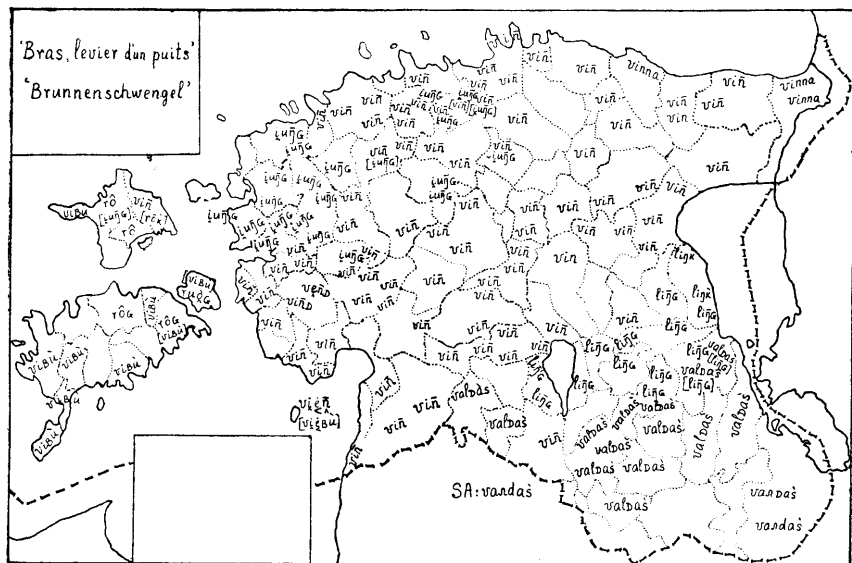
mised, maa-alused ja maapealsed salved ilma kaaneta', kuid ka 'vilja salv aidas' ja 'Aufzimmerung, aufgezimmerter Wände, срубъ'), kuna samatüvelised sõnad soomes esinevad muus tähenduses (*salvaa* 'ein Haus aufzimmern', *salvo* 'Aufzimmerung', *jyväs* 'gezimmerter Kornkasten' jne.). E. *salved* ~ *rakked* kohta vrd. tähenduslikult s. *rakentaa* ~ *salvaa*. [1]-se ja [2]-se tüübi kõrvuesinemise korral on märgata eestis umb. sama tähendusvahet, mis vadJ-ski: JMd *salvispūd* 'rakete maa-alune osa', *rakked* 'rakete pealmine osa ja rakked üldse'. Et muis lms. keeltes on kaevurakete nimetused muutüvelised (li. *teudaz*, s. *kehys*), siis näikse praegused eesti nimetused olevat kõik eestikeele erielu aegsed kujundused (vadJ. *salvod* tähenduslik arenemine võis sündida vägahästi ka iseseisvalt). Tähendatud asjaolu on arvatavasti seletatav seega, et praeguste maasse kaevatud ja raketega varustatud kaevude ehitamine on üldse Euroopas uuemaaegse kulturarinemise tulemus (vrd. Schrader, Reall.^{II} s. v. Brunnen, § 2), kuna varemalt vett ammutati ainult allikatest (vrd. veel praegu Kark-s j. m. *lättē* 'kaev').

109. 'Bras, levier d'un puits', 'Brunnenschwengel'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. kõige üldisemalt eP mandril *viñ* g. *viñnā* jne.; — 2. eP mandri loodes *juñg* g. *juñgā*; — 3. Srm-l ja Hm läänes *vibū* g. *vibū*; — 4. Srm idas, Muhus ja Hm-l *rōg* g. *rō* ~ *ruğg* g. *ruğ* ~ *rō* g. *rō*; — 5. Tm-l *liñg* g. *liñgā* jne.; — 6. eL-s *valdaš* g. *valtta* ~ *va.ldaš*. Vt. kaartisid lk. 195 ja 210.

Tüüp [1] on esindatud ka sugukeeltes: li. *vinda* 'kaivon vintti', s. *kaivon vintti* g. *vintin* 'brunnssvängel'; vrd. e. *viñnama*, (Wied. Wb.) *vindama*, *viññima* 'spannen, aufziehen, aufwinden', *vett kae-vust vinnama* jne., s. *vinnata*, *vintata* 'vinda, uppvinda, hinka, valsa, medelst valsning krossa l. bereda; bruka (ler)'. Sõna on muidugi laen skand. poolelt, vrd. roots. *vinda*, msk. *vinda* 'winden, flechten, drehen, schwingen' (= goot. *windan*), vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Vinde I. — Tüüp [2] (G ö s. 145: Bornschwengel / *Sund*, lk. 374: Schwenge / [am Brunn] *faiwo Sund*) leidub ainult eestis, kuhu see laenatud on vähemalt 300 a. eest uusrootsist (< roots. *jung* 'Brunnenschwengel', vrd. allpool art. 'Seau', samuti EK I 15). Umbes samus murdeis tähendab see sõna (*pa.ä.ä i.*) ka 'paja vinna'. — Tüüp [3] *vibū* (üldisem tähendus samus ja muis murdeis 'elastische Stange, Wiegenstange, Schaukelwiege', 'Bogen') esineb samas tähenduses ka vadJas (vadJ *kaivō vipu*), arvatavasti paralleelse

arendina. Tähelepandav on Muh *vibü*¹ 'kaevu kook', kuna vinna kutsutakse *ruõg*. Viimaks nimetatud tüüp [4]-nda puhul vrd. Wied. Wb. *rood* g. *roo* ~ *roog* g. *roo* 'allerlei Festes, das inwendig die äusseren schwächeren, weicheren Teile stützt', *katuse-r*. 'Dachfirst, Dachrücken', *noà r*. jne., s. *ruoto* g. *ruodon* 'ribba, spräte (ruode, ruote); pigg, stjelt', mis näib kuuluvat vanemate germ. laenude hulka (< goot. **rōdō*, vt. Bibl. Verz. s. v. *ruoto*, vrd. seals. ka *ruode*). Tüüp [5] on nähtavasti identne sõnaga (Wied. Wb.) *ling* g. *lingu* 'Schleuder', s. *linko* g. *lingon* 'slunga; slinga', s. *linkoa* 'schleudern', li. *līnga* pl. *līngad* 'Schleuder', missugune sõna kuu-

lub teatavasti vanemate germ. laenude hulka (germ. **slengwōn*-, **slingwōn*-, vt. Thomsen, FBB 266, Kluge, FUF XI 139; tähenduslikult vrd. eriti küs. *slingen*, müs. *slingan* 'hin- und herziehend schwingen, winden, flechten', „Der Begriffskern der Wz. *slingw* ... war 'drehende, schwingende Bewegung',“ vt. Kluge EtWb. s. v. Schlinge). Seega paistaks *liṅg*-sõna praegune tähendus 'kaevuvinn' olevat Tm-l õige vana, kuigi teisalt, sõna geograafilise levinemise poolest, näikse see tüüp olevat hilisem. Tähelepandav, et Võ-s on selle sõna tähendus õige üldiselt 'kaevu kook' (vrd. ka Muh *vibü*). — Tüüp [6] (Wied. Wb. tunneb ka *vallas* g.

¹ Ka Hel-s *kajū vibū*, Kihnus *kaõ viēbü* 'kaevu kook'.

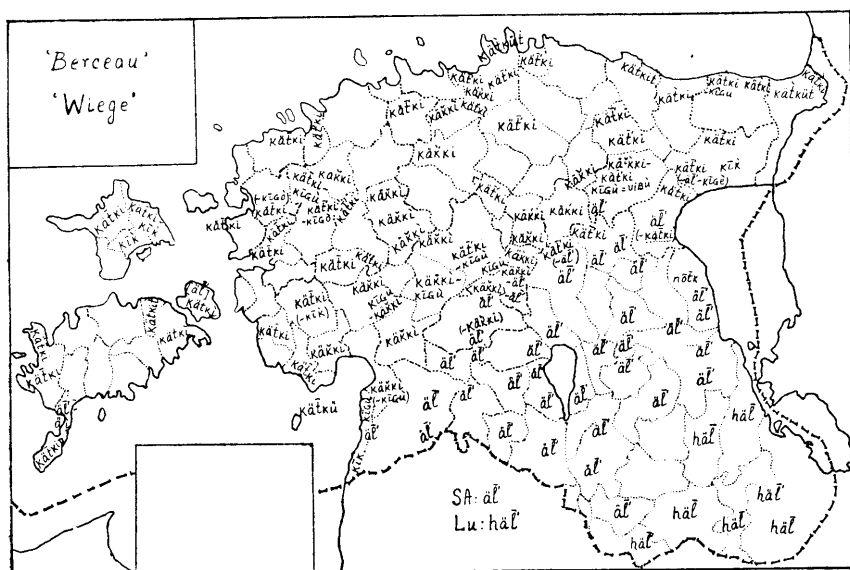
valda) ei näi olevat sugukeeltes esindatud ; selle algupära on tume. Levinemise ulatuse järgi otsustades võiks see eL-s olla õige vana (vanem vist kui *liŋo*).

Kaevu vinna praegusest nimestikust näikse seega eesti erielu alguaegne ja isegi algs. aegne¹ olevat tüüp [1]. Õige vanade nimetuste hulka võiksid ka kuuluda tüübid [5] ja [6], kuna muud tüübid on kas uuemad laenud ([2]) või tõenäolikult uuemad semasioloogilised arendid.

¹ Muidugi eeldusel, et vinnaga kaevu tüüp esines ka algs. aegu, mille tõepärasus jäägu etnograafide otsustada.

XII. Maja-, töö-, püügi- j. m. tarberiistad ning esemed. — Meubles, ustensiles de ménage et de chasse, attirail de ferme, outils de travail etc.

110. 'Berceau', 'Wiege'.

Niihästi jalgadel kiikuvat, laudadest valmistatud, kui ka vibu otsas rippuvat, puuraamist ja riidest tehtud või peergudest punutud kätkit kutsutakse eestis järgmiste nimetustega: 1. eP-s *kätke* g. *kätke* ~ *kätke* g. *kätke* ~ *kätke* g. *kätke* ~ *kätke* g. *kätke* jne.; — 2. eL-s ja eP lõuna- ja kaguosades *hāl* g. *hāl* ~ *hāl* g. *hāl* ~ *āl* g. *āl* ~ *āl* g. *āl*; — 3. paiguti eP-s (eriti nooremal põlvel) *kik* g. *kik* ~ *kik* g. *kik* jne.; — 4. Srm-l (Ans) *äl* g. *äl*, Wied. Wb. *äi* g. *äio* (d) 'Wiege'. Spetsiaalselt 'vibuga kätke' nimetustena on veel tuntud: 5. *vibū*, *lapsē v.* 'vibu ühes selle otsas

rippuva riidest kätliga' (Sim) ja 6. *nõtk* (Kod). Vt. kaartisid lk. 197¹ ja 210.

EP *kätki* (Gö s. 470: wiege / [cunæ] *tetɕ* / e) pärandub ses tähenduses kindlasti juba algsoomest, vrd. s. *kätkyt* g. *kätkyen* 'Wiege' (selle kõrval ka *kehto* id.), karj. *kätüt* id., veps. *kätk* 'kätki', vadj. *tsäťšüd* id. (selle kõrval *neikko* 'puuvibu kätki', vadjJ *lälu* 'kätki', viimane laen venest); sõna kaugemad sidemed ulatuvad kuni permi keelteni (E. N. Setälä, Stufenw. 62). — EL ja eP tüüp [2], vrd. ka e. *hällima* ~ *hällüma* 'schaukeln (intr.), schwanken, schweben', *hällitama* jne. 'schaukeln (transit.)', omab vastet üksnes liivi keeles: *äl* 'kätki' (N. Andersoni poolt, Wandl. 81, võrdluseks toodud tüved lms. ja kaugemaist sugukeeltest ei kuulu siia), ulatudes seega ehk samuti algs. aega. Varemalt on see tüüp küündinud veel kaugemale eP murdeisse, nimelt lääne sihis, mida üksikud *äl*-sõna eksklaavid praegugi tunnistavad: Ans *äl* (~ *äi*) 'kätki', Muh *iõylü äl* 'lõnga otsa lükitud pilliroo või öle kõrtest tehtud laesrippuv geomeetriline toahe'; muidugi siia ei kuulu (Wied. Wb.) Hm *häll* g. *hälli* 'Klippe, felsige Untiefe' (vrd. roots. *häll*, -en 'paekivi'). Võimalik seega, et vanemal ajal eestis ja veel ennemalt algsoomes mõlemad sõnad esinesid laiemaltki kõrvuti, erinedes muidugi vist tähendusvarjundiliselt. — Ans *äi* on algselt muidugi lastekeelne nimetus, vrd. *äjiü-äjiü!* *äjiütama* 'kussutama, lauldes suigutama', ja pole ses tähenduses arvatavasti mitte vana. Päris üldiselt, uuema sõnana tähenduses 'Wiege' tuntakse *kik* ~ *kioü*, mille harilikum ja esialgsem tähendus on 'Schaukel'. Selle sõna erilist vitaalsust ja laiutusvõimet seletab muidugi tema side sõnaga *kikkuma*, *kiguütama* (*kätki* *kioütama*), ja *kätki* näikse seepärast isoleeritud tüvena *kik* ~ *kioü* survele mitmel pool taganevat, isegi eP lõunapoolsel piiril, kuigi seal ka paiguti (SJn) võib konstateerida *käkki*-sõna edasitungi *äl*-alale, kusjuures viimase poolt sünnib jälle kontr-ataak eelmise alale Pil (ja Põlt) kihelkonda. — Tüüp [5] näikse olevat õige hilise semasioloogilise arengu tulemus. Selle sõna esialgsem, praegu üldine täh. on 'elastische Stange, Wiegenstange (an der Schaukelwiege)'. Tähenduse 'Schaukelwiege' registreerib esimest korda Wied. Wb. — Samuti uuem, kitsaulatuslik semasioloogiline arend on tüüp [6], vrd. Wied. Wb. *nõtk* ~ *nõtku* 'Senkung, Niederung, niedrig gelegenes Land', *nõtkuma* 'sinken, schwanken (Biegsames), sich biegen' jne.

¹ Kaardile lisada: MMgKudina *äl*.

Et tüüpide [1] ja [2] randemil kõrvuti esinevate *kätki* ja *äl* sõnade tähenduses differentseerumist sünniks, on võrdlemisi haruldane; ainult LaiTi kohta on teateid, et eelmine tähendavat 'roopide peal põrandal olevat kiigut', teine aga (~ *ktk*) 'vibuga kätkit laes'.

111. 'Lit', 'Bett'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. peaaegu¹ üldestiliselt *sāṅg* g. *sāṅgi*² (~ g. *sāṅgi*³ ~ g. *sāṅgi*⁴ ~ g. *sāṅgi*⁵) ~ *sāṅ'g* g. *sāṅgi*⁶ (~ g. *sāṅgi*⁷) ~ *sāṅgi*⁸ g. *sāṅgi*⁸ ~ *sāṅg*⁹ ~ pl. tant. *sāṅgi*¹⁰ ~ *sāṅ'gi*¹¹; — 2. uuema sõnana (tähend. 'parem voodi, eriti linna-rahva v.') õige üldiselt, vanema sõnana aga harvemini¹² *vōdi* g. *vōdi*¹³ ~ *vuōbi* g. *vuōbi*¹⁴ ~ *vōōdi*¹⁵ ~ *vuōdi*¹⁶ ~ *vuōde*¹⁷ ~ *vōtte*¹⁸ ~ *vūbi*¹⁹ ~ *ūde*²⁰ ~ *hōtte*²¹ ~ *voette* g. *voette*²² ~ *oette* g. *oette*²³ ~ *oetti* pl. *oettes*²⁴ ~ *oede* g. *oette*²⁵ (~ g. *oede*²⁶) ~ pl. tant. *oettid*²⁷ ~ *uettid*²⁸ ~ *vue*²⁹, Wied. Wb. järgi ka *hoede* g. *hoete* (O [= Srm]), *hoete*, *hooete*, *hooti*, *voodi*, *voote* = *voodi*. Paiguti on ka üld-eestiline nimetus *asē* g. *aseme* 'Lager, Schlafstelle' spetsialiseerumas tähendusse 'säng': Ans *asē* = *oette*, Karj *asē* 'säng' [hl], kuna *sāṅg* on [v] ja *oettid* 'peenema rahva voodi, uueaegse ehitusega säng'. Halvakspaneva stiililise varjundiga sõnu on *kojkkū*³⁰ ~ *kojkkū*³¹ ~ *kojkkā*³² ja nähtavasti ka JuKu, JuKa *krāvañt* 'vana-aegne puust säng, seina külge kinnitatud' ~ TMaVe *krāvañt* id. ~ VaivS *krovatti* 'lihtsam magamisase'.

Tüüp [1] (J. GutsL.: Bette / spōda / *Seng* / e; Gös. 136: bette / [Spanbette /] *feng* / i) on teatavasti laen rootsist või msk-st (~ msk. *sæng*, mroots. *sæng*, vt. Thomsen, GSI 151), vrd. ka s. *sāṅky* 'Bett', karj. *sāṅgi* id., aun. *sāṅgi* id., vadjJ *sāṅšū* id. — Tüüp [2] (Müller 214: *Qlbbv wōhde*; J. GutsL.: Bette lectus *wōtha*; Gös. 136: bette / [Federbette] *wōhd*, bettdecke / *wōhdi*

¹ Negat. teat.: Ans, Puh, RidE. ² Kāi, Mar, LNg, Kull, Märj, Vig, Ris, Jõe, Kuus, Kad, TormA, Kod. ³ Kihn. ⁴ Karj [v]. ⁵ Lüg. ⁶ JuKu, HJn, Amb, Sim; Mih, Aud, VilJT, Tarv, Saa [hl, u-m], TMaVo. ⁷ Kark, Põ, Rāp. ⁸ Vaiv. ⁹ Lu, SetL. ¹⁰ Pām. ¹¹ SJnP. ¹² Negat. teat.: Ris, HJn, Jõh, Lai; Vänd, Kark, San, SetO, (?) SetL, Lu. ¹³ Kāi [u], MarH ('*uhkem sõnā, parematte inimeste sāṅg*'). ¹⁴ SimA [u]. ¹⁵ TormA [u]. ¹⁶ Jõe, Kuus, KadP. ¹⁷ Vaiv. ¹⁸ SetPanikovitsi. ¹⁹ Kod [u]. ²⁰ SA. ²¹ HarM. ²² RidE. ²³ Ans (~ *asē*). ²⁴ Vig ('seina külge tehtud primitiivne säng, magamisase; põhkude peale maha tehtud magamisase'). ²⁵ RidA. ²⁶ SaaJ [hl]. ²⁷ Karj ('rohkem „saksarahva“ voodi'), Vel ('põrandale tehtud ase'). ²⁸ Kihn [v]. ²⁹ KuusP. ³⁰ Tü, Kos j. m. ³¹ Kull, Märj j. m. ³² Kir j. m.

tecki jne.) on esindatud nii lähemais kui ka kaugemais sugukeeltes: s. *vuode* g. *vuoteen* 'bädd, läger, sofläger, hvilosäng', liS *uodild* ~ *uolǵ* pl. *uoldad* 'Bett, Lager', mrdE *udoms* 'schlafen', mrdM *udâms* id., votj. *uaſes* 'Bett, Matratze', sŭrj. *voles* 'Unterlage, Streu' jne. (vt. Budenz, MUSz. 719, 738; Paasonen, KL 42; Wichmann, Wotj. Chr. 123; Setälä, Maailm. hist. 488). Nende sõnade vahekorras väärib tähelepanu asjaolu, et tüüp [2] esineb kas eP loode-, kesk- ja idaosades peaaegu igalpool uuema sõnana (vrd. lk. 199 alamärkusi 13, 14, 15, 19), nähtavasti laenuna ühis- ja kirjakeelest (tähenduses 'uue moodne, kruvidega ühendatud, kauni makujuuline säng'), või jälle hoopis puudub eP-s ja eL-s (vrd. lk. 199 alamärk. 12), esinedes vanema, nüüd veel hariliku sõnana ainult eP läänes, edelas ja eL äärmises lõunas. Õige tõenäolik näikse, et tüüp [2] eesti erielu algupoole oli veel üld-eestiline, tüüp [1] esines aga ainult murdeti (veel G ö s. tunneb ainult tüüpi [2]), kuid tüüp [1] hakkas peagi kiirelt levinema¹ ja tüüp [2]-st eest kõrvale suruma; kõige uuemal ajal oleks aga tüüp [2]-se v-alguline teisend eP (kesk- või ida-) murretest kirjakeelde ja ühiskeelde tunginud, kust siis nüüd uuesti oleks laiali voogamas oma varemalt loovutatud aladele. — Tüübid *koikkũ* ja *krâvanĩ* on õige hilised laenud venekeelest (vrd. v. *koikka* 'Hängematte, Koje', laenatud holl. meremeestelt, ja v. *кровать* 'Bett, Bettgestell, Pritsche').

112. 'Table', 'Tisch'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. Srm-l ja Hm-l *reñD* g. *reñni*² ~ *reñD* g. *reñni*³ (*laũD* esineb ainult tähenduses 'planche', 'Brett'); — 2. mujal eestis *laũD* g. *laũuã* (~ g. *laũvã* ~ g. *lavã* ~ g. *laõvã*), ka tähenduses 'planche'.

Tüüp [2] (J. Gutsi.: Tisch *ṽawb* / a; G ö s. 414: tisch / [mensa] *laud* / *laudaft* / & *laumafst*, lk. 147: brett / *laud* / a) pärandub tähenduses 'planche' ja võimalikult ka ehk 'table' algsoomest, vrd. s. *lauta* g. *laudan* 'bräde; säte, sittbräde; fönsterlucka; fälla; hylla' jne., karj. *lauda* id., vepsL *laud* id., vadj. *laũta* 'pöytä', li. *lõda* pl. *lõdad*, liS *lõd*, *loud* 'Tisch; Brett' (samatüveline on ka e. *laũdu* ~ *laũdi* ~ *laũt* 'Regal', 'riiul'). Nimetatud sõnaperet on kaheldes ühendatud järgm. balti sõnadega: le. *plaũtas* 'der Steg am Bienenstock',

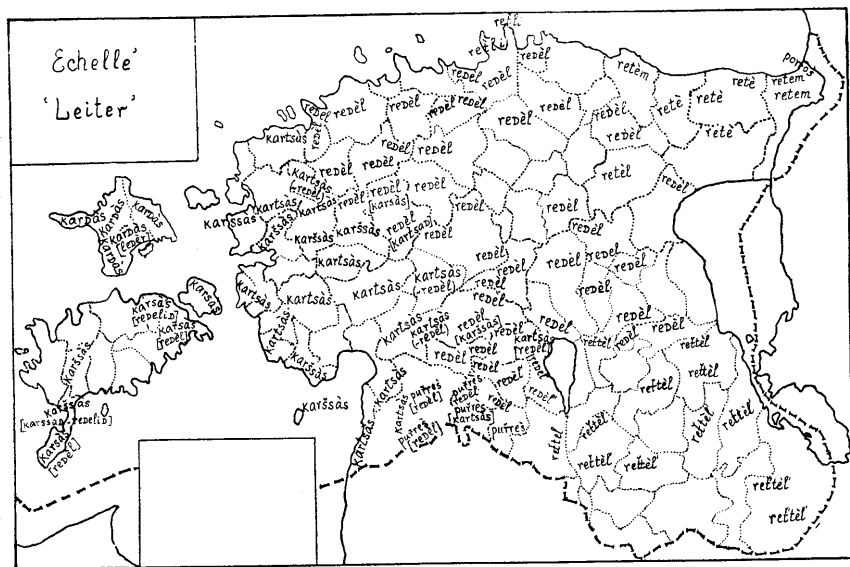
¹ Wied. Wb. tähendab *säng*-sõna esinemispaigana: „bes. S, SO, SW“, seega eesti keeleala edela-, lõuna- ja kaguosasid.

² Ans, Kih, Käril, Püh, Karj (ka Muh?). ³ Käi.

pl. *plautai* 'die Querhölzer auf der Schwitzbank, der Darre', lä. *plaukts* 'Sims, Regal, Ablegebrett an der Wand' jne. (vt. Thomsen, FBB 209). — Tüüp [1] (Gö.s., eessõna lk. XXXI: ... wie auff Öhselsch ein Tisch *Renni* / ein Huht *Lač* / auff Revalsch aber *Laud* und *Rübbar* heist...) on sugukeeltes vist tundmatu ja etimoloogiliselt tume.

113. 'Echelle', 'Leiter'.

Nii vankriredeli kui ronimisredeli ja viljaredeli nimetustena on eestis tarvitusel: 1. Hrm, Jm, Virm, Viljm, Tm, Võrm, Set *redël*

g. *redeli*; — 2. Hm, Srm, Muh, Lm, osalt Hrm, Pm *kartsäs* g. *karisa*; — 3. ainult Saa, Hall ja Kark *puŕrës* g. *puŕde*; — 4. ainult VaivK-s *porras* g. *poŕda*, *poŕda pulgäd*. Vt. kaarti ülal ja lk. 210.

E. *redël* (J. Guts. l.: Leiter *Reddal* / e; Gö.s. 279: leiter / [scala] *reddal*), s. *reteli* 'galler, häck; häck l. stege ofver hästkrubban; häck på kärä', 'grille, rätelier, ridelle', vadjJ *rattà reteli* 'vankri-redel', *raitiõ reteli* 'pihlaka vitstest punutud reepõhi', li. *raita re'dlad* 'vankri redelid' algkujuks tuleb pidada kas. *ledder* 'Leiter, leiterförmige Seitenwand an Wagen' (rännanud ka taani keelde: *ledder* > *lætter* 'Wagengestell, Erntewagenleitern', vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Leider, Lætter), kusjuures soome ja vadjJ *reteli*

oleksid seletatavad eesti laenudeks (Renvalli1 puudub veel see sõna). Sellest mittemetateetiline¹ kuju on alal hoidunud ainult veel Hiius: Kāi *siŕtā ledēr* 'sõnnikuvankri laudadest külg' (kuna *kardās* tähendab 'ronimisredelit'). Vanem, kahtlemata genuiin-eesti sõna on *kartsās* g. *karīsa* ~ *karšsās* pl. *karssad* ~ *kardās* pl. *karŕtad* ~ *karšsās* g. *karīsa*², mis muidugi ühte kuulub soomes veel püsinud tüvega *karsas* g. *karsaan* ~ *karsa* g. *karsan* ~ *karsia* g. *karsian* ~ *karso* g. *karson* 'obliquus, distortus, curvus, inde limis spectans oculis, invidus', 'schief, verbogen, schel, neidisch', *karsaus* g. *kar-sauden* 'Schiefigkeit, Verbogenheit', *karso* ~ *karsoi* g. *karson* 'Schie-ler', semasioloogiliselt vrd. saksa *Leiter*, mille algtähenäus on 'die Schräge, die Angelehnte' (Kluge, EtWb.), 'die Schräggestellte' (Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Leider). On ometi võimalik, et seegi tüvi on laenatud balti keeltest, kui õigeaks peaks osutuma Thom-seni (FBB 218) küsimismärgiga varustatud rinnastus järgm. balti keelenditega: le. *skērsas* 'quer, der Quere nach liegend; schielend', lä *schkērs* 'quer', *schkērsis* (> li. *škārš* 'Querholz') 'Querholz, Schlagbaum'. — Kitsalt kohalik kujundus (Saa, Hall, Kark) *puŕrēs* g. *puŕde* on kindlasti samatüveline sõna kui samus murrakuis ja ka laiemalt lõunapoolses Eestis esinev *puŕrē* pl. *puŕded* (HäO n. sg. *puŕrēs*) 'Steg, Fussteg über Wasser' (mille lähtekuju on alggerm. **burdiz*, vt. Setälä, JSFOu. XXIII, 19—20), tähenduse poolest vrd. eAlut *turbad* 'Fussteg über Wasser' ~ vadJ *turpad* 'purre' ja 'redel', s. *porras* 'schmale Brücke, Steg', 'spång, brygga, bro, trappa, stega, trappsteg, tröskel'³. Viimane s. nimetus on rännanud (ingerist?) ka eesti (tüüp [4]).

Aladel, kus tüübid [1] ja [2] või [2] ja [3] või [1] ja [3] samas murdes kõrvu esinevad, on nende tähenduses sündinud erinevusi, nii et üks võistlevaist nimetustest tähendab 'ronimisredelit', teine aga 'vankri (või vilja) redelit'⁴.

114. 'Fléau', 'Dreschflegel'.

Vanemal ajal ja osalt veel praegugi tarvitatakse Eestis rehepeksul kahesuguseid peksuriistu: a) eP-s, eriti selle lääneosas, pikki (ligi sülla

¹ Samasugune l-e ja r-e metatees on sündinud ka lätis (*redeles*).

² Wied. Wb. tunneb veel *kārdas* g. *kārta* Lm-lt. Sealsamas tsiteeritakse ka Hupeliilt *karts* g. *kartsu* (= *kartsas*), mis viimasel tõepoolest aga esineb kujul: *tartfud* r. [= eP] *tartfood*. P. [= Pm] 'Gitterwerk'.

³ Ronimisredeli harilik nimetus soomes on *tikapuut*.

⁴ Viimases tähenduses esinevad nimetused on kaardil asetatud nurksulgudesse.

pikkusi), kõveraid, jämeda otsaga (mille nimi Kull-l, Vig-s *päs* g. *pässä* ~ g. *pässä*) malku ehk nuie (mille peenemaks osaks, pidemeks on sage-dasti oks, pääsaks aga osa tüvest), mis kindlasti esindavad vanemat tüüpi peksuriista, ja b) uuemaid, eP-s eelmisi praegusel ajal välja tõrjuvaid, eL-s aga, rahvamälestuse järgi ka vanemal ajal üldisi, pikki, sirgeid, peenemaid varbu, mille otsa rihmaga on kinnitatud lühem (alla 2 jala pikk) ja jämedam puust kolk. Esimest [a] tüüpi riista kutsutakse harilikult 1. *var^t* g. *vard^a*¹ (~ g. *vard^a*²) ~ *varp* g. *varb^a*³ (paiguti siiski *var^t*⁴ ~ *vartta* g. *vard^a*⁵ ~ *varttas*⁶ tähendus [b]), teist [b] aga: 2. eP-s *pint* g. *pind^a*⁷ (harva⁸ ka täh. [a]), 3. eP lõunaosades ja eL-s *kōt*⁹ g. *kōdi* (~ g. *kōdi*) ~ *kōt*¹⁰ g. *kōdi* (~ g. *kōbi*) ~ *kūt*¹¹ (Kod-s g. *kuḡdi*) ~ *kuḡt*¹² ~ *kōḡt*¹³, 4. Hm-l *lāger*¹⁴ ~ *lēger*¹⁵, 5. kohati Srm-l ja Hm-l *nuḡ* g. *nuḡiä*¹⁶, 6. kohati Srm-l *kolḡ* g. *kolḡi*¹⁷. Vt. kaarti lk. 210.

EP *var^t* (G ös. 161: Dreschflegel / *ward*, lk. 190: flegel / [flagellum] *Süüdward*), s. *vartta* ~ *varsta* 'Dreschflegel' on teatavasti peetud soome-permi aega tagasi ulatuvaks sõnaks (E. N. Setälä, Maailm. hist. 497); varemalt on seda ometi arvatud ühtekuuluvaks e. *vařs* ~ s. *varsi*: *varte*-, e., s. *varras* (<? le. *vārpstis*, *vārpstē*) tüvega, vt. Thomsen, FBB 237—8, kusjuures sarnadust sürj. *vartan* 'Dreschflegel', *vart-ny* 'schlagen, dreschen' sõnadega on peetud juhuslikuks. igatahes on kindel, et eP *var^t*-sõnana on meil pärandunud vähemalt algsoome aegu tagasiminev nimetus. — Tüübid *kolḡ* ja *nuḡ* on muidugi uuemad ja kitsalt kohalikud semasioloogilised arendid. Ka eP läänepoolse mandri [2] *pint* g. *pind^a*, uuematüübilise, kolgiga varustatud rehepeksuriista tähenduses, näikse olevat uuem nimetus, mis aga küll nimetatud riistatüübi levinemisega on kiirelt üldinenud õige avarale alale. Wied. Wb. tunneb seda sõna ainult tähenduses 'Klöppel am Dreschflegel', *nooda-p.* 'zweispitzige oder mit einem Bügel versehene Stange, um beim Fischen unter dem Eis den unteren Rand der zusammengeknüpften Setznetze (*suured noo-*

¹ KihTagamõisa, Jn, Muh, Rid, MarH, MarK, MärJL [v], MärJP, Vig, Vel, Mih, Aud, Vänd, Tor, Kihn; Ris, HMd, Nis, KeiV, KeiU [v], Jü [v], Kos, Rap, Kuus; JMd, TüK, PeeK. ² KuusJ, KuusP. ³ Em, Käi. ⁴ TüS, TüO, Pee [v], Amb, Kad, Rak, VJg, Sim, Lüg. ⁵ VNg, Jöh, VaivK. ⁶ VaivS. ⁷ Kih (?), MärJL, MärJP, Vel, Vig [u], Mih [u], Hä, Ris, HMd [u, hv], KeiV [u], KeiV, Jü, Kos, RapJ [u], Pee. ⁸ MarK [u], Tor [hv], JMd, ? Kih. ⁹ Kih, Vänd, Päm, HāO ([v], täh. [a]), PilJ, PilV, Põlt, SjnO, ViljV, ViljT, Äk, Lai. ¹⁰ Kark, Tarv, Hel, TMa, Puh, Vō, San, Karl, Rāp, Set. ¹¹ Kod, Pō, Rōu, Vas. ¹² IisT. ¹³ Torma. ¹⁴ Rōi. ¹⁵ Käi. ¹⁶ Kih, Jām, Rōi. ¹⁷ Kih.

dad) in Ordnung zu halten'. Sõna on kindlasti sama, mis s. *pintta* g. *pintan*¹ 'tvärträ i båten från ena sidan öfver till den andra, hvari masten fästes, mastbänk, tvärbalk, toft; purjepintta', 'pièce transversale qui soutient le mât d'un bateau'. LiS *pintik* ('Dreschflegel'; in P. ein Schimpfwort, 'Laffe') võib olla paralleelne kujundus, kuid vägahästi ka laen Pm-lt, millele liivis suffiks juurde liideti; viimane võimalus tõendaks, et e. *pint* sõnal tähendus 'Dreschflegel' on ikkagi mõnisada aastat vana, kuigi G ö s. (a.1660) tunneb ses tähenduses üksnes *ward*. — Kagupoolses Eestis kahest puutükist koosneva varda nimetusena tarvitatud *kõt* ~ *kõt* sõna kõnesolev tähendus, nagu varemalt olen näidanud (EK I 141—3), on sekundaarne, kuna algupärasem on 'Köte, Gelenk über der Fessel (am Pferdefuss), Fersengelenk, Ferse, Hacke', ja sõna ise laen alasaksast (*kote*, *kute* 'Huf, Klaue, Knöchel, Würfel', vrd. ka saksa kirjak. *Köte* 'Gelenk am Pferdehuf'). Vanem *var*t oleks siis ühes asja enesega (kövera, ühest puutükist malgakujulise peksuriistaga) kagu-Eestist jäljeta kadunud. Samuti uuem laen, arvatavasti rootsist (roots. murd. *plägel* < alasaks. *plegel*, *plägel*, vrd. EK I 143), on Rõi *låger*, Kåi (vananev?) *låger* 'kolgiga pint'.

Olgu lõpuks veel tähendatud, et soomes esineb kõverikust puust tehtud varda nimetusena *maakko* (vt. Y. H. Toivonen, FUF XVI 213—5) ja rippuva kolgiga varustatud varda nimetusena *riusa* ~ *riuska*, ingE-s (Kalliviere) *råka* g. *rån*, mujal sugukeeltes aga uuemad laensõnad: vadjJ *primuzl*², ingE (Väiküla) *primuzl* (laen venest), li. *sprigil* ~ *sprügal* (< lä. *springulis*).

115. 'Pelle', 'Schaufel, Spaten'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP mandril, Hm-l ja eL-s³ *labidas* g. *labida*⁴ ~ *labèd* g. *labedi*⁵ ~ *labedi* g. *labedi*⁶ ~ *labōdi* g. *labōdi*⁷ ~ *lapidas* g. *lapida*⁸ ~ *labi* g. *labida*⁹ ~ *labid* g. *labida*¹⁰ ~ *labindas* g. *labinda*¹¹ ~ *lapja* g. *lapja*¹² ~ *lappi* g. *lappi*¹³ (~ g. *lap'me*¹⁴ ~

¹ Võimalik, et samasse sõnaperesse kuulub ka e. *pīnd* g. *pīnnā* 'Splitter, Pflock, Stäbchen, dünnes Brettchen, Nadel (am Baum)' (> 'Fläche, Oberfläche, oberste Schicht'), s. *pinta* 'superficies l. exterior pars arboris l. ligni intra corticem', 'Oberfläche des Baums'.

² VadjJ koodi kolk on ümmargune või kaheksatahuline ja ripub varre otsas angerja nahast rihmatüki varal.

³ Negat. teat.: Ans, Karj, Muh. ⁴ LNg, Kull, Märj, Vig; Ris, Rap; Kei, Jü, HJn, Ju; Amb, Koe, TüO; VM, Sim; Lai, Torm. ⁵ Mih. ⁶ Tõs, Aud. ⁷ Kihn. ⁸ VNg, Jõh. ⁹ RidE. ¹⁰ Kod, MMg. ¹¹ HåO. ¹² Vaiv. ¹³ Saa. ¹⁴ Hall, Kark, Tarv.

g. *lap̃io*¹⁾ ~ *lap̃io* g. *lap̃io*² ~ *lap̃io*³ ~ *lap̃iu* g. *lap̃iu*⁴ ~ *lab̃iu*⁵ ~ *lab̃ioas* g. *lab̃ioa*⁶, Wied. Wb. järgi ka *lap̃ijas* g. *lap̃ija* (d); — 2. eP läänes, eriti aga saartel⁷ *lašN*⁸ (~ *laš̃n*⁹ ~ *las̃n*¹⁰) g. *las̃nā*.

Tüüp [1] (puudub G ös-l?) esineb teatavasti ka teistes lms. keeltes, vrd. s. *lapio* ~ *lapia* 'Schaufel', *leivālapio* 'brödspade (piakka)', karj. *labia* 'lapio', karjP *leipi-lapie* 'leipālapio', aun. *labju* 'lapio', vepsL *labid* 'labidas', vadj. *lapia* ~ *lap̃ia* 'lapio', li. *lābdi* pl. *lābdiid*, liS *lābd* 'Schaufel, Spaten, Ofenkrücke'. Slaavi keeltest laenatud ei ole nimetatud sõna teatavasti mitte (J. J. Mikkola, BWS 137). Selle sõna etümoloogia kohta vrd. ka Paasonen, Beitr. 100. — Tüüp [2] (G ös. 386: spatel / [bipalium] *laš̃fena*) näib olevat sugukeeltes tundmatu. Ka teistes keeltes ei paista sel sidemeid olevat. Saartel esineb nimetatud sõna niihästi maa-, lume- kui ka leivalabida tähenduses; Kāi-s on tuntud veel muistne *tamb̃i laš̃N* 'raudotsaga riistapuu, raiumise raud, millega vanasti *tamb̃i künās* aganad katki raiuti' (peened aganad jahvatati veel veskis ära ja tehti siis, viljaga pooleks segatult, leivaks). EP mandril aga (Lm, Hrm loodeosas, Pm põhjaosas ja Kihnus) tuntakse sõna *laš̃N* tüüp [1]-se kõrval ainult tähenduses 'leivalabidas'.

116. 'Fourche', 'Heu-, Mistgabel'.

Kuna samal tasapinnal asuvate 2—4 haruga hark on üldesti-liselt tuntud nime all 1. eP, eL *ar̃k* g. *ar̃gi* (~ g. *ar̃gi*) ~ *ar̃k* g. *ar̃gi* ~ *ar̃kki*, eL (Võrm, Set) *har̃k* g. *har̃gi*: *sõnnikku a.*, *eiñā a.*, *ah̃ju a.* (kahe haruga), *võrgū a.*, *püš̃si a.* jne., kutsutakse 3—4-harulist harki, millel üks haru on eri tasapinnal, kujundades n. n. (*aṇōū* ~ *aṇ̃jū*) *põidla*, *peigla* jne., kahe nimetusega: 2. eP-s *aṇ̃g* g. *aṇ̃ōū*¹¹ (~ g. *aṇ̃ō*¹² ~ g. *aṇ̃jū*¹³) ~ *aṇ̃go*¹⁴, eK-s *hang* ja 3. eL-s *viḡēl* g. *viḡlā*¹⁵ ~ *viḡēl* g. *viḡlā*¹⁶ ~ *viḡlā* g. *viḡlā*¹⁷ ~ *vikl* (*vikl*) g. *viḡlā*¹⁸ ~ *viḡl* g. *viḡlā*¹⁹ ~ *vikl* g. *viḡlā*²⁰ ~ (Wied. Wb.) *viglas* g. *vigla* ~ *igl* g. *igla*. Vt. kaarti lk. 210.

1 HelJ. 2 TMaVo, Vō, Rāp. 3 SetL. 4 Lu, HarK, Rōu, Kan, Puh. 5 SA. 6 Kāi. 7 Negat. teat.: RidE, Ju, Amb, TūO, Sim, VNg, Jōh, Vaiv, Lai, Torm, TMa, Vilj, Hā, Kark, Hel, Vō, Kan, Rāp, Set. 8 Phl, Kāi, Ans, Karj, Rid, PJg, Kihn. 9 LNg, Kull, Vig, Mih. 10 Muh. 11 Kars, Kei, Amb, Tū, Koe, Sim, lis, Vaiv, Torm, Pōlt, KJn, ViljT, Tor, SaaL, SaaJ, SaaV. 12 LNg, Kull, Vig, Ju, Jōh, Åk. 13 Rōi, Jām, Kih (*eiñā a.* '3-haruline, põidlagi puust h.', *sõnnigu a.* '3—4-haruline, raudne hark'). 14 Vaiv. 15 Hall, Kark, Tarv, Puh, TMa, SanP. 16 VōA, Pō, Rāp. 17 SetO. 18 Har. 19 Pō. 20 SA.

Tüüp [1] (Gö s-1 nähtavasti puudub), samuti ka selle li. vaste *ark* pl. *arkad* ~ *ärk* pl. *ärkid* 'Gabel unter dem Wagen, Joch für Pferde od. Schweine' on laen alasaksast (< *harke* 'der Rechen'). Sõna on eesti murretes väga kodunenud ja temast on isegi tuletisi: *hargiline*, *harklema*, *harkuma* (vt. Wied. Wb.). Tüüp [2] (Gö s. 199: Gabel / [zum Heu oder Mist] *Sangf*) ulatub praeguses e. tähenduses juba soome-permi aega tagasi, vrd. s. *hanko* 'furca l. furcilla bidens seu tridens, qua fœnum l. stramen dimovetur', 'Gabel', karj. *hango* 'hanko, heinähanko', vepsL *hang* 'hang', vadj. *aŋko* id., li. *aŋo* 'hanko, taikko'; mrd. *tšanga* ~ *sango* 'Heugabel', tšer. *šanək* 'Gabel', votj. *sanik* 'Heugabel' (vt. Setälä, ÄH 266). Sellest leidub eP-s ka tuletis *aŋguma* (Wied. Wb. *haŋguma*) 'Heu hinaufreichen mit der Heugabel'. Tüüp [3] (J. GutsL: Forcke *Wigl* / a) on laen vene Pihkva murdest (*vidla* < algl. **vidla*, viimasest on kujunenud vene pl. *вилы* 'Gabel'), vt. H. Ojansuu, Vir. XV 34. See sõna oleks siis eL-st välja tõrjunud genuinse sõna *haŋo*¹.

117. 'Marteau, maillet, masse', 'Hammer'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP mandril ja kohati eL-s *âmer*² g. *âmre* (~ g. *âmri*) ~ *âmpr*³ ~ *oâmpr*⁴ ~ *oâmer*⁵ ~ *voâmer* (*voâmar*)⁶ ~ *hâmer*⁷ ~ *uâmer*⁸ ~ *vuâmer*⁹ ~ *âmBer*¹⁰ ~ *oâmBer*¹¹ ~ *voâmBer*¹² ~ *âmBri*¹³ ~ *âmri*¹⁴; — 2. eP-s (Srm-l, Muhus, Kihnus, osalt ka Hm-l, KuusJ-s) *vasâr* g. *vasara*¹⁵ ~ *vasaras*¹⁶ ~ *vašsâr* g. *vasara*¹⁷ ~ *vašsâr* g. *vasara*¹⁸ ~ *vašsâr* g. *vazara*¹⁹ (Wied. Wb. järgi *vassar* [d] ka tähenduses 'Schnabel'). Vt. ka kaarti lk. 210.

Tüüp [2] kuulub teatavasti algsoome päranduse hulka, vrd. li. *vazâr*, vadj. *vasara* (vadjJ *vazar*), s. *vasara*, karj. *vasara*, aun. *vazar(u)* (nende kõrval esineb veel samas tähenduses karj. ja aun. *palla*, karj. *pallahe*, s. *palja* ~ *patja* 'Schlägel, grosser Hammer'),

¹ Muudest 'Gabel' nimetustest lms. keeltes olgu mainitud s. *tadikko* ~ *taikko* ~ *tad?* = karj. *taahe* (< msk. *taď*, vt. Thomsen, GSI 151).

² Rõi, Kãi; Rid, Mar, LNgK, Mih, PJg, Tõs, Aud, Tor, Vänd, Tük, VNg, Lüg, Jõh, Vaiv, VJg, SJn, KJn, VilJT, TarvÄ, Hel, Hall, Saa, Hä, Puh. ³ Vig, Kull, Hag, Kei, Jü, Äk (ka alamärk. 1-se aladel). ⁴ LNgU, Tüp. ⁵ JuKa, Kos, Muh. ⁶ Ris, JuKu, Muh. ⁷ Phl, KuusP, KuusJ. ⁸ KuusH, PõltP. ⁹ KadP. ¹⁰ KuusS, SimA. ¹¹ HJnP, Amb, Koe, TormA. ¹² LaiK, LaiT. ¹³ KodU, TMAVe, TMAI, TMAVo. ¹⁴ KamR, VöS. ¹⁵ Rõi, Phl [puud. Kãi-s], Muh, Jn, Põi, Karj, Ans, Jäm; SaaJ, SaaV, Hall, Pai, TarvM, TarvÄ, Kark, TMAVo, KodN, KuusJ. ¹⁶ Kihn. ¹⁷ Puh, Kam, VöS, San, HelJ, HarK, Ur, SA. ¹⁸ Põ, Rõp, SetO. ¹⁹ SetLobotka, SetL.

ulatudes isegi kaugemaisele sugukeeltesse, vrd. mrdE *užer*, *vižir*, mrdM *užər* 'Axt', ja on teatavasti laen mingist indo-irani keelest (Thomsen, FBB 189). — Tüüp [1], tuntud (vist eesti laenuna) ka Salatsi liivis (*āmer*), on eestis nähtavasti õige noor laen, nimelt Tallinna linnarahva saksakeelest (alasaksast? vrd. holl. *hamer*), mis aga väga kiirelt on vallutanud pea terve eP mandri ning välja on tõrjunud endise *vasara*. Stahl tarvitab oma jutlustes (LSp. 213, 681) küll *hāmer*, *Samer*, kuid Gös. sõnastik ei tunne veel tüüp [1]-st mitte, vaid ainult: *Hãmer* / *Waffar* / *waffarič* (lk. 226), 'nusbicker' / (nucifrangibulum) *pečfle waffar* (lk. 312). Üksnes Srm-l, Muhus, Hm-l ja Kihnus valitseb eP-s veel tüüp *vasār*, kuid paiguti on siiaagi kõrvale tunginud tüüp [1]¹. KuusJ *vasār* võib olla niihästi soome laen kui ka soome keele toetusel püsiv jäänus varemalt laialdasemast *vasār*-alast. Võidukäiku on tüüp *ā*. tegemas isegi eL murdemaile, nimelt kolmes sihis: Pā-Hall ja Vilj poolt Võrtsjärve kallast mööda lõunasse (nende vahel — Pai-s, Kark-s — näikse *vasār* püsivat veel ainulise nimetusena) ja Tartu ümbruse kaudu lõunasse. Et kõigis nimetatud paigus on *ā*. õige uus ja arvata-vasti mõisade toetusel levinenud sõna, tõendab asjaolu, et neis (Phl, ?Muh, Hall, Tarv, Hel, Puh, Kam, Vö) tüüp *v*. tähendab 'väikest haamrit', tüüp *ā*. aga 'suurt sepahaamrit'.

118. 'Coin', 'Keil'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. kõige üldisemalt, pea terves eestis² *kīl*³ g. *kīlū* (~ g. *kīlō* ~ g. *kīlu*) ~ *kīli* g. *kīli*⁴ ~ *kīl*⁵; — 2. ainult⁶ eP mandri kesk- ja lääneosades ning Muhus *tal̥B* g. *talvā*⁷

¹ Phl *hāmer* (ja KuusJ, KuusP *hāmer*) enda *h*-ga näikse seal küll olevat vähemalt paarsada aastat vana (umbes nõnda vana võiks olla sõnaalgulise *h* kadu eP-s, vrd. A Thor-Heile grammatikat [a. 1737], lk. 2), kuigi teisalt võiks *h*-siin olla ka sekundaarne, nagu järgm. Phl sõnadeski: *hem̥ber*, *hōdē*, *haevastub*.

² Negat. teat.: Ans, Põi, Muh, RidE, Kihn. ³ Em, Kāi, Kih, MarK, Märj, Kull, Vig, Varb, Tõs, Ris, Jü, Rap, Ju, HJn [u], Kuus, Amb, Tü, Kod, Halj, VJg, VM, Sim, Vänd, PJg, Tor, Pā, Hä, Saa, Pil, Põlt, KJn, SJn, Vilj, Hall, Kark, Hel, Lai, Torm, Äk, Puh, Kam, Vö, SanP [u], Karl, Pö, Rāp. ⁴ VNg, Vaiv. ⁵ SetK, SetL. ⁶ Negat. teat.: Kāi, Phl, Ans, Kih, Põi; Hä; VNgK, Jöh, Vaiv, Iis, LaiK, Pal, Äk; Põlt, Kō, Vilj; Saa, Hall, Kark, Tarv, Hel; Puh, TMa, Vö, Kam, Rāp, Pö, SetK, SetL, Karl. ⁷ Muh, Mar, Kull, Vig, Mih, Kihn, PJg, Vänd, PāM; HMD, RapJ, HJnP, KuusH, Amb, Kad, Rak, VJg, SimA, SimS, TormA [hv]; SJnO (?).

(~ g. *talva*¹) ~ *talv* g. *talvā*², vrd. ka verbi (Kod) *talvma* 'verkeilen'; — 3. nähtavasti ainult³ saartel *sāmēs* g. *sāme*⁴ ~ *sūmē* g. *sūme*⁵ ~ *sūdi*⁶ ~ *sūē* g. *sūdme*⁷ ~ *sūd* g. *sūdmō*⁸, Wied. Wb. järgi ka *suias* g. *suia* ~ *suie* g. *suie* (~ g. *suime* ~ g. *suidme*) ~ *suimus* g. *suimuse* ~ *suue* g. *suue* (~ g. *suude*) ~ *suumes* g. *suume* (D) 'kleiner Keil (zum Befestigen von Hölzern, welche durch ein Loch gesteckt sind)', vrd. ka verbi *sūāb kiini* 'lööb väikese vaiaga, kiiluga kinni', Wied. Wb. *suiama* ~ *suidma* ~ *suudma* ~ *suudama* ~ *suumama* ~ *suumima* 'verkeilen'; — 4. saartel ja eL-s *vai* g. *vaĩiā*⁹ ~ *vagi* g. *vagiā*¹⁰ ~ *vaqā* g. *vaqā*¹¹ ~ *vaḡā* g. *vaḡā*¹²; — 5. Setus *nagiļ* g. *nagā* (ka 'nael', clou)¹³.

Tüüp [1] (puudub GutsI-1, GöS-1 ja A. Thor-Hellēl; alles Hupel tunneb: *kiil*, i, 'Mörserkeule'. † [= saksa laen] r. d. *kiil*, o 'Keil', 'Zwickel', selt. r.) leidub ka soomes (s. *kiila* 'kil, vigg; infogadt stycke i klädesplagg, kil, remsa') ja kuulub vist vanemate germ. laenude hulka, vrd. Y. Toivonen, JSFOu. XXXIV₂ 19 (e. Wied. Wb. *kiil* g. *kiili* id. ja li. *kil* 'Pflock, zwischen eingelegter Keil' võiksid aga olla hilisemad laenud)¹⁴. Võõrastav on ühelt poolt selle sõna laialdane ulatus praeguses eestis ja sõna täielik tundmatus vanematele leksikograafidele. — Tüüp [2]-ga (GöS. 254: *keil* / *maiija* / *talp*) on nähtavasti ühendatav¹⁵ s. *talpoa* 'knāda, ālta (= kneten)', *talvoin* 'knādningsredskap, -spade', ja see näikse tagasi minevat isegi s.-ugri aega (Setälä, Maailm. hist. 489). Väga küsitav, kas siia kuuluvaks lugeda võiks ka eL *tōlv* g. *tōlvā* 'kurikas', 'Keule'. — Tüüp [3] (? GöS. 323: der pflock / damit die Felgen in den Rädern werden zusammen gefasset / *Suu warn*) on algsoomeline, vrd. s. *suude* g. *suuteen* 'obturatorium, epistomium', 'Ppropf', it. 'cuneus, paxillus in aperturam intrudendus', 'Keil', *suudin* g. *suutimen* 'kil, plugg; munfyllnad, munsbit', *suudita* ~ *suutia* 'Ppropfen l. Keile einschlagen' jne. (selle sõna võimalikult ehk kaugemate sidemete kohta vt. N. Anderson, Wandl.

¹ KuusJ, KuusP, HallO. ² RidE, MärjL, Varb, Tõs, Tor; Ris, HMd (~ *tālB*), Jü, Tü, Koe; VM; Pil, SJnP, KJn, Kod. ³ Negat. teat.: Muh, Rid, Mar, Varb, Tõs; Ris, Kuus; PJg, HāO, VJg; Lai, Åk, TMa, Vō; SJn, Hall, Kark, Hel. ⁴ Rōi, Kāi. ⁵ Pōi. ⁶ Kih. ⁷ Ans. ⁸ Kihn. ⁹ Rōi, Em, Kāi, Kih, Ans, Pōi; Saa, ViljV, ViljVa. ¹⁰ ViljP, Tarv, Kark. ¹¹ Hel. ¹² Puh, Kam, San, Karl, Har.

¹³ SetL.

¹⁴ Vrd. ka Schlüter, Sitzb. d. Gel. Estn. Ges. 1909, 21.

¹⁵ Li. *dālba* - *dālba* 'tanko, puomi' on laen lätist (lā. *dalba*, *dalbs* 'eine Fischerstange, ... Stange ...'), vrd. Thomsen FBB 165-6.

23-a). — Tüüp [4] (J. Guts. l.: Keil *waga*, G ö s. 254: keil / *waija*) on teatavasti vanem balti laen ja selle tähendusvarjund 'Keil' (mujal eP-s esineb ainuliselt tähend. 'Pfahl, Stab zum Einschlagen, Pflock', mis tuntud on ka eL-s) näib olevatki algupärane (~ le. *vāgis* 'Keil, Pflock', vt. Thomsen, FBB 235). — Tüüp [5]-nda tähendus 'pingijala puust suue, kiiluke', 'vähem kiil halu lõhestamiseks' (*pū tõrvaga lüvvās nagnarē pālē*) on nähtavasti algupärane või vähemalt esialgsest tähendusest õige pisut nihkunud (~ msk. *nagli*, roots. *nagel* 'Pflock', vt. Thomsen, GSI 136).

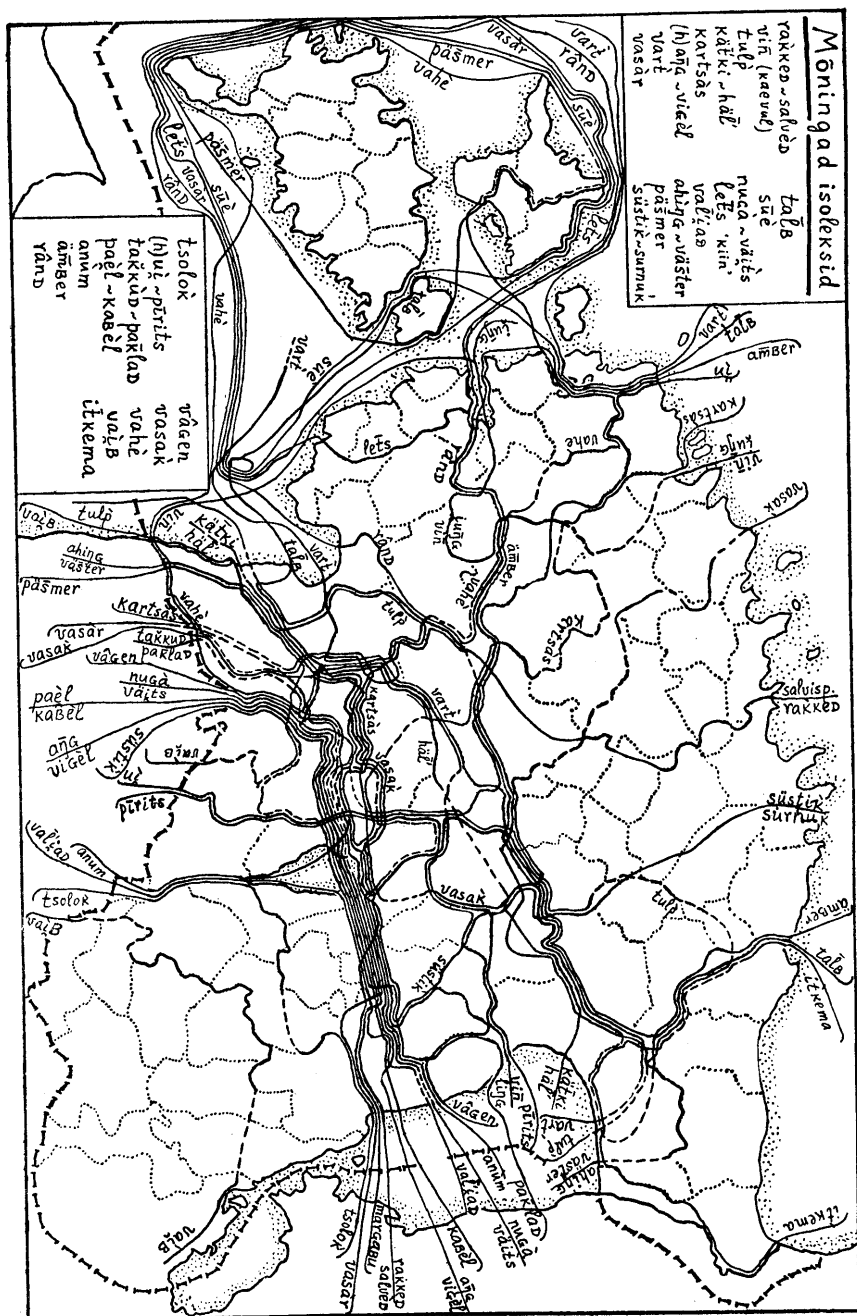
Seega on siis terve nüüdne 'Keil'-nimestik umbes praeguses tähenduses eesti erielu alguline ja veelgi vanem. Kui palju üksikute nimetuste ulatussuhted on eesti erielu jooksul muutunud, on muidugi raske otsustada. Ka varemalt on vist samus murdeis kõrvu esinenud vähemalt kaks sõna teatava semasioloogilise differentsiga, nagu see tuntud laialdaselt ka praegu: Lm-l, Pm-l, Hrm-l, Jm-l, Virm läänes, Viljm eP osas [2] 'suur kiil, näit. puude lõhestamiseks', [1] 'vähem kiil millegi kinnitamiseks', Srm-l, Hm-l [4] 'suur kiil', [3] 'väike kiil', Kihnus [2] 'suur k.', [3] 'väike k.', eL-s õige laialdaselt [4] 'suurem k.', [1] 'vähem k.' jne. Murdeid, kus üksainus nimetüüp üldnimetusena esineb, on võrdlemisi vähe (Muh [2], RidE [2], VNgK [1], Jõh [1], Vaiv [1], IisT [1], Lai [1], Pal [1], Äk [1], TMa [1], Põlt [1], HäO [1])¹.

119. 'Couteau', 'Messer'.

Üldnimetusi on kaks: 1. eP-s *nugà*² g. *noà* (~ g. *nuà*) ~ *nukà*³, Wied. Wb. järgi ka *nugijas* (pt); — 2. eL-s *vājšs*⁴ g. *vājšsē*⁵ (~ g. *vājdžē*⁶ ~ g. *vājšsē*⁷ ~ g. *vājdze*⁸ ~ g. *vādzē*⁹) ~ *vejšs*¹⁰; Wied. Wb. järgi *veits* g. *veitse* ~ g. *veitsa* (pt, W, P [= luulekeel, Lm, Pm]) 'Messer'; vrd. ka VNgK *veštu* 'peeru kiin' ja Wied. Wb. *vest* g. *vestu* (*vāst*) 'Schneide, Messer, Schnitzmesser', *vestu* g. *vestu* 'Hirschfänger, grosser Dolch', eP *vestma* (Wied. Wb. ka *vāstama*, *vestama*, *veštima*) 'behauen, aushauen (aus Holz), schnitzen, schnitzeln'. Peale nende leidub veel spetsiaalnimetusi: — 3. peamiselt eP-s *puš*¹¹ g. *pušši* (~ g. *pušši*), Wied. Wb. järgi ka *puss* g. *pussu* 'pikem, tupes

¹ Muid lms. nimetusi tähenduses 'coin', 'Keil' on: s. *tulkka* (laen rootsist) ja vadj. *verka*.

² Saared, Lm, Pm (eP osa, ka Saa), Hrm, Jm, Virm, Viljm (eP osa), piiri-alad: Kod kuni Alatskivini, MMg, Äk, KJn, SJn, Kõ (?), Saa. ³ Jõh, Vaiv. ⁴ Hel, Set, Puh. ⁵ Hall, Kark, Tarv, ViljP. ⁶ Põ, Har. ⁷ TMa. ⁸ SA. ⁹ VõA. ¹⁰ KodAl.

kantav, liikumatu peaga, terava otsaga nuga', 'Dolch'; — 4. *tūts* g. *tūtsi*¹ 'puupeaga nuga' ~ *tūbz* g. *tūbzi*² ~ *tūšà* g. *tūšà*² 'suur vanaaegne puss', Wied. Wb. *tuuts* g. *tuudzi* (d) ~ g. *tuutsi* (Pp [= Peipsi rand]) 'langes Messer mit hölzernem Stiele'; — 5. rahvalauludes harva ka *kurask* g. *kuraski*, SetK-s *turašk* g. *turaški* 'vana, nūri nuga'.

EP *nugà* (G ö s. 294: Messer / [culter] **nugga** & **noa**) näikse esimesel pilgul seisvat lms. keeltes täiesti ainuliselt. Võimalik oleks seda siiski rinnastada e. sõnaga *nuk* g. *nukka* (~ g. *nukki*; Wied. Wb. ka g. *nuku* ja *nükk* g. *nüki* ~ g. *nüka*, vrd. sel puhul s. *nykä* g. *nyän* 'Stumpf', *veitsen nykä*) 'vorstehendes Ende (Spitze, Knauf, Überbein, Knöchel, Leichdorn, Schnauze etc.)', li. *nukā* pl. *nukād* 'dickes, keilförmiges Stück Brot von dem einen Ende der Schnittfläche'. Häälikuliselt vrd. e. *lägà* ~ *lāk* g. *lākka* (vrd. lk. 18), *mägi* ~ *mä-* g. *mākki*, *labü* ~ s. *lappo*, *kibü* ~ *kip* (s. *kippo*) jne. (vrd. lk. 147, alamärk. 1). Tähenduslik külg ei paku samuti mitte raskusi (*nugà* algselt vist 'terav asi, midagi teravat'). See sõna on varemalt esinenud nähtavasti ka eL-s, tõenäolikult algupärasemas tähenduses, vrd. J. GutsL.: Keule **Nugga**. — Tüüp [2] põlvneb praeguses e. tähenduses vähemalt algsloomest, vrd. s. *veitsi* 'Messer', karj.-aun. *veiftši* 'veitsi, puukko', vepsL *veitš* 'nuga', vadjJ *veitši* id. (ing. laen? harilik sõna on *kuraz*), li. *vejš* id., samuti s. *veistää*, *vestää* 'schnitzeln, behauen'; sõnal näikse olevat sidemeid ka kaugemais sugukeeltes (vt. Setälä, Maailm. hist. 497; Budenz, MUSz. 574; J. Mark, MSFOu. LII 184). Kahtlemata on ka see tüüp varemalt olnud üldestiline (vrd. andmeid ülemal!). — Tüüp [3] ei ole etümoloogiliselt selge; vrd. vast *pusk* g. *pusu* 'Stiche (die Krankheit)' [Wied. Wb.], *puskama*, frekv. *pusklema* 'stossen (bes. mit den Hörnern, aber ohne zu verwunden)' [Wied. Wb.]. — Tüüp [4], samuti ka li. *duñtš* pl. *duñtšəd* 'Messer, das nicht zusammen zu schlagen ist, Dolch', on uuemad laenud lätist (< *duhzis*, *-tscha*, *duhze*, *dunzis* 'ein dolchartiges Messer, das nicht zugeschlagen werden kann', Ulm.). — E. kõnekeelest nähtavasti juba kadunev³ *kurask* (veel Wied. Wb.: *kuurask* g. *kuuraski* [Pp] 'Messer', *kuuraski-kobar* 'Zechsteingruppe') on mitte üksnes algs. aegne (s. *kuras* g. *kuraksen* 'Schlagwerkzeug, Stock', vadj. *kuraz* 'nuga'), vaid arvatavasti isegi uurali aega tagasi ulatuv noanimetus (vrd. Setälä, Stufenw. 34, Maailm. hist. 480).

¹ SaaL, SaaN, SaaJ, Hall. ² Hel. ³ Negat. teat.: Hel, TMa, Äk.

120. 'Couperet', 'Hackmesser, Strauchmesser, Strauchbeil'.

Umbes 40—50 sm. pikkust, konksuga terariista¹, mida tarvitatakse võsa raiumisel, haategemisel ja peerukiskumisel, kutsutakse eestis järgm. nimetustega: 1. kõige üldisemalt eP mandril ja eL-s *kîn* g. *kini*² ~ *kîm* g. *kîmi*³ (~ g. *kîmi*⁴) ~ *kîmi* g. *kîmi*⁵; — 2. saartel ja Lm edelas *leſs* g. *letsi*⁶ (~ g. *leſsi*⁷) ~ *läſs* g. *lätsi*⁸ ~ *leſs* g. *letsi*⁹ ~ *pläſs* g. *plätsi*¹⁰, Wied. Wb. järgi *leefs* g. *leefsi* (SW) ~ *lefs* g. *lefsi* ~ *leifs* g. *leifsi* (O) ~ *lifs* g. *lifsi* ~ *pletsi* g. *pletsi* (D); — 3. eP mandri läänes (*pîrû*, *pîrò*, *pêrû*) *nuçà* g. *noà*¹¹; — 4. eL kagus *võšsaj* g. *võsaja*¹² (~ g. *võzaja*¹³) ~ *võšsäl* g. *võsala*¹⁴, Wied. Wb. järgi *võzar* [ɔ:võsar] g. *võzara* (d) ~ *võsaj* [ɔ:võssaj] g. *võzaja* [ɔ:võsaja] (d); — 5. paiguti eP kirdes *veštu* g. *veštu*¹⁵ ~ *vešto* g. *vešto*¹⁶ ~ *vestü* *nuçà* [hv]¹⁷, Wied. Wb. järgi *väst* g. *västu* ~ *vest* g. *vestu* 'Schneide, Messer, Schnitzmesser', *vestu* g. *vestu* 'Hirschfänger, grosser Dolch'; — 6. vist ainult VaivU-s *kassar* (puud. Wied. Wb.). Vt. kaarti lk. 210.

Tüüp [1] (puud. Gös-l, J. Guts-l, A. Thor-Hellel; alles Hupel¹ tunneb: *fiim*, o 'das lange Beil', r.) esineb ainult eestis, kuhu see laenatud on lätist (< lä. *schkîmis* 'ein Raufeisen zum Abroden des kleineren Gesträuches', vt. Thomsen, FBB 219). Tüüp [2] puudub Wied. Wb. eelsetes sõnastikkudes ja on etümoloogiliselt tumedavõitu. Võimalik, et sel kuidagi tegemist on järgm. germ. sõnaperega: saksa *spleissen*, küs. *splîz,en*, holl. *splijten* 'spalten', germ. **splittisôn*, alas. *splitsen*, *splissen* (> roots. *splitsa*), holl. *splitsen* 'aufschlitzen, spalten' (vrd. Kluge, EtWb. s. v. *spleissen*; Falk-Torp, NDEtWb. s. v. *Splidse* ja *Splitte*). Tüüp [4] (tuletisena sõnast *võsà* 'Schössling') on pärit juba algsoomest, vrd. s. *vesoin* ~ *vesuin* ~ *vesuri* 'falx putatoria', 'Beil Schösslinge l. Zweige abzuhausen'. Tüüp [5] on samatüveline kui *veštma* (Wied. Wb. ka *vestama*, *västama*, *veštima*) 'behauen, aushauen (aus Holz), schnitzen, schnitzeln', s. *veistää*, murd. *vestää* 'schnitzeln, behauen',

¹ Tähendatud tööriist ise on tundmatu: Hall, Kark, Hel, TarvÄ, Karl, Põ, Ráp, lis kiriku ümbr., VaivKulgü. ² Kull, Märj, Vig; Mih, PJg, Aud, Tor, Pä, Hä; Ris, Nis, Rap, Ju, Kos, HJn, KuusS; Amb, Tü, Koe; IisT [v]; Äk, TMa, KodK, Puh, Nõ, VõS, Kam, SanP; Põlt, KJn, SJn, ViljT. ³ Vänd; KuusH; Kad, Rak, VJg, SimA, Lai. ⁴ KuusP, HaljO, LügP, Jõh, VaivR. ⁵ VaivS, VaivRg. ⁶ Kihn. ⁷ Kih, Karj, Põi, Muh, Han, Kars, Varb. ⁸ Ans. ⁹ Käi. ¹⁰ Rõi. ¹¹ No, LNg, Rid, Mar, KullO, Kir, Lih, MihPaimre. ¹² SanU, SetL [v], Ráp (täh.?). ¹³ SetL [v]. ¹⁴ Ur. ¹⁵ VNgK, LügP (~ *kîm*). ¹⁶ LügA. ¹⁷ TormA (?).

veisto - *veistö* 'Schnitzeln l. Behauen', ja kuulub muidugi ühte sõnaga *väits* g. *väitse* 'Messer', s. *veitsi* id. (vrd. art. 119). Tähen-dusvarjund 'kiin' näikse olevat sel sõnal sekundaarne, isegi õige hiline. Tüüp [6] on muidugi vist laen ingerist või soomest, vrd. s. *kassara* 'falx putatoria, runco', 'Reuthaue (vesoin)', karj. *kassara* 'vesuri', vepsL *kassar* 'võsakirves, kiin', vadJ *kasuri* 'kiin', ja on teatavasti algs. aegne laen vanemast venekeelest (vt. J. J. Mikkola, BWS 128).

Võimalik, et tüüp [4]-nda ulatus oli varemalt eestis, vähemalt eL-s laialdasem ja et see tagasi on surutud põhjast pealetungiva *kîn*-tüübi eest. Et viimasel on praegu kokkupuutumist lätikeele alaga õige kitsukesel maaribal (Hä), selle esinemisala põhjapool on aga väga laialdane, ei saaks seda sõna kuidagi pidada uuemaks, eesti erielu aegseks laenuks lätist, vaid vanemaks. Nähtavasti on see nimetus tunginud hilis-als. teatavasse murdesse, mida jätkavad praegu eP murded, tolleaegsest lätikeelest, resp. balti idioomist, mida jätkab praegune lätikeel.

121. 'Moulinet', 'Quirl'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. kõige üldisemalt eP-s *mänd* g. *männä*¹ (~ g. *männä*² ~ g. *männä*³) ~ *män* g. *männä*⁴ ~ *mändä* g. *männä*⁵ (Wied. Wb. tunneb ka g. *männu*); — 2. Hm-l ja Alut-s *härk* g. *härõ*⁶ ~ *ärk* g. *ärõ*⁷ ~ *ärkkim* g. *ärkkimä*⁸, *ärõdama* 'männaga segama'⁷, Wied. Wb. *härk* g. *härõ* (D) 'Rührholz (Tannen-zweig mit vier oder mehr Zweigen)'; — 3. eL-s *põrüs* g. *põrüse*⁹ ~ *põrus* g. *põruša*¹⁰ ~ *pürüs*¹¹ ~ *põrüs*¹² (leidub ka Wied. Wb.).

Tüüp [1] (G ös. AS 152: Butterstock *Mend*; A. Thor-Helle: *mänd* 'der Querl') on omane ka muile lms. keeltele, vrd. s. *mäntä* g. *männän* 'baculus quo butyrum coagulatur', 'Butterstempel', al. 'rudicula cibi miscendi', 'Quirl', vadJ *mänt* g. *männä* 'männi lad-vast tehtud hapupiima segamiseks tarvitav haruline riist', li. *mänd-raks* 'Quirl', ja kuulub teatavasti vanemate balti laenude hulka (vt. Thomsen, FBB 201), vrd. art. 16, lk. 28—9. Samuti algs. ajast pärandub tüüp [2], vrd. s. *härkin* g. *härkkimen* ~ *härkäin* g. *här-kämen* ~ *härkki* g. *härkin* 'rudicula multifida', 'Quirl', *härkkimellä se votetaan puuroa*, karj. *härkin* id., vepsL *härkim* 'harudega mänd'. —

¹ Muh, MMg. ² Vig, JuKu. ³ Jõh. ⁴ Hall. ⁵ VaivU, VaivS, VaivRg. ⁶ Käi. ⁷ Phl. ⁸ VaivK. ⁹ Kark. ¹⁰ TarvÄ. ¹¹ SetO. ¹² Võ, Röp.

kytkyt ~ *kytke* 'Halsfessel des Viehs', 'collier' (ainult lehmadel), vepsL *kütk* (pl. *kütked*) ~ *kütküd* 'kütke', vadj. *tšütšed* 'kütke', vadjJ *tšütše* ~ *tšütšed* pl. *tšüttšed* 'lühike nõör või ahel, millega lehm on laudas kinni', li. *kikkim* pl. *kikmäd* 'kütke', tšer. *kətskəm*, *kifškəm* 'anspannen', votj. *kītkinī* 'anspannen'. Samuti algsoomeni ulatub tüüp *lõga*, vrd. s. *lieka* (ainult hobuste kohta) 'longue corde dont un animal est attaché à un pieu planté sur un pré', ingE *pān liekāsse* 'panen lõõga', vadjJ *lēga* 'pikk ohelik, millega hobune karjasmaal, põllul kinni seotakse'. — Tüüp [3] on etümoloogiliselt selgusetu. Rõi-s esinev liitsõna *lõnderbu* on mingi uuem deskriptiivne nimetus. Tüüp *kaülamus* on vist uuem tuletis sõnast *kaül* 'Hals'.

Et kõnealused tüübid [1] ja [2] on juba algsoomelised ja esinevad ka praegu üksikuis sugukeelis teineteise kõrval (eestis siiski peaaegu igalpool murdeti kas *kütke* või *lõga* üksikult), tekib küsimus, kas on neil tähenduslikku erinevust praegu eestis või kas on olnud seda vähemalt muiste. Soomes näikse *kytkyt*, *kytke* üldiselt tähendavat vähemaist vitsrõngastest ahelat, mille ühes otsas on jämedamast vitsast võru ehk pand (pang, s. *panta*), mis kinnitatakse veisele kaela, teises otsas aga läbi vähema rõnga käiv jäme varb; ahela viimaks nimetatud ots pistetakse laudaseina palkide vahelisest august läbi ja kinnitatakse väljastpoolt nimetatud varvaga. Umbes samasuguses tähenduses esineb *k.* paiguti ka eestis, ainult selle vahega, et panda ehk panga (pangi) ühendab ühe või mitme vitsvõruga¹ pikk, otsaaukudega puu (Kih-l kaks puud), n. n. *kolõe* (Märj, Kei) ~ *kõlẽ* (PJgL) ~ *kõlõe* (Kir, MarL) ~ *kol'k* jne., mis kinnitatakse ühe vitsvõru abil või võrudest ahela abil laudaseina palgi külge (Kei, PJg, Karj jne.). Paiguti kutsutakse tervet niisugust kütket aga ka *kõlẽ* (VigP, kohati PJg), pars pro toto tähendusarengu kaudu, või *kol'k* pl. *koloïd* (Kih), *kolkmed ja paṁga* (MärjL), *kõlõe ja paṁd* (MarL), kuna *kütke* esineb kas muus tähenduses või pole üldse tarvitusel. Teisalt on aga tüübil [1] ka lihtsa 'taku-, kanepinõörist lehmaoheliku' tähendus (Jü, Amb, TüK, VigP, VigN), 'lehma ohelik, mille ühes otsas on aas, teises aga pulk' (PäK, PäP), 'niinest ja takkudest punutud nõör, millega lehm laudas kinni seotakse' (VaivS), *kütke* 'paṁd ja paël, millega veis lauda seina külge kinnitatakse' (Kih), vrd. ka vadj. vaste tähendust. Seesugune tähenduse kaksiklus esineb ka tüübil

¹ On ka kohti, kus *paṁd*, *paṁga* ise pistetakse vahendita läbi kolkme ehk kõle augu (Pm).

[2], kusjuures eelmine täh., 'pannast, võrudest ja kolkimest koosnev veise köidik', on haruldasem (Mih), järgnev, '(takkudest punutud) nõör, mille ühes otsas pulk, teises silmus', aga harilik (Vänd, TMa, Puh, Set). Paiguti tehakse ka vahet *saŗv-lõjja* ja *kål-lõjja* vahel (TMa), milledest viimane on pikem. Üldse näikse selguvat, et viimane tähendus on algupärane tüübile *lõõ*, eelmine aga tüübil *kütkē*, kusjuures aga eestis ja vadjas on hilisemal ajal segiminekuid sündinud. Mõlemad reaaliad on Eestis teatavasti tarvitusest juba kadumas, neile aga asemele on tungimas raudne *keŗ* või *ahel*.

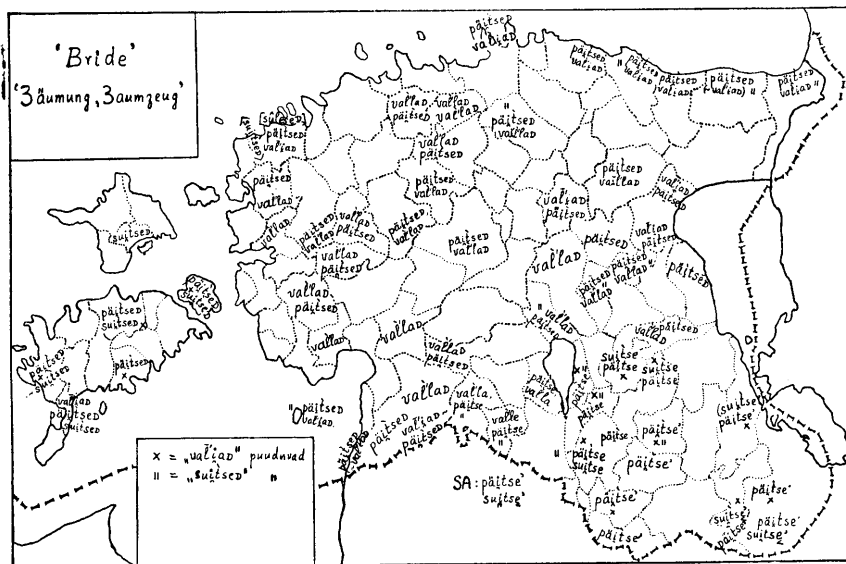
Kuna praegu Eestis *kütkē* ~ *lõõ* kõrvuti-esinemise alasid peaaegu sugugi ei leidu (Kod.? kus aga nimetustest embkumb võib ka olla uuem), näikse olevat tüüp *l* siiski vanemal ajal ka sügavas *k*-alal esinenud, mida tunnistavad järgmised eP-s laialdaselt püsinud rudimendid: *nüŗD on (sai) ta lõõ (lõk) täis* 'nüüd on (sai) ta mõõt (määr) täis', *tõmbas enese lõõa* 'poos enese üles', vrd. ka vast JuKu *lõõa lõõal kiŗni* '(loom on) liig lõdvalt ja pikalt kinni', *paŗi lõmā lõõale kiŗni, nŗet laŗti piŗses*; samuti üldpõhjaeestiline *ohelik* ~ *ohilik* (< *ohi-lõõ*, *ohje-lõõ*, vrd. EK II 12–4). Olgu lõpuks juhitud ka tähelepanu *l*-saarekese peale Mih-s, Kir-s ja osalt PJg-s, mida nähtavasti põhjast (ja edelast) pealetungiv *k* alles hilisemal ajal on kitsa vööga emamaast eraldanud.

123. 'Bride', 'Zäumung, Zaumzeug'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. tervel eP mandril *vallad* jne., Wied. Wb. *valjaŗ* pl. *valjad* 'Zügel, Zaum'; — 2. nähtavasti üle terve eesti *päŗised* jne., Wied. Wb. *päŗtsed* 'Halfter, Halfterstrick (von Leder)'; — 3. saartel, väga harva ka eP mandril, eriti aga eL idas *suiŗsed* jne., Wied. Wb. pl. *suitse* g. *suitside* (d) ~ *suudze* (d) 'Pferdezaum (aus Leder)'. Vt. kaarti lk. 210 ja 217.

Tüüp [1] (G ö.s. 480: Zaum / [frænum] *walfiat*) pärandub teatavasti algsoomest, vrd. s. *valjaat* 'apparatus equi jugalis, temones, habenæ, helcia', 'Pferdegesschirr', 'harnais, harnachement', *valjastaa* 'trahæ adjungo equum', 'Pferpe anspannen', karj. *vallaŗta*- 'valjastaa', aun. *valjasta*- ~ *vallasta*- id., vepsL *valastada* '(hobust) rakendada', vadj. *valŗad* 'suitset', vadjJ *vallad* 'nahksed valjad'. Tähendus 'rakked', 'harnais' näiksegi olevat sel sõnal algupärasem, kuna e. praegune tähendus 'nahksed suuraudadega sõidupäŗtsed, ratsmetega päŗtsed' oleks siis uuem, eestiaegne, või vähemalt eestivadjaaegne arend. — Ka tüüp [2] (G ö.s. 225: Halfter von Leder oder hānff / *nahhane* / *fannapi peiŗ*) on algsoomeline, vrd. s. *päŗset*

~ *päitsimet* 'capistrum equorum, loramenta cephalica', 'Kopfriemen', 'têtière', karj. *päitšet* 'päitset', vadjJ *päitšed* (olevat rohkem isurlaste sõna, = *vallad*), ja ilmsesti tuletis sõnast (*peä* <) *pâ*, samuti kui sõnast *sû* on tuletatud *suitšed*, mis pärandub nagu eelmisedki tüübid algsoomest, vrd. s. *suitset* 'frenum, inde habenæ', 'Zaum, Zügel', 'bride', aun. *suifšet* id., vepsL *suifšed* 'suitsed'. Murdealasid, kus neist tüüpidest tarvitatakse ainult ühte, on võrdlemisi harva (Kan, Rõn, Ran, ? Har, Râp¹). Harilikult esineb kõrvuti kaks tüüpi, mis tähenduslikult erinevad seega, et tüüp [2] *päitšed* tähendab igalpool ilma suuraudadeta, lihtsaid nõör-valjaid, mis hobusele

pähe pannakse kodu, karjasmaal ja töö juures, ja mille küljes ohjade asemel on lihtne ohelik', kuna sellega rinnu esinevad tüübid [1] *valliad* või [3] *suifšed* tähendavad 'nahkseid, suuraudadega ja ohjadega (ratsmetega) sõiduvaljaid'. Eriti olgu nimetatud veel Ans, kus *päitšed* = *valliad* 'suuraudadeta nõörpäitšed', *suifšed* 'suuraudadega nahkvaljad', ja Ris, kus *suifšed* ([v] Nõva) ~ *sülesed* (Vilivalla) näivad tähendavat ainult 'suuraudu'.

Võimalik, et eesti erielu algul esines tüüp [1] laiemas tähenduses 'rakked', 'harnais', tüüp [2] 'nööri (ja nahast?) lihtsamad päitšed, ilma suulisteta', tüüp [3] aga 'nahast (ja nõorist?) ilusamad ja tugevamad päitšed, suulistega'.

¹ Ka Vas-s on tüüp [3] uuem; vanemal ajal tarvitati ainult *kabladžę päitše*, *nahadžę p*.

124. 'Collier de cheval', 'Kummet'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s *raŋgiD*¹ ~ *raŋŋiD*² ~ *raŋiD*³ ~ *raŋgi*⁴ ~ *raŋgiD*⁵ ~ (soome laen) *räŋged*⁶; 2. eL-s *taosse*⁷ ~ *taossa*⁸ ~ *taosse*⁹ ~ *taõse*¹⁰ ~ *taõze*¹¹ ~ *taõse*¹² jne.

Neist tüüp *raŋgiD* (G ö s. 269: Kummet / [helcium Sedelzeug] *Rangi*) pärandub juba algsööme ajast, vrd. li. *raŋgæD* 'suitsed (päitsed)', *raŋgpūd* 'rangid' *raŋgæ rōdād* 'kuolaimet', 'Pferdegebiss', vadj. *raŋged* (vadjJ *raŋgid*) 'rangid', 'Kummet', s. *rānget* (*a* ~ *ä* kohta eestis ja soomes vrd. Kettunen, Kod. Vok. 2—3) 'Halsgeschirr des Zugpferdes, hölzernes Pferdekummet', samuti e. *raŋg-ialād* (Vig) 'köverad jalad, O-jalad', *raŋgis rebādega* = *r. ialgādega* (Ju) 'O-jalgadega', *naestē kaēlā-raŋgiD*¹³ 'kaelkoogud'. Vaevalt võiks siit eraldi hoida ka s. *lānget* 'Pferdekummet', karj. *lānket* id., aun. *lānget* id., vepsL *lāŋkpud* 'rangipuud', kus *r-ga* homorgaanne *l* oleks hilisem (*lānget* tuletamine Ahlqvisti poolt s. sõnast *lānkä* 'schief' on vaevalt tõenäolik¹⁴, vt. ka Bibl. Verz. 104). Nimetatud tüüpi *raŋgiD* ~ *rānget* on peetud kas germ. keelest põlvnevakaks või vähemalt mõjustatuks germ. poolelt, vrd. roots. *rank* 'den krokiga järnbygeln som samanhåller seldynorna', *rank-sele*, *ranka-sele* 'en dylik sele', rootsE *raŋk* pl. *raŋkar*, *raŋkē* pl. *raŋkiar* 'bogträ kring hästens hals, hvarmed lasset drages', as. *ranke* 'Krümmung' jne. (e. ja li. vastete puhul vrd. võimalikult ka kas. *pränge* 'Pfahl, Stange [um zu hemmen oder zu fesseln]; Maulklemme, aus einem Holze [Stange] bestehend, die wilden Pferden angelegt wird', *prange*, *muylprange* 'postomis, confibula instrumentum, quod naribus equorum imponitur' jne.). Vt. J. J. Mikkola, BWS 16—7. — EL *taosse* ~ *taõze* jne. on muude sugukeeltega võrreldes eestis üksiseisev ja arvatavasti eesti erieluaegne kujundus (? < **taukset*, vrd. ehk osalt ütlusi *kaela-tagune* 'Kragen', *kukla-tagune* 'Hinterkopf, Nacken').

125. 'Courrois qui attachent le collier du cheval aux brancards', 'Kummetriemen'.

Rihmu või nõörisid, millega rangid aisade ja loogaotste külge ning härjaike adra-aisade külge seotakse, kutsutakse eestis kolme nimega:

¹ Kei, Jü, Ju, Kull, Vig, Tõs, Au, Pä, Hä, Amb, Sim, Vilj, Torm, Kod, Äk, TMAVe. ² KuusH, Kih, Muh. ³ VNgK, Jöh. ⁴ Hall. ⁵ Saa. ⁶ KuusP. ⁷ Puh, TMAVa, Nõ, Ot, San, Hel. ⁸ Tarv. ⁹ Rāp. ¹⁰ Põl, Har. ¹¹ SetO, SetL. ¹² Kark. ¹³ Aud, Tõs.

¹⁴ Ometi võiks siin, prof. L. Kettunen'i arvates, tegu olla teatava tugenemisega sõnaperele *längätä* 'böja sig, vetta ät', *längistyä* 'vrida sig, gå på sned', *lānkä* 'nedät böjd l. krökt' jne.

1. eP-s, samuti eL lääne- ja põhjaosades *rõmàd*¹ ~ *ruõmàd*² ~ *ruõmad*³ ~ *ruõmàd*⁴ ~ *ruõmàd*⁵ ~ *rõmà*⁶; — 2. peamiselt eL kagus, kuid ikkerihmade tähenduses paiguti ka eP-s n. pl. *rahke*⁷ ~ *rahke*⁸ (: n. sg. *rahe*)⁸ ~ *rahkmed*⁹ ~ *rahked*¹⁰ ~ n. sg. *rahè*¹¹ ~ *rahe*¹², Wied. Wb. ka n. sg. *rahke*, *rahkmes*, *rake* 'Riemen, womit das Ochsenjoch (bes. von einem Zweigespann) an die Pflugstange, od. womit das Kummet an die Femerstange befestigt ist'; — 3. Ainult Vaiv-s hiline vene laen *poštromĕkad* (~ *ruõmad*).

Tüüp [1] (Gö.s. 338: der riem in zug sedel / *rohm* / a) näikse tuntud olevat ainult eestis, soomes ja vadjas, vrd. s. *ruoma* 'ledernes Zuggelenk am Pferdegeschirr', vadjJ *rõmed* 'rangiroomad', kuhu sõna laenatud on nähtavasti Eesti ja Soome rootsi murretest (vadjasse vist eesti kaudu), vrd. Bibl. Verz. Tarvitusel on harilikult *raņgi* (*raņņi*) *r.*, kuid vananevalt ka *ärjā* (*ikke*) *r.*¹³. — Tüüp [2] on lms. keeltes juba laiema ulatusega, vrd. s. *rahje* g. *rahkeen*, murd. *rahet*, *rahjet* 'lorum subjugium l. ductarium in jugo bovis et collari equi', 'Jochriemen', karj. *rahis* id., vepsL *rahkiž* 'room', li. (Kett.) *rāgāz* pl. *rāgād* 'rahkeet' ~ (Set.) *rā'gāz* 'Lederriemen, Zugriemen'. Sõna algupära on tundmatu. Tähendades eL kaguosas peamiselt 'rangiroomad', siis ka 'rihm, millega härgade ike kinnitatakse adra-aisa külge' (SetK *kūññi rahke*), on selle sõna tähendus eP-s üldiselt viimane (Käi *igè rahè*, *rahkmed*, VNgK *ärjā-rahked*), paiguti aga (?) 'puu, mis käib ikke juurest adra külge' (Jõh *rahè*), nii siis mitte täpselt sama, mis *ärjā rõmàd* (üksik-ikkel)¹⁴. Seega on *rahked* varemalt olnud kindlasti üldestiline nimetus, mille aga uuem laen rootsist, *rõmàd*, välja on tõrjunud eP-st ja osalt ka eL-st, kohati ainult funktsioonis 'Kummetriemen', kohati aga üldse¹⁵.

¹ Srm, Muh, Lm, Hrm lõunaosa (Ju), Pm eP osa (ka Saa), Tm eP osa (Lai, Äk, Torm), TMa, Viljm eP osa (ka Vilj). ² Jõe, HJn, Kuus, Kad, Sim. ³ Lüg, Jõh, Vaiv. ⁴ Kod. ⁵ Kihn. ⁶ Hall, Kark, Tarv, Hel, Ran, Puh, OtP, RõnU, RõnK, VõS, VõSulb. ⁷ RõnK, OtA. ⁸ SanM, Põ, Rāp, Har, Set, SA. ⁹ [Käi]. ¹⁰ [VNgK]. ¹¹ [Jõh]. ¹² Lu.

¹³ „Mõlemil poolil ikke otsa küljes on üks inimese sõrme jämedune nõör, kellega härg ree ette ning ree aiste otsa kinni pannakse, ja nende nõõride nimi on *härja-roomad*“ (Ahlqvist, Suomalainen murteiskirja 4).

¹⁴ Vrd. Ahlqvist, Suom. murteisk. 5: „Kesk iket, kahe härja vahe-kohas on üks kämla ehk poole vaaksa laajune auk ikkest läbi, ja sest august läbi on üks nii suur nahkrihm, mis sest august aga läbi lähäb, ja kellega härjad vankre ning adra ette pannakse. Selle rihma nimi on *rahe*, kui mittu, siis *rahkmed*.“

¹⁵ Teistest samatähenduslikkudest sõnadest lms. keeltes nimetatagu veel li. (Sj.-Wied.) *sasprānga* 'Kummetriemen'.

126. 'Brancard, limonière', 'Gabeldeichsel, Femerstange'.

Tarvitusel on kaks nimetust¹: 1. eP-s ja eL läänes *aïs*² g. *aïsa* (~ g. *aēsà* ~ g. *aïsa*) ~ *aēs* g. *aēsà*³ ~ *aïsa*⁴; — 2. peaaajalikult eL-s⁵ *vehmēr*⁶ (~ *vehmer*⁷ ~ *vehmri*⁸) g. *vehmri* (~ g. *vehmre*) ~ *vehmar*⁹ ~ *vehemer* g. *vehemri*¹⁰ ~ *vehmer*¹¹ ~ *vihmer*¹² ~ *vehmēr*¹³, Wied. Wb. järgi *vehmer* g. *vehmri* (~ g. *vehmre* ~ g. *vehmbre*) ~ *vihmer* 'Deichsel, „Femerstange“, der erste helle Stern im Schwanz des grossen Bären, Bauerwagen', *vehmri täis rattaid* 'ein Gang (vier) Räder', *veski v.*, *tuulinge v.*, *vända v.* jne.

Tüüp [1] (näikse puuduvat Gös-l) pärandub eestis juba vanemast ajast, vrd. s. *aisa* 'fimmelstäng, skalm, blankard, tistel, tistelstäng, skakel', karj. *aiza* id., aun. *aižu* id., vepsL *aižaz* id., vadjJ *aïs* pl. *aižed* '(vankri-, ree-) ais', mrd. *ažje* 'Deichsel'. Selle etümoloogia kohta vt. Y. Toivonen, JSFOu. XXXIV₂ 39—42. — Tüüp [2] (Gös. 157: Deichsel [am Wagen] *weemer*), millel vasteid on ka liivis *vivemar* ~ (*vivemarz* 'aisa') ja soomes (*vehmaro* ~ *vehmare* 'tistelstäng, stäng i oket'). Seda sõna on peetud germ. laenuks (~ saks. *Femerstange*, uroots. *fimmerstäng*, vt. Ahlqvist, KW 131), mis ometi häälikuliselt pakub raskusi (vt. Bibl. Verz. 127). Nimetatud germ. sõnade kohta olgu tähendatud, et saks. *Femerstange* näikse olevat mul käepärast olevaile saksa sõnastikkudele (Grimm, Weigand, Kluge, Lübben) tundmatu, olles nähtavasti omane ainult balti-saksa keelele¹⁴; rootsi *fimmel-* ~ *fimerstäng*, *fimber-* on aga rootsis atesteeritud kirjalikult alles a. 1549—1600 saadik ja nende algupära on tundmatu (vt. Hellquist, SvEtO s. v. *fimmel-*). Et see sõna eestis varemalt üldisem on olnud, tõendab selle esinemine veel praegu üksildi eP-s: Kih *vehmer* 'härja-

¹ Kahehobuse rakenduse üksikaisa ('timon', 'Deichsel') ülddeestiline nimetus *tisel* g. *tisli* (~ g. *tisle*), Wied. Wb. järgi ka *tiistel*, *tiistli*, *tiiksel* (vrd. roots. *tistel*, mrd. *tissel*, msk. *hisl*, mas. *thisla*) ei kuulu muidugi mitte käesolevasse harutlusse. ² Kih, Muh, Rõl, Lm, Pm (ka Hä, Saa, Hall, Kark), Hrm, Jm, Virm, Viljm (ka Pai, Tarv), Tm eP osa (Lai, Kur, Pal, Torm). ³ Ju. ⁴ Vaiv. ⁵ Negat. teat.: Hä, Torm, Pal, Kur, Kark. ⁶ Puh, TMaVo, Võ, San, SetL. ⁷ Kih, Muh, Tor, TüS. ⁸ TMaVe. ⁹ Kars (täh. ?). ¹⁰ Kod ('Deichsel'). ¹¹ Põ. ¹² Har. ¹³ Ráp.

¹⁴ Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland (Riga 1795) tunneb seda sõna lk. 62: „*Femern* oder *Femerstangen* sind kurze Latten vermittelst welcher ein Pferd das einspännige Fuhrwerk zieht. Man könnte sie daher Zieherstangen nennen.“

vankri keskmine üksikais', Muh *tälinçi vehmer* 'tuuleveski händ (millega veskit pööratakse)', TüS *vehmer* 'lapsevankri tiisel', Tori *vehmer* [v] 'Deichsel'.

127. 'Rame, aviron', 'Ruder, Riemen'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. peaasjalikult saartel, eP rannakihielkondades ja kohati eL-s¹ *aēr* g. *aērū*² ~ *ār*³ ~ *aīru*⁴ ~ *aīr* g. *aīrū*⁵ ~ *ār* g. *ārī*⁶ ~ *aīōr* g. *aīōri*⁷ ~ *aīōr* g. *aīōri*⁸; — 2. peaasjalikult⁹ eP mandri siseosades ja terves eL-s *mōlā* g. *mōlā*¹⁰ *mē.ā* g. *mē.ā*¹¹ ~ *melā* g. *melā*¹²; — 3. Kark-s *lappi* g. *lapme* [v].

Tüüp [1] (Stahl, LSp. 197: *air*; Gös. 342: *Ruder* / [remus] *ʔlijr/u*) on lms. keeltes (s. *airo* 'Ruder', karj. *airo* id., veps. *aīr*, vadJ *aīr* ~ *aīro*, liS *air*) teatavasti vanem germ. laen (alggerm. **airō*-, Bibl. Verz.; li. *aīraz*, *aīraz* on laenud lätist, vrd. Thomsen, GSI 111). EP-s mere ja suuremate jõgede randadel, saartel ja osalt eL-s tähendab *a*. 'pikemat paadimõla, mida sõudmisel peetakse tollide vahel'. EP sisemaal harva, üldiselt aga eL-s on tüüp *a*. tarvitusel ainult veskitiiva tähenduses (Rap *veški aēr*, San *tulē veške aērū*, Karl *ār*, Põ *ār* pl. *ārī*', Rāp *tul-veški aīr*, SetLobotka *tūlkivi aīr*, SetK *tūlkivi āri*' jne.). Vähemalt soome-permi aega tagasi ulatuv *mōlā*, vrd. s. *mela* 'kurzes Ruder zum Steuern', karj. *mela* id., veps. *mela* id., vadJ. *mē.ia* 'keedu mõla', mrd. *mīle* 'Steureruder, ruderförmige Schaufel zum Umrühren', sūrj. *mal* 'Ruder' (vt. Paasonen, Beitr. 100; Wichmann FUF III₃ 100), esineb eP mandri siseosades ja terves eL-s üldse lühema aeru tähenduses, millega sõiduriista lahtiselt (mitte tollide vahel) kõrvalt sõutakse või ahtrist juhitakse; selle varjundi kõrval on sõnal veel teine: 'labidakujuline riist, millega keedetavat vedelikku (putru, seepi, värvi jne.) või mingit muud ainet (tainast) ümber liigutatakse', tarvitusel sisemaal eelmise tähenduse kõrval, kirderandadel (Kuus, Jõh, Vaiv) aga nähtavasti ainult üldiselt viimases tähenduses. Mõlemad tähendus-

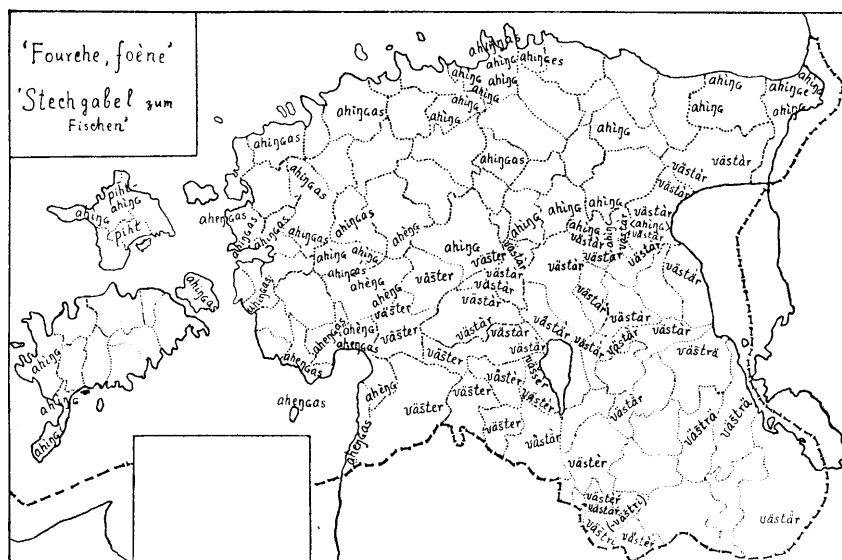
¹ Negat. teat.: Mih, Vig, Vänd, Tü, Kõ, SJn, Lai, Äk, VJg, LügA, SetL.

² Srm, Muh, Hm, Kihn, Hä, Tor, Aud, Tõs, Varb, Han, Kars, Rid, Ris, KullP, Jõe, Kos, HJn, KuusJ, KuusP, KadP, Kod, Halj. ³ Kuus, HJnP. ⁴ Vaiv. ⁵ KJn, Puh, SanP, VõS, Rāp, SetLobotka. ⁶ Põ, SetK, Karl. ⁷ TarvM. ⁸ TarvÄ. ⁹ Negat. teat.: Ans, Kih, Karj, Muh, Kāi, Kihn, RidE, Han, Tõs, Mih, Hä, Ris. ¹⁰ Vig, Kull, Vänd, Tor, Pā, Hall, Kark [u ?], SJn, KJn, Vilj, Hel, Tü, JMd, Koe, Rap, Hag, Kos, Kuus, Kad, VJg, Lüg, Jõh, Iis, Torm, Lai, Äk, TMa, Puh, Võ, San, Karl, Põ, Rāp, Vas. ¹¹ SetL. ¹² KuusJ, KuusP, Vaiv.

teisendid näikse olevat juba õige vanad (vrd. mrd vastet!). Et tüüp *mõla* on sisekihelkondadest välja tõrjunud tüübi *aer* või vähemalt on selle 'Ruder'-täheenduse kadumisele kaasa mõjunud, on muidugi seletatav Eesti sisevete väiksusega. Vähem mõistetav on aga teisalt *mõla* hävinemine saartel ja läänerandadel, isegi liigutamisinõu nimetusena.

128. 'Fourche, foène', 'Stechgabel, Stecheisen zum Fischen'.

Kisadega varustatud harudega kalapüügi kahvli ehk pisteraua nimetustena on tarvitusel: 1. suuremas osas eP alast *ahingas*

~ *ahingas* ~ *ahinga* ~ *ahing*, 2. eL-s ja osalt ka eP lõunapoolsel alal *vāstār* ~ *vāstār* ~ *vāster* (gen. *vāstrā* ~ *vāstra*), 3. Hm-l vanema sõnana tüüp [1]-se kõrval *piht* g. *pihi*. Vt. kaartisid lk. 210 ja ülal.

Neist tüüp *ahingas* (A. Thor-Halle: *ahhing* 'das Stecheisen') on teatavasti laen leedukeelest (< le. *ākstinas* 'Stachel, bes. die scharfe eiserne Spitze am Ochsenstecken', vt. Thomsen, FBB 157) ja tema arvatavasti esialgsem, veel leedus püsinud tähendus 'tera, terav ots' esineb veel piltlikus ütluses (Wied. Wb.) *pāeva ahingid* 'Sonnenstrahlen', vrd. *pāeva terad* id. Sõnal leiduvad vasted ka liivis: *añgāz* ~ *añgrāz* ~ *aññigāz* 'ahingas'. Tüüp [2] *vāstār* ~

väster (Hupel¹ *wästar*, tra d. ~ *wäster*, tri r. 'das Stecheisen zum Fischfang') on tuntud tähenduses 'ahingas' ainult eestis; siia kuuluva linnunime, e. *västriik*, *västriik*, s. *västäräkki*, *vestriikka*, *västrikka*-tähendus on aga ilmselt sekundaarne (vrd. H. Ojansuu, Vir. XIII 24). Võimalik, et selle sõnaga ühenduses on ka s. *västäräkki* 'ett tvärträ som förbinder skalmarna på gaffelplogen'. Hm tüüp *piht* g. *pihi* on muidugi vist identne sõnadega *piht* pl. *pihid* ~ pl. *pihud* 'Schmiedezange, Bremse', (P) 'Krebsschere', s. *pihti* 'grosse Zange, Kloben', *pihdistää* 'mit der Zange zudrücken, pressen, klemmen', karj. *pihti* 'hohtimet', vepsl *pihtad* 'rautapihdit, joilla kuumia kiviä saunassa nostetaan veteen', vepsL *pihtid* 'tangid, pihid'.

Ülalesitatu põhjal võibki tõenäolikuks pidada, et eestikeel on *västär*-sõnas alal hoidnud mingi harulise kalaraiumise riista algsoomelise ja võib olla veel vanemagi nimetuse, kuna eP murre ja li. on säilitanud algsoome aegu balti keeltest laenatud nime, mille praegune tähendus võis kujuneda alles lms. keeltes. Kuid võimalik, et ka Hiiu murde *piht*, esialgselt tähendades üldse mingit harulist kinnihaaramise riista, tagasi läheb oma tähenduse poolest algs. ajajärku, samuti ehk olles genuiinne nimetus. Ülejäänud osa lms. keeltest on aga alal hoidnud vanema vene laenu (vrd. *ocmpora* 'Fischgabel, Harpune; Sporn'): sLä *ahrain*, sI *atrain*, karj. *azroan*, veps. *astrag*, vadj. *astrag* (~ *ostrog*, mis uuem laen).

129. 'Romaine', 'Schnellwage mit Laufgewicht, Besmer'.

Selle primitiivse, veel praegugi talupoegadel ja rändavail kaupmeestel tarvitusel oleva kaalu nimetustena esinevad: 1. eP-s *margabu*, 2. saartel, Pm-l ja eL-s *päšmer* g. *päšmri* (~ g. *päšmre*) ~ *päšper* ~ *päššul* g. *päšülä* jne., 3. eP edelas *nuļ* g. *nuļiä* ~ *mōdū* (*kālū*) *nuļ*. Vt. kaartisid lk. 210 ja 224. Neist esimene on muidugi eesti pinnal sündinud kujundus uuemast skand. laensõnast *mark* g. *marcā* 'Pfund, abgemessenes Stück, Münze, Mark' ja sõnast *pū* 'Holz'. Selgesti mõistetav arend on ka kolmas, (*mōdū*, *kālū*) *nuļ*. Tüüp [2]-se (vrd. ka li. *bāzmer*, *bāzmur*, liS *päšmer*) algkujuks on õigesti peetud alas. *besmer* (Ahlqvist, KW 201), kuna muis sugukeeltes esinevad kujud (sI *pesmeli*, karj. *bezmeñi* ~ [Ojans.] *pešmeli*, aun. *bezmeñ*, veps. [Ahlqv.] *bezmen* ~ [Set.] *bezmen*, vadj. *bezbeni*) sele-tuvad põlvenevaiks venekeelest (*безменъ*), vrd. Mikkola, BWS 83—4. Esimesel silmapilgul võiks arvata, et ka eL idapoolseis murrakuis esinevad *päšsil* (Kam), *päššul* (Võ), *päššul* (Räp, Set)

130. 'Meule à aiguiser', 'Schleifrad'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s *käi*¹ g. *käijä* (~ g. *käijä* ~ g. *käijä*) ~ *käijä*² ~ *kei* g. *keijä*³, sellest verb *käijama* ~ *käijämä* ~ *keijama*⁴ 'schleifen auf dem Schleifrade'; — 2. eL-s *põr*⁴ (~ *pür*)⁵ g. *põrā* ~ *pür* g. *põrā*⁶.

Tüüp [1] (G ö.s. 360: Schleiffstein / *teij* schleiffen / *teija pehl hajama*) on esindatud ka liivis: *kēja* 'Schleifstein, Wetzstein, Schleifrad'. Võimalik, et siia kuulub ka s. *kääjin* 'käppen l. staken hvarmed väfbomen vändes, vändarm (käänninpuu l. käänninvaaja)'. Muudest tähendusvarjunditest eestis olgu mainitud: Päm *sēbi käi* 'seebi ratas', Mih, Han *lebā käijakkas* 'suur leivapatakas', Wied. Wb. *rasva-käi* 'Fettbolzen, radförmiges Stück Talg', ? *varda-k.*, *koodi-k.* 'Klöppel am Dreschflügel'. — Ka eL tüüp [2] on tuntud mõnes sugukeeles: liS *püör* 'Schleifrad', vadjJ *põr* g. *põrā* 'käi' (vrd. e. *põrama* 'drehen, wenden', 'tourner').⁷

Kõnesolevate eP ja eL nimetuste praegune vahekord võiks seega päranduda juba algsoomest.

131. 'Navette sans bobine, aiguille à filet', 'Weberschiff ohne Spule, Netznadel'.

Võrkude, vööde ja niite kudumisel tarvitatakse Eestis teatavasti väheldasi, pilpast lõigatud nõelu, mille teravasse esiotsa (paiguti — Mih — on see raudoraga varustatud) sisse on lõigatud keel, tagaotsas on aga kaks sarvekest. Nende sarvekeste vahelt ja ümber keele mässitakse võrgulõng. Seesuguste nõelte pikkus on 2—4 tolli ja enam. Samaehituslikka, kuid suuremaid, kuni 1—2 jala⁸ pikkusi kudumisnõelu tarvitatakse (nüüd veel võrdlemisi harva) jämedama kanga ja kotiriide kudumisel, eriti veel vaipadele j. m. kangastele kirjade sissekudumiseks. Kohati tarvitatakse niisugust kudumisnõela veel primitiivsemal kujul, umb. 2 jala pikkuse teravaotsalise puuvarva näol, mille ümber mähitakse lõng (näit. VigP-s). Neil nõeltel esinevad eesti keelealal järgmised nimetused: 1. kõige

¹ Rõi, Ans, Muh, Kars, Vig, Kull, Märj, Hel, Jü, HJn, Kos, Ju, Rap, Amb, Tü, Sim, Vaiv, Pā, Saa, Mih, Põlt, ViljV. ² Vaiv. ³ Kih. ⁴ Hall, Kark, ViljT, San, Võ, Rāp. ⁵ Puh, Põ. ⁶ SetO.

⁷ Muis lms. keeltes on tarvitusel: s. *tahko* 'runder Schleifstein', vepsL *tahkod* 'käiad, tahud'.

⁸ Mõnede andmete järgi harilikult $\frac{3}{4}$ —1 küünra pikkusi (Vig).

mille ümber kudumisel lõng mähitakse' (*nõël* 'pilpast, lauakesest lõigatud, keelega ja ka sarvekestega kudumisnõel'). EL kagupoolses osas (Set, Räp, Põ, Vas) esineb *hoi* samas tähenduses kui soomeski: 'kääv, pool (s. o. lühike puust ora, mille ümber lõng keritakse ja mis süstikusse asetatakse)'. Vrd. ka Srm *uigoda, uikoda* 'süstik' (vt. art. 132). — Tüüp (*võraü, kohtikaŋga*) *nõël, nõlik* on nähtavasti eestikeele erielu aegne semasioloogiline arend, mille tähenduse muutumine on täiesti analoogiline *hui* ~ *ui* ja *käbi* (vt. allapoole) sõnade muutumisele (vrd. ka saksa *Netznadel*). — EL *pirts* (Hu pel¹: *pirts*, e 'die Nadel zum Netzstricken'. d.) on tuntud ainult eestis. Võimalik, et selle algosa on laenatud germ. keeltest, vrd. saks. *Spier* 'kleine, zarte Spitze, bes. die aus der Erde hervorstehende Gras-, Kornspitze', kas., uas. *spir* 'kleine Spitze, besonders von Gras oder Korn, dünne Stange', 'Ähre', angl. *spir*, ingl. *spire of grass* 'Grassspitze', taan. *spir* 'Turmspitze, Zepter', 'schmales Rundholz', *spire* 'Keim', roots. *spira* id., ka 'lange Stange, kleine Segelstange', unorr. *spir* 'Turmspitze, Wasserstrahl', msk. *spira* 'Stiel, Rohr, dünner Baumstamm' (indo-eur. **[s]pi* 'Spitz sein'), vt. Weigand, DWb. s. v. *Spier*, Falk-Torp, NDEtWb. s. v. *Spir*. Tähendusöppeliselt vrd. *ui* ~ *hoi*, *käbi* ja *nõël*. — Kirde-Eesti tüüp [4], võimalikult ehk laen soomest, ulatub ses tähenduses algsoomeni, vrd. ingE *käpi* 'võrgu hui', vadjJ *tšäpi* id., s. *käpy* (*käpi*) 'Netznadel', veps. *käbu* id. Ka selle sõna tähendus, nagu Y. Toivonen on (FUF XV 77) näidanud, on algselt olnud umbes 'Stachel, Spitze' (mis osalt püsinud veel permi keeltes). Õige tõenäolik on oletus, et *käpi* tähendas varemalt, algsoomes 'võrgunõela', *hui* aga 'kangakudumisora'. — VJg põhjaosas ja Rak-s esinev tüüp [5] *süstik* põhjeneb segiminekul uuemaaegse kudumisriistaga ('Weberschiff'), mis on eriti mõistetav nimetatud paigas, *surnuk* ja *süstik* sõnade randemail, kus *surnukkas* on tarvitusel tähenduses 'Weberschiff', *süstik* aga on läänepoolt sisse rännanud. Vt. art. 132, kaarti lk. 229. — Nis-s esinev tüüp [6] *keqbas* (< *kāvas*, vrd. *v* > *B* sõnus *kōbā, kibi* jne. samas murdes) on tulemus täiesti mõistetavast segiminekest asjade endi, 'Spule' (*kāv*) ja 'Netznadel, Weberschiff ohne Spule' vahel¹.

Seega on vist eestis algselt, muudest sugukeeltest lahkumisel, primitiivse kudumisnõela (ora) tähenduses tarvitusel olnud üldiselt

¹ Selle kudumisriista muude nimetustena on sugukeeltes veel tuntud veps. *tut g. tutun* 'võrgu käbi'.

hui (eL-s vist *hoi*, nagu vast ka liivis). Muu nomenklatuur aga kujunes praeguses elukohas, kas laenu teel (*käbi*, *käpu* soomest ja ingerist, *ptr[its]* skand. poolelt või alasaksast), või jälle oleva sõna (resp. tuletise) semasioloogilise arenemise kaudu (*nõel*, *nõlik*, *keqbàs*, *süstik*).

132. 'Navette', 'Weberschiffchen'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP-s haruldane (ainult Jn-s) *laēv* g. *laēvā*; — 2. kõige laialdasemalt, nimelt kesk- ja lääne-Eestis *süstik* g. *süstikku* ~ *süst* g. *süsti* ~ *söstik* ~ *süstibōl* ~ *süstitgēv* jne., Wied. Wb. järgi ka *süske-pool* ~ *süste-puu* (~ *siifs-pool*); — 3. Srm kesk- ja lääneosas ja SaaJ-s *uigoda*¹ (~ *uḡ-kodā*); — 4. kohati Srm-l, Lm-l ja Pm-l (*kaḡga*) *poēl* g. *pōli* ~ *pōl* ~ *pōl*; — 5. Kuus-s *sukkul* ~ KuusP *sukkulane*, Wied. Wb. järgi *sukul* g. *sukuli* ~ *suhkul* g. *suhkuli* (NW) ~ *sugulane* (NW) = *surnukas*; — 6. laialdaselt eP idas *surnuk* g. *surnukka* ~ *surnukkas*, Wied. Wb. (A, SO) 'Weberschiffchen (gerade und ohne Boden)'; — 7. eL kagus *tsolok* ~ *tsōlokkēnē* ~ *tsolohk* ~ *tsōloknā* jne., ka Wied. Wb. järgi *tsolohk* g. *tsolohka* (d) ~ *tsolohkna*; — 8. siin ja seal eraldi üle eP ja eL *kuṭspōl* ~ *kōṭspōl* ~ *koṭspūl* ~ *luṭspōl*² ~ *poṭspuql*, Wied. Wb. järgi *kuts-pool* 'Weberspule'; — 9. kohati eL-s ja eP-s *oṭspāl* ~ *oṭspuql*; — 10. Rõu-s *aṭspāl* 'kanga laevukene', Wied. Wb. järgi *ats-pool* (d) 'Weberschiffchen'; — 11. eP läänes *seṭspoel* ~ *siṭspōl* ~ *siṭspūr* ~ *suṭspōl* ~ *siṭs*, Wied. Wb. järgi *sofs-pool* ~ *suṭs-pool* (Wl [= Virm]) 'Weberschiffchen' ~ *sūtspool*; — 12. Saa-s *kuṭutspūl*; — 13. Wied. Wb. järgi *kaḡga-lui* (O) 'Weberschütze'. Vt. kaartisid lk. 210 ja 229.

Tüüp [1] on ilmselt hiline, deskriptiivne nimetus, mis põhjeneb süstiku laevameeldetuletaval kujul, vrd. ka saks. *Weberschiff*, pr. *navette*, v. *челнок* jne. Tüüp [2]-se alla kuuluvad nimetused (A. Th o r - Helle: *fūsti-pu* 'der Weber-Spuhl') on kõik samatüvelised kui *süstma* 'werfen', *söstma* 'werfen', 'sich werfen, springen, stürzen' (esindatud ka lapis ja sürjanis, vt. P a a s o n e n, s-Laute 94), vrd. ka sLä *syöstävā(inen)* ~ *syöksin* 'Weberschiffchen'. Või-malik, et selle tüvelisi süstikunimetusi oli juba eesti erielu algul ja algsoomeski. —

¹ Jām-s tähendab see 'lahtise põhjaga süstikut', *seṭspoel* aga 'kinnise põhjaga süstikut'.

² VNgK *luṭspōl* 'muistne põhjaga süstik, oli tarvitusel „hantvärgi“ - rahval', *surnuk* aga 'ilma põhjata s., tarvit. nüüd ja vanasti'.

Tüüp [3]-nda kujundamisel on toonitatud kudumispoõli ehk *uip* ümbritsevat „koda“, nagu see sündinud on ka liivis (*voikkoda* ~ *voikkuda* 'süstik' ¹). Võimalik, et siin Srm ja li. nimetustel ka teatav lähem geneetiline ühendus ei puudu. — Pars pro toto tähendusarengu teel on kujunenud eri paigus (Põi, Han, Kark) tüüp [4]. Sõna on laenatud kas alasaksast (*spöle* 'Weberspule') või rootsist (*spole* 'Spule' ²). — Kitsaulatuslik tüüp [5] on nähtavasti laenatud idasooime murdeist, vrd. sl *sukkula* ~ *sukkulainen* 'Weberschiffchen', karj. *šukkula* id., ing. *sukkula(ine)* id., vepsL *suklõne* 'kangasüstik'. H. Ojansuu, Vir. IX 98, on pidanud seda vanemaks laenuks slaavi poolt, vrd. kirsl. *соукаль*. Selle oletuse teeb aga väga küsitavaks, nagu H. Ogi toonitab, *соукаль*-sõna tähenduslik külg ('Spulrad'). Peaksin ikkagi tõenäolikumaks selle sõna Ahlqvisti rinnastust soome sõnadega *sukkela* 'flink', *sukeltaa* 'untertauchen' (KW 86), tähendusarengu poolt vrd. e. *süst* ~ *süstik* ~ *sõstik*, s. *syöstävä* ja e. *süstma* 'werfen', *sõstma* id. — Tüüp [6] (Hupel ¹¹: *furnuf*, a 'Weberschütze od. Spule'. Pp.) esineb ka sugukeeltes, vrd. vadjJ *surnukes* g. *surnukkä* 'süstik', ing. *sormikas* ~ *sormikkain*, ingE *sormikkaine* id. H. Ojansuu, Vir. XXIV 81—2, on seda nimetust ühendanud järgm. tüvega: eL *surmipuu* 'hölzerne Stampfkeule', *surmiterä* 'Graupen, Grützen', *surmma* 'stampfen', *suruma*, *survama* jne., s. *survoa* ~ *survota* 'stampfen, zerstampfen', *hyttyiset survovat* 'culices volando ludund', *survaista* 'hastigt vräka, skufta, slå l. störa till, gripa uti', karj. *šurvo*, aun. *survo*-, toonitades eriti selles tüves peituvat tähendust, mis ilmub veel ütlustes s. *hyttyiset survovat*, e. *suruma* m. s. 'schwärmen, spielen (von Mücken)', *lapsed suruvad valge ära* 'die Kinder benehmen das Licht (durch Hin- und Herlaufen durch die offene Tür)'. Sel sõnal näikse esialgsem tähendus olevat küll 'tõukama, tampima' (vrd. ka tšer. vaste tähendust 'stossen, stampfen', vt. Wichmann, TschTW 96), kuna tähendusvarjund 'segima, rahutult üles ja alla, sinna ja tänna liikuma' võiks olla arenenud eestis ja soomes eraldi hiljem. Teisalt võiks aga tõenäolikuks pidada ka *surnuk*-sõna teistsugust seletust, nimelt oletades laenuvõimalust venekeelest: *surnuk*, **surnukka* < **sulnukka* < **solnokka* (vrd. tüüpi [7]: *tsoluk*) < v. *челнокъ*. E. *surnuk* ja ing. *sormikas* kujudes oleks siis rahvaetümoloogilist tugenemist olnud vastavalt

¹ Sj.-Wied-I vist ekslikult 'Weberspule' (pro 'Weberschiffchen').

² Selle germ. sõna algühendus on vist olnud 'Weberschiffchen', vrd. isl. *spöla* id. (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. *Spole*).

sõnule *surnud* ja *sormi*. Sõnu *surnuk* ja *челнокъ* on varemalt ühendanud juba V. Ernits ühes käsikirjalises uurimuses (vrd. Postimees a. 1917, nr. 9, referaat), kuid selle hiljem tagasi võtnud, leides O. Donner'il, Vergl. Wb. I 182, e. *surnuk* ühendatuna järgm. keelenditega: veps. *sõrmukka* 'Weberschiffchen', perm. *šuri* id. (vt. E. Kirj. XII 130). Kuju *sõrmukka* on aga, oma *õ* ja vokaallõpu tõttu vepsa keeles vaevalt faktiline (puudub ka L. Ket-tu-n-e-n-i ainekust, kus leidub ainult *suklõne*); arvatavasti on O. D. selle tsiteerinud E. Lönnrot'ilt, kelle käsikirjus on ingeri või vadja notiits sattunud vepsakeele ülestähenduste hulka; permi *šuri*-sõna võib aga olla hoopis teist algupära (vrd. sürj., votj. *šur* 'sarv?'), ja vaevalt on tõenäolik, et süstiku nimetus tagasi läheks soome-permi aega. — Tüüp [7]-nda algkuju on tõenäolikult v. *челнокъ*. Kuna näit. SanU-s *tsoluk* tähendab 'kangru-süstikut', *oispāl* aga 'vanemat tüüpi talusüstikut', võiks järeldada, et tüüp [7] on eL-s uuem kui tüüp [9] ja arvatavasti linnakangrute kaudu maale levinenud. Selle vanus on siiski vähemalt 300 a., nagu seda tõendab nimetatud tüübi esinemine SA-s ja Lu-s. — Tüüp [8] (Hupel¹: *tudšpool*, *foššpool*, r. [=eP], d. [=eL] 'die Weberspuhle') on laenatud rootsist (< *skottspole* 'Weberschiffchen'; vrd. uüs. *Schiessspule*). Võimalik, et selle teisendid *poššpuol* ja *lušpōl* on kujunenud tugenemise teel vastavalt sõnadele *pošs* (kukkumismüra tähendav interj.) ja *lušs* 'Quappe'. Algselt nähtavasti sama sõna on olnud ka tüüp [12] *kujutspāl*, milles muutus on sündinud rahvaetimoloogilise najatamise tõttu verbile *kuduma*: *kujūn* (~ *kōn*). Et tüüp [8] praegu esineb õige mitmel, üksteisest enam-vähem isoleeritud alal (Tõs-HäO Saa, Rid-LNg, Ris-HMd-Kei-Jü, HaljK-VNgK, Tarv-Hel-Rõn-Ran-Puh-TMaVo-Nõ-Kam), ei tarvitse veel oletusele põhjust anda, nagu oleks Eesti mandril varemalt laiemaualatusliku tüübi [8] ala mingi teise ([2]) tüübi poolt lõhutud ja lahutatud. Tõenäolikum on praegust olukorda seletada lahus laenamisega (eL-sse vist Tartu ja Viljandi omaaegseilt rootsi linna-kangrutelt, eP loodeservile aga kohalikkude rootslaste keelest). — Tüüp [9] on seletatav ühenduses tüübiga [10], mis viimane on eL-s õige haruldane¹. Sõna *ats-pool* algosa on H. P a a s o n e n, KL 8, rinnastanud mrdM sõnaga *ayks* 'Einschlag (in einem Gewebe)' (vrd. samuti MChr. 60, s-Laute 91). See ühendus on aga kindlasti ekslik. Juhusliku keelejuhi poolt H. P a a

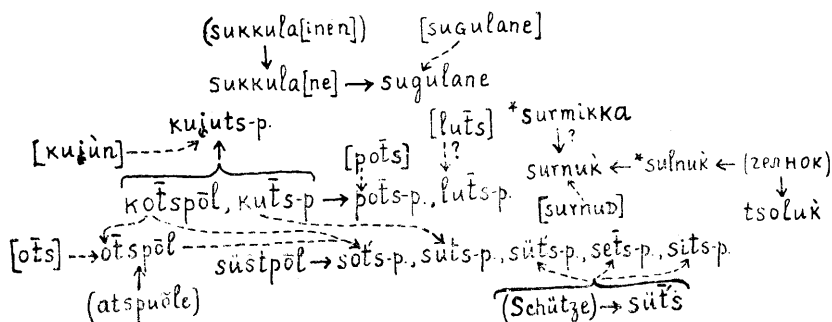
¹ Negat. teat.: SetO, Ráp, Vas, Hel, TMa, Kark, Hall, VJg, Kars, Kull, Vig, Kei jne.

sonen'ile esitatud kuju *atš 'kude'* (see *atš on karki läinud*) on vaevalt faktiline. Sõna *atspool*, *ašpūl* ei tule igatahes mitte analüüsida *atš-pōl*, vaid *aš-spōl*, mille algkujuks on lä. *atspuōle* 'das Weberschiffchen, Garnspulchen' (Mühl.), kus *at* (= le. *at-*, mpr. *et-*, v. *omš*) on prefiks ja prepositsioon, tähendades 'wider-, gegen-, wieder-, nach-, zurück-' jne. Sama algupära on kahtlemata ka *ošpōl*, mille *o* on arvatavasti seletatav tugenemisega sõnale *oš* ja tüübile [8]. Ka selle tüübi kaks praegu lahusolevat esinemisala (TõsP, KuusS [hv]) ei võiks kuidagi tõendada selle tüübi suuremat levinemist ennemalt: TõsP randlaste *ošpōl* on arvatavasti lätlastelt kuulnud *atspuōle*, mida muu Tõs (TõsS, TõsKastna) *košpōl* ja vist ka *oš* on mõjustanud; KuusS-st päritolev teade (NB: [hv]) on aga vist seletatav seega, et murdesugemete koguja on *ošpōl*-sõna küsitledes keelejuhti mõjustanud, kes naabrimurdeist tüüpi *košpōl* küll mäletas olevat kuulnud. Võimalik, et tüüp [11] on kontamineeritud tüüpidest *ošpōl* ja *süstpōl*. Et see tüüp aga praegu väga mitmes murdes esineb eraldi (Srm, Hm, Lm, lis), oleks tõenäolikum siin oletada linna- ja mõisakangrute keele *Schütze* (> *sūšs*, Tor) mõju tüübile [9] (või [8]). Vaevalt võiks aga nõus olla H. Paasonen'iga, kes, eitades e. *sulš-*, *sofs-* elementide identifitseerimist e. sõnaga *süste* 'Wurf', peab võimalikuks seda rinnastada järgm. keelenditega kaugemaist sugukeeltest: sürj. *sōdž*, *sodž* 'Faser, Faden, Hede, Werg', perm. *sōž* 'волокно', ung. *szösz* 'Hanf, Werg' (vt. s-Laute 90—1 ja alamärk. lk. 91). — Tüüp [13]-ndas on *lui* identne sõnale *uļ* ~ *huļ* (vt. art. 131, lk. 226—7). Algselt on siis *kaņga-lui* tähendanud vist ainult pooli ehk käävi.

Nagu näeme, on kangasüstiku praegune eesti nimestik tervena etümoloogiliselt enam vähem läbipaistev ja omab teiste lms. keeltega õige vähe sidemeid, mis tõendab nimetuste relatiivset hilisust¹. Kõige vanem kujundus eestis võiks ehk olla tüüp *süstik* [2] ja vist *uļōda* [3], neile järgnevad kronoloogiliselt *surnuk* [6], *ašpōl* [10] | > *ošpōl* [9] ja *tsolok* [7].

Kangasüstiku nimestiku arenemist eestis võiks kujutada järgmine skeem:

¹ Sama asjaolu on märgata ka indo-eur. keelte vastavas nimestikus, vrd. saks. *Schütze*, *Weberschiff(chen)*, *Schiesspule*, ingl. *shuttle*, pr. *navette*, taan.-norr., roots. *skyttel*, v. *челнок* jne.

133. 'Étoupe', 'Hede, Werg'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s *takküd*¹ ~ *takkud*²; — 2. eL-s *pakla*³ ~ *paklat*⁴ ~ *pakle*⁵ ~ *pakla*⁶ ~ *pakla*⁷ ja *paklē*⁸, eP lõuna- ja kagusevilt *paklad*⁹. — SetK-s saadud teate järgi esinevat SetLobotka vallas veel *fehke*. Vt. kaarti lk. 210.

Tüüp [1] (G ö.s. 231: Heede / [Werck stupa] *tafo* / u) on müdugi rinnastatav s. sõnaga *takku* g. *takun* 'villus animalium defluus, max. implicatus l. concretus', 'verwickeltes, rauhes, abfallendes Haar', *takku-villa*, *ruohon takku*, *takku-varsa* 'equulus anniculus cujus pili sunt hispidi', *takkuinen* 'verwickelt l. rauh', *takkumas*, *takku-mainen* 'etwas verwickelt'; vrd. ka tähenduslikult Wied. Wb.: *takule minema* (W [= Lm]) 'pelzig werden (von Rüben)', *takerdama* 'verwühlen, verzausen'. Arvatavasti ongi soomes esinev üldisem tähendus algupärasem. EL tüüp [2] (J. Gutschl.: Heede *Packel* / e) ja selle li. vaste *paklād* on teatavasti laenatud balti (vaevalt küll slaavi) keeltest, tõenäolikult nimelt lätist (vrd. lä. *pakulas*, *pakuls* 'grober Werg, Hede', vt. Thomsen, FBB 205). Kolmas, küsitavalt esinev Set *rehke* on etümoloogiliselt tume. — Kui vadjJ *takku* pl. *takud* 'Hede' mitte eesti laen ega paralleelne arend ei peaks olema, võiks arvata tüüpi [2] olevat tähendanud juba algsoomes 'sasis karvade' kõrval ka spetsiaalsemalt 'lina ja kanepi kraasimise jäänuseid', olid ju lina ja kanep Ida-Euroopas tuntud juba õige vanasti (vrd. Schrader, Reall. s. v. Flachs, Hanf)¹⁰.

¹ Saared, Lm, Pm (eP osa, ka SaaL, SaaK), Hrm, Jm, Virm, Tm (eP osa), Viljm (eP osa). ² Vaiv. ³ Hall, Hel, Tarv, Puh. ⁴ TMAVo. ⁵ Kark. ⁶ Põ, Rõp, Rõu. ⁷ Set. ⁸ SanL. ⁹ SaaV, SaaJ, Kod.

¹⁰ Muudest 'Hede'-täendusliikudest nimetustest lms. keeltes mainitagu s. *tappurat*.

134. 'Petite touffe, mince poignée du lin', 'dünner Flachsbüschel'.

Peent, õhudat linasalka, mida ropsitud linapeost tõmmatakse nõõri ehk paela keerutamiseks, kutsutakse nelja nimega: 1. eP-s *sõerēs*¹ g. *sõère* (~ g. *sõërde*) ~ *sõerēs* g. *sõère*² ~ *sõerē* g. *sõërme*³ ~ *sõerās* g. *sõërda*⁴ ~ *sõrē*⁵ ~ *sõrē* g. *sõrme*⁶ ~ *sõrē*⁷ ~ *sõerakkas*⁸ ~ *sõrū* g. *sõrū*⁹ ~ *sõërde*¹⁰ ~ *sõrandus*¹¹ ~ *sõrō*¹² ~ *sõrd*¹³, Wied. Wb. tunneb m. s. ka *sõõrem*, tähenduses 'Bündel, Büschel oder Handvoll Flachs (zum Drehen einer Schnur, zum Hecheln), Ader im Holz', s. *õlgi* 'eine Garbe Stroh', *sõõrik* g. *sõõriku* 'halb gedrehter Faden (zu einer Schnur)'; — 2. eL idas *sīrdus*¹⁴ ~ *sīrdoš*¹⁵ ~ *sīrdus*¹⁶ ~ *sirandus*¹⁷ ~ *sisandus*¹⁸; Wied. Wb. *sirdus* (d) 'Flachs od. Hanffäden (als Teil zu einer Schnur, einem Strick, = *seige*)'; — 3. eP kilderandadel *sāije* g. *sāige*¹⁹ (g. *sāigeme*²⁰) ~ *sāi*²¹ e g *sāige*²¹ (g. *sāigeme*²²) ~ *sāigä* g. *sāigme*²³, Wied. Wb. *seie* g. *seie* (d pt) = *seige* g. *seigme* 'Litze, Seilerfaden, beim Spinnen ausgezogener Faden'; — 4. eL läänes ja paiguti eP idas *kērē*²⁴ ~ *kēras*²⁵ ~ *kēre*²⁶ ~ *kērus*²⁷ ~ *kiērīkkene*²⁸.

Tüüpi [1] on Paasonen, s-Laute 42—3 (vrd. ka varemäl Anderson, Wandl. 88-b, 89-a), vist õigusega pidanud samatüveliseks kui e. *sōrduma* 'Milch geben', *sōrutama* 'ein Zuschießen der Milch erregen, die Milch zum Fliessen bringen (durch Reiben der Zitzen, etc.)' ja neid võrrelnud järgmiste sõnadega sugukeeltes: s. *suortua*, *suortuva* 'Flausch, Fütz, Zotte; Flachsflechte; länglicher Heuwisch', mrd. *šuvorda*- etc. 'andrücken, zusammendrücken etc.', sūrj. *šurt*- 'an- od. in sich ziehen, einziehen, zusammenraffen, an sich rafften, ergreifen' etc. Paiguti eestis esineb sel sõnal üldisem tähendus 'salguke, väike salk': *iūssed sõères*, *sõères iūssed*, *iūssed sõērdi* (Muh). — Tüübil [2] puuduvad sidemed sugukeeltes. Ei ole siiski võimatu, et see eelmise tüübiga on identne, kui oletada kuju *sōrandus* rändamist kagupoole, kusjuures sõna häälikuline moondu mine oleks seletatav toetumisega mingile muule sõnale (vast

¹ Muh, Rid, LNG, Mih, Varb, Tõs, Aud; Ju, HMd; list. ² RisV. ³ Jõe, HJn, RapJ, TüS, TüO, Amb, LaiK. ⁴ KullT, Vig, Vel. ⁵ Käi. ⁶ No, KuusH. ⁷ Vänd, Kur. ⁸ TüP, TüS. ⁹ KuusH. ¹⁰ SimA. ¹¹ Nõ, Puh, Ran, KamR. ¹² Kihn. ¹³ TMAVe. ¹⁴ VöS, VöA, San, Pö. ¹⁵ Rāp. ¹⁶ SetL. ¹⁷ Karl. ¹⁸ SanM. ¹⁹ KuusP, VaivR, VaivK. ²⁰ VNgK. ²¹ JõhK. ²² Lüg. ²³ JõhV. ²⁴ ViljV, KJn, Kur, Pal, LaiT, HāO. ²⁵ Pai, Tarv, Kark. ²⁶ TormA. ²⁷ Rõn. ²⁸ VNgK.

eL Wied. Wb. *sirdnemä* [d] 'sich strecken, sich gerade, in die Höhe richten' ja interj. *sīrdi* (?). Tüüpid [1] ja [2] vahelülid on *sirandus* (Karl) ja *sisandus* (SanM). — Tüüp [3] on esindatud ka sugukeeltes, vrd. s. *säije* g. *säikeen* ~ *säijes* g. *sätjeksen* ~ *sätjet* g. *säikeen* 'Zwirnfaden' (ka s. *sää* 'Witterung', 'Grundfaden des Strickes'?), *lanka-saijekset* (~ *-säikeet*), karj. *säi'tis* 'säije, sää', vadJ *säike* g. *säikē* 'lina sõõres', millel sidet võiks olla ka sõnaga e. *süü* ~ *süüje* ~ *sü* 'Jahresring (in Bäumen, an Hörnern), Ader (im Holze, von den Jahresringen)', s. *syy* 'Holzstreif, Faser', ja mis tähenduses 'Faden, Faser, Haar, Sehne, Ader' näikse ulatuvat kuni permi keelteni (Paasonen, s-Laute 99–100; Wichmann, Wotj. Chr. 104). Võimalusele, et tüüp *säijē* eestisse laenatud oleks soomest, kõneleksid vastu osalt selle tähendus, eriti aga Wied. Wb. järgi eL *seie*, *seige*. Muidugi ei saa siin eitada soome (ja vast ingeri, vadja) keele toetust selle tüübi alalhoiul Alut-s. — Tüüp [4] on teadagi tuletis verbaaltüvest *kêrama* 'kehren, wenden, drehen, zwirnen' (genuiin-soome verb, vrd. mrd. *kīrñems* 'krümmen, biegen'), ja vististi uuem, eestiaegne kujundus.

135. 'Ficelle, lisse, cordelette', 'Band, Faden, dünne Schnur'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s, kohati ka eL põhjarservil *paël* g. *paëlà*¹ (~ g. *païlà*²) ~ *pâl* g. *pālà*³ ~ *paül* g. *paüla*⁴ ~ *paüla* g. *paüla*⁵, Wied. Wb. järgi ka *pail* g. *paila*, tähendades peaasjalikult 'Band' ja 'Faden', harvemini ka 'Schnur', 'dünner Strick' (*obune oñ*) *peä-paëlàs* 'peakammitsas'; — 2. ainult eL-s *kabël* g. *kablà*⁶ ~ *kabël* g. *kablà*⁷ ~ *kabël* g. *kablà*⁸ ~ *kabël* g. *kablà*⁹ ~ *kapl* g. *kablà*¹⁰ ~ *kapl* g. *kablà*¹¹ ~ *kabl* g. *kablà*¹², Wied. Wb. järgi *kabl* g. *kabla* (d) 'Schnur, Strick', tähendades praegu 'Faden', 'Schnur' ja isegi 'Strick' (mitte aga 'Band'). — Üldeestilised nimetused *nôr* g. *nôri* ~ *nôr* g. *nôri* ~ (Set) *niûr* g. *niûrâ* 'Schnur' (ka 'Faden') ja *kõis* g. *kõijē* (~ g. *kõvê*) ~ *kõũbz* g. *kõũvê* jne. 'Strick, Seil' ei kuulu muidugi siia harutlusse.

Tüüp [1] (Stahl, LSp. 710: *faffinar sahda feft Rurrati Pailast*; Gös. 122: Band damit man etwas bindet / *Pail* / a, lk. 365:

¹ Lm, Hrm, Jm, Virn lääneosa, Tm eP osa (ka TMaVe, TMaL), Viljm eP osa, Pm eP osa. ² Ans, Karj. ³ Käi, Kod, ViljT, Pai loodeosa, SaaL. ⁴ Jöh, Vaiv. ⁵ VNgK. ⁶ Pai, Tarv, Hall, Kark, Ran, Puh, TMaVo, TMaVe, Kam, San. ⁷ Ráp. ⁸ Põ, Rõu. ⁹ SetL. ¹⁰ Karl. ¹¹ SA, Lu. ¹² Põ.

schnur / [tænia band] paitʃl) on mitte ainult algs. aegne, vaid isegi s.-ugri ajani ulatuv nimetus, vrd. s. *paula* 'snõre, streck, band, snõrband jne.', vepsL *pagl* '(viisu)pael', vadjJ *paglɛ* 'pael', li. *paggəl* pl. *paggəld* ~ *pagl*, liS *pāla* 'Band, Schnur; Schuhband' (vt. ka Setälä, Maailm. hist. 489). — Tüübil [2] (J. GutsL.: Band *Rabbel* / a / item, *Rabbalič* / u) näikse vasted sugukeeltes puuduvat. Selle algupära on selgusetu.

XIII. Söögi- ja jooginõud. — Vaisselle.

136. 'Vaisselle', 'Geschirr'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP läänes, eriti mandril, ja eL läänes *nõu* g. *nõu*¹ ~ *nõu*² ~ *nõu*³, Wied. Wb. *nõu* (~ *nõud*) g. *nõuu* (~ g. *nõuo* [d] ~ g. *nõu* [d]) ~ *nõuv* g. *nõuvu* (~ g. *nõvvu* [d]) 'Gefäss, Geschirr, Gerät, Werkzeug'; — 2. peamiselt eP idas, kohati ka läänes ja edelas *rīst* g. *rīstā*⁴ (~ g. *rīstā*⁵); — 3. eL idas, kohati ka eP lõunas *anum* g. *anuma*⁶ ~ *anòm* g. *anoma*⁷ ~ *añnùm* g. *anuma*⁸ ~ *añnùm* g. *anuma*⁹ ~ *añnòm* g. *anoma*¹⁰, Wied. Wb. järgi ka g. *anome* ~ g. *anume* ('Gefäss, Fahrzeug'); — 4. paiguti Srm-l *kehā*¹¹, Wied. Wb. *kiha* ~ *keha* (O) 'Gefäss, Geschirr, Hülle'; — 5. paiguti eP-s pl. *aštjad*¹², Wied. Wb. järgi *ašti* g. *ašti* gew. *aštia* g. *aštia* ~ *aštija* ~ *aštja* ~ *aštjas* ~ *aštijas* ~ *aštias* ~ *asten* g. *astna* (S, SO) 'Gefäss, Geschirr'.

Tüübil [1] on peale tähenduse 'vaisselle' samal alal ja ka mujal eestis veel tähendused 'Gerät, Werkzeug' ja 'Voratz, Absicht, Plan, Anschlag, Aushülpe, Mittel, Rat' (Gö-s-l, lk. 330 nähtavasti ainult: Raht / [consilium] *nouu*, lk. 209: gerähte / *nouu* / *riht*; J. Guts-l-l Raht Consilium *Nouu* / o). Sugukeeltes esineb sõna ainult tähendustes 'Rat, Vorzats jne.' ja 'Gerät, Werkzeug': s. *neuvo* 'räd, medel, utvåg, tillgang, tillbehöh, redskap; frodlem', pl. *neuvot* 'verktyg, don, förmögenhet', karj. *neuo* ~ *neuvo* 'neuvo, kalu, ase, kapine', (vepsL *nevoda* 'nõu anda'), vadjJ *neuvo* 'kalapüügi riist'

¹ Pöi; Rid, LNg, MarH, KulP, MärJL, Vig, Vel, Kir, Lih, Varb; Mih, Aud, Pä, PJgM, PJgT, Vänd, Tor, HäO, Saa, Hall, Kark; Kei, Jü, Kos, HJn, TüK, TüO, SJnP, ViljV, ViljP, TarvM, TarvÄ, Hel. ² Rõi ja Phl piiripealne ümbrus, RidE, RiSV. ³ Ans. ⁴ Rõi, Käi, Jn, Muh; Kihn, Aud lõunaosa, HäO (~ *nõu*); HJnP (~ *nõu*); Amb, Koe, Pee; Kad, Rak, VJg, Sim; TormA, Lai, Äk, MMg; Põlt, PilJ, PilV, KJn (~ *anum*). ⁵ KuusJ, KuusP, VJg, Lüg, Jõh, Vaiv. ⁶ KJn, VilJT, ÄkK, KodN, KodK, TMaVe, TMaVo. ⁷ Nõ. ⁸ Puh, KambR, VõS, SanU, Karl, HarM, Rõu. ⁹ SanP, SA. ¹⁰ Põ, Rõp, Vas, SetK, SetL. ¹¹ Kih. ¹² Kod ('Geschirr', vt. Kett., Kod. Kons. 37), Kihn.

(vadj. *neuvooq* 'neuvoa'), li *nev*, liS *neu* 'Rat; Vorsatz; Überlegung' (*nevv* 'raten'). Ilmne on, et meil siis eP läänes tegu on *nõu*-sõna tähenduse õige hilise spetsialiseerumisega: 'Gerät, Werkzeug' > 'Geschirr' (veel A. Thor-Hellele ja Hupelile on viimane tähendus tundmatu). — Ka tüübil [2] on samus eP idamurdeis kui ka mujal eestis veel tähendus 'Gerät, Werkzeug' (*tõ-rõt*, *ristapü*, *majä-rõtad*, *sõjä-r.*). Tähendust 'vaisselle' ei näi ka mitmed sugukeeled tundvat: s. *riista* 'förråd af säd; spannmål; vildbråd; ägodelar, förmögenhet', karj. *riista* 'riista, otus', vadjJ *riš* pl. *rišed* 'igasugused majariistad talus'. Ainult liivis tähendab *rist* pl. *ristad* 'Gerät, Werkzeug, Instrument' kõrval ka 'Gefäss, Geschirr, Fass'. Eestis tunneb vanemaist leksikograafidest G. Ö. s. ainult eelmist (lk. 209: gerähte / *nouw* / *rihšt*, lk. 249: Instrument / *Rihšt*) ja alles A. Thor-Helle ka järgn. tähendust (*riift* 'das Instrument, Gefäss, Waffen'). Kõigest sest võib järeldada, et ka sël sõnal on tähendus 'vaisselle' eestis (parallelselt ka liivis) arenenud uuemal ajal, võimalikult aga siiski pisut varemini kui tüübil [1]. See tähendusmuutus on nähtavasti sündinud eesti idas ja läänes-edelas kummagis eraldi, teineteisest rippumata. — Tüüp [3] (J. Gutsl.: Gefässe *Ლnnumb / a*) näikse tuntud olevat ainult eestis ja on algupäralt tume. — Tüübil [4] on Srm-l ja Muhus harilikumalt kitsam tähendus: Ans. *kehà* ~ *kihà* 'väike tünn', *tari k.*, *kehà aen* 'tünni haan', karj. *kehà* ~ *kihà* 'puu-nõu, tünder', *öllè k.*, Muh *kihà* 'vaat', *eli k.* 'petrooleumi vaat'. Mujal eestis tähendab see sõna 'Körper, Rumpf', mis ongi ilmselt algupärasem (vrd. ka s. *kehà* 'stomme, timra, resningen till en byggning [*huoneen k.*, liite] l. till en brunnskista, brunnstimra [*kaivon l. lähteen k.*]; 'ram, kant, form', 'tom l. slagtda kropp', (bot.) 'hülle, blomhülle, blomskydd', 'haspel', 'ring, rundel, periferi, krets, område'). — Tüüp [5]-nda tähendus näib eestis¹ harilikumalt olevat palju spetsiaalsem: Ríd *tari astàs* 'kalja tünn', Kull *kapša astàs*, *lèvà a.* 'leiva nõu, l. lõime', Märj *a.* 'pealt kitsam olev puunõu, suurem kui toober, vähem kui tõrs, kaanega või ilma, umbsete kõrvadega, jalgadega või ilma', Kir *lebà a.*, Ris *jahò asti*, *ka'llà a.*, Hag *ka'llà asti g. astja*, JuKu *lèvà asti*, TüP *lèvà astàs*, *asta oqñ*, Amb *lèvà astja*, Mih *silgò astja*, Vänd *tari astàs*, Kái *tari asti*, Vaiv *lejva aste*, Sim *lihà asti*, *lèvà a.*, Lai *lihà asten*, *lejvà astna sês*, Iis *lejvà asti*, KJn *ka'llà astjas*, seega siis *a.* pea igalpool suurema, tünnisuuruse puunõu tähenduses. Meie vanemad sõnastikud näivad veel tundvat laiemat

¹ Sõna puudub: Aus, Karj, Muh, Tõs, Kark, Tarv, Puh, TMa, SetO.

tähendust üldisemana: G ö s. 184: Fas / (vas vasis Geschirr) *aftri* / *aft*, lk. 204: Gefäs / (Geschier) *aftri* / *aft*, lk. 210: geschir / vide gefäs / *aftri*; A. Thor-Helle: *afti* 'das Gefäß'. Üldtähendus 'Geschirr, Gefäß' näikse olevat sel sõnal algupärasem ja algsoomelinegi, vrd. s. *astia* 'käril, kööskäril; balja, kar; fartygsskräf', *puu-a.*, *kivi-a.*, *savi-a.*, karj. *asfia* ~ *aftie* 'astia', vepsL *afti* 'astja, laev'.

Nähtavasti on siis eesti erielu algul tähenduses 'vaisselle' tarvitusel olnud eP-s tüüp [5], eL-s aga vist tüüp [3], kuna muud nime-tustüübid on kindlasti õige hilise tähendusarengu tulemused.

137. 'Seau', 'Eimer'.

Tarvitusel on kolm üldtähenduslikku ämbri -nimetust: 1. eP kesk- ja loodeosades *ämbër* (~ *ämmèr* jne.) g. *ämbri* (~ g. *ämbre* jne.), Wied. Wb. järgi ka *õmber*; — 2. eP ida- ja lõunaosades *paņg* g. *paņgè* ~ *paņ'g* g. *paņgè* jne.; — 3. eP lääneosades, eriti saartel *rând* g. *rânda* ~ *rânda*s jne., Wied. Wb. järgi ka *raant* g. *raanda* (W, I) 'hölzerner Eimer'. Spetsiaalsemais tähendustes on veel tarvitusel: 4. kohati Hm-l *juņg* g. *juņņi* 'kaevu vinna (roo) otsas alaliselt rippuv puuämbër' (puud. Wied. Wb.); — 5. peami-selt vist eP-s *maņnera* g. *maņneru*¹ ~ *maņnerik* g. *-ķku*² ~ *maņneru*³ ~ *malleru*⁴ ~ *nirķķū*⁵ ~ *nirķķò*⁶ ~ *nirķ* g. *nirgò*⁷ jne. 'väike, 3—5-toobiline valgest plekist ämber'. — Vt. kaartisid lk. 210 ja 240.

Tüüp [1] (G ö s. 366: Schöpff Eymer / [situla] *faiwo Eimer*) ja selle vaste soomes (*ämpäri* 'Eimer') on teatavasti uuemad germ. laenud, nimelt rootsist (vrd. uroots. *ämbär* 'Eimer', mroots. *æmber*, vt. Thomsen, GSI 161). Eestis võiks see nimetus siiski olla ka laen alasaksast, eriti kui silmas pidada asjaolu, et sõna näikse olevat loodes, rootsE keelealade ligi uuem (seda tõendab mälestuse järgi vanem sugupõlv veel praegugi kohati saartel), sisse rännanud selle sõna pärisalalt, Hrm-lt ja Jm-lt. Algselt on see nimetus olnud vist ainult linnasõna ja on kiirgamisi laiali lagunenud vist Tallin-nast. Oma edasitungil on ta lääne sihis eemale tõrjuma hakanud tüüpi *rând*, lõuna ja ida sihis aga tüüpi *paņg*. — Tüübi *paņg* (vrd. ka s. *panki* ~ *pankki* 'Eimer', vepsL *paņg* 'pang', vadj. *panķe*

¹ TormA. ² Hrm, Tall. ³ JuM, JuS. ⁴ JuKa. ⁵ Han. ⁶ Vig. ⁷ Kull.

'ämber'¹) algupära kohta on esitatud kaks arvamist: 1) E. N. Setälä järgi (Vir. XIX 79, 121) on e. *pañg* ~ *pañ'g*, s. *panki* jne. sugulane sõnadega s. *panka*, vadj. *pañka*, ja — lisame juurde — e. *pañg* g. *pañgà* 'sang' (Mih *korbi pañg* 'korvi sang') ning vepsL *pañg* : *pañgad* 'sangad' ja on tähendanud varemalt 'sangaga varustatud (nõu)'; nimetatud tüvel oleks vasteid ka kaugemais sugukeeltes, isegi samojedis (Neuph. Mitt. XVI 165—170); *panki* < **pañkei* ja *panka* suhe oleks sama kui soome murd. *korvee* < **korvej* : *korva*. 2) H. Ojansuu järgi oleks aga eL *pañ'g*, eP *pañg* pärit lätist (kus esineb *spangis* 'Spann, Eimer', mis on omakorda laen alasaksast), ja rännanud eestist vadjasse ja sealt soome (Vir. XIX 117, Ojansuu, LSBK 30—33, vrd. ka sama autori SKTT 170—171). Viimast arvamist näikse küll toetavat *pañg*-sõna geograafiline asetus (vt. kaardil Alut esindust), kuid sellele vastu ja seega ehk Setälä arvangu toeks kõneleb vepsL kuju *pañg* 'ämber' (mis ülalesitatud seletuste avaldamise aegu oli vist tundmatu), sest ei ole ju kuidagi tõenäolik läti sõna rändamine vadj ja soome kaudu niivõrd kaugemale. — Ka tüüp *rând* [3] (Gö s. 145: Born / Eymer / *Raħn*, AS lk. 149 juurde: Eymer . . . am Brun / *Raimo* . . . *Raħn*) läheb tagasi algs. aega, vrd. sLä *rainta* ~ sL *raenta*, *raanta*² 'Milcheimer' (Ren v.: *raina* ~ *raini* ~ *rajenta* ~ *rainta* ~ *raenta* 'Milchgefäß'), karj. *aperaendo* 'sangon suuruinen apeastia', lüüdi (Sununsuu) *ragend*, -od 'pyöreä, sangaton, nenätön astia, johon maidot kaadetaan' (Ojansuu, KAÄH 94), vepsL *ragend* (g. *ragendon*) ~ *rägend* 'lüksik'³. Need sõnakujud on Ojansuu, LSBK 34—35, rinnastanud kahtlevalt leedu sõnaga *rakañas*, „Subst. m. Scherzwort, das was *rykas* 'Gefäß',“ pidades võimalikuks niihästi laenu balti poolelt lms. keeltesse kui ka vastupidi, kahtluse põhjusena aga nimetades võõrastavat le. *k* ja soomes oletatava *γ* (**raγenta*) vastavust, mis ometi, lisaksime juurde, vepsa seisukohast (kus *k* > *g*) on täiesti loomulik ja toetaks seega L. Kettunen i esitatud tugeva astme oletust algsoomes ka kinnise silbi eel. — Kui nüüd e. *rând* on kindlasti algsoome aegne

¹ Li. *pañ'* on uuem laen kas lätist (*spanis* 'ämber') või alasaksast (*span* 'puuämber'), vrd. E. N. Setälä, Vir. XVII 79. Sama alasaksa laen on esinenud kord ka eestis, vrd. J. GutsL.: Eimer *Pañj/e* ja Spann *Pani/e*.

² Savitaipales: „Maitoraanta oli ennen yksinomaa puusta, vaan nyt ovat ruvenneet sen asemesta käyttämää läkkisiä pankia“ (vt. H. Ojansuu, LSBK 30).

³ VepsL-s esineb 'ämber' tähenduses *vädr*, -ad < ведро.

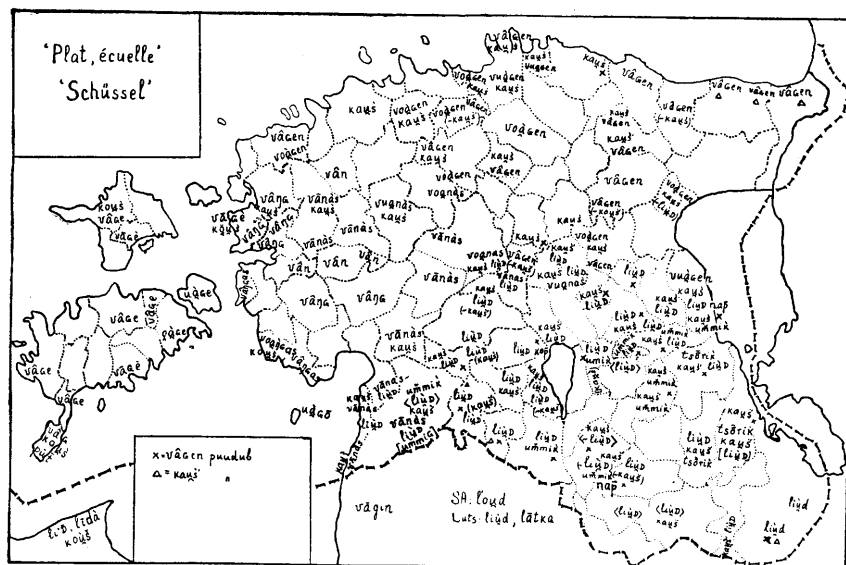
nimetus, jääb küsida, kas on selle praegune tähendus 'hölzerner Eimer' ka nõnda vana. Kuna käepidemete, kõrvade ja sangaga varustatud või ka ilma nendeta olev, nüüdse ämbri kujuline puunõu oma ehituse lihtsuse poolest paistab esialgsem kui lüpsik, peaks küll oletatama, et eesti *rând*-sõna tähendus 'hölzerner Eimer' on teiste sugukeelte omadega võrreldes primaarsem ja et **raŕenta* (või **rakenta*?) ~ **raŕanta* (**rakanta*?) tähendas algselt üldse mingit suuremat, umbes praeguse ämbri kujulist puunõu, mida tarvitati nii ämbrina kui ka lüpsikuna¹. — Hm-l esineva tüübi [4] *juŕo* g. *juŕŕi* (vrd. ka mannermaa *juŕo* g. *juŕoà* 'Brunnenschwengel', vt. art. 109, lk. 194, kaart lk. 195) olen varemalt (EK I 15) esitanud laenuna skand. keeltest, vrd. norr.-taani *junge* (dän. = Brunneneimer), im. ält. dän. auch 'Brunnenschwengel', schw. dial. *jung* und *jong* 'Brunnenschwengel'. „Das Wort ist wahrscheinlich aus **gunge* mit Einschub eines *j* (**gjunge*) entstanden“ (Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Junge). Seega oleks meil tegu hiiu murdeis sõna tähendusarenguga pars pro toto (varem vist tähendus 'vinn ühes selle külge kinnitatud ämbriga'), mis paralleelselt on ka taani keeles sündinud. Sõna on eestis muidugi uuem laen, kuid siiski vähemalt 300 a. vana, nagu seda võib vanemate sõnastikkude atestatsiooni järgi otsustada (vt. lähemalt EK I 15). — Tüüp [5] on õige hiline laen venekeelest (v. *манеѣка*) ja on linnadest, ühes uut-tüüpi plekk-ämbriga, kiirelt üle maa levinemas.

Kuna tüübid *ämbel*, *paŕo* ja *rând* paiguti üksteise aladele haaravad, on sündinud nende äärismail ka teatavaid tähenduslikka differentseerumisi. Et sõna *rând* üldse on selles osas Eestist tarvitusel, kus talurahva elujärk püsib veel vanemal ja algelisemal kulturstmel, esineb *rând* veel pea igalpool esialgsemas tähenduses 'puu-sangaga ja puu (vahel ka õhukeste plekk) vitstega puu-ämber' (Kihn, Karj jne.), kuna aga Karj-s tähendab *ämbel* 'uuema konstruktsiooniga, tugevam, raud-sanga ja raud-vitstega puu-ämber', Kih-l *kajũ ämbel* 'kaevu koogu otsa kinnitatud ämber', *ptmà ä*. 'lüpsik'; paiguti ka Lm-l *ämmèr* 'plekkämber' (mis külas veel õige haruldane). Sõna *paŕo* g. *paŕŕi* tähendab aga *rând*-sõna kõrval Ans-s 'pütt': *võl paŕo*, *kalà p*. (vähem kui *vèrend*) ja Kih-l 'kaanega puunõu, pütt, suurem kui *rând*, kõrvadega' (*püt* 'kaaneta piimapütt').

¹ Vrd. näit. karj. *reŕki*, -n 'ämber, lüpsik', aun. *rengi* 'ämpäri, sanko'.

138. 'Plat, terrine, écuelle', 'Schüssel, Schale'.

Peamiselt küll vanemate, nüüd juba pruugist kaduvate puukausside, kuid ka uuemate, praegu juba harilikkude savikausside nimetustena on eestis tarvitusel järgmised sõnad: 1. pea terves eP-s *vâgen* g. *vâna* ~ *vânäs* g. *vâna* ~ *vâno* g. *vânoa* ~ *vâoe* g. *vâna* ~ *uqõõ* g. *uqõna* jne., Wied. Wb. järgi ka *vâdnas* g. *vâdna* (S); — 2. laialdaselt eP-s ja eL-s *kauš* g. *kauši* ~ *kauš* jne.; — 3. eL-s ja eP lõunaservil *liüd* g. *liüüä* (~ g. *liüvâ*) ~ *liüd* jne.; — 4. peamiselt eL-s *ummik* g. *ummičku* ~ *umik*, Wied. Wb. järgi *ummik*

(P, S) 'Deckelgefäß', (d) 'Milchbütte'; — 5. kohati Võrm-l ja Tm-l *tsõrik*, Wied. Wb. järgi 'Bütte'; — 6. kohati eP-s ja eL-s *nap* g. *nappi*¹ (~ g. *nappä*²), Wied. Wb. järgi ka *napp* g. *napu* 'Napf, Büchse, Gelenkpfanne, Höhlung'; — 7. KuusKõnnus (varemalt vist ka Lm-l, vt. G ös., allp.!) pl. *tiskid* 'puukaussid, mida vanemal ajal tarvitati'³, Wied. Wb. järgi *tisku* g. *tisku*, dim. *tiskukene* (G) 'Schüssel'; — 8. kohati (ViljT) *koṗ* g. *koṗṗä* ~ *koṗṗäkke* 'väike kauss', Wied. Wb. järgi (SW, S, SO) 'Schale, kleines Gefäß, (d) grosser Holzlöffel'; — 9. Lutsis *laatka* 'savikauss'⁴. Vt. kaartisid lk. 210 ja ülal.

¹ KodN, SanLa. ² Vig. ³ Vt. EKirj. XVI 254. ⁴ Vt. O. Kallas, LM 22.

Tüübil [1] (Müller 227: *nedt tiñafet wagtñat*; Gös. 184: Fas / [Schüssel] *Wahgñ / a*) leidub vasteid ainult Salatsi liivis (*vāgin* 'Schüssel') ja vadjJ-s (*vāgen* g. *vāgna* 'õõnistatud puust kauss, suurem ja paksemate külgedega kui *nāp*' [v]), viimases nähtavasti laen eestist¹. Etümoloogiliselt on sõna selgusetu. — Tüüp [2] (Gös. 349: Schale / [patera] [Trinck - Geschier] *kaus* / [scutella] *kaufeten*) on teatavasti, nagu ka li. *koùš*, laen lätist (*kausis*), kuna muude lms. keelte nimetused (s., karj., aun. *kauha* 'Schöpflöffel', vepsL *kayh* 'kulp') on laenatud balti keeltest (le. *káuszás*), vrd. Thomsen, FBB 184. — Tüüpi [3] (J. Guts. l.: Napff *liumD* / *a*, Schüssel *liumD* / *a*, kelle põhjal näikse ka Gös. registreerivat seda eL sõna lk. 306: Naph / [Schüssel] *liumD* / *wahgñ*) on V. Thomsen, FBB 82₁₉, pidanud identseks vene sõnaga *блюдο*; le. *bliūdas* ei või siin küsimusse tulla, kuna see ise on laen venest. Teisalt võiks seda nimetust ka ehk pidada uuemaks laenuks lätist (vrd. lä. *bljōda* [*blohda*] 'Schüssel', mis samuti on laenatud venekeelest). Igatahes v. *блюдο*, resp. lä. *bljōda*, ja e. *liūd*, samuti ka li. *li'v* ~ *lida*² sõnade häälikuline vahekord ei ole küllalt selge. J. J. Mikkola, BWS 89, tuletab v. *блюдο*-sõnast ainult sl *luotanen*, karj. *luota*, *bluoda*, veps. *blōd*, vadj. *blūda*, kuna e. ja li. vastavad nimetused ei ole seal arutusse tulnud. — Tüüp [4] on muidugi tuletis tüvest *umB-*, *umpi-*, seega algselt siis 'umbne, ühest puutükist õõnistatud nõu'. Tüüp [5] on samatüveline kui eL *tsōr* 'Kreis, Umkreis, runde Scheibe', adj. *tsōrik* 'rund, kreisrund', nii siis esialgselt tähendades üldisemalt 'ümmargust nõud'. — Tüübil [6] (Gös. 150: butterbüchs / *woidnapp*) on vasteid ka sugukeeltes: vadjJ *nāp* g. *nāpā* 'puust voollitud kauss, vähem ja õhemate külgedega kui *vāgen*', s. *naappa* ~ *naappo* ~ *nappo* 'Schöpfkelle (kippo)'. Selle tüübi lähtekohaks on skand. keeled (vrd. mnorr. *hnappr* 'Tasse', vt. Bibl. Verz.)³. — Tüüp [7] (Gös. 369: Schüssel / [patina] *ṡifč* / *wahgñ* / *a*; lk. 370: Schüsselchen / *ṡifčofenne*), vrd. ka selle vastet soomes (*tiski* 'Tischgerät'), on laen kas vanemast rootsi või msk. keelest, vrd. van. taan. *disk*

¹ Kui liS *vāgin* peaks samuti olema eesti laen, on laenamine sündinud kas Srm-lt või Kihnust ajal, kui *vāgen* > *vāge*, **vāgeñ* > *uāgō* muutus polnud veel sündinud, või jälle õige varakult Pm-lt, kui *vāgen* (g. *vāgna*) polnud veel *vānās* g. *vāna* tüüpi üle läinud.

² Sj-Wied.: *lēda*, *lūda* 'Schüssel'.

³ Eesti sõnakuju on peetud ka laenuks alasaksast (vt. Schlüter, Sitzb. d. Gel. Estn. Ges. 1909, 26), missugust võimalust muidugi vastustab sõna esine mine ka vadjas ja soomes.

'Schüssel, Esstisch', unorr. *disk* 'Hölzerner Teller', msk. *diskr* 'Schüssel, in der das Essen aufgetragen wird' (angls. *disc* 'Schüssel, Teller'), uroots. *disk* 'Ladentisch, Schenktisch; abzuwaschendes Tischgeschirr' (vrd. Falk-Torp, NDEtWb. s.v. Disk). — Tüüp [8] (vrd. ka s. *kuppi* 'Tasse, Schüssel') on uuem germ. laen, vrd. taan. *kop* 'Tasse', roots. *kopp*, unorr. *kopp* 'Tasse, Schale', msk. *koppr* 'Tasse, Kübel', kas. *koppe* 'Becher' (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s.v. Kop). — Tüüp [9] on etümoloogiliselt tume.

Tüüp [1] tähendab aladel, kus ta kausinimetusena ainuliselt esineb (näit. Alut), niihästi suurt kui ka väikest kaussi, hoolimata selle ainest. Mujal eestis, teiste tüüpide kõrval tähendab aga *vâoen* kas 'suurt, vähemalt 3-toobilist kaussi'¹, või 'puust õõnistatud kaussi'², paiguti ka 'ainult savist või plekist kaussi'³. E. ühiskeeles on sellele teatavasti kujunenud tähendus 'suur, pikergune, lame fajansist või portselanist nõu küpsise tarvis' (*prae vâoen*). Tüüp [2] ei olegi murretes rõnda laialdaselt tarvitusel nagu seda vast võiks otsustada selle sõna harilikkuse põhjal ühis-ja kirjakeeles. Harva on tõsi küll kohti, kus see sõna täiesti puuduks⁴, kuid õige laialdastes valdkondades on see nimetus enam noorema sugupõlve sõna⁵. Tüüpide [1] ja [3] kõrval esinedes tähendab *kauš* erinevalt kas 'savist kaussi'⁶ (TMa *kivi kauš*) või 'vähemat (umb. 1-toobilist) kaussi'⁷, kohati isegi 'väikest puukaussi (nimelt pärnast)'⁸. Tähendusvarjundite poolest eriti vaheldusrikas on aga tüüp [3]: 'puust ehk savist kauss'⁹, '(suur) savist kauss'¹⁰ (Kark *šešt vabaš liūd*), '(väike) õõnistatud puust kauss'¹¹, 'uueaegne madal fajansist praevaagen'¹², 'uueaegne portselanist ehk fajansist kauss'¹³, 'muistne madal taldriku moodi nõu, puust taldrik'¹⁴ jne. Paiguti (KodN) on vanemal ajal olnud tuntud veel n. n. *kušpū liūd* 'ühest puutükist treitud pudrukauss, mille põhja keskkohast tõuseb (samast puutükist) umb. õlleklaasi suurune tass või jaoks'. Tüüp [4]-nda tähendusvarjunditest olgu nimetatud: 'puulauakestest tehtud, vitsutatud, madal, lai, ilma kõrvuta leemekauss'¹⁵, 'puukauss'¹⁶, 'umbse kaanega puunõu'¹⁷, 'puu-nõu ühest pakust tehtud, seest tühjaks raiutud'¹⁸, 'vilja-nõu, umbsest puust tehtud'¹⁹ jne. Vrd. ka Wied. Wb. seletusi (vt. lk. 243).

¹ Jü, Mar, Märj, Mih, Tor, Kihn, Pil. ² Käi, Srm, Muh, Pm, Lm j. m. ³ Mih.

⁴ VNgK, Jöh, Vaiv, Kark, Set, vist ka SA, Lu. ⁵ LügA, Pil, SJn, ViljP, Tarv, Hall, Ur, Puh, SimS, HJn, vist ka Muh ja Srm. ⁶ KodK, TMa, Nõ, San.

⁷ Mar, Vel, Mih, Tor, Hä, LaiK. ⁸ LaiK, MMg. ⁹ Vilj, Äk, Kod. ¹⁰ MMg, San, Kark. ¹¹ Pil, Põlt, SJn, TMaVe, Lu. ¹² TMaL, NõR. ¹³ TMaVo. ¹⁴ Ráp. ¹⁵ TMaVo.

¹⁶ KamR. ¹⁷ Kod (vt. ERM, Öp. E. S. kat. A 135: 3). ¹⁸ Tor. ¹⁹ SaaK.

Tüüp [5] näib teistest erinevalt tähendavat ainult 'lauakestest tehtud kaussi, ilma kaaneta ja kõrvuta, mille seest süüakse leent'. Tüüp [6] on tuntud kausi tähenduses võrdlemisi harva: 'lepapuust kauss'¹, *sõlvē naṗ* (g. *naṗpā*) 'muistne soolvee kauss'², vist ka *p̄tmā naṗ* (g. *naṗpā*) '1—2 toobine nõu'³, kuna harilikumad näikse olevat muud tähendusvarjundid: *võļi na'p*, *võļi naṗ* 'väike, 1—2 naela võid sisaldav pütt'⁴, 'pütt'⁵, 'väike kalasoolamise nõu, vähem kui pütt, suurem kui *rasi*'⁶, *sōlā naṗ* (g. *naṗpi*), *jahū n.* 'neljakandiline, kõrvaga puunõu (soola, jahu jne. jaoks)'⁷, 'väike kapp'⁸ jne. Selle sõna praegune geograafiline levinemine tõendab selle suhtelist üldsust eesti keelealal varemmail aegadel.

Kokkuvõttes on siis eesti erielu algul tähenduses 'Holzschüssel' tarvitusel olnud: nähtavasti nii eP-s kui ka eL-s tüüp *kaus* [2], eP murdeis tüüp *vāgen* [1] ja vististi vähema puukausikese tähenduses nähtavasti üldeestiliselt tüüp *naṗ* [6]. Nende vanemat kihti nimetuste hulka võiks ka kuuluda, varemalt nähtavasti laiema ulatusalaga tüüp *uñmik* [4], eL-s murdeti kes-teab isegi tüüp *tsōrik* [5]. Küsitav on muidugi, kas kõik need nimetused on ka algselt tähendanud puukaussi või mõnda teistlaadi puunõud.

139. 'Auge', 'Trog'.

Õõnistatud puupakust pikergusi nõusid, mida tarvitatakse elajate söötmiseks ning jootmiseks ja ka pesunõuna, leidub Eesti talurahval kaht tüüpi: [I] pikemad, harilikult jalgadel, pukkidel või muul alusel seisvad ja [II] lühemad, ilma aluseta, tarvitusel eriti sigade söötmisel. Esimest tüüpi nõu nimesid tarvitatakse ka õõnsast puutüvest tehtud veesõiduriistade, venede kohta. Nende riistade nimetused on järgmised: 1. eP-s⁹ *künā*¹⁰ ~ *künā*¹¹, harilikult [I] tähenduses, kohati (Äk) ka [I] ja [II] üldnimetusena: *ōstē jōoi-k.*, *seā k.*, *kariā k.*, *kaṗvū k.*, *leivā (lēvā jne.) k.* 'Brottrög', *pesū (~ virutsi ~ Lüg, Jōh pōūou) k.* 'Waschtrög', *kāļiā k.* 'Trog für Wetzstein', *sōjdu k.* jne.; — 2. eL-s¹² (ka Kod *ruhē*) *ruhik* g.

¹ KodK (vrd. ka Kettunen, Kod. Vok. 108: 'hölzerner Topf'). ² Vig. ³ SanLa. ⁴ Mih, Ris. ⁵ Rõi. ⁶ Phl. ⁷ SanL. ⁸ VõV. ⁹ Negat. teat.: HäO, Kark, TMa, Har, Rāp. ¹⁰ Saared, Lm, Hrm, Jm, Virm, Pm (eP osa), Viljm (eP osa), Tm (eP osa). ¹¹ Vig, Kihn, Lüg, Jōh, Vaiv, JuKu. ¹² Negat. teat.: TMa, Nõ.

ruhikse (~ g. *ruikse*)¹ ~ *ruhi* g. *ruhve*² (~ g. *ruhve*³ ~ g. *ruhè*⁴) ~ *ruhè* ill. *ruhtē*⁵ ~ *ruhv* g. *ruhi*⁶ ~ *rüh*⁷ ~ *ruhve*⁸ ~ *rüh* g. *rūhtē*⁹ ~ *ruih* transl. *rohest*¹⁰, nähtavasti ainult [I]-s tähenduses, Wied. Wb. järgi ka *ruht* g. *ruhi*, 'Trog, Krippe, kleiner Kahn'; — 3. eP mandri lääneosas *rañk* g. *rañci*¹¹ 'eriliselt pikk (kuni 2 sülda) puust (taludes) või kivist (mõisades) küna veiste jootmiseks', ka Wied. Wb. *rank* (P, W) 'Trog', *kaevu-r.* 'aus einem Baumstamm gehöhlter Trog am Brunnen (zur Viehtränke)'¹²; — 4. peamiselt¹³ eP-s, osalt ka eL kirdes *mołd*¹⁴ g. *mołli* (g. *mołli*) ~ *moł*¹⁵ g. *molli* (~ g. *mołli*) ~ *moli* g. *moli*¹⁶ ~ *mołdi*¹⁷ ~ *mołd*¹⁸, harilikult [II] tähenduses, paiguti (HäO, Äk, Vö) aga mõlema tüübi üldnimena: *seä m.*, *põrssa m.*, (TMa, Vö) *oboste m.*, (Räp) *mõsü m.*, (Vö) *kariä m.*, Wied. Wb. *küür-m.* 'Scheuerfass, Waschtrog', (*puhe-m.* 'Kornschwinge, Mulde zum Reinigen der Grütze'), *küna-m.* 'kleiner Trog für Ferkel', *moll-pill* 'Monochord'; — 5. pea terves¹⁹ eL-s *mõhk*²⁰ ~ *mõhk*²¹ g. *mõhè* 'jalge peal olev leivaküna': *lëvå* (*levå*) m.²², Wied. Wh. *mõhk* g. *mõhe* (d) 'Trog', *leivå-m.* 'Brottrug, Backtrug'.

Tüüp [1] (G ö s. 418: troch / *künna*. Backtrug / *leiba künna*, lk. 463: weidling / [linter ein Schifflein von einem Holtz aus geholet monoxylon] *paat* / *künna*) on muidugi identne s. sõnaga *kynä* 1) 'Federkiel, Feder', 2) 'canaliculus l. tubus pennæformis quo fluidum ex vase effunditur, nec non Sav. vas alveiforme quo cerevisia colatur', 'Rinne, Röhre', *terva-haudan kynä*, *kaivon kynä* 'tubus pici ex picaria et aquæ ex fonte excolandæ', 3. 'kurzer Stumpf' etc. Soome tähendus (2) on õige lähedane eesti omale, kujundades arenemises selle eelastme. Arvatavasti on tähendusareng liikunud järgmist teed: 'putk, seest õõnes ehk õõnestatud pikergune keha', sellest siis ühes sihis 'sule putk' ja, pars pro toto, 'sulg', teises sihis aga spetsiaalsemalt 'õõnestatud puutüvi, tarvitatud söögi-, joogi-, pesu- ja sõidu-riistana', viimase astme olles tarvitusel võimalikult ehk juba algs. aegu. — Ka tüüp [2] (J. Guts. l.: Troch

¹ Kark. ² TarvL, Hall. ³ Hel, Ran, (?) Ur. ⁴ Kan. ⁵ San. ⁶ HarT, SA. ⁷ HarM. ⁸ Rön. ⁹ Räp. ¹⁰ Set. ¹¹ Mih, PJg, Vel, Aud. ¹² Vrd. ka Ahlqvist, Suom. murteiskirja 7: „Talve-aegu on jõe-augul üks *vil-kopp* ja *rank*, kus vilkopaga vett sisse tõstetakse, ning elajaid jootetakse“. ¹³ Negat. teat.: Kark. ¹⁴ HäO, Saa, Kihn, Mar, Vig, LNg, Pölt, JöhV, Äk, TMa, Ran, Rön, Nö, SanLa, Räp, Vö, Muh. ¹⁵ Kih, Karj, Torm. ¹⁶ Phl. ¹⁷ Vaiv. ¹⁸ Lüg, KuusP. ¹⁹ Negat. teat.: Räp. ²⁰ Saa, Hall, Kark, Hel, San, TMaVo, Vö, Nö. ²¹ SetO, SA, Tarv, Ur, Karl. ²² Vö 'ümmargune või pikergune, umb. 1 jala sügavune leivanõu, kolme jalaga'.

Rumm / Rühhe Kahn **Serve ruhhe**) on algsoomeline, vrd. s. *ruuhi* g. *ruuhen* 'langer Trog', 'Kahn', vadjJ *ruhīpā* 'puusärk', ja on nähtavasti laenatud germ. keeltest, kusjuures substraadiks on oletatud germ. **brūhi*, vrd. msk. *bró*, mroots. *bru* 'steinerner Sarg' (vt. Karsten, Arkiv för nordisk filologi XXII 176; Wiklund, Le Monde Oriental V 239, 241—2; Ojansuu, Neuph. Mitt. XIII 105—6). — EP-s kitsal alal esinev tüüp [3] on vististi uuem laen (mõisade) saksakeelest, vrd. saks. *Trank* 'Flüssigkeit zum Trinken', *Tränke* 'Ort u. Gefäss zum Tränken' (Weig.). — Ilmselt uuem, alas. laen on tüüp [4], niisama ka li. *molb* (*m^uolb*) 'allas' (leid. ka Sj.-Wied-l), vrd. kas. *molde*, *molle* (saks. *Mulde*) 'langrundes, etwa einer halben, der Länge nach geteilten Walze ähnliches ausgehöhltes Gefäss, Back-, Mehl-, Fleischtrog' (Weig.; vt. Ojansuu, SKTT 163—4). Sõna on eestist rännanud ka soome murretesse (ibid.). — Tüüp [5] (J. Gutsli.: Troch / mactra, *Ṁödyt / e*) näikse olevat etümoloogiliselt tume. Väga küsitav, kas seda kõrvutada võib eP sõnaga *mõhk* g. *mõhà* (Wied. Wb. tunneb ka g. *mõhu*) 'Beule, Bauch, Ausbucht', *ejnà kuhjā m.*, *kañnū m.* jne.; Sm-l näib esinevat ka **mõhk* g. *mõhi* (vrd. autori Murdesõnad Põhja-Eestist 36).

Kokkuvõttes näikse seega eesti erielu algul olnud tarvitusel tähenduses 'Trog': eP-s [1] *künà*, eL-s [2] *rūhi* > *ruhi* ja vast ka [5] *mõhk* (algsest mingi laia, maoga puunõu tähenduses?)¹.

140. 'Puchoir, pulsoir', 'Schöpfgelte, kleines Schöpfgefäß aus Holz'.

Vedeliku tõstmiseks tarvitata vaid, lauakestest tehtud, vertikaalse kõrvaga varustatud, kuni 3¹/₂ liitrilisi puunõusid kutsutakse eestis kolme nimega: 1. peamiselt eP-s, kuid ka eL läänes² *kap̄* g. *kaṣṣpā*³ (~ g. *kappa*⁴), Wied. Wb. järgi ka *käpp* g. *kāpa* (W [= Lm]) 'Schöpfgelte'; — 2. eriti eP-s, paiguti aga ka eL idas⁵ *kibū*⁶ ~ (*kibò*⁷ ~ *kipū*⁸ ~ *kipò*⁹) g. *kibū* (~ g. *keò* ~ g. *kiū* jne.) ~ *kjēbū*

¹ Muudes lms. keeltes on tarvitusel veel: s. *allas* - karj. *allaš*; s. *kaukalo*, vadjJ *kaukolo* 'tühike seamoll'; karj. *kartta* - aun. *karttu* - vepsl *kart*, -ad (< v. корыто); li. *lod'a* - *lod'ṭ*; s. *purtilo*.

² Negat. teat.: JõhK, VaivS, VaivP, Lai, TMaVe, TMaVo, Puh, Nõ, Ran, Rõn, San, TarvÄ, Võ, SetO. ³ Rõi, Ans, Muh, Kull, Märj, Vig, Kars, Mih, Tõs, Hå, Ris, HMD, Kei, Kos, Ju, RapJ, Tü, Koe, Amb, Sim, VJg, Põlt, KJn, Kõ, Torma, Kod, ÄkP, Hall, Kark. ⁴ HaljO, VNgK [u], LügP. ⁵ Negat. teat.: Kõ, HaO, Hall, Kark, KodN. ⁶ Kars, Vig, Märj, Ris, HMD, Kei, Kos, Ju, RapJ [v], Tü, Koe, Sim; Mih, Tõs, HåT, VilJT, Lai, Torm, ÄkP, TMaVo, TMaVe, Puh. ⁷ Võ kiriku ümbr. ⁸ HaljO, VNgK, Lüg. ⁹ Jõh, VaivS, VaivP.

(*kjõbù*?) g. *kiõ*¹ ~ *kiṕ* g. *kiṕpü*² ~ *kiṕ* g. *kiṕpi*³ ~ *kiṕ'* g. *kiṕpi*⁴, dim. *kibukkene*⁵ ~ *kipene*⁶, Wied. Wb. järgi ka *kabu* g. *kabu* (~ g. *kau*) [pt] ~ *kibudas* 'kleines Schöpfgefäß, Schöpfgelte (mit senkrechtem Griff)'; — 3. peamiselt eL-s, harva⁷ ka (Kihn) eP-s *käšsik* g. *käšsiku*⁸ ~ *käšsik*⁹ ~ *käšk* g. *käšku*¹⁰ (~ g. *käškü*¹¹) ~ *käšik* g. *käšikko*¹² ~ *käšk*¹³, Wied. Wb. *käšik* g. *käšiku* (S) ~ *käšk* g. *käško* (d) 'Kännchen, Schöpfgelte (= kibu)'.
 Tüüp [1] (A. Thor-Helle: *ṭap* 'die Kippe') — *vê kap*, *saunä k.*, *lüpsi k.*, *vil-kap* ~ *vilcap* 'pika varrega veeammutamise kapp', Wied. Wb. järgi *kapp* ka 'der vierte Teil eines Kälmits od. der vierundzwanzigste eines livländischen Lofes' — esineb ka mõnes lähemas sugukeeles: s. *kappa* 'modiolus, mensura minor frumenti', 'Kappe, ein Maass, etwa Metze'; Sav., Carl. 'modiolus aquarius, mulctra lignea, haustum', 'Melkgelte, Schöpfgelte', aun. *kappu* 'vesikappa'. Sõna on hiljuti (Y. Toivonen, JSFOu. XXXIV₂ 17—8) osutatud vanemaks germ. laenuks, vrd. germ. **skapa-*, **skappa-*, mida praegu esindavad msaksi *scap* 'Schaff, Bottich, Scheffel, Boot', küs. *scaf*, *scaph*, *scapf*, küs. *schaf* 'Gefäß für Flüssigkeiten', nüüdis-lõunasaks. *schaff* 'Schöpfgefäß, Wassergefäß, Kübel, Zuber; Gefäß für Getreide usw.' — Tüüp [2] (Hupel¹: *ṭibbo* (wee *ṭibbo*) 'ein Kip, Schöpfgefäßchen', r d.) on esindatud ka soomes: *kippa* g. *kipan* ~ *kippo* g. *kipon* ~ *kippu* g. *kipun* 'vas potatorium minus ansatum, poculum', 'hölzernes Trinkgefäß', it. Sav. 'mulctrale, modiolus l. haustum', 'Milchgelte, Schöpfgelte' (li. *kiṕpil* 'äyskäri', *küptl*, liS *kipil*, *tipil* 'Schaufel' ei kuulu siia). Sõna näikse olevat vanem germ. laen, vrd. goot. *skip* 'Schiff', müs. *scif*, *scef* ka 'Gefäß' (vt. Bibl. Verz. s. v. *keppu*). E. *kibü* ~ *kiṕ* g. *kiṕpü* (~ g. *kiṕpi*), s. *kippo* vahekorra kohta vrd. e. *labü*, s. *lapo* ~ s. *lappo* jne. (vrd. lk. 18, 147). — Tüüp [3] (Hupel¹: *ṭäšit* 'Kippe, Schöpfgefäß, Trinkgeschir, d.) on tuntud ainult eestis. Vahest ei ole liiga julge oletada selle sõna algkujuks *käsi-kibü* või *käsi-kiṕ*, kus liitsõna teine komponent osalt häälikuliselt redutseerudes, osalt toetudes -ik-suffiksainet sisaldavate nõunimede arvukale kategooriale (*vitsik*, *nurmik*, *mõtsik*, *puntrik*, *tõrik*, *astik*, *püttik*, *vernik*, *kehik*, *uñmik*, *põtsik*, *tsõrik*) on lõpuks ik-aineiks moondunud (analoogilistest muu-

¹ Kihn. ² Ans, Muh, Tarv. ³ Nõ, Ran, Ot, Võ, [Räp ja VõV: 'umb. 2-naelane vöipütt kaanega']. ⁴ SanP, SanU, Rõu. ⁵ Ot jne. ⁶ Jõh. ⁷ Negat. teat.: Ans, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virn, Hä, Pä, Hall, Kark, Nõ, TMaVe, TarvÄ. ⁸ Puh, Nõ. ⁹ Kihn. ¹⁰ TMaVo, Ran, VõS, VõV, VõA, SanP, SanU, Räp kiriku ümbr. ¹¹ [Kan: 'amber' ?]. ¹² RäpV. ¹³ SetO.

tustest vt. ülal, lk. 137 ja EK II 13—14). Raskemini oleks vististi mõeldav otsekohene tuletamine sõnast *käsi* (algselt siis 'käsinõu'). Muutuse *s > ss* puhul ses sõnas vrd. *vasak > vašsak*, eP loode-murrete *lušsiikkas*, *vašsiikkas*, osalt ehk ka *masin > maššin*, *kasarm > kašsarm*, *kasak > kašsak*.

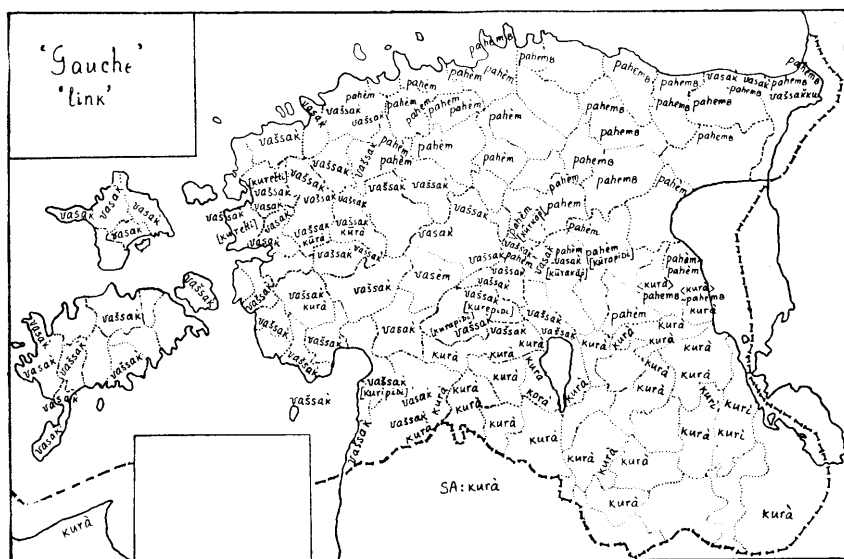
Praegustes eesti murretes on võrdlemisi haruldane, et neist kolmest nimetusest esineks teatavas paigas ainult üks: HäO, Kõ, (?)Kod *kap* 'suur või väike kapp', Hall, Kark *kap* 'suur kapp', *kaḡpak* 'väike kapp, kibu', VNgK *kipu*, Vaiv *kipò* 'suur või väike kapp', Jõh *kipò* 'suur k.', *kipene* 'väike k.', LaiJ, TMaVe, (?) ViljT *ḡibù* 'suur või väike kapp', Ot *kip* 'suur k.', *ḡibuḡkene* 'väike k.'. Palju üldisemalt aga tarvitatakse samas murdes kaht, vahel isegi kolme nimetüüpi, kusjuures kujunenud on järgmised tähenduslikud differentsid: Ans, Muh, Lm, Hrm, Ju, Virm lääneosa, Mih, Tõs, Hät, Torma, Äk *kap* 'suur (haril. 2—3^{1/2} liitr.) kapp', *ḡibù* 'väike (umb. 1/2—1 liitr.) kapp'; Tm eL osas (Puh, TMaVo, Võ) tüüp [3] 'suurem kapp', tüüp [2] 'vähem kapp', Kihnus [1] 'üldse kapp', [2] 'väike kapp', [3] 'suur k.', VõV-s, RävV-s [3] 'üldse kapp', [2] 'umb. 2 naela võid mahutav puupütt kaanega' jne.¹

¹ Vastavast nimestikust muudes lms. keeltes mainitagu siin s. *kiulu*, veps. *šaik* (< v. *maiika*).

XIV. Omadused. — Qualités.

141. 'Gauche', 'link'.

Tarvitusel on: 1. eP lääneosas *vasak* g. *vasakku* ~ *vašsak* g. *vašsakku* jne., 2. eP idaosas *pahèm* ~ *pahemb* jne., 3. pea-

miselt eL-s *kurà* g. *kurà* ~ *kuri* g. *kurà* (~ g. *kurà*). Wied. Wb. järgi esinevat Alut-s veel *ele* g. *ele* ~ g. *eleda* 'link', millel aga kinnitus praegu käepärest olevast kõnekeelee ainestikust puudub. Vt. kaartisid lk. 210 ja ülal.

Tüübis *vašsak* ~ *vasak* ~ *vasèm* (G ö.s. 281: Linck / [sinister] **Waffack**) on eestis alal hoidunud muistne, mitte üksnes algsoome, vaid nähtavasti isegi uurali aega tagasiminev nimetus 'link'-mõiste kohta, vrd. s. *vasen* 'link', karj. *važain* ~ *važen* 'vasak'; sam. *wādi-sei* jne.

'link' (P a a s o n e n, Beitr. 290). Omalajal näikse olevat *vasak* üle terve eP ulatunud, kuni Narvajõeni, nagu seda veel praegugi tunnistavad väikesed v.-eksklaavid Alut-s. Nende alade ühtluse on aga katkestanud sõna *pahēm* (kompar.), mille tähendus 'laevus, sinister' on nähtavasti arenenud ainult eestis, vrd. muis sugukeeltes: s. *paha* 'schlecht, böse, übel, schlimm', karj. *paha* 'paha, huono, ruma', aun. *paha* 'paha, ilkeä; huono, kurja; ruma', vepsL *paha* 'halb, paha', vadjJ *paha* 'halb, paha', samuti eestis *pahà* 'schlecht, übel, böse, arg etc.'. Sõna *pahēm* tähenduse muutusele ja uue tähenduse alalhoidule on muidugi kaasa mõjunud sõna *parēm* 'recht', 'dexter', mis, silmas pidades selle laia ulatust, on arvatavasti, samuti kui eL *ā*, *hā* 'dexter', eelmisest vanem nimetus. Sellevastu kindlasti muistsem, nimelt algsoomeline on eL *kurā*, vrd. li. *kurā* 'vasak', vadjJ *kura* (mujal vadjas *kuṛṛə*) *tšäsi* 'vasak käsi', *kura pōli* 'vasak pool', s. murd. *kura-käsi*, *kura-puoli*, *kurittu* 'links, die linke Hand gebrauchend', aun. *hura* 'vasen', vepsL *hur* 'vasak' (vrd. ka karj. *hurašana* 'paha, õel sõna', Kettunen, LVHA § 357). Küsitav siiski, kas on sõna samatüveline, mis *kuri* g. *kuriā*, s. *kurja*¹ (vrd. siiski Rāp *kuri* g. *kuṛā* ~ g. *kuṛā*, ja e. *kurat*: *kurja*-vahekorda [EKirj. XIII 242—5], tähenduslikult aga *pahā*: *pahēm*, eriti aga G ö s. 281: Lincke Hand / *furri* (*pahha*) *teffi*). Varemalt on sõna vist ulatunud kaugele üle eL piiride, eriti loodesihis, mida tunnistavad veel üksikud riismed siin ja seal eP-s: mitte üksnes MMg, KodN, KodK *kurā* [v] ~ *pahemb*, vaid ka Põlt *kūrā-kāp* 'vasakukäega mees', Pee *kūr-kāp* id., Mih *kurā käsi* [hv] ~ *vašsak k.*, MärjP *kūrā käsi* 'vasak käsi', *kūrā sōlm* = *ōrā sōlm* 'pordu sōlm' (teataval viisil tehtud sōlm), KullT *läks kūrā kät*, *kūrā kōga inimene* 'gaucher', *kūrā sōlm*, samuti adv. LaiJ *kārapidi* = *vaštapāva*, SJn *kurapidi* 'vastuksi, vasakpidi', Vilj, PärM *kuripidi* id., Rid., MarH, LNg *kuretti* id. Tähelepanu väärib, et ka läänlase G ö s e k e n i sõnastikus leidub see sõnatüüp esimesel kohal (vt. ülale!).

Kolmest kõnesolevast sõnast näikse praegu kõige levinemisevõimelisem olevat *pahēm*, eriti läänepoolses sihis.

Eestikeele erielu algul oleks siis tähenduses 'gauche' tarvitusel olnud kaks nimetust: pea terves eP-s tüüp [1], eL-s, kohati ka eP-s (edela-murdeis?) aga tüüp [3].

¹ Vt. ka N. A n d e r s o n, Studien 360—1, kus kummagi sõnaga on kõrvu seatud veel muud tüved, mis aga siia ei kuulu.

142. 'Petit', 'klein'.

Tarvitusel on järgmised nimetused: 1. suuremas osas eP mandrist, Hm-l ja terves eL-s¹ *väikke*² g. *väikse* (~ g. *väikkese*) ~ *väikkē* g. *väikse*³ ~ *väikkene*⁴ ~ *veikke*⁵ ~ *veikkē*⁶ ~ *veikki*⁷ ~ *veikkene*⁸ ~ *veikkene*⁹ ~ *vekkē* g. *vekse*¹⁰ ~ *vekkē*¹¹ ~ *väikko*¹² ~ *väikkäne*¹³ ~ *vähikke*¹⁴ ~ *vähane*¹⁵ ~ *vähegene*¹⁶ ~ *vähikkäne*¹⁷ ~ *väigu*¹⁸ ~ *väigu*¹⁹, Wied. Wb. järgi ka *veigukene*, *veiksekene*, *veikine*, *veikekene*; 2. eP-s (eriti saartel)²⁰ *pisikke*²¹ g. *pisikse* (~ g. *pisikkese*) ~ *pisikkene*²² ~ *piisikke*²³ ~ *pisukke*²⁴ ~ *pisukkene*²⁵ ~ *piisikke*²⁶ ~ *piske* g. *piisse*²⁷ ~ *pisukkene*²⁸ ~ *pisune*²⁹ ~ *pisine*³⁰ ~ *püsku*³¹ ~ *pisäkkäne*³² ~ *pisikkeine*³³ ~ *pisokkaine*³⁴, Wied. Wb. järgi ka *pisune* = *pisikene*, *piskune* (P) 'wenig, gering' →; — 3. Alut randadel *pien* g. *piene*³⁵; — 4. tüüpide [1] või [2] kõrval affektiivsema stiiliväärtusega, eriliselt eL-s *tillukke*³⁶ ~ *tillukke*³⁷ ~ *tillukkene*³⁸ ~ *tillikke*³⁹ ~ *tillukken*⁴⁰ ~ *tillukkene*⁴¹ ~ *tillokke*⁴², Wied. Wb. järgi ka *tilukene*, *rillukene*, *till* g. *tillu* (~ g. *tille*) ~ *tillo* (d) ~ *tilu* 'klein', *tilla* g. *tilla* (P) 'klein', *tillo* (d) 'kleines Kind, Puppe'; — 5. kohati eP-s, samuti affektiivse sõnana *klenukke*⁴³ ~ *kleinukke*⁴⁴, Wied. Wb. järgi *kleenukene* (D) 'klein, schwächlich'.

Tüüp [1] (J. Guts. l.: klein *weiden*; Gös. 258: klein kind *weide* *lapš*) on algsoomeline, vrd. s. *vähäinen* 'klein, gering', karj. *väfsukkaane* ~ *väfsüne* id., vepsL *vätškāne* id., li. *vēkki* ~ *vākke* 'pieni'⁴⁵. Sõna on muidugi samatüvelne kui e. *vähē* ~ *vähä* 'wenig', s. *vähä*, vepsL *vähä* jne. — Tüübil [2] (Müller, 240: *piisofeser pidama*; Stahl, LSp. 197: *Se Laimafenne on piisofenne*;

¹ Negat. teat.: Kih, Ans, Jäm, Püh, Karj, Muh, Kihn, PJg, Vänd, Aud; VNgK, Lüg, JõhV, JõhK, Vaiv, LaiK, ÄkP. ² MarK, MärJL, Vel, Mih [u], Tor, Päm, HäO; KuusH; Hall, Kark, TarvA, Hel, Nõ, VöS, SanP. ³ KullT, MärJP, Vig. ⁴ Ráp, HarK, Lu, SetL. ⁵ Hag, Tük, Tüp, KodK, SJnP, ViljV, ViljT, KadP. ⁶ Jü, HJn, Kos, MMgS, KJn. ⁷ RisV. ⁸ AmbL, LaiT. ⁹ Kod. ¹⁰ JuKu, AmbL. ¹¹ Torma. ¹² Vö. ¹³ SetLobotka. ¹⁴ RidE, RidA, MarH, Mih. ¹⁵ Rõi. ¹⁶ Käi. ¹⁷ KuusJ. ¹⁸ HarM. ¹⁹ SA. ²⁰ Negat. teat.: Ráp, SetL, San, Vö, TMa, Hell, Kark, Hall. ²¹ RidE, Mar, MärJL, Vig; Muh, Karj, RisV [u], HJn, JuKa, Tük; HäO; KuusH; LügP; LaiK, MMg. ²² KadP, LügA. ²³ KJn. ²⁴ Tor, Päm. ²⁵ ÄkP, VNgK. ²⁶ Kihn. ²⁷ Han, Mih, PJg, Aud, Muh. ²⁸ Püh. ²⁹ Ans, Kih. ³⁰ Rõi, Käi, KihT, Kih, Jäm. ³¹ Ans, Püh. ³² KuusJ. ³³ JõhV. ³⁴ Vaiv. ³⁵ VNgK, JõhK, Vaiv. ³⁶ LNg, Hall. ³⁷ Tor. ³⁸ ViljT, VöS. ³⁹ Tarv. ⁴⁰ Kark. ⁴¹ SanP. ⁴² KodK. ⁴³ Lm. ⁴⁴ Hrm, Tall.

⁴⁵ „Vanhettunud sana; tuntee, ei käytä, nyttemmin väittää viron sanaksi“, märk. L. Kettunen i käsikirj. sõnastikus.

G ö s. 258: klein *püßfoenne*), vrd. ka e. *pisi* 'langsam, sanft, still, sachte', *pisuť* (g. *pisku*) 'wenig, ein wenig', on samuti vasteid teistes lms. keeltes, vrd. s. *pisku* 'klein, Kindchen', *piskuinen* 'klein', karj. *pišukkahe* 'pikkuinen, piskuinen', vepsL *pišõ ~ pišāne* ('kassi' paitusnimed), li. *piški* pl. *piškist*, liS *piški* 'klein'. — Tüüp [3] on ilmne laen soomest (*pieni* 'klein'). Mujal eestis *pēnikket* tähendab 'fein'. — Tüüp [4]-nda (A. Thor-Helle: *tillõfe* 'klein') puhul vrd. s. *tillukainen* 'rund u. kurz'. — Tüüp [5] on väga hiline laen saksakeelest (*klein*).

Nõnda on siis eesti erielu algul murdeti esinenud tüüp [1], murdeti t. [2], nähtavasti mitmeis (vähemalt eP) murdeis mõlemad tüübid kõrvu, ja neile lisaks õige üldiselt veel tüüp [4], võimalik, et siis juba stiililiselt affektiivsema või rohkem lastekeelse nimetusena. — Praegustes murretes, kus tüübid [1] ja [2] rinnu esinevad, näikse ka viimane eelmisega võrreldes olevat enam affektiivsele stiilile omane.

143. 'Etroit', 'schmal, eng'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. peamiselt eP-s, kuid kohati ka eL-s *kitsàs* g. *kiťsa*¹ ~ *kiťsas*² ~ *kiťsaš*³ ~ *kidzeve*⁴ ~ *kiťõtsàs* g. *kiťõťsa*⁵; — 2. eL-s ja eP edelas *ahtakķeņe*⁶ ~ *ahtakķene*⁷ ~ *ahtakķe*⁸ ~ *ahtikķe*⁹ ~ *ahtik* g. *ahtikse*¹⁰ ~ *ahaš* g. *ahta*¹¹ ~ *ahtakķe*¹² ~ *ahtukķõ*¹³ ~ *ahtugene*¹⁴ ~ *ahtune*¹⁵ ~ *ahtukķe*¹⁶ ~ *ahtakķeni*¹⁷ ~ *āš*¹⁸, Wied. Wb. järgi ka *ahtikene* 'eng, schmal, schmächtig', *ahtlane* 'geizig', *ahtlik* 'etwas schmal'.

Tüüp *kitsàs* (Müller 59: *laŕeb hend vche Riŕa Weddichŕe Soime fiŕŕe panna*; J. G u t s l.: *enge / fiŕaš, genau fiŕaš, karg fiŕaš*; G ö s. 173: *eng / [Kleid]] fiŕaš Riŕb*) on tuntud teistes lms. keeltes tähenduses 'schmal, eng' ja 'karg, geizig' (= e. *kitsi*): s. *kitsas* 'karg', k. *kenkä* 'tång sko' jne., li. *kiťsáz* 'kitsas (vaatteesta)'. Selle algsoomeni küündiva nimetuse primaarsem tähendus on muidugi 'eng, schmal'; sõna etümoloogia kohta vrd. B u d e n z, MUSz. 24, A n d e r s o n, Wandl. 114-a. Et see tüvi varemalt on olnud ka eL-s üldisem, tõendavad Kark *kidzeve* 'eng', Vas (*sāBaš um*) *kidzevalla* (*ialah*) 'pinevil',

¹ Lm, Hm, Jm, Virm, Pm, Viljm. (Negat. teat. tüüp [1] kohta: Rāp, Hel, Kan, Ran, Kih, Ans). ² Vaiv, Lüg. ³ Pai, Tarv; Tm. ⁴ Kark. ⁵ Kihn. ⁶ VōA, Kan, Pō, Rāp, Rōu, Har, Set. ⁷ Puh. ⁸ San, Tarv. ⁹ Hel, Hall, Saa [v]. ¹⁰ Kark. ¹¹ SA. ¹² HāO, Pai, Ran, Nō, KamR; Muh. ¹³ Kihn. ¹⁴ Ans. ¹⁵ Ans, Jām. ¹⁶ Kih, Muh [hvj]. ¹⁷ Karl. ¹⁸ Aahof (Alulinna).

Rõu *kitsas* *tī*, tal um *kitsas* *käen*, Karl *kidzavēlle* (*sajbas mahus kiõvè vahele kidzavēlle*) jne. — Ka tüüp [2] näib ulatuvat praeguses tähenduses algsoomeni, vrd. s. *ahdas* g. *ahtaan* 'angustus, arctus, haud spatiosus, e. c. vestis, via, locus, foramen' (*ahdistaa* 'verengen'), karj. *ahaš* 'ahdas' (*ahista-* 'ahdistaa, pakoittaa'), aun. *ahtas* 'ahdas', veps. *ahtaz* 'kitsas', vadjJ *ahas* g. *ahtā* id. („kitsas“ duudub), li. *ādz* ~ *āts* ~ *ādz* id. Sõna on teatavasti laen balti keeltest, vrd. le. *ānksztas* 'enge' (Thomsen, FBB 158); Setälä, ÄH 301, peab siiski ka sõna omapärasust võimalikuks. Tüüp *a.* näikse ainulisena esinevat üksnes paiguti lõunapoolsemas eL-s ja ka Srm-l ning Muhus; mujal eL-s, samuti eP edelas tarvitatakse seda aga *kitsās*-sõna kõrval, harilikult küll täpselt samas tähenduses, harvem ka erinevalt: (Kihn) 'väike, kangus, kõnnis, vilets (inimesest või loomast)'; Kark-s *a.* 'schmal', 'kitsas laiuse poolest', *k.* 'kitsas pinevuse, pitsitamise mõttes (riidest, saapast)', 'eng'. Veel XVII as. keskel paistab *a.* olevat lääne-Eestis harilikum kui *k.*: tüüp [2] esineb G ö s - l ¹ sagedamini (lk. 173: eng / [pforte] *achtōfenne werrawa*, enges Gäslein / *achtōfenne huuliš*; lk. 362: Schmal [angustus] *achtōfenn*; lk. 400: Klein enges Gässlein *achtōfen nind fišas huliš*; G ö s. AS 173: Eng / *achtuđ* / *a* / *achtufenne* / *ffeft*), tüüp [1] aga vististi harvemini (lk. 173, 400). Et see tüvi tõesti on üldestiline, tõendavad eP-s laialdaselt ja isegi üldiselt esinevad tuletised *ahastama*, *ahistama* 'ängstigen, bedrängen, beklemmen, auch intr. zagen, sich ängstigen, bedrängt sein', *ahastus* 'Angst, Herzleid, Beklommenheit, Engbrüstigkeit', (*sukka põijast*) *ahendama*, (Torm) *ahās riinād* 'umbsed, kinnised rinnad' jne. — Seega oleks siis eesti erielu algul (ja varemaltki algsoomes) esinenud eP-s ja eL-s kõrvuti kaks semasioloogiliselt vististi ekvivalentset nimetüüpi ².

144. 'Joli, beau', 'hübsch, schön'.

Üldisemas tähenduses 'joli, beau', stiililiselt enam neutraalsete nimetustena ³ on eestis tarvitusel kolm sõna: 1. kõige üldisemalt

¹ Guts-l-1 näib tüüp *a.* puuduvat.

² Muudest selletähenduslikkudest sõnadest lms. keeltes nimetatagu veel s. *kaita* 'schmal' = vepsL *kaid* 'kitsas' ja vepsL *kiñged* 'ahas, kitsas' (= s. *kiinteä*).

³ Spetsiaalsemate tähendusvarjunditega, affektiivsete stiiliväärtustega nimetustest olgu mainitud *näõus* 'joli', Wied. Wb. *mukk* g. *muku* 'hübsch, schmuck' (G ö s. 243: hübsch / [schön] *taunis* / *mucf*), *jumekkas* (inimese näost), *torē, plānis, uhke* ('superbe'), Wied. Wb. *kaarikas* (d) 'hübsch, nett' jne.

eestis¹ *ilüs* g. *ilusa*² ~ *elüs* g. *elusa*³ ~ *ilòs* g. *ilosa*⁴ ~ *ilüs* g. *ilusa*⁵ ~ *ilłos* g. *ilosa*⁶ ~ *ilłöz* g. *ilosa*⁷ ~ *ilłosš* g. *ilosa*⁸ ~ *ilłos* g. *ilosa*⁹ ~ *ilüs* g. *ilusa*¹⁰, vrd. ka *ilü* ~ *ilò* ~ *ilò* 'Schönheit, Zierde, Schmuck'; — 2. talurahva kõnekeeles haruldane, eesti kirja- ja ühiskeeles aga üldine *kaunis* g. *kauni*¹¹ ~ *kaunis* g. *kauni*¹² ~ *koynis*¹³ ~ *kaunis* g. *kauni*¹⁴, vrd. ka *kaunistama* 'schmücken'; — 3. peamiselt saartel (Srm, Muh), kuid ka mujal eestis¹⁵ *kenà*¹⁶ ~ *kenà*¹⁷, Wied. Wb. järgi 'schön, hübsch, niedlich, artig, angenehm, drollig'.

Tüüp [1] (J. GutsL.: schön *illuš* / *a*; Gös. Schön / [pulcer] *jlluš* / *aft*) on teatavasti algsoomeni küündiv nimetus, vrd. s. *iloinen* 'gaudio plenus, lætus e. c. homo, gaudium, afferens e. c. res', 'freudig, erfreulich', *ilo* 'gaudium, lætitia', 'Freude' jne., karjP *ilo* id., vepsL *ilo* 'naer', vadj. *iloz* 'kaunis', li. *ilus* 'schön, zierlich'. Lms. keelte kirderühmas esinev tähendus on tuntud ka eestis: Wied. Wb. *ilu* ~ *ilo* 'Freude, Lust, Sinnenlust, Freudengeräusch, Jubel', *ilu pidama* 'sich vergnügen, belustigen', *i. nägema* 'Freude erleben', *pulma ilu tegemä* 'ein Hochzeitfest veranstalten', *silma ilu* 'Augenweide, Augenlust'. — Samuti algsoomeline on germ. laen (~ goot. *skauns* 'schön', vt. Thomsen, GSI 123) *kaunis* (Müller 58: *õr illuš, kaunis nind puhas Neugifenne*; Stahl, LSp 667: *nind nõitap kaunide Lihkajatušede kaš / eth . . .*; J. GutsL.: schmuck *kaunis*; Gös. 243: hübsch / [schön] *kaunis*), vrd. ka s. *kaunis* 'schön, hübsch', aun. *kaunoi* (rhv.) id., vadj. *kauniz* 'punane' (sekundaarne tähendusarend, nähtavasti vene *красный* 'punane' ja 'ilus' mõjul). Kuna sel sõnal tähendus 'ilus' on eesti murretes hävinemas, on teisalt see sõna väga laialdaselt omandanud adverbiaalse tähenduse 'assez, bien', 'ziemlich': *kaunis* (~ *kānis* ~ *kañnis* ~ *kanis* ~ *kaničkeste*) *ilüs*, k. *soe*, k. *ruutu* jne., samuti ka (Wied. Wb. järgi) tähendused a) 'Farbestoff': *sini-kaunis* 'Indigo', *lõngad kaunisse panema* 'das Garn in die Küpe legen', *neitsi-kaunid* (G) 'die monatliche Reinigung', *ep ole tal kaunid veel mitte* 'sie

¹ Negat. teat.: Kih, Ans, Jäm, Muh. ²Rõi, Kāi, Põi, Vel, Kei, Hag, Jü, Kos, Ju, Kuus, Amb, JMd, Koe, Kad, Sim, VJg, VNg, Lüg, Jõh, Vänd, Tor, Pā, Hā, Põlt, KJn, Tarv, Kark, Torm, TMaVe. ³Rid, LNg. ⁴Kull, Mih [u], Ris, Vaiv, Kod. ⁵Puh, VöS. ⁶Võ, Rāp, Põ. ⁷Vas. ⁸SetO, SetK, SetL. ⁹Kihn. ¹⁰TarvM, TarvĀ, Kark. ¹¹Vänd, ('ilusti tehtud'), JMd [hv], KuusH, Kod. ¹²KuusJ, KuusP. ¹³Jām [hv]. ¹⁴Vas. ¹⁵Negat. teat.: Lüg, VNgK, VaivS, Jõh. ¹⁶Rõi [u, hv], Kāi [u], Kih, Ans, Jām, Põi, Muh, Kull, Mih, PJg, Tor, Vänd ('imelik'), PāM, Kuus, Ris [u], HMd [hv], Koe, Kad, VJg, TormA, Põlt ['veider']. ¹⁷LNg, Vig, Kihn, JuKu, KJn, Kod, Kark, Tarv, Puh.

ist noch nicht mannbar', ja b) *kannid* (pt) 'Blumen'. — Tüüp [3] (registreeritud alles Hupeli¹: *fenna* [fennä d.] 'artig, behend, angenehm, glatt, hübsch, schön', r. d.) on nähtavasti hiline germ. laen, vrd. mfriisi *skêne*, müs. *scôni* 'strahlend schön', kas. *schône* 'schön, hell, klar' (< msaksi *skôni* 'strahlend schön'), viimane laenatud ka rootsisse kujul *skön* ja norra-taani keelde (~ goot. *skaunis*, germ. **skauni*-), vrd. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. Skjön, Weig., DWb. s. v. schön. Kuna see tüüp Srm-l, Muh-s, Mih-s esineb hariliku sõnana tähenduses 'schön, hübsch', 'joli' (teiste nimetuste puududes või esinedes haruldaselt), samuti ka laialt eP-s ja ühiskeskeeles, tähendades *ilüs* 'beau', 'schön' kõrval vähe erinevalt 'joli, mignon', isegi 'aimable, gentil', on eL-s, kohati ka eP-s (Vänd, Põlt) ja linnade argoos *kenà, kenà, kindà* hakanud tähendama 'imelik, veider, pentsik, naljakas', 'drôle, bouffon, grotesque, cocasse'. Nimetatud olgu lõpuks ka selle sõna tarvitus substantiivina (Wied. Wb.): *neitsikenad, neiu-k.* 'rote Primel (Primula farinosa L.), Aurikel'¹.

145. 'Nouveau, neuf', 'neu',

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s ja osalt eL läänes *ús g. uè* (~ g. *uŷjè*² ~ *uŷjõ*³ ~ *uŷvè*⁴ jne.); — 2. terves eL-s, kohati ka eP kirdes *vaštne g. vaštse*⁵ ~ *vastane g. vaštse*⁶ ~ *vaštne g. vaštse*⁷ ~ *vastane g. vaštse*⁸ ~ *vašne g. vahtse*⁹ ~ *vahtsene g. vahtse*¹⁰ ~ *vaštan g. vahtse*¹¹, Wied. Wb. järgi ka *vahtne g. vahtse, vaskne g. vahtse*.

Tüüp [1] (Gö s. 309: Neu / [novus] *uhš / uhšest*) jätkub tähenduses 'nouveau, neuf', mitte üksnes algsoomeni, vaid isegi s.-permi aega, vrd. s. *uusi* 'neu', karj. *uuzi, uuzi* 'uusi, ei tarpeeksi keitetty', veps. *uz* 'uus', vadjl *ūs g. ūŷvè* id., li. *ūž* pl. *ūd*, liS *ūz* 'neu, frisch'; mrd. *od* 'neu, jung', sūrij. *vil*, votj. *vil* 'neu, frisch' (vt. Budenz, MUSz. 864, Wichmann, Wotj. Chr. 129). Selle sõna varemast esinemist ka sügavamas eL-s tõendavad eL-s üldised nimetused: Wied. Wb. *uudze g. uutse* (d) 'Neues, Neuigkeit, Erstlinge'

¹ Muudes lms. keeltes tarvitatavaist nimetustest tähenduses 'joli, beau' nimetagu: s. *soma* 'joli, mignon, gentil' ~ karj. *soma* (Kuj.) 'kena, ilus', liS *smukk* 'schön, zierlich, hübsch' (vrd. e. *mukk* < saks., as. *schmuck*), li. *knašš* ~ *knaš* 'schön, artig, zierlig' (< lä. *knašchi* 'rasch, flink, hurtig'), jouk ~ jauk 'hübsch'.

² Han, Kir, Vig, Mih, PJg, Aud, Tõs. ³ Kihh. ⁴ Kark. ⁵ Tarv, San, TMa, VaivS, Puh. ⁶ Hall, Kark, Hel, Pai, Lu. ⁷ VöA, Põ. ⁸ Põ. ⁹ Rāp. ¹⁰ Põ, SetO, SetK, SetL. ¹¹ SA.

(= uudis), *uutsine (uutsne)* g. *uufsitse* (d) 'neu, frisch, von dies-jähriger Ernte'; küsitavam on, kas Kark, Pai *ûs* g. *uŭvè* (~ *uvè*), Kark *uŭvest* 'uuesti', Tarv *ûdine* (*leib*), *uŭvendama* (*ma uŭvenda eñdäle sedä kõrtti*)¹ on muistne eL pära või laenusid eP-st. — Tüüp [2] (J. Guts l.: neuw *waftne*) küünib tähenduses 'uus' samuti algsoome, vrd. s. *vastainen* 'endlich, neulich geschehen; nachherig, künftig, erneuert', vepsL *vaškmähe* (sekundaarse *k*-ga) 'uus, tundmatu, vastne', vadj. *vassen* 'uusi' (puud. vadjJ-s); sõna on samatüveline kui e. *vast* (eL, osalt eP) 'alles', 'erst, nur erst, eben noch, so eben',² s. *vasta* 'endlich, erst, neulich', *vasta nyt* 'nunc demum, nuper'. Alut-s esineb *v.* tähenduses 'hiljutine', 'hiljuti': *nō vaštne oli ommeŭtegi sin* 'no hiljuti oli (see) ometi siin'; vrd. ka kohan. *vašknarva* < *vaštsenarva* (roots. Nys lott). Karksis (ka mujal eL läänes?) on tüüpide *ûs* ja *v.* vahel arenenud teatav, mitte küllalt hõlpsalt defineeritav tähenduslik vahe: *v.* tarvitatakse enam igapäiste asjade puhul: *vaštse pastle*, *v. sukkä*, *v. rõva*, *vastane vaŭkker* jne., umbes prants. 'neuf' tähenduses, *ûs* aga samuti täiesti harilikult sõnana (ka kõige vanemal sugupõlvel) vastates ligikaudu prants. sõnale 'nouveau', *simmañ om uŭvep sõnā, uŭvè mõduge, ûs õberaha* jne.

146. 'Chaud', 'warm'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s *soe*³ g. *sojā*⁴ (~ g. *sojā*⁵) ~ *suē* g. *sujā*⁶ (~ g. *suojā*⁷), ja sellest tuletatud *soēndama*, *sojūt-tama*, (Vilj) *soettama* jne.; — 2. peamiselt eL-s, osalt ka eP-s: *lām̃mi*⁸ g. *lāmmä*⁹ ~ *lām̃'mi* g. *lām̃'mä*¹⁰ ~ *lāmi* g. *lāmme*¹¹ ~ *lām̃mē* g. *lāmme*¹² ~ *lām* g. *lām̃mū*¹³ (~ g. *lām̃mi*¹⁴) ~ *lām̃bi*¹⁵ ~ *lāmme*¹⁶, sellest verbid *lām̃mima* jne. 'warm werden', *lām̃mistämä* 'erwärmen'.

EP *soē*, part., ill. *sōja* jne. (Müller 213: *ſuhre Soja ſaſa-tanuth*, G ö s. 457: Warm / [calidus] *Soij* / *Sojaſt*, J. Guts l.: schwul *Soje*), ja selle vadjJ vaste *sōjē* (vadj. *sōjetan* 'lām̃mitän') praegune

¹ Tarv *ûs* g. *uŭvè* on uuem sõna ja haruld.

² Sellega häälikuliselt kokku sattunud, osalt tähenduslikultki sellele ligi nihkunud on *vahest* > *vaist* (eL), *väst* (Wied. Wb. *vast*, *vaast*) 'doch, vielleicht'.

³ Pal, TMaVe, TMaL, Hä. ⁴ Jn, Kull, Vig, Märj, Kir, Mih, Tös, Kihn.

⁵ HMd, Saa. ⁶ Kos, Käl, Torm, Vaiv, Lüg. ⁷ Sim. ⁸ Nō, Vō, Rāp, Har, Set.

⁹ Puh, Kan. ¹⁰ Rōu. ¹¹ Pai, Kark, Hall, Saa (g. *lām̃mi*). ¹² [Mih, Han, Kir, Vig, Kull, Märj, Phil]. ¹³ [Ju]. ¹⁴ [Sim]. ¹⁵ VaivU ('udune ja *soē*). ¹⁶ [Kihn, HäO].

tähendus 'chaud, warm' on kindlasti sekundaarne, arenenud vist murdeti juba hilises algs-s, vrd. ka s. *suoja*, m. s. 'Tauwetter', *suojampi ilma* 'magis tepida'; selle sõna varem tähendus on aga kahtlemata olnud 'varjualune', vrd. s. *suoja*, harilikult 'Scheuer, Regendach, Gebäude, Schutz', karj. *šuoja* id., eestiski veel (Wied. Wb.) *sooja katuse all* 'unter Dach und Fach', *sooja, otsima* 'unter Dach treten', lp. *suögje* 'tutela, refugium' jne. (vrd. Paasonen, s-Laute 70—1). — Tüüp [2] (J. GutsL.: warm *lemmi*) sellevastu on kindlasti algsome varemagi ajajärgu vist kõigi murrete 'warm'-tähenduslik nimetus, vrd. s. *lämmín* g. *lämpymän* (*lämpimän*) 'warm', *lämmiä*, *lämpyinen* jne. id., karj. *lämmín* id., (K u j.) *lämmü* id., aun. *lämmü* id., vepsL *läm* 'soe, lämmi', *lämõ* 'tuli', *lämbitta* 'kütta', li. *leñ* 'soe'. Enam-vähem muutunud tähenduses esineb sõna ka paiguti¹ eP-s: Phl *saunas a lämmē* 'saunas on leitsene', *ilm a l.* 'ilm on palav ja röske', Vig, Mih *lämmē leib* 'värskleib', Kull, Märj, Kir, Vig, Han *tubà õ lämmē* 'tuba on leitsene', *l. soē* 'lämmastav, niiske, umbne soe', *l. õhk* 'niiskelt soe, lämmastav õhk', HåO *tubà on lämmē soē*, Ju *läm* 'leitse', Sim *läm = reijē leitse*, ÅB *lämmi sisse*, VaivU *kül on tänä lämbi ilma* 'k. o. t. udune ja soe ilm'; vrd. samuti eP-s üldiselt esinevaid *lämmahtama*, *lämmastama* 'ersticken, unterdrücken, erwürgen', *lämbuma*, *lämmima* 'ersticken, mufflich werden'. Need eP rudimendid tõendavad kõik selle tüübi esialgsset üldesestilikkust tähenduses 'chaud'.

147. 'Aigu', 'scharf'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP kesk- ja idaosades, osalt ka Hm-l ja suuremas osas eL-st² *teräv* g. *terava*³ ~ *teräv* g. *terävä*⁴ ~ *terave* g. *terave*⁵ ~ *teräve* g. *teräve*⁶ ~ *teřřäv*⁷ g. *terävä*⁸ ~ *terava*⁹ ~ *terab* g. *teraba* (~ g. *terava*)¹⁰; — 2. eP läänes ja edelas¹¹

¹ Negat. teat.: Ans, LNg. ² Negat. teat.: Kih, Ans, Karj, Muh, Han, Vig, Rid, Mar; Mih, PJgL, PJGM, Tõs, Aud, Kih, HåO, SetL, SetO. ³ Phl, Käi, KullP, MärjL, MärjP, Vel [u], Ris, Hag, Rap, Kos, HJn, KuusS, KuusH, Amb, TüK, Pee, Koe; KadP, Sim, VJg, VNgK, Vänd, TorR, PärM, HåT; Pil, Põlt, SJn, ViljV, Lai, Åk, TMaVe. ⁴ JuKu, KuusJ, KuusP, Lüg, Jõh, Vaiv, Kõ, ViljP, ViljT, Tarv, TMaVo, NõR, KamR. ⁵ SaaJ. ⁶ Hall, Kark, Pai. ⁷ Hel. ⁸ Puh, VõS, VõA, KamK, SanP, SanL, Karl, Kan, Põ, Ráp kiriku ümbrus. ⁹ Rõi. ¹⁰ Nis, KullL. ¹¹ Negat. teat.: Käi, Phl, Ris, Nis, KullL, MärjL, MärjP, Rap., TüK, Vänd, Hall, Kark (sõna puudub ka mujal idapool).

vahē g. *vahe*¹ (~ g. *vahē*)²; — 3. eL kagus ja läänes ning eP edelas³ *vaib*⁴ g. *vāvā*⁵ ~ *vaib*⁶ ~ *vāib*⁷ ~ *vaibe* g. *vaibe*⁸, Wied. Wb. järgi *vaib* g. *vaiva* (d) ~ *vaibe* g. *vaibe* (PF) 'scharf' ~ *vaiu* g. *vaiva* (d bl) id. Vt. kaarti lk. 210.

Tüüp [1] (Stahl, LSp. 197: *terraw*; Gös. 388: Spitze der Nadel / [subst.] *terraw* [nõhla] oš. Spitzig / [acutus, adject.] *terraw*) on teatavasti algsoomeline, vrd. s. *terävā* 'scharf, lebhaft, flink, schnell', karj. *terävā* id., aun. *teräv*, *terävū* id., veps. *terä* id., liS *tära* id., kõik tuletised sõnast *terä*, *terä* 'Schärfe, Spitze, Schneide' (viimane ulatub vähemalt permi keelteni, vrd. votj. *tir* 'Axt, Beil', sürj. *tšér*, vt. Wichmann, Wotj. Chr. 111). Etümoloogiliselt tume on tüüp [2], mille registreerib juba Gös., lk. 350: *scharff* / *aculus aculeus* spitziger stachel / *wahhe*. *schärfen* / (das Holtz) *wahheldama*; lk. 388: Spitze des Kopfs / *wahhe* *peh*. Spitzig / (acutus adject.) *terraw* / *wahhe*. Spitzen / (zuspitzen) *wahhedarteggema*. Tüübil [3], mida tunneb juba J. Gutsi. (spitzig *waib* / *a*), näib vaste leiduvat ainult liivis: *va'imä*⁹ 'terävä', Sj.-Wied. *vaim* pl. *vaimad*, comp. *vaimim*, adv. *vaimist* 'scharf, schneidend; sehr', *vaimad silmad*, *vaima jōtas* 'sch. Rute', v. *libdi* 'sch. Lauge', v. *aina* jne. Kahtlemata on see algupäralt selgusetu sõna varemalt eL-s esinenud palju laialdase-mal alal, mille ühtluse kord kaheks on lahutanud vist põhja-Viljm-lt lõunasse uhav *teräv*-tüübi laine.

Võimalik seega, et eesti praeguses 'aigu'-täenduslikus nimes-tikus kajastub õige vana, vähemalt eesti erielu algaegne olukord.

148. 'Mouillé, trempé', 'nass'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP-s¹⁰ *mārā* g. *mārjā*¹¹ (g. *mārjā*¹² ~ g. *mārjā*¹³) ~ *mārā* g. *mārjā*¹⁴, 2. eL-s¹⁵ *liē* g. *liē* ~

¹ Rid, LNg, MarK, MarH, KulT, Vig, Vel, Kir, Han, Mih, PJgL, PJgM, Tõs, Kihn, Aud, Tor, TorR, PāM, HāT, SaaL, Saa idaosas. ² Rõi, Kih, Ans, Jām, Karj, Püh, Jn, Muh. ³ Negat. teat.: KarkM, HelJ, SanP, SanL, KamK, KamR, Puh, VōS (puudub muidugi ka tervel Hrm-l, Jm-l, VirM-l ja Viljm, Tm eP osades, Pm-l PāM-st põhja pool). ⁴ Karl [v], Ur, Kan, Põ [v], HarK, HarM. ⁵ Rāp, ⁶ SA. ⁷ SetO, SetL. ⁸ HāO [v], Hā, SaaK, SaaL, SaaV, SaaJ [v], Hall.

⁹ Sõna *va'imä* võiks pidada, selles esineva katke tõttu, tüüpide [2]-se ja [3]-nda kontaminatsiooniks.

¹⁰ Negat. teat.: Hall, SaaJ, Kark, ViljP, ViljK, ViljVa, ViljT, Tarv, Hel, TMa, KodK, Puh, Nõ, Vō ja Tm muu eL osa, Vōrm, Set. ¹¹ Hm, Srm, Muh, Lm, Pm eP osa (ka Saa [u?]), Hrm, Jm, VirM, Viljm eP osa (ka ViljV; Kõ [u]), Tm eP osa. ¹² Vig, LNg, Mar, Kihn, JuKu, JuKa, KJn, [Kod]. ¹³ KuusJ, KuusP, Lüg, Jõh. ¹⁴ VNgK, Vaiv. ¹⁵ Negat. teat.: Lm, Hrm, Jm, VirM, Pm eP osa (ilma Saardeta), Viljm eP osa, Tm eP osa (ilma Kod-ta).

land', algselt siis 'sumpfiges, nasses Land' ja ung. *šämlék, šämjek* 'Sumpf, Wiese', missuguse arvamisega ühineb teataval reservil ka Tunkelo, Vir. III 105—7.

Kõigi kolme tõenäolikt algsoomeni ulatuva sõna esinemisalad Eestis näikse aegade jooksul olevat muutunud. Et *mār̥g* varemalt ka eL-s laiemalt on esinenud, tõendab selle tarvitamine paiguti (nim. keelesaartel) veel praegugi tähenduses 'tatt, Rotz' (SA *mār̥g*). Teisalt aga eL läänes ja põhjas, kus eP murrete äärismail *mār̥g* esineb *lioē* kõrval, võib see olla muidugi uuem laen eP-st. — Tüüp *lioē* on tuntud praegu kahel täiesti eraldatud alal: Hm-Srm-l ja eL-s, mis aga ennemalt on olnud kahtlemata omavahel ühenduses. Saartel on tähendus siiski eL omast vähe erinev: Phl *liosō* 'mädasoo', *liēmār̥g* 'lābimārg', *ligese iēma*, *leh̄m iēhi ligese* ('mudasse kinni'); Kāi (*iār̥vē nōtke on*) *lioē* 'pehme, sügavalt porine', *lioē soṣpane mā*, *ligē ja mār̥g pōld*, *lioē saṣ*; Kih-l, Ans-s, Jām-s ainult ütluses *lioē-mār̥g* (riidest, kivist jne.) — Ka Gōs-l on see sõna atesteeritud (Lm-lt?): Sumpffigt / [uliginosus, palustris] *licfe* (lk. 406). Nas / (gantz nas) *mergʃ* / *licfe* (lk. 306) *weich* / (dünne) *licfe* / *weddal* (lk. 462). Teisalt aga paistab, et *lioē* (*likkē*) pole varemalt eL äärmisemas kaguosas mitte esinenud, vaid seal on *hām* ainulisena valitsenud, nagu veel nüüdki paiguti Setus ja SA-s ning Lutsis. Oletust, et ka *hām* omalajal eP-s, vähemalt kohati oleks leidunud, toetavad vaevalt küll Gōs. andmed, kellel tihtipeale näikse kajastuvat eL sõnavara, arvatavasti J. Guts-l grammatika ja sõnastiku põhjal: Nas / (Feucht) *nepʃ* / *hemme* / *nijffē*. Nas / (gantz nas) *mergʃ* / *licfe* (lk. 306). Õige tõenäolik, et tüübi *hām* on eL suuremast osast vist hävitanud tema homonüümsus sõnaga *ām* 'Schwiermutter', mis sündis *h-* > 0 järgi; praegu esinebki *hām* peamiselt veel alal, kus *h-* on püsinud ja õige kitsalt ka selle läänepoolsel rajamaal, *h-* > 0 alal (Karl, HarT), kus sõna ülalnimetatud homonüümsuse tõttu näikse ka hinge vaakuvat (tuntud veel vananenud, haruldase sõnana).

149. 'Humide', 'feucht'.

Tarvitusel on järgm. nimestik: 1. peaaegu¹ ülddeestiliselt *n̄t̄ske* g. *n̄t̄ske*² ~ *n̄t̄ste* g. *n̄t̄ste*³, sellest verbid *n̄t̄skuma*² ~ *n̄t̄stuma* ~ *n̄t̄stime*³ 'feucht werden', *n̄tsuṣtama*² 'anfeuchten, befeuchten'; —

¹ Negat. teat.: TMaVo, VōS, SetO, SetK, SetL. ² Hm, Srm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm, Pm, Viljm, Tm, Vōrm. ³ KarkM, HeIJ.

2. eP ja eL idas ning Muhus¹ *rõške* g. *rõške*² ~ *rõške* g. *rõške*³ ~ *rõške* g. *rõške*⁴ ~ *reške* g. *reške*⁵ ~ *rõššē* g. *rõššē*⁶ ~ *rõššē* g. *rõššē*⁷ ~ *rõsine* ~ *rõsine*⁸ ~ *rõšine*⁹ ~ *rešine*¹⁰ ~ *resē* g. *reseda*¹¹ ~ g. *resejä*¹², Wied. Wb. järgi ka *rõse* g. *rõseda* 'feucht, dumpfig, dunstig', *redine* ~ *resk* ~ *reske* ~ *rõdine* 'feucht, dumpfig'; — 3. Hm-l ja kohati Srm-l *nēpse* g. *nēpse*¹³, Wied. Wb. järgi *neps* g. *nepsi* (G) ~ *nāps(i)jas* ~ *nepsijas* ~ *nepsjas* (SW, A) 'feucht'; — 4. kohati eL-s *nātske*¹⁴ ~ *nātsē*¹⁵ ~ *nātsk*¹⁶, vrd. Wied. Wb. *nātsk* g. *nātsa* (~ g. *nādze*) (d) ↗ ~ *nātske* g. *nātske* ~ *nārtske* ~ *nātsik* 'nicht locker, zäh', *n. leib* 'ungares, schlecht ausgebackenes Brot', *nātsakas* 'unreif'; — 5. eL idas *nešse* g. *nešse*¹⁷ ~ *nešsē* g. *nešse*¹⁸ ~ *nešse* g. *nešse*¹⁹ ~ *nešse* g. *nešse*²⁰, Wied. Wb. järgi *nesse* g. *nesse* ↗ (d) ~ *nesle* ~ *nese* g. *neseda* (d) 'feucht', *nestütämä* ~ *nessütämä* (d) 'befeuchten, einweichen', *nestütüs* ~ *nessütüs* (d) 'Befeuchtung, Einweichung'; — 6. Muhus *tüma* g. *tüma*, vrd. Wied. Wb. *tüma* 'weich', *särk on t.* (D) 'das Hemd ist feucht (v. Schweiß)' jne.; — 7. Setus *tõrēs*²¹; — 8. Wied. Wb. järgi veel *nābre* g. *nābre* (O [= Srm]) 'feucht'; — 9. kohati eL-s *rõhk*²² ~ *rõhke*²³.

Tüüp [1] (Gö.s. 187: Feucht [ein wenig nas] *nijh(æ)*) on algsoomeline, kuigi esineb muis lms. keeltes harva: karjSuoj. *nurmi nifškoq*, *veziñ on*; *jallat kastuj*, *nifšketäh* (vt. Ojansuu, KAÄH 49), vadJ *nšjā* 'niiske, feucht'. Vrd. ka N. Anderson, Wandl. 91, 92, 129-b, 144-b. — Veel vähemini sugukeeltes tuntud on tüüp [2] (A. Thor-Helle: *rešse* 'feuchte', *reššedafš tegema* 'anfeuchten [Kleider, Korn]', *reššedufš* 'die Feuchtigkeit'. *rõššine ilm*): sTütar-saare *resedä* 'hiestynyt, kostea' (*ku saunasta tulee, niin vetää resiäks, resiä vaate tai muu kapine*) on nähtavasti laenatud eestist (Ojansuu, SKTT I 178). Etümololoogiliselt on sõna selgusetu. Selle sõna varemini laialdasemat ulatust eeldavad Muh ja HäO *rõške*, praegu tüüp [2]-se muust alast küll eraldatud. — Tüüp [3] (Hupel¹¹: *nepfiāš* 'feucht', A. [= Srm, Muh], W. [= Lm, Hm] on algsoomeline, vrd. s. *nepsiā* 'subhumidus e. c. foenum', 'etwas feucht', *nepsiā* ~ *nepseā* 'fuktig, dāfven (nehkeä)', *nepseys* 'fuktighet'.

¹ Negat. teat.: Käi, Phl, Kih, Ans, Põi, Rid, LNg, Mar, Kull, Märj, Vig, Kars, Varb; Ris, Ju, Kos, HJn, KuusH; Amb, JMd; Mih, PJg, Kihn; SJn, Vilj, Kark, Tarv; Lai, SanP, SanL, SetO, SetK, SetL. ² Muh, Ans, VM, KodK, ÄkP, TMaVe, TMaVo, Puh, Ran, KamK. ³ VNgK, LügA, Jõh. ⁴ SanR, SanU, Ur, Põ, Rāp [u], HarM, Karl. ⁵ Karl. ⁶ Nõ, VõS. ⁷ SetLobotka. ⁸ VNgK, Lüg, Jõh, Vaiv, Iis. ⁹ Pal, Torm, Kur ('leitsene'). ¹⁰ Sim. ¹¹ Halj, KadP. ¹² KuusJ, KuusP. ¹³ Phl, Käi, Mus, Jām. ¹⁴ ViljVa, TarvM. ¹⁵ ViljT. ¹⁶ HarM, Rāp, SetLobotka. ¹⁷ Põ, HarM. ¹⁸ Rāp. ¹⁹ SetK. ²⁰ SetO. ²¹ SetK, SetL. ²² Karl. ²³ SaaV.

Vrd. ka Anderson, Wandl. 184-a. — Tüüp [4] (? J. GutsL.: feucht *nōtʒiɕ*, Hupel^{II} *nātʃf* g. e. r. o. d. oder *nātʃa* d. it. *nātʃfe* 'ungahr, glintig'; 'feucht, schwer') oleks vist võrreldav s. sõnaga *nātsäkkä* 'vattensjuk, lägländ' (Lönnr., Lisäv.). — Kindlasti algsoomeline on tüüp [5] (Hupel^I *neštutama* 'befeuchten' d. [= eL], Hupel^{II} *nešfe* 'feucht' Rg. [= Rõu j. m. Võrm], *neštutama* g. *neštütama*, Rg. 'befeuchten, erweichen', *neštütus* 'Befeuchtung', Rg.), vrd. s. *nete* g. *nesteen* 'succus arborum, inde liquor, humor, mador', 'Saft, Feuchtigkeit', *nestää* ~ *nestyttää* 'befeuchten', *nestyä* 'saftig l. feucht werden', aun. *ñestü-* 'nestyä, tulla kosteaksi'. Vt. ka Anderson, Wandl. 91-b, 92. — Tüüp [6], esinedes tähenduses 'humide' vist ainult Muhus (*kasuḱkas ühnä tūmä juba* — saju tõttu) ja Hm-l (vt. ülemaal Wied. Wb. teadet!), on mujal eP-s laialdaselt tarvitusel tähenduses 'mou', 'pehme', saartel ka 'poix', 'pigi' ja nähtavasti eL-s (Wied. Wb.) *tūmä* 'Tinte'. Selle uurali aega tagasimineva nimetuse algtähendus oli 'gluten', 'liim' (vt. Paasonen, Beitr. 15–6), mis püsis veel algsoome aegu, vrd. veel praegu s. *tūmä* 'Leim'. Järgnevad astmed sõna semasioloogilises arengus 'pigi' > 'pehme' (Stahl, LSp 668: *Öli tahs tūmmax techtut*, kus peitub juba ka järgnev tähendusvarjund; Gös. 462: *weich* / [*bette*] *tūma*) > 'niiske' on arusaadavad. — Tüübil [7], mille üldisem tähendus eestis on 'cru, non mûr, vert, frais', esinevad mõlemad tähendusfaasid ka muis lms. keeltes ja võivad olla ka algsoomelised: s. *tuore* ~ *tuores* ~ *tuo(r)et* ~ *tuori* 'frisch, feucht', karj. *tuoreh* 'uusi, tuore, joka ei ole tarpeeksi paistunut (leipä)', aun. *tuores* id., vepsL *torez* 'rõske, toores', vadj. *tõreh* 'niiske', li. *tüoräs* 'saftig, frisch, roh; Milchbart'. — Tüüp [8]-nda puhul vrd. Kir, Märj, Mih *näbrastama* 'pehastama, määndama', *pü õ näbrastand*, Vig *viim näbrästäs* (~ *näbruittas*) *kardule ilted ä*, *vili ü näbrästond* 'vili on pisut mädanemä, kopatama lõonud', *rte ü näbrästond* 'riie on märjalt seistes hapraks läinud', Wied. Wb. *näbrastama* ~ *näbruma* ~ *näprastama* 'anfaulen, anfangen zu faulen'. Sellest sõnast tuleks vist eraldi hoida s. *näpristää* 'knipa, nypa, fingra, vidrõra', *näpry* 'fint arbete'. Tüüpi [9], SaaV *rõhke eijn, eļ vōļ vēl kokku paīnā*, Karl *rüä oīmā rōha* (ain. viljast) tunneb ka Wied. Wb.: *rõhk* g. *rōha* (d) ~ *rōha* g. *rōha* (d) ~ *rõhke* g. *rõhke* (d) ~ *rõõhk* g. *rõõha* (d) 'saftig, weich, halbreif oder noch nicht trocken gedörnt (von Getreide)', *rõhke piim* 'halb-saure Milch', *rõhkus* (d) 'Feuchtigkeit, Saft'; see sõna väljendab, samuti kui tüüp [7]-gi, 'humide', 'feucht' ja 'cru, succulent', 'roh, saftig' kategooriate vahepealset, ülemineku-mõistet.

Paigus, kus kaks või mitu tüüpi kõrvu esinevad, võib neil märgata teatavaid funktsionaalseid differentseerumisi. Nõnda tarvitatakse tüüpi [2] Muhus peamiselt hoone osade ja vilja kohta (*kaḡrād rōšked, rōške nurk*), HäO-l hoonetest ('külmalt ja umbsest niiske', kütmata ruumidest), KuusJ-s *resē* 'veetilkes, kuid mitte märg' (*teoi kaḡk tuā resejāks; tubā oli niḡda resē, et tegi vilja ntškeks; saḡ tūōd tehā niḡda et otsapāline aḡva resē*), VNgK *resene* 'niiske ja leitsene' (*r. tubā ja rehi*), VNgK-s *rōške* 'nõretavalt niiske' (*r. mā; reḡ on peris r., tilkkes; kaḡḡad jūḡvad külmāst ja rōsisest*, kuid: *ntške ḡhk, n. rīe*), Jõh-s *rōške mā* 'niiske maa', *akken on rōsine* 'a. o. higine', *r. tupā* 'leitsene t.', Lüg *rōške mā, rōsine ḡhk* (kuid *ntške vill, pesō*), Vaiv-s *tupā (mā) on rōsine* (kuid *rīes on ntške*), lisT-s *resine* 'külma ja sooja kokkupuutumisest niiske' (*aḡḡad on resised, kervēs lāks resisest, sooja tuppa toomisel; kuid ejnād on ntšked, n. kōht* 'niiske koht', *pesū on n.*), Sim-s rohkem hoonetest (*seḡn lūḡb resisest*), Ran-s *rōške* rohkem eluruumi kohta (*ntške* aga riide, pesu kohta), HelJ-s ilma kohta (*rōške ilm*, kuid *rōškuma = ntstime*) jne. Kohati ei näi aga tüüpidel [1] ja [2] vahet olevat (ÄKP, TMAVe, Puh, Nõ, Kam, Rāp, Ur, Karl, Har). — Hm-l tähendab *neḡse* tüüp [1] kõrval 'pisut niiske', Jām-s tarvitatakse seda nähtavasti ainult riide kohta (*neḡse rīe*). — Vilj-s esineb tüüp [4] kohati täpselt tähenduses 'niiske' (ViljV *rōvaš on nātske*, ViljT *rōvās on nātsē*, TarvM *nātske = ntške*, HarM *nātsk = (?) ntške*), mujal aga 'toorakas, halvasti küpsenud (leivast)'. — Tüüp *nešse ~ nešše* näib olevat semasioloogiliselt ekvivalentne olevat tüübiga [1]: Põ *rōvaš um nešselē trtoit, rōḡva uḡmava nešse*, SetK *rōḡva' nešše*, *vōḡ iḡ kirštu panda* (~ *rōḡvaš om tōreš*), vrd. ka SetO *nešsūtās nišsū* 'niisutab nisu', *ku veḡtkesti nešsūt māḡ* 'kui vähegi niisutas maad'. Samuti tüübile [1] tähenduslikult võrdub Set *tōreš*: SetK *mā om tōreš*, SetL *rōḡvaš om t., t. muht* 'niiske ḡhk'.

Kõnesoleva nimestiku olukord võis siis eesti erielu algu aegu olla umbes praegune: üldseestiliselt *ntške* ja nähtavasti ka *rōške*, millede semasioloogiline väärtus polnud vist ometi täiesti identne; teatavais (praegu saarte) eP murretes *neḡse*, eL-s tüüp *nešše* ja kohati t. *tōreš*, kusjuures viimastel, tüüp [1]-ga võrreldes, muidugi erinevusi võis olla tähendusvarjundites. Muud tüübid on kas uuema tähendusarengu tulemused või vähemalt nimetused, mille ajalugu on tundmatu¹.

¹ Muudest 'humide', 'feucht'-tähenduslikest nimetustest lms. keeltes mainitagu s. *kostea*, li. *kaḡži ~ kažžē*.

150. 'Rouge', 'rot'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. eP-s ja eL läänes *punane*¹ (*punà* 'Röte'); — 2. eL kesk- ja idaosas *verev* g. *verevä*² ~ *veřrev* g. *verevä*³ ~ *veřrev* g. (?) *verevä*⁴ ~ *veřrè* g. *verevè*⁵.

Tüüp [1] (G ö s. 341: roth / [ruber] *puñane*) on praeguses tähenduses juba algsoomeline, vrd. s. *punainen* 'rot', *puna* 'Röte, Blut', vadjJ *puna* 'puna; ilus ja tubli', *pungekz* 'puna, punetus; punane',⁶ vepsL *puñk*, *puñkane*, *puñkane* 'vasika, ka väikese lapse meelitus-nimi' (vrd. e. *punik* 'rotes Rind'), li. *punni* 'rot'; sõna *punà* esialgne (s.-volga-aegne) tähendus on aga nähtavasti olnud 'karv, vill', vrd. mrd. *pona* 'Haar, Wolle', millest saadi esiti 'Farbe' (vrd. eesti *karv* 'Haar' ja 'Farbe'), siis aga 'Röte', sest *punane* värv on ju värv par excellence, kõige silmapaistvam ja — raudja ja ruske värvina koduning metselajatel — kõige harilikum. — Tüüp [2] (J. G u t s l.: roht *werriw* / a) on tuletis sõnast *veri* 'Blut', algselt seega 'verekarvaline', ja esineb seesugusena ainult eL-s ning on vististi eesti erieluaegne kujundus, mis vanema tüübi *p.* on eL idaosast (Tm, Võrm, Set) välja tõrjunud. Kõige hilisemal ajal on aga *p.* uuesti tungimas viimasele alale, eriliselt küll tähenduses 'enamlane, bolševik'.

151. 'Gris', 'grau'.

Selletähenduslikka üldnimetusi on tarvitusel kask: 1. eP-s, ka eL läänes ja põhjas *al*⁷ g. *alli* (~ g. *alli*) ~ *al* g. *alli*⁸ ~ *alli*⁹ ~ eK *hall* g. *halli*; — 2. eL-s *aħk* g. *aħà*¹⁰ ~ *haħk*¹¹ (~ *hàħk*¹²) g. *hahà*, sellest tuletised *aħkias*¹³ ~ *haħkias*¹⁴ ~ *aħias*¹⁵ 'hallikas, hallivõitu, graulich', *aheħtama*¹⁶ 'valendama (näit. koiduaegsest taevast), segaselt paistma (kui silmad halvad)', Wied. Wb. *hahetama* (d) 'grauen, grau sein'; Set *mõlskuŗg om hàħk*, Rāp *haha' villa'*, Tarv *aħkias koŗ* (*leħm*). Peale nende esineb veel spetsiaalsema iseloomuga nimetusi: 3. Wied. Wb. *ar̃m* g. *ar̃mi* (SW) 'grau, hellgrau'¹⁷, SetO *hàŗm* (? = *hàŗias*) *rõŗvas*, h. *ellāŗ*; — 4. Wied. Wb. *aabjas* g. *aabja* (d) 'grau', SetO *hàŗias* 'kreemikas hall, võik'

¹ Saared, Lm, Pm, Hrm, Jm, Virm, Viljm (erandiks Hel), Tm eP osa (ka TMVe, TMaL, TMaVo). ² TMaVo, Nõ, Ran, KamR. ³ Põ, Set, Võ, Rõn, San. ⁴ SA. ⁵ Hel.

⁶ Vadjas on tähenduses 'rot' tarvitusel ka *kauniz*, vist osalt vene *красный* 'punane; kaunis', *красивый* 'kaunis' mõjul.

⁷ Srm, Muh, Lm, Pm, Hrm, Jm, Virm, Viljm, Tm eP osa (ka Puh, Nõ, KamR), SA. ⁸ Hm. ⁹ Vaiv. ¹⁰ Ran, Rõn, San, Võ, Ur, SA. ¹¹ Rāp, Rõu. ¹² Set, Lu. ¹³ TarvÄ [v], Hel. ¹⁴ Rõu. ¹⁵ HarM. ¹⁶ Hel. ¹⁷ Negat. teated: Kull, Märj, Vig, Muh, Vänd, Kark.

(? = *här̥m*), *hâvjas lehm*, *h. elläi*, *h. rõjvaš*, Kihn *uâbiast kaŗva* (riidest, riistast jne.); — 5. vististi ülddeestiliselt, peaausjalikult hobuse värvi kohta *ir* g. *irû* (~ g. *ir̥i* ~ g. *ir̥è*) ~ *hîr* g. *hîrû*¹, *h. hoþpên*, *h. kâr̥v*², *hîru' habena'* 'hallid habemed'³, *ir* (g. *irû*) *ovû*⁴.

Tüüp [1]-sel (G ö s. 219: *hall*) on järgmised vasted lms. keeltes: s. *halli* 'dunkelbrauner Oxse l. Hund', *halli-parta* 'vir barbæ fusæ, ænobarbus', *hallas* 'dunkelbraune Kuh', vadj. *halli* 'grau', vadj *halli opein*, liS *all* 'Seehund' (vrd. eKihn *al* 'hülge', Wied. Wb. *hall* 'eine Art Seehunde'). Sõna on teatavasti laen balti keelkonnast, vrd. lä. *salns* 'schimmelfarbig' (*salnas gûwis* 'schimmelfarbige Kühe'), *salnis*, *salnikis*, le. *szalnis* 'Eisschimmel' (vt. Thomsen, FBB 221). Samuti algsoomeline, isegi praeguses tähenduses, on tüüp [2] (J. G u t s l.: graw *hachf* / e), vrd. vepsL *hahk* 'hall', vepsL ~ *hah* 'harmaja', vepsL *hahkõ* 'hall lammas', vadj. *hähka* 'hall', li. *õgi* ~ *äge* 'harmaa'. Ka eL tüüp [3] selgub algsoomeliseks, vrd. *harmaa* 'grau', *harmaantua* 'ergrauen', *harmi* 'grått djur', *harmio* 'grå hund l. annat grått djur', *harmo* 'grå häst' (vrd. e. koeranime *aĩmĩ*), karj. *harmoa* 'harmaa', aun. *harmoa*, *harmai* id., ja on laenatud balti keeltest, vrd. le. *szirmas* 'grau, blaugrau, grauschimmel, von behaarten Tieren, bes. Rindern, Pferden', lä. *sirms* 'grau, silbergrau' (vt. Thomsen, FBB 223). Tüüp [4] on muidugi tuletis sõnast *âb* (< *hâpa*) g. *âvâ* 'Espe', seega algselt 'haavapuu koore karva (hall)', kujundatud vist eesti erielu aegu, võimalikult ehk ka eri murdeis iseseisvalt. Ka viimane tüüp [5] on ilmselt algs. aegne nimetus elajate (hobuste) hiirjashalli värvi kohta, vrd. s. *hiiro*, *hiirakko*, *hiirakka* 'mausfarbenes Pferd' (e. *ir*, s. *hiiri* 'Maus').

Õige tõenäolik, et tüüp *hal* oli varemalt ülddeestiline, vrd. SA *al*⁵. Kui tüüp *hahk* omalajal ka eP-s on esinenud, tundub kõige loomulikum, et see teiste, vast ülddeestiliste tüüpide kõrval oli kõige üldisema tähendusega, kuna muid nimetusi tarvitati, nagu osalt praegugi, enam spetsiaalsemail juhtumustel, tüüpisid [1], [3] ja [5] nähtavasti ainult elajate karva kohta, kusjuures kõigi nimede tähendustes võis olla ka värvivarjundilisi erinevusi⁶, nagu seda jaolt nüüdki — [3], [4], [5] — võib märgata.

¹ Set, Lu, Rõu. ² SetO. ³ Rõu. ⁴ Jäm.

⁵ Võ-s ja Rõp-s (tüüp [2]-se kõrval) uuema ja „peenema“ sõnana tuntud *hal*, *al* on muidugi ühis- ja kirjakeele toetusel põhjapoolt sisse uhutud, Pm ja Viljm eP osades oleks aga *al* (kohati tüüp [2]-se kõrval) vanem pära.

⁶ Vrd. osalt Hel *ahkjas al*.

XV. Tegevused ja olengud. — Actions et états.

152. 'Pleurer', 'weinen'.

Tarvitusel on peaasjalikult kaks nimetust: 1. eP-s *nutma*¹ ~ *nuttama*² ~ *nuttama*³, 2. eL-s *ikma*⁴ ~ *ikme*⁵ ~ *ik'me*⁶ ~ *ikma*⁷, eP idas *itkema*⁸ ~ *itkemajje*⁹ ~ *itkemä*¹⁰ ~ *itkuma*¹¹ ~ *itkma*¹² jne.

Nende neutraalse stiilivarjundiga sõnade kõrval esineb ka affektiivsema valdõoriga, osalt uuemaid kujundusi: VaivS *kriiñnuma*¹³, Vas *añrama* (algsest vist familiaar-sõna, = eP *añrama*), eK *nuuksuma*, eP *tõñ'nima*, *tõinama* 'valjusti, kestvalt nutma (põlgl.)', *tihkuma*, *virisema*, *lõõgama*, *pirisema*, *viñguma*, *siñguma*, Wied. Wb. *kirama*, *pinima*, siis veel fraseoloogilised konstruksioonid, nagu *pisaraid valama*, *vene vileet lõõma*, *silmi vesistama*, *silmad kusevad* jne., milledest mitmed endi ilmekuse tõttu igapäises kõnestiilis isegi harilikumaks on saanud kui *nutma* või *ikma* ~ *itkema* (vrd. ka saksa murd. *heulen*, *brüllen*, *greinen*, li. *räykkä* 'kuuldavalt nutta' jne.). Kõnealune tegevus ongi loomu poolest põhjust andev uutele kujukaile ja pitoreskidele moodustustele, mis suuremalt jaolt sünnib küll keeles juba oleva, mingit häälitsemist tähendava verbi signifikatsiooni muutumise kaudu, kas metafoorselt, eufemistlikult või m. viisil. Nõnda näib olevat küll juhtunud eP-s üldise sõnaga *nutma* (Stahl, LSp. 574: *nemmat feiwat siñn finna / ninč nuttawat . .*), mille alg tähendus on vast olnud, samuti nagu praegu vepsL sõnal *nutta*, 'haukuma' (vrd. ka s. *nutata*, *nuttaan* = *nurista* 'murmeln') ja mis eP suuremast osast välja on tõrjunud vanema tüübi [2], peale Alut, Virm ranna ja Kod, kus viimases *itkma*, nagu *-tk-* tunnistab,

¹ Hm, Srm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm lääneosa, Pm eP osa (ka osalt Saa), Viljm eP osa (ka Kõ, ViljV), Tm eP osa. ² KuusJ, KuusP, HaljO. ³ Iis. ⁴ SaaLa [v], SaaJ, ViljP, ViljT, Pai, Tarv, Puh, TMaVo, TMaVe, KodK, Nõ, Võ, San, Karl, Rõu, Põ, Rõp, Vas. ⁵ Kark, Hel. ⁶ Hall. ⁷ SetK. ⁸ VJgK, Jõh, Iis [v]. ⁹ LügA. ¹⁰ Vaiv. ¹¹ Vaiv. ¹² Kod, KodN.

¹³ Vrd. saksa murd. *kreischen* 'weinen'. VaivS-s on *kriiñnuma* vanema rahva kõnes harilikum, üldisem ja kuuldavasti isegi vanem kui *itkuma*, *itkemä*.

ei või kuidagi olla laen eL-st, vaid on varemalt kindlasti kujundanud Torm kaudu ühise esinduse Alut-ga. Tüüp [2] (J. Guts. l. weinen *itfma* / *e*) on teatavasti algsoome tagasiminev sõna, vrd. li. *iika* : *itkum* 'hääletult nutma', s. *itkeä*, karj. *itkie* : *itkõmah*, aun. *itke-*, vadj. *itkemä*, kõik tähenduses 'weinen'; seda tüüpi on B u d e n z MUSz. 798 rinnastanud ung. sõnaga *esedez* 'obtestari, obnixe rogare, supplicare', millele P a a s o n e n, Beitr. 285, siiski kahtlevalt suhtub.

153. 'Mourir', 'sterben'.

Ses tähenduses on neutraalse stiiliväärtusega sõnu kaks: 1. eP-s ja eL läänes *surema*¹ ~ *surõma*² ~ *sureme*³ (subst. *surm* g. *surmä* 'mort', 'Tod'); — 2. eL-s *kõlme*⁴ ~ *kõlma*⁵ ~ *kõlma*⁶.

Neist esimesel (M ü l l e r 237: *surm* . . . *surreb*; G ö s. 395: *Sterben* / *Surren* / *furrin* / *furrema*) on vasteid ka muis lms. keeltes, vrd. s. *surra* ~ *surea* 'trauern, traurig sein', *surma* 'gewaltsamer Tod, Mord, Verbrechen' jne., karj. *surma* 'surma, kuolema', aun. *surmu* 'surma, kuolema', vepsL *surduda* 'väsida', vadj. (S e t.) *surra* 'sterben; taub werden', ja tähendas nähtavasti ka algsoomes m. s. 'mourir'; nimetatud tüvi *sur-* kuulub teatavasti s.-ugri keelepäranduse hulka, (vt. W i c h m a n n, FUF III s 107; S e t ä l ä FUF IV 1 91–4; P a a s o n e n, s-Laute 135). — Veel varemast (uurali) ajast pärit on eL tüüp [2] (J. Guts. l.: *sterben* *fõlma* / *e*), mille tähendus on olnud nii algsoomes (vrd. s. *kuolla* 'sterben', *kuolo*, *kuollo* 'Tod, das Sterben', *kuolema* id., vepsL *kouđa* 'surra', vadjJ *kõlma* 'surema', li. *kõlõl* 'kuolla') kui ka varemalt 'mourir' (vrd. S e t ä l ä, Stufenw. 33; P a a s o n e n, Beitr. 40). Kui mõlemad tüübid ennesti eP-s ja eL-s, samuti ka algsoomes peaksid olema samas murdes kõrvuti esinenud, võis nende tähenduslik vahekord, silmas pidades tüüp [1]-se tähendusvarjundeid lms. keeltes ja selle tüve muude derivaatide (s. *surjeta*, *surkeentua*, *surkea*, veps. *surduda*) tähendust, olla järgmine: *k.* '(kiirelt, järsku) surema', s. 'pikka, kiratsedes, kustudes surema'. Pm ja Viljm eL osas näikse *k.* olevat vanem, s. aga uuem, eP-st sissetunginud sõna (HelJ-s *k.* vananenud, juba haruldane, s. uuem, praegu harilik). Karksis ja Tarv-s on vanema sõna ja uudis-sõna tähendustes sündinud differentseerumine: *k.* tarvitatakse elaja (pilkavalt ka inimese), s. ainult inimese kohta. — Et *k.* varemalt ka

¹ Saared (peale Kihni), Lm, Pm (eP osa, ka Saa), Viljm (ka Vilj, Hel, Tarv), Hrm, Jm, Virm, Tm eP osa (ka TMAVe). ² Kihni. ³ Kark, Hall. ⁴ Hall, Kark. ⁵ Pai, Tarv, Hel, TMAVe, Nõ, Võ, Rõp. ⁶ Puh, Põ, Rõn.

eP-s on esinenud, tõendab vähemalt eP lääneosas (Wied. Wb. järgi Srm-l) harilikuna esinev *kõljas* 'surnukeha, surnu (eriti kui ta kummitab)'.

154. 'Craindre', 'fürchten'.

Tarvitusel on peamiselt kaks nimetust: 1. eP-s *kartma*¹ ~ *karttama*²; — 2. eL-s (kohati ka eP kagus) *pelgäma*³ ~ *pelgäme*⁴ ~ *pelgama*⁵ ~ *pelgämä*⁶ ~ *pelgämmä*⁷ ~ *pelgämmä*⁸ ~ *pelgama*⁹, paiguti eP kirdes *peloma*¹⁰. Vähe erinevas tähenduses, 'kartlik olema, pisut kartma, aukartust tundma, ettevaatlik ja tagasihoidlik olema kellegi (kõlbliselt ehk jõuliselt) üleoleva vastu', 'scheuen, Achtung haben', tarvitatakse Srm-l (Ans) ja Muhus *kogema*.

EP *kartma* (Müller 54: *Minckprast pidda mina hend kartma nind heitotama?* Stahl, LSp. 575: *sihskit ep kartan minna ühteti Willisuffe*; Gös. 198: *fürchten / kartma*) esialgsem, vast algsomeaegne tähendus näikse praegusest pisut erinevat, vrd. s. *karttaa* 'vermeiden, scheuen, sich hüten; reizen', *haava karttaa kylmää*, vadjJ *karttēma* 'sich hüten, s. in Acht nehmen', *miä sinua kartēn, no en pelššä*, li. *karītā* 'pelätä' (Sj.-Wied. *kart* 'fürchten, zagen; scheuen, vermeiden'). Hirmumist tähendavil sõnul näib praegune tähendus sagedasti olevat kujunenud tähenduse kõvenemise teel, vrd. *kohkuma*, *eittuma* ~ *heitüüma*, *karkkuma* (vt. art. 155), vast ka *kogema*. Tõenäolikult algseltki juba praeguses tähenduses esinenud on aga tüüp [2], vrd. s. *peljätä* 'fürchten', *pelko* 'Furcht, Schreck', vadjJ *pelkoma* 'kartma, aukartust tundma', *jumala p.*, *vanepid p.*, muu vadj. *pelššämä* 'kartma', liS *pälg* prees. *pälgab* 'fürchten, scheuen, erschrecken'; lp. *palli-* 'fürchten', mrd. *pelems* id. (samast tähenduses ka sürj., ung., ostj., vog. ja sam. vasted, vrd. Paasonen, Beitr. 41). Et sõna varemalt eP-s laialdasemalt on esinenud, tunnistavad muud tuletised sest tüvest, õige üldised eP-s: *peleltis* ~ *peleltes* jne. '(põllu-) hirmutis', *peleltama* 'kohutama, hirmutama', *pelg* 'Zuflucht, Versteck', *läks pelgu*, *pelgulin* (linnaosa Tallinnas), Wied. Wb. *pelguma* 'fliehen, flüchten etc.'; ka Gös. 354: *scheuchen / (die Vögel) pellitama*, *scheusal / pellitiš*. — Saartel esinev *kogema* on arvata-vasti uuem semasioloogiline arend, vrd. (?) s. *kokea* 'befühlen, versuchen; sich bemühen; sterben; eilen; untersuchen, prüfen'.

¹ Saared, Lm, Hrm, Jm, Virm lääneosa, Pm eP osa (ka SaaJ), Viljm eP osa, Tm eP osa (ka Kod). ² VNg, Jõh, Vaiv. ³ ViljT, Puh, TMAVo, San. ⁴ Kark, Hel. ⁵ Äk, TMAI, SaaV, TMAr. ⁶ Kod, Põ. ⁷ Ráp. ⁸ SetL. ⁹ SA. ¹⁰ LügA.

Nähtavasti on seega varemalt üldkeeliliselt esinenud *pelgäma*, *pelgama* 'fürchten', kuid selle kõrval, vast ainult eP-s, ka *karäma* vähe erinevas, nõrgemas tähenduses ('sich hüten'?).

155. 'S'effrayer', 'erschrecken'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP mandri keskosas¹ a) *ehmaätama*² ~ *ehmäätämä*³ ~ *ehmäätama*⁴ ~ *ehmäätama*⁵, eL kagus b) *jahmaätama*⁶ ~ *jahmaätamma*⁷ ~ *jahmaättemme*⁸ ~ *jähmäätämä*⁹ ~ *jähmäätännä*¹⁰, kohati eL-s ka c) *jämehtüma*¹¹, Wied. Wb. järgi ka *jämähtämä*, *jämähtüma*, *ehmäätüma* 'erschrecken (trans. und intr.)', *jammata*, *ähmama*, *ähmatama* 'schaudern'; — 2. eP-s, peamiselt lääneosas¹² *kohkuma*¹³ ~ *kohkoma*¹⁴, Wied. Wb. järgi ka *kohatsema* 'zusammen fahren (vor Schreck), erschrecken, ängstlich sein, sich fürchten'; — 3. peamiselt eP lõunas ja edelas *irmuma*¹⁵, eK *hirmuma* (Wied. Wb.: 'sich fürchten, erschrecken, sich entsetzen, scheuen'); — 4. peamiselt¹⁶ eL-s *eittuma*¹⁷ ~ *eittume*¹⁸ ~ *eittüme*¹⁹ ~ *eittime*²⁰ ~ *eittimä*²¹ ~ *eittüma*²² ~ *ittüme*²³ ~ *heittuma*²⁴ ~ *heittüma*²⁵ ~ *heit-töma*²⁶ ~ *hittüma*²⁷ ~ *heittüma*²⁸, Wied. Wb. järgi ka *heittima*, *hiittuma* 'erschrecken, auffahren, furchtsam, scheu, niedergeschlagen sein, verzagen'; — 5. eP kirdes *pelguma*²⁹ ~ *peloma*³⁰ ~ *pelästuma*³¹ ~ *pölästümmä*³² ~ *pelästüma*³³ ~ *pölästämmä*³⁴ ~ *pölästuma*³⁵, Wied. Wb. järgi *pelastama*, *pelestama* 'erschrecken, fürchten, in Furcht geraten'; — 6. kohati idas *karkkuma*³⁶ ~ *kaṛgama*³⁷.

¹ Negat. teat.: Käi, Phl, Muh, Kih, Ans, Jäm, Kihn, Tös, Aud, Mih, Pä, Hä; Vaiv; Saa, Hall, Kark, Vilj, Tarv, Hel, Puh, Vö. ² Pöi [u], RidE, Mar, KulIP, Märj, PJg [u], Ris, HMD, Hag, Rap, Jü, Kos, HJn, KuusS, KuusH; Amb, JMD, Koe, Kad, Halj, VJg, Iis; Tor, Vänd, TüK; Pil, Pölt, SJnP, SJnO, Kõ, Lai, Äk, MMg, TMAVe, TMAŁ. ³ Vig, KJn. ⁴ Varb. ⁵ HaljO. ⁶ SanU, Rõu. ⁷ Ráp. ⁸ Karl. ⁹ Vas. ¹⁰ Põ [hvj]. ¹¹ Vas. ¹² Negat. teat.: HJn, HJnP, KuusJ, KuusP, VNgK, Lüg, Jõh, Vaiv; TMAVe; Hä, Saa, Hall, Kark, Hel, Puh, Vö, Võrm, Set. ¹³ Rõi, Käi, Phl, Kih, Ans, Jäm, Muh, Rid, Mar, Kull, Märj, Kars, Varb, Tös, Tor, Päm, Ris [u], HMD, Hag, Rap, Jü, KuusS, KuusH, KadP, JMD, TüK, Koe, Rak, VJg; Pölt [hvj], KJn [hvj], Lai. ¹⁴ Vig, Mih, PJg, Aud, Kihn, Pil [u], Kod. ¹⁵ Tor, Hä, Saa, ViljV, ViljT. ¹⁶ Negat. teat.: saared, Lm, Hrm (ilma KuusJ, KuusP-ta), Jm, Virn, Pm eP osa (ka Saa), Viljm eP osa (ka ViljV, Kõ), Tm eP osa (ka Äk, TMAVe, TMAŁ, KodK). ¹⁷ Pai, ViljP, ViljT, Tarv, Puh, TMAVo, Nõ, SanP. ¹⁸ Hall. ¹⁹ Kark, SanU. ²⁰ Hel. ²¹ Kod. ²² VöS. ²³ Karl. ²⁴ KuusJ, KuusP. ²⁵ Põ. ²⁶ Ráp. ²⁷ Rõu. ²⁸ SetO, SetL. ²⁹ VNgK. ³⁰ LügP, Jõh, VaivR, VaivU. ³¹ LügA. ³² VaivS. ³³ VaivKulgu. ³⁴ VaivK. ³⁵ VaivMustajõe. ³⁶ Jõh. ³⁷ TMAVe.

Tüüp [1]-se *e- ~ ä- ~ jä- ~ ja-* puhul vrd. eL *egä*, eP *igä ~ s. joka*, e. *empku-mB ~ s. jompikumpi*, s. *es ~ s. jos*, s. *että ~ s. jotta*, e. *jämm ~ e. ämmeldus* jne. (vt. pikemalt H. Ojansuu, Vir. XIII 55; vrd. ka L. Kettunen, Kod. Vok. 95). Setu murdest on L. Kettunen üles tähendanud ka haruldase vahelüli *iehmada* 'ich erschrecke'. Selle tüübi algsoomelikkust tõendab s. *jähmettyä ~ jaamehtua* 'erstarren, gerinnen', *jähmettää* 'erstarrt machen', *jämähättää* 'hastig erzittern'. Võimalik on, et e. *jämehtümä ~ s. jämähättää* etümoloogiliselt siia siiski ei kuulu. Sõna on registreeritud praeguses tähenduses juba Gös-1, lk. 174: entsetzen / (erschrecken neut.) *ehmatama*, lk. 179: erschrecken / (neut.) *ehmatama*. — Tüüp [2] (analoogilise *k-ga*) on tähendanud algselt vist 'kerkima, tõusma', vrd. *kohuttama* 'aufblähen, zum Gären od. Schäumen bringen, auflockern, fig. aufregen', 'gären, schäumen, sich blähen', (ja 'schrecken, erschrecken, scheuchen'), *kohevil* 'aufgetrieben, aufgedunsen, locker, buschig', s. *koho* 'Schaum', 'pausiger, aufgeblähter, strotziger Zustand' jne. (vrd. ka lk. 68, 157). Sõna esineb nüüdses tähenduses juba Gös-1, lk. 174: entsetzen und zurück springen / *toctoma* (vist trükiviga, p. ol.: *toctoma*). — Tüüp [3], nõnda ka eP *irmuttama*, eK *hirmutama* 'schrecken, scheuchen' (Gös. 179: Erschrecken / [activ.] *hirmotama*), pärandub praeguses tähenduses algsoomest, vrd. s. *hirmustua* 'schaudernd werden', 'schrecklich l. schauderhaft l. grausam l. erbittert werden', *hirmoittaa* 'erschrecken, schaudern machen', vadj. *irmuqma* 'kartma', vadjJ *opejn irmusub* 'hobune kardab', liS *irm* 'fürchten', li. *irmt* 'schrecken, scheuchen; bedrohen, warnen'. — Samuti vist algsoomeline tähenduses 'ehmatama' (<'tagasi pörkama, t. kargama, langema', vrd. *eitma, heitmä* 'werfen, legen') on ka tüüp [4] (J. Guts1.: entsetzen *heitm / a*; Gös. 174: entsetzen [erschrecken neut.] *ehmatama / haitma*, entsetzen [aktiv.] *heititama*¹), vrd. vadjJ *heittämä* 'ehmatama'², soomes *heittäytää* veel täh. 'werfen lassen, verworfen machen', *heittäytää* 'abgeworfen l. verworfen werden'. — Tüüp [5]-nda puhul vrd. s. *pelko* 'Furcht, Schreck', vadjJ *pelkoma* 'aukartust tundma, kartma' (*jumaa p., vanepid p.*). Vrd. ka lk. 270. — Tüüp [6] (mujal eestis *kaõgama* 'springen, hüpfen, schnell laufen', vrd. ka s. *karata* 'heftig aufspringen l. laufen, verlaufen l. fliehen, anlaufen l. anfallen' jne) on nähtavasti eesti

¹ Vrd. ka Stahl, LSp. 577: *se Gurm meib heititap / se Rurrat meib ahaftap*.

² VadjJ-s leidub sellel sõnal ka sünonüüm *äpartüma* 'kohkuma (inimesest)'.

innal sündinud tähendusarengu tulemus, mis analoogiline on tüüpide [2] ja [4], osalt ka [1]-se arengule.

Kõnesoleva nimestiku suuremas osas (tüübid [1]–[4]) jätkub siis vist peajoontes sama olukord, mis esines eesti erielu algul ja osalt nähtavasti varemaltki.

Murdealasid, kus neist nimetüüpidest esineks ainult üks, leidub mitme paigu: Hm-Srm-Muh [2], Kihn-Tõs-Aud-Mih-PJg-Pä [2], Hä-Saa [3], HJn-Amb [1], Kõ-SJn (-Pil-KJn-Põlt) [1], Iis-Torm [1], VJg-Lüg [5], Vaiv [5], Hall-Kark-Pai-Tarv-Hel [4], Puh-TMaVo-Nõ-Võ [4]. Mujal esineb aga samas murdes kaks või mitu tüüpi rinnastikku, kusjuures märgata on teatavaid erinevusi sõnade semasioloogilises väärtuses. Nõnda tarvitatakse Lm-l, Hrm-l, Jm-l, Virm-l, osalt ka Pm-l, Viljm-l ja Tm-l tüüp [1]-se kõrval tüüpi [2]-st, peamiselt hobuste kohta, harvemini ka inimeste väga järsu ehmatamise mõttes. Samas tähendusvarjundis esineb ka tüüp [6] ja nähtavasti isegi eL tüüp [1-b].

156. 'Laver', 'waschen'.

Tarvitusel on kolm nimetust: 1. eP-s *pesema*¹ ~ *pesemä*² ~ *peškma*³, subst. *pesü* (*pesò*) 'lessive; linge', 'Wäsche'; — 2. eL-s *mõškma*⁴ ~ *mõškme*⁵, subst. *mõšk* g. *mõsü* 'lessive; linge', 'Wäsche', *mõškme* 'eau de lessive', 'Spülwasser'; — 3. Wied. Wb. *põukima* (A [= Alut]) 'waschen (grobe Wäsche)', *põugutama* 'waschen, beuchen', Torm *põõutama* 'pesu pesema' [v], Lüg, Jõh *põük* 'pesu', *põõgu kündä*, *põõkku pesemä*.

Tüüp [1] (Müller 237: *puchtar peßemeßer*; Gös. 458: Waschen / [lavare] *peßema*) ulatub soome-volga aega, vrd. s. *pesta*, *pesen* 'waschen', karj. *peže* id., veps. *pesta* id., vadj. *pesemä* id., li. *pezz* 'waschen, scheuern' (Sj.-Wied.), mrd. *peze* 'den Kopf waschen', lp. *bassat*, algselt tähendades vist 'pressen, auspressen' (vt. Paasonen, Beitr. 233—4). — Tüüp [2] (J. Guts. l.: waschen / *möftma* / u) on veelgi vanem, s.-uurali aegne nimetus, juba algselt tähenduses 'waschen'. Muis lms. keeltes puuduvad sel tüübil vasted täiesti, leiduvad aga kaugemal: mrd. *muškems* 'waschen', tšer. *muškam* id., sürj., votj. *miški* id., ung. *mos* id., sam. *māsau* id. (vt. Setälä, Stufenw. 75; Paasonen, Beitr. 5). — Alut randadel esinev *põük*, *põukkima*

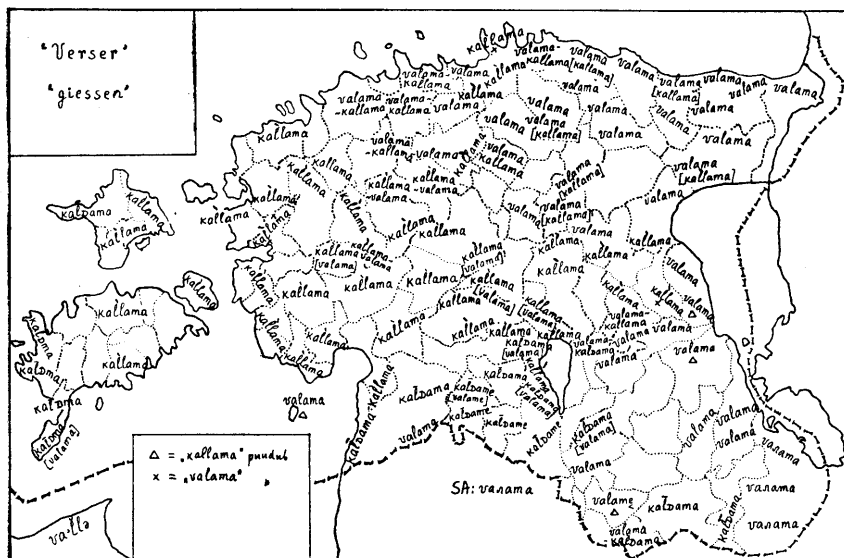
¹ Hm, Srm, Muh, suurem osa Lm-d, Pm eP osa (ka SaaL, SaaK), Hrm, Jm, Virm lääneosa, Viljm (eP osa), Tm (eP osa). ² Vig. Mar, Kihn, Ju, Jõh, Vaiv, Kod, KJn, VilJT. ³ SaaJ. ⁴ SaaV, HelJ, TMa, Võ, San, Põ, SetL, SetO, SA. ⁵ Kark, Tarv, Hall, Pai.

jne. on nähtavasti laenatud soomest (s. *poukku* 'tvätt, byk'), kus see omakorda on uuem laen skand. keeltest (vt. R. Saxén, FUF IV 94—5). — Arvatavasti on eP ja eL vahetõrge tüüpide [1] suhtes sama olnud eestikeele tervel erielul; tõenäolikkult on praegust eL-t esindavad mured algsoomeski olnud sõna *mõskma* poolest, muude murretega võrreldes, täiesti eri järjel, mis täninigi kajastub.

157. 'Verser', 'giessen'.

Tarvitusel on kaks nimetust: 1. peamiselt läänepoolseis murretes *kallama* ~ *kalda* ~ *kalbama* ~ *kalbame*; — 2. enam idapoolseis murretes *valama* ~ *valame* ~ *vanama*. Vaata allolevat kaarti.

Tüüp [1] (Gös. 215: Giessen / *wallama* / *kallama*) on esindatud ka teistes lms. keeltes, vrd. s. *kaltata* 'mit siedendem Wasser

begiessen l. absengen', *kallata* (*kaltaa*) 'hälla, gjuta in', *kallattaa* 'sveda, göra långsluttande; slutta sakta, vika af på vägslytningen, väja, gå lutande och fort', karj. *kalda*- 'kallistaa (venettä)', aun. *kal-davu*- 'kallistua', vadJ *kallama* 'liig täiest nõust üleliigset välja kallama', ja on algs. aegne laen germ. keeltest, vrd. mroots. *hälla*, uroots. *hälla* 'neigen, abschüssig machen, aus einem Gefäss rinnen lassen', misl., norr. *hella*, taan. *hælde* 'beugen' (< **halpa*-, vrd. Setälä, JSFOu. XXIII 35). Seega päranduvad juba algkeelest

selle sõna praegused tähendused eestis: 1) 'verser', *veť kallama*, ja selle kõrval eP-s laialdaselt esinev 2) trans. 'tourner', 'wenden' ja intrans. 'se tourner', 'sich wenden, eine Richtung einschlagen, sich neigen', *kalla kõrva! sõnu kallama, tē kallab vašsakkule*, Mih *viikkahti terä kaldaš juba* 'v. t. veereb, lööb kahekorra, liialt õhukaks ihumise tõttu'. — Genuinne 'verser'-tähenduslik lms. (isegi s.-volga) aegne sõna on *valama* (J. GutsL.: giessen *wallama*; ka G ö s., vt. ülale!), vrd. s. *valaa* 'giessen, begiessen; spühlen; (Metall) giessen', karj. *vala-* 'valaa, kaataa (vettä)', vepsL *valada* 'kallata', vadJ *valama* 'giessen', li. *va'lla* id., mrd. *valoms* id. See sõna valitseb täielikult veel ainult Virm-l, osalt Jm-l, Tm eP osa idas, eL idas ja, täiesti isoleeritult, Kihnus, kus igalpool tüüp *k.* on kas hoopis tundmatu (suurem osa Virm-st, osalt Võrm, SA, Kihn) või esineb tähenduses '(sich) wenden' (osalt Jm). Sellele alale vastandina aseneb läänepoolne Eesti: saartel (peale Kihn), Lm-l, Pm-l, Viljm-l ja läänepoolsel Hrm-l on *v.* kas täiesti võõras või tarvitusel veel ainult tähenduses 'Metall giessen': *tinä, õñne (õñne) v.* (Vig, Ans, Hall, Tarv, Vilj, KJn, Pil, Tü). Vahepealsel alal esinevad aga mõlemad sõnad kõrvuti, samas tähenduses (Hrm idaosa, kesk-Jm, Tm lääneosa, Võrm). Tõenäolik on, et varemalt, eesti erielu algul, on *k.* 'giessen', 'wenden' tuntud olnud (*v.* kõrval) ainult nende eestlaste murdes, kes Eesti kõige läänepoolsemasse osasse asusid, kust see sõna siis järgneval ajajärgul pikkamööda ida sihis on laiemale vooganud (jättes puht-*v.*-ala saarekesena järele ainult Kihnu) ja on käesolevaks ajaks Eesti keelealast üle uhtunud umbes ³/₄.

158. 'Pousser', 'schieben, stossen'.

Stiililiselt neutraalseid ja üldtähenduslikka¹ nimetusi on tarvitusel neli: 1. pea terves eP-s ja eL läänes² *lökkama*³ ~ *lökkämä*⁴ ~ *lökkäme*⁵ ~ *lökkämä*⁶; — 2. Srm-l, Muhus, Alut-s, kohati ka

¹ Stiililiselt affektiivsemaid ja eritähenduslikumaid nimetusi on: eP *müksama* müssama, eL (Põ) *kukkama* (Wied. Wb.: 'fallen machen, werfen, umstossen'), Vaiv *kökästämä* 'väikest tõuget andma'. ² Negat. teat.: Jõh, Vaiv; Puh, TMaVo, Kam, Võ, San, Hel, Karl, Põ, Räp, SetL. ³ Hm, Srm, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm lääneosa, Pm, Viljm (peale Hel), Tm eP osa (ka TMaVe). ⁴ LNg, MarH, Vig, Varb, Kihn, JuKu, KJn, TMaL, ViljV, VilJT, TarvM, TarvÄ. ⁵ Hall, Kark. ⁶ KuusJ, KuusP, VNgK, Lüg.

mujal eP-s, pea ainulise tüübina aga eL idas¹ *tõykkama*² ~ *toykkama*³ ~ *tõykkama*⁴ ~ *toykkame*⁵ ~ *tõykkama*⁶ ~ *tõykkama*⁷ ~ *toykkama*⁸; — 3. Vas-s *tünämä* (puud. Wied. Wb.); — 4. Muhus *mušsima* (= *tõykkama*), Wied. Wb. järgi *mušsima* ~ *mušsatama* ~ *mušsima* ~ *mušsitama* 'stossen, drängen, drücken'.

Tüüp [1] (Stahl, LSp. 593: *karipitte motluffe fiffe lüčkama*; Gös. 400: stossen / *lüčkama*) pärandub praeguses tähenduses algsoomest, vrd. s. *lykätä* 'stossen, schieben', karj. (Ku j.) *lūkätä* ~ *likätä* 'kallata', aun. *lūkkea* 'heittää, viskata', vepsL *lūkädämhä* 'lukkama', vadj. *lüttsämä* 'lykätä, ajaa, työntää', vadjJ *lüttsämä* 'niiti nõela silma ajama (ühel korral)', li. *lukkä* 'lükata'. Selle verbi esinduse kohta kaugemais sugukeeltes vrd. Budenz, MUSz. 708, Setälä, Stufenw. 52. — Samuti algs. aegne on tüüp [2] (J. Gutsi.: schieben *toučkma*; Gös. 399: Stos / [contusio] *lüčkaminne* / *toučkaminne*, lk. 400: stossen / *lüčkama* / *toučkama*), vrd. s. *toukata* ~ *toukata* 'blindlings thun l. stossen l. stechen', *tõykätä* 'skuffa, stöta, skumpa, sticka, peta', vadj. *teykkämä* 'tõukama', vadjJ *toykkama* 'lukkama', *toykkima* 'mitmel korral lukkama, lukkima', li. *tevk* ~ *stevk* 'stossen, stampfen; eindringen'. Niisama vana verb on ka eestis haruldane *tünämä* [3], vrd. s. *työntää* 'von der Stelle stossen, ausschicken, entsenden', karj. *tüöndä* 'lähettää, laittaa', *tüönnüttä* 'saattaa matkaan, ajaa, lähettää'. Tüüp [4] näikse olevat algselt deskriptiivne, enam affektiivstiilile omane nimetus, mis Muhus ometi on stiililiselt üldinenud. Arvatavasti on see eesti erielu aegne kujundus.

Tüüp [2]-se esinemine praegu õige mitmel eraldatud alal tõendab vist selle levinemist varemalt üle terve eesti. Tüüp [1]-se puhul on aga võimalik, et seda eL-s (vähemalt selle Tm-Võrm-Set osas) ka varemalt ei tuntud, mida osalt kinnitab veel asjaolu, et ka samatüveline *lukkima* puudub viimaksnimetatud aladel⁹, esineb aga siiski Alut-s¹⁰ (kus *lukkama* puudub).

Paigus, kus mõlemad tüübid esinevad kõrvu, on märgata, et tüüp [2] tähendab tüüp [1]-sest erinevalt 'järsku, lühidalt, sihist hoolimata lukkama' (nõnda vähemalt Ans-s, Muhus, Kull-l, Vig-s).

¹ Negat teat.: Phl, Käi, RidE, MärjL, Varb, Tõs, Vänd, Päm; Ris, HMd, Kei, HJn, KuusJ, KuusP; AmbM, AmbP, AmbT, Tük; HaljO, HaljK, SimS; Põlt, SJnP, Hall, Kark; LaiK, LaiJ, ÄkP, KodK, TMaL. ² Muh, Põi, MarH, KullP, KullT, Vig, Kihn [u], HäT, JuKu, KuusS; AmbL, JMd, VM, Koe, LügA, Jõh, KJn [hv], Pal, Kod, TMaVo, KamR, HeI, SanP, SanU. ³ Jäm, Ans; VNgK, Vaiv, VõS, Lu. ⁴ Kih, Püh, Karj, Jn. ⁵ Karl. ⁶ Põ. ⁷ Puh. ⁸ Ráp, SetL. ⁹ Puh, TMaVo, Kam, VõS, San, Ur, Karl, Põ, Ráp, SetK, SetL (ka Srm, Muh, Hm [osalt], Kihn, Lm, Pm lääneosa). ¹⁰ Vaiv, Jõh, Lüg.

159. 'Mordre', 'beissen'.

Tarvitusel on järgm. nimetused: 1. eP-s¹ *aṁmustama*² ~ *hammustama*³ ~ *ammustamma*⁴, Wied. Wb. järgi *hammustama* 'beissen, stechen (von Insekten), schelten'; — 2. peamiselt eL-s, kuid paiguti ka eP-s⁵ *purema*⁶ ~ *pureme*⁷ ~ *purema*⁸ ~ *pureme*⁹ ~ *puṛoama*¹⁰, Wied. Wb. järgi *purema* ~ *purgema* 'beissen, nagen, kauen'; — 3. eL-s¹¹ *aukkama*¹² ~ *aukkaṁma*¹³ ~ *aukkame*¹⁴ ~ *haukkama*¹⁵, Wied. Wb. järgi *haukama* 'beissen, abbeissen'; — 4. peamiselt eL-s, kuid kohati ka eP-s¹⁶ *saļvama*¹⁷ ~ *saļvma*¹⁸ ~ *saļvme*¹⁹ ~ *saļvama*²⁰ ~ *saļvame*²¹ ~ *saluma*²² ~ *saļvama*²³ ~ *saļvama*²⁴, Wied. Wb. järgi *salvama* ~ *salvma* (d) 'beissen, stechen (von Insekten und Schlangen)', fig. 'beissende Reden führen'.

EP tüüp [1] (Gö s. AS 129: Beissen / [der Ochsen] *hammuṣṭab*; A. Thor-Helle: *hammuṣṭama* 'beissen') on nähtavasti juba algsoomeline tuletis sõnast *hammas* ~ *aṁmäs* 'dent', 'Zahn', vrd. s. *hammastaa* 'Zähne gebrauchen', 'mit Zähnen versehen, zähnen', vepsL *hambastada* 'hammustada', vadjJ *ammessema* (= *purema*) 'hammustama', *ammessi* (~ *puri*) *tejš* 'hammustas teist'. Veel vanemas aega küündiv nimetus on tüüp [2] (Stahl, HH 129: *fünno pöha šanna šalli rogka* / *kumba meije šüddameš purreme*; Gö s. 129: Beissen / [kauen] *purrema*; AS 129: Beissen / [der Hunde] *purreleb*), vrd. s. *puren*, *purra* 'mordeo ut canis, dentibus seco e. c. panem', 'beissen', karj. *pure* 'purra, järsiä', vepsL *purda* 'purra', vadjJ *purema* 'hammustama', li. *purra* 'purra', votj. *purini* 'beissen, zerbeissen (v. Hunden)', sürj. *purni* 'nagen, beissen (von Tieren)'. Vrd. ka Budenz, MUSz. 443, Wichmann, Wotj. Chr. 98. Algsoome aegne tüüp on ka [3], vrd. s. *haukata* 'mit ausgesperitem Maul einbeissen, abbeissen' (vrd. ka s. *hauku* 'aufgesperter

¹ Negat. teat.: Hall, Kark, Tarv, Hel, Ran, Puh, KamR, VöS, Rön, San, Kan, Ur, Karl, Pö, Röp, Rõu, Vas, SetO, SetL, SA, Lu. ² Käi, Jäm, Ans, Muh, Lm, Hrm, Jm, Virm lääneosa, Pm eP osa (ka Saa), Viljm eP osa, Tm eP osa (ka TMaVe, NõP). ³ KuusJ. ⁴ HaljO, VNKG, Vaiv. ⁵ Negat. teat.: Kihn, TüS, HaljO, VNKG, Pal, Kur, TMaVe. ⁶ LügA, JõhV, Vaiv, [TormA], Hä, Tarv, Ran, Puh, NõP, SanP, SA. ⁷ HelJ, SanU, Kark. ⁸ SanL, Kan, Ur, Pö, Röp, Vas, SetL. ⁹ Karl. ¹⁰ Ans. ¹¹ Negat. teat.: NõP, Puh (puud. ka igalpool eP-s). ¹² Hall, Tarv, Ran, Rön, KamR, VöS. ¹³ Ur. ¹⁴ Hall, Kark. ¹⁵ Kan, Rõu, Pö, Röp, SetO, SetL, Lu. ¹⁶ Negat. teat.: Käi, Mih, Kihn (ain. rhvi-s), RapJ, HaljO, VNKG, Vaiv, SimA, Tü, Kur, Pal, Ran, SanP, Kan. ¹⁷ Ans, Hä, Saa, [Amb], TMaVas. ¹⁸ Ur, Röp, Vas. ¹⁹ Karl. ²⁰ SetO, SA. ²¹ Hel. ²² Hall, Kark, Tarv, SanU, Puh. ²³ An. ²⁴ JõhV [v].

Rachen'), vepsL *haukta* 'hammustada', karj. *haukkoa*- 'haukata'. Oma tüve poolest veel kaugemate sidemetega on tüüp [4] (Müller 245: tui õr piſſofene Guis nente Silmi fiſſe ſalwab, lk. 341: tui tachtſit nēmat nebt Iſraelli Lapſet oma Hamaste ts ruffur ſalwada, ninč ellawalt erranelbta; J. GutsL.: beissen ſalwama; Gös. 129: Beissen / [mordere] ſalwama, lk. 312: nus aufbeissen / *pechket ſalwama*¹), vrd. s. *salvata* ~ *salvaa* 'auszurichten l. einzuwirken vermögen', kirves *salvaapi puuhun* 'securis lignum secare valet', sana *salvaapi sydämeen* 'verbum cor movere valet' etc., *salvea* ~ *salveta* 'verschneiden', *salvaa* ~ *salvata* 'ein Haus aufzimmern', liS *sall* 'beissen'; sõna vastete kohta kaugemais sugukeeltes vt. Paasonen, s-Laute 57—8. Võimalik, et selle verbi algs. aegne tähendus oli 'sisse lõikama, hammustama'.

Kuigi tüüp [2] praegu eP-s on haruldane, on see verb varemalt olnud kindlasti üldestiline, nagu seda tõendavad järgmised eraldi esinevad tarvitused: Vig *puremese ammad* (Kuus *puriammad*, Kihn *pūri ammad* jne.), Kull (j. m.) *purelema*² 'riidlema', Kir *puḡema* 'lõhkuma', *labidaga mättuud p.*, *koḡer puḡeb* 'k. lõhub hammastega', *kūlm puḡes inimese ā* (ka intrans.: *lapš puḡes tälē kās ā*), Mih *puḡima* 'sügavalt tuhnima, üles kaevama, tõngima', *seād puḡibad karjama üleššē, miš.sā si puḡid tēstē ašjade kallāl! valoga purttod inimene*, Ans *puḡama* 'auguliseks, urbseks närima (näit. hunt loomi)'. Mujal murdeis, teiste tüüpide kõrval esinedes tähendab tüüp *purema* küll 'beissen', kuid järgmiste erinevate varjunditega: 'mitte söömisel hammustama' (Lüg *älā purē* 'ära hammusta!'), 'kestvalt närima', ka fig. 'närima, närivalt kõnelema' (Jõh *mitā sa purēd minust!* Hä; Tarv *purēb kuḡva leḡbā*, Hel *lašs pureš*), kõige üldisemalt aga loomadest, eriti koertest 'hammustama', 'närvilt hammustama, mitmel korral h.' (Lüg *kuḡer puri*, Tarv *kaš koḡrāl ārā puret*, San *peni purē*, Ran *peni purep*, Rāp *pini puri*, San *kihulane purē*, Ran *uš om purenu*). Õige tõenäolik, et selle tüübi tähendus eesti erielu algul ja vist algsoomeski oli '(närvilt korduvalt?) hammustama (elajate kohta)'. — Ka *salvama*-tüübi eksklaavide praegune esinemine eP-s annab tunnistust selle varemast üldestilikkusest. Täpselt '(toitu j. m. üks kord) hammustama (inimese kohta)' tähendab see võrdlemisi harva: KarkM *salū leḡbā* 'hammustab l.', Kark

¹ A. Thor-Helle lk. 349: Noor koer ärritab, wanna ſalwab.

² Müller 260: Minäpr: taha meye Sumala wasta purrelda.

salva lõõga kattik, San laʒs salusi minnu, Karl pojsi' salvseve' leibä, Ur ma salvi inðäl ulē är'. Harilikumalt tarvitatakse seda sõna aga putukate hammustamise puhul: Rāp kirp salv minnò, San kārblese saluve, Tarv kül sāsš saluś valusti, Kark sāsē, kārblese salvave, harvemini aga koerte hammustamisest (Tarv koēr taht salva) ja usside nõelamisest (TMAvas uś salvab, Jõh madò salvas, An uś salvab). Muid tähendusvarjundeid on: 'valusalt pistma, kihvatama' (Ans valu salvas), '(?) sööma' (SetO) ja 'varastama' (Amb salvas rūppē täis, salvas võtta). Võimalikult ehk soome-ing.-vadj. poolt mõjustatud on Alut tähendus 'zimmern, ein Haus aufbauen, aufzimmern' (VNg, Lüg, Jõh, Vaiv). Tüüpide [1] ja [3] (millede alad teineteist kusagil ei kata) tähendus on igalpool peajoontes sama: 'ükskord hammustama (peamiselt toitu, eriliselt just inimestest¹ kõneledes)'.

160. 'Se figer, se congeler, se coaguler', 'gerinnen'.

Vedelate ainete (sularasva, vere, vee) kõvenemisprotsessi madala temperatuuri või üldse õhu mõjul kutsutakse järgm. nimetustega: 1. pea terves eP-s ja eL põhjapoolseil äärismail² *taŗreittama*⁸ ~ *taŗrõttama*⁴ ~ *taŗduma*⁵ ~ *tarettamma*⁶ ~ *tarveittama*⁷ ~ *tarneittama*⁸ ~ *tārattama*⁹ ~ *tarreittamma*¹⁰ ~ *tareittama*¹¹ ~ *taŗrattama*¹², Wied. Wb. järgi ka *tarrama* 'erstarren, steif werden, gerinnen', trans. 'starr machen, gerinnen lassen'; — 2. eP-s ja eL põhjapoolseil servil¹³ *aŗguma*¹⁴ ~ *aŗgoma*¹⁵ ~ *aŗguma*¹⁶ ~ *aŗgõttuma*¹⁷ ~ *aŗoettuma*¹⁸, Wied. Wb. järgi *haŗguma* ~ *haŗgunema* ~ *haŗgema* 'gerinnen, starr werden (härter als *tarretama*)', trans. 'starr machen'; — 3. eL-s ja eP idas¹⁹ *ũBuma*²⁹ ~ *ũĩBuma*²¹ ~ *ũĩBimä*²² ~ *ũĩDũme*²³ ~ *ũĩBima*²⁴ ~ *ũBũme*²⁵ ~ *ũBũmä*²⁶ ~ *hũBũmä*²⁷ ~ *hũBõmä*²⁸ ~ *hũBũmä*²⁹ ~ *ũBäĩtteme*³⁰ ~ *ũväĩtteme*³¹ ~ *hũBũmä*³² ~ *ũBima*³³ ~

¹ Karksis siiski ka: *koēr aygaś* 'hammustas (ühe korra)'.

² Negat. teat.: Hall, Kark, Pai, Tarv, Hel, Ran, KamR, San; Võrm, Set.

³ Kih, Muh, Mar, Kull, Märj, Jõe, KuusH, HJn, Amb, Tü, Kod, Äk, TMAVo, NõP, ViljV. ⁴ Kihn. ⁵ TormA [hv], TMAVe. ⁶ VaivR. ⁷ VNgK. ⁸ LügA. ⁹ KJn. ¹⁰ VaivS. ¹¹ KuusJ. ¹² ViljT, Kur. ¹³ Negat. teat.: Kark, Hel, San, Võrm, Set. ¹⁴ Kih, Lm, Hrm, Jm; Kad, TormA, Pal, Kod, Äk, TMAVo, Ran; KJn, ViljV, ViljT, Hall, Pai [ul]. ¹⁵ Vig. ¹⁶ VNgK, LügP, Vaiv. ¹⁷ Kihn. ¹⁸ KuusJ, KuusP. ¹⁹ Negat. teat.: saared, Lm, Hrm, Jm, Pm eP osa, Hall, ViljV, ViljT, Kur, Pal. ²⁰ Pai, SA. ²¹ Tarv, SanP, Ran, KamR, NõP, Puh. ²² KJn, Hel, Rõn, TMAVo, TMAVe, Kod. ²³ Kark. ²⁴ Äk. ²⁵ SanM. ²⁶ Ur. ²⁷ Kan, Vas, Põ. ²⁸ Rāp kir. ümbr. ²⁹ RāpV, SetL. ³⁰ Karl. ³¹ Karl. ³² Lu. ³³ TormA, IisT.

*üdimä*¹, Wied. Wb. järgi ka *hüüvima* 'gerinnen, zur Gallerte werden', *ahi on ära hüübind* 'der Ofen ist ausgebrannt'; — 4. kohati eP-s² *pahtuma*³ ~ *pahtoma*⁴ ~ *pahkuma*⁵ ~ *pakkuma*⁶, Wied. Wb. järgi *pahtuma* ~ *paatuma* 'zusammen backen, eine harte Rinde ansetzen, sich zusammenballen', *veri pahtub* 'das Blut gerinnt', *uks on pahtund* 'die Tür ist verquollen', *maa pahtub ära* 'das Land wird hart' jne.; — 5. Wied. Wb. järgi *haduma* prees. *hadun* = tarretama; — 6. Karksis *sageneme* (puud. Wied. Wb.); — 7. Kosel *kaloastama*, *vesi kaloastas ära*, *kaloastus tuli vële peäle*, KuusJ *kaloastand pīm* 'tilgastanud piim', Wied. Wb. *kalgastama* 1) 'erstarren, gerinnen, käsen, käsig werden, starr, hart werden', *piim on kalgastand* 'die Milch ist geronnen, gefroren (wenn sie unten noch flüssig ist)', 2) transit. *külm kalgastas vilja ära* 'die Kälte hat das Getreide benommen (= pigistand)'.

Tüüp [1] (puud. veel Gös-1⁷, J. GutsI-1, A. Thor-Helle¹; HupeI^{II}: *tarrama ärra* 'gerinnen' r., *tarratama* ~ *tarretama* gerinnen, durch Kälte hart seyn' r., *tarratand fool weßfi* 'Gallerte') on sugukeeltes täiesti tundmatu ja on eestisse laenatud kas alasaksast või skand. poolelt, vrd. kas. *staren* 'starren', kas. *starren* 'stieren', küs. *starren* 'steif sein od. werden', uüs. *starren*, *erstarren*, msk. *stara* 'starren' (vt. Falk-Torp, NDEtWb. s. v. stær II). Tüüp [2] (A. Thor-Helle: *angetab* 'es geliefert, gerinnet wie Talg'), vrd. ka s. *hankeutua* 'bilda sig till skare', on tuletis sõnast *aŋo* g. *aŋœ* ~ eK *hang* 'Haufen (zusammen geweht od. getrieben)', lume-h. 'Schneetriif', s. *hanki* g. *hangen* 'mit Eiskruste übergezogene Schneemasse', karj. *hangi* id. Umbes praeguses eesti tähenduses algsoomeline on tüüp [3] (HupeI^{II}: *hübima* 'gerinnen' d.), vrd. s. *hyyydyn*, *hyytyä* 'frigesco l. rigesco, condensor ut adeps in frigore l. metallum liquefactum', 'erstarren, gefrieren' (vrd. ka s. *hyyttö* 'Reif, Frost'), vepsL *hüdäda* 'hangumisi jäätama'. Algsoomeline on ka tüüp [4] (HupeI^I: *pahtuma* [*ühtepahtuma*] 'zusammenwachsen', r.), vrd. vepsL *tšak pahtund* 'veri pahtunud' (samuti e. Wied. Wb. *pahke* [O] 'dicht', lis *pahke pū* 'tihe puu', Han *mullä pahar* pl. *pahkrad* 'mulla pangad', s. *pahkura* ~ *pahku* 'kurzes u. dickes Stück l. Klump' jne.). Algupäralt selgusetu on tüüp [5]. Tüüp [6] on tuletis sõnast *sae* g. *saeeda* 'dicht, dick', mille puhul vrd. s.

¹ Lüg, Vaiv. ² Negat. teat.: Röp, Kark, Jöh. ³ Muh (= *tařreřtama*), JuKa, RapJ, An. ⁴ Mih. ⁵ Kod. ⁶ HäO.

⁷ Gös. 209: gerinnen / (concreocere) *točo johřma*.

sakia 'dick, dickflüssig', *saata* 'etwas flüssiges verdicken, mischen', *sakeentua* 'verdickt l. vermischt werden' jne. (selle tüve kohta kaugemais sugukeeltes vrd. Paasonen, s-Laute 74—5). Tüüp [7] on nähtavasti eesti erielu aegne, uuem kujundus, samatüveline kui Wied. *kal̥k* g. *kalgi* ~ *kalg* g. *kalle* ~ *kale* g. *kaleda* 'brüchig, spröde, unbiegsam, hart, rauh', *kalgistama* 'verhärten', *kalgus* (d) 'Härte, Starrheit' jne.

Neist nimetustest kõige üldisema tähendusega on tüüp *hûbima* eL-s, kus ta teiste tüüpide puududes on tarvitusel vere, kehaliikmete, sularasva ja lihamahla kõvenemise kohta, nõndasama ka Vaiv-s, kus nähtavasti tüübid [1] = [2] = [3]: *veri on ûDind* (~ v. o. *aḡgund* ~ v. o. *tarettand*). Mujal aga tarvitatakse tüüpi [3] muude tüüpide kõrval kas ainult vere (Äk), ainult süldi (KJn, TMAVo, TMAVe, Torma, Iis, LügA) või nende mõlemi kohta (Ran, Nõ, LügP). Tüüp [1], esinedes pea igal pool teiste tüüpidega rinnu, on neist erinevalt tarvitusel peamiselt vere, lihamahla ja keha kohta (saared, Lm, Hrm, Jm, Lüg, VNg, Kur, KJn, ViljV, ViljT, Äk, TMA, Nõ), harva ka vee ja maa külmetamise puhul (VaivS *ḡpà oḡves niḡda meno tarreḡtamma*). Tüüp [2] näikse pea üldiselt tähendavat rasva kõvenemist; erandiks on Hall, kus öeldakse ka *veri om ärä aḡgunu* (muude tüüpide puududes). Tüüp [4] on tarvitusel kõneledes verest (HäO, Kod, JuKa, An; Mih *veri paḡtov sōndē sēs ā*) kui ka vee jäätumisest (RapJ *vesi paḡtub* 'v. hakkab külmetama') ja isegi hapneva piima kõvenemisest (Mih *pīm paḡtov ā*). Vrd. ka selle sõna muid tähendusvarjundeid, mis eP-s õige üldised: Kull (*emā riḡnād*) *paḡtovad ā* 'jäävad kinni, ehtivad ära, ei anna enam piima', Mih *mā ō kōBaš paḡtonD* 'maa on (põua tõttu) kõvaks kuivanud ja tihenunud' jne. (vt. ka lk. 280 Wied. Wb. näiteid). Tüüp [6] on tarvitusel Karksis liha, lihamahla ja vere kohta: *lihā saḡenes ärä, saḡenu lihā* 'sült', *veri om saḡenu* (kuid *rasū üḡDūs ärä*).

Kõigest ülalesitatust selgub, et eesti erielu algul oli kõnesolevas tähenduses tarvitusel: ainult vist eP-s tüüp [2] nähtavasti rasva kõvenemise mõttes ja tüüp [4] vere kohta, kuid arvatavasti ka laialdasemate, umbes praeguste funktsioonidega; eL-s ja kohati eP-ski aga tüüp [3], mida tarvitati nähtavasti vere kui ka rasva ja lihamahla kõvenemise tähenduses.¹

¹ Muudest nimetustest lms. keeltes mainitagu vadJ *pa.ḡsehtuma* 'tarduma (verest)', *iāmenemā* 'hanguma (rasvast, süldist)', li. *pūd* 'gerinnen', *kāg* ~ *kōg* id.

Résumé.

Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens.¹

Introduction. Il faudrait donner à la connaissance du sectionnement du vocabulaire d'une langue la même importance qu'à la connaissance de l'hist. du sectionn. phonétique [p. V]. — Le but de cet ouvrage est 1) de donner une description exacte des principaux groupes synonymes dans la langue est. actuelle, c.-à d. des mots qui dans les différents patois est. ont le même ou à peu près le même sens, 2) en partant de l'état actuel, de suivre l'histoire du sectionnement lexicologique pendant la vie indépendante de l'est. et de reconstruire l'état qui régnait dans la nomenclature des notions traitées dans cet ouvrage à l'époque de la séparation de l'est. des autres langues finnoises de l'ouest, 3) d'essayer d'expliquer les causes de la diversité lexicologique dans plusieurs régions de langue est., 4) d'éclaircir en général le caractère et les conditions de la différenciation lexicologique, 5) d'éclaircir certains problèmes de la géographie linguistique (le caractère des aires lexicol., leur répartition géogr. et leur rapport topique avec les aires phonétiques, etc.) [p. VI]. — Le domaine des recherches ne s'étend qu'aux variabilités lexicol. qui ont un intérêt assez grand du point de vue de l'histoire de la langue [p. p. VII—VIII]. — Les matériaux dialectaux est. sont cités: 1) d'après les notes recueillies sur les lieux par l'auteur lui-même (marqués par □ sur la carte p. IX), 2) d'après les renseignements pris par correspondance (marqués

¹ Abréviations: act. = actuel, all. = allemand, anc. = ancien, eN = estonien du nord (marqué par eP dans le texte est.), eS = est. du sud (marqué par eL dans le texte est.), est. = estonien, est. prim. = estonien primitif (le commencement de la vie indépendante de l'est.), finn. = finnois (au sens large de toutes les langues finnoises), finn. prim. = finnois primitif (urfinnisch, kantasuomi, alkusuomi), f.-oug. = finno-ougrien, germ. = germanique, lett. = letton, lith. = lithuanien, p. = patois, sémant. = sémantique, sign. = signification, t. = type lexicologique.

Le terme suomi signifie la langue finnoise parlée par la majorité de la population de Finlande. La limite entre les deux dialectes est., eN et eS, est une ligne imaginée sur la carte p. IX, qui laisse d'un côté les lieux marqués par les numéros 150, 149, 130, 127, 125, 114, 197, 108 et 109, de l'autre côté les numéros 151, 129, 128, 126, 166, 115, 113, 111 et 110.

par [i], 3) d'après les notes inédites faites par les boursiers de „Emakeele Selts“ suivant les questionnaires préparés par l'auteur (marqués par ○), 4) d'après les publications (marqués par ◇) [p. p. VIII—IX].

Première partie: Analyse.¹

I.

1. Parmi les mots signifiant 'orage' et 'tonnerre', le type [1], dans sa sign. act., remonte au finn. prim. Autrefois sa diffusion en est. semble avoir été plus étendue. Les autres t. paraissent être le résultat d'évolutions sémantiques plus récentes, à savoir pendant l'époque de la vie autonome de l'est.

2. Le t. [2] remonte au finn. prim. La question d'origine des autres termes reste ouverte.

3. Les types [1] en eN et [2] en eS, probablement de même origine, remontent au finn. prim. Le changement du sens 'petite parcelle, grain' > 'grêle' est accompli déjà en finn. prim.

4. Le t. [1] en eN, dans sa sign. actuelle, remonte au finn. prim. Le t. [2], autrefois d'une diffusion plus générale dans les p. est., signifiait en finn. prim. 'terrain défriché par le feu'. En eS le t. [2], prenant la sign. du [2], a été substitué à ce dernier.

5. En anc. est. on employait dans tous les p. le t. [3] 'rivage, côte', le t. [1] 'pente, bord, rive', tous les deux empruntés aux langues germ. déjà en finn. prim., et en eS (?) le t. [12] 'pente escarpée ayant des creux'. Plus tard l'eS a emprunté du russe d'abord le t. [2] (< **bergō*), puis le t. [11] (< *бе́ре́зъ*), en les substituant au t. [1]. Le t. [4] provient du suédois (*bank*). Les autres types, de sens plus spécial (de même que [12], [11] [4]) et de diffusion plus restreinte, et qui sont soit des mots remontant au finn. prim. ([6], [7], [8], le dern. d'orig. germ.), soit des formations probablement est. ([5], ? [9], ? [10]), sont le résultat des évolutions sémantiques en est.

6. Le t. [2] a été primitivement commun à tous les p. est., et remonte, dans sa sign. actuelle, au finn. prim. Le t. [1] a eu en finn. prim. une sign. un peu différente ('flaque d'eau?'), mais en prenant la sign. 'source', il a été substitué en eN au t. [2].

7. Les t. [1], [5] et [9], peut-être même les t. [2] et [4], dans leur sign. act. ('flaque'), remontent au finn. prim. Les autres t. semblent être des formations qui datent de l'époque est.

8. La sign. du t. est. comm. [1] a été en est. (et en finn.) prim. 'limon, vase', puis en général 'boue, fange, bourbe, limon'. Le t. [3] 'boue, fange, bourbe', étant d'ailleurs en est. déjà assez

¹ Les numéros au commencement des résumés correspondent aux chiffres des articles est. Les numéros entre crochets désignent les types lexicologiques traités dans le texte, sous les mêmes numéros.

ancien, est d'origine obscure. Le t. [2] provient du lett. (*pohris, pūrvis* 'marécage'). A propos du t. [4] cf. lett. *lekans* 'boueux'. Le changement sémant. du t. f.-ougr. [5] 'excrément' > 'boue' ne s'est produit qu'en certains p. est.

9. La différenciation act. (eN, eS [1], l'extrême sud-est de l'eS [2]) remonte à l'est. prim. et même au finn. prim.

10. Le t. [1] remonte au finn. prim. Sa sign. a été d'abord (ce qui est encore aujourd'hui en eS) 'substance gluante, glaire'. Le t. [2] remonte au sens act. au finn. prim., Le t. [3] est très récent.

11. Le t. [1] provient du lett. *dvinga* 'vapeur de charbon'. Le t. [2] paraît être emprunté aux langues baltiques, déjà en finn. prim., cf. le lith. *gāras* 'vapeur' etc. Le t. [3] remonte au finn. prim. Les autres t. sont soit obscurs, soit des produits de formation sémant. assez récente.

12. L'état act. des t. [1]—[3] remonte à l'anc. est.: en eN [1] 'vapeur', [3] 'vapeur chaude', en eS [2] dans tous les deux sens. Les autres t. semblent être soit des emprunts ([4] au suomi), soit le résultat de modifications sémant. très récentes.

13. Le t. [3] est un emprunt du russe de Pskov, tandis que les autres t. sont des termes purement est., pouvant même remonter au finn. prim.

14. Le t. [1] remonte au finn. prim. L'origine du t. [2] est obscure.

15. Le t. [1] est un emprunt de l'all. moderne. Le t. [2] remonte au finn. prim.

II.

16. Le t. eN [1] est un emprunt fait aux langues baltiques déjà à l'époque du finn. prim. ('moulinet' > 'bois qui sert à préparer les moulinets' > 'jeune pin' > 'pin'). Le t. [2], autrefois d'une diffusion plus générale, remonte au finn. prim.

17. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim., tous les deux dans le sens act. 'bouleau'. Le t. [3] est emprunté soit au slave (**berza*), soit aux langues baltiques (lith. *bērzas*, lett. *bēhrss*). Le t. (4) 'bouleau' < 'Rhamnus catharticus', 'Crataegus oxyacantha' est emprunté au suédois.

18. Le t. [1], autrefois plus répandu en eN, remonte au finn. prim. Le t. [2] s'est formé en eN; actuellement il montre des tendances à se répandre. Le t. [3] remonte au finn. prim. Le t. [4] remonte dans le sens act. au finn. prim., où sa diffusion a été fort restreinte.

19. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] peut être une formation est. (le sens prim. 'touffe'?).

20. Le t. [1], remonte au finn. prim. Le t. eS [2] provient du lett. (*ciesva* < **kensva*).

21. Le t. [1] remonte, dans sa sign. act., au finn. prim. La sign. prim. du t. [2] a été 'fleur'; la sign. act. paraît être assez récente. Les autres types aussi sont relativement modernes.

22. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] semble être une variante dialectale du t. [1]. Le t. [3] est très récent.

23. Le t. [1] est emprunté au norois au temps du finn. prim. Le t. [2], attesté seulement en eS, est d'origine obscure. Le t. [3] est emprunté au suomi. Les autres types sont très récents.

24. Les t. [1], [3] et [4] remontent au finn. prim. et même aux époques plus anciennes. Les autres t. sont très modernes.

25. Le t. [1], attesté seulement en eN, est d'origine inconnue. Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [3] est une formation relativement moderne.

26. Les t. [1] et [2] sont des formations est. Le t. [3] est emprunté au suomi.

27. Les t. [1] et [3] sont des formations est. Le t. [2], avec le sens prim. 'baie qui grise', remonte au finn. prim.

III.

28. Le t. [1] est un emprunt au lett. (cf. *tekis* 'béliér') à l'époque de l'anc. est. Le type eS [2] remonte au finn. prim. Le t. [3], autrefois d'une étendue plus générale en est., remonte au finn. prim. L'origine du t. [4] est inconnue.

29. Tous les deux t. ont existé l'un à côté de l'autre déjà en finn. prim. ([1] 'poulain à l'âge de 1 an', [2] 'p. à l'âge de 1—2 ans').

30. Le t. [1], autrefois propre à tous les p. est., remonte au finn. prim.; probablement encore en est. prim. il signifiait 'animal mâle'. Le t. eN [3] 'jeune taureau' est emprunté au bas all. L'emprunt all. le plus récent, [2], tend à refouler actuellement les autres t.

31. En est. prim. ont existé tous les trois t., dont les rapports sémant. ont été les suivants: [1] (remontant au finn. prim.) 'bœuf ou vache d'un an', [2] (emprunt au gothique?) 'poulain' > 'génisse', [3] (anc. emprunt aux langues baltiques) 'génisse'.

32. En est. prim. ont existé: en eN [1] et [2] 'béliér', [4] 'béliér, mouton', en eS [5] 'béliér'. Le t. [3] résulte d'une évolution sémant. relativement moderne.

33. Tous les deux t. remontent au finn. prim.

34. Les t. [1] et [3] peuvent remonter au finn. prim. Le t. [4] est emprunté au suédois¹. Le t. [2] paraît être assez moderne.

35. L'est. prim. a connu tous les deux t.: en eN [1], en eS [2] et probablement aussi le t. [1].

36. Le t. [2] a été autrefois usité dans tous les p. est. Le t. [1], emprunté au germ., commence à se répandre et à s'acclimater en eN vers le milieu du XVII s.

¹ Cf. W. Wieget dans „Streitberg Festgabe“ (Leipz. 1924) p. 408.

37. Le t. [1] remonte au finn. prim. L'origine du t. [2] est obscure.

38. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. eS [2] est un emprunt, probablement à l'anc. lett.

39. L'origine du t. [1] est inconnue. Le t. [2] remonte au finn. prim.

40. Les t. [1], [2] et [4] sont des formations est. Le t. [3] remonte au finn. prim.

41. Le t. [1] 'souris' remonte au finn. prim. Le t. [3] paraît être très anc. en eS (emprunt germ.?). Le t. [2] est emprunté au bas all. Les autres t. sont soit obscurs ([5]), soit de formation assez récente.

42. Le t. [1], n'étant connu qu'en est., semble être emprunté aux langues baltiques (au lett.?). Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [3] est un emprunt par traduction soit de l'all., soit du suédois. Le t. [4] a été autrefois plus répandu en est. Le t. [5] est très récent.

43. Les t. [1] et [4] remontent au finn. prim. Les t. [2] et [3] aussi sont fort anciens.

44. Il ne se trouve aucun nom désignant 'lombric' dont l'origine finn. prim. soit certaine.

45. Le t. [1] est d'origine obscure. Les autres types sont relativement modernes.

46. De la nomenclature actuelle les t. [1], [2], [6] et [7] remontent au finn. prim. L'étendue du t. [2] a été autrefois plus vaste en est. Les autres t. sont soit d'origine inconnue, soit de formation relativement récente.

47. La plupart des t. ([3]—[7], [9]—[11], [13], [14], [17], [18]) n'a aucune correspondance avec les termes dans les autres langues finn. Quelques types ont des affinités sémant. avec des termes correspondants dans les langues i.-eur. ([8], [12], [15], [16]).

48. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] paraît être emprunté soit au russe, soit au lett.

49. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est d'origine inconnue.

50. Le t. [1], auparavant d'une étendue plus vaste, remonte au finn. prim. Le t. [2] est d'origine onomatopœtique; son domaine primitif semble être la langue enfantine.

51. Les t. [1] et [2], tous les deux d'origine onomatop., ont été connus déjà en est. prim. et même en finn. prim. Les autres t. sont des formations plus récentes de la langue enfantine.

52. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est un terme onomatop., créé en anc. est. Le t. [3] est emprunté au suédois.

53. Le t. [1], connu seulement en est., semble être d'origine onomatop. Le t. [2] remonte au finn. prim. Les autres t. ont été créés pendant la vie indépendante de l'est., les t. [3] et [7], ainsi que [4], étant d'origine onomatop.

54. Le t. [4] est emprunté au suomi. Les autres t. sont des formations est., plusieurs entre eux étant probablement d'origine onomatop. ([1], [2], [5], [6], [7]).

55. Aucun type ne remonte au delà de l'époque est.

56. En est. prim. les deux t. semblent avoir existé dans tous les patois, avec la différence que le t. [1] a signifié 'poumon humain' et le t. [2] 'p. animal'.

57. Tous les deux t. remontent au finn. prim.

58. Tous les deux t. remontent au finn. prim. L'étendue du t. [2] paraît avoir été autrefois plus vaste qu'aujourd'hui.

59. Le t. [1], en est. prim. usité dans tous les p., remonte au finn. prim. Actuellement il est repoussé de la plupart des patois de l'eS par des formations sémant. nouvelles [2] et [3].

60. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est une création sur le territoire de l'eS (sens prim.: 'petit auge').

61. L'est. prim. a connu trois t.: en eN dialectalement [1], dial. [2], en eS le t. [3]. Les autres t. sont très modernes.

62. Le t. [1] est un emprunt au bas all. Le t. [2] et probablement aussi le t. [4] remontent au finn. prim. L'origine du t. [3] est obscure.

63. L'est. prim. a connu deux t.: eN [1], eS [2]. Le t. [4] aussi paraît être relativement anc. Les autres t. sont probablement plus modernes.

64. Tous les trois t. remontent au finn. prim.

65. Le t. [2] remonte au finn. prim. L'origine des autres termes est obscure.

66. Les t. [1], [2] et [4] remontent au finn. prim. Le t. [3] est d'origine inconnue. Le t. [5] résulte d'une évolution moderne.

67. Les t. [1], [2], probablement aussi le t. [3], remontent au finn. prim. Le t. [4] est une formation récente. Le t. [5] paraît être emprunté au suomi.

68. Le t. [3], peut-être aussi les t. [7] et [8], remontent au finn. prim. Le t. [6] est emprunté au lett., le t. [4] probablement au suomi. Les autres t. semblent être des formations est.

69. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est une formation est.

70. Probablement tous les t. résultent des évolutions sémant. qui se sont produites pendant la vie autonome de l'est.

71. Le t. [1] remonte au finn. prim. L'origine du t. [2] est obscure. Les autres t. sont relativement modernes.

V.

72. Il ne se trouve pas de terme qui soit employé dans le sens 'variole' déjà en finn. prim.

VI.

73. Au commencement de sa vie indépendante l'est. a possédé les termes suivants: [1] 'père', d'une valeur stylistique

neutre; [2] 'père', probabl. un mot de la langue enfantine, une expression caressante; dans certains p. [4] 'père', mot probabl. du style affectif; dans tous les p. le t. [3], peut-être dans la sign. 'aïeul'; dans quelques p. le t. [5] 'vieillard, père'. Plus tard le t. [7] a été emprunté au suédois. L'origine du t. [6] est obscure.

74. Dans les premiers temps de sa vie indépendante, l'est. a connu les termes suivants: [1] 'mère', comme terme le plus neutre; le t. [3] 'mère', avec une nuance de caresse, et les t. [2], [5] et [7] qui certainement ont appartenus à la langue enfantine et au style affectif. Les t. [4], [6] et [8] sont des emprunts très récents aux langues germ.

75. L'est. prim. n'a connu que le t. [2]; plus tard l'eN a emprunté au suédois le t. [1].

76. Tous les deux types remontent au finn. prim. Le t. [2] semble avoir été autrefois en eN d'une diffusion plus vaste.

77. Le t. [3], autrefois vraisemblablement usité aussi dans tout l'eN, remonte au finn. prim. La sign. du t. [2] a été en est. prim. et en finn. prim. 'jeune femme (mariée)'. Le t. [1] est un emprunt très récent au germ.

VII.

78. Les types [1] et [3] semblent remonter à l'est. prim. Les autres types sont plus récents.

79. Le t. [1] semble remonter à l'est. prim. Les p. du nord-est paraissent avoir emprunté déjà de très bonne heure le t. [3] au suomi. Pendant la période de 1100—1500 le t. [2] est emprunté au moy. bas all. Le t. [4] semble être assez récent. Les autres t. sont d'origine obscure.

80. Tous les trois types remontent au finn. prim.

81. Le t. [2], peut-être même le t. [1], remontent au finn. prim. Le t. [3] semble être une formation sémant. plus récente.

82. Tous les t. sont soit des formations, soit des emprunts modernes.

VIII.

83. Les t. [4] et [7] sont les seuls qui dans leur sign. act. remontent au finn. prim. Les autres t. sont soit des créations est. (? [1], [2], [3], [8]), soit des termes, dont la sign. était à l'époque du finn. prim. tout autre ([6]), soit des emprunts relativement récents ([5]).

84. Les t. [1] et [2], étant tous les deux en est. prim. propres à tous les patois (avec une certaine différence de sign.), remontent au finn. prim.

85. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] semble résulter d'une évolution sémant. en est.

86. Les t. eN [1] et eS [2], étant d'anc. emprunts germ., et les t. est. d'ouest [3] et [6] remontent au finn. prim. Le t. [4]

est emprunté aux langues scandinaves à l'époque est. Le t. [5] peut remonter dans la sign. 'meulette' au finn. prim. L'origine du t. [7] est inconnue. Les autres t. sont de formation plus récente. Les t. coexistant actuellement ou autrefois n'ont pas d'équivalence sémant. complète.

IX.

87. Le t. [1] et probablement aussi le t. [2] remontent au finn. prim., le dern. pouvant être emprunté aux langues scand.

88. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim. Les t. [7] et [4] sont des emprunts du bas all. et de l'all. Les t. [3], [5] et [6] sont de formation sémant. moderne.

89. Le t. [7], probablement aussi les t. [3] et [5], peut-être même les t. [4] et [6], remontent à l'est. prim. Les t. [1] et [2] sont des emprunts très récents de l'all.

90. Les t. [1], [4] et [2] ont existé déjà en est. prim. Le t. [3] semble être un dérivé plus récent en eS.

91. Le t. [1], n'étant connu qu'en est., est d'origine obscure. Le t. [2] remonte au finn. prim.

X.

92. Le t. [1], n'étant connu qu'en eN, est d'origine obscure. Le t. [2] remonte au finn. prim.

93. Les t. [2] et [3] remontent au finn. prim. Le t. [1] est un emprunt moderne de l'all.

94. Le t. [1] est emprunté au suédois. Le t. [2] remonte au finn. prim.

95. Les t. [1], [2], [3], [8], [9], [10], [15], [16], peut-être aussi le t. [5], sont des emprunts modernes au lett., au russe, au suédois, à l'all. et au suomi. Les t. [6], [7] et [14], peut-être même le t. [5] sont des termes créés pendant la vie indépendante de l'est. Les types [12] et [13] sont probablement très anciens. L'origine du t. [11] est obscure.

96. Le t. [1] paraît remonter au finn. prim. qui l'a emprunté aux langues scand. Les autres t. sont soit des emprunts ([2], [3], [4]), soit des créations plus récentes ([5], [6]).

97. Les t. [2] et [3], peut-être même le t. [4], remontent au finn. prim. Le t. [1] est un emprunt germ. assez moderne.

98. Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [1] est une création est. Le t. [3] semble avoir été emprunté au suomi.

99. Les t. [1], [2], [4a] et (?) [4b] ont été empruntés à l'époque est. au suédois, au russe et au lett. Les t. [3] et [5] sont d'origine obscure.

100. Le t. [2] remonte dans la sign. 'sandales sans semelle dure' au finn. prim. Le t. [3] est d'origine inconnue. Les autres t. sont plus récents, soit des emprunts, soit de formation est.

XI.

101. Aucun des types act. ne remonte dans la sign. 'chevrons' au finn. prim. La diffusion du t. [3] semble avoir été autrefois plus vaste en eN. Il a été refoulé par le t. plus récent [1]. Le t. [4] est un emprunt du lett.

102. Le t. [2] remonte au finn. prim. En anc. est. il a été usité dans tous les p. est. Le t. [1] est un emprunt all. fort récent.

103. Aucun des types act. ne semble remonter à l'est. prim.

104. Le t. [3] semble être le plus anc. Le t. [1] résulte d'une modification sémant. assez récente. Le t. [2] est emprunté au suédois. Les autres t. sont des créations modernes.

105. Le t. [1] remonte au finn. prim. Les autres t. sont de formation sémant. est.

106. Le t. [2], autrefois d'une diffusion plus vaste, remonte au finn. prim. Le t. [1] est une formation sémant. est., mais relativement anc. Les autres t. se sont créés plus récemment.

107. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est un emprunt à l'anc. russe. Les autres t. sont des emprunts assez récents au langues germ.

108. La sign. act. de tous les termes est ultérieure à la séparation de l'est. des autres langues finn. Les plus modernes sont les t. [3] et [4].

109. Le t. [1] est le seule qui remonte à l'est. prim. Les t. [5] et [6] peuvent être aussi très anciens. Le t. [2] est un emprunt suédois.

XII.

110. Le t. [1] et probablement aussi le t. [2] remontent au finn. prim., le second ayant eu autrefois en est. une étendue plus vaste. Les autres t. sont de formation est.

111. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim.; la diffusion du premier semble avoir été en est. prim. plus restreinte, tandis que celle du second était plus vaste. Les autres t. sont empruntés au russe moderne.

112. Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [1] n'étant connu qu'en est., est d'origine obscure.

113. Le t. [1] est emprunté au bas all. Les autres t. sont de formation sémant. est. (les mots eux-mêmes remontent au finn. prim.).

114. Le t. [1] remonte dans sa sign. act. au finn. prim. Les autres t. sont soit des résultats d'évolutions sémant. en est. ([2], [3], [5], [6]), soit des emprunts ([4]).

115. Le t. [1] remonte au finn. prim. L'origine du t. [2] est inconnue.

116. Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [1] est emprunté au bas all., le t. [3] au russe de Pskov.

117. Le t. [2] remonte au finn. prim. Le t. [1] est un emprunt tout récent à l'all.

118. Tous les t. remontent à l'est. prim. et même plus loin, au finn. prim.

119. Les t. [2] et [5] remontent au finn. prim. La sign. act. du t. [1] semble être relativement récente. Le t. [4] est emprunté au lett. L'origine du t. [3] n'est pas claire. Le t. [2] semble avoir été autrefois propre à tous les deux dialectes.

120. Le t. [4] remonte au finn. prim. Les t. [1], [2] et [6] sont des emprunts resp. du lett., du germ. et du suomi. Les t. [3] et [5] résultent de formation sémant. récente.

121. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim. Le t. [3] est de formation est.

122. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim.; à l'origine leurs valeurs sémant. n'ont pas été tout à fait les mêmes. En anc. est. la diffusion du t. [2] était plus vaste qu'aujourd'hui. L'origine du t. [3] est obscure. Les autres t. sont relativement récents.

123. Tous les trois t. remontent au finn. prim.; au point de vue sémant. ils se sont différenciés dans une certaine mesure déjà à l'origine.

124. Le t. eN [1] remonte au finn. prim. Le t. eS [2] est probablement une création est.

125. Le t. [2], autrefois d'une diffusion plus générale, remonte au finn. prim. Le t. [1] est emprunté au suédois. Le t. [3] est un emprunt très récent au russe.

126. Tous les deux t. remontent au finn. prim.

127. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim.

128. Le t. [1], probablement aussi les t. [2] et [3], remontent, à peu près dans leurs sens act., au finn. prim.

129. Tous les t. sont en est. relativement récents.

130. La nomenclature act. peut remonter au finn. prim.

131. Le t. [1] remonte au finn. prim. Les autres t. sont relativement récents, étant soit des emprunts au suomi ([4]) et au germ. ([3]), soit de formation sémant. plus tardive.

132. Le t. [2] et probablement aussi le t. [3] sont les plus anc. en est. Les autres types, étant plus récents, sont soit des emprunts au russe ([6], [7]), au letton ([10] > [9]), au suédois ([8]), à l'all. ([11]) et au suomi ([5]), soit des résultats d'évolutions sémant. modernes.

133. Le t. [1] peut remonter au finn. prim. Le t. [2] est emprunté au lett. L'origine du t. [3] est obscure.

134. Le t. [3] et probablement aussi le t. [1] remontent au finn. prim. Le t. [4] est de formation est. Le t. [2] paraît se rattacher au t. [1].

135. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est d'origine obscure.

XIII.

136. Au commencement de la vie indépendante de l'est. ont existé en eN le t. [5] et en eS probablement le t. [3]. Les autres t. résultent d'évolutions assez récentes.

137. Le t. [3] et vraisemblablement aussi le t. [2] remontent au finn. prim. Les t. [1] et [4] sont empruntés aux langues scand., le t. [5] au russe.

138. L'anc. est. a connu les t. suivants: le t. [2] dans tous les p., le t. [1] en eN, probablement aussi dans tous les p. le t. [6] 'petite écuelle de bois'; en certains p. le t. [4] et en eS le t. [5]. Les autres t. semblent être relativement modernes.

139. Le t. eS [2] et probablement aussi le t. eN [1] remontent dans leur sign. act. au finn. prim. Les t. [3] et [4] sont des emprunts modernes à l'all. Le t. [5] est d'origine inconnue.

140. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim. Le t. [3] semble être créé en est.

XIV.

141. Les t. [1] et [3] remontent au finn. prim.; leurs étendues ont été autrefois plus vastes. Le t. [2] est de formation est.

142. Les t. [1], [2] et [4] remontent au finn. prim. Les t. [3] et [5] sont des emprunts du suomi et de l'all.

143. Tous les deux t. remontent au finn. prim., étant usités autrefois dans tous les p. est. l'un à côté de l'autre.

144. Les t. [1] et [2] remontent au finn. prim. Le t. [3] semble être emprunté au germ.

145. Tous les deux t. remontent au finn. prim.

146. Le t. [2] et probablement aussi le t. [1] remontent dans leur sign. 'chaud' au finn. prim.

147. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [3] semble remonter au moins jusqu'à l'est. prim.; son étymologie est obscure ainsi que celle du t. [2].

148. Tous les trois t. remontent à l'est. prim., les t. [1] et [3] jusqu'au finn. prim. Autrefois leurs répartition géographique en est. semble avoir été sensiblement autre.

149. Les t. [1], [3], [5] et [7] remontent au finn. prim. Le t. [2] semble remonter à l'est. prim. Les autres t. sont soit plus récents, soit d'origine obscure. Des différences de nuance ont existé dans le sens des types coexistants déjà à l'origine.

150. Le t. [1] remonte au finn. prim. Le t. [2] est une création en eS.

151. Les t. [1], [2], [3] et [5] remontent au finn. prim. Le t. [4] est de formation est.

XV.

152. Le t. [2] remonte au finn. prim. La sign. act. du t. [1] s'est formée en est.

153. Les deux termes ont existé déjà en finn. prim.

154. Le t. [2], autrefois d'une étendue plus générale, et probablement aussi le t. [1] remontent dans leur sens act. au finn. prim. Le t. *kogema* est récent.

155. Les t. [1]—[4] remontent au moins jusqu'à l'est. prim. Les t. [5] et [6] sont vraisemblablement fort récents.

156. Les t. [1] et [2] ont existé déjà en finn. prim. Le t. [3] est un emprunt récent du suomi.

157. Tous les deux t remontent au finn. prim. L'étendue du t. [1] semble avoir été en est. anc. plus restreinte qu'aujourd'hui.

158. Les t. [1], [2] et [3] remontent au finn. prim. Le t. [4] est en est. relativement récent. Le t. [2] a été autrefois d'une diffusion plus vaste.

159. Les t. [1], [2], [3], peut-être même le t. [4], remontent dans leurs sens act. au finn. prim.

160. En est. prim. ont existé : en eN les t. [2] et [4]. en eS et en certains p. de l'eN le t. [3]. Le t. [1] est emprunté soit au bas all., soit au suédois. Les autres t. semblent être relativement modernes.

Sõnajuhataja¹. — Index des mots.

haabjas 266	harin 190	esä 118	johviku' 46
haamer 206	harja-auk 185	hetku, s. 10	joobik-marja 46
aampalk 183, 184	hark 205	hetkua, s. 10	joodud 129, 130
aar 221	arkala 214	fula, <i>goot.</i> 53	joofk 46
haavjas 266	arm 266	får, <i>roots.</i> 57	joohke' 46
haduma 280	harmaa, s. 267	fær, <i>msk.</i> 57	joopke' 46
aer 221	ase 199	garai, <i>le.</i> 21	joosik 69, 70, 72
agu 6	astjas 237, 238	garas, <i>le.</i> 21	joovikas 46
ahas 254	atlad 103	*garmas, <i>balt.</i> 21	joviged 45
ahingas 222	atspool 228, 231	gars, <i>lä.</i> 21	jooviku 46
hahk 266	att g. -i 118, 119, 120	гарида, <i>v.</i> 84	jubi 136, 137
hahkjas 266	auk 14	gnida, <i>lä.</i> 84	jung 194, 239, 242
ahl 14, 16	haukama 277	iha 175, 176	juovukka, s. 46
Ahlainen, s. 16	haul 22	hiha, s. 176	jupka 166
aho-edine 190	aur 22, 23, 24	hiib 154	juur 156
ahtakene 254	aurama 268	hiil g. -i 77	juuretis 156
ai 11	ausud 173	hiir g. -e 69, 70, 71,	juuretus 156
ajor 221	basse, <i>roots.</i> 57	104, 267	jähmettyä, s. 272
ais 220	bassi, <i>msk.</i> 57	hiir g. -u 267	jämehtümä 271
hakra 103	béhrse, <i>lä.</i> 30	hiired 103	järtas 13, 16
ale 139, 140	béhrss, <i>lä.</i> 30	hiiro, s. 267	jäve kivi 111
hall 266	berza, <i>algs.</i> 30	hiirud 103	jäär 55, 56, 58
hallikad 46	bérasz, <i>le.</i> 30	hiiv 155	jöhvikad 45
allikas 11, 12	bessi, <i>msk.</i> 57	ikma 268	kaan g. -i 77
allikko, s. 12	bäss, <i>roots.</i> 57	ila 106, 107	kaare 187
alune 167	dvinga, <i>lä.</i> 21	ilu 256	kaaren 87, 88
alus 167	eha 6	ilus 256	kaari' 85
aluspalk 184	ehmatama 271	imä 120	kaari-alune 190
hame 162, 164, 168	eide 121	iramärad, <i>li.</i> 42	kaarjas 77
hammustama 277	eit 120, 122	hirmuma 271	kaarlad 43
hand 97	heituma 271	isa 118, 119, 120	kaarmad 43
anded 130, 131, 133	ele 251	isu 3. 4	kaarmarjad 43
hang g. -u. 205	ell g. -a 118, 120	itkema 268	kaarnas 87, 88
hanguma 279	ema 120, 121	jaani-marjad 42	kaasik 167
hanko, s. 206	emm 121	jahmatama 271	kaatsad 173, 174
annid 130, 131, 133	enn 123	jala kont 101	kabel 235
antsperid 42	hera, s. 43	jala muna 101	kaema 133
anum 237	herned 116, 117	jant 136, 137	kahepoolsed 103
arakat 42	herukka, s. 42	jerta 13	kahri 85
arakmarjad 42	herukat, s. 43		kalgastama 280

¹ Indeksisse on paigutatud eesti keeleainestikust ainult tüüpilisemad murde- teisendid. Nad esinevad kõik liht-transkriptsioonis. Sugukeelte näiteist on valitud ainult need, mis eestikeelseist vastetest häälikuliselt ja tähenduslikult tuntavamalt erinevad. Võõrakeelseist keelenäidetest on siin esitatud üksnes sõnad, mida käes- olevas uurimuses esimest korda on ühendatud kõnesolnud eesti sõnadega. — Sõnad on tähestikku paigutatud sõnaalgulisest *h*-st hoolimata.

- kalgistama 281
 kalgus 281
 kali 150, 151
 kalits 176, 177
 kallama 274, 275
 kallas 9, 10, 11
 kalsad 172
 kalsud 174
 kaltsud 172, 173
 kamal 101
 kapp 248
 kappa, s. 249
 kapi 235
 karap 136, 137
 karendaine 98
 karbalad 45
 kard 26, 27
 kardama 26
 kargama 271
 kari 85
 karjalaine 85
 karkuma 271
 karm g. -i 21, 22
 karm g. -u 21
 karman 176
 karmastua, s. 21
 karmia, s. 21
 karmainen, s. 21
 karmia, s. 21
 karsas 202
 karsia, s. 202
 karso, s. 202
 karssas 202
 kartma 270
 kartsas 201, 202
 karuperse 185, 187
 kask 30
 kassar 212
 kassara, s. 213
 katk 14
 katsipoolitse 103
 kaugas 176
 kaulamus 214
 kaun 40, 41
 kaunis 256
 kauss 243, 245
 kedraluu 101, 102
 keelik 112
 keere 234
 keerites 98
 keerus 234
 keha 237, 238
 kehrluu 101
 kei 225
 keko, s. 147
 kelbas 10, 11
 kelp 11
 kemm 145
 kena 256, 257
 keru 179
 keru-kingad 178
 kesv 36, 37
 ketas 136, 137
 kibu 248
 kidzevalla 254
 Kiideva 63
 kiigu 197, 198
 Kihlepa 63
 kiidekas 112
 kiik 197, 198
 kiil g. -o 130, 131
 kiil g. -u 207
 kiilikas 111, 112
 kiim g. -i 212
 kiin g. -i 212
 kiirites 98
 kikas 86
 kikkim, *li.* 215
 kilu (-pugu) 111, 112
 kimbud 130, 131
 kingad 177, 178
 kingissep 72, 73
 kingsep 72
 kipp g. -u 249
 kippa, s. 249
 kippu, s. 249
 kiriglut 91
 kirikarjane 81
 kiri-kärr 81
 kiriküüt 89
 kirilind 81
 kirivlehm 81
 kirivilind 81
 kirjat-lehmake 81
 kirju-kukrik 81
 kirmask 136
 kirmas 136
 ki(r)rekind 81
 kitsas 254
 kiu-liha 109, 110
 kivi-korjus 111
 kivi-kubu 111
 kivi-näre 111
 kivi-paun 111
 kleinuke 253
 kleit 167
 klunker 136, 137
 kobras 66
 koer 61, 62
 kofta, *roots.* 170
 kofte, *taan.* 170
 kogema 270
 kohetus 156, 157
 koho 84
 kohkuma 271
 koku 67, 68
 kohutama 68, 272
 koi 84, 85
 koi-valge 6
 koiku 119, 200
 koit 6
 koitto, s. 6
 kojo 84
 kokk g. -a 147, 148
 koldas 10, 11, 189
 kolk 203, 214
 kollane 113
 kolle 11, 187, 189
 kondi-luu 101
 koogud 181, 182
 koogualune 184
 kook-aluse hirs 184
 koolma 269
 kool g. -a 106, 107
 koot 203, 204
 kootspool 228
 koovakad 177, 179
 kopp 243
 kops 94
 kori 187, 189
 korisu 189
 korju 189
 korp g. -i 'ronk' 87
 kortsik 166
 kote, *alas.* 204
 kotspool 228
 kouku, s. 3
 kouvo, s. 4
 kraavant 199, 200
 krants-puu 184
 kreeps 136
 kriunuma 268
 kromp 88
 kronk(s) 88
 krumpel 136
 kräuks 72, 73
 kubu 147
 kud, *li.* 85
 kuod, *li.* 85
 kufte, *nor.* 170
 kugura' 38
 kuhti 170
 kuhtin 170
 kujutspool 228
 kukk g. -a 38
 kukk g. -e 86
 kukk g. -u 37, 38, 39
 kukkama 275
 kukkar, *li.* 38
 kuklane 80, 81
 kukra 38
 kukrik 81
 kuld-kubu 111
 kuldnook 93
 kule *lä.* 60
 kulit 176, 177
 kullita 176, 177
 kulla-lind 93
 kulli, s. 60
 kulli-auk 185
 kult 59, 61
 kummialune 190
 kummutus 184
 kunn 37, 39
 kuni 37, 39
 kunt 59
 kunu 37, 39
 kuprad 38
 kura 251, 252
 kurask 211
 kurn g. -i 39
 kurt g. -i 37, 39
 kusilane 80, 81
 kusi-rautsikad 78, 79, 80
 kute, *alas.* 204
 kuts 61
 kutsikas 61
 kutsipool 228
 kuub 167, 171, 172
 kuutaja 92
 käba 37, 38, 39
 käbalad 43, 44
 käbi 37, 40, 226
 kädzina' 129
 kägu 147
 käher 64
 kähr 64
 kähri 64, 65
 käi 225
 käiakas 225
 käikene 154
 käiksed 174
 käised 174, 175
 kämm 145, 148
 käokirg 81
 käokirjat 81
 käolehm 81
 käpp 38
 käsik 'simman' 136
 kässik 'kapp' 249
 kässik 'simman' 136
 kätki 197, 198
 kätsin 130
 kääjin, s. 225
 käävas 227
 köder 41
 köiv 30
 kõju 30
 kõle 214
 kõlge 214
 Kõo 30
 kõokirg 81
 Kõola 30
 kõrik 162, 170

- kõtr 41
 kõu 3, 4, 118, 120
 Kõõla 30
 kõgastama 275
 köis 235
 kökk 146, 147
 köks 146, 147
 kõrt (toit) 151, 154
 kõrt 'seelik' 166
 kõrtsik 166
 köst 154, 155
 Kõte, *saks.* 204
 küdi (-uss) 74, 75
 kühklane 92
 küit 169
 küi-uss 74, 75
 küna 246
 künni-lind 89
 künni-räästas 93
 künnis 190, 191
 kütke 214, 216
 kütis 139
 küü 74, 75
 kyy, *s.* 75
 küükülaline 92
 küüt 169
 laane-tui 92
 laatka 243
 labidas 204
 labu 145, 147, 148
 laev 228
 lahe-liha 109, 110
 Laheva 63
 lahja-liha 109
 lahjad 130, 132, 133
 laih-liha 109, 110
 lakk g. -a 41
 laka-alune 190
 lamakas 136
 lammi, *s.* 15
 lammikas 13, 15, 16
 lammikko, *s.* 15
 lampi, *s.* 15
 lapja 204
 lapjo 205
 lapi 221
 lappo, *s.* 147
 lasn 205
 laud 200
 lauk g. -a 41
 lauvasimed 103
 lee 187, 188
 leelis 24
 leem 152, 153
 leenis 24
 leerikene 76
 lees 83
 leeskana 81
 leeslind 81
 leespugu 110, 111
 leet 188
 leets 212
 lehelis 24, 25
 leitsak 23
 leitse 21, 22, 23, 24
 l'ekans, *la.* 18
 Lemmsalu 33
 lemu 23, 24
 lepalind 81
 lepatiro 83
 lepatriinu 81
 lepp g. -a 83
 leppäkeritu, *s.* 83
 lessaka 76
 lets g. -i 212
 libe g. -da 24
 liero, *s.* 77
 liettää, *s.* 188
 lige 260, 262
 ligu 261
 liguma 161
 li'D, *li.* 244
 lidä, *li.* 244
 liimak 76
 liimik 76
 liimukas 76
 liiskami 81, 83
 liiskana 81
 liisilind 81
 liispet 81, 83
 liivapugu 110, 111
 liivikene 76
 lika, *s.* 261
 lilukas 76
 limu 76
 limukas 76
 linask 72, 73
 lind 85, 86
 ling 194, 195
 linik 162
 linohk 72, 73
 liota, *s.* 261
 lipe 24, 25
 liud 243, 244, 245
 lodma, *karj.* 15
 lodmu, *aun.* 15
 lohk 14, 16
 loib 178, 179
 loik 13, 14, 16
 loikkua, *s.* 14
 loim 13, 15, 16
 loima, *s.* 15
 loizm, *vadj.* 15
 lomm 13, 15
 lommik 15
 lomp 13, 15, 16
 lompi, *s.* 15
 lonts 13, 15, 16
 loomis 139
 lontsik 13, 15, 16
 loobas 13, 15, 16
 loops 13
 loopsik 13, 15, 16
 lopsik 13, 15, 16
 lui 226
 lunt 37, 39
 lutspool 228
 luuas-kont 101
 luubas-kont 102
 luugas-kont 101, 102
 luunina 70, 72
 liupealse-kont 101, 102
 luupekse-kont 101
 luupäks 102
 luõb 178, 179
 lääger 203, 204
 läätsa 116
 läga 18
 lakk g. -u 17
 lämm 23, 258
 lämme 258
 langet, *s.* 208
 latäkkö, *s.* 16
 läte 11, 12, 13
 läts g. -i 212
 läve 190
 löbud 136
 löeg 214
 löhmus 31, 33, 35
 Löhmussilla 33
 löig 214
 lömm 23, 24
 löög 214, 216
 löögal 216
 löörrik(kas) 76, 77
 löörima 77
 lööritama 77
 lönderpuu 214
 lükkama 275, 276
 maarja-kana 81
 madu 74
 majajas 66, 67
 maigad 193
 malts 14
 maltsa kallas 14
 mamma 121, 123
 mannerng 239
 mannerik 239
 maokene 76
 marana(d) 80, 81
 mardik 76
 margapuu 293
 marran pl. marana 80, 81
 matused 135
 mehikas 91, 92
 meigas 91
 melekas 92
 meltsas 92
 memm 121, 122
 meokas 92
 meos 92
 mereharg 81
 mets-siga 65
 metstuvi 92
 mogel 24, 25
 molohka' 43
 moll 247
 mold 247
 morohka' 43
 muda 16, 18
 mugel 24, 25
 mukk 37
 mukl 24, 25
 mulk 37, 39
 mulla-madu 76
 mullikas 52, 53
 mullu 53
 munamed 103
 munn g. -i 37, 39
 munt g. mundi 37, 39
 murakad 43, 44, 45
 murelased 78, 80, 81
 murispuu 184
 murre 184
 murulased 78
 mustlased 80
 must-lind 88
 must-mats 93
 must-rästas 93
 must-varblane 53
 mutsima 267
 mutt 67, 68
 mutikas 146, 148
 muttima 67
 muurahainen, *s.* 80
 muurama, *s.* 43
 mäger 64
 mänd g. -a, -i 28, 29, 213
 märg 108, 260, 262
 määur 64
 määr g. -a 64, 65
 Määrä k. 65
 möhk 247, 248
 möla 221
 mõrsja 127, 128
 mõskma 273
 mõöl g. -u 131
 möllama 68
 mõlsas 92
 müger 67
 mügl 24
 mügri 67, 68, 69, 70, 71

- mükr 67
 müksama 275
 myllätä, *s.* 68
 mült 67, 68
 myltätä, *s.* 68
 münt 37, 39
 mürgas 67
 mürgine 25
 mürk 'mutt' 67
 mürk g. -i, -u 25, 26
 mürts 136, 137
 müssama 275
 mütt 67
 müttama 67
 mütäs 67

 naadre(se)d 78
 naarits 66
 nagelased 78
 nagil 208, 209
 naklased 78
 nann 121, 123
 napp 243, 246
 narblased 78
 nardlased 78
 natt g. -a 107
 naurits 66
 neerud 102
 nepse 263, 265
 nepsia, *s.* 263
 nesse 263, 265
 neste 263, 264
 nestütämä 263
 niin 31
 niinepuu 31, 33, 35
 niiske 262
 nilva-madu 76
 nirko 239
 noorik 127, 128
 nudzima 78
 nuga 209
 nui 203, 223
 nukk 146, 148, 211
 nuka, *li.* 211
 nummi, *s.* 9
 nurm 142, 143, 144
 nutma 268
 nutsima 78
 näbrastama 264
 näbre 263
 näin 121
 näkk 78
 nänn 121, 122
 näpsjas 263
 närä 111
 nätsäkkä, *s.* 264
 nätse 263
 nätske 263, 265
 nääps 176, 177
 näärmed 103, 104

 nöel 226, 227
 nögi 19
 nölg 107, 108
 nõmm 8, 9
 nõmmik 8
 nõre 19, 20
 nõstme 116, 117
 nõtk 198
 nõu 237
 nõumpuud 181, 182
 nõõlik 226, 227
 nõkk 146, 148
 nõör 235
 nõkk 211
 nykä, *s.* 211
 hobu-kala 72, 73
 oder 36, 37
 oede 199
 oete 199
 hoi 226
 oinas 56, 57, 58
 oit 13, 15, 16
 oks 155
 olm 185, 186, 187
 olv 185, 186
 onn 146, 148
 hong 28, 185
 hongas 28, 182, 185
 onger-leer 76
 honka, *s.* 28, 182, 185
 oras, *s.* 48
 ori g. ori 47, 48, 49
 orikas 48
 otas 86
 hotkata, *s.* 112
 otspool 228, 232
 oul 22

 paakuma 280
 paarid 181, 182
 paatuma 280
 pael 235
 pahar 280
 pahem 251, 252
 pahke 280
 pahkluu 101, 102
 pahkuma 280
 pahku(r)a, *s.* 280
 pahr 59
 pahru 59, 60, 61
 pahtuma 280
 paklad 233
 palak 169
 palg g. -u 41
 palla 168
 pallapool 168
 palu 8, 9
 pand 215
 pang g. -a 215

 pang g. -e 239, 241, 242
 pank 9, 10, 11
 parg 10, 11
 park g. -a 11
 parras 10, 11
 pask 17, 18
 pastlad 177, 178, 180
 pedak 28, 29
 pedajas 28, 29
 Pedaspä 29
 peen 253
 peied 135, 136
 pelgama 270
 pelguma 271
 peloma 270, 271
 peni 61, 62
 penikoorem 62
 pent 71
 pentsik 71
 perdus 185
 perges 10, 11
 peris 39
 persis 185
 persise auk 39
 perv 10, 11
 pesema 273
 pesise auk 39
 pess 100
 petäi 28, 29
 pidal 77
 pidud 129, 130
 piedin, *s.* 169
 pied(u) 169, 170
 piht 223
 piilar 191
 pintik, *li.* 204
 piirits 226, 227
 pikne 4
 pind 204
 pint 203
 pinta, *s.* 204
 pintta, *s.* 204
 pizar, *li.* 77
 pisike 253
 pitspall 136
 plekk 26, 27
 plägel, *roots.* 204
 pläts 212
 pobuskid 118
 pohris, *la.* 17
 poka' 116, 117
 pool 228
 pori 17
 porras 201
 post 191
 postromkad 219
 potspool 228
 pruunts 164

 pruut 127, 128
 puder 152, 153
 pudzai 113
 pudzu-sulg 113
 pudu 113
 pugu 111
 puhm 36
 puhmas 36
 puhte 135, 136
 pull 50, 52
 pulmad 133
 pumpel 37, 39
 punane 266
 purema 277, 278
 purgema 277, 278
 purre 202
 purres 201, 202
 pürs, *la.* 17
 pürvas, *le.* 17
 pürvis, *la.* 17
 purvs, *la.* 17
 puss 209
 putsai 113
 puul g. -a 52, 53
 Pädate 29
 Päde 29
 pähknä 40
 pähn 31, 33, 35
 Pähnä 33
 päitsed 216, 217
 päkk g. -a 99, 100
 päkkä, *s.* 100
 päks 100, 102
 päri 56, 57, 58
 pärm 154, 155
 pärn 31, 33, 35
 Pärnu 33
 päsmar 223, 224
 päss g. -a 99
 päss g. -u 55–57,
 pässakas 100
 pässima 100
 pässu 'Hahn' 57, 86
 pässül 223
 päts 47
 pätsat-sälg 47
 põld 142, 143, 144
 põles-maa 139
 põllu-uss 76
 põrsas 37, 39
 põugutama 273
 põukima 273
 põõsas 35, 36
 põial 99
 põör 225
 põörüs 213
 püdal 77
 püksid 172, 173, 174
 pürs 30

- raand 239, 241, 242
 rage 7
 raenta, *s.* 241
 ragend, *veps.* 241
 rahe 7
 rahked 219
 rahu(n)did 102, 103
 rahud 102, 103, 104
 rahva 102
 rahvasimmed 103
 rainta, *s.* 241
 rake, *norr.* 16
 rakentaa, *s.* 193
 raki, *isl.* 16
 rakk g. -a 14, 16
 rakk g. -e 61
 rakked 193, 194
 rakko, *s.* 16
 rakt, *isl.* 16
 rank 247
 rand 9, 10, 11
 rangid 218
 rants-puu 184
 - rauhiaised 103
 raudlased 78
 raud-murelased 78
 raud-raatsikad 78
 raud-sipelgad 78
 rautsikud 78
 rebu 113
 redel 201
 rahke 233
 reevas 159
 rend 200
 rese 23, 24, 263, 265
 riie 159
 rind-rits 103
 riist 237, 238
 ristkätse 129
 ristse 129, 130
 ritse 103
 rohem 101
 rohik 101
 rohmik 101
 roja-uss 76
 rokk 152, 153, 154
 ronk 87, 88
 roo 194
 roog g. -a 152, 153
 roog 194, 195
 roomad 219
 roots-varblane 93
 rootsus 93
 rosinad 42
 rott 69, 70, 72
 rubid 116, 117
 ruga 145, 147, 148
 ruhe 246
 ruhi 247
- ruhik 101, 246
 ruhimik 101
 ruhmik 101
 ruhv 247
 ruid 116
 ruih 247
 ruigod 116
 ruik 101
 rukk 170
 ruikko, *vadj.* 117
 ruko, *s.* 147
 rummik 101
 ruske 113
 ruskased 80
 ruskme täis 101
 rustmine 113
 ruuge 113
 ruuh 247
 rāgāz, *li.* 219
 rāga, 109
 rāis 7, 8
 rāüss 7
 rōhk 263, 264
 rōht-pakk 190, 191
 rōivas 159
 rōsi 23, 24
 rōsine 263
 rōske 24, 263, 265
 rōuged 116
 rōōhk 115
 rōōvas 159
 rōga 109
 rōsi 23
 ry, *msk.* 172
 rya, *roots.* 172
 ryijy, *s.* 172
 rūpe 105, 171
 rūpp 105, 106
 rūü 171, 172
 rūüd 171
 saad 145, 146, 148, 149
 saag 149
 saajad 133
 saalispuud 166
 saarjad 84
 saarmas 65, 66
 saat 139, 140, 149
 saba 97, 98, 99
 саба, *v.* 140
 saerded 83
 sageneme 280
 sagurad 84
 sajad 133
 saired 84
 saivarid 84
 sallispuud 193
 saluma 277
 salvama 277
- salved 193, 194
 salvispuud 166, 193
 sammas 191
 sao-kerits 98
 sao-patt 98
 sarapuu 97
 sarikad 181, 182, 193
 sarvikad 166
 sau(v) 18, 19
 savv 19
 savu 19
 Schaube, *saks.* 167
 seba 160
 seelik 166, 167
 seie 234
 selgä-munamed 103
 sepp 154, 155
 setspool 228
 siga 37, 39
 siks 49
 simman 136, 137
 sinikad 46
 siplama 80
 sipelgad 78, 80, 81
 sipud 178, 179
 sipukad 178
 sirandus 234
 sirdus 234
 sisa 89, 91
 sisar 125
 sisask 89, 91
 sitikud 42, 43
 sitke' 42
 sitspool 228
 siug 74, 75
 siuguma 75
 siuksuma 75
 soe 258
 Soema 63
 Soenpe 63
 Soeva 63
 solke 77
 solkna 77
 somp 14
 Sompä 63
 sonn g. -i 10, 11, 14
 soolmed 158
 soomarjad 46
 soop 14
 sora 113, 114
 sord 140, 141
 sorik 114
 sormikas, *ing.* 230
 sorto, *s.* 140, 141
 sootaja 92
 sopp g. -a 17, 18
 soitspool 228
 Spier, *saks.* 227
 spír, *kas.* 227
- spira, *msk.* 227
 splitsen, *alas.* 212
 stara, *msk.* 280
 stareen, *kas.* 280
 starren, *kas.* 280
 subrik 136, 137
 sude 63
 suilama 208
 suias 208
 suie 208
 suits 18, 19
 suitsed 216, 217
 sukul 228
 sukkula, *s.* 230
 sukulane 228
 sulg 113
 summ 155
 suoja, *s.* 259
 suortua, *s.* 234
 supp 152
 suprik 136
 surema 269
 surnuk 228, 230
 suruma 230
 survoa, *s.* 230
 susi 62, 63, 64
 Sutlepa 64
 sutspool 228
 Suterma 64
 Suti 63, 64
 suude 208
 suudi 208
 suue 208
 suug 177
 suumes 208
 suup 171, 172
 suurmed 158
 säie 234
 säige 234
 sälg 49
 säng 199
 särk 162, 164, 171, 172
 säru 136, 137
 säsi 96
 säär-piim 115
 söba 160, 161, 162, 170
 söerd 140, 141
 söeres 234
 sönn 47, 48, 50, 52, 56, 57, 58
 sörandus 234
 söra-silm 43, 114
 sörik 114
 söru 234
 sösar 125
 söstar 42, 43
 söts 125, 126

- sõtse 126
 sõtt g. -i 111, 112
 sõu 162
 sõuke 162
 sõörd 139, 140, 141, 234
 sõörduma 234
 sõõre 234
 sõõrik 234
 sõõrik(as) 114
 sõhar 125
 sõts 111, 112
 sõõdi-uss 76
 sõök 152, 153
 sõõstik 228
 süi 235
 süld 105
 süle 105
 sülg 107
 süli 105, 106
 süst 228
 süstik 226, 228, 230, 232
 süts 228, 232
 sütspool 228
 süü 235
 taaja, s. 109
 taar 150, 151
 taar, *norr.* 151
 tär, *msk.* 151
 taat 118, 119, 120
 tabär, *li.* 97
 tael 113
 taeva esä 3
 tahas 20, 156, 157
 tahk 20
 tahke 20
 tahm 19, 20
 taigen 156
 tai-liha 109
 tainas 156, 157
 takis, *le.* 47
 takku, s. 233
 takud 233
 tala 183, 184
 talasid 183
 talb 207
 tall 58
 tallo, s. 58
 tangud 158
 taossed 218
 tarab, *li.* 97
 tarretama 279
 taru-liha 109, 110
 tasku 176
 tatt 107, 108
 tauru, s. 110
 tei 97
 tekis, *la.* 47
 tekiuotis, *le.* 47
 tekk 160
 tekys, *le.* 47
 teras 25, 26
 terav 259
 terho, s. 39
 ternes 114, 115
 tiirud 103
 tiiru-taaru-linnukene 81
 tiisel 220
 tiks 49
 tilluke 253
 tirss 21, 22
 tirud 103
 tiskid 243
 tisku 243
 toll g. -i 107, 108
 tolu 40
 toores 263
 toores-piim 115
 toru 40
 toss g. -u 22, 23, 24
 tossama 22
 Trank, *saks.* 248
 tsikkur 37, 39
 tsiiman 136
 tsirk 85
 tsoluk 228, 231, 232
 tsoog 177
 tsora 113, 114
 tsuug 177
 tsäsi 96
 tsäär-piim 115
 tsõõrik 243
 tuber 67
 tuhkhau 180
 tulbas 191
 tulimuld 139
 tulp 191, 192
 tunglas 136
 tuoksu, s. 23
 tupr 67
 turask 211
 turu 40
 tüuts 211
 tär, *roots.* 151
 tähi 94
 täkk g. -i 155
 täkk g. -u 47, 48
 tävi 94
 täü 94
 tõbras 110
 tõhev 40
 tõhk 40
 tõhm 40
 tõhu 40
 tõhv 40
 tõke 72
 tõki 72
 tõkk 72
 tõlv 208
 tõru 40
 tõtkes 72
 tõukama 276
 tõusang 154
 tõuse 154
 tõõl 40
 tõbi 171
 tõõmees 154, 155
 tõõmis 154
 tühkäliha 109, 110
 tüma 263, 264
 tymä, s. 264
 türk g. türgi 37, 39
 türn 30
 türu 39, 40
 työntää, s. 276
 tüünämä 276
 ubeh, *veps.* 60
 udras 65, 66
 uht 139, 140
 hui 226
 uig 226
 uigamed 14, 16
 uigemo, *vadj.* 16
 ui-koda 228, 230
 uisk 74, 75
 uitto, s. 15, 16
 uju 162
 ulu-auk 185
 ulv 185, 186
 ummik 243
 undi-händ 185
 undruk 164, 166
 ungas 182, 185, 186
 unk 182, 185, 186
 hunt 62, 63, 64
 upandus 10, 11
 ups 59, 60
 upsas 59
 urg 185
 uss 74, 75
 utr 65
 (h)uts 37, 39, 60
 utt g. -i 59, 60, 61
 utt g. -u 92
 uudut 92
 uus 257
 (h)uusad 173, 174
 uus-piim 115
 uve pl. upeet, s. 60
 uveh, *karf.* 60
 vaagen 243, 245
 vaalik 166
 vaanas 243
 vaar g. -i 119—121
 vagel 76
 vagu 145
 vahane muna 113
 vahe 260
 vai 208, 209
 vaib(e) 260
 va'imä, *li.* 260
 vaip 160, 161, 162
 vakl 76
 valdas 194
 valge lind 88
 valha, *germ.* 70
 valjad 216, 217
 valama 274, 275
 vammus 171, 172
 vanaisa 3, 4
 vanem 3
 vanukas 177, 178
 varik 166
 varp 203
 varrud 129
 varrukad 174, 175, 176
 varrus 174
 varss 49
 vart 203
 vartta, s. 203
 vasak 251
 vasar 206, 207
 Vasknarva 258
 vastne 257
 vatukas 177
 vee-madu 76
 vehmer 220
 veimed 130, 131, 132, 133
 veits 209
 veitsi, s. 211
 veli 123, 124
 welsch, *saks.* 70
 vemmer 220
 vend 123, 124, 125
 venites-puu 184
 venno, s. 124
 vents, *vadj.* 185
 venitse-puu 184
 vepš, *li.* 60
 verang, *veps.* 142
 vere-nudzija 77
 verev 113, 266
 veske 111
 vesoin, s. 212
 vestma 209
 vestu 209, 212
 vibu 194, 195, 197
 vi'emär, *li.* 220
 vigel 205
 vihm-uss 76
 viigrus 145
 viilauk 185
 vinda, *li.* 194
 viirg 145

viirgus 145	võhk 69, 70, 72	häkä, s. 22	õhviti 53
vikl 205	võhv 69, 70, 72	häll 197	õitselind 89
vinn 194	võihu 71	hällima 198	õnge-uss 76
ving 21	võlu 71	ämber 239, 242	hõra-silm 43, 114
vinnütüs-palk 184	võlutama 71	hämm 261, 262	hõrake' 42, 43
vintti, s. 194	võnn 58	ämm 148	hõtsik 111, 112
virg 145	võsai 212	hämmema 261	õtsk 10, 11
virgus 145	võlsk, msk. 70	hämmetüs 261	õtsu 112
voodi 199	äde 121, 122	ämu 145, 148	hõõtsikas 111
voon(ake) 58	häga 21, 22	hämä 148	epkas, li. 60
väike 253	hägu 21, 22	hämö, s. 148	õõbik 89, 91
väits 209, 211, 213	ähjä' 133	händ 97, 98, 99	öür 22
väli 143, 144	hähki 133	härjalind 89	üdi 96
vän, roots. 124	ähmama 271	härk 213	ümbrik 166
värss 50, 52	hähä' 133	ärkim 213	ündrik 166
värške piim 115	äi 'Grossvater' 4,	ätt 118, 119, 120	üpsa, li. 60
västar 222	118, 119	hää, s. 134	ürad, u. 43
västäräkki, s. 223	äi 'Wiege' 197, 198	häuiss 106, 107	ürp 169, 170
västriik 223	häh 133	enda, li. 97	üsk 105, 106
võhel 71	äike 3, 4	öde 125, 127	ütt g. -i 92
võhl 69, 70, 72	äisk 106	õhv(ake) 52, 53, 55	hüübima 279
võhn 69, 70	ait 121		

Mõistete juhataja¹. — Index des idées.

Abendröte 6	beissen 277	Brunnenschwengel 194	colombe biset 91
Abhang 9	Bekleidung des Brunnens 193	buisson 35	colonne 191
Acker 142	bélier 55	Bulle 50	congeler, se 279
acier 25	berceau 197	cadeaux 130	coq 86
agneau 58	Besmer 223	canneberge 45	corbeau 87
aieul 118	Bett 199	casaque 171	cordelette 235
aigu 259	Biber 66	cassis 42	corps médullaire 96
aiguille à filet 225	bière, petite 150	castor 66	cosse 40
airielle 46	Biest(milch) 114	chair sans graisse 109	courrois 218
Ameise 78	Birke 30	champ 142	couteau 209
arbuste 35	blaireau 64	chatière 185	couverture 160
Ärmel 174	Blattern 116	chaud 258	couvre-pied 160
Aschenherd 187	Blaubeere 46	cheminée 187	craindre 270
atre 187	Blech 26	chemise 162	Dachs 64
auge 246	Blutegel 77	cheval entier 47	Dachsparren 181
aviron 221	bord 9	cheville du pied 101	Dampf 22
Balken 184	boue 17	chevrons 181	Daumen 99
Band 235	bouleau 30	chien 61	Decke 160
baptême 129	bourbe 17	coaguler, se 279	Deckenbalken 183
bave 106	bourbier 13	coccinelle 81	défrichement 138
beau 255	brancard 220	coin 207	déracinement 138
Beerdigungsfeier 135	Braut 127	collier de cheval 218	Donner 3
Begräbnis 135	bride 216		Dorffest 136
Begräbnisschmaus 135	Bruder 123		Dreschflegel 202

¹ Siin loetletud on ainult need mõisted, mille nimetused on artiklites käsitletud sõnatüüpideana.

Dünnbier 150	Gewitter 3	Leiter 201	Nisse 83
<i>eau alcaline</i> 24	Giebelloch 185	<i>lente</i> 83	<i>noces</i> 133
Eber 59	giessen 274	<i>levain</i> 154	<i>nouveau</i> 257
<i>echelle</i> 201	<i>giron</i> 105	<i>levier d'un puits</i>	<i>nouvelle mariée</i> 127
<i>écuelle</i> 243	<i>gland</i> 40	194	<i>oiseau</i> 85
<i>effrayer, s'</i> 271	<i>glande</i> 103	<i>levure</i> 154	<i>orage</i> 3
Eichel 40	<i>grand-père</i> 118	<i>licou</i> 214	<i>orge</i> 36
Eidotter 113	<i>grau</i> 266	<i>limonière</i> 220	<i>orge mondé</i> 158
Eimer 239	Graupe 158	Linde(nbaum) 31	<i>pantalons</i> 172
Einfassung 193	<i>grêle</i> 7	link 251	<i>pâte</i> 156
eng 254	<i>gris</i> 266	<i>lissee</i> 235	<i>pelle</i> 204
<i>enterrement</i> 135	<i>groseille</i> 42	<i>lit</i> 199	<i>pente</i> 9
<i>épousée</i> 127	Grossvater 118	<i>lombric</i> 76	<i>père</i> 118
erschrecken 271	<i>gruau</i> 158	<i>loup</i> 62	<i>petit</i> 253
<i>essartage</i> 138	Grütze 158	<i>loutre</i> 65	<i>pieiler</i> 191
<i>étalon</i> 47	<i>habits</i> 159	<i>lucarne de pignon</i>	Pfosten 191
<i>etoffe</i> 159	Hackmesser 212	185	Pfütze 13
<i>étoupe</i> 233	Hagel 7	Lunge 94	<i>pigeon ramier</i> 91
<i>étourneau</i> 93	Hahn 86	<i>maigre</i> 109	<i>pilier</i> 191
<i>étroit</i> 254	Halfter 214	<i>maillet</i> 206	<i>pin</i> 28
Eulenloch 185	Halsfessel des Viehs	<i>mains</i> 101	<i>plat</i> 243
Faden 235	214	<i>malléole</i> 101	<i>pleurer</i> 268
<i>fange</i> 17	Hammer 206	<i>manches</i> 174	<i>plume (d'un oiseau)</i>
Feld 142	Hede 233	<i>mare</i> 13	113
Femerstange 220	Hefe 154	<i>margelle</i> 193	<i>poche</i> 176
<i>fer-blanc</i> 26	Heide 8	Marienkäfer 81	Pocken 116
<i>fête villageoise</i> 136	Hemd 162	Mark 96	<i>pomme</i> 37
feucht 262	Hengst 47	<i>marteau</i> 206	<i>potage</i> 152
Feuerherd 187	Heugabel 205	<i>masse</i> 206	<i>pouce</i> 99
<i>feuille de métal</i> 26	Heuhaufen 145	Maulwurf 67	<i>poulain</i> 49
<i>fiancée</i> 127	Heumiete 145	Maus 69	<i>poumon</i> 94
<i>ficelle</i> 235	Heuschober 145	<i>mère</i> 120	<i>pousser</i> 275
Kieferwald 8	Hochzeit 133	Messer 209	<i>poutres</i> 184
<i>figer, se</i> 279	Holztaube 91	<i>meule à aiguiser</i>	<i>puchoir</i> 248
Fischotter 65	Hosen 172	225	<i>puisoir</i> 248
Flachsbüschel 234	hübsch 255	<i>meulette</i> 145	Quelle 11
<i>flaque (d'eau)</i> 13	<i>humide</i> 262	Mistgabel 205	<i>queue</i> 97
<i>fléau</i> 202	Hund 61	<i>moelle</i> 96	Quirl 213
Fleisch 109	<i>jaune d'œuf</i> 113	Moosbeere 45	Rabe 87
<i>foène</i> 222	Johannisbeere 42	<i>mordre</i> 277	<i>rame</i> 221
Fohlen 49	<i>joli</i> 255	<i>morve</i> 107	Rauch 18
<i>fourche</i> 205, 222	<i>jupe</i> 164	Motte 84	rat 69
<i>fourmi</i> 78	Kaumagen 110	<i>mouillé</i> 260	Ratte 69
<i>foyer</i> 187	Keil 207	<i>moulinet</i> 213	Regenwurm 76
<i>frère</i> 123	Kiefer 28	<i>mourir</i> 269	<i>rein</i> 102
Füllen 49	Kleid 164	<i>mucosité des nari-</i>	<i>repas de baptême</i>
<i>fumée</i> 18	Kleidung 159	<i>nes</i> 107	129
<i>funérailles</i> 135	klein 253	<i>mucus nasal</i> 107	Riemen 221
Furche 145	Kohlendunst 20	<i>mûre naine</i> 43	Ringeltaube 91
fürchten 270	Kot 17	Muskelmagen 110	<i>rive</i> 9
Fussknöchel 101	Kransbeere 45	Mutter 120	<i>robe</i> 171
Gabeldeichsel 220	Kuh, junge 52	<i>myrtille</i> 46	Rock 171
Gäspe 101	Kummet 218	Nachtigall 89	<i>romaine</i> 223
<i>gauche</i> 251	Kummetriemen 218	Nasenschleim 107	<i>rossignol</i> 89
Geifer 106	Lache 13	nass 260	rot 166
<i>génisse</i> 52	<i>lait</i> 114	<i>navette</i> 225, 228	Rotz 107
gerinnen 279	Lamm 58	Netznadel 225	<i>rouge</i> 266
Gerste 36	Lämmchen 58	neu 257	<i>rougeur du couchant</i>
Geschenke 130	Lauge 24	<i>neuf</i> 257	6
Geschirr 237	<i>laver</i> 273	Niere 102	Ruder 221

Russ 19	<i>serpent</i> 74	Tanzfest 136	<i>ver de terre</i> 76
<i>sandales</i> 177	<i>seuil</i> 190	Tasche 176	<i>vérole</i> 116
<i>sangsue</i> 77	<i>silique</i> 40	Taufe 129	<i>verrat</i> 59
Säule 191	<i>sillon</i> 145	Taufest 129	<i>verser</i> 274
Schafbock 55	<i>sœur</i> 125	Taufschmauss 129	<i>vêtement</i> 159
Schale 243	<i>olive</i> 183	<i>taupe</i> 67	Vogel 85
scharf 259	<i>source</i> 11	<i>taureau</i> 50	Vogelfeder 113
Schaufel 204	<i>souris</i> 69	Teig 156	Vogelkropf 110
Schellbeere 43	Spaten 204	<i>teigne</i> 84	Walddaube 91
schieben 275	Stahl 25	<i>terrain sablonneux</i> 8	warm 258
Schlange 74	Star 93	<i>terraine</i> 243	waschen 273
Schleie 72	Stecheisen zum Fi- schen 222	<i>tilleul</i> 31	Weberschiffchen 228
Schleifrad 225	Stechgabel 222	Tisch 200	Weberschiff ohne Spule 225
schmal 254	sterben 269	<i>tissu</i> 159	Weiberrock 164
Schnellwage 223	Sterke 52	<i>tonnerre</i> 3	weinen 268
Schnur 235	Stier 50	<i>touffe</i> 234	Werg 233
schön 255	Stoff 159	<i>trempe</i> 260	Widder 55
Schöpfigefäß 248	stossen 275	Trog 246	Wiege 197
Schöpfigelte 248	Strauch 35	Ufer 9	Wolf 62
Schoss 105	Strauchbeil 212	<i>vaisselle</i> 237	Zapfen der Nadel- bäume 37
Schote 40	Strauchmesser 212	<i>vapeur</i> 22	
Schuhe 177	<i>strobile</i> 37	<i>vapeur de charbon</i> 20	
Schüssel 243	<i>suie</i> 19	<i>variole</i> 116	Zäumung 216
Schwanz 97	Suppe 152	Vater 118	Zaumzeug 216
Schwelle 190	<i>surtout</i> 171	<i>ventricule succen- turié</i> 110	Zeug 159.
schwester 125	<i>table</i> 200		
<i>seau</i> 239	<i>tanche</i> 72		
<i>Serpe</i> 212			

Täiendused. — Additions.

Lk. 21: s. *karmas*, *karmea* 'schroff' ('störrisch' jne.) on K. B. Wiklund, Nordiska studier 155, ühendanud järgm. germ. sõna-dega: mroots. *gramber*, aisl. *gramr* 'zornig', mis vähemalt juba häälikuliselt on kaugemad kui esitatud balti vasted. Ka Bibl. Verz. on varustanud selle ühenduse küsimusmargiga. O. Donner, Vergl. Wb. nr. 140, peab tüüpi *karmea* s.-ugri-aegseks. — Lk. 40, art. 22: tüüp *tōhV* on atesteeritud juba J. Gutsi-l kujul: Ecker *Товву*. — Lk. 59, art. 34: SaaLaiksaares on tarvitusel veel viies tüüp *uioäs* g. *ujikka* [v, labane], mis võiks ehk algupäralt olla onomatopoeetne. Sõna *kult* etümoloogia asjus ühinen hiljuti avaldatud W. Wige'ti (Streitberg Festschrift, Leipz. 1924, lk. 408) arva-misega, mille järgi selle sõna algkujuks on pigemini roots. *murd. kult* 'junges Schwein' (ka *kulting*; *grisakult* 'junge Sau'; *galtkult* 'junger Eber'). Viimast etümoloogiat peab võimalikumaks nüüd ka M. Vasmer (kirjalikult). — Lk. 108: e. sõna *tol* on hiljuti (MSFOu. LII 92) J. Kalima poolt küsivalt ühendatud järm. sõna-dega kaugemaist sugukeeltest: sürj. *duf* 'Speichel, Geifer', votj. *dyldi*, *dildy* 'Speichel'. — Lk. 119, 7 r. ül. lisada: 8. kõige noo-remal sugupõlvel, eriti linnarahva keeles *paḡpā*. — Lk. 120, art. 73: tüüp [6] *ell* näikse ikkagi olevat varemalt rahvakeeles esinenud, vrd. Gös. AS lk. 172 juurde: Elter Vater / [Mutter] *Ell* / *Emm*. — Lk. 152: SetL-s on tuntud veel tüüp 8. *kruppēn* 'kartuli ja tangu supp' (laen venest).

Parandatud trükivead. — Corrections.

Kaardil lk. 5 tuleb sõnal *kõue*- igalpool *u* asemel lugeda *üu*. Lk. 6, 7 r. ül. lugeda *ehavaloe* ... *ihä-valoõ* (mitte *ehavaloe* ... *ihä-valgõ*). Lk. 8, 3—4 r. ül. kustutada sõnad: *ks*-suffiksiga varustatud. Lk. 8, 10—11 r. ül. kustutada terve viimane lause („Käesoleval ...“). Lk. 8, 12 r. ü. lugeda Kieferwald (mitte Fichtenwald). Lk. 9, 12 r. ül. lug. totum pro parte (m. pars pro toto). Lk. 9, 3 r. a. lug. TarvÄ (m. TarvL). Lk. 10, 8 r. a. lug. NDEtWb (m. DNEtWb). Lk. 11, 2 r. a. lug. Vaiv (m. Val) Lk. 11, 11 r. a. lug. *allik* (m. *allik*). Kaardil lk. 12 tuleb *tos*-joon Saa ja Hall piirilt nihutada parallelselt läänepoole, umbes Saa keskpaika, *puhmas*-joon Saa-Hall piirilt Hä ja Saa põhjapiiridele, *saü*-joon Võ ja Põ-Räp piirilt põhjapoole umbes Võ keskosasse, sihiga läänest idasse. Lk. 13, 17 r. ül. lug. *loõmi* (m. *loõmi*). Lk. 13, 2 ja 7 r. a. lug. Tor (m. To). Lk. 13, 5 r. a. lug. Lu (m. Luts). Lk. 13, 7 r. a. lug. Jõe (m. Jõ). Lk. 14, 2 r. ül. lug. *rakkä* (m. *rakkä*). Lk. 14, 18 r. ül. lug. *lohü* (m. *lohö*). Lk. 16, 3 r. a. lug. NDEtWb (m. DNEtWb). Lk. 17, 6 r. ül. lug. *lakkü* (m. *lakkü*). Lk. 18, 2 r. a. lug. Vaiv (m. Vai). Lk. 19, 14 r. a. lug. *nõoi* (m. *nõoi*). Lk. 21, 6 r. ül. lug. Põ, Ur (m. ainult Põ). Lk. 21, 17 r. ül. lug. *kaõm*; (m. *kaõm*). Lk. 21, 7 r. a. lug. Tor (m. To). Lk. 22, 17 r. a. lug. *ärü* (m. *ärü*), 1 r. a. lug. Kur (m. KursT). Lk. 23, 5 r. a. lug. Tor (m. To), 6 r. a. lug. *leitsë* (m. *leitsë*), 7 r. a. lug. Jõe (m. Jõ). Lk. 26, 3 r. a. lug. KuusP, VNgK (m. KuuP, VNigK). Lk. 28, 7 r. ül. lisada Kark *pedäje*; 7 r. a. kustut. sõna Kark. Lk. 30, 8 r. a. lug. *kypärä* (m. *kypära*), 11 r. a. lug. algs. (m. msl.). Kaardil lk. 34 tuleb *tõrü-tõhv*-joon nihutada Kõ-Saa ja Pai-Kark piirilt Kõ põhja- ja läänepiirile ja Saa idapiirile. Lk. 36, 8—9 r. a. lug. Hall ja Saa piirilt umb. Saa ja Hä põhjapiirile (m' Kõ, Vilj, Pai piirilt Hall-Kark-Tarv ja Pai piirile). Lk. 40, 18 r. a. lug. *tõhr* > *tõhv* (m. *tõhr* > *tõhv*), 10 r. a. lug. *kaün* (m. *kaün*). Lk. 41, 10 r. a. kustutada sõna ka. Lk. 46, 6 r. ül. lug. *iõdikku* (~ *iõdigu*) [m. *iõdikku* (~ *iõdigu*)]. Lk. 46, 4 r. a. lug. VõA (m. VõtA). Lk. 50, 9 r. ül. lug. Vt. kaarti lk. 51¹ (m. Vt. kaartisid lk. 51¹, 54). Lk. 52, 17 r. ül. lug. *mullik* (m. *mullik*), 11 r. a. lug. TmP (m. TrmP). Lk. 53, 8 r. ül. lug. *mulloin* (m. *mulloin*). Lk. 55, 1 r. a. lug. *iär* (m. *iär*). Lk. 56, 3 r. ül. lug. 54, 56¹ (m. 54¹, 56). Lk. 57, 12 r. ül. lug. Hahn (m. Huhn), 17 r. a. lug. tähenduseks (m. tähenduses). Lk. 58, 13 r. ül. lisada Kark *tallek*. Lk. 60, 16 r. a. lug. *òžâ* (m. *òžâ*), TschTW (m. TšerTW). Lk. 61, 6 r. ül. lug. *ut* (m. *ut*). Lk. 66, 5 r. a. lug. *udrikki* (m. *udrikki*), *utrea* (m. *utrea*). Lk. 68, 19 r. a. lug. *müllama* (m. *müllama*). Lk. 74, 8 r. ül. lug. *huš*¹⁴ (m. *huš*), 18 r. ül. *küi-uš* (m. *küi-uš*). Lk. 78, 1 r. ül. lug. **pidali-uš* (m. *pidali-uš*). Lk. 80, 7 r. ül. lug. *tallä* (m. *tallä*). Lk. 81, 6 r. a. lug. *kirikär* (m. *kirikär*). Lk. 84, 2 r.

ül. lug. *saivred* ~ *saèrvod* (m. *saivred* ~ *saèrvod*), *siàrvod* (m. *siàrvod*). Lk. 85, 9 r. ü. lug. g. *koṭ* (m. g. *koṭ*). Lk. 89, 11 r. a. lug. (*v* >) *B* (m. *v* > *B*). Lk. 91, 15 r. a. lug. kahel (m. vahel). Lk. 96, 11 r. ü. lug. *yty* (m. *tyty*), *idime*, -*t* (m. *idime*). Lk. 101, 5 r. a. lug.: Karj, Muh.¹⁶ Muh. (m. Karj.¹⁶ Muh.¹⁷ Muh.), 16 r. a. kustutada: ~ *lûbeksi-k*.¹⁷ Lk. 102, 7 r. a. lug. *raùh* (m. *raùh*). Lk. 103, 13 r. ü. lug. maal (m. maalt). Lk. 107, 3. r. a. lug. Viljm (m. Vilj). Lk. 110, 8 r. ü. lug. fet (m. fett). Lk. 111, 1 r. a. lug. Nõ *õtsik* (m. *Nõõtsik*). Lk. 113, 4 r. ü. lug. *pudzaja'* (m. *pudzaja'*). Lk. 115, 5 r. a. lug. *erne* (m. *erne*). Lk. 116, 9. r. a. lug. *rõùuè* (m. *rõùuè*), 10 r. a. *rõùge* (m. *rõùge*). Lk. 119, 6 r. a. lug. nr. 86), (m. Petite). Lk. 120, 1 r. ü. kustutada sõna meule'). Lk. 121, 8 r. ü. lug. *mamma* (m. *mamma*), 19—20 r. ü. kustutada sõnad: VõS *tat ja meñ*. Lk. 122, 9 r. ü. lug. VNgK (m. VNgk). Lk. 124, 6 r. ü. lug. *vellà* (m. *vellà*). 19 r. a. lug. ja sellest on (m. millest). Lk. 129, 6 r. a. lug. 129 ja 163 (m. 95 ja 129). Lk. 134, 18 r. a. lug. *vaatet* (m. *vaattet*). Lk. 136, 17 r. ü. lug. *karappi*⁵ (m. *karappi*), 20 r. ü. lug. *simmañ* (m. *simman*), 12 r. al. lug. *jandi* (m. *jañdi*). Lk. 139, 12 r. ü. lug. 138 ja 163 (m. 95 ja 138). Lk. 142, art. 84 hakul ja vastavil alamärkustel tõsta kõik märknumbrid kahe võrra (¹ asemel ³ jne.). Lk. 148, 5 r. ü. lug. [6] (m. [5]). Lk. 152, 11 r. ü. lug.:) g. (m. : g.). Lk. 159, 9 r. a. lug. ð (m. ð). Lk. 160, 12 r. ü. kustutada sõnad: Vt. kaarti lk. 163. Lk. 161, 4 r. a. lug. SanPringi (m. SanPr). Lk. 162, 1 r. a. lug. KodA (m. KodAl). Lk. 167, 2 r. ü. lug. (*peil*), [m. (*peil* >)], 3 r. ü. lug. *leiri*), [m. *leiri* >)], 4 r. ü. lug. **seli*- (m. **seeli*-). Lk. 170, 19 r. a. kustut. klamber sõna mingit eest. Lk. 178, 5 r. ü. lug. KuusP (mitte KuusK). Lk. 179, 12 r. a. lug. 'loib' (m. <*loib*). Lk. 181, 5 r. a. lug. KuusJ (m. KuusK). Lk. 183, 1 r. a. lug. Põ (m. Põl), 3 r. a. kustut. SJnJ. Lk. 190, 2 r. a. lug. Päm (m. PärM), 5 r. a. lug. Põi (m. Põ). Lk. 191, 9 r. a. lug. *sampad* (m. *sampad*). Lk. 200, 1 r. a. lug. Kär (m. KärI). Lk. 203, 5 r. a. lug. KeiU (m. KeiV), 19 r. a. lug. Igatahes (m. igatahes). Lk. 206, 4 r. a. lug. KodK (m. KodU). Lk. 208, 9 r. a. lug. *talB* (m. *talB*), HaljO (m. HallO). Lk. 209, 1 r. a. lug. KodA (m. KodAl). Lk. 211, 13 r. ü. lug. *māk* (m. *mā-*). Lk. 212, 1 r. ü. lug. Serpe (m. Couperet). Lk. 218, 6 r. a. lug. Aud (m. Au), 19 r. a. lug. alas. (m. as.). Lk. 220, 12 r. ü. lug. *aizaz* (m. *aizaz*). Lk. 225, 4 r. ü. lug. *kejjama*³ (m. *kejjama*⁴). Lk. 228, 2 r. a. lug. *luṭspōl* (m. *luṭspōl*). Lk. 234, 13 r. ü. lug. *sāice* g.; 14 r. ü. lug. g. *seie* (m. g. *seie*); 18 r. ü. lug. varemalt (m. varemalt). Lk. 235, 6 r. ü. lug. *sāijekset* (m. *saijekset*). Lk. 242, 16 r. ü. lug. totum pro parte (m. pars pro toto). Lk. 247, 2 r. a. lug. Karl, Hall, Kark (m. Karl.), 3 r. a. kustut. Hall, Kark. Lk. 249, 5 r. ü. lug. *kāšk* (m. *kāšk*). Lk. 254, 19 r. ü. lug. *kidzeve* (m. *kidzeve*), 22 r. ü. lug. *ahtakkeni* (m. *ahtakkeni*). Lk. 255, 6 r. ü. lug. *ahtā* (m. *ahtā*). Lk. 256, 7 r. a. kustut. Kark. Lk. 264, 18 r. ü. lug. *tymā* (m. *tümā*). Lk. 267, 14 r. ü. kustut., vepsI ~ *hah* 'harmaja'. Lk. 268, 5 r. a. lug. SaaL (m. SaaLa). Lk. 271, 4 r. ü. lug. S'effrayer (m. S'effrayer).

ZUR PSYCHOLOGIE DES MORDES

KRIMINALPSYCHOLOGISCHE STUDIEN

VON

ANDREAS BJERRE

TARTU (DORPAT) 1925

Einleitung.

Die hier vorliegenden kriminalpsychologischen Monographien, welche die ersten aus einer Serie von Beiträgen zur Psychologie des Mordes sind, gründen sich, wie meine früher herausgegebenen kriminalpsychologischen Studien, auf Untersuchungen im Centralgefängnisse in Långholmen bei Stockholm, wo ich, dank dem ausserordentlichen Entgegenkommen des Oberdirektors und Chefs der Königl. Gefängnisverwaltung, Victor Almquist, Gelegenheit hatte zu eingehenden Gesprächen mit einer grossen Anzahl von Verbrechern aller Kategorien, wobei ich mich besonders der Psychologie der Mörder widmete.

Als Einleitung zu diesen Monographien über die Psychologie einiger verschiedener Verbrechertypen sei es mir gestattet, mich ganz kurz über das ins Auge gefasste Ziel, die angewandte Methode, und über meine Stellungnahme zu einigen diesbezüglichen Fragen auszusprechen, die sich unwillkürlich bei derartigen Studien aufdrängen, aber die füglich nicht in den Ausführungen über die Seelenentwicklung der verschiedenen verbrecherischen Individuen behandelt werden können.

Schon während meiner theoretischen kriminalpsychologischen Studien, besonders zu der Zeit, als ich am kriminalistischen Institut von Professor von Liszt an der Universität in Berlin arbeitete, gewann ich die feste Ueberzeugung, dass die Kriminalpsychologie in unseren Tagen ein Entwicklungsstadium erreicht habe, das es nötig mache, von allgemeinen, wesentlich statistischen Untersuchungen zu persönlichen Beobachtungen der Verbrecher fortzuschreiten. Die Kriminalpsychologie ist bekanntlich eine junge Wissenschaft, kaum älter als ein halbes Jahrhundert; und ebenso natürlich und berechtigt wie der Umstand, dass die Bahnbrecher und Schöpfer dieser jungen Wissenschaft, wie wohl die Pioniere aller anderen Wissenschaften, in erster Linie einen allgemein orientierenden, aber dafür auch relativ oberflächlichen und unsicheren Ueberblick über das neue Arbeitsfeld zu geben

versuchten, und ihren Nachfolgern es überliessen, durch um so sorgfältigere Forschungen tiefer in die Wirklichkeit einzudringen und sicherere Grundlagen für unsere Kenntnisse innerhalb dieses Gebietes zu schaffen, — ebenso selbstverständlich erscheint mir, dass die Kriminalpsychologie an der Hand der Detailforschung weiter geführt werden müsse, wenn sie nicht gleich am Anfang in einer Anzahl festgenagelter und der Natur der Sache nach mehr oder weniger oberflächlicher und unsicherer Thesen betreffs der Eigenschaften der Verbrecher in grösster Verallgemeinerung erstarren und ersterben soll. Aber solche Detailforschung ist, soweit ich ermessen kann, nur dadurch möglich, dass man die Verbrecher selbst in den Gefängnissen aufsucht und beobachtet. Diese Ueberzeugung von den nächsten Aufgaben der Kriminalpsychologie in unseren Tagen hat sich während meiner praktischen Studien unter den Verbrechern in höchstem Masse gefestigt und gekräftigt. Insofern ist es bei diesen Studien mein Ziel gewesen, so vollständig als möglich zu erforschen, was im Seelenleben der einzelnen Verbrecher existiert hat und vorgegangen ist. — Es ist nicht am Platz, in dieser Einleitung auf diese Frage näher einzugehen. Ich hoffe, statt dessen eine Serie von Vorlesungen über die Geschichte der Kriminalpsychologie, die ich vor einigen Jahren gehalten habe, binnen kurzem veröffentlichen zu können. Hier habe ich bloss die Grundlage zu dem Ziele angeben wollen, das ich mir bei diesen Studien gesetzt habe.

Andererseits kann ja die Kriminalpsychologie als Wissenschaft unmöglich bei der Untersuchung und Schilderung des Seelenlebens einzelner Verbrecher stehen bleiben, sie muss ja trotz allem auch beständig darnach streben, das gesammelte Material zu ordnen und zu systematisieren; in jeder Kategorie von Verbrechern, die man zu besonderen Studien ausgewählt hat, muss man daher versuchen, wenigstens provisorisch nach Möglichkeit die verbrecherischen Individuen in Gruppen nach ihrer inneren Zusammengehörigkeit oder, mit anderen Worten, nach den gemeinsamen wesentlichen Seeleneigenschaften zu scheiden.

Eine solche Einteilung der Verbrecher bietet indessen in hohem Grade verschiedene Schwierigkeiten innerhalb der verschiedenen Verbrecherkategorien. Beim Studium von Dieben z. B. und, wie ich glaube, auch von Sittlichkeitsverbrechern kann man beinahe unmittelbar psychologisch recht scharf markierte

und voneinander deutlich geschiedene Gruppen unterscheiden, welche, praktisch genommen, alle Verbrecher innerhalb der erwähnten Kategorien umfassen. Unter den Mördern war hingegen jedes einzelne Verbrechen aus so vollständig eigenartigen psychologischen Voraussetzungen herausgewachsen, dass jede Möglichkeit, diese Verbrecher in Gruppen nach gemeinsamen, wesentlichen Eigenschaften einzuteilen, im Anfang ausgeschlossen schien, und während der Studien, die dieser Arbeit zu Grunde liegen, war ich in der Tat lange überzeugt, dass die Kriminalpsychologie sich innerhalb dieses Gebietes vorläufig auf isolierte Individualuntersuchungen oder, mit anderen Worten, auf psychologische Verbrechermonographien beschränken müsse, freilich mit beständigem Augenmerk auf all solche gemeinsame Eigenschaften der Verbrecher, die in Zukunft, wenn ein umfassenderes Material hat gesammelt werden können, eine psychologische Systematisierung ermöglichen würden.

Die Scheidung von Mördern in Gruppen, die ich schliesslich getroffen habe, muss ich selbst, um Missverständnissen vorzubeugen, von vornherein in ihrer Grundlage als hypothetisch, wie in ihrer Ausführung als unabgeschlossen bezeichnen. Es ist möglich, obwohl meiner Ansicht nach wenig wahrscheinlich, dass man bei noch eingehenderen Studien die psychologischen Grenzen, die ich fixiert habe, allzu oberflächlich finden wird; und wenn meine Einteilung sich von dauerndem Werte erweisen sollte, so wird sie zweifellos durch neue Gruppen erweitert werden.

Diese Einteilung beruht auf einer Totalauffassung des am tiefsten Gemeinsamen im Seelenleben aller hierher gehörigen Verbrecher, der ich anfangs aus vielen Gründen nicht nur sehr skeptisch, sondern sogar positiv ablehnend gegenüber stand, die aber, trotz allen kritischen Widerstandes, aus meinen gesammelten Erfahrungen bei diesen Verbrechern organisch herausgewachsen ist, bis ich schliesslich ihre Richtigkeit nicht habe bezweifeln können, nämlich dass, kurz ausgedrückt, das Entscheidende in all diesem Verbrechertum Schwäche ist. Natürlich meine ich hiermit nicht die selbstverständliche Tatsache, dass Mörder gleich allen anderen Verbrechern — abgesehen von einer ganz verschwindenden und bedeutungslosen Minderzahl — sociaethisch minderwertig sind, ein Umstand, für dessen Feststellung es keiner kriminalpsychologischen Beobachtungen bedarf, da er aus dem Begriffe des Verbrechens als einer gemeinschäd-

lichen Handlung folgt. Noch weniger denke ich daran, dass manche Morde im Zusammenhang mit ökonomischen Verbrechen unter solchen Umständen stattfinden, dass die Unfähigkeit des Verbrechers, sich durch ehrliche, produktive Arbeit seinen Lebensunterhalt zu verdienen, oberflächlich betrachtet, als Grund des Verbrechens erscheint; denn teils sind derartige Morde in Wirklichkeit weit seltener, als man sich im allgemeinen vorstellt, und teils sind ihre wirklichen Ursachen keineswegs nur die Unfähigkeit dieser Verbrecher, sich auf ehrliche Art zu ernähren, sondern ausnahmslos auch viel tiefer liegende psychologische Defekte. Unter Schwäche verstehe ich in diesem Zusammenhange allgemeine Lebensuntauglichkeit oder Unfähigkeit, den Anforderungen zu genügen, die das Dasein an jeden Menschen stellt, unabhängig von seinem socialen Milieu und den übrigen äusseren Lebensbedingungen. Ich hoffe, sowohl die Bedeutung dieser Auffassung, als auch die Gründe derselben im Verlauf der folgenden Darstellung hinreichend zu erklären, nach deren Beweiskraft ihr Wert als Theorie oder Arbeitshypothese selbstverständlich zu beurteilen ist. Jedoch muss schon hier betont werden, dass die Schwäche oder Lebensuntauglichkeit nach dieser Auffassung keineswegs immer die tiefste seelische Wirklichkeit in jedem dieser Verbrecher ausmacht, weil sie das am tiefsten Gemeinsame bei ihnen allen ist; es ist im Gegenteil recht oft möglich, den Ursprung der allgemeinen Lebensuntauglichkeit in besonderen, individuellen psychologischen Defekten nachzuweisen; aber dieses muss dann selbstverständlich von Fall zu Fall geschehen. Es muss vielleicht auch hervorgehoben werden, dass diese Schwäche natürlich principiell auf körperliche Defekte entweder organischer oder funktioneller Natur zurückgeführt werden kann; aber das ist wiederum offenbar die Aufgabe der medizinischen und nicht die der kriminalpsychologischen Wissenschaft. Überdies mag hier erwähnt werden, dass ich während meiner Studien unter anderen Verbrechern als den Mördern oft versucht war, die eben angedeutete Auffassung über die hier behandelte Kriminalität hinaus auf alles Verbrechertum überhaupt auszudehnen, so dass ihr Inhalt zum Satz vereinfacht werden könnte: das innerste Wesen alles Verbrechertums ist Schwäche; bis auf weiteres aber halte ich es wenigstens für wahrscheinlich, dass manche, besonders weniger schwere Verbrechen aus Seeleneigenschaften herauswachsen, die — obwohl natürlich in

sozialethischer Hinsicht Minderwertigkeit zeigend — wirklich als psychologisch positive Kräfte anerkannt werden müssen oder jedenfalls nicht ohne weiteres als Defekte oder Schwäche in dem hier gemeinten Sinne charakterisiert werden können.

Diese Schwäche oder allgemeine Lebensuntauglichkeit findet man nun unter den Mördern in verschiedenen Formen, die zwar, oberflächlich betrachtet, gar keine psychologische Gemeinschaft mit einander zu haben scheinen, die aber alle im Grunde nur Mittel und Wege sind, um der Wirklichkeit zu entfliehen, mit der diese Lebensuntauglichen nicht fertig werden können. Dasjenige dieser Mittel, das am häufigsten gewählt wird, ist natürlich das bequemste, nämlich der Selbstbetrug. Er ist der breite Weg der leichtsinnigen und glücklichen Verbrecher fort von allen lästigen Realitäten des Daseins; und besonders, wenn man in einem Zuchthause unter den lebenslänglich Verurteilten diese heiteren Selbstbetrüger kennen lernt, staunt man, wie gross ihre Zahl in Wirklichkeit ist, und wie schwindelnd souverän sie durch ihren Selbstbetrug auch diese unerschütterlichsten aller äusseren Realitäten umzuschaffen vermögen. Die danach gewöhnlichste Form für die Befreiung von der Wirklichkeit ist, was man der Kürze halber das Sichselbstaufgeben nennen könnte, d. h. von Anfang bis zu Ende sich aller individuell bestimmten Bestrebungen im Leben zu enthalten und in vollständiger Inaktivität gegenüber allem, was nicht für Erhaltung des animalen Lebens erforderlich ist, zu verharren. Bei diesen Verzweifelten findet man sehr oft ein recht starkes, angstbetontes Gefühl davon, dass etwas in ihrem Leben von vornherein radikal unrichtig gewesen ist, und dieses Gefühl treibt sie beständig dazu, nach der Ursache zu suchen, weshalb sie niemals wirklich gelebt haben, und hat zur Folge, dass besonders im Gefängnis die Grübeleien den charakteristischsten Zug in ihrem Seelenleben bilden. Auch diese furchtbar Zerquälten sind verhältnismässig zahlreich unter den Mördern; überhaupt findet man im allgemeinen, in Bezug auf Glück und Leiden unter den Verbrechern wie auch in jeder anderen Beziehung nur extreme Typen; das Massvolle sucht man durchweg vergebens in der Welt der Verbrecher. Ein dritter Weg fort von der Wirklichkeit ist der, aus Mangel aller genügend starken, persönlichen Gefühle und Instinkte zu versuchen, sich die praktischen Lebensregeln und die moralischen Normen ihrer Umgebung anzueignen und so in einer Art Scheinleben durch

das Dasein zu schleichen. Diese Gruppe von Mördern ist zweifellos weniger zahlreich als die beiden vorhergehenden, aber sie ist in kriminalpsychologischer Hinsicht besonders bemerkenswert, weil man bei den meisten anderen Verbrechern recht tiefe Spuren desselben psychologischen Tatbestandes findet, der das Centrale und Entscheidende in dem Seelenleben dieser Verbrecher ist.

Nach diesen verschiedenen Formen der Lebensuntauglichkeit, oder, exakter ausgedrückt, nach den verschiedenen Seeleneigenschaften, aus denen diese Formen der Lebensuntauglichkeit erwachsen, habe ich die verschiedenen Gruppen innerhalb der hier zur Behandlung aufgenommenen Verbrecher geschieden. Dass diese Einteilung unvollständig ist, weil es unter den Mördern unzweifelhaft auch andere Wege fort von der Wirklichkeit gibt, als Selbstbetrug, Selbstaufgeben und Scheinleben, ist bereits hervorgehoben worden. Hier muss ausserdem noch betont werden, dass die Gruppen dieser Einteilung natürlich weder scharf von einander geschieden, noch im übrigen in dem Sinne homogen sind, dass nicht auch andere Eigenschaften als diejenigen, die von den eben angedeuteten Defekten herrühren, eine bedeutende Rolle im Leben der Einzelnen spielen könnten. Man trifft im Gegenteil fast überall in jeder dieser Gruppen schwächere oder stärkere Niederschläge derselben Seeleneigenschaften, die das Wesentliche in den anderen ausmachen. Ganz besonders gilt dieses von den Seelenanlagen, die den Selbstbetrug ermöglichen, dessen zerstörende Wirkungen im Leben der Verbrecher überhaupt kaum überschätzt werden können; aber das gilt auch, wie schon erwähnt, in bedeutendem Masse bei den seelischen Voraussetzungen für das Scheinleben, und schliesslich, obwohl in geringerem Umfang, auch bei den Tendenzen zum Selbstaufgeben. Und selbstredend ist jeder einzelne Verbrecher trotz der centralen Defekte, die er mit anderen Verbrechern gemein hat, in psychologischer Hinsicht ein mindestens ebenso eigenartiges Individuum wie jeder andere Mensch. — Uebrigens gilt ja auch natürlich von dieser Einteilung, dass ihre wahre Bedeutung und ihre Begründung erst im Verlauf der hier folgenden Darstellung des Seelenlebens der betreffenden Verbrecher vollständig wird erklärt werden können, und dass ihr Wert darnach beurteilt werden muss, in welchem Umfang sie dazu hat beitragen können, das psychologisch Wesentliche in all dieser Kriminalität zu Tage zu fördern.

In Uebereinstimmung mit dem oben Angeführten ist das Ziel, das ich mir schliesslich gesteckt habe, das, so tief als möglich in das Seelenleben einer kleinen Anzahl von Verbrechern, die mir für grössere Gruppen besonders typisch erschienen, einzudringen.

Zur Definition des Zieles dieser meiner Studien müssen indessen folgende Anmerkungen beigelegt werden.

Zunächst muss betont werden, dass vollständige Klarheit über das Seelenleben anderer Menschen natürlich niemals erlangt werden kann. Jede Menschenseele ist ja, wenn nicht ebenso unerschöpflich, so doch jedenfalls ebenso unerfasslich wie das Leben selbst. Das Seelenleben eines Menschen in einem einzigen Satze auszudrücken, ist daher ebenso unsinnig, wie das ganze Dasein in einer einzigen Formel zusammenfassen zu wollen. Was man in der Individualpsychologie erreichen kann, ist bestenfalls Klarheit über die wesentlichen Eigenschaften des Individuums, d. h. über diejenigen, welche allen anderen ihr Gepräge geben oder sie durchdringen und sich als stärker als alle anderen erweisen, und deshalb die bedeutungsvollsten im Leben des Individuums, oder, mit einem Wort, die entscheidenden Kräfte in seinem Seelenleben geworden sind. Es dürfte von Wert sein, sich des eben Erwähnten zu erinnern, da die Psychologie natürlich, wie alle anderen Wissenschaften, unwillkürlich darnach strebt, das Unbekannte auf eine möglichst geringe Anzahl bekannter Faktoren zurückzuführen; die Geschichte der psychologischen Forschung bis auf unsere Tage weist ja nur allzu zahlreiche Beispiele für die Aufstellung solcher Universalprincipien, welche die Lösung aller Rätsel der Menschenseele in sich schliessen, auf.

Von grösserer Bedeutung sind indessen einige Fragen, die im Zusammenhang mit dem Begriff des psychologischen Verstehens stehen.

Sich Klarheit über das Seelenleben eines anderen Menschen zu verschaffen, ist ja gleichbedeutend damit, es sich selbst und anderen verständlich zu machen; und eine gewisse Tatsache verstehen, heisst ja, sie auf eine bereits bekannte Gruppe von Tatsachen zurückführen zu können.

Aber psychologische Tatsachen kennen wir letzten Endes nur aus uns selbst, und in der Psychologie ist daher Verstehen gleichbedeutend mit Zurückführen auf Tatsachen, die wir selbst aus unserem Leben kennen; natürlich nicht in dem Sinne, dass wir bei anderen nur das würden verstehen können, was wir in

vollem Umfang selbst erlebt haben und daher unmittelbar aus unserer eigenen Erfahrung kennen — wenn es sich so verhielte, so würden zwei Menschen sich natürlich niemals verstehen können — wohl aber in dem Sinne, dass ein Mensch niemals Gefühle, Instinkte, Triebe etc. eines anderen verstehen kann, die ihm immer vollständig fremd gewesen sind, d. h. von denen nie die geringste Ahnung oder der geringste Schimmer seine Seele gestreift haben. Ebenso wenig wie Blind- oder Taubgeborene die Gefühle verstehen können, welche Töne und Farben in anderen erwecken (wenn sie nicht vielleicht durch ihre übrigen Sinne und Analogieerklärungen eine Vorstellung davon erlangen können), ebenso wenig kann ein Mensch jemals das Seelenleben seiner Mitmenschen in Punkten verstehen, für die ihm von Geburt an selbst alle Voraussetzungen gefehlt haben, dasselbe wie sie zu empfinden oder zu erleben. Zwar ist nur eine ganz minimale seelische Ähnlichkeit oder Gemeinschaft erforderlich, um einen anderen Menschen zu verstehen — eine Gemeinschaft, von der man selbst sich niemals träumen lassen und deren man sich niemals bewusst werden würde, wenn man sie nicht absichtlich aus der Finsternis des Unbewussten ans Licht zöge, oder von anderen auf sie aufmerksam gemacht würde — immerhin ist es eben diese seelische Ähnlichkeit oder Gemeinschaft, auf der die Möglichkeit zum Verständnis in letzter Linie beruht, sie ist die *conditio sine qua non* für alles seelische Verständnis.

Infolgedessen habe ich in diesen Studien durchgehend darnach gestrebt, die gemeinschaftlichen Züge des durchschnittsmenschlichen Seelenlebens mit dem der hier geschilderten Verbrechertypen klarzustellen; in jeder der hier folgenden Monographien bin ich von allgemeinmenschlichen Eigenschaften ausgegangen, welche mir, ihrem innersten Wesen nach, mit den entscheidenden Eigenschaften der betreffenden Verbrecher identisch erschienen, Eigenschaften, welche im normalen Leben als mehr oder weniger unschuldige Eigenheiten oder höchstens als bedenkliche Charakterschwächen hervortreten, die aber bei den Verbrechern wegen des Fehlens aller positiven hemmenden Kräfte ungestört haben wachsen und überhand nehmen können in ihrem ganzen Leben, bis sie sie schliesslich zu Verbrechern gemacht hatten.

Eine Folge hiervon ist jedoch, dass es bei derartigen Studien nicht genügt, die entscheidenden Eigenschaften der Ver-

brecher festzustellen: man muss auch bestrebt sein, die entsprechenden durchschnittsmenschlichen Eigenschaften, welche im täglichen Leben in der Regel natürlich nur selten Gegenstand der Selbstreflexion oder der Aufmerksamkeit anderen gegenüber werden, klarzustellen und zu präzisieren.

Dieses tun wir auch, wie ich glaube, unbewusst im gewöhnlichen Leben, wenn wir uns aus irgend einem besonderen Grunde bemühen, einen anderen Menschen zu verstehen. Besonders wenn wir einem Menschen gegenübergestellt werden, der in seelischer Hinsicht einer anderen Welt anzugehören scheint als wir selber, z. B. einem Australneger oder einem russischen, analphabetischen Bauer, beginnen wir — wenn wir uns der Kuriosität halber oder aus anderen Gründen etwas von dem vorstellen wollen, was in ihm vorgeht — instinktiv bei uns selbst und unter unseren Erfahrungen bei anderen nach Auffassungen, Vorstellungen, Gefühlen, Trieben, Instinkten etc. zu suchen, die einige, wenn auch noch so schwache Vergleichspunkte mit seinem Seelenleben bieten könnten. Aber auch da, wo es sich um Menschen handelt, die unserer eigenen Lebenssphäre angehören, wenden wir zweifellos, wie sich jeder leicht überzeugen kann, dasselbe Verfahren an, sobald wir einen anderen Menschen in tieferem Sinne kennen zu lernen wünschen.

Es mag vielleicht a priori als ein unnötig peinliches Unternehmen erscheinen, auf diese Weise nach Berührungspunkten zu suchen — um nicht zu sagen, Berührungspunkte auszugraben — zwischen dem normalen und kriminellen Seelenleben, zwischen allgemeinmenschlichen Schwächen und Mängeln einerseits und den Eigenschaften schwerer Verbrecher andererseits. Aber erstens dürfte man nur dadurch zu einer sicher begründeten Auffassung gelangen können von dem in Wirklichkeit unerhörten Unterschiede zwischen diesen und jenen, und zweitens gibt es, soweit ich sehen kann, keinen anderen Weg zum Verständnis des Seelenlebens der Verbrecher oder zur Klarheit über dasselbe, d. h. zu kriminalpsychologischen Erkenntnissen.

Zur Vermeidung von Missverständnissen muss hier auch ausdrücklich betont werden, dass Verstehen in dem hier angewandten Sinn natürlich nicht den geringsten Schimmer von Nachsicht oder Billigung bedeutet. Die bekannte Phrase „alles verstehen heisst alles verzeihen“ ist meines Erachtens eines der falschesten Schlagworte, das jemals während der ganzen Ge-

schichte der menschlichen Kultur lanciert worden ist. Wenn dieser Satz richtig wäre, so würde alle kriminalpsychologische Forschung als solche offenbar ausserordentlich moralzersetzend und ihr Zweck radikal moralnihilistisch sein, da es ja fraglos der Zweck dieser Forschung ist, u. a. das Seelenleben solcher Menschen zu verstehen, welche die empörendsten, vom Gewissen der Menschheit zu allen Zeiten am stärksten verurteilten Handlungen begangen haben. Aber zum Glück ist dieser Satz nicht nur theoretisch unbegründet — denn weshalb sollte Verständnis Verzeihung in sich schliessen? — sondern alle praktische Erfahrung zeigt, dass er auch grundfalsch ist. Gerade bei kriminal-psychologischen Studien findet man das Umgekehrte: je tiefer es einem gelingt, in das Seelenleben z. B. eines Mörders einzudringen, desto moralisch empörender erscheint in der Regel das Verbrechen, das er begangen hat, desto tieferes moralisches Grauen empfindet man davor. Es ist wahr, dass diese Indignation sich weniger gegen das Individuum richtet, dessen Willen in seiner Causalgebundenheit man während dieser Studien in concreto immer vollständiger kennen lernt, als gegen die Handlung selbst, die gleichzeitig auch immer lebendiger und vollständiger beleuchtet in allen ihren Einzelheiten hervortritt; die moralische Verurteilung richtet sich, mit anderen Worten, immer mehr gegen das Böse, als gegen dessen Urheber. Auch im gewöhnlichen Leben dürfte die Verschiebung dieser Indignation vom Täter zur Tat leicht zu konstatieren sein, je eingehender wir kennen lernen, was im Täter vor sich gegangen ist, und somit auch, was die Tat wirklich bedeutet. Wenn z. B. irgend eine uns nahestehende Person eine moralisch empörende Handlung begangen hat, der wir sie für vollkommen unfähig hielten, und wir deshalb versuchen, in ihre innersten Triebkräfte einzudringen, uns über dieselben Klarheit zu verschaffen, oder, mit einem Wort, sie zu verstehen, so wächst in der Regel unsere Indignation gegen die Tat, im selben Grade wie unsere Indignation gegen den Täter nachlässt. Vielleicht ist das ein stark übersehenes Faktum, aber jeder dürfte sich durch Prüfung seiner eigenen Erfahrung davon überzeugen können, mag es sich um verhältnismässig unschuldige oder schwerere moralische Fehlritte, die von jemandem aus seiner Umgebung begangen worden sind, handeln. Selbst habe ich einige Male Gelegenheit gehabt, mit Müttern zu sprechen, die ihre Söhne, die zu lebenslänglichem Zuchthaus verurteilt waren, in der Strafan-

stalt besuchten, und ich habe kaum bei anderen Menschen so tiefes moralisches Grauen vor dem Verbrechen gefunden, wie bei diesen Frauen, die natürlich instinktiv die Verbrecher bis auf den Grund verstanden und ihnen verziehen hatten.

Dass die vorhin erwähnte Phrase so tief im Bewusstsein der Menschen der letzten Jahrhunderte hat Wurzel fassen und noch in unseren Tagen so bedeutende Autorität hat behalten können, dass sie gar auf einer der umfassendsten Arbeiten eines bekannten Kriminalpsychologen als Motto zu lesen war, wird zum Teil darauf beruhen, dass natürlich einiges Nachdenken dafür erforderlich ist, und es in der Wirklichkeit auch bedeutende Schwierigkeiten bietet, zwischen der Tat und dem Täter zu scheiden, besonders solange dieser nicht unschädlich gemacht ist; aber vor allem beruht es ganz gewiss darauf, dass dieser Satz einmal bahnbrechend gewesen ist und immer noch, dank seiner unleugbar verlockenden Formulierung, einen der haltbarsten oder bequemsten Sätze für alle aus so vielen verschiedenen Quellen herrührenden Tendenzen zu moralischem Indifferentismus oder moralischem Nihilismus bildet, die in unserer Zeit liegen und unsere ganze Kultur in ihrem gegenwärtigen Entwicklungsstadium bedrohen. — Ich habe darauf Gewicht gelegt, das wirkliche Verhältnis zwischen Verstehen und Verzeihen so scharf zu betonen, weil die allgemein verbreitete, unrichtige Auffassung dazu geeignet ist, das Vertrauen zur Kriminalpsychologie zu untergraben und gefährliche halbpopuläre Vorurteile gegen dieselbe, wie auch gegen verschiedene andere Wissenschaften, aufrecht zu erhalten.

Was wiederum die oben bereits angedeutete Methode anbelangt, die ich bei diesen kriminalpsychologischen Studien angewandt habe — nämlich eine möglichst grosse Anzahl Verbrecher persönlich aufzusuchen, um ganz unmittelbare Eindrücke von ihrem Seelenleben zu gewinnen und zu sammeln — so mag es vielleicht im ersten Augenblick zweifelhaft erscheinen, sowohl dass man auf diesem Wege wirklich einen Menschen von Grund aus kennen lernen, d. h. in seine innersten, lebensentscheidenden Eigenschaften eindringen könnte, als auch dass man, wenn dies aller Wahrscheinlichkeit nach gelungen wäre, irgend eine Sicherheit oder einen Beweis für die Richtigkeit der erreichten Resultate liefern könnte.

Ich werde daher jetzt zuerst versuchen, wenigstens einige

Möglichkeiten darzustellen, wie man während wiederholter und eingehender Gespräche mit Verbrechern Kenntnis von deren tiefsten Eigenschaften erlangen kann, oder, mit anderen Worten, einige Wege, die ich geprüft, oder einige der Prinzipien, die ich bei diesen Studien verfolgt habe.

Hierbei ist in erster Linie das Grundprinzip zu erwähnen, das ich — anfangs natürlich nur instinktiv und erst später immer zielbewusster — bei diesen Studien anwandte, nämlich während der Gespräche mit Menschen, deren tiefste Eigenschaften man kennen zu lernen wünscht, möglichst weit von dem offen und unmittelbar Gegebenen, vom Gesprächsthema Bestimmten, sozusagen nach aussen Gerichteten oder kurz, dem formalen Inhalt in ihren Äusserungen abzusehen, und statt dessen die Aufmerksamkeit auf den Zusammenhang zwischen diesen Äusserungen und den innersten, unreflektierten, real entscheidenden Kräften in ihrem Seelenleben zu richten, oder, mit anderen Worten, Schritt für Schritt die von aller Reflexion unberührten Seeleneigenschaften festzustellen, die ohne jede Möglichkeit einer eigenen Kontrolle ihrerseits in ihren Äusserungen hervortreten und sich geltend machen. Am kürzesten würde man dieses Prinzip vielleicht so ausdrücken können, dass man, um einen Menschen wirklich kennen zu lernen, nicht auf den Inhalt seiner Worte, auch nicht auf den seiner bewussten Gefühle, sondern auf den Inhalt seines unbewussten Seelenlebens lauschen muss. Doch muss hierbei zur Vermeidung von Missverständnissen ausdrücklich hervorgehoben werden, dass dieses keineswegs eine Unterschätzung des bewussten Seelenlebens bedeutet, welches man ja jedenfalls unmittelbar kennen lernt, und dessen Bedeutung als Ganzes man infolgedessen beständig vor Augen hat.

Natürlich bildet dieses Prinzip nicht eine Art Zauberschlüssel zu den Pforten des Unbewussten, die dadurch ein für alle Mal sperrangelweit sich öffnen würden, so dass die innersten Eigenschaften ohne weiteres jedermann, der sie kennen zu lernen wünschte, offen zugänglich wären; hier handelt es sich überall nur um die Möglichkeit, zu den wesentlichen Punkten im Seelenleben anderer Menschen vorzudringen. Doch dürfte es klar sein, dass das hier angedeutete Prinzip derartige Möglichkeiten in sich schliesst, oder jedenfalls dürfte jeder psychologisch Interessierte sich leicht durch Prüfung seiner eigenen Erfahrungen aus dem täglichen Leben davon überzeugen können. Denn, soweit ich

habe finden können, ist es gerade dieses Prinzip, das wir alle unbewusst anwenden, wenn wir aus irgend einem besonderen Grunde einen Menschen möglichst vollkommen kennen zu lernen wünschen. Im gewöhnlichen Verkehr mit unseren Mitmenschen, sei es in Mussestunden oder bei der Arbeit, verfolgen wir natürlich im Allgemeinen keinen anderen Zweck als den des Beisammenseins, der gemeinsamen Arbeit, des Gedankenaustausches, der Zerstreuung usw., und unsere Aufmerksamkeit wird in der Regel ganz von dem in Anspruch genommen, was ich hier den formalen Inhalt in den Worten anderer genannt habe. Aber sobald der Umgang mit einem Menschen nicht durch gemeinsame Interessen bedingt ist, sondern durch den Wunsch, sich über seine innersten Eigenschaften Gewissheit zu verschaffen, so sehen wir sofort von dem formalen Inhalt seiner Äusserungen ab und beginnen unbewusst nach allem zu suchen, was, unabhängig von seinem eigenen Willen oder trotz desselben, aus seinem innersten Wesen in seinen Reden zu Tage tritt. Hierbei dürfte leicht zu konstatieren sein, dass beinahe jeder Ausspruch, auf diese Weise beobachtet und analysiert, bedeutungsvolle Punkte in den tiefsten Kraftkomplexen im Seelenleben des Betreffenden entschleiert.

Unter den unerschöpflichen Konsequenzen des hier ange deuteten Grundprinzips oder, mit anderen Worten, unter den Regeln, denen ich in Uebereinstimmung mit demselben bei meinen Studien möglichst genau zu folgen bestrebt war, mag hier als eine der sicherlich bedeutungsvollsten erwähnt werden: beständig seine Aufmerksamkeit auf das gerichtet zu halten, was der Betreffende in seinem Herzen als selbstverständlich oder allgemeingültig betrachtet. Die persönliche Tendenz, andere nach sich selber zu beurteilen, d. h. anderen dieselben Gefühle, Sehnsuchtsziele, Wünsche, Motive, Gedanken, Auffassungen, Anschauungen usw. zuzuschreiben, die man selbst hegt, ist ja seit undenklichen Zeiten geradezu ein sprichwörtlich allgemein bekanntes und anerkanntes Faktum. Aber auch dieser Satz muss, wie alle anderen aus der Volksweisheit geschöpften, auch wenn sie aus Erfahrungen von Jahrtausenden hervorgegangen sind, mit einiger Vorsicht aufgenommen werden. Denn natürlich ist er nicht — wie der Wortlaut zu besagen scheint, und was man unleugbar mitunter bei kriminalpsychologischen Studien versucht sein kann anzunehmen — absolut so aufzufassen, dass es für uns

Menschen überhaupt nicht möglich sein könnte, in unserem Innersten überzeugt zu sein, dass andere wirklich von Grund aus anders beschaffen sind als wir selbst; natürlich sind die Fähigkeiten der Menschen in dieser Hinsicht ebenso unendlich wechselnd wie ihre Eigenschaften und ihre Entwicklung in allem anderen, und als allgemeine Regel kann man wohl davon ausgehen, dass Bildung und besonders Lebenserfahrung den Menschen erhöhte Fähigkeit verleihen, klar und scharf zwischen seinen eigenen persönlichen Eigenschaften und denen der anderen zu scheiden, obwohl freilich Ungebildete mitunter von Natur mit einer verblüffenden Ueberlegenheit in dieser Hinsicht ausgerüstet sein können, während umgekehrt Hochgebildete — oder jedenfalls Hochgelehrte — während ihres ganzen Lebens ebenso verblüffend naiv oder weltfremd in diesem Punkte bleiben können. Doch gehören bekanntlich erstens die Verbrecher in verhältnismässig grosser Anzahl den ungebildeten Klassen an, und zweitens sind sie gerade in dieser Hinsicht unglaublich verblendet, was vielleicht zum Teil darauf zurückzuführen ist, dass sie, wie z. B. die Berufsverbrecher, sowohl in den Gefängnissen wie ausserhalb derselben von jedem Kontakt mit anderen Kreisen, ausser ihren gleichgesinnten Berufsgenossen, abgeschnitten leben, aber was vor allem auf ihrer Unfähigkeit beruht, Eindrücke der Aussenwelt festzuhalten, oder sich überhaupt mit etwas anderem zu beschäftigen als mit sich selbst; oder schliesslich auf anderen Defekten, auf die ich hier nicht näher eingehen kann. In jedem Fall sind die Verbrecher durchschnittlich in diesem wie in so vielen anderen Punkten frühzeitig in ihrer Seelenentwicklung stehen geblieben und gleichen insoweit Kindern oder Primitiven, die ganz unbewusst naiv davon ausgehen, dass alle anderen das Leben ebenso beurteilen wie sie selber.

Unter diesen Umständen wird es kaum nötig sein, weiter auszuführen, von welcher Bedeutung es bei kriminalpsychologischen Studien ist, beständig festzuhalten, was die Verbrecher für selbstverständlich und allgemeingültig, d. h. als übereinstimmend mit den Auffassungen und Überzeugungen aller Anderen halten, sei es in moralischen Normen oder anderen für die Existenz der Menschen auf Erden notwendigen Regeln, oder schliesslich bezüglich irgend welcher zur Kenntniss des Charakters eines Menschen bedeutungsvoller Umstände: was ein Verbrecher in seinem Herzen als selbstverständlich für alle Anderen annimmt,

ist fast ausnahmslos ein ganz unmittelbarer Ausdruck für seine eigenen innersten Eigenschaften. Mag er seine innerste Meinung ganz offen proklamieren, weil es ihm niemals eingefallen ist, dass ein anderer wirklich eine entgegengesetzte Auffassung haben könnte, auch wenn die meisten aus praktischen Gründen heucheln und sich verstellen, mag er sich vor ausserhalb Stehenden schämen, oder richtiger vielleicht, sich wegen seiner eigenen Ansicht genieren, weil er sich überzeugt hat, dass der Staat und die bürgerliche Gesellschaft dieselbe ernstlich verurteilen, sodass sie ihm folglich nur unabsichtlich entschlüpfen kann, z. B. als selbstverständliche und daher stille Voraussetzung in einem sonst gleichgültigen Zusammenhange, — immer ist diese seine innerste Meinung da, wo sie wesentlich vom Normalen abweicht, ein starkes Indicium für seine tiefsten Defekte. Ich werde in den hier folgenden Monographien oft Gelegenheit haben, die Tragweite dieses Prinzips bei kriminalpsychologischen Studien zu zeigen; überdies dürfte dasselbe für die Alltagspsychologie durchaus nicht ohne Bedeutung sein, wovon man sich ebenfalls leicht überzeugen kann, besonders bei Beobachtungen des Seelenlebens der Kinder.

Unter den Konsequenzen des Grundprinzips für persönliche psychologische Untersuchungen, die ich oben angedeutet habe, mag hier noch eine weitere Regel erwähnt werden, die man besonders bei kriminalpsychologischen Studien versucht ist zu übertreten, und gegen welche man wohl in sehr ausgedehntem Masse bei verschiedenen Versuchen, die verbrecherischen Menschen genau kennen zu lernen, gesündigt hat, sei es in der Absicht, ihnen nahe zu treten, oder um in der Lage zu sein, sie zu beeinflussen oder wissenschaftlich die innersten Ursachen ihrer verbrecherischen Handlungen festzustellen, nämlich die Regel, mit keinerlei Mitteln zu versuchen die Menschen, die man kennen lernen will, zu vertraulichen Mitteilungen oder Geständnissen über ihr vergangenes Leben zu pressen oder zu locken, sondern sie im Gegenteil ganz ungestört und frei über das sprechen zu lassen, was ihnen im Augenblick am Herzen liegt, was sie überhaupt interessiert, oder was ihnen gerade in den Sinn kommen mag, und, wenn nötig, sie sogar dazu zu ermutigen.

Hierbei muss von vornherein betont werden, dass man bei psychologischen Studien natürlich unter keinen Umständen ein Selbstbekenntnis als endgültige Erkenntnis vom Seelenleben des

Betreffenden unkritisch acceptieren kann, auch wenn es in einem noch so tiefen und guten Glauben und nach einer möglichst ernststen Selbstbesinnung vorgebracht worden wäre; einfach weil die Menschen nichts von ihrem unbewussten Seelenleben wissen, und weil es selbstverständlich die Aufgabe der Psychologie ist, uns Erkenntnis nicht nur über die Vorstellungen der Menschen von sich selber zu vermitteln, sondern auch von allem, was wirklich in ihrem Inneren existiert hat und geschehen ist, oder, mit anderen Worten, nicht nur von ihren subjektiven Auffassungen über ihr Seelenleben, sondern auch von der ganzen objektiven Wirklichkeit desselben. Freilich ist die Selbsterkenntnis der Menschen je nach ihrem Kulturniveau, ihren persönlichen, nach innen oder aussen gerichteten Anlagen usw. in unendlich hohem Grade wechselnd; aber bis in seine tiefsten Tiefen kann, der Natur der Sache nach, kein Mensch sich selbst erkennen. Besonders die Verbrecher haben teils wegen ihrer im allgemeinen niedrigen Bildung, aber vor allem wegen ihrer oben angedeuteten Neigung zum Selbstbetrug durchgehend erstaunlich wenig Erkenntnis von den entscheidenden Eigenschaften in ihrem eigenen Seelenleben, und ihre Auffassung von sich selbst ist in der Regel derart verdreht, dass sie überhaupt kaum eine Ähnlichkeit mit der Wirklichkeit zeigt. Selbstbekenntnisse können demnach bei psychologischen Studien und besonders bei kriminalpsychologischen Untersuchungen niemals anders als alles übrige Untersuchungsmaterial betrachtet werden.

Aber wenn man, dessen bewusst, beginnt, andere Zugänge zu den tiefsten Eigenschaften der Menschen zu suchen, findet man ferner, dass das Selbstbekenntnis sogar des ehrlichsten Menschen — sei es, dass es die innersten Motive zu einer einzelnen Handlung oder die tiefsten Triebkräfte in seinem ganzen Leben betreffe — immer ziemlich wertlos ist im Vergleich zu dem, was er, ohne sein innerstes Wesen bewusst öffnen zu wollen, über anscheinend mehr oder weniger gleichgültige Dinge aus der Vergangenheit ausspricht, welche ihn gerade im Augenblick beschäftigen; das Selbstbekenntnis kann höchstens ein im Kampf gegen unzählige, unbewusste Hemmungsmomente entstandenes, von Anfang an oberflächliches und mangelhaftes und schliesslich ausser alle dem erstarrtes Bild von ihm selbst geben; in seinen ungezwungenen Aussprüchen, die ihm im Augenblick in den Sinn kommen, hat man dagegen sein Seelenleben unmit-

telbar lebendig vor Augen, und die Möglichkeit zu beständigen Beobachtungen und somit auch die Möglichkeit, zu seinen innersten Eigenschaften vorzudringen.

Im täglichen Leben handeln wir freilich alle — abgesehen von ausserordentlichen Umständen — scheinbar direkt gegen dieses Prinzip. Der einfachste und sicherste und einzig natürliche Weg, um die Triebkräfte eines Menschen, sei es bei einer besonderen einzelnen Handlung oder im allgemeinen in seinem Leben kennen zu lernen, scheint uns im alltäglichen Leben selbstverständlich der, ihn dazu zu bewegen, sich auszusprechen und selbst über seine Motive, seine inneren Erlebnisse usw. zu berichten. Und diese Auffassung ist auch ganz unzweifelhaft richtig, soweit es das gewöhnliche oder reale Leben angeht, wobei die Menschen im allgemeinen natürlich keine Veranlassung haben, nach irgend welchen anderen Triebkräften zu suchen, als denjenigen, welche für einen Jeden innerlich unmittelbar als entscheidend und hinreichend erscheinen, und für welche er daher die Verantwortung zu tragen hat. Aber diese im gewöhnlichen Leben im allgemeinen vollkommen genügende Kenntnis von anderen Menschen ist offenbar nicht die Erkenntnis, die wir bei psychologischen Studien erstreben. Unter den oben angedeuteten extraordinären Verhältnissen im täglichen Leben, nämlich wenn man aus irgend einem besonderen Grunde einen Menschen in einem tieferen als dem gewöhnlichen Sinne kennen zu lernen wünscht, dürfte man hingegen in weitem Masse unbewusst dieser Regel folgen, indem man sich weniger daran kehrt, was er von sich selbst zu erzählen hat, als an alles, was auf anderem Wege aus seinen verschiedenen Äusserungen hervorzugehen scheint.

Ferner möchte ich hier — immer als einen der Schlüssätze des oben erwähnten Grundprinzips — eine Regel hervorheben, die eigentlich selbstverständlich sein sollte, und die man ganz gewiss, wenn auch widerwillig, immer unbewusst bei persönlichen psychologischen Beobachtungen anwendet, aber vor deren Proklamierung und systematischer Durchführung man scheinbar im allgemeinen zurückgeschreckt ist, weil die Resultate ihrer Anwendung immer objektiv unbeweisbar und vielleicht sogar subjektiv zu unsicher erscheinen müssen, nämlich die Regel, ebenso aufmerksam das äussere — absichtliche oder unkontrollierte — Auftreten eines Menschen während eines Gespräches zu beobachten und ebenso genau zu analysieren, wie alles, was er offen ausspricht.

Nach meiner Ansicht, die sich auf alle meine Erfahrungen bei diesen Studien stützt, ist keine Veranlassung, bei allen derartigen Untersuchungen nicht voll bewusst und systematisch diesen Weg oder diese Möglichkeit auszunutzen, um in das Seelenleben anderer Menschen einzudringen, und es klar zu beleuchten.

Ein Gesichtsausdruck, ein Blick, eine Miene, ein Lächeln, eine Geste, ein Tonfall, eine unfreiwillige Bewegung etc. sind ja selbstredend immer ein Ausdruck von dem, was bewusst oder unbewusst im Seelenleben des Betreffenden vorgeht, und kann unter Umständen ganz ebenso unzweideutig und inhaltsreich oder sogar inhaltsreicher sein, als fast jede beliebige Äusserung.

Dies alles sind ja von der Alltagspsychologie her allgemein bekannte Tatsachen. Auf unsere Auffassung oder unser Urteil von anderen Menschen wirken doch täglich und stündlich alle diese tausend und abertausend kleinen Züge ein, die wir Imponderabilien zu nennen pflegen, weil wir sie als unzugänglich für eine Analyse betrachten oder vielleicht noch mehr, weil wir ihren Einfluss für so selbstverständlich berechtigt halten, dass jede Analyse praktisch überflüssig ist. Wenn wir gewöhnlich diesen Einfluss unreflektiert und folglich unkontrolliert vorübergehen lassen, so geschieht das ganz gewiss auch deshalb, weil wir niemals seine Berechtigung bezweifelt haben, und auch die flüchtigste Reflexion würde uns unmittelbar an unzählige Beispiele erinnern, welche Rolle solche Imponderabilien in unserer Stellungnahme zu anderen gespielt haben. Es könnte bloss in Frage gestellt werden, ob nicht diese wortlosen Ausdrücke für die Persönlichkeit eines Menschen einen noch grösseren Einfluss auf seine Mitmenschen ausüben — und dadurch von noch grösserer Bedeutung z. B. für seinen Erfolg und seine Macht im Leben werden — als wir im allgemeinen geneigt sind anzunehmen.

Aber, wenn es sich so verhält, wie hier angedeutet ist, so dürfte es wohl keinem Zweifel unterliegen, dass systematische Beobachtung und sorgfältige Analyse des ganzen äusseren Auftretens eines Menschen bei genügend wiederholten Gesprächen eine beachtenswerte Möglichkeit in sich schliessen, einen Einblick in wesentliche Punkte seines Seelenlebens zu erlangen.

Wenn man sich hierbei zweifellos auf subjektive Eindrücke stützen muss, so folgt daraus keineswegs, dass man auf diesem Wege nur subjektive Gewissheit erlangen können würde. Denn

wenn jeder dieser Eindrücke (oder, exakter ausgedrückt, das Resultat, das die Analyse eines jeden solchen Eindruckes zu Tage fördert) nicht nur mit allen ähnlichen, sondern auch mit allen auf andere Art gewonnenen Eindrücken konfrontiert wird (d. h. mit den Resultaten, welche die Analysen dieser Eindrücke an die Hand gegeben haben), und zum Schluss auch mit all den äusseren Tatsachen im Leben des Betreffenden, die durch die Gerichtsakten, durch Mitteilungen des Geistlichen in seinem Heimatsort usw. dokumentarisch bewiesen werden können, so erlangt man bei den Eindrücken, die nach allen diesen Konfrontationen unverändert nachbleiben, offenbar einen recht hohen Grad objektiver Gewissheit. Man darf nämlich bei Beurteilung der psychologischen Studienmöglichkeiten, die ich hier in grösster Kürze angedeutet habe, nicht übersehen oder vergessen, dass ihre Resultate beständig durch gegenseitige Konfrontation kontrolliert werden können, und dass die Mannigfaltigkeit dieser Möglichkeiten folglich eine bedeutende Sicherheit bot, und dass mir letzten Endes für die Kontrolle juridisch festgestellte Facta zugänglich waren.

Wie soeben erwähnt wurde, liegt es in der Natur der Sache, dass ich hier nicht alle Möglichkeiten auseinandersetzen kann, durch persönliche Beobachtungen zu den entscheidenden Eigenschaften im Seelenleben anderer vorzudringen, über die ich im Verlauf dieser Studien zu immer klarerer Einsicht gelangt bin, und die ich dann immer zielbewusster prüfen konnte; wegen der Art und der Mannigfaltigkeit dieser Möglichkeiten würde ein solch abstrakter Bericht höchstens in einer besonderen Abhandlung vorgelegt werden können. In dieser Einleitung habe ich nur — damit die Schlussresultate in den hier folgenden Monographien nicht von Anfang an als mehr oder weniger willkürliche Konstruktionen oder gar als blosse Phantasieprodukte erscheinen mögen — durch einige Beispiele den Grundgedanken in dieser Studienmethode, dank deren ich diese Resultate erzielt habe, beleuchten wollen; wenn mir das gelungen ist, dürften alle Möglichkeiten dieser Methode, die ich überhaupt bei meinen Studien benutzt habe, in voller Klarheit für ihre Anwendung in konkreten Fällen in den Darstellungen der Monographien hervortreten.

In diesem Zusammenhange mag nur nochmals betont werden, dass ich das Ziel, das ich mir gesteckt habe — nämlich so

klar als möglich die entscheidenden Faktoren in der Seelenentwicklung der betreffenden Individuen zu beleuchten, soweit ich nur in ihre früheste Kindheit zurücksehen konnte, bis zu dem Tage, wo sie ihr Verbrechen begingen — offenbar nicht erreicht haben würde, und dass die bei diesen Studien angewandte Methode folglich ihre Aufgabe nicht erfüllt hätte, wenn ich in meinen Schlussresultaten nicht auch zu seelischen Tatsachen und Vorgängen vorgedrungen wäre, deren die Betreffenden selbst sich entweder niemals bewusst gewesen waren, oder die jedenfalls später ganz und gar ihrem Gedächtnis entschwunden waren, und die sie folglich in gutem Glauben hätten verleugnen können, wenn sie ihnen vorgelegt worden wären; denn in der hier angewandten Bedeutung dieses Wortes kann eine Schilderung der Seelenentwicklung eines Menschen natürlich niemals als vollständig betrachtet werden, wenn sie nicht auch, und vielleicht vor allem, Klarheit über die unbewussten Triebkräfte derselben zu Tage gefördert hätte, und meine Studienmethode war ja von Anfang an auf dieses Ziel gerichtet und durchgehend darauf eingestellt.

Es mag vielleicht a priori abenteuerlich oder gar wissenschaftlich unerlaubt erscheinen, auf diese Weise den Menschen für verschiedene Perioden ihres Lebens präcisierte, verschiedenartige seelische Erlebnisse, Triebe, Sehnsuchtsträume, Begierden, Hoffnungen, Leidenschaften, Wünsche usw. zuzuschreiben, welche sie tatsächlich in vollem, gutem Glauben verleugnen können, und ohne Kenntnis der leitenden Gedanken und der Wege, auf denen ich die hier dargelegten Resultate erreicht habe, würde beim Durchlesen dieser Monographien Vieles von dem, was ich aus ihrem unbewussten Seelenleben hervorgehoben habe, allzu schwach begründet, wenn nicht geradezu ganz und gar unbegründet erscheinen.

Aus allem hier oben Angeführten dürfte aber deutlich hervorgegangen sein, dass die von mir bei diesen Studien angewandte Methode jedenfalls Möglichkeiten in sich schliesst, in das Seelenleben der Betreffenden einzudringen, und festzustellen, was darin existiert hat und vor sich gegangen ist, ohne dass es jemals aus der Finsternis des Unbewussten herausgetreten ist, oder jedenfalls, ohne dass es jemals zu solch bewusster Klarheit und Festigkeit gelangte, um bleibende Spuren in ihrem Gedächtnis zurückzulassen.

In welchem Masse ich diese Möglichkeiten habe ausnutzen können, oder, mit anderen Worten, inwiefern es mir gelungen ist, mit dieser Methode das Ziel, das ich mir gesteckt habe, zu erreichen, können natürlich nur die hier folgenden Monographien zeigen.

Zum Schluss muss ich noch einen Umstand besonders betonen: wenn ich in dem Folgenden von den verbrecherischen Menschen, von den Verbrechern, von den Kriminellen usw. gesprochen habe, so habe ich selbstverständlich damit nicht alle Verbrecher, eingeschlossen die akuten, gemeint, sondern nur die wirklich kriminell veranlagten oder ungefähr die Gruppe, die man heute allgemein als die chronischen bezeichnet. — Die hier verwendeten Namen der verschiedenen Verbrecher, ihrer Nachbarn, ihrer Bekannten, ihrer Freunde etc. sind natürlich fingiert.

I.

Selbstbetrug.

Die verhängnisvolle Bedeutung des Selbstbetruges im Leben der Verbrecher kann, wie vorhin erwähnt wurde, kaum überschätzt werden; die Verbrecher sind ein überaus selbstbetrügerisches Volk. Alles, was das gewöhnliche, durchschnittsmenschliche Leben an mehr oder weniger unschuldigen Tendenzen verbirgt, möglichst lange von der Wirklichkeit abzusehen, oder dieselbe umzudichten, wo sie unbequem ist, findet man hier sozusagen naiv losgelassen, unbekümmert um hemmende Mächte aller Art sich in den unglaublichsten Formen verbreitend. Und zwar gilt dieses, wohl gemerkt, nicht nur für die Gruppe der Mörder, von denen hier die Rede ist, in deren Leben gerade der Ursprung und die Wirkung des Selbstbetruges das Centrale und Dominierende bildet, sondern für fast alle Verbrecher, sowohl in ihren scheinbar gleichgültigen alltäglichen Gewohnheiten, als in den kritischsten Augenblicken ihres Lebens. Der Selbstbetrug ist ein seelisches Schutz- oder Hilfsmittel, das kein Verbrecher entbehren kann. Es dürfte daher wohl begründet sein, in dieser Arbeit zunächst den Selbstbetrug unter den Mördern zu behandeln.

Das Individuum, das mir als der typischste Repräsentant dieser Gruppe erschien, und das ich in der Folge mit dem Namen Winge bezeichnen werde, hatte einen Raub verübt und dabei dem Überfallenen Verletzungen zugefügt, die seinen Tod nach sich zogen. Während des Processes hatte man die Auffassung gewonnen, dass keine ausreichenden Beweise für einen vorsätzlichen Totschlag gegen Winge erbracht worden waren, weshalb er nicht wegen Mord, sondern nur wegen Raub verurteilt wurde; aber während meiner Gespräche mit Winge im Gefängnis überzeugte ich mich recht bald, dass er vor dem Raube nicht zurückgeschreckt wäre, auch wenn er eingesehen hätte, dass er sein

Opfer töten musste, um sein Verbrechen auszuführen, und ich habe deshalb ohne Zögern geglaubt, ihn unter die Mörder einrangieren zu können.

Zur Orientierung über den rein äusseren Verlauf seines Lebens und seiner Verbrechen mögen hier einleitungsweise folgende Fakta aus den Gerichtsverhandlungen angeführt werden, die natürlich im Laufe der Darstellung seiner Psychologie gebührend komplettiert werden sollen.

Winge wuchs in einer, allem Anschein nach guten, kleinbürgerlichen Familie, in einer kleinen Stadt im Ausland auf, wo er wenigstens nicht in bedeutendem Masse von depravierenden Einflüssen berührt werden konnte. Er erhielt einen, für die ökonomischen Verhältnisse seiner Familie, sehr guten Schulunterricht und war, nach dem Zeugnis des Schulrektors seiner Heimatstadt, ein fleissiger, hochbegabter und in jeder Hinsicht wohlgeratener Schüler, dem mehrere Male Prämien erteilt worden waren. Im Alter von 14 Jahren verliess er sein Elternhaus, um eine Handelsschule in einer grösseren Nachbarstadt durchzumachen, wo er gleichzeitig als Volontär in einem Modewarengeschäft untergebracht wurde. Während der darauf folgenden 4 bis 5 Jahre hatte er nicht weniger als zehn Anstellungen; aber von allen seinen Arbeitsgebern, ohne Ausnahme, wurden während des Processes Zeugnisse eingesandt, dass er in diesen Jahren seinen Verpflichtungen zu ihrer vollen Zufriedenheit nachgekommen war, und überhaupt einen ehrenhaften Lebenswandel geführt hatte; sogar sein letzter Principal, bei welchem er mit einer grösseren Summe Geldes durchgegangen war, bezeugte in einem Briefe, der seinem Gnadengesuch nach Fällung des Todesurteiles beigelegt war, dass Winge bis zu dem Tage der Veruntreuung sich immer tadellos aufgeführt hätte. Indessen hatte Winge in diesen Jahren die Bekanntschaft eines gewissen Meyer gemacht, der, obwohl nur einige Monate älter als er, bereits mehrere Jahre auf Reisen in- und ausserhalb Europas verbracht hatte, und nach Winges Aussagen vor Gericht waren es vor allem Meyers verlockende Schilderungen des Lebens draussen in den grossen Städten, die seine Sehnsucht erweckten, aus den engen, drückenden Verhältnissen daheim herauszukommen; und als er dann eines Tages auf die Post geschickt wurde mit einem Briefe, der circa 10000 Mark enthielt, suchte er Meyer auf, und schlug ihm vor, mit ihm zusammen sich das Geld anzueignen und nach

Paris zu reisen, wo es ihnen sicherlich leicht fallen würde, einträgliche Anstellungen zu erhalten. Meyer ging auf den Plan ein, und am selben Abend reisten sie nach Paris ab und von dort fast unmittelbar nach Lyon, Mailand und Rom. Nach einem Aufenthalt von einigen Wochen in Italien kehrten sie nach Paris zurück, wo sie jetzt mit einem Bekannten Meyers von seinen früheren Reisen her zusammentrafen, einem Damenimitateur namens Valjevski, der ihnen vorschlug, in einer grossen Variéténummer zusammen mit ihm und seinem Garderobier aufzutreten. Verlockt durch Vorspiegelungen unerhörter Gagen, folgten sie Valjevski zuerst in eine kleine deutsche Stadt, wo er ein Engagement für einige Wochen hatte, und von dort nach London, um Dekorationen zu ihrer grossen Variéténummer zu kaufen, zu welchem Zwecke Valjevski circa 3000 Mark von ihnen lieh, obwohl sie ihm anvertraut hatten, aus welcher Quelle dieses Geld herstammte. In London wurde jedoch ihr Leben sehr teuer, und als ihre Kasse anfang zu Ende zu gehen, ohne dass Valjevski ein Engagement gefunden hatte, beschlossen sie, nach Schweden zu reisen, um daselbst billiger zu leben in Erwartung einer Anstellung an einem Variété in England oder anderswo. Bei ihrer Ankunft in derjenigen Stadt, wo der Raub später stattfand, hatten Winge und Meyer nur 50 Mark von den gestohlenen 10000 übrig. Valjevski bezahlte während 6 Wochen Kost und Logis für sie in einem Hotel und gab schliesslich einem jeden von ihnen 20 Mark, als er aus der Stadt abreiste. Er versprach ihnen auch, mehr aus Brüssel zu schicken, wo er behauptete, ein Engagement erhalten zu haben; aber als Winge ihm nach einiger Zeit schrieb und seine Forderung geltend machte, antwortete Valjevski, dass er solche Briefe als Erpressungsversuche betrachtete, und sie daher nicht weiter unterstützen wollte. Zwischen Valjevskis Abreise und dem Raube vergingen zwei Monate, und in dieser Zeit befanden sich die Beiden so gut wie mittellos in wachsender Not und Entbehrung. Einem mohammedanischen Variétékünstler, den sie im Hotel, das sie bewohnten, kennen gelernt hatten, gelang es, bei der Wirtin für sie eine Stundung der Bezahlung ihrer Miete zu erwirken; einige unverheiratete Frauenzimmer, deren Bekanntschaft ihnen Valjevski vermittelt hatte, hatten ihnen hin und wieder zu essen gegeben und unbedeutende Geldsummen geschenkt; im übrigen hatten sie davon gelebt, ihre dürftigen Habseligkeiten zu versetzen,

zuerst eine Uhr und ein Cigarettenetui, dann Schuhwerk, Westen, Wäsche. Schliesslich wurde ihnen mit Exmittierung aus dem Hotel gedroht, wenn sie nicht innerhalb einer Woche Geld schaffen könnten. Da machte Winge Meyer den Vorschlag, an sich selbst eine Postanweisung zu adressieren, und dadurch einen Briefträger mit Wertbriefen in ihr Hotelzimmer zu locken, ihn zu betäuben, und die Post zu stehlen, dann nach Brüssel zu reisen, von Valjevski die Schuld einzufordern und von dort nach Paris weiter zu reisen, um sich Arbeit zu verschaffen. Die Idee zu diesem Plan hatte Winge vor vielen Jahren aus einer Zeitung geschöpft, wo ein ähnlicher Coup beschrieben worden war. Meyer ging auf den Vorschlag ein, und sie beschlossen, dass Meyer den Briefträger durch einen Schlag auf den Kopf mit einer Ofengabel betäuben sollte, während Winge die Postanweisung quittierte. Sie unternahmen alle Vorbereitungen zu dem Raube und adressierten Postanweisungen an Winge unter seinem angenommenen Namen nicht weniger als drei Mal, aber jedes Mal scheuten sie im letzten Augenblick aus verschiedenen zufälligen Gründen vor der Ausführung zurück. Erst als sie unmittelbar vor der Exmittierung standen und überdies aller Mittel so entblösst waren, dass ihr Geld nur zum Porto für einen versicherten Brief reichte, kamen sie überein, von allem abzusehen, was da auch eintreffen möge, und ihren Plan zu bewerkstelligen. Und als der Briefträger am folgenden Morgen in ihr Zimmer kam und an den Schreibtisch ans Fenster trat, um Winge quittieren zu lassen, schlug Meyer ihn zuerst einmal von hinten auf den Kopf mit einem Paar zusammengebundener Ofengabeln und versetzte ihm dann, als er sich umwandte, noch etwa zehn Schläge auf den Kopf, während ihn Winge verhinderte, sich zu verteidigen. Als Winge dabei durch einen Schlag auf die Hand getroffen wurde, liess er sein Opfer fallen, und der Briefträger sank bewusstlos auf ein Sopha, während ihm das Blut aus dem Hinterkopf und aus den Schläfen strömte. Indessen glaubte Winge noch Ansätze zu Bewegungen beim Briefträger zu bemerken und schlug ihn daher mit seiner ganzen Kraft zweimal auf den Kopf mit den zusammengebundenen Ofengabeln. Plötzlich ermattet, bat er Meyer fortzufahren, aber dieser antwortete ihm, das sei überflüssig; dann untersuchten sie die Posttasche, wo sie 400 Kronen fanden, und das Taschenbuch des Briefträgers, das nur 5 Kronen enthielt. Darauf pressten sie mit vereinten Kräften den Körper

des Briefträgers unter das Bett und legten eine Filzdecke über das Bettgestell, wo der Kopf hervorstak, wuschen sich das Blut ab, brachten das Zimmer notdürftig in Ordnung und verliessen das Hotel. Auf dem Wege zur Eisenbahnstation teilten sie das Geld, machten Einkäufe für Meyer, lösten ihre versetzten Sachen ein u. s. w. und reisten um die Mittagszeit mit einem Zuge nach dem Westen ab, um dann zu Schiff nach Dänemark zu reisen und von da weiter nach Paris. Im Laufe des Tages kamen sie indessen aus irgend einem Grunde zur Ueberzeugung, dass es sicherer für sie wäre, nach Russland zu reisen. Sie stiegen daher an einer kleineren Station aus dem Zuge und gingen zu Fuss in die nächste Stadt, wo sie sofort verhaftet wurden. Sie wurden beide zum Tode verurteilt, aber zu lebenslänglichem Zuchthaus begnadigt.

Schon aus diesem summarischen Referate der Gerichtsverhandlungen dürfte hervorgehen, dass diese keinen Beitrag zur Psychologie der beiden Verbrecher enthielten. Hinter dem Bilde, das sie von zwei jungen Leuten geben, die nach einer Veruntreuung immer tiefer in Ausschweifungen und Armut gesunken waren, bis sie schliesslich einen Raubmord begingen, konnten offenbar fast alle möglichen Realitäten der Verbrecherpsychologie verborgen sein. Es zeigte sich auch bald im Gefängnis, wo ich sie beide besucht habe, dass bei Winge und Meyer — welche nach den Gerichtsverhandlungen kaum psychologisch auseinanderzuhalten sind — keinerlei wesentliche gemeinsame Seeleneigenschaften nachzuweisen waren; der letztere musste übrigens nach einigen Jahren in eine Irrenanstalt übergeführt werden. Es mag hier hinzugefügt werden, dass man nur äusserst selten kriminalpsychologische Fakta in den Gerichtsprotokollen findet, was auch in Anbetracht der Aufgaben und der bisherigen Entwicklung des Strafprocesses leicht erklärlich ist. Nur in dem Masse, als es für den Beweis oder die Strafbestimmung notwendig ist, können ja überhaupt psychologische Untersuchungen beim Gericht in Betracht kommen, und diese Untersuchungen sind aus zum Teil vollauf berechtigten Gründen, auf die ich aber nicht näher eingehen kann, bisher bei sehr oberflächlichen Faktoren stehen geblieben. Aber hieraus folgt wiederum, dass, wenn man bei kriminalpsychologischen Studien einzig und allein von den Angaben der Gerichtsverhandlungen ausgeht, man unwillkürlich im Dunkeln tappen und auf willkürliche Mutmassungen angewiesen sein wird; der einzig sichere Weg zu einer kriminalpsychologi-

schen Erkenntnis, die in der Wirklichkeit begründet ist, ist derjenige der persönlichen Untersuchungen.

Indessen dauerte es während meiner Besuche bei Winge im Gefängnis nicht sehr lange, bis das indifferente Bild der Gerichtsverhandlungen von seinem Leben mit lebendiger individueller Wirklichkeit erfüllt wurde. Bei den Verbrechern, die einer der beiden Gruppen, die in den folgenden Kapiteln zu behandeln sind, angehören, war oft eine lange und mühsame Arbeit erforderlich, um zu voller Klarheit über die entscheidenden Eigenschaften in ihrem Seelenleben durchzudringen. Bei Winge und ihm verwandten Verbrechern lagen diese ihre innersten Eigenschaften von Anfang an sozusagen offen vor mir da in allem, was sie mir zu sagen hatten über die Vergangenheit, über die Gegenwart sowie über ihre Hoffnungen für die Zukunft. Diese Verbrecher sind ja infolge ihres Temperamentes im grossen und ganzen vollkommen glückliche Menschen und, wie alle anderen ihresgleichen, erfüllt von einem ständigen Bedürfnis, ihre Mitmenschen an ihrer grossen Zufriedenheit mit sich selbst und dem ganzen übrigen Dasein teilnehmen zu lassen. Aber man findet auch unter ihnen sonderbarerweise oft jenes Bedürfnis, das so viele Verbrecher in den Gefängnissen dazu treibt, sich mitzuteilen und zu beichten, nämlich die ewige Sehnsucht der Schwachen, bei Anderen Verständnis und womöglich Billigung und Stützung für ihr vergangenes und gegenwärtiges Leben zu finden. Daher ist es leicht erklärlich, dass sie während der Einzelhaft mit brennendem Eifer jede Möglichkeit ergreifen, um sich gründlich auszusprechen, und dass sie dabei auf die Dauer eine Verstellung weder durchführen können, noch wollen, die übrigens nach ihrer Verurteilung ziemlich wertlos wäre.

Im allgemeinen hatte ich natürlich die verschiedenen Verbrecher zuerst in ihrer instinktiven Stellungnahme zum Zwang des Gefängnislebens zu beobachten, und da es nun eventuell in Frage gestellt werden könnte, ob man überhaupt wirklich Menschen kennen lernen kann, indem man sie, eingepresst in so künstliche und in Bezug auf Initiative so vollständig negative Lebensformen, studiert, wie in einer Strafanstalt, so will ich nur betonen — obwohl man natürlich letzten Endes nur das als entscheidend ansehen kann, was über ihr Leben in der Freiheit festzustellen ist — dass andererseits das Gefängnisleben, besonders die Zellenisolierung, durch die radikale Absonderung

der Verbrecher aus ihrem natürlichen Lebensmilieu mit allem, was daraus folgt, viel Gelegenheit zu bedeutungsvollen Beobachtungen bietet, die niemals in ihrem freien Leben gemacht werden könnten, auch wenn es überhaupt möglich wäre, Verbrecher in ihrem freien Leben zwecks Studien zu erreichen.

Jedenfalls war Wings Reaktion gegen das Leben des Zuchthauses wohl der Beachtung wert. Ich begann meine Besuche bei ihm zu einem Zeitpunkt, der einer der kritischsten im Leben aller zu langer Strafarbeit verurteilten Verbrecher zu sein pflegte, nämlich ungefähr zwei Jahre nach dem endgültigen Urteilspruch, wo einerseits die Zelleneinsamkeit in der Regel all ihren psychisch deprimierenden Einfluss hatte ausüben können, und andererseits die in Aussicht stehende relative Freiheit in der gemeinschaftlichen Abteilung des Gefängnisses noch zu weit lag, um belebend zu wirken, — die Zellenzeit, die die Strafe einleitete, war nämlich zur Zeit dieser Untersuchungen drei Jahre und nicht wie jetzt in der Regel nur ein Jahr; — und zwar hatte nicht einmal Winge sich dem furchtbaren Druck der beiden ersten Gefängnisjahre ganz entziehen können: es lag während meiner ersten Besuche wirklich etwas Gedämpftes über seinem ganzen Wesen. Aber diese für ihn selbst kaum merkliche relative Ruhe in seinem Seelenleben war auch alles, was das Todesurteil, die Begnadigung zu lebenslänglichem Zuchthaus und zwei Jahre Einzelhaft zusammen hatten bewirken können. Bewusst beschäftigte er sich von dem, was das Gefängnisleben ihm bot, offenbar ausschliesslich mit den in seinen Augen ganz erstaunlichen Vergünstigungen, die jeder Verbrecher in einer schwedischen Strafanstalt geniesst; die Schlussfolgerungen, die er hieraus zog, waren für ihn augenscheinlich eine reiche Quelle erhöhten Selbstvertrauens und erhöhter Kraft während dieser Jahre gewesen. Meinen Versuchen, wenigstens einige Spuren vom Ernste der Strafe in ihm zu finden, begegnete er mit instinktiv protestierenden Schilderungen all jener ausserordentlichen Vergünstigungen, die hervorzuheben auch seinen Stolz zu befriedigen schien. Immer wieder erwähnte er die grosse Humanität des Gefängnispersonales und besonders der Offiziere während der Einzelhaft, eine Humanität, die er niemals müde wurde, durch neue Beispiele lobend hervorzuheben. Einen Augenblick hegte ich den Verdacht, all diese Dankbarkeit gegen die Vorgesetzten könnte entweder nur ein Ausdruck der Einschmeichelung sein, die natürlich in jedem Gefängnis Boden

findet, oder sie könnte geradezu bewusst simuliert sein in der Voraussetzung, dass seine Gesinnung den betreffenden Vorgesetzten hinterbracht und mit neuen Vergünstigungen belohnt würde. Aber sie erwies sich auf die Dauer als ganz echt und leistete ihm als solche in seinem Phantasieleben grössere Dienste, als es Heuchelei in Wirklichkeit getan hätte; denn so glaubte er einen unumstösslichen Beweis dafür zu sehen, dass das, was er begangen hatte, unmöglich ein grobes Verbrechen sein könne, wie er sich während der Gerichtsverhandlungen und besonders nach dem Todesurteil hatte einreden lassen. Wie hätte wohl sonst das ganze Gefängnispersonal, von den Wärtern an bis zum Chef, so freundlich gegen ihn sein können, wenn er wirklich ein so verabscheuungswürdiger Verbrecher gewesen wäre? Niemand hatte ja auch nur ein einziges böses Wort zu ihm gesagt. Mehr oder weniger starke Tendenzen zu diesem Gedankengange findet man bei vielen, wenn nicht geradezu bei allen zum ersten Male verurteilten groben Verbrechern; in ihnen allen lebt nämlich eine aus Defekten, die ich in der letzten dieser Studien analysieren werde, erwachsende Menge unendlich primitiver, brutaler Vergeltungsinstinkte, weshalb sie, wenn sie nach verübten Verbrechen ergriffen worden sind, Schläge, Hunger und härteste Sklavenarbeit im Gefängnis erwarten, und, wenn sie in Wirklichkeit nichts von alledem finden, sich rehabilitiert oder wenigstens relativ schuldlos vorkommen. Aber nur bei dem hier geschilderten Verbrechertyp entwickelt sich dieser Gedankengang voll bewusst und wird dadurch festgehalten, dass er sich in ein ganzes System von Selbstbetrügereien einfügt, welches ihnen im Gefängnis hilft, sich gegen die Wirklichkeit zu schützen. Ein beinahe ebenso bedeutungsvolles Moment in diesem System, als die freundliche Behandlung im Gefängnis, war die angenehme Arbeit. Den grössten Reiz für Winge bildete hierbei freilich seine Auffassung, dass er sich mit ihr überhaupt nur insoweit zu beschäftigen brauchte, als ihm allenfalls selbst beliebte. In den Gefängnissen findet man nicht selten eine ähnliche Auffassung, die sich ohne Zweifel auf den Umstand gründet, dass es fast niemals vorkommt, dass ein Sträfling durch disziplinäre Massnahmen von Seiten der Gefängnisverwaltung zur Arbeit angehalten werden muss, da die vollständige Abwesenheit von Zerstreuungen einen mehr als hinreichenden inneren Zwang erzeugt; aber für die meisten spielte dieses im doppelten Sinne illusorische Selbstbestimmungsrecht niemals eine nennens-

werte Rolle. Für Winge dagegen wurde es natürlich eine Wirklichkeit von ausserordentlicher Tragweite. Winge war, wie alle Selbstbetrüger unter den Mördern, im allgemeinen weder physisch noch psychisch arbeitsuntüchtig in des Wortes wahrer Bedeutung. Er konnte im Gegenteil zeitweilig in ausserordentlichem Masse sowohl sorgfältige wie intelligente Arbeit leisten, nämlich solange eine sehr grosse, natürlich immer absurde Hoffnung seine Energie anfeuerte. Aber sobald die Illusion erloschen war, wurde ihm die Arbeit zu einer täglichen und stündlichen Qual, von der er sich dann binnen kurzem immer wieder befreite, indem er einen neuen Grund zum Selbstbetrug fand. In Bezug auf Leistung anhaltender Arbeit (es sei denn vielleicht unter unmittelbarem Zwang) war Winge also gewiss arbeitsunfähig. Im Gefängnis, wo sich Winge weder der Arbeit ganz entziehen, noch sich z. B. einreden konnte, dass die Arbeit ihn in einigen Jahren zum Multimillionären machen würde, wurde es jedenfalls für ihn notwendig, sie statt dessen zu einem angenehmen Zeitvertreib zu machen. Und dieses glückte ihm so vollkommen, dass die feine, leichte und abwechslungsreiche Arbeit, — mit der er sich beschäftigte soviel, als ihm passte, damit ihm die Tage nicht zu lang würden, — in der Tat einen Gesprächsstoff bildete, über den er sich bei seinen Schilderungen über die Vortrefflichkeit der schwedischen Gefängnisse in äusserst enthusiastischer Weise ausliess. Unter ihren unzähligen, von Winge hervorgehobenen Vorzügen mögen hier noch zwei angeführt werden: die gute Verpflegung und die ausgezeichnete Bibliothek. In Bezug auf die Gefängniskost hatte Winge instinktiv die beiden wirklichen Vorzüge derselben getroffen und schwelgte jetzt in superlativem Lobe über deren Reichlichkeit und Anpassung an die sitzende Lebensart der Sträflinge; den grossen Mangel derselben vom gewöhnlichen Gesichtspunkt der Beköstigung aus, nämlich die Einförmigkeit, die sie für viele zu einer ununterbrochenen Tortur machen würde, wenn sie nicht auf Verordnung des Gefängnisarztes Extrarationen erhalten könnten, hatte er ganz einfach nicht bemerkt. Und wenn er sich warm gesprochen hatte über seine Lektüre im Gefängnis, so konnte er es geradezu in vollem Ernst als ein versöhnliches Moment in seinem Unglück hervorheben, dass er sicherlich niemals Gelegenheit gehabt hätte, so viele gute Bücher zu studieren, wenn er nicht das Verbrechen begangen hätte, wegen welchem er jetzt

verurteilt war; sonderbarerweise habe ich wörtlich denselben Gedanken von mehreren — allerdings nicht lebenslänglich verurteilten — Sträflingen aus derselben psychologischen Klasse wie Winge aussprechen hören. Vor allem erhielt Winge Bücher aus der Abteilung der Gefängnisbibliothek für Geographie und Reisebeschreibungen auf eigenes Gesuch hin geliehen; diese Abteilung war übrigens aus leicht erklärlichen Gründen neben den religiösen Büchern der Bibliothek am begehrtesten. Von dieser Lektüre war er nicht selten so naiv erwärmt, dass er mir lange Abenteuer, Erlebnisse und merkwürdige Begebenheiten aus den Büchern erzählte, die er zur Zeit gerade in seiner Zelle hatte, und die er mir immer mit besonderem Stolz zeigte. Es war offenbar, dass er sich so vollständig mit den Helden dieser Abenteuer identifizierte, dass die Lektüre keinerlei Sehnsucht in ihm erweckte, weil er beim Lesen derselben bereits draussen in den fremden Weltteilen lebte. Mitunter hatte ich geradezu den Eindruck, dass er seine Helden nicht einmal beneidete, weil er es mehr oder weniger unbewusst vorzog, all das Wunderbare in Ruhe, Sicherheit und Bequemlichkeit zu erleben, als unter so vielen Gefahren und Mühsalen wie die Helden im Buche. Unmittelbar trugen vielleicht diese beiden zuletzt erwähnten lichten Seiten des Gefängnislebens mehr zu seinem allgemeinen Wohlbefinden und einer gewissen Gemütlichkeit bei, als zu seiner eigentlichen Selbstachtung. Aber indirekt wurden sie auch zweifellos eine starke Stütze für diese. In allen seinen triumphierenden Schilderungen über sein so überaus angenehmes Leben im Gefängnis lag ganz evident der Gedanke: kann jemand wirklich glauben, dass man mein Leben so hätte gestalten lassen, wenn ich ein gewöhnlicher Verbrecher gewesen wäre? Später, nachdem er in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses übergeführt worden war, stellte er diese Frage mit vollem Bewusstsein in einem Zusammenhange, auf den ich gleich zurückkommen werde. Schliesslich hatte Winge eine ganz besondere, niemals versiegende Quelle der Zufriedenheit gefunden mit allem und jedem im schwedischen Gefängnis, nämlich in den Vergleichen, die er anstellte zwischen dem, was er hier erlebte, und was er durch die Schilderungen seiner Freunde und Bekannten über die Strafanstalten seiner Heimat gehört hatte, die er sich jetzt wegen der stärkeren Kontrastwirkung als die wahre Hölle auf Erden ausmalte. Er versicherte mir wiederholt, dass er unendlich viel lieber zehn oder

zwanzig Jahre in einem Gefängnis in Schweden sitzen wolle, als fünf Jahre oder noch weniger in seiner Heimat, und er pries seinen Glücksstern, der ihn das Verbrechen wenigstens hier hatte begehen lassen; er war geradezu nicht weit davon entfernt, dieses als eine Schickung der Vorsehung anzusehen.

Indessen gab es in Winge's Leben während der Einzelhaft einen Faktor, der vielleicht in noch höherem Grade als diese ganze Umdichtung der äusseren Wirklichkeit des Gefängnisses dazu beitrug, diese ersten Jahre seiner lebenslänglichen Strafe ungetrübt licht und glücklich zu gestalten, — das war die Religion. Unter dem Einfluss einiger mehr wohlwollender als scharfsinniger Leute, die einem religiösen Laienverein für Gefängnisbesuche angehörten, war Winge nämlich schon einige Wochen nach seiner Ankunft im Zuchthaus ein gläubiger Christ geworden, hatte seine Verbrechen bereut und sein ganzes vergangenes Leben in Lastern und Ausschweifungen abgeschworen. Es war nicht möglich zu bezweifeln, dass er selbst diese seine Bekehrung und seine neue Religion für ganz ehrlich und echt hielt. Ueberhaupt findet man unter den Verbrechern in den Gefängnissen und ganz besonders unter den lebenslänglichen Sträflingen so gut wie niemals bewusste religiöse Heuchelei, theils aus dem Grunde, weil das, was sie möglicherweise dadurch gewinnen könnten, nicht der Mühe entspricht, die Heuchelei unter jahrelanger, ununterbrochener Kontrolle durchzuführen, theils auch zweifellos deshalb, weil die meisten groben Verbrecher ganz natürlicherweise den allertiefsten Abscheu gegen die Religion und deren Vertreter hegen, und folglich nur mit der äussersten Selbstbeherrschung es über sich gewinnen können, sich selbst vor ihnen zu verleugnen. Um überhaupt religiöse Heuchelei bei Verbrechern zu finden, muss man die kraftlosesten Freigelassenen aufsuchen, die an die Barmherzigkeit religiöser Vereine appellieren, wenn sie Arbeit suchen, und selbst unter ihnen dürfte dieses recht selten sein. Aber ebenso offenbar wie Winge nicht heuchelte, war der Umstand, dass die Religion für ihn nur zu einem neuen Mittel geworden war, um sich gewissermassen aus der Wirklichkeit herauszulügen und sich das Leben für den Augenblick so angenehm als möglich zu gestalten.

Es wäre ja nicht nur äusserst erstaunlich, sondern auch psychologisch unfassbar, wenn man unter Verbrechern, und besonders unter den allergebsten, Kraft zu wirklichem, gesundem

und echt religiösem Leben fände. Natürlich kann es nicht in Frage kommen, hier eine Nachprüfung aller Versuche vorzunehmen, die gemacht worden sind, um das Wesen der echten Religiosität zu definieren, das man ja überdies sicherlich niemals wird in Worten ausdrücken können. Aber wie ungleich diese Definitionsversuche auch scheinbar ausgefallen sein mögen, so dürften sie in Wirklichkeit alle darin übereinstimmen, dass zum Wesen des religiösen Lebens Vertrauen zum Dasein gehört, und die Fähigkeit sich einem Etwas hinzugeben, das über dem Individuum steht. Ob man nun den Begriff der Religion so auffasst, dass das überindividuelle Moment darin nur das Höchste im Dasein oder Gott sein kann, oder dass es auch Mächte und Ideen im Menschenleben sein können, wie z. B. Vaterland, Wissenschaft, Kunst etc., so wird doch die Fähigkeit glaubensstarker Selbsthingebung offenbar das Centrale in aller Religion sein. Aber ganz unabhängig von allen verschiedenen kriminalistischen Auffassungen dürfte es wohl auf der Hand liegen, dass gerade dieses Moment den Verbrechern radikal fehlt. In Wirklichkeit gab es unter all den der Religion zugewandten Verbrechern, die ich Gelegenheit gehabt habe zu beobachten, nicht einen einzigen, dessen Religiosität ich als gesund und echt bezeichnen könnte. Freilich hatte ich bei verschiedenen Verbrechern eine Art Religiosität gefunden, die insoweit echt erschien, als sie unleugbar der Ausfluss einer diffusen Sehnsucht war über sich selbst hinaus, nach einer Zusammengehörigkeit mit irgend etwas Beliebigem über dem eigenen Selbst. Aber das innerste Wesen dieser Sehnsucht war in der Tat nichts Anderes, als ein in des Wortes ursprünglicher Bedeutung grenzenloses Bedürfnis nach einer Stütze, und was hieraus erwuchs, konnte, wenn es überhaupt den Namen Religiosität verdiente, in keinem Falle als echt bezeichnet werden. Den Boden hierfür bildete die seelische Zersetzung in der Einzelhaft bei denjenigen, die gleich von Beginn die Lebensuntauglichsten gewesen waren. Dieses Bedürfnis bereitete sich vor in wortlosen Angstgebeten zu Mächten, an die der Betende nicht glaubte, sei es Mächten des Himmels oder der Hölle, und brach durch in dem Augenblick, wo diese Gebete sozusagen eine Antwort aus der Leere fanden: dann projizierte sich aus der Angst ein entsetzliches Schutzwesen, das der heimliche Gott dieser Verbrecher wurde. Sehr oft verflüchtigte sich diese Zellenreligiosität, wenn die Betreffenden

zu rechter Zeit in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses übergeführt wurden, aber mitunter gewann sie auch dauernde Macht über ihr Seelenleben und entwickelte sich dann nach den Zellenjahren zu wunderlichen Dogmensystemen, die nur sehr notdürftig mit den Lehren der Bibel in Einklang gebracht werden können. Es ist möglich, dass man bei den auf der niedrigsten Entwicklungsstufe stehenden Menschenrassen religiöse Erscheinungen ähnlichen oder nahe verwandten Ursprunges antrifft. Ich habe im Gefängnis auch andere religiöse Vorstellungskomplexe gefunden, die stark an die Religionen primitiver Völker erinnerten, und die ebenfalls im ersten Augenblick vollkommen echt erschienen, weil sie zweifellos eine Unterwerfung unter eine höhere Macht enthielten. Ich denke hierbei besonders an eine Form von Religion, die ich bei mehreren alten zu lebenslänglichem Zuchthaus Verurtheilten kennen gelernt habe, die zwar in ihrem Innersten vielleicht nicht ganz aufgehört hatten auf eine Begnadigung und ein glückliches Alter zu hoffen, die es aber jedenfalls am sichersten gefunden hatten, ihre Rechnung mit dem Erdenleben abzuschliessen und ihre Zukunftshoffnungen auf ein kommendes Dasein zu verlegen. Diese Verbrecher hatten sich während ihrer langen Zuchthausjahre davon überzeugt, dass die Macht, die in ihr Leben eingegriffen und Gesetze, Gerichte, Polizei und Gefängnisse zu ihrer Verfügung gehabt hatte, wirklich stärker war als sie, und da ihr eigenes Leben in jedem Augenblick von dieser Macht bestimmt wurde, war sie natürlich allmählich in ihren instinktiven Vorstellungen zu dem über alles Andere Herrschenden geworden. In dem Masse nun, als sie sich gewöhnt hatten, den Befehlen dieser Macht ohne Gedanken an Widerstand zu gehorchen, war diese immer mehr von dem Zusammenhang mit jedem äusseren Zwang losgelöst und zu einer überirdischen, mystischen Wirklichkeit geworden, die binnen Kurzem als Gott personifiziert wurde. Bei einem Gott von solchem Ursprung konnte man ja von Anfang an nichts Anderes als harte Eigenschaften erwarten; diese im Zuchthause ergrauten Verbrecher waren selbstverständlich sowohl auf Grund ihrer Erfahrungen wie ihrer persönlichen Instinkte ausser stande, ihn zu etwas anderem als zum Gott des Herrschens, der Rache und Vergeltung zu machen. Aber gerade deshalb hatte dieser allmächtige Gott eine Schwäche: er erstrebte mit seinem ganzen Wesen die Anerkennung der Menschen. Und dank dieser Schwäche

wurde es möglich, mit ihm zu feilschen; gegen simple Anerkennung verkaufte er seinen Schutz auf Erden, und gegen Verehrung verkaufte er alle Herrlichkeiten des Himmels. Um die Handlungen seiner Anhänger bekümmerte sich dieser Gott nicht; ein Mensch kann ebenso wenig die ewige Seligkeit durch gute Werke gewinnen, wie ein zu lebenslänglichem Zuchthaus Verurteilter Gnade erlangen kann durch gute Aufführung. Noch weniger befasste sich dieser Gott mit der Gesinnung seiner Getreuen; er forderte nichts Anderes als äussere Unterwerfung, und er scheute keine Mittel in seinem Kampf gegen diejenigen, welche ihn verleugneten. Für eine Religion dieses Inhaltes kann man ohne Zweifel Stützpunkte in verschiedenen Episoden und Satzungen des alten Testaments finden, welche jedoch wahrscheinlich aus älteren Perioden im Leben des Judentums herkommen, als diejenigen, in welchen sie niedergeschrieben sind, und etwas von ihrem Geiste dürfte in den allerfrühesten Entwicklungsstadien der Religionen aller Völker enthalten gewesen sein. Aber es dürfte auch ohne weiteres klar sein, dass in der Unterwerfung, durch welche diese Verbrecher ihres Gottes Schutz auf Erden und ewige Freuden im Himmel zu erkaufen wähnten, nicht ein Schimmer selbstloser Hingebung vorhanden war. Diese Auffassung war im Gegenteil nichts Anderes als ein Ausdruck der denkbar grössten egoistischen Fürsorge, der Bemühungen der ganz Hilflosen, Lebensuntauglichen um ihre eigene Person. Und dieses galt nicht nur von allen Gefängnisreligionen, die Verwandtschaft mit primitiven Religionsformen aufwiesen, sondern auch von der im Gefängnis gewöhnlichsten Form der Religion. Rein formell genommen war dieses ganz einfach die Religion der schwedischen Staatskirche, aber realiter hing natürlich die Religion der Verbrecher wie die aller anderen Menschen davon ab, was jeder einzelne in ihr gesucht und gefunden hatte. Und dieses kann in Bezug auf die Mehrzahl dieser Bekehrten kurz mit dem Wort ausgedrückt werden: Schuldlosigkeit ohne Gesinnungsänderung. Die religiösen Bekehrungen im Gefängnis fanden fast ausschliesslich während der Einzelhaft unter den zum ersten Male oder zu lebenslänglichem Zuchthaus Verurteilten statt, und bei diesen Verbrechern fand ich vor der Bekehrung fast ausnahmslos eine so vollständige Zerknirschung, dass ich anfangs unwillkürlich glaubte, die Quelle dieser Zerknirschung sei Reue oder Schuldbewusstsein in moralischem Sinne, d. h. selbstloses Leiden im Bewusstsein der

begangenen Verbrechen. Wenn ich diese Zerquälten ihren Trost in der Religion suchen sah, so nahm ich selbstverständlich an, dass sie Kraft suchten, um jene Leidenschaften, die sie zu Verbrechern gemacht hatten, zu überwinden und auf ewig auszurotten. Aber leider war es unmöglich, bei dieser Annahme zu verharren. Schon nach einigen wenigen Gesprächen musste ich überall feststellen, dass die Reue nur der Gram über die Folgen des Verbrechens war oder die unbewusste Furcht vor neuen und härteren Strafen für neue Verbrechen. Das ging schon aus der Tatsache hervor, dass diese Verbrecher in all ihrer Verzweiflung niemals einen Gedanken auf das Schicksal ihrer Opfer verwandten; was sie beschäftigte, war einzig und allein ihr eigenes Wohl und Wehe. Was sie in der Religion suchten, war nicht Kraft zur Läuterung und Versöhnung, sondern bloss ein Mittel, um alle Schuld von sich zu wälzen. Und wirklich glückte ihnen dieses, so sonderbar das auch erscheinen mag, durch eine Art formelles Acceptieren oder eine sozusagen intellektuelle Anerkennung der religiösen Glaubenssätze. Gerade deshalb, weil ihnen alle Voraussetzungen für ein wirklich religiöses Leben fehlten, konnten sie sich einreden oder vielmehr niemals bezweifeln, dass die religiöse Bekehrung nur in einem solchen formellen Uebergang von der Verneinung zum Bekenntnis bestand. Und die Bekehrung machte sie selbstverständlich in ihren eigenen Augen zu neuen Menschen in des Wortes buchstäblicher Bedeutung, d. h. sie befreite sie von aller Verantwortung für begangene Verbrechen sowie von verbrecherischen Leidenschaften, sie befreite sie tatsächlich von jedem Verantwortungsgefühl sowohl in Bezug auf die Vergangenheit als auch auf die Zukunft, und da ihre Bekehrung sie nicht von der über sie verhängten Strafe zu befreien vermochte, so machte sie sie stattdessen notwendigerweise zu Märtyrern, die für die Verbrechen Anderer litten, aber desto reicheren Lohn im Himmel ernten würden; es gab überhaupt keine Grenzen für die Selbstvergötterung dieser Verbrecher nach der Bekehrung. Aber ebenso bemitleidenswert wie sie in ihrer Verzweiflung und Zerknirschung zu Anfang ihrer Einzelhaft erschienen waren, ebenso widerwärtig erschienen sie jetzt in ihrer scheinbar demütigen, ungestörten Selbstzufriedenheit, die überdies natürlich erfüllt war von den bittersten Vorwürfen gegen alles und jeden in ihrer Umgebung, und es bedarf keiner weiteren Ausführung,

um zu beweisen, dass in dieser Religion auch nicht der geringste Schimmer selbstloser Sehnsucht vorhanden war.

Für die Mehrzahl der Verbrecher, die sich zu dieser Religion bekehrt hatten, wurde dieselbe indessen nur eine unzureichende und unsichere Quelle des Friedens im Gefängnis. Sie half ihnen zwar durch viele ihrer verzweifelten Stunden und Tage und trug ohne Zweifel auch im allgemeinen dazu bei, ihr Leben während der endlosen Zellenjahre weniger schwer zu gestalten; aber volle Sicherheit schenkte sie ihnen niemals, weil sie sich niemals ganz dieser Illusion hingeben konnten. Von Winge und allen anderen, in deren Seelenleben der Selbstbetrug das Centrale war, wurde die Religion dagegen zu einem vollkommenen Werkzeug ausgebildet, mit dem sie die Wirklichkeit zerbröckelten und sonnige Wege der Phantasie zu allem öffneten, was ihre Herzen ersehnten. Für diese Verbrecher war ja die Religion nicht einmal während der Einzelhaft notwendig. Wurden sie doch nicht von Reue gemartert, nicht einmal im Sinne des Grames über die Verbrechen, deren Folgen sie jetzt zu tragen hatten. Mit ihrem Dasein im Gefängnis waren sie ja im grossen und ganzen vollkommen zufrieden, und eine Furcht, — sei sie bewusst oder unbewusst, — dass sie in Zukunft nach ihrer Begnadigung neue Verbrechen mit schlimmeren Folgen begehen könnten, gab es selbstverständlich für sie nicht. Dennoch gab es wirklich einen Punkt in ihrem Leben während der Strafzeit, der unmöglich ohne Weiteres fortzuschaffen schien, nämlich die Tatsache selbst, dass sie zu lebenslänglicher Strafe verurteilt waren. Für alle zu lebenslänglichem Zuchthaus Verurteilten war das Bewusstsein der Länge und Unbestimmtheit der Strafzeit natürlich von Anfang an die schwerste Bürde der Strafe. Freilich findet in der Regel nach 20 bis 25 Jahren eine Begnadigung statt, variierend in erster Linie nach der Art des Verbrechens und zweitens nach der Aufführung der Verbrecher im Gefängnis; aber da Ungewissheit schwerer zu ertragen ist als alles positive Unglück und Leiden, so würde eine 30 jährige Strafarbeit ohne Möglichkeit der Verkürzung sicherlich eine mildere Strafe sein, als lebenslängliche Strafarbeit mit der Wahrscheinlichkeit für Begnadigung nach 20 Jahren. Aber in dieser Hinsicht hatte sich Winge fast unmittelbar nach dem Urteil, das ihn zu lebenslänglichem Gefängnis verdammt, die Gewissheit verschafft oder richtiger geschaffen, die er brauchte, um ruhig und heiter zu leben. Winge

behauptete selbst, dass einer der Männer, die ihn während der ersten Monate seiner Strafzeit im Gefängnis zu besuchen pflegten, und der sein religiöser Führer war, ihm versichert hatte, er habe allen Grund zu hoffen nach sechs bis acht Jahren begnadigt zu werden. Aber weit wahrscheinlicher ist es, dass Winge nur aus einem freundlichen und ermunternden Ausspruch, — wie etwa einer Ermahnung, nicht zu verzweifeln, sondern sich auf Gottes unerschöpfliche Gnade zu verlassen, — herausgehört hatte, was er in Bezug auf die Länge der Strafzeit zu hören wünschte, d. h. in Bezug auf die Gnade der weltlichen Behörden. Als ich es für meine Pflicht hielt, ihn nach Kräften über die Wirklichkeit in dieser wie in jeder anderen Hinsicht aufzuklären, zeigte es sich, dass seine Glaubensgewissheit in diesem Punkte bereits rein religiöser Natur war. Er hatte — natürlich nicht bewusst logisch, aber wohl unbewusst psychologisch — diese Begnadigung nach einigen wenigen Jahren zu einer von seiner Bekehrung unzertrennbaren Konsequenz gemacht. Wohl wusste er, dass diese Begnadigung eine einzig dastehende Ausnahme bedeuten würde, aber er fühlte sich durch seine neue Religion so unendlich erhaben über alle Regeln, die für gewöhnliche Verurteilte galten, dass er sich nicht einen Augenblick davon abbringen liess. Irgend welche Gründe dafür konnte er natürlich nicht anführen; er vermied daher ganz einfach, auf meine Entgegnungen zu antworten, und versuchte statt dessen unsere Gespräche nach Möglichkeit in heiterere Bahnen zu lenken. Wenn Winge somit streng genommen die Religion im Gefängnis nur in einem einzigen Punkt wirklich brauchte, so war sie nichtsdestoweniger besonders geeignet, einerseits um ihn radikal von gewissen vagen Selbstvorwürfen zu befreien, die während der Einzelhaft ein oder das andere Mal sogar in ihm aufkommen konnten, andererseits aber und vor allen Dingen, um sich ganz und gar neue, strahlend sonnige, glückliche Zukunftsaussichten zu eröffnen. Was Winge sich vorwarf, war natürlich weder die Veruntreuung, noch der Raubmord, den er begangen hatte; gleich allen anderen Verbrechern sprach er von seinen Verbrechen wie von etwas unter den gegebenen Umständen vollkommen Selbstverständlichem; das zu bereuen oder zu beklagen einem vernünftigen Menschen ebensowenig einfallen könnte, als wenn z. B. ein Stein zu Boden fällt, den nichts aufhält. Auch galten seine Selbstwürfe eigentlich nicht seinem ausschweifenden Leben, obwohl

dieses offenbar die nächste und evidenteste Veranlassung zu seinem Verbrechen gewesen war (wovon später mehr). Winge warf sich nur vor, dass er seine Ausschweifungen nicht auf einem socialen Niveau gehalten hatte, auf dem sie, nach seiner Auffassung, ohne jegliche unangenehme Folgen bis zum Schluss seines Lebens hätten fortgesetzt werden können; gleich so vielen anderen Verbrechern stellte er sich nämlich vor, dass das Leben der nicht körperlich arbeitenden Klassen ausschliesslich in Beschäftigungslosigkeit und mehr oder weniger rohem Sinnengenuss verstrich, natürlich aus dem Grunde, weil nichts Anderes ihm selbst erstrebenswert schien. Selbstverständlich war Winge sich nicht des wirklichen Inhaltes dieser seiner Selbstvorwürfe klar bewusst; er war im Gegenteil tief überzeugt davon, dass er alle Ausschweifungen überhaupt verdammt. Aber sei es, dass er von seinem vergangenen Leben sprach, oder von seinen Zukunftsplänen, so leuchtete seine eigene frohe, brennende Sehnsucht allzu stark durch die erst kürzlich eingelernten, dunklen religiösen Redewendungen durch, als dass man sich darüber täuschen konnte, was hier das persönlich Wirkliche, und was fremde, zufällige Anleihe war. Wovon sich Winge durch die Religion hatte befreien wollen, und wovon er sich auch nach der Bekehrung selig befreit fühlte, war in erster Linie die Furcht im Auswurf der Grosstädte zu versinken, wo die Orgien immer, mit oder ohne Raubmord, im Gefängnis endigten; vor den Orgien selbst hegte er sicher keine Furcht. Aber auch von all dem Groben, Schmutzigen, Schweren, Brutalen im Leben der Proletarier oder der arbeitenden Klassen überhaupt hatte er Befreiung in der Religion gesucht und gefunden; aus der Tiefe seines Wesens fühlte er, dass derjenige, welcher der Gnade der Bekehrung theilhaftig geworden und unter die Erwählten Gottes aufgenommen war, nicht länger etwas mit jenem zwecklosen, tierischen Leben der Arbeitermassen gemein habe und niemals wieder in dasselbe hinabgezogen werden könne. Und nach dieser Befreiung, die Winge selbst seine Erlösung nannte, lag die ganze, weite Welt Gottes offen vor ihm, wie er es sich niemals früher hatte träumen lassen; nachdem ihn die Religion endlich über all das erhoben hatte, was er seit seiner Kindheit im armen, spiessbürgerlichen Elternhause, wo vom Morgen bis zum Abend hart gearbeitet wurde, gehasst und verabscheut hatte, gab es ja wirklich nichts mehr, was für ihn unerreichbar gewesen wäre. Er sah sich bereits selbst als

einen gerade wegen seiner warmen und starken Religiosität von allen hochgeachteten, unermesslich reichen Geldfürsten in irgend einer Weltstadt, umgeben von allem, was für Geld zu haben ist, dann lösten sich seine religiösen Gefängnisträume in einen unklaren Nebel von Genussphantasien auf, aber auch in einer unendlichen Dankbarkeit gegen den Gott, der bereit war, ihm alles das zu gewähren.

Die Ueberführung in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses nach Beendigung der Einzelhaft wurde natürlich für die meisten Verbrecher (ausser für die Recidivisten) von psychologisch tief eingreifender Bedeutung. Auf Winge und alle ihm seelisch Verwandten wirkte sie ganz einfach revolutionierend, weil die verschiedenartigsten Illusionen, die den wesentlichen Inhalt ihres Lebens in der Einsamkeit ausgemacht hatten, keine Berührung mit der Wirklichkeit vertrugen, die während der gemeinsamen Arbeit von den Gefährten repräsentiert wurde; ihr Selbstbetrug musste folglich in neue Bahnen geleitet und oft musste von Grund aus ein ganz neues System aufgebaut werden. Nach weniger als einem Monat war jeder Schimmer von Religiosität aus Winges Leben weggefeht und sogar ersetzt von einer wahn-sinnigen Wut gegen alles, was Religion hiess, was wiederum langsam zu überlegener Verachtung und schliesslich zur Gleichgültigkeit verblasste. Den ersten Anstoss hierfür gab der Umstand, dass Winge sich notgedrungen davon überzeugen musste, dass er ebensowenig wie irgend ein anderer vor der gewöhnlichen Strafzeit begnadigt werden würde, d. h. vor 20 bis 25 Jahren. Ebenso wie er die Religion bei diesem Punkt zuerst in seinen Dienst genommen hatte, so war es wiederum auch hier, wo seine Religion ihren ersten grossen Stoss erhielt; er hatte seine Bekehrung allzu fest mit dem Glauben an seine exceptionell schnelle Begnadigung verknüpft, als dass sie hätte von Bestand sein können, nachdem er diesen Glauben verloren hatte. Aber auch im allgemeinen vermochte er nicht, angesichts der realistischen Diskussionen seiner Gefährten über die Möglichkeiten des Gefängnislebens und der Zukunft den Traum festzuhalten, dass er durch die Religion zu einer Ausnahmestellung über die schmutzigen Alltagssorgen nicht nur dieser Gefährten, sondern auch aller ehrlichen Arbeiter erhoben sei. Und damit hatte die Religion offenbar ihren praktischen Wert und alle Berechtigung in seinem Leben verloren. Seine ohnmächtige Wut angesichts der voll-

ständig neuen Zukunftsaussichten richtete er, wie erwähnt, gegen die Religion überhaupt, aber in erster Linie gegen den Mann, der ihn auf so falsche Wege gelockt hatte; und er überzeugte sich binnen kurzem, dass dieser ihm absichtlich nicht nur die Begnadigung, sondern auch für die Zukunft Unterstützung in grossen geschäftlichen Unternehmungen vorgeschwindelt hatte, alles natürlich nur, um mit der Bekehrung des berühmten Raubmörders Winge zu prahlen. Natürlich wagte er niemals, vor mir diese Wut zu zeigen oder diese Beschuldigungen offen auszusprechen, aber ebenso selbstverständlich fehlte ihm auch die Fähigkeit, sie zu verbergen. Zu der raschen Verflüchtigung der Religiosität Winges trug auch der Umstand bei, dass seine ganze frühere Persönlichkeit, wie sie vor der Gefängniszeit gewesen war, natürlich wieder auflebte im Verkehr mit all den Gleichgesinnten, von denen er sich jetzt umgeben fand. Des Morgens in die gemeinsamen Arbeitssäle des Gefängnisses zu treten, war ja, was die Gesellschaft anbetraf, fast dasselbe, als befände er sich in einer jener Schenken, die seit seinem 15-ten Jahre sein Heim gewesen, und in denen ihm gerade wegen der Gesellschaft so ausserordentlich wohl zu Mute gewesen war. Binnen kurzem hatte er die Geschichte aller seiner Mitgefangenen kennen gelernt; unter ihnen brauchte er sich wahrhaftig nicht zu genieren, unter ihnen fand er im Gegenteil überall Sympathie und vollstes Verständnis, unter ihnen konnte er ebenso wie früher in den Schenken vom Morgen bis zum Abend ganz und gar er selbst sein und nichts anderes, und unter ihnen gehörte er wieder einer Gemeinschaft lebender Menschen an. Das war auf die Dauer trotz allem verlockender, als die erhabene Einsamkeit der Religion; die Religion war natürlich letzten Endes für Winge, ebenso wie für die meisten anderen Verbrecher, nur ein Notbehelf während der Einzelhaft gewesen. Ueberhaupt galt es ja jetzt, wo die Zukunft in eine so unbestimmbare Ferne entglitten war, vor allem, sich mit der Gegenwart abzufinden; nicht einmal die holdesten Träume von dem, was nach 20 oder 30 Jahren geschehen würde, konnten ihn so recht erwärmen. Alle Kraft, die einst in diese Träume ausgeströmt, und die übrigens erforderlich gewesen war, um seine Religion aufrecht zu erhalten, konzentrierte er also statt dessen darauf, sich das Gefängnisleben zu verschönern, und dasselbe womöglich zu einem Idealdasein zu gestalten. Und da er jetzt vollauf Verkehr hatte mit Gleichgesinnten, — das

einzigste, was er während der Einzelhaft vermisst hatte, — glückte ihm dieses natürlich so vollständig, dass, als er mir einmal nach einigen Monaten den Tageslauf im Gefängnis beschrieb mit seiner ausgezeichneten, diätetischen Kost, seinen regelmässigen Promenaden, seiner erfrischenden Gymnastik, einer Stunde tiefen und ungestörten Schlafes jeden Tag nach dem Mittag, Benutzung der vortrefflichen Bibliothek u. s. w., man geradezu den Eindruck einer Schilderung eines Luxussanatoriums für Erholungsbedürftige gewann. Was die 25 Straffahre anbelangt, so waren sie binnen kurzem für ihn ebenso vollständig verschwunden, wie sie während seiner religiösen Periode auf sechs oder acht Jahre reduziert gewesen waren. Seit er sie nicht länger verleugnen konnte, beschäftigte er sich ganz einfach nicht mit ihnen, und als ich sie einmal zur Sprache brachte, erwies es sich, dass er sich mit dem Argument beruhigt hatte, er würde ja bei seiner Freilassung in jedem Fall erst 45 Jahre alt sein, in welchem Alter das ganze Leben ja noch offen vor ihm läge.

Aus dem oben Angeführten geht hervor, dass Winge vor und nach der Ueberführung in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses mit mir über sein vergangenes Leben mit wesentlich anderen Absichten sprach. Sei es, dass er zufällig ein vereinzelttes Ereignis erwähnte, oder dass er sich über ganze Perioden detailliert ausliess, so geschah das während der Einzelhaft immer in der Absicht, um mich zu überzeugen und zugleich selbst die Vorstellung zu geniessen, wie unendlich hoch er nunmehr über all der Lasterhaftigkeit und all den rohen Ausschweifungen stand. Wenn man ihn zu jener Zeit von sich selbst in der Vergangenheit sprechen hörte, so war es, als spräche er von einem Fremden, der die tiefste Verachtung, obwohl auch christliches Mitleid verdiente; das Mitleid mit sich selbst ist nämlich ein Seelenzustand, nach welchem fast alle Verbrecher, glückliche und unglückliche, beständig auf verschiedene Weise tendieren. Nachdem aber die Religion aus seinem Leben verschwunden war, kam er in unseren Gesprächen beständig auf die Vergangenheit zurück, mit der er nunmehr also ganz solidarisch stand, ausschliesslich zu dem Zweck, um erklärende und mildernde Umstände hervorzuziehen; doch war er deshalb von nicht weniger warmem Mitleid mit sich selbst erfüllt. Trotzdem waren es nicht nur die äusseren Konturen, sondern es war auch psycho-

logisch dasselbe Bild, das sich aus dem abhob, was er während der Einzelhaft und nach derselben über sein vergangenes Leben erzählte, weil er einfach niemals verbergen konnte, was die wirklichen Triebfedern in demselben gewesen waren. Seine immer gleich lebhafteste Freude an allen liederlichen Erinnerungen leuchtete, wie gesagt, allzu sehr durch, sowohl da, wo er sie vom religiösen Standpunkte verurteilte, als auch bei seinen Versuchen mildernde Umstände geltend zu machen. Aus diesen letztgenannten trat indessen der psychologische Verlauf seines Lebens am vollständigsten hervor. Denn natürlich konnte er zu seiner Verteidigung nichts Anderes heranziehen, als wovon er überzeugt war, dass es allgemein nachsichtig beurteilt würde, und in den Auffassungen, die er seinen Mitmenschen zuschrieb, enthüllte er auf die Dauer unwillkürlich nicht nur seine mehr oder weniger oberflächlichen Leidenschaften, sondern auch die tiefsten Defekte seines Wesens; es dürfte überhaupt kaum einen sichereren Weg zum Innersten der menschlichen Seele geben, als darauf zu achten, was er für selbstverständlich, allgemeingültig, allgemeinmenschlich hält. Aber in diesen Versuchen zur Selbstverteidigung zeigte es sich gerade, dass die tiefsten Defekte in Winges Seelenleben dieselben waren, die ich bereits in seiner Reaktion gegen das Gefängnisleben kennen gelernt hatte. Er hatte in seinem ganzen Leben, von seiner frühesten Jugend an bis zu seinem letzten Verbrechen, niemals vermocht der Wahrheit in die Augen zu sehen, wo sie ihm unbequem war, oder umgekehrt, er hatte immer und überall verstanden die Wirklichkeit zu dem umzudichten, was er gerade im Augenblick wünschte.

In Bezug auf die Jahre, die vor der Veruntreuung und Flucht aus seiner Heimat liegen, muss die Darstellung der Gerichtsverhandlungen anfangs durch Winges eigene Angaben im Gefängnis vervollständigt werden. Nach diesen Angaben hatte sein Wirtshausleben unter Prostituierten und halbkriminellem Gesindel keineswegs erst nach der Flucht begonnen (wie man ja annehmen sollte, da er bis dahin seine Arbeit untadelhaft versehen hatte), sondern bereits im selben Jahre, in dem er sein Elternhaus verliess, d. h. bevor er 15 Jahre alt geworden war; und die grosse Veruntreuung war nicht sein erstes Verbrechen gewesen. Winge erzählte ausführlich von diesen seinen ersten Jahren nach dem Verlassen des Elternhauses, um zu zeigen, wie absolut schuldlos er daran gewesen, dass er von Anfang an auf eine Bahn gera-

ten war, auf der er früher oder später zum Verbrecher werden musste. Schon am Tage seiner Ankunft in der Stadt, wo er seine erste Stelle erhalten hatte, wurde er am Abend von den beiden früher angestellten männlichen Verkäufern des Geschäftes, einem einige Jahre älteren Buchhalter und einem mit Winge gleichaltrigen Laufburschen, in ein Nachtrestaurant mit weiblicher Bedienung geführt, die in Wahrheit aus Prostituierten bestand, und hier wurde er unmittelbar eingeführt in die Kreise Herabgekommener aus allen Gesellschaftsklassen: Variétékünstler dritten Ranges, ehemalige Kontoristen und Commis, gutgekleidete Schwindler, Falschspieler und Zuhälter, die meisten vorbestraft, alle ausserhalb der Grenzen des Gesetzes stehend, — welche neben den Prostituierten von jetzt an sein einziger Umgang werden sollten. Wenn Winge das heitere Leben in diesen Kreisen in Farben schilderte, die er freilich so viel als möglich zu dämpfen suchte, wollte er doch niemals glauben machen, dass er in Folge seiner Jugend nicht verstanden hätte, was um ihn vorging, sondern das erste Grundthema in seiner Verteidigung war ganz einfach: hätte irgend ein Mensch auf der Welt einem solchen Leben widerstehen können? Um die Verlockung dieses Lebens noch verständlicher darzustellen, erzählte er mir auch von dem unendlich einförmigen, grauen, schweren Alltagsleben in seinem Elternhause, wo freilich niemals Not geherrscht hatte, und wo es ja ganz nett sauber und ordentlich gewesen war, aber wo er krank geworden war vor Sehnsucht und Lebenshunger bei jenem ewigen Einerlei, jahraus jahrein nach dem Glockenschlag seinen Vater nur in der Ausübung seines Dienstes zu sehen, vom Morgen bis zum Abend, höchstens mit einer Unterbrechung von einigen armseligen Wochen während des Sommers, und seine Mutter beständig in Anspruch genommen von Kinder- und Wirtschaftssorgen. Es erwies sich nun, dass Winge schon in den ersten Tagen in diesen Kreisen gefunden hatte, was ihm während seiner Kindheit im kleinstädtischen Elternhause in seinen Träumen vom Leben draussen in der grossen wirklichen Welt vorgeschwebt hatte, — in diesen Kreisen, wo ja niemand von der Arbeit bedrückt war, und jeder nur dafür lebte, jeden Tag zu einem neuen strahlenden Fest zu machen; später freilich verstärkte sich sein Lebenshunger, und er lernte skeptischer und überlegener auf das Leben aller dieser kleinen Schwindler zu sehen, die beständig von der Polizei beunruhigt wurden. Aber wenn all

jene tausend Versuchungen dieses schillernden Genusslebens das erste Grundthema in Winges Verteidigung bildeten, so legte er andererseits noch grösseres Gewicht auf den Umstand, dass er zu Anfang, und zwar recht lange Zeit hindurch, sich keiner einzigen tadelnswerten Handlung schuldig gemacht hatte, während er als Neuling an diesem Leben seiner älteren Kameraden teilnahm. Winge fehlte es nämlich weder an natürlichen Voraussetzungen für die Entstehung sittlicher Instinkte, noch an wirklich lebendigen, in der Kindheit anerzogenen und entwickelten Instinkten. Er war im Gegenteil anfangs durchaus nicht moralisch gefühllos, und von dem kleinstädtischen Elternhause mit seiner strengen Arbeitszucht hatte er nicht bloss die Sehnsucht nach einer Befreiung von allen Pflichten mitgebracht, sondern auch einen recht bedeutenden Ballast von Pflichtinstinkten. Aber er war nicht im Stande die Wirklichkeit anders zu sehen, als es ihm gerade für den Augenblick am bequemsten erschien. Und in allem, was er jetzt mit glühendem Eifer vorbrachte, um mich zu überzeugen, dass er wenigstens während des ersten Halbjahres in der fremden Stadt niemals etwas wirklich Verwerfliches begangen hatte, lebte noch fast ebenso frisch, wie vor der Entscheidung, der Process des Selbstbetruges, der sich statt des Motivkampfes in ihm vollzogen hatte, bevor er sich mit ungestörter Gewissensruhe dem Leben unter all diesen Prostituierten, Zuhältern und Schwindlern ergeben hatte. Was hatte er sich eigentlich vorzuwerfen gehabt? Er lebte ja von seinem eigenen, ehrlich verdienten Lohn und verrichtete seine Arbeit tadellos; das konnte man ihm jederzeit bezeugen. Hatte er denn kein Recht, auch ein wenig das Leben zu geniessen, da das auf seine eigenen Kosten geschah? Wenn er es nötig gehabt hätte, auch einen einzigen Heller fremden Geldes auszugeben, so würde er niemals mehr seinen Fuss in eines jener Lokale gesetzt haben. Freilich hatte er die Eltern um Extrazuschüsse bitten müssen, und schliesslich hatte er sie wirklich einige Male recht hart gepresst, und das tat ihm leid. Aber wenn sie die Verhältnisse gekannt und gewusst hätten, wie alle Anderen dort in der Stadt lebten, so hätten sie ihn sicherlich nicht für verschwenderisch gehalten. Seine Mutter wenigstens gönnte ihm gewiss alle Freude, die er sich verschaffen konnte, solange er jung war. Natürlich hätte sie nicht alles in seinem Leben billigen können. Aber konnten alte Menschen jemals die jungen ganz

verstehen? Alles war ja jetzt so anders als früher. Im übrigen hätte er selbst auch vieles ganz anders haben wollen, sowohl unter den Kameraden, als auch bei den Mädchen. Konnte er denn die Welt umformen; er musste sie doch nehmen, wie sie einmal war. Er konnte sich ja nicht von allen Menschen zurückziehen und wie ein Eremit leben. Das hätte ja vollständig seine Zukunft zerstört, auf die seine Eltern so sehr hofften. Er brauchte ja seine Kameraden und Freunde, um in der Welt vorwärts zu kommen. War es daher nicht seine Pflicht sowohl gegen sich selbst, wie gegen seine Eltern, am Leben seiner Kameraden teilzunehmen, auch wenn es ihm in vieler Hinsicht zuwider war? Dank diesen und ähnlichen Argumenten gelang es ihm schon im Alter von 15 Jahren, mit vollstem Gewissensfrieden sein Leben als Stammgast in Zuhälterschenken und Bordellen zu beginnen.

Indessen konnte Winge natürlich nicht auf die Dauer das Leben, in welches er auf diese Weise hineingeraten war, mit dem bezahlen, was er im Geschäft verdiente, wo er angestellt war. Nachdem er von seinen Eltern alles erpresst hatte, was möglich war, seinen Kredit in den Stammlokalen bis aufs äusserste ausgenutzt, und von Kameraden und Fremden, die ihre Kreise berührten, und die zufällig bei Kasse waren aus leicht fliessenden Geldquellen, geliehen hatte, was er erlangen konnte, — kam ein Tag, wo ersich entscheiden musste, entweder mit dem Schenken- und Bordelleben zu brechen oder sich Einkünfte ausserhalb der Grenzen des Gesetzes zu suchen. Während meiner Besuche bei Winge in der gemeinschaftlichen Abteilung des Gefängnisses kam er immer wieder auf diesen Punkt in seiner Entwicklung zurück. Mit ganz besonderem Eifer versuchte er mir zu erklären, weshalb er hier gerade so und nicht anders gehandelt hatte; er fühlte instinktiv, dass gerade dieser Punkt der entscheidende in seinem Schicksal gewesen war, und ihm lag daher natürlich ganz besonders am Herzen, sich selbst und mich davon zu überzeugen, dass er hier ohne Schuld war. Er hatte in jener Zeit schon lange von einem stets zugänglichen und, nach den Erfahrungen anderer, völlig ungefährlichen Wege zu solchen Extraeinkünften gewusst. Das Geschäft, in welchem er angestellt war, war nämlich eine Grossfirma, mit deren Lager ein kleiner Laden verbunden war, den Winge und seine beiden Kameraden neben ihren eigentlichen Obliegenheiten unter der sehr mangelhaften Kontrolle des Chefs der Firma bedienten, der sich im Interesse seiner Engrosgeschäfte

den grösseren Teil des Jahres auf Reisen befand. Die Kameraden hatten nämlich Winge, sobald sie sich von seiner Zuverlässigkeit überzeugt hatten, anvertraut, dass sie seit mehreren Jahren unterschlagene Waren an sog. Kleiderjuden zu verkaufen pflegten, und dass niemals ein Schimmer von Verdacht auf sie gefallen sei. Indessen war es keineswegs Winges Absicht, sich als unschuldiges Opfer der Verführung oder des depravierenden Einflusses seiner älteren Kameraden hinstellen; Winge pflegte, gleich allen anderen selbstzufriedenen Verbrechern, überhaupt niemals die Schuld auf jemand Anderen zu schieben, sondern er wollte mich ganz einfach davon überzeugen — ebenso wie in Bezug auf seine Teilnahme an den Zechgelagen seiner Kameraden — dass seine Handlungsweise vollkommen zu verteidigen sei, d. h. dass niemand unter den gegebenen Umständen vernünftigerweise hätte anders handeln können. Hierbei muss jedoch bemerkt werden, dass Winge dort, wo es sich um unzweifelhaft verbrecherische und nicht nur unmoralische Vergehen handelte, formell von der Verteidigung übergang zum Versuche zu erklären und zu entschuldigen; dann wurden seine Ausdrücke unbestimmter, tastend, er stellte nicht nur positive Behauptungen auf, sondern appellierte sozusagen an meine Billigkeit, wobei er oft unterdrückte, was er schon auf den Lippen hatte, alles das natürlich, um den Schein zu wahren, als verstünde er vollkommen die Verwerflichkeit der verbrecherischen Handlungen; aber realiter änderte das nichts, er blieb offenbar immer gleich fest überzeugt von der Gerechtigkeit seiner eigenen Sache. Es zeigte sich auch hier, dass es anfangs nicht an hemmenden Kräften in ihm gefehlt hatte. Unter diesen kam allerdings nicht die Furcht vor Entdeckung und Strafe in Betracht, was vielleicht zur Vermeidung von Missverständnissen ausdrücklich erwähnt werden muss. Gleich den meisten typischen Selbstbetrügern rechnete Winge natürlich noch weniger, als die Mehrzahl der anderen Verbrecher, mit der Möglichkeit entdeckt zu werden, und eine Furcht vor Strafe konnte folglich überhaupt niemals in ihm aufkommen. Was sein Selbstbetrug zu Wege bringen konnte in Bezug auf Verblendung angesichts völlig evidenter Umstände, die es nahezu mit mathematischer Sicherheit voraussehen liessen, dass er binnen 24 Stunden nach dem Verbrechen festgenommen werden würde, werde ich in dem Bericht über den psychologischen Verlauf des Raubmordes zeigen. Was sich jetzt, wo er zum ersten Mal in

seinem Leben unmittelbar davorstand, die Grenzen der Gesetze zu überschreiten, in ihm mit konzentrierter Kraft erhob, war alles, was sich aus seinen natürlichen Voraussetzungen während der Kindheit zum Grauen vor dem Verbrechen selbst oder dem Verbrechertum als solchem entwickelt hatte; und dass diese Kräfte keineswegs so unbedeutend waren, wie es später natürlich erscheinen mag, zeigte sich schon darin, dass sie so verhältnismässig lange standzuhalten vermochten, wie es der Fall gewesen war. Aber so durch und durch zersetzt, wie seine moralischen Instinkte infolge seines Lebens in Schenken und Bordellen unter ganz- und halbkriminellem Gesindel bereits waren, musste natürlich zuletzt dennoch sein Selbstbetrug über alles siegen, was sich der Fortsetzung dieses Genusslebens hindernd in den Weg stellte. Zunächst konnte er ja eine unvergleichlich stärkere Stütze als früher in den beiden Argumenten finden: „so handeln ja alle Anderen,“ und „es ist notwendig für die Zukunft, sich nicht ganz zu isolieren.“ Es gab ja wirklich unter allen seinen Freunden kaum einen einzigen, der sich nicht viel gröberer Vergehungen schuldig gemacht hatte, als der unbedeutenden Unterschleife, von denen hier die Rede war. Weshalb sollte er der einzige sein, der sich von allen möglichen und unmöglichen Gesetzesbestimmungen zurückhalten liess, und was sollte wohl aus ihm werden, wenn er sich jetzt von der ganzen Welt absonderte? Niemand würde ja später einen Finger rühren, um ihn zu stützen oder ihm vorwärts zu helfen. Er würde ja, so lange er lebte, immerzu als jüngster Kontorist wie ein Sklave arbeiten müssen. Und das würde seinen Eltern das Herz brechen. Seit seiner frühesten Kindheit war er ja ihre stolzeste Hoffnung gewesen, und noch heute war nichts gross genug, als dass seine Eltern es nicht von ihm erwartet hätten. Was alle die alten Redensarten anbetraf, wie „ehrlich währt am längsten“ etc., so wussten ja alle vernünftigen Menschen, dass das nur Sonntagschulgeschwätz war. Im wirklichen Leben ging es anders zu. Fast ein jeder der reichsten Männer der Stadt, die sich selbst herausgearbeitet hatten, hatte damit begonnen aus der Kasse zu mausen. Ueberdies, je länger er darüber nachdachte, um so weniger konnte er einsehen, dass er überhaupt irgend jemandem schaden würde, indem er sich diese Extraeinkünfte verschaffte. Für den Prinzipal bedeuteten ja diese Kleinigkeiten, die er veruntreuen wollte, weniger wie nichts; er bekümmerte sich ja

garnicht um den Laden; Winge kam sogar mitunter der Gedanke, ob nicht der Prinzipal womöglich ihnen selbst seinen Segen zu diesen Extrageldern gegeben hätte. Er war ja wahrhaftig nicht kleinlich, sondern ein flotter, munterer Herr, der selbst recht ausgiebig zu pokulieren pflegte, und der es gern sah, wenn andere sich amüsierten. Und wenn die Unterschlagungen so weit gehen sollten, dass es sich schliesslich um wirkliche Summen handelte, so konnte er sie ja immer in Zukunft ersetzen. Denn dass er einmal ein reicher Mann sein würde, dessen war Winge ebenso sicher, wie seiner eigenen Existenz. Hatte er da auch nur das Recht, sich aller Jugendfreuden zu berauben und sich alle Zukunftswege zu verschliessen bloss wegen einiger Gesetzesbestimmungen, die vielleicht nicht einmal für diesen Fall Gültigkeit hatten? Wie schon erwähnt, machte Winge alle diese Argumente nicht offen und direkt geltend, sondern in tastenden und appellierenden Versuchen, seine Handlungen zu erklären und zu entschuldigen. Aber in dem, was er vorbrachte, hörte man deutlich genug die innersten Gedanken seines Herzens durch, und es war leicht, dasjenige zu ergänzen, was er unausgesprochen liess.

Aus einem psychologisch gleichgültigen Grunde musste Winge jedoch nach einigen Jahren seine erste Stelle verlassen, und bei seinen späteren Anstellungen gab es keine Gelegenheit zu solchen Extraeinkünften, wie sie hier beschrieben sind. Aber statt dessen hatte er auf andere Art eine mindestens ebenso reich fliessende Einnahmequelle gefunden, indem er sich nämlich von Prostituierten unterhalten liess. Da dieses nach Winges Auffassung keine straffbare Handlung bedeutete, so sprach er davon mit naiver Offenheit, ursprünglich freilich bloss, um zu erklären, wie er überhaupt hatte das teure Leben in den Schenken fortsetzen können, und meine Versuche, seine Augen wenigstens in geringem Masse für die wirkliche Bedeutung eines solchen Lebens zu öffnen, beantwortete er mit einer ausführlichen Erzählung, wie alles vor sich gegangen war; weder er, noch irgend ein anderer, ausser möglicherweise solchen, die eifersüchtig d. h. neidisch gewesen waren, hatten jemals etwas Unrechtes darin gefunden. Es hatte natürlich langsam und für beide Teile unmerklich begonnen, indem er einmal, als er ganz ohne Geld gewesen war, von dem Mädchen, in dessen Gesellschaft er sich befunden, gerade so viel geliehen hatte, als nötig war, um ihre

Variétébillette, Abendessen u. s. w. zu bezahlen. Damals hatte es ihn noch geniert, von einem Mädchen Geld anzunehmen, — aus welchem Grunde, dessen konnte er sich nicht mehr entsinnen: es war wohl ein altes Vorurteil von seinem Elternhaus her gewesen, — und ziemlich lange hatte er die Anleihen bis auf den letzten Heller bezahlt. Aber nach einiger Zeit hatte er sich gesagt, dass diese Art Frauenzimmer wirklich nicht so vieler Rücksichten wert seien. Eigentlich war es nur recht und billig, dass sie auch einmal ihren Anteil bezahlten — und im übrigen auch den seinen, nachdem sie ihn dank seiner Dummheit so lange hatten aussaugen können, wie es der Fall war; sie waren es ja, die ihn an den Rand des Ruins gebracht hatten. Und sie hatten sich niemals beklagt. Im Gegenteil, sie hatten bald Queue gestanden, um ihn freizuhalten, und zuletzt hatten sie sich fast um ihn geschlagen. Es hatte sicherlich in der ganzen Stadt keinen so gesuchten Kavalier gegeben wie ihn. Dann hatte er es allerdings nicht dabei bewenden lassen, dass für ihn in den Variétés und Restaurants bezahlt wurde, sondern er hatte auch von ihnen Geld geliehen zu dem, was er sonst brauchte. Freilich war er auch manchmal recht hart mit solchen verfahren, die nicht mit Geld herausrücken wollten. Aber war das nicht sein gutes Recht, nachdem sie ihm so viel gekostet hatten? Ueberdies leistete er ihnen ja Tag für Tag die grössten Dienste und opferte viel mehr Zeit und Kräfte für sie, als sie ihm jemals bezahlen konnten. Sie konnten ja garnicht allein zurecht kommen, weder mit der Polizei, noch mit allen Besuchern, und vor allem nicht mit den Lumpen, die sie aussaugen wollten, und die nur von so etwas lebten. Er hatte mehrere nette Mädchen aus den Klauen solcher Halunken gerettet. Hätte er sie vielleicht ihrem Schicksal überlassen und sie untergehen lassen sollen, bloss weil sein Gehalt nicht ausreichte, um mit ihnen zu leben? War es nicht im Gegenteil seine Pflicht, ihnen zu helfen, wenn sie niemand anderen hatten, an den sie sich wenden konnten? — Auch wenn Winge im Gefängnis verstand, dass sein Zuhälterleben in meinen Augen mindestens ebenso moralisch verwerflich war, als irgend eines seiner Verbrechen, und er deshalb allmählich weniger offene Ausdrücke als die hier angeführten zu gebrauchen begann, so war es nur allzu offenbar, dass er letzten Endes wirklich gemeint hatte, die Rolle eines edlen und aufopfernden Retters gegenüber den Prostituierten zu

spielen. So war er denn also im Alter von 17—18 Jahren nicht nur Stammgast in Bordellen und Dieb, sondern auch Zuhälter geworden, alles im tiefsten Gewissensfrieden infolge seines unbegrenztes Selbstbetruges.

Es muss natürlich, wie erwähnt, wundernehmen, dass Winge dieses Leben in beinahe täglichen Orgien fünf Jahre lang hatte fortsetzen und gleichzeitig seine Arbeit an verschiedenen Comptoirs zur vollen Zufriedenheit seiner Prinzipale hatte verrichten können. Die Erklärung hierfür dürfte, wie auch bereits angedeutet war, ausser in Winges selten zäher Natur, die natürlich auch die erste Voraussetzung für sein Wohlbefinden im Gefängnis war, darin zu finden sein, dass er während dieser Jahre immer von irgend einem Traume von unerhörten Erfolgen beseelt war. Jedes Mal, wenn er eine neue Stelle antrat, — und er wechselte, wie bereits erwähnt, seine Anstellung nicht weniger als zehn Mal zwischen seinem 15-ten und 20-ten Jahre — war er überzeugt davon, dass ihn jetzt das grosse, für alle Zukunft freimachende Glück erwarte, dass er z. B. jetzt dank seiner einzig dastehenden Tüchtigkeit auf dem neuen Gebiete nach einigen Jahren als Compagnon der Firma würde angenommen werden, durch Heirat Millionär werden, Milliardenbanken und Industrien gründen würde mit hinreichenden Einkünften, um sich alle Genüsse der Welt zu verschaffen. Von diesen Träumen waren Winge im Gefängnis nur wenige erinnerlich. Aber aus dem, was er verschiedene Male über seine Jugendhoffnungen äusserte, war es leicht, deren allgemeine Tendenz festzustellen, so wie deren Kraft, ihn eine kurze Zeit lang aufrecht zu halten. Wenn dann der Traum nach einigen Monaten oder vielleicht nach einigen Wochen zerronnen war angesichts der Wirklichkeit, die sein Feuereifer nicht zu durchdringen und zu ändern vermochte, begann er nach einer neuen Stelle zu suchen, und wenn er eine solche in Aussicht hatte, entstand ein neuer brennender Traum in ihm und spann sich weiter aus. Winges Seelenleben war in dieser Hinsicht ausserordentlich bezeichnend nicht nur für die besondere Gruppe von Mördern, von der hier die Rede ist, sondern auch für unzählige andere junge Verbrecher. Wenn es eine Möglichkeit gäbe, die mehr oder weniger bewussten Zukunftsträume ans Licht zu befördern, die von einigen hundert jungen Verbrechern geträumt worden sind, so würde man sicherlich eine grotesk phantastischere Karikatur der wirklichen Bestrebungen der Menschen

finden, als man jemals auf anderem Wege hätte herausbringen können. Wenn also Wings Arbeitsenergie trotz aller abstumpfenden Orgien während dieser Jahre beständig von neuem im Feuer seiner Träume aufgepeitscht wurde, so wurden natürlich bei solch einem Leben nicht nur seine moralischen Instinkte, sondern auch seine körperlichen und damit seine übrigen geistigen Kräfte verhältnismässig rasch untergraben. In dieser wachsenden psychophysischen Verwesung war bald nichts anderes Centrales und Dauerhaftes mehr übrig, als eine ebenso ziellose wie grenzenlose Sehnsucht. Auch in diesem Punkte war Wings Seelenleben von bedeutendem, allgemein kriminalpsychologischem Interesse; denn aus dieser Sehnsucht, die so offenbar ihren Ursprung in einer fortschreitenden Kräfteverwüstung hatte, erwachsen wiederum heisse, unbändige Leidenschaften gerade von der Art, die man so oft bei Verbrechern findet, und die man im ersten Augenblick unwillkürlich geneigt ist, als ein Uebermass elementarer Lebenskraft aufzufassen. Was Winge zu jener Zeit in erster Linie vorschwebte, waren einerseits gigantische geschäftliche Unternehmungen, die er freilich vermied näher zu präzisieren, um nicht selbst deren Unmöglichkeit einsehen zu müssen, und andererseits orgiastische Feste, die, er sich ebenso selbstverständlich nur als notwendige Erholung bei ausserordentlich schwerer Arbeit dachte. Aber die Erfahrung hatte ihn gelehrt, dass er weder die ersteren noch die letzteren in der Heimat jemals würde erreichen können. Schon längst war ihm bis zum Ekel überdrüssig sowohl dieses ewige Einerlei der Bordellausschweifungen, als auch in beständig neuen Träumen von Erfolgen in allerlei lächerlichen Comptoirstellen zu leben. Endlich waren ihm die Augen darüber aufgegangen, dass er ein unwürdiges Leben geführt hatte in einem Loche, wo seine besten Kräfte unter nichtigen Rücksichten erstickt oder im Schmutz der Gassen zu niemandes Nutzen zerronnen waren. Er sah jetzt klar ein, dass es wahrhaftig nicht an ihm gelegen hatte, wenn er nach fünf Jahren nicht über den Punkt hinausgekommen war, wo er begonnen hatte. An starkem Willen und heissen Träumen hatte es ihm wahrhaftig nicht gefehlt. Um so sicherer wusste er jetzt, dass er sowohl in der Arbeit, wie in allem anderen draussen im grossen wirklichen Leben zur Geltung kommen würde. In jeder Weltstadt würde er gerade die Verhältnisse finden, für die er geschaffen war. Wenn er an London,

Berlin, Paris, New-York dachte mit allem, was er seine älteren glücklicheren Freunde hatte erzählen hören von dem wunderbaren Leben da draussen in märchenhaften Goldrestaurants, Riesenvariétés, Luxusetablissemments mit hunderten von Weibern aus aller Herren Länder, schäumte er vor Wut darüber, dass er sich auf dem Wege dorthin in einem so jämmerlichen Loche wie dem hiesigen hatte einfangen und fünf seiner besten Jahre stehlen lassen, ja seine ganze Jugend, die von so strahlenden Herrlichkeiten hätte erfüllt sein können. Denn gerade dorthin hatte er sich von Anfang an gesehnt und dorthin wäre er sicherlich schon mit 15 Jahren gereist, wenn er über sich selbst hätte bestimmen können. Was er an Jugendfreuden in diesen Jahren verloren hatte, würde er noch seinen Eltern und den Anderen, die ihn daheim im Elend und Schmutz festgehalten hatten, verzeihen können; aber alle die Arbeitsmöglichkeiten, die er verloren hatte, die würde er ihnen niemals vergeben können. Denn die Goldkneipen und alles, was dazu gehörte, waren ihm ausserordentlich gleichgültig im Vergleich mit Arbeit und Erfolg; es waren Reichtümer — unbegrenzte Reichtümer, für welche man alles hätte kaufen können — und allgemeine Achtung und Verehrung, wonach er sich in seinem Innersten, in der Tiefe seines Herzens immer gesehnt, und wonach er von seinem ersten Tage an bis zum letzten rastlos, unermüdlich gestrebt hätte, wenn er nur dahin gekommen wäre; all das andere wünschte er nur als Erholung von der Arbeit, um mit immer frischen Kräften vorwärts zu kommen. Doch war er nicht von jener Sorte, die sich von Missgeschick verbittern liess. Noch hatte er seinen ganzen Arbeitswillen — und im übrigen seine ganze Lebensfreude — behalten, und noch erwarteten ihn alle Möglichkeiten draussen. Aber jetzt war jeder Tag, den er zögerte, eine Sünde, jetzt durfte er sich nicht länger durch nichtige Rücksichten zurückhalten lassen, jetzt musste er um jeden Preis durchdringen. So wuchs seine Sehnsucht nach einer Weltstadt in ihm von Tag zu Tag, und wurde schliesslich zu einer Leidenschaft, die wirklich mehr als hinreichend stark erschien, um alle gewöhnlichen Hindernisse zu überwinden. Es dürfte nach dem eben Angeführten auf der Hand liegen, dass diese Leidenschaft gerade aus der Kräftevernichtung und der daraus folgenden, immer wachsenden Unfähigkeit, sich mit der Wirklichkeit abzufinden, geboren und genährt wurde, und dass ihre scheinbar gewaltige Stärke also nur

Schwäche war. Es war Winge natürlich von Anfang an vollkommen klar, dass er sich nur durch einen grossen Coup würde das Kapital verschaffen können, welches er nötig hatte, um sein Leben draussen zu beginnen. Vielleicht hatte er in irgend einem besonders traumberauschten Augenblick, wo er die Kräfte zu dem Unerhörten in sich gefühlt hatte, den flüchtigen Gedanken gehabt, während einiger Jahre die nötigen Mittel aus seinen verschiedenen Einnahmequellen zusammenzusparen; aber dann war der Gedanke jedenfalls aus seinem Bewusstsein verschwunden, ohne Spuren zu hinterlassen. Und nach allem, was sich in seinem Leben bis zu dieser Zeit ereignet hatte, erschien es mir im ersten Augenblick selbstverständlich, dass ihm nunmehr keine zurückhaltenden Kräfte übrig geblieben waren. Aber in Wirklichkeit zeigte es sich, dass er vor diesem neuen Verbrechen mehr zurückgeschreckt war, als vor den früheren, offenbar weil es sich hier nicht länger, wie bei den kleinen Diebstählen im Laden, um Vergehen handelte, die verborgen und folglich auch zu einer Bagatelle gestempelt oder geradezu aus dem Bewusstsein weggeschmuggelt werden konnten, sondern um ein Verbrechen, durch welches er offen aus der bürgerlichen Gesellschaft ausscheiden würde, und welches daher mit unvermeidlicher Klarheit als Verbrechen erschien. Angesichts dieser Tatsache wurde von Grund aus all das aufgerüttelt, was von jenem Schrecken vor dem Verbrechen als solchem noch nicht verloren gegangen war, der sich, wie gesagt, aus seinen natürlichen moralischen Voraussetzungen während seiner Kindheit in ihm entwickelt hatte, und es muss auch hier hervorgehoben werden, dass er jetzt womöglich noch weniger als bei den Diebstählen mit der Möglichkeit rechnete, festgenommen zu werden, da er ja jetzt seine Heimat verlassen würde, und dass er folglich auch jetzt nicht die geringste Ahnung von Furcht vor einer eventuellen Strafe empfand, ebenso wie auch alle Gedanken an die mit der Flucht vereinigten äusseren Unannehmlichkeiten radikal aus seinem Bewusstsein verdrängt waren. Aber natürlich konnten diese hemmenden Kräfte nicht auf die Dauer gegen die Sehnsucht standhalten, die sich täglich aus der allerinnersten Tiefe seines Wesens erneuerte, selbstverständlich gelang es ihm auch zum Schluss sich mit tausend neuen Argumenten von derselben Art wie vor dem Zuhälterleben und den Diebstählen einzureden, dass es nicht nur sein volles Recht, sondern auch seine Pflicht gegen die Zukunft sei, die ihn draussen erwarte,

sich die erforderlichen Mittel auf jede mögliche Art zu verschaffen. Wenn er einstmals in Zukunft heimkehrte und seine alten Eltern, alle seine Freunde und die ganze Stadt mit einem Goldregen überschüttete, nachdem er schon lange zuvor die jetzt nötige lumpige Summe ersetzt haben würde, dann würde niemand daran denken ihm irgend etwas vorzuwerfen, im Gegenteil, alle würden ihm Beifall spenden, weil er in jungen Jahren nicht feige vor den Gefahren zurückgeschreckt war u. s. w. Als sich ihm nun eine so günstige Gelegenheit bot wie jetzt, wo ihm ein Brief mit 10000 Mark anvertraut wurde, war er infolgedessen vollkommen reif dazu, diese Gelegenheit auszunutzen.

Nach der Veruntreuung und seiner Flucht aus der Heimat ging Winges Leben ganz natürlicherweise in rascherem Tempo und kürzeren Perioden der Endkatastrophe entgegen. Die beiden Monate, die er vor seiner Ankunft in Schweden mit Herumtreiben in Europa verbrachte, wurden in gewisser Beziehung von ausserordentlicher Bedeutung in seiner verhängnisvollen Entwicklung, nämlich dadurch, dass er sich mit dem Gedanken vertraut machte, ein Verbrecher zu sein. Ich habe in einem anderen Zusammenhange hervorgehoben, dass die rein psychologische Bedeutung des ersten Verbrechens kaum überschätzt werden kann, weil es einen Durchbruch der Wälle aller moralischen Instinkte bedeutet, zu deren Aufbau in jedem Menschen als psychologische Realitäten Tausende von Jahren und die unerhörtesten Leiden in der Geschichte der Menschheit erforderlich waren¹⁾. Es mag hier hinzugefügt werden, dass, wenn der Verbrecher nicht festgenommen wird, gewöhnlich in der nächsten Zeit nach seinem ersten Verbrechen eine Ausmerzung sogar der Trümmer seiner früheren moralischen Instinkte vor sich geht, weil er, solange er die Früchte seines Verbrechens genießt oder sich bloss den sozialen Folgen desselben entzieht, beständig daran arbeiten muss, sich von den Resten dieser Instinkte zu befreien, welche sich jetzt natürlich geltend machen, — freilich als zersplitterte und daher machtlose, aber dennoch lästige, nagende Vorwürfe. Von diesem Vernichtungsprocess hatte Winge selbst natürlich nichts verstanden, aber es war leicht, den Erfolg dieses Processes zu konstatieren, wenn man in Winges Erzählungen über sein Leben seine verschiedenen instinktiven Reaktionen in allgemeinemensch-

1) Beitrag zur Psychologie des Diebstahls, Stockholm 1907, Seite 36 f.

lichen Verhältnissen vor und nach diesen beiden Monaten in Erwägung zog. Wenn die Veruntreuung die eben erwähnte Bedeutung in Winges Leben erhielt, obgleich er schon vorher andere Verbrechen begangen hatte, so muss hier ausdrücklich betont werden, dass sie, wie schon erwähnt, das erste Verbrechen war, welches er für sich selbst als solches anerkannte; es war ihm ja bei den früheren kleinen Diebstählen geglückt, deren Eigenschaft als Verbrechen aus seinem Bewusstsein zu verdrängen, und die Zuhälterei war ja in seinen Augen nie ein Verbrechen gewesen. Im übrigen wurde Winges Leben in dieser Zeit trotz aller Reisen psychologisch eine ununterbrochene Fortsetzung seines Lebens während der letzten Jahre in der Heimat. Ebenso wie andere weitbereiste Verbrecher, die ich kennen gelernt habe, hatte Winge aus London, Paris, Rom oder sonst wo nicht die geringste Spur anderer Erinnerungen bewahrt als solche, die er auch in den Nachtschenken der Gassen seiner Heimatstadt hätte sammeln können; nichts hatte sich dadurch verändert, dass er die Heimat verlassen hatte. Erwähnenswert ist, dass die Reisen Winges und seiner Mitschuldigen kreuz und quer durch Europa nicht von der Furcht vor Nachforschungen oder überhaupt von Vernunftgründen bestimmt waren. Gleich ähnlichen Irrfahrten unzähliger anderer Verbrecher waren diese Reisen nur ein neuer Ausfluss jener ziellosen Sehnsucht, deren Ursprung ich oben bereits angedeutet habe; im Wesen dieser Sehnsucht liegt es ja u. a., dass die Befriedigung derselben nur an einem Orte gedacht werden kann, wo der Betreffende sich augenblicklich nicht aufhält, und dass daher jeder unbekannte Ort verlockend scheint. Als ich Winge einmal fragte, weshalb sie unmittelbar durch Paris nach Italien gereist und nach einem Aufenthalt von nur wenigen Tagen in Rom wieder nach Paris zurückgekehrt wären, so konnte er mir nur antworten, dass sie gerne hätten Rom sehen wollen, aber dass sie sich nicht hätten einleben können. Mitunter redeten sie sich freilich besondere Gründe zu den verschiedenen Reisen ein, aber diese Gründe wurden durch ihre offensichtliche Absurdität nur neue Beweise für ihre vollständige Ziellosigkeit; so waren sie z. B. wirklich, wie Winge vor Gericht angab, von London nach Schweden in keiner anderen Absicht gereist, als um dort billiger zu leben, während sie auf ein Engagement in England warteten. Während alledem gab Winge gleichwohl seine grossen Zukunftspläne keineswegs auf. Im Gegenteil, er hatte sich niemals des

Erfolges so sicher gefühlt wie jetzt, wo der erste Schritt so leicht und so vollkommen geglückt war; niemand war ja auf den Gedanken gekommen, ihn in Paris oder Rom zu suchen, und er bewegte sich ja ebenso frei und offen überall, als wenn er einfach unter seinem eigenen Namen gereist wäre. Er musste bloss zuerst alle die neuen Verhältnisse kennen lernen, das Leben draussen recht gründlich studieren, um sich nicht später, wenn er zur Tat schritt, von Abenteurern und anderem Pack, von dem alle Grosstädte überfüllt waren, betrügen zu lassen. Das war seine erste Pflicht, der er sich mit aller Energie widmete. Aber ausserdem hatte er ja schon nach seiner Ankunft in Paris ohne Zögern Valjevskis Vorschlag, im Variété aufzutreten, angenommen, gerade um nicht ohne Beschäftigung zu sein, freilich nur für den Anfang, um irgendwo sicher Fuss zu fassen. Es würde offenbar von grösstem Nutzen für ihn werden, persönlich auf der Bühne tätig gewesen zu sein, wenn er sich später entschloss, Variétébesitzer zu werden oder ein allgemeines Vergnügungsetablissement mit Restaurants, Cafés, Konzertlokalen und anderen Attraktionen, vielleicht auch ein grosses Hotel zu eröffnen. Das war das Leben, für welches er sich geschaffen fühlte. Hier war alles, wonach er sich jemals gesehnt hatte, unbegrenzte Lebensfreude und unbegrenzte Reichtümer. Es war ja auch fast wie ein Fingerzeig der Vorsehung, dass er gerade jetzt einen Mann wie Valjevski kennen gelernt hatte. Der hatte jahrelange Erfahrungen und Verbindungen überall in der Welt, kannte persönlich alle grossen Künstler und Direktoren, und konnte ihnen Anstellungen verschaffen an jedem beliebigen der grössten Theater der Welt. Zu Winge hatte er sich offenbar auf eine ganz merkwürdige Art hingezogen gefühlt, die Winge freilich mitunter etwas sonderbar zudringlich fand, mit Küssen und Liebkosungen, aber die ihn jedenfalls berechtigte sich auf Valjevski zu verlassen. Bei ihm konnte er daher ruhig sein Kapital anbringen, und dank Valjevski lag jetzt endlich das grosse wirkliche Leben offen vor ihm. Denn ebenso rücksichtslos wie die ganze übrige Wirklichkeit, fälschte er natürlich auch die Menschen in seiner Umgebung, wie es seinen momentanen Bedürfnissen entsprach; da er sich nun also draussen in einer der grossen Weltstädte befand, aber selbst natürlich nichts Anderes unternehmen konnte, als sich in Cafés herumzutreiben, solange das Geld ausreichte, so brauchte er einen Mann, der alles erreichen wollte

und konnte, was er sich je erträumt hatte; und als sich jetzt Valjevski an ihn wegen seines Geldes und wahrscheinlich auch wegen seiner Jugend gehängt hatte, sah er sofort in ihm den gegebenen Mann. Aber offenbar war dieses alles nur ein neuer Traum desselben Ursprunges wie alle früheren Träume beim Stellenwechsel in der Heimat.

Zwischen Winges Ankunft in Schweden und dem Raubmord vergingen ungefähr drei Monate. Für diese Zeit muss die aus den Gerichtsprotokollen gegebene Darstellung seines Lebens wieder durch seine eigenen Angaben im Gefängnis vervollständigt werden. Das Bild wachsender Entbehrungen und Not bis zu völliger Verarmung, wie es sich beim Process ergab, entsprach nämlich der Wirklichkeit nur während der sechs bis sieben letzten Wochen; während des ersten Monats hatte Winge dank seiner Verbindungen mit Prostituierten alles andere als Mangel gelitten. Winge war von Valjevski, der schon früher in Schweden gewesen war und folglich unter dem Berufspublikum der kleinen Variétés eine grosse Anzahl Freunde hatte, sogleich bei der Wirtin eines der damals noch existierenden Bordelle eingeführt und empfohlen worden, und schon am selben Abend war er als offizieller Beschützer eines der dort wohnenden Mädchen, einer gewissen Sonja, acceptiert worden. Ähnliche Verbindungen werden in der Regel beim ersten Zusammentreffen auf Grund eines ebenso plötzlichen wie zufälligen Impulses geknüpft, wie sie später gelöst werden; sie sind ihrem ganzen Verlauf nach besonders charakteristisch für die vollständige Abwesenheit alles planmässigen Handelns und überhaupt aller dauernden, persönlichen Motive, die dem ganzen Leben des Verbrecherproletariats das Gepräge gibt, und oft die Verbrecher nicht als Individuen in gewöhnlichem Sinne, sondern als zufällige, wechselnde Triebkonglomerate erscheinen lässt. Alles hatte sich nach Winges Beschreibung so vortrefflich als möglich gestaltet. Sonjas Wirtin hatte ihm ein wirkliches Heim bereitet, wo er niemals Mangel zu leiden brauchte, sondern im Gegenteil sich gute Extraeinnahmen unter den nächtlichen Besuchern verschaffen konnte, und wo er von allen respektiert wurde, und Sonja selbst hatte ihm wenigstens 10 bis 20 Kronen täglich gegeben, was in jener Zeit wohl für ein sorgenfreies Leben genügte; wenn er krank war, schickte sie ihm jeden Vormittag eine Flasche Champagner oder guten alten Cognac. Er hatte sich also schon jetzt, wie später

im Gefängnis, glücklich gepriesen, nach Schweden gekommen zu sein; aber wegen seiner Karriere hatten Sonja und er beschlossen, nach Berlin zu reisen, und sie waren beide von den fröhlichsten Hoffnungen erfüllt gewesen. Er war überzeugt, dass sich niemand dort mit Sonja vergleichen liesse, und mit ihr zusammen würde er sich endlich in der Welt einen Platz erobern, der seiner würdig war. Mit der Zeit hatte er eingesehen, dass Valjevski sich überall mit jungen Burschen einliess, und dass man sich daher nicht auf ihn verlassen konnte, und jetzt würde er, durch den Schaden klug geworden, sein Leben auf festeren Grund bauen. Sonja, die niemals früher im Auslande gewesen war, freute sich wie ein Kind auf ihre Hochzeitsreise und all das Wunderbare, das sie dort erwartete. Aber dann waren sie eines Nachts in einer grossen Gesellschaft bei Sonja plötzlich in Zank geraten und, bevor jemand von ihnen zur Besinnung gekommen war, hatte Sonja ihn hinausgeworfen, und ihm nachgerufen, dass sie ihn niemals wiedersehen wolle, obwohl sie sich noch am selben Vormittag Ringe gekauft hatten, um in Berlin als Verheiratete auftreten zu können. Der Streit hatte damit begonnen, dass Sonja Winges schlechte schwedische Aussprache nachahmte. Das hatte er nicht dulden wollen vor allen Anderen, weil es eine Beleidigung gegen sein Land war; und als er es ihr verbot, war sie wütend geworden und hatte ihm gesagt, er hätte nichts über sie zu bestimmen, weil sie ihn unterhielte. Das war doch die denkbar grösste Lüge, da Valjevski ihm ja Geld schuldete. Deshalb hatte er ihr gesagt, wer sie wirklich sei, und später hatten sie sich niemals wiedergesehen. Aber dann hatte sie ihn auch verleumdete bei ihren Freundinnen, und er war zu stolz gewesen, um sich vor all dem Lumpengesindel zu verteidigen, und war seitdem einsam geworden in Schweden. Natürlich hatte er niemals Gelegenheit gehabt, all dieses bei Gericht vorzubringen, obwohl es ihm sicherlich viel mehr geholfen hätte, als all seine Not, die sein Verteidiger als einzigen mildernden Umstand anführte; Winge war ebenso wie viele andere zum ersten Mal verurteilte Verbrecher im Grunde seiner Seele überzeugt, dass, wenn er bloss Zeit gehabt hätte, alles darzulegen und zu erklären, was er zu seiner Verteidigung während des Prozesses zu sagen gehabt hätte, er, wenn nicht freigesprochen, so doch ganz anders beurteilt worden wäre, als es der Fall war. Jetzt im Gefängnis wollte er beweisen, dass er vom Schicksal verfolgt war bis zuletzt. Hätte

Sonja ihn nicht in jener Nacht nachgeahmt, so hätte der Mord niemals stattgefunden, sondern er wäre nach Berlin gereist und wäre jetzt ein reicher und angesehener Mann. Aber hätte denn irgend ein Mensch mit einiger Selbstachtung anders handeln können, als er es getan hatte? Oder hätte er vielleicht seine Sprache und sein Land vor Fremden und sogar vor solchem Gesindel, wie Sonjas Freunden, verhöhnen lassen sollen? Worin bestand denn seine Schuld? Er war sich bewusst, in allen Wechselfällen des Lebens die Gesetze der Ehre befolgt zu haben. Deshalb war sein Gewissen ruhig, und er konnte sogar im Gefängnis froh und glücklich leben.

Nach Valjevskis Abreise aus Schweden und dem Bruch mit Sonja trat jedoch wirklich die Not in das Leben Wings und seines Mitschuldigen. Irgend welche Ersparnisse aus den Tagen des Ueberflusses besaßen sie natürlich nicht; nach Arbeit konnten sie nicht suchen, daran durften sie nicht einmal denken, da sie ja unter angenommenem Namen lebten und folglich nirgends ihre Papiere vorweisen konnten, und noch weniger durften sie sich wegen Reisegeld in die Heimat an das Konsulat ihres Landes wenden. Einige Male gelang es ihnen, die Kellnerin im Hotel zu veranlassen, ihnen etwas Essen auf ihrem Zimmer zu servieren oder sich hin und wieder eine übriggebliebene Portion in der Küche zu erbetteln; mitunter trafen sie einen früheren Bekannten aus den Kneipen, der ihnen eine Mahlzeit bezahlte. Im übrigen lebten sie davon, dass sie alles versetzten, was sie nicht unumgänglich nötig hatten, um sich zeigen zu können. Den grössten Teil des Tages schliefen sie; dann rafften sie sich gegen Abend auf, um im nächsten Laden Brot und Milch zu kaufen oder um sich ziellos auf den Strassen herumzutreiben, und legten sich nach einigen Stunden wieder zu Bett; man findet oft bei Verbrechern eine unnormale Fähigkeit, längere Zeit hindurch, 16, 18, ja 20 Stunden des Tages zu schlafen, in den Zeiten, wo sie nichts vorhaben, was natürlich eins der vielen Symptome ihrer allgemeinen Kraftlosigkeit ist. In dieser Zeit produzierte Wings Gehirn kaum irgend welche zusammenhängende Zukunftsträume. Anstatt dessen lebte er in einer ununterbrochenen Erwartung, dass etwas eintreffen würde, was in einem Augenblick alle seine Lebensbedingungen veränderte. Es würde etwa ein Telegramm kommen, dass sein Vater tot sei und ein grosses Erbe hinterlassen habe; er brauchte nur nach Hause zu reisen,

um dasselbe anzutreten, seine Schulden zu bezahlen und dann in Zukunft unabhängig zu leben. Oder eines der Mädchen daheim hatte seine Adresse erfahren und kam angereist, um ihn zu veranlassen, mit ihr nach Amerika auszuwandern; oder einer von Sonjas reichen Freunden, der gehört hatte, wie ungerecht er behandelt worden war, würde ihn aufsuchen und ihm alle nötige Hilfe anbieten u. s. w. Ähnliche Erwartungsphantasien findet man bei einer grossen Anzahl Verbrecher aus allen den verschiedenen psychologischen Gruppen gerade in der letzten Zeit vor ihrem Verbrechen, auch wenn sie sich nicht in materieller Not befinden. Sie enthalten die Erklärung, weshalb diese Verbrecher Wochen und Monate lang vor der herannahenden Katastrophe in vollständiger Untätigkeit verharren und sind offenbar eine Folge davon, dass sie definitiv alle Hoffnung aufgegeben haben, mit eigenen Kräften sich mit der Wirklichkeit abzufinden, oder dass sie sich mit anderen Worten radikal in die Gewalt des Selbstbetruges gegeben haben. Aber diese Phantasien häufen sich in verschiedenen Individuen je nach ihrem Temperament zu den wechselndsten Stimmungen von der fröhlichsten Erwartung bis zu unerträglicher Angst, und Winges Stimmung war folglich in dieser Zeit im grossen und ganzen so ungestört hell und glücklich wie nur jemals; man hätte fast sagen können, dass bei ihm sogar die Angst lustbetont wurde. Man kann folglich auch nicht behaupten, dass der Gedanke an den Mord in ihm aus Verzweiflung erwuchs. Er nahm im Gegenteil diesen Gedanken mit lebhaftem Enthusiasmus auf, als derselbe aus seinem Gedächtnisvorrat von Zeitungsnotizen über Morde und andere Verbrechen auftauchte.

Es darf in diesem Zusammenhang hervorgehoben werden, dass es natürlich unter allen Umständen eine psychologische Absurdität ist, wenn man davon spricht, eine Zeitungsnotiz könne einen Menschen zum Verbrecher machen; auch nicht die aufreizendsten Beschreibungen von sensationellen Morden oder anderen Verbrechen können verbrecherische Instinkte in einem Menschen gebären. Aber ungeschickt abgefasste Zeitungsberichte können solche Instinkte anstacheln, konzentrieren und auslösen, wo sie schon ein hinreichend vorgeschrittenes Entwicklungsstadium erreicht haben, und dadurch wenigstens mitwirkende Ursachen zu bestimmten Verbrechen werden. Es ist psychologisch besonders bemerkenswert, dass selbst die Erwähnung der Taten eines Verbrechers in der Zeitung ihnen einen Schein von Berechtigung in den

Augen der hier in Frage stehenden Kreise gibt, was zweifellos auf eine allgemeine, tief eingewurzelte Ehrfurcht vor der Öffentlichkeit oder sogar vor dem gedruckten Wort als solchem zurückzuführen ist. Eine eingehende Untersuchung, wieweit die Schilderungen der Presse von Kriminalfällen zu der Kriminalität von heute beitragen können, würde mich zu weit von dem Thema dieser Studie abführen; noch weniger kann ich hier auf die Frage eingehen, wieweit andere Interessen — z. B. die berechtigte Forderung der Mitbürger, zu wissen, was in der Gesellschaft vorgeht — den unzweifelhaft bedeutenden Schaden aufwiegen, den diese Schilderungen von Kriminalfällen zur Folge haben.

Was Winge anbetrifft, so könnte jene Zeitungsnotiz über den Briefträgermord jedenfalls kaum auch nur als auslösend bezeichnet werden. Die Idee zu solchen Morden ist, beinahe solange ein geordnetes Postwesen existiert hat, spontan aufgekommen und taucht noch heute auf, ohne dass die Verbrecher eine Ahnung davon haben, dass sie früher in der Praxis ausgeübt worden sind. Es ist daher unmöglich zu entscheiden, ob Winge, wenn er niemals einen ähnlichen Bericht gelesen hätte, diesen oder einen anderen ebenso verbrecherischen Ausweg aus der unhaltbaren Lage gewählt hätte, in der er sich gerade befand; dass er jedenfalls nicht auf Grund dieser Zeitungsnotiz zum Mörder wurde, dürfte aus den vorhergehenden Ausführungen klar hervorgehen. Die verschiedenartigen Kräfte, die ihn noch zu jener Zeit vor einem Morde zurückschrecken liessen, waren natürlich alle verschwindend schwach.

Am allerwenigsten konnte die Furcht vor Strafe von irgend welcher Bedeutung für ihn sein. Auch wenn ihm nicht infolge seiner unheilbaren Blindheit für alles, was sich ihm hindernd in den Weg stellte, alle Voraussetzungen gefehlt hätten, um sich die Möglichkeit zu denken, nach einem Verbrechen festgenommen zu werden, so hätte der Gedanke an eine eventuelle Strafe ebensowenig in ihm wie — nach meiner Erfahrung — in irgend einem anderen Mörder eine nennenswerte Rolle spielen können. Es ist ja eine allgemein bekannte psychologische Tatsache, dass, wenn ein Mensch vor entscheidenden Handlungen seines Lebens steht und von den allertiefsten Leidenschaften seines Wesens bestimmt wird, in der Regel alles andere als das Ziel dieser Leidenschaften aus dem Bewusstsein verschwindet; auch die Stärksten, Ausgeglichensten, unter gewöhnlichen Umständen sorgfältig Erwägenden werden ja in solchen Augenblicken erstaunlich

blind oder gleichgültig für alles, ausser gerade für das, was sie erreichen wollen. Diese Blindheit bedeutet übrigens im normalen Leben keineswegs immer Schwäche, sondern ist im Gegenteil oft eine Voraussetzung für konzentrierte Kraft. Aber bei welcher Handlung in der Welt überhaupt würden die innersten Leidenschaften eines Menschen sich konzentrierter geltend machen, als vor einem Morde? Es ist unter anderem auch aus diesem Grunde, dass man so oft bei der Art und Weise, wie Mörder bei ihrem Verbrechen vorgehen, den Eindruck hat, dass sie wie Nachtwandler verfahren sind, ohne sich nur im allergeringsten der Gefahren bewusst zu sein, denen sie sich aussetzten. In dieser Hinsicht war der Verlauf des von Winge und Meyer verübten Raubmordes besonders typisch für eine grosse Anzahl von Morden. Mitten am Tage, in dem Zimmer, das sie drei Monate lang bewohnt hatten, in einem grossen Hotel in einer der belebtesten Strassen der Stadt ermordeten sie einen Mann, den der Portier des Hotels zu ihnen hinaufgewiesen hatte, und von dem man auf Grund der Ausübung seines Berufes nicht erwarten konnte, dass er mehr als einige Minuten bei ihnen bleiben würde; und sie hatten zu ihrer Sicherheit nichts anderes vorgesehen, als die erste Zug- und Schiff Gelegenheit nach dem nördlichen Dänemark zu benutzen, wobei sie sich nicht einmal nach den Abfahrtstagen der Schiffe erkundigt hatten. Ihr plötzlicher Entschluss, nach Russland zu reisen, kam nämlich daher, weil sie im Zuge in einem Fahrplan entdeckt hatten, dass das erste Schiff nach Dänemark erst nach zwei Tagen abging. Sehr oft pflegt der Gedanke an die Strafe im selben Augenblick zu erwachen, wo die entscheidenden Leidenschaften durch die Ausführung des Mordes ausgelöst sind, und diesem Gedanken an die Strafe pflegen die ersten halbweisen Versuche zu folgen, die Spuren des Verbrechens zu verwischen; Winge und Meyer ergriffen keine anderen Massnahmen zu diesem Zweck, als dass sie den Körper des Opfers notdürftig in ihrem eigenen Zimmer unter das Bett pressten. Das eben Angeführte bezieht sich natürlich in erster Linie auf diejenigen, die zum ersten Mal einen Mord begehen; denn selbstverständlich kann sogar der Mord unter gegebenen Umständen, z. B. nach Kriegen und Revolutionen, zu einem Beruf werden, der ungefähr ebenso ruhig und gewohnheitsmässig ausgeübt wird, wie alle anderen Berufe. Aber unter normalen Verhältnissen in civilisierten Ländern, wo das Strafrecht

aufrecht erhalten wird, ist es ja so gut wie ausgeschlossen, dass ein Mensch als Mörder zweimal in seinem Leben verurteilt wird.

Was wiederum die Kräfte moralischen Ursprungs anbelangt, die Winge keineswegs von Anfang an gefehlt hatten, und die ihn unleugbar vor früheren Verbrechen zurückgeschreckt hatten, so waren diese ja nunmehr so vollkommen zersplittert und abgestumpft, dass es in jedem Fall für seinen Selbstbetrug ein Leichtes wurde, sich von ihnen zu befreien — wenn überhaupt noch einige Reste davon übrig waren; aber ausserdem hatte sich sein Selbstbetrug zu einer Macht entwickelt, die unwiderstehlich vorwärts schritt durch alle nur denkbaren Hindernisse hindurch. Zunächst hatte er geglaubt, dass die Wertbriefträger in Schweden ebenso wie in seiner Heimat wenigstens 40—50000 Kr. auszutragen pflegten, und auf eine solche Summe zu verzichten, hatte er sich nicht für verpflichtet gehalten; gleich so vielen anderen Mördern erschien auch Winge das, was er durch den Mord erreichen wollte, als ein Recht, auf das er, wenn er den Mord aufgab, ohne Ersatz hätte verzichten müssen. Ferner war er vollkommen überzeugt gewesen, dass der Briefträger weder Schaden, noch Unannehmlichkeiten durch die Betäubung erleiden, sondern im Gegenteil bloss eine angenehme Erholung auf einige Tage oder vielleicht einige Wochen von seinem ermüdenden und einförmigen Dienste haben würde. Aber auch für den Fall, dass der Briefträger umkommen würde, hatte er sein Gewissen gesichert. In seiner schweren Notlage hatte er sich berechtigt geglaubt, den Briefträger zu opfern, der schon so alt war, annähernd 60 Jahre, und der also nur kurze Zeit zu leben übrig hatte, während er selbst das ganze grenzenlose Leben vor sich hatte. Und schliesslich, nachdem er den Briefträger gesehen und einige Male gesprochen hatte, hatte er sich davon überzeugt, dass solch ein Leben, vom Morgen bis zum Abend und bei jedem Wetter auf den Strassen, nur eine Last für den Alten sein könne, und dass er ihm nur einen Dienst leistete, indem er ihn von diesem Leben befreite.

II.

Angst.

Was in psychologischer Hinsicht diese Gruppe von Verbrechern am tiefsten von allen anderen unterscheidet, ist das nie schweigende instinktive Bewusstsein ihrer eigenen Unfähigkeit, den Anforderungen gerecht zu werden, die das Dasein an sie stellt, oder, kurz gesagt, ihr radikaler Mangel an Selbstvertrauen. In der Regel hängt dieses Bewusstsein der eigenen Lebensuntauglichkeit zweifellos mit angeborenen körperlichen Defekten organischer oder nervöser Natur zusammen, welche die medizinische Forschung wohl mitunter feststellen kann. Nur in seltenen Ausnahmefällen dürfte er durch ausserordentliche Erlebnisse oder Milieueinflüsse während der Kindheit entstanden sein, die zu stark belastend auf normale, aber noch nicht voll entwickelte Seelenkräfte gewirkt, und dadurch den Grund zu einer unausrottbaren Furcht vor dem Leben in allen seinen Formen gelegt haben. Aber unabhängig von ihrer Entstehung bildet diese vollständige Abwesenheit alles Selbstvertrauens das psychologisch Centrale und alles andere Durchsetzende im Leben dieser Verbrecher. Alle Ansätze zu moralischer Auflösung und Zersetzung, die sich im Rahmen des durchschnittsmenschlichen Lebens unter Missmut, Verzweiflung und Lebensmüdigkeit verbergen, findet man folglich unter diesen Verbrechern in ihren letzten Konsequenzen verwirklicht. Wenn Verzweiflung mit einem gewissen Rechte als die einzige Sünde bezeichnet werden kann, bei welcher es keine Versöhnung gibt, so sind diese Verbrecher von Geburt oder von frühester Kindheit an einer solchen Todsünde verfallen, und es kann nicht wunder nehmen, dass von Mördern aus dieser Klasse die entsetzlichsten, unmenschlichsten Verbrechen begangen werden.

Das Individuum, das mir für diese Gruppe von Verbrechern am Typischsten erschienen ist, hatte zuerst einen Giftmordversuch an seiner Braut begangen, als sie von ihm schwanger wurde; später hatte er sie unmittelbar nach einem Beischlaf ermordet.

Zur Orientierung über den rein äusseren Verlauf seines Lebens und seines Verbrechens hatte ich, bevor ich mit regelmässigen Besuchen bei ihm im Gefängnis begann, aus den Gerichtsverhandlungen in der Hauptsache Folgendes erfahren.

Bernt Gunnarsson war der Sohn einer wohlhabenden Bauernfamilie und hatte bis zum Tage seiner Verhaftung, wo er 26 $\frac{1}{2}$ Jahre alt war, niemals auf längere Zeit sein Elternhaus verlassen. Er hatte in üblicher Weise die Volksschule durchgemacht und war konfirmiert worden, aber bereits von seinem 15 ten Jahr an, wo er mit der Arbeit auf dem Bauernhof begann, hatte er ärztliche Hilfe in Anspruch nehmen müssen wegen Kopfschmerz, Unruhe und allgemeiner Kraftlosigkeit. Nach den Aussagen der meisten Zeugen war er sehr übel beleumdet gewesen wegen seiner Verlogenheit, Roheit und Liederlichkeit, und besonders verabscheut und gefürchtet von den jungen Mädchen der Gegend.

Während des Winters, in dem er 26 Jahre alt wurde, machte er die Bekanntschaft der Tochter eines Bauernknechts ausserhalb seines Kirchspiels, der später ermordeten Anna Bengtsson, die zufällig einen Dienst in seinem Heimatdorfe, Gravered, hatte, und bald entstand ein intimes Verhältniss zwischen beiden. Gunnarsson spiegelte Anna von Anfang an vor, dass er sie zu heiraten beabsichtige, und tat sogar so, als suche er nach einem geeigneten Pachtthof; gleichzeitig aber machte er alles, um ihre Verbindung geheim zu halten, und nach seinen Angaben vor Gericht, hatte er niemals an eine Heirat gedacht, weder mit ihr noch mit irgend einer anderen. Als in der Gegend Gerüchte entstanden, dass Anna schwanger, und Gunnarsson der Vater des zu erwartenden Kindes sei, beschloss er sofort sie aus dem Wege zu schaffen, falls die Gerüchte sich bestätigen sollten, und nachdem er durch Anna selbst Gewissheit darüber erlangt hatte, glückte es ihm, sich eine Flasche Strychnin zu verschaffen und Anna zu überreden die Leibesfrucht abzutreiben; zu diesem Zwecke nahm er ihr das Versprechen ab, eine Dosis einzunehmen, von der er wusste, dass sie tödtlich war. Anna vertraute sich jedoch ihrer Mutter an, die ihr auf das Strengste verbot auf irgend eine Weise dem Kinde zu schaden, das sie erwartete. Als Anna dieses Gunnarsson mitteilte, beschloss er, immer ohne jegliches Bedenken, sie auf die Weise zu ermorden, die er später anwandte. Eines Tages gegen Ende des Sommers schrieb er an Anna, die jetzt in ihren Heimatort zurückgekehrt war, und bat sie, am

nächsten Abend mit ihm auf dem Wege zwischen dem Dorfe Gravered und der nächsten Eisenbahnstation zusammenzutreffen, um zuerst die Nacht in seinem Elternhause zu verbringen und dann mit ihm zum Sonntag in die einige Meilen entfernte nächste grössere Stadt zu reisen. Nach dem, was die Verwandten Annas vor Gericht angaben, hatte Anna zu jener Zeit noch volles Vertrauen zu Gunnarsson; sie hatte angedeutet, sie würde mit dem goldenen Ringe am Finger zurückkehren, und war freudestrahlend von Hause abgereist. Aus zufälligen Gründen konnte Gunnarsson sie am vereinbarten Orte nicht treffen. Statt dessen suchte er sie auf dem Tanzboden in Gravered auf und bat sie, ihm nach Schluss des Tanzes auf dem Wege nach seinem Elternhause in einem gewissen Abstand zu folgen. Bei einer Biegung des Weges, wo niemand sie sehen konnte, gelang es ihm sie zu überreden, mit ihm zu einer Lichtung im Walde hinter den Eisenbahnschienen zu gehen. Hier verübte er mit ihr den Beischlaf und, noch während er sie in seinen Armen hielt, schnitt er ihr die grossen Pulsadern am Halse von hinten nach vorne mit einem Messer auf, das er in der Tasche versteckt gehabt und eigens zu diesem Zweck geschliffen hatte, ehe er von Hause fortgegangen war; wahrscheinlich konnte Anna noch Versuche machen sich zu wehren, denn an ihrer Leiche fanden sich ausser der Todeswunde auch an einer Wange und an den Händen Merkmale von Messerstichen. Nach dem Morde legte Gunnarsson neben ihren toten Körper einen Brief hin, den er geschrieben hatte, bevor er von Hause ging, und der angeblich von Anna selbst geschrieben war, worin sie mitteilte, dass sie Selbstmord begangen, und worin sie ausserdem einen gewissen Carl Edvardsson als Urheber ihres Unglücks beschuldigte, weil er ihr erster Verführer gewesen sei. Auf dem Heimwege wusch er sich an einem Brunnen die Hände; seine Kleider waren nicht befleckt, weil er sie während des Mordes mit Annas Mantel geschützt hatte. Annas Leiche wurde bereits am folgenden Tage gefunden und Gunnarsson sofort verhaftet als des Mordes verdächtig. Vor den Polizeibehörden und vor Gericht leugnete er von Anfang bis zu Ende alles, was nicht durch unwiderlegliche Beweise gegen ihn festgestellt werden konnte, und versuchte statt dessen auf verschiedene Weise den Verdacht auf den in dem fingierten Briefe von Anna erwähnten Edvardsson zu lenken; nur Schritt für Schritt liess er sich während stundenlanger Verhöre nach mehr als zwei Monaten zu

einem vollständigen Bekenntnis pressen. Beim Polizeiverhör leugnete er nicht nur, überhaupt irgend etwas vom Morde zu wissen, sondern auch, dass er jemals in einem intimen Verhältnis mit Anna gelebt hatte; am Abend vor ihrem Tode hätte er nicht einmal mit ihr gesprochen, sondern hätte sie nur flüchtig auf dem Tanzboden gesehen und gehört, wie sie nach Edvardsson fragte. Während der ersten Untersuchungen gestand er nur, er hätte im Laufe des Abends, an dem der Mord stattfand, auf dem Tanzboden und draussen auf der Strasse einige Worte mit Anna gesprochen, die dabei immer nur nach Edvardsson gefragt hätte. Als der Brief, in welchem er mit Anna die Zusammenkunft verabredet hatte, sich nach ihrem Tode in ihrem Elternhause vorfand, bestritt er ohne weiteres, ihn geschrieben zu haben, und versuchte den Glauben zu erwecken, als ob Edvardsson den Brief an Anna in seinem Namen geschickt hätte, um ihn, Gunnarsson, des Mordes zu verdächtigen. Erst während der dritten Gerichtsverhandlung gestand er, Anna ermordet zu haben, und der Vater des ungeborenen Kindes gewesen zu sein. Er erzählte jetzt, dass er erst am selben Abend draussen auf der Waldlichtung durch Anna selbst erfahren hätte, dass sie schwanger war; als sie ihn dann beschuldigt hätte, der Vater des Kindes zu sein, wäre er „wie geistesverwirrt“ geworden und hätte sich mit einem Messer auf sie gestürzt, das sie zufällig in der Hand hielt, weil sie es gerade auf der Strasse gefunden hatte. Den fingierten Brief hätte er später im Walde auf ein Papier, das er auf seinem Knie hielt, geschrieben. Daraufhin sollte er vor Gericht einen Versuch machen in dieser Stellung zu schreiben, was ihm misslang; und dann gestand er, dass er den Brief mit sich gehabt, und schliesslich, dass er beschlossen hätte, Anna zu ermorden, sobald er erfahren, dass sie schwanger war. Er hätte, unmittelbar nachdem er Gewissheit darüber erlangt habe, dass der Vergiftungsversuch missglückt war, geplant, den Mord auszuführen. Auch bei dem Vergiftungsversuch leugnete er alle Schuld bis zum schliesslichen Geständnis. Als Motiv für den Mord konnte er nur angeben, er hätte gefürchtet, dass seine Eltern, besonders die Mutter, von seinem Verhältnis zu Anna erführen. Er wurde auf eigene Bitte einer gerichtspsychiatrischen Untersuchung unterworfen, aber für zurechnungsfähig erklärt und in allen Instanzen zum Tode verurteilt, dann aber von dem König zu lebenslänglichem Zuchthaus begnadigt.

Ich habe bereits erwähnt, dass bei den Verbrechern dieser Klasse — im Gegensatz zu den früher geschilderten — sehr oft recht anhaltende Arbeit erforderlich war, um zu voller Klarheit über die wesentlichen Defekte in ihrem Seelenleben zu gelangen. Dieser Umstand war jedoch nur in einer sehr geringen Masse darauf zurückzuführen, dass diese Verbrecher ihrer Natur nach zurückhaltender, einsilbiger, verschlossener und scheuer fremden Menschen gegenüber, wie überhaupt gegen die Aussenwelt waren. Denn erstens pulsierte in ihnen — trotz all ihrer Menschenscheu — wie ein verzehrendes Fieber das aus ihren innersten Defekten entstehende Bedürfnis, sich anderen gegenüber auszusprechen und zu verteidigen, von irgend einem beliebigen Menschen verstanden zu werden und damit auf ihn wenigstens einen Teil der Verantwortung für ihre Handlungen abzuwälzen. Wenn trotzdem diese Verbrecher nicht nur im Gefängnis in seelischer Hinsicht noch abgeschlossener von ihren Mitmenschen lebten als die Mehrzahl, so beruhte das ganz einfach darauf, dass ihre Umgebung gewöhnlich sehr bald ihrer Selbstgrübeleien überdrüssig wurde, und sie der Einsamkeit überliess, da nichts Anderes auf der Welt sie interessierte als ihr eigenes Ich. Und zweitens wurden auch diese Verbrecher natürlich durch das Gefängnisleben zur Mitteilsamkeit gedrängt. Besonders wurde selbstredend jeder Besuch eines ausserhalb Stehenden während der Einzelhaft für diese wie für alle Sträflinge zu einem wahren Festtag, den es bis aufs äusserste auszunutzen galt; oft wurde ein derartiger Besuch geradezu zu einem grossen Ereignis in ihrem Leben, auf das sie sich lange vorbereiteten, und dessen sie sich viele Jahre hindurch erinnerten. Während meiner Studien im Gefängnis passierte es mir oft, dass Zellensträflinge Wochen vorher auf ihrer Schiefertafel notiert hatten, worüber sie sprechen wollten, und als ich einmal meine Studien nach mehrjähriger Unterbrechung wieder aufnahm, setzten die Gefangenen, welche ich wieder aufsuchte, in der Regel als selbstverständlich voraus, dass ich mich der Details in unseren Gesprächen erinnerte. Die Schwierigkeiten beim Studieren dieser Verbrecher bestanden hingegen darin, dass ihr ganzes bewusstes Leben sich in ein Chaos verwirrter Grübeleien aufgelöst hatte über Wichtiges und Unwichtiges, über Ereignisse, die für ihr Leben von entscheidender Bedeutung gewesen waren, und über alltägliche völlig gleichgültige Erlebnisse, über das, was ihnen

gestern geschehen war und wirkliche Schwierigkeiten bereitet hatte, und über die unschuldigsten Erinnerungen aus ihrer Kindheit oder ersten Jugend, — alles von Angst durchbebt.

In diesem ständig wechselnden Chaos war es besonders schwierig, überhaupt irgend welche feste und konstante Eigenschaften zu entdecken. Teils war der Inhalt des bewussten Seelenlebens bei diesen Verbrechern wirklich fast ganz und gar bedeutungslos, teils war es gerade wegen des zersplitterten, zermürbten, aufgelösten, fließenden Inhaltes ihres bewussten Seelenlebens nie möglich, unmittelbar die tieferen psychologischen Realitäten, die sich darin geltend machten, zu beobachten. Es dauerte deshalb verhältnismässig lange, bis ich ganz klar sehen konnte, dass das Entscheidende in ihrem Leben vom Anfang bis zum Schluss nichts Anderes war, als ihre Unsicherheit, ihre Feigheit, ihre Furcht vor dem Dasein, kurz: ihr radikaler Mangel an Selbstvertrauen.

Im Gefängnis trat diese ihre bodenlose Unsicherheit zuerst und am augenfälligsten in dem unaufhörlichen Kreisen ihrer Gedanken um das hervor, was andere Menschen ihnen gegenüber getan, geplant, beabsichtigt, gesagt, angedeutet, gedacht oder gefühlt hätten, oder, mit einem Worte, um die Stellungnahme ihrer Mitmenschen zu ihnen; ich hatte oft den Eindruck, dass mehrere dieser Verbrecher in nichts Anderem lebten und webten, als in der Angst vor dem Urteil Anderer über sie.

Anfangs, ehe sie sich überzeugt hatten, dass ich wirklich Teil haben wollte an ihren Grübeleien über ihre Verbrechen und ihr vergangenes Leben überhaupt, brach freilich vor allem die Angst vor der Stimmung ihrer gegenwärtigen Umgebung, der Gefängnisoffiziere, der Lehrer, der Arbeitsleitung, der Subalternwache und der Mitgefangenen, in unseren Gesprächen unwillkürlich durch und überwog alles Andere. Aber später erwies es sich, dass sie im tiefsten Innern ihrer Seelen mindestens ebenso eifrig zu ergründen suchten, was Menschen, die vor zehn oder zwanzig Jahren in ihrer Nähe gelebt oder bloss ihren Weg gekreuzt, möglicherweise gegen sie im Sinne gehabt hätten.

Auch lange nachdem Gunnarsson den definitiven Schritt getan, sich mir zu offenbaren, und nachdem er sich vor jedem erwarteten Besuch gewiss nach Möglichkeit sammelte, um seine Erlebnisse gerade so vorzubringen, wie er sie ansah, — wonach er seiner Meinung nach zwar nicht schuldlos dastände, wohl

aber grenzenloses Mitleid verdiente, worauf ich später zurückkommen werde, — gelang es ihm nicht, seine Gedanken auf das zu konzentrieren, wovon er sprach, sobald ein wirkliches oder vermeintliches Vergehen gegen einen Vorgesetzten oder eine Controverse mit einem Mitgefangenen sein Blut in Angst versetzt hatten, was fast jeden Tag passierte. Mitten in einem, offenbar während vieler schlaflosen Nächte durchgrübelten Versuch, einen wesentlichen Punkt in den Motiven zum Morde zu erklären, sprudelte z. B. plötzlich hervor, er glaube, tags zuvor oder vor einer Woche verabsäumt zu haben, den Assistenten des Direktors zu grüssen, d. h. dass er zu grüssen versäumt habe, weil er geglaubt, dass dieser ihn nicht gesehen habe, später aber zu fürchten angefangen habe, dass er sich darin geirrt; und nachdem nun diese Furcht der unerschöpflichen Angst seines Innern sozusagen einen Weg in die Wirklichkeit geöffnet hatte, strömte diese Angst in unaufhaltsamen Phantasien über Jahre und Jahrzehnte des Lebens, das vor ihm lag, aus: der Assistent habe sicherlich sein Versäumnis als absichtlichen Trotz aufgefasst, und ihn vielleicht schon zum Verhör angemeldet, und er werde sich natürlich unmöglich verteidigen können, sondern zur Disciplinarstrafe verurteilt werden, für seine übrige Gefängniszeit gebrandmarkt sein, und zum Schluss werde er nicht, so wie alle im Gefängnis Bestraften, nach den üblichen Strafjahren, sondern erst viel später begnadigt werden; oder ein Wachtkonstabler habe ihn beobachtet und sei wütend geworden über seine Frechheit, und er werde von den Wächtern verfolgt werden und dadurch unfehlbar in neue Vergehungen mit neuen Strafen und wiederum unbestimmt ausgedehnter Strafzeit hineingezogen werden u. s. w. Über all dieses sprach er nicht nur in jagenden Phantasien, sondern auch in zermalmenden Grübeleien über alle die Umstände, die die fürchterlichen Möglichkeiten mehr oder weniger wahrscheinlich machen könnten, vor allem wieweit anzunehmen sei, dass der Assistent und der Wachtkonstabler, nach ihrem bisherigen Benehmen zu urteilen, ihm besonders abgeneigt sein könnten, oder ob sie sonst im allgemeinen dazu neigten den Sträflingen Schwierigkeiten zu bereiten, wobei natürlich alle ihre persönlichen Eigenschaften in Betracht gezogen werden mussten u. s. w. in endloser Ausdehnung nach allen Richtungen hin. Es dürfte hier beiläufig erwähnt werden, dass der völlig ungebildete und nur für sein eigenes Ich

interessierte Gunnarsson, wie manche andere Verbrecher desselben Typs, auf diesem Wege mitunter zu verblüffend scharfsinnigen psychologischen Beobachtungen gelangte, die freilich öfters von noch erstaunlicheren, unrealen Einbildungen durchsetzt waren. In dem hier erwähnten, speziellen Falle konnte ich mich überzeugen, dass weder der Assistent, noch der Wachtkonstabler Gunnarssons versäumten Gruss bemerkt hatten; überhaupt hatte kein Vorgesetzter einen Gedanken an ihn bei der betreffenden Gelegenheit verschwendet. Und seine fast ununterbrochene Furcht vor begangenen Fehlritten war gewöhnlich ebenso unbegründet wie hier; es dürfte nämlich aus dem eben Angeführten sich von selbst ergeben, dass sich alle Sträflinge dieses Typs unwillkürlich befleissigten, die Vorschriften der Strafanstalt mit geradezu unwahrscheinlich übertriebener Genauigkeit zu befolgen, mehr als jemand nur aus ehrlichem Willen, sein Verbrechen zu sühnen, oder aus zielbewusstem Streben, seine Strafzeit nicht zu verlängern, hätte tun können.

Trotzdem kam es natürlich mitunter vor, dass auch Gunnarsson wirklich verdächtigt und allen im Gefängnis daraus erwachsenden Folgen ausgesetzt wurde. Kurz nachdem er die Zellenzeit abgebusst hatte und in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses übergeführt worden war, noch bevor er sich in den neuen Lebensverhältnissen hatte orientieren können, — die seine Phantasie natürlich im Voraus mit aller Art von Schrecken und Hinterlist erfüllt hatte, — gelang es einigen seiner Mitgefangenen, unter Benutzung eines unglücklichen Zufalles, ihn zu verdächtigen, ein Paket Tabak eingeschmuggelt zu haben, das man in einem Hofe des Gefängnisses versteckt fand; und daraufhin musste er einige Tage in einer Untersuchungszelle zubringen, bevor er vollständig rehabilitiert wurde. Von einem gewissen psychologischen Interesse war es in diesem wie in anderen ähnlichen Fällen, zu beobachten, wie alle wirklichen Schwierigkeiten, in die er durch äussere Umstände hineingezogen wurde — freiwillig nahm er natürlich niemals, weder im Gefängnis, noch früher in der Freiheit, einen Kampf mit Schwierigkeiten auf, da ihm alles Zukünftige unerreichbar und undurchdringlich schien — jedes Angstgefühl aus seinem Bewusstsein gleichsam fortspülten, weil sie ihn zwangen zu handeln, sich im obigen Falle zu verteidigen, die Unmöglichkeit der Beschuldigung zu beweisen, sich auf Zeugen zu berufen u. s. w. Aber dann kam die Reaktion. Die

momentan verdrängte Angst brach mit doppelter Stärke durch, und liess ihn in dem Erlebten nur unzählige neue Anlässe zur Unruhe finden: die wirklich Schuldigen, die jetzt bestraft worden waren, würden ihn hassen und sich dadurch rächen, dass sie ihm überall einen Hinterhalt stellten, bis sie ihn schliesslich zu Fall gebracht hätten; gerade diese beiden hätten viele Freunde im Gefängnisse, die sie gegen ihn aufhetzen würden, und er würde unter seinen Mitgefangenen bald ebenso verabscheut und verfolgt werden, wie er es schon bei den Vorgesetzten war. Dass er ein wenig Kraft bewiesen hatte, um sich in Schwierigkeiten zurecht zu finden, verschaffte ihm dagegen niemals Befriedigung. Nur Wohlwollen von ausserhalb Stehenden, welche ihn auf ihren Schutz und ihre Stütze hoffen liessen, konnten ihm gelegentlich ruhige Stunden oder sogar glückliche Tage bereiten; ein freundliches Wort eines Offiziers oder eines Mitgefangenen konnte mitunter geradezu lichte Zukunftsträume in ihm auslösen, ebenso unreal wie die Phantasien seiner Angst, die durch einen Vorwurf oder eine feindliche Miene hervorgerufen waren. — Indessen lag es in der Natur der Sache, dass Gunnarsson, ebenso wie die meisten anderen Verbrecher seines psychologischen Typs, allmählich bis zu einem gewissen Grade wirklich objektiv berechtigt wurde, sich von den Kameraden im Gefängnis ausgestossen, gebrandmarkt, verabscheut und sogar verfolgt zu fühlen. Die grosse Mehrzahl seiner Mitgefangenen, die Hauptmasse in der gemeinsamen Abteilung des Gefängnisses, merkte bald, dass er nicht ein einziges ihrer täglichen Interessen teilte, und das allein machte ihn natürlich in ihren Augen verdächtig, weil sie ihn nicht begreifen konnten; ferner sahen sie auch, dass er niemals einen Funken von Mitgefühl oder Hilfsbereitschaft für einen Kameraden übrig hatte und, wie unendlich wenig auch Verbrecher in dieser Beziehung von einander erwarten mögen, so machte ihn das doch auf die Dauer verhasst. Auf diese Weise wurde er binnen kurzem eine Zielscheibe für die allgemeine Unlust oder Zerquältheit im Gefängnis, die natürlich beständig nach einem Objekt zur Entladung sucht. Seine Angst trennte ihn von seiner ganzen Umgebung und zog ihm dadurch ihren Unwillen zu, der natürlich wiederum diese Angst aufpeitschte u. s. w. im typischen *circulus vitiosus*.

Indessen beschäftigte ihn im Gefängnis, wie schon angedeutet, keineswegs bloss das Verhalten seiner gegenwärtigen

Umgebung ihm gegenüber, sondern zum mindesten ebenso sehr die Stellungnahme seiner früheren Umgebung zu ihm. Tiefer aber als alle Angststürme, die durch Zufälligkeiten in seinem täglichen Leben aufgewirbelt wurden, setzten sich noch ununterbrochen die Grübeleien über die Menschen, unter denen er früher gelebt hatte, fort.

Schon zu Anfang meiner Studien unter den zu lebenslänglicher Gefängnisstrafe Verurteilten war ich oft durch die Beobachtung frappiert worden, dass diese in wunderlicher Weise in der Vergangenheit lebten, oder vielmehr in ihrem Innern das Leben fortsetzten, das in der äusseren Wirklichkeit durch ihr Verbrechen abgeschlossen war. Alles, was bis dahin in ihrem Dasein vorhanden gewesen war an Sehnsucht, Hoffnungen, Plänen, Bestrebungen, Fürsorgen, Erfolgen, Freude, zügellosen Trieben, Liederlichkeit, Orgien, Verbrechen und Verzweiflung, lebte noch immer in ihnen nicht bloss als Erinnerung, sondern als unmittelbar lebendige seelische Wirklichkeit, während das Leben im Gefängnis mit allem, was täglich dazu gehörte, wie ein nebelhafter Traum an ihnen vorüberzog, dessen Zusammenhang oder Inhalt zu fassen, ihnen niemals gelang. Nicht selten war dieses möglich durch einen gigantischen Selbstbetrug, indem diese lebenslänglich Verurteilten es vermochten, die lange Strafzeit, die vor ihnen lag, aus ihrem Bewusstsein zu drängen oder in ihrem Gefühlsleben zu einem unwesentlichen und gleichgültigen Hindernis zu reducieren, wodurch sie im Gefängnis ungestört leben konnten, erfüllt von dem Leben, das sie nach der Entlassung erwartete; ungefähr wie ein freier Mensch in seinen Plänen weiterlebt, wenn er durch ein Missgeschick zufällig auf einer Reise an einem Orte aufgehalten wird, an dem nichts sein Interesse fesseln kann.

Einer der lebenslänglich Verurteilten, den ich gleich zu Anfang eingehend kennen lernte, war ein Mann aus uralter schwedischer Bauernfamilie, für den, trotz seines Verbrechens, offenbar niemals etwas Anderes auf der Welt wirklich existiert hatte, als sein Bauernhof und dessen rationelle Bewirtschaftung. An einem Weihnachtsabend, nach mehr als zwanzigjähriger Gefängnishaft, hatte er zur Belohnung für gute Aufführung die Erlaubnis erhalten, sich ein Buch nach eigener Wahl zu kaufen, und er wählte ohne Bedenken ein praktisches Handbuch über Landwirtschaft, das er sich kurz vor seiner Verhaftung hatte

anschaffen wollen. In diesem Buche demonstrierte er mir mit allem Eifer, dessen er fähig war, wie prächtig man hier in allen Einzelheiten verfolgen könne, was zu verschiedenen Jahreszeiten auf einem grossen und gut bewirtschafteten Bauerngut geschehen müsse, und was für Reformen er an der Hand dieses Buches auf seinem eigenen Gute durchführen würde, sobald er es wieder selbst würde übernehmen können. Es war absolut unmöglich sich darin zu täuschen, dass all dieses jetzt für ihn ebenso bedeutungsvoll war wie vor 20 oder 30 Jahren, und dass er hierin, und nicht in der Buchbinder-Strafarbeit oder unter seinen Mitgefangenen, während all dieser Jahre wirklich gelebt hatte; so waren auch früher die ausschliesslich von seiner Mutter inspirierten und geleiteten Verbrechen an seinem ichlosen Bewusstsein vorübergeglitten als etwas ganz Gleichgültiges, im Vergleich zu der rationellen Bewirtschaftung seines Bauernhofes¹⁾.

In Gunnarssons vergangenem Leben war nichts Anderes von wirklicher Bedeutung gewesen, als seine Angst vor dem Urteil seiner Mitmenschen über ihn und seine Grübeleien über die Frage, worauf diese seine unheilbare Unsicherheit zurückzuführen sein könnte, und schliesslich der Hass seiner Zerquältheit gegen all die selbstsicheren, freien, starken, glücklichen Menschen, die er um sich sah; und in all diesem lebte er noch im Gefängnis ebenso unmittelbar, intensiv und glühend, wie je zuvor. Auf seine Selbstgrübeleien und seinen Menschenhass werde ich weiterhin zurückkommen.

1) Der hier erwähnte zu lebenslänglichem Zuchthaus Verurteilte war früh vaterlos geworden und hatte seine ganze Kindheit und Jugend in fast vollständiger Einsamkeit auf dem abseits gelegenen elterlichen Bauernhof verbracht unter dem ausschliesslichen Einfluss seiner Mutter, wobei ihm nicht einmal der Gedanke gekommen war, einen Versuch zu machen, sich von ihr zu befreien und ein selbstständiger Mensch zu werden. Schon vor seinem Volljährigkeitsalter verleitete ihn die Mutter zur Blutschande. Als böse Gerüchte über sie entstanden und als es ihnen zudem schwer fiel, Dienstleute auf das Gut zu bekommen, verheiratete ihn die Mutter mit einer Bauerntochter aus der Verwandtschaft, ohne dass jedoch jemals eine wirkliche Ehe stattgefunden hat. Als dann die Verwandten der Frau sich einmischten, um für deren Hausfrauenrechte einzutreten, und es deswegen zu Reibereien kam, veranlasste ihn die Mutter, seine Frau zu ermorden. Während des Prozesses, der mehr als ein Jahr lang dauerte, leugnete er sowohl die Blutschande, als irgend welche Beteiligung der Mutter an der Ermordung der Frau; erst als die Mutter, trotz ihres Leugnens, zum Tode verurteilt worden war und danach ein Bekenntnis abgelegt hatte, gestand auch der Sohn ihre Schuld ein.

Die Angst vor Anderen hatte sein ganzes Leben beherrscht. Als er einige Male in verschiedenem Zusammenhang von seiner Kindheit sprach, zeigte es sich, dass ihm nie der Gedanke gekommen war, seine Kindheit hätte anders sein können, als erfüllt von Furcht vor den Erwachsenen und von Verachtung gegen sich selbst, weil er nur ein Kind war, d. h. allen wirklichen Menschen unterlegen.

Ohne jemals darüber reflektiert zu haben, ging er davon als von etwas ganz Selbstverständlichem aus, dass dieses die natürlichen Gefühle aller Kinder sein müssten, und es war ersichtlich, dass seine Kindheit nur eine Vorbereitung in Miniatur für sein späteres Leben gewesen war. Es mag hier beiläufig erwähnt werden, dass wenn Verbrecher dieses Typs sich sehr oft verblüffend früh entwickelt zeigen, und dadurch bei ihrer nächsten Umgebung zu ganz besonders reichen Hoffnungen für die Zukunft berechtigen, es in der Regel zweifellos darauf zurückzuführen ist, dass das Gefühl ihrer Unterlegenheit sie dazu anstachelt, sich über ihr Alter zu erheben oder wenigstens zu versuchen, diesen Schein zu erwecken, wobei sie die Vergnügungen und natürlichen Bestrebungen ihres Alters verachten, weil sie sich unbewusst selbst verachten. Dank dieser Frühreife, und immer gehetzt von seiner Unsicherheit dem Leben gegenüber, gelang es Gunnarsson, sich schon während der Jahre seiner Kindheit vollständig darüber zu orientieren, welches die angesehenen, reichen, starken und mächtigen alten Bauerngeschlechter der Gegend waren, und welche Familien oder einzelne Personen ausserhalb dieses privilegierten Kreises standen. Und somit wusste er denn auch, wo er die Menschen zu suchen hatte, deren Billigung er unter allen Umständen erstreben musste, und wer andererseits der Klasse angehörte, deren Urteil er heimlich verachten konnte, und denen er sogar gegebenen Falls — jedoch natürlich immer mit den Mächtigen als Rückhalt — offen trotzen musste. Bevor er noch ganz erwachsen war, hatte seine Angst aus dem harmlosen Klassenunterschied zwischen besitzlichen Bauern und besitzlosen Landarbeitern ein für alle Zukunft in seiner Seele fixiertes Zerrbild der Menschheit, geteilt in Allmächtige und Parias, geschaffen, ein Zerrbild, das einmal so verhängnisvoll für sein Leben werden sollte. Doch muss hierbei ausdrücklich betont werden, dass, ebensowenig wie sich Gunnarsson im Gefängnis seinen Mitgefangenen gleichgestellt oder

sich ihnen gleichberechtigt fühlte, weil er vor den Vorgesetzten mehr Furcht hatte als vor ihnen, ebenso wenig er sich je mit denen auf gleicher Stufe gefühlt hatte, die er als Parias betrachtete, weil seine Angst vor der Missbilligung der Mächtigen noch grösser war, als vor der Missbilligung der Parias; er hatte sich überhaupt noch nie einem, der ihm auf der Welt begegnet war, für gleichwertig gehalten.

Trotzdem war auch er einige Male während seines vergangenen Lebens in eine Art von Vertrauensverhältnis zu anderen Menschen getreten. Instinktiv hatte er zu diesem Zweck einige der wenigst Geachteten der Gegend, von Hause aus minderwertige oder herabgekommene Individuen, gewählt, die von gelegentlicher Arbeit auf den Bauernhöfen lebten oder in der einen oder der anderen Weise das Gnadenbrot in den Dörfern erhielten. Diese machte er zu seinen dankbaren Freunden, indem er sie zu Branntweinorgien einlud, oder ihnen bloss ordentlich zu essen gab, wenn sie ausgehungert waren; vor diesen öffnete er während des Rausches die Schleusen seiner Selbstgrübeleien, und bei ihnen fand er immer — sogar wenn sie nüchtern waren — Verständnis, Billigung, Anlehnung, Bewunderung; für sie war er immer der Überlegene, einfach weil er Geld hatte. In den Pausen zwischen den Räuschen verachtete er sie freilich in seinen Gedanken, weil alle Anderen sie geringschätzten; aber in seinem Gefühlsleben sah er zu ihnen auf als zu selbständig wollenden und lebenden Menschen trotz all ihres Elends, und daher konnten sie durch ihre unbegrenzte und ungeheuchelte Bewunderung für seine ganze Persönlichkeit ihm nicht nur während der Betäubung der Orgien Augenblicke vollständiger Befreiung und unendlichen Glückes bieten, sondern ihm auch dazwischen wenigstens periodenweise die Illusion geben, dass auch er ein Mensch sei, ein wollendes Wesen, ein Selbst, ein Ich. Auch in diesem Punkte war Gunnarssons Leben typisch für die Klasse von Verbrechern, der er angehörte. Ähnliche Quasifreundschaften, in denen der eine Teil als Gegenleistung für allerhand materielle Vorteile gerade das Selbstvertrauen lieferte, das dem anderen abging, hatte ich oft während meiner Untersuchungen über das vergangene Leben dieser Verbrecher gefunden. Es mag übrigens erwähnt werden, dass wenigstens einer dieser Heruntergekommenen, ein ehemaliger Soldat, mit welchem Gunnarsson während des Abends, an dem der Mord verübt wurde, zusammen gewesen war und Brannt-

wein getrunken hatte, sich als ein treuer Freund erwies, indem er zu Anfang des Prozesses ein falsches Zeugnis zu Gunnarssons Gunsten ablegte, und erst nachdem er an seinen Seelsorger gewiesen und vor den Folgen des Meineids gewarnt worden war, vermocht werden konnte, ein wahrheitsgetreues Zeugnis abzulegen, das Gunnarsson belastete.

Gerade weil alle diese verschiedenartigen Angstrelationen zu den Menschen in seiner früheren Umgebung seine Selbstgrübeleien im Gefängnis ebenso intensiv beschäftigten wie einstmals, als sie Wirklichkeit gewesen waren, konnte ich ihnen in allen Einzelheiten folgen, und durch dieselben unmittelbar alles kennen lernen, was in seinem äusseren Leben vor dem Morde von Bedeutung gewesen war.

In erster Linie drehten sich seine Grübeleien natürlich um alles, was die Menschen aus der Klasse der Allmächtigen gesagt, gedacht oder empfunden hätten. Seine beiden Eltern gehörten ihrer Geburt nach zu diesem von ihm so gefürchteten Kreise, — Gunnarsson sprach noch im Gefängnis mit unverhehlbarem Stolz davon, dass seine Vorväter, soweit man ihren Ursprung verfolgen könnte, richtige Bauern gewesen wären, — und daher hatte er seit seiner frühesten Kindheit unter Menschen leben müssen, deren Worte und Mienen ihn mit ganz besonderem Schrecken erfüllten. Wenn jemand von diesen seinen älteren Verwandten unter den Grossbauern in jener Gegend bei einem zufälligen Besuch in seinem Elternhaus gedankenlos ein tadelndes Wort über sein Benehmen gefällt hatte, so grub es sich auf ewig in seine Seele ein, und die Wunde, die sich infolge seiner Grübeleien Jahrzehnte hindurch offen hielt, war, als ich Gunnarsson im Gefängnis kennen lernte, noch vorhanden und ebenso schmerzhaft wie an dem Tage, als sie ihm zugefügt worden war.

Das erste Erlebnis, dessen er sich einigermassen klar erinnern konnte, rührte von einem Weihnachtsabend her, als er von einigen Currende-Knaben zu nächtelangem Weinen gebracht wurde, weil er diese Knaben wahrscheinlich als eine Art Sendboten der höchsten aller strafenden Mächte ansah, die vielleicht gekommen waren, um ihn zur ewigen Verdammnis abzuholen; während die anderen Kinder, die den Weihnachtsbaum umgaben, über die prächtigen, glitzernden Kleider jubelten, die ihnen ohne Zweifel einen Schimmer des offenen Himmels brachten. Trotz des Weinkrampfes und des panischen Schreckens,

in dem er sich befunden hatte, war es ihm nicht entgangen, wie einer der Erwachsenen in der Stube seinem Vater etwas Abfälliges geäußert hatte, was wohl im Leben aus einem solchen feigen und elenden Tropf werden würde. Und als Gunnarsson mir im Gefängnis von dieser Episode erzählte, war er wirklich nahe daran zu glauben, dass seine unausrottbare Furcht mit allem, was daraus gefolgt war an Entsetzen und Verbrechen, gerade an jenem Abend in ihm entstanden war, jedoch weniger durch den Schrecken, als durch die verdammenden Worte, die er über sich hatte aussprechen hören; es muss jedoch wiederum ausdrücklich hervorgehoben werden, dass seine mehr oder weniger unbewussten Vermutungen wegen der letzten Ursachen, weshalb er sich niemals im Leben hatte zurecht finden können, unablässig wechselten je nach der Richtung, in die seine Grübeleien gerade getrieben wurden.

Später, während seiner Knaben- und Jünglingsjahre, bekam er natürlich immer öfter tadelnde und feindselige Worte sowohl von Verwandten, als auch von anderen Menschen der Gegend zu hören. Schon der Umstand, dass er wirklich niemals etwas Anderes, als Anlehnung und Mitleid bei seinen Mitmenschen gesucht hatte, und ihnen niemals etwas als selbständiger Mensch dafür zu geben hätte, machte ihn ihnen ganz natürlicherweise verächtlich. Und dazu kam, dass je älter er wurde, desto auffallender seine Unfähigkeit wurde, die Arbeit zu verrichten, die ihm als Bauernsohn auf dem Hof der Eltern oblag, und desto grösseres Ärgernis erregten seine Ausschweifungen in Trunk und Hurerei, in die er versank, schon weil ihm das Minimum an Selbstvertrauen fehlte, das eine der elementarsten Voraussetzungen für ein einheitliches, geordnetes, zielbewusstes, selbstbeherrschtes Leben bildet. Auch in Gunnarssons Leben, wie in dem aller anderen Verbrecher, lag es auf der Hand, dass seine Liederlichkeit keineswegs ein Ausfluss für übermässig starke, natürliche Triebe war, sondern ganz einfach ein Auflösungsprodukt, bedingt durch unheilbare Defekte seiner Natur, durch die Schwäche seines innersten Wesens. Natürlich versuchte er nach Kräften, sowohl seine Schnapsorgien wie seine Schleichjagden auf alle alleinstehenden, wehrlosen, jungen Mädchen der Gegend geheim zu halten, wie er überhaupt so viel als möglich darnach trachtete, alles zu verheimlichen, was in seinem Leben geschah, weil alle seine Unternehmungen von Gewissensqualen eingeleitet und

begleitet waren; daraus wiederum folgte, dass er ausserdem noch für feige und verlogen gehalten wurde. Schliesslich machte sich seine ewige Zerquältheit, wenn sie nicht in branntwein-sentimentale Ergüsse vor den bewundernden, herabgekommenen Saufbrüdern abgelenkt wurde, immer öfter in Wutanfällen gegen seine Altersgenossen und Andere, die er beneidete und mit jedem Jahre immer tiefer hasste, Luft. So verstärkte sich natürlich der allgemeine Unwille gegen ihn, und er wurde bald von allen arbeit-samen und ehrsamten Leuten der Gegend als untüchtig und faul verachtet, ja sogar verabscheut als ein heimtückisches, verlogenes, falsches, feiges, brutales, heruntergekommenes, gemeingefährliches Individuum. Während ich im Gefängnis langsam über all dieses Klarheit gewann, wurde meine Aufmerksamkeit unwillkürlich zunächst auf das Faktum gelenkt, dass Gunnarsson sich niemals mit dem beschäftigte, was er selbst verabsäumt oder getan hatte, sondern immer nur mit dem, was Andere über sein Leben gedacht hätten. Weder verleugnete, noch bereute er seine liederliche Lebensführung, — ein kriminalpsychologischer Umstand von besonders tiefem Interesse, worauf ich in einem späteren Zusammenhang ausführlich zurückkommen werde, — seine Lebensführung liess ihn einfach vollkommen gleichgültig, kalt und unberührt, als handle es sich um die Vergangenheit eines Fremden. Ihn interessierte ausschliesslich, in welchem Umfange seine schmutzigen Ausschweifungen unter seinen Verwandten und den anderen mächtigen Bauern bekannt geworden waren, wie viel trotz seiner Anstrengungen von allem herausgekommen war, was er zu verbergen gesucht hatte, weil er sich dessen schon geschämt, bevor er es begangen hatte, mit einem Wort: wie viel von seinem verborgenen Leben an den Tag gekommen wäre, was die Leute in der Gegend darüber gesagt und gedacht, wie sie ihn aufgefasst und beurteilt, wie sie sich ihm gegenüber gestellt hätten. Um sich darüber Gewissheit zu verschaffen — volle Gewissheit ein für alle Mal, so dass er später in alle Zukunft als selbständiger Mensch würde leben können, ohne sich um das Urteil anderer bekümmern zu müssen, — war sein Gehirn jetzt im Gefängnis, ebenso ununterbrochen wie in seinem ganzen vergangenen Leben, damit beschäftigt, alle Worte, die er über sich selbst hatte aufschnappen können im Laufe der Zeit, solange er sich zurückerinnern konnte bis zum Tage, wo das Todesurteil über ihn gefällt wurde — zu sammeln, zu fixieren, abzuwägen,

zu bewerten, zu durchdenken und zu einem endgültigen Ganzen zusammenzustellen. Ein alter wohlwollender Grossbauer hatte einmal zu seiner Mutter, als er noch krank lag nach einem ungewöhnlich wilden und langandauernden Rausche, so etwas gesagt, wie: „Es ist nichts Schlechtes in dem Jungen, er hat es nur zu gut daheim auf dem Hof, deshalb wird er leichtsinnig und säuft und läuft hinter den Mädchen her. Das haben viele tüchtige Leute vor ihm auch getan, als sie jung waren, und es wird schon noch etwas aus ihm werden, wenn er sich nur ausgetobt hat und richtig in die Arbeit hereingekommen ist“; und zu diesen Worten kehrte Gunnarsson regelmässig zurück, als zu einer lieblichen Oase in der Wüste von Hass und Verwünschungen, die sonst das Einzige waren, dessen er sich aus seinem Leben unter den Menschen erinnerte. In diesem Worte gelang es ihm wirklich zeitweilig Ruhe und Frieden zu finden: der Grossbauer war einer der allerreichsten und angesehensten Bauern der Gegend; vielleicht war das, was er gesagt hatte, die allgemeine Meinung; jedenfalls konnten nicht viele es wagen, gegen einen solchen Mann aufzutreten; vielleicht hatte man also gar nicht so hart über ihn geurteilt, wie er immer geglaubt hatte; vielleicht hatte man ihn geradezu besser verstanden, als er sich selbst verstand, und ihn niemals verachtet oder gehasst, sondern ihn bloss bedauert und ein grenzenloses Mitleid mit ihm empfunden, besonders nach dem Unglück, das jetzt seinem Leben daheim ein Ende bereitet hatte. Es war ganz natürlich, dass Gunnarsson nur zu den Zeiten, wo seine Grübeleien ihn bis zur Betäubung erschöpft hatten, seine Gedanken in solchen Phantasien von universellem Verständnis und Sympathie zur Ruhe bringen konnte, worin alles, was ihn gepeinigt hatte, verschwand, um ihn rein und stark in die Zukunft treten zu lassen. Solche Perioden oder vielmehr Stunden oder Augenblicke alles auflösender, vollständiger Versöhnung waren offenbar die glücklichsten in seinem vergangenen Leben gewesen, wie sie es auch jetzt im Gefängnis waren. Aber lange konnten sie natürlich nicht andauern, am wenigsten im Gefängnis, wo die Betäubung nicht durch Branntweinträusche verlängert werden konnte. Bald musste er sich sagen, dass der alte Grossbauer allgemein bekannt gewesen sei als ein gutmütiger Pinsel, dessen Worten kein Mensch Beachtung schenkte, dass er im übrigen natürlich nur seine Mutter habe trösten wollen, und also überhaupt nichts

mit seinen Worten gemeint habe: in seinem Herzen habe er ihn sicherlich ebenso tief verachtet und verabscheut, wie alle Anderen in der Gegend. Und so strömten in seinen Grübeleien wieder in erstickender Fülle all die harten, verdammenden Worte vor, die er während der vergangenen Jahre gehört, zu hören geglaubt, geraten, geahnt oder empfunden hatte. Um sich aber den wirklichen Inhalt jedes einzelnen dieser Worte klar zu machen und sich dessen zu vergewissern, musste er — ebenso wie über das Missfallen der Gefängnisoffiziere oder die Feindseligkeiten der Mitgefangenen — Punkt für Punkt alle Umstände untersuchen, unter denen ihre Äusserungen gefällt worden waren, sowie die Eigenschaften aller Menschen, die sie gefällt hatten u. s. w. ad infinitum. Wenn es ihm hin und wieder einen Tag lang oder zwei geglückt war, diese Angstgrübeleien über das, was die Menschen früher über ihn gedacht hatten, zu unterdrücken, indem er sich sagte, dass alles das ja nunmehr der Vergangenheit angehöre und ohne Bedeutung für seine Zukunft sei, so half ihm das gleichwohl wenig, weil sie ihn in den Schlaf hinein verfolgten; er konnte aufwachen, in Angstschweiss gebadet, weil er im Traume in der einen oder anderen Form gerade die Missbilligung erlebt hatte, die er im wachen Zustand zu vergessen gesucht.

Indessen gab es in Gunnarssons Leben einen Menschen, der wenigstens in seiner Phantasie eine ganz besondere Stellung eingenommen und einen über alles andere dominierenden Einfluss ausgeübt hatte, und der deshalb nicht im Zusammenhang mit allen seinen übrigen Angstbeziehungen zu seinen Mitmenschen erwähnt werden kann, und das war seine Mutter.

Ich muss hierbei eine Frage berühren, der, meiner Ansicht nach, auf die Dauer kein Kriminalpsychologe entgehen kann, nämlich die seltsame innerliche seelische Beziehung, die zwischen einer so grossen Anzahl von Verbrechern und ihren Müttern existiert.

Während meiner Studien unter den Mördern war ich immer wieder durch die Beobachtung frappiert worden, dass gerade die grössten Verbrecher — Menschen, die, wie verschieden ihre psychologischen Grundvoraussetzungen auch von Anfang an gewesen sein mögen, nunmehr alle in vollständiger Unfähigkeit, ihre Mitmenschen anders, denn als tote Dinge und als Mittel zur Befriedigung ihrer animalischen Genusssucht aufzufassen, erstarrt waren, oder, mit anderen Worten, Menschen, die schon lange aus

jeder Art von Solidarität mit der Menschheit ausgeschieden waren — dass diese Verbrecher trotzdem nicht selten an ihren Müttern hingen mit Banden, die sogar stärker schienen, als man sie sonst im allgemeinen zwischen Söhnen und Müttern findet.

Es machte im ersten Augenblick nicht nur einen verwirrenden, sondern auch oft einen tief ergreifenden Eindruck, mitten in all dieser Abgestorbenheit oder tierischen Verwilderung so warme, lebendige, menschliche Gefühle zu finden, Gefühle, die wenigstens nicht ohne weiteres zu der Sphäre der alles auflösenden Sentimentalität gerechnet werden können, worin Sträflinge aller Art, mit oder ohne Hilfe der Religion, periodenweise Betäubung zu suchen pflegen, und deren innerste Quelle ganz einfach ein unendliches Mitleid mit sich selbst ist; von vornherein war nämlich ganz offenbar, dass diese Gefühle wirklich hinreichend stark waren, um ein konsequentes Handeln durchzuführen, indem mehrere dieser Verbrecher sich jahrelangen Entbehrungen unterwarfen, um ihren Müttern von ihrem Arbeitsverdienst Unterstützungen oder Geschenke zu senden. Vielleicht war ich anfangs geneigt, in diesem Punkte bei der einfachen Erklärung stehen zu bleiben, dass dieser urelementare Instinkt, gerade dank seinem unendlich tiefen Ursprunge im Leben der Menschheit, einer im übrigen so vollständigen moralischen Verwüstung, wie sie sich in den Seelen dieser Mörder vollzogen hatte, trotzen und sie sogar überleben könnte. Aber je mehr ich den wirklichen Inhalt dieser Gefühle kennen lernte, fand ich, dass sie trotz aller äusserlichen Ähnlichkeit kaum etwas mit dem gemein hatten, was erwachsene Männer im normalen Leben für ihre Mütter zu empfinden pflegen.

Einer dieser lebenslänglich Verurteilten, die ich gleichzeitig mit Gunnarsson zu besuchen pflegte, war ein junger Mensch von nur einigen zwanzig Jahren, dessen Gefühls- und Willenlosigkeit ihn schon von Geburt an ausserhalb aller wirklichen Zusammengehörigkeit mit dem, was in seinem eigenen oder dem Leben Anderer geschah, gestellt zu haben schien. Er war als Achtzehnjähriger in ein Verhältnis mit einem offenbar viel energischeren und unternehmenderen gleichaltrigen Mädchen geraten, das in dem Industrieort, wo sie beide geboren waren, in derselben Fabrik arbeitete und auf demselben Hof lebte wie er — ein Verhältnis, das mit gutem Grunde körperlich genannt werden konnte, weil ihm offenbar auch der geringste Schimmer seelischer Betonung

fehlte — und da seine Braut nicht die Bürde auf sich nehmen wollte, Mutter zu werden, wurde er mitschuldig an ihrem Verbrechen, indem er ihr behilflich war, die drei Kinder, die während der Jahre, die ihr Verhältnis dauerte, geboren wurden, unmittelbar nach der Geburt zu ermorden. Er hatte sie gebeten, ihn zu heiraten, damit die Kinder leben könnten, und hatte überhaupt getan, was in seinen schwachen Kräften stand, um sie zu überreden vom Verbrechen abzustehen, aber natürlich hatte es ihm an Kraft gefehlt, auch nur daran zu denken, vermittels Drohung mit einer Anzeige oder auf andere Weise einen Zwang auf sie auszuüben. Dabei hatte er die Arbeit treu und regelmässig versehen da, wo seine Mutter ihn nach Beendigung der Schule hingeschickt hatte. Er gehörte einer besonders unter den Gewohnheitsdieben zahlreichen Klasse von Verbrechern an, welche zwar insofern eine Verwandtschaft mit den in dieser Studie Behandelten aufwiesen, als sie sich in dumpfer Lähmung ihrer eigenen Lebensuntauglichkeit bewusst waren, sich aber um so schärfer von diesen unterschieden, indem sie von Anfang an allzu kraftlos waren, um auch nur den Versuch zu machen, sich in Grübeleien daraus aufzuraffen, oder sich überhaupt mit ihrem eigenen Schicksal zu befassen. Im Gefängnis, besonders während der Einzelhaft, starb er seelisch natürlich immer mehr und mehr, von Woche zu Woche und von Monat zu Monat ab, und ich sah schliesslich niemals einen Funken wirklichen Lebens in seinen Augen — ausser wenn er von seiner Mutter sprach. Über alles, was im übrigen in seinem vergangenen Leben gewesen war, ebenso wie über alles, was ihn noch erwartete, sprach er, wie alle anderen Verbrecher dieses Typs, so gleichgültig und so vollkommen unberührt, als handle es sich um einen Menschen, dessen Namen er niemals gehört hatte. Über die Braut hatte er nichts Anderes zu sagen, als dass sie ein lustiges und lebhaftes Mädchen gewesen sei, mit dem alle gerne verkehrt hatten, und das er wohl gerne — obwohl er niemals daran gedacht hatte, bevor ich ihn darum befragte — nach seiner einstmaligen Begnadigung heiraten würde, falls sie einwilligen sollte; die Gegenwart, d. h. alles, was mit ihm im Gefängnis geschah, bedeutete überhaupt nichts für ihn, weder in seinem Gefühlsleben, noch in seinen Gedanken. Aber im selben Augenblick, wo er auf seine Mutter zu sprechen kam, lebte er sichtlich auf, sein ganzes Wesen war von einem innerlichen, stillen Glück beseelt und sogar von einer Art Eifer, Worte

zu finden, um mir so viel als möglich über alles zu erzählen, was sie mit einander gemeinsam gehabt hatten; diesen Verbrechern fiel es infolge ihrer Apathie und der daraus sich ergebenden Ungewohntheit zu sprechen, durchweg schwer, sich auszudrücken, und sie gerieten unwillkürlich ins Stottern, wenn sie einmal sagen wollten, was ihnen besonders am Herzen lag. Er hatte glücklicherweise niemals seine Mutter zu verlassen gebraucht und war bis zu seinem 18-ten Jahre kaum einen einzigen Abend von ihr fern gewesen; und da er das einzige Kind gewesen und der Vater tot war, so hatte niemand sie jemals gestört. Während all dieser Jahre hatte er offenbar ebenso glücklich und unberührt von allem Übel der Welt und allem Kampf des Daseins gelebt, wie damals, als er noch unter dem Herzen seiner Mutter ruhte, auch körperlich eingebettet in ihren Schutz. Die Schularbeit war eine Freude für ihn gewesen, und er war ein guter Schüler geworden, weil es ihn befähigte seine Mutter lesen und schreiben zu lehren und ihr eine Menge anderer nützlicher Kenntnisse mitzutheilen; damit hatten sie sich während der langen Winterabende beschäftigt; die Mutter hatte nämlich niemals eine Schule besucht. Jetzt nachträglich erinnerte er sich dieser ihrer gemeinsamen Studien mit ganz besonderer Freude und Dankbarkeit, weil die Mutter ihm ja sonst nicht ins Gefängnis hätte schreiben können. Seine Arbeit in der Fabrik hatte ihn glücklich gemacht, weil er die ganze Woche hindurch daran gedacht hatte, dass er zum Sonnabend mittag mit seinem unverbrauchten Lohn zur Mutter heimkehren würde. Der hatte während der letzten Jahre gut für sie beide gereicht, so dass das, was die Mutter verdiente, als Sparpfennig für ihr Alter deponiert werden konnte, für den Fall, dass er vor ihr sterben sollte. Er hatte, mit einem Wort, während jener Zeit kaum einen unerfüllten Wunsch gehabt. Dann war freilich die Braut in sein Leben getreten. Sie trafen sich in einem Temperenzlerverein, wo er sich eingeschrieben, weil dies bei den jungen Männern in der Fabrik üblich war, und es war ihr wirklich gelungen, ihn auf Kaffeefeste, Ausflüge u. s. w. hinauszulocken. Dabei hatte er sich jedoch immer gequält gefühlt, ja er war sogar von Angst getrieben, sobald er mit ihr zusammen war, so dass er nicht allzu oft den Abend mit ihr verbrachte und seine Mutter keinerlei Verdacht wegen des Verhältnisses zwischen ihnen geschöpft hatte, und sobald er glücklich daheim bei der Mutter war, hatte er niemals weder an die

Braut, noch an die ermordeten Kinder, noch an irgend etwas Anderes draussen in der Welt gedacht. Im Gefängnis füllten die allmonatlichen Briefe der Mutter, die er jeden Tag wieder und wieder las und in denen er beständig etwas besonders Erfreuliches und Neues fand, und vor allem der Gedanke, dass die Mutter vielleicht doch noch einmal vor ihrem Tode die teure Tagesreise nach Stockholm würde machen können, um ihn zu besuchen, sein Leben aus. Wenn er von dieser Möglichkeit sprach, so strahlten seine Augen förmlich wie die eines fünfjährigen Kindes, wenn es von seinem bevorstehenden Geburtstag spricht.

Manche moderne Psychologen würden vielleicht in dem unleugbar seltsamen Verhältnis dieser Verbrecher zu ihren Müttern die denkbar tiefste Erklärung zur Entgleisung ihres Lebens und überdies einen neuen schlagenden Beweis für die ausserordentliche Rolle finden, welche das Festlegen der sexuellen Triebe in der Sehnsucht des neugeborenen Kindes nach der Wiedervereinigung mit der Mutter, ihrer Meinung nach, im menschlichen Seelenleben sowie überhaupt in der Geschichte der Menschheit spielt. Persönlich bin ich während meiner kriminalpsychologischen Studien zu der Überzeugung gekommen, dass alle Versuche, das Seelenleben der Verbrecher dadurch zu erklären, dass man ihre Sexualität als das Primäre und Entscheidende in ihrem Leben auffasst, für immer dazu verurteilt sind, entweder ein oberflächliches und oft unwürdiges Spiel mit Worten zu sein (wenn nämlich der Begriff Sexualität zur gleichen Bedeutung mit Vitalität überhaupt ausgedehnt wird), oder durch willkürliche und von Anfang an falschgerichtete Vermutungen die Forschung von der Wirklichkeit ablenken.

In Wirklichkeit sind, meiner Überzeugung nach, im Gegenteil die sexuellen Triebe bei den Kriminellen niemals von mehr als sekundärer Bedeutung; sogar wo diese Triebe offen in Blutschande, Kinderschändung, Vergewaltigung oder anderen abnormen Formen durchbrechen, sind immer tiefer liegende Defekte anderen Ursprungs letzten Endes das Entscheidende gewesen.

Was besonders das hier berührte eigenartige Verhältnis zwischen einer relativ grossen Anzahl von Verbrechern zu ihren Müttern anbetrifft, so erwies es sich, sobald ich tieferen Einblick hierein gewann, dass dieses Verhältnis, ebenso offenbar wie alles in ihrem Leben, durch ihr Bedürfnis nach Anlehnung, durch

ihre Unsicherheit und das Bewusstsein ihrer eigenen Lebensuntauglichkeit bestimmt war.

Die seelische Abtrennung von der Mutter und das Auswachsen zu einem neuen, selbständigen Menschen, das in jedem normalen Kinde nach und noch vor sich geht, während sich das Dasein seinem Bewusstsein eröffnet, und damit seine eigene Sehnsucht und sein eigener Wille erwacht und es zur Betätigung treibt, konnte sich niemals im Leben dieser Verbrecher vollziehen, weil ihnen von vornherein die Voraussetzungen fehlten, um auf eigene Faust und auf eigene Verantwortung zu leben. Sie waren geboren mit unheilbarer Furcht vor dem ganzen Dasein, hervorgekommen aus den Leibern ihrer Mütter mit dem Grauen vor allem, was sie erwartete; deshalb sehnten sie sich beständig unbewusst zurück, fort vom Dasein, für welches sie sich von vornherein untauglich fühlten; und deshalb klammerten sie sich mit der Kraft der Verzweiflung an ihre Mütter und versuchten sich bei ihnen zu verbergen und sich selbst zu vergessen, gerade wie Kinder, die von etwas Unbegreiflichem, Feindlichem, Übermächtigem erschreckt worden sind. So blieb die Entwicklung ihrer Persönlichkeit gerade auf dem Punkte stehen, wo sie bei anderen zu beginnen pflegt, und sie waren für die ganze Zukunft wie hilflose Kinder an ihre Mütter gebunden, ihr Leben wurde entweder ein dumpfes Vegetieren im Schoosse ihrer Mütter oder ein rasendes Chaos herrenloser Triebe und Grübeleien über die Ursachen ihrer Unfähigkeit so zu leben, wie alle anderen Menschen.

Es war bekanntlich eine der ersten allgemeinen Thesen der Kriminalpsychologie, dass das Seelenleben der Verbrecher auffallende Ähnlichkeit oder Verwandtschaft u. a. mit dem der Kinder aufweist; in diesem Punkte dürften eingehendere Untersuchungen innerhalb begrenzter Gebiete wirklich auf unvorausgesehene Weise die ersten, notwendigerweise oberflächlich orientierten Beobachtungen bestätigen.

Wenn diese Gebundenheit der Verbrecher an ihre Mütter hin und wieder unbewusst erotisch betont wird, so ist das in jedem Fall ein für tiefere psychologische Forschung vollkommen gleichgültiger Umstand, bedeutungsvoll nur als ein Glied, aber niemals als wirkliche Triebkraft in ihrer Entwicklung, und ich werde in einem weiteren Zusammenhang genötigt sein, mich dabei aufzuhalten, wie die Furcht dieser Verbrecher

vor dem ganzen Dasein nicht selten mit verhängnisvolleren Wirkungen ihre sexuellen Triebe durchsog und sie in anderen Richtungen als die oben geschilderten verzerrte.

Indessen lag es ja in der Natur der Sache, dass ihre Mütter ebenso wenig wie jeder andere Mensch auf der Welt diesen Verbrechern die Kraft zu eigenem Leben schenken konnten, die ihnen aus sich selbst heraus fehlte. Höchstens konnten sie ihnen zuweilen wie in dem eben erwähnten Falle, indem sie sie in vollständiger Unberührtheit mit dem wirklichen Leben der Menschen bei sich behielten, auch nachdem sie erwachsen waren, — einige Jahre passiven, lebensleeren, nirvanaähnlichen Glückes bereiten, d. h. ein Glück von der einzigen Art, wie es im Dasein dieser Lebensuntauglichen möglich war; und in einen solchen Zustand konnten diese Verbrecher auch mitunter zurücksinken und Jahrzehnte hindurch weiter vegetieren, nachdem die lebenslängliche Verurteilung sie von aller Verpflichtung eines selbständigen Lebens befreit hatte. Aber die Möglichkeit hierfür ist, wie auch soeben angedeutet wurde, durch besondere psychologische Voraussetzungen bedingt, welche ausserhalb des Rahmens dieser Studien liegen.

Für Gunnarsson — ebenso wie ausnahmslos für jeden Verbrecher seines Typs — war in erster Linie seine Mutter diejenige, deren Missbilligung er vollständig wehrlos gegenüberstand und intensiver fürchtete, als die Missbilligung irgend eines anderen Menschen. Die ganze Furcht vor den Menschen und dem Dasein überhaupt, geboren aus seiner Lebensuntauglichkeit, konzentrierte sich beständig von neuem in ihr, ganz einfach weil sie nicht nur naturgemäss einmal der einzig wirkliche Repräsentant der Menschheit und des Daseins überhaupt gewesen, sondern, wie oben begründet, auch in seinen Augen immer geblieben war. Aber schon weil sie auf diese ganz besondere Art für ihn die Menschen gemeinhin repräsentierte, fasste er sie auch auf als ganz besonders tief und stark beseelt von all den Gefühlen, Instinkten, Anschauungen und Lebensprinzipien, die er von sich selbst auf die Menschen übertragen hatte in dem Zerrbild der Wirklichkeit, das seine Angst einmal in ihm erzeugt, und von dem er sich erst lange nach dem Verbrechen bis zu einem gewissen Grade befreien konnte. Denn, obwohl er sich dessen so vollkommen wie nur jemand bewusst war, dass alle anderen Menschen von Natur gerade mit der Grundvoraussetzung

zum Leben, die ihm fehlte, — nämlich der Selbstsicherheit, — ausgerüstet waren, hatte er natürlich seine Mitmenschen nicht anders auffassen können, als im Grossen und Ganzen bestimmt von denselben Motiven wie er selber; ebensowenig hatte er jemals daran gezweifelt, dass das Angstbild vom Leben der Menschen, das hierdurch in seinem Bewusstsein fixiert war, in der Hauptsache der Wirklichkeit entspräche und von seiner ganzen Umgebung geteilt würde. Es war natürlich auch ein Leichtes für ihn gewesen, aus allem, was die Mutter daheim während so vieler Jahre gesagt und getan hatte, einzelne Worte und Handlungen in einem solchen Sinn aufzunehmen, auszulegen und zurecht zu dreheln, dass sie schlagende Beweise für seine ständige innere Überzeugung wurden, nämlich, dass auch für sie das höchste aller sittlichen Gebote das war, unter allen Lebensumständen ihr Tun und Treiben nach dem Willen der Mächtigen zu richten. — Es mag hier beiläufig erwähnt werden, dass wenn Gunnarssons Furcht vor der Missbilligung der Mutter niemals früher als während der verhängnisvollen letzten Monate vor dem Morde einen nennenswerten Einfluss auf seine Handlungen ausgeübt hatte, es bloss darauf beruhte, dass er bis dahin beständig gehofft hatte, alles verheimlichen zu können, was, wie er wusste, die Mutter missbilligen würde; Gunnarsson verbrachte ja sozusagen sein ganzes Leben im Verborgenen, und nach dem bereits Gesagten dürfte es nicht nötig sein, weiter auszuführen, dass ihm selbst die allerelementarsten Voraussetzungen dafür fehlten, irgend welche Verpflichtung zu fühlen, die Wahrheit zu sprechen vor der Mutter oder irgend einem anderen Menschen; der Begriff der Pflicht zur Wahrheit war für ihn natürlich nichts Anderes als ein leeres Wort, eben so unbegreiflich wie so viele andere im Katechismus. Obwohl er sich unzweifelhaft sehr oft dessen bewusst war, dass er log, weil er in beständiger Angst schwebte entlarvt zu werden — sonst hätte er wohl, wie so viele andere Verbrecher, überhaupt nicht Wahrheit von Lüge unterscheiden können — war es ihm sicherlich niemals eingefallen, dass er damit ein Unrecht beging.

Schon in den Gerichtsprotokollen war es mir aufgefallen, dass Gunnarsson nicht imstande war, für die Ermordung seiner Braut ein dem Gerichte verständlicheres und für ihn entlastenderes Motiv anzugeben, als die Furcht, seine Mutter könne von ihrem Verhältnis erfahren, und während meiner Besuche bei ihm im

Gefängnis sah ich natürlich bald, dass er in dem eben angedeuteten Gebundenheitsverhältnis an seine Mutter, das ich früher im Leben verschiedener mit ihm psychologisch verwandter Verbrecher beobachtet hatte, stand und immer gestanden hatte. Auch Gunnarsson beschäftigte sich im Gefängnis beständig mit der Mutter, und sogar über seine zerquälten, stumpfen und zergrübelten Gesichtszüge verbreitete sich — freilich nicht, wie bei dem früher Erwähnten, ein Schimmer von Glück, aber wenigstens ein Anflug von Stille, Ruhe und Frieden, wenn er von ihr sprach. Seine ewigen Angstgrübeleien schienen wirklich wenigstens für kurze Zeit schweigen zu wollen, wenn er zu ihr seine Zuflucht nahm im Bewusstsein dessen, dass er sogar nach dem Morde in ihrer Liebe lebte. In solchen Minuten konnte er auch offenbar alles vergessen, was in seinem Leben geschehen war: die Angst, die Grübeleien, die Braut, den Mord; und ich hatte während dieser Augenblicke einen ganz unmittelbaren Eindruck davon, dass er sozusagen wirklich ausserhalb von Zeit und Raum lebte. Es schwebte ihm offenbar vor, die letzte Ursache zu seinem Unglück sei die gewesen, dass er seine Mutter überhaupt jemals verlassen hatte; auf diesen Gedanken kam er wiederholt zurück, wobei er bewusst wohl zunächst meinte, dass er niemals hätte aufhören sollen, sich von ihr führen zu lassen. Da er, wie ich sogleich ausführen werde, gleichzeitig der Meinung war, gerade der Einfluss der Mutter sei an dem ganzen Elend seines Lebens schuld gewesen, so mag schon hier hervorgehoben werden, dass diese beiden Gedanken zwar in einem logischen, aber keineswegs psychologischen Gegensatz zu einander standen: der erstere Gedanke stammte unmittelbar aus der innersten Sehnsucht seines Wesens fort vom Leben, und der letztere war offenbar desselben Ursprunges, aber geformt und zurecht gelegt, um sein verfehltes Leben zu erklären. Übrigens sprach er mit offener Befriedigung als von etwas Selbstverständlichem davon, dass seine Mutter, trotz seiner 26 Jahre, scheinbar alles über ihn bestimmt hatte; nur dadurch, dass er sie hinters Licht führte, hätte er etwas unternehmen können, was sie verboten, oder dem sie nicht zugestimmt hätte. Es war ihm niemals eingefallen zu versuchen, sich gegen ihre angemasste Vormundschaft aufzulehnen, im Gegenteil, die einzigen relativ glücklichen — d. h. relativ angstfreien — Zeiten seines Lebens waren die gewesen, wo es ihm gelungen war, in abso-

ludem Gehorsam ihr gegenüber zu bleiben. Wenn er sich periodenweise vorgenommen hatte, ein neues Leben zu beginnen, war ihm nie der Gedanke gekommen, dass das auf einem anderen Wege geschehen könne, als durch seine Rückkehr zur Mutter und die vollständige Unterwerfung seines Willens unter den ihren, wie zur Zeit seiner frühesten Kindheit. Wenn Gunnarsson im Gefängnis von diesen wiederholten Versuchen sprach, sich durch einen einzigen Willensakt aus seiner Verkommenheit etc. aufzuraffen, so schien er ganz fest davon überzeugt, dass er wirklich für alle Zukunft gerettet gewesen wäre, wenn er nur hätte zur Mutter zurückgelangen können; dieses war immer seine brennendste, heimliche Sehnsucht gewesen. Aber volle Klarheit über die Rolle, welche die Mutter in seinem Leben gespielt hatte, erhielt ich nicht, bevor Gunnarsson eines Tages, ungefähr ein halbes Jahr nachdem ich ihn kennen gelernt hatte, offen vor mir auseinandersetzte, was er selbst für das stärkste Motiv zu seiner Mordtat hielt. Und hiermit bin ich bei dem, in all seiner trostlos grauen Banalität sonderbarsten Selbstbekenntnis angelangt, das ich jemals während meiner kriminalpsychologischen Studien gehört habe.

Gunnarsson hatte an dem Tage zum ersten und einzigen Male während der ganzen Zeit, wo ich mich mit ihm beschäftigte, durch einen Wachtkonstabler besonders bitten lassen, mit mir sprechen zu dürfen. Offenbar waren Wochen unerträglicher Unschlüssigkeit vorausgegangen und der Aufwand seines letzten Lebensmutes erforderlich, bis er zu dem Entschluss gelangte, das innerste Geheimnis seines Lebens einem Fremden anzuvertrauen, und er brannte jetzt vor Ungeduld, nicht einen Tag oder eine Nacht länger dieses Geheimnis allein mit sich tragen zu müssen. Wenn es ihm schon im allgemeinen schwer fiel, das auszudrücken, was er wollte, weil alles, was er fühlte und dachte, noch während er sprach, von seinen Angstgrübeleien zermahlen wurde, so konnte er jetzt vor lauter Atemnot und Herzklopfen anfangs nur vollständig unzusammenhängende, unverständliche Sätze hervorpressen, welche Einzelheiten aus dem Leben in seinem Heimatort berührten. Aber als nach und nach das, worüber er sprach, — und was er jetzt um jeden Preis aussprechen wollte, — ihn mit sich riss aus seinen Einsamkeitsgrübeleien heraus, und eben dadurch, dass er es endlich vor einem anderen Menschen aussprach, erlangte es eine ganz neue Art von Wirklichkeit für ihn, und es gelang ihm

trotz allem, eben durch die ganze Zerquältheit, welche darunter lag, ein lebendiges Bild davon zu geben, wie er selbst die Ursachen seines Verbrechens ansah.

Er begann mit einer Schilderung dessen, was er die Hoffart der Bauern nannte, d. h. ihren Stolz seit undenklichen Zeiten besitzlichen Bauerngeschlechtern anzugehören, ihre Verachtung aller, die aus der Klasse der Landlosen geboren waren, und ihren systematisch durchgeführten Kampf gegen die Verbindung eines aus ihrem Kreise mit einem der Mindergeachteten. Diese ihre Hoffart war stärker als alles übrige auf der Welt, sogar als ihr Geiz. Wenn ein Bauernsohn eine gänzlich arme Bauerntochter heiratete, so schadete ihm das in den Augen der anderen Bauern nicht; höchstens meinte man, dass es unklug sei, aber das wäre seine eigene Sache, und wenn sie tüchtig in der Arbeit war, so konnte das sogar mehr wert sein, als ein Hof zur Mitgift. Aber wenn ein Bauernsohn eine Knechts- oder Arbeiter-tochter heiratete, so war er für ewig von seinen Angehörigen in die Acht erklärt und aus ihrer Gemeinschaft verbannt. Und wenn die Frau auch ihr ganzes Leben lang vom Morgen bis zum Abend sich in Haus und Hof plagte, und ihr gemeinsamer Fleiss den Hof in blühendem Stande erhielt oder ihn sogar vergrösserte, so konnte dieses in keinem Fall die Frau zu einer Ebenbürtigkeit mit ihrem Mann und seiner Sippschaft erheben; vielleicht sprach dann der Pfarrer versöhnende Worte an ihrem Grabe, aber Kinder und Kindeskinde mussten an den Folgen ihrer Schande tragen. Mitunter konnte es freilich vorkommen, dass man den Mann nach einigen Jahren wieder in Gnaden aufnahm, wenn man sich davon überzeugt hatte, dass er trotz alledem den Hof nicht durch Trunk oder liederliches Leben mit anderen losen Mädchen verschleuderte, was man natürlich nach seiner Heirat mit einer Tieferstehenden erwartet hatte. Aber dieses geschah nur dann, wenn er es duldete, dass man seine Frau wie Luft oder als überhaupt nicht existierend behandelte, oder, mit anderen Worten, gerade als das, was sie wirklich war, nämlich eine Magd. Dann konnte er wieder unter Seinesgleichen auf Weihnachtsschmäusen, Hochzeiten, Beerdigungen und Kindtaufen aufatmen, sie aber wurde, gleich den anderen Dienstleuten, nirgends mit den rechten Bauernfrauen zusammen eingeladen. Nur die eine oder andere heruntergekommene Bauernfrau, die sie um Hilfe oder Geld anbetteln wollte, konnte sich bisweilen her-

ablassen, mit ihr umzugehen, aber auch sie zog sich in der Regel bald, eingeschüchtert durch die Missbilligung der anderen, zurück. Im übrigen ging sie einsam durchs Leben als eine Gebrandmarkte, verachtet auch von ihren Dienstmägden und Knechten auf dem Hof, die zum mindesten ebenso hoffärtig waren, wie die Bauern, und die sich vor ihresgleichen schämten, unter einer solchen zu dienen wie sie, einer, die um nichts besser war als sie selber. Sei es nun, dass sie sich damit abfanden, dass die Frau sich krank grämte und in Einsamkeit daheim verbitterte, während der Mann wie ein Unverheirateter unter den anderen Bauern der Gegend lebte, oder sei es, dass sie versuchten, die Einsamkeit und Missbilligung der ganzen Sippschaft gemeinsam zu ertragen, so war das Resultat früher oder später immer gleich: entweder fing der Mann zuletzt an, für sein verfehltes Leben im Branntwein Trost zu suchen, und vernachlässigte den Hof, bis dieser verkauft werden musste, und sie selbst genötigt waren, in der nächsten Stadt Arbeit zu suchen, oder sie beschloßen, wenn der Mann aus stärkerem Holz geschnitzt war, nachdem sie etwa ein Jahrzehnt lang standgehalten, ihren Besitz freiwillig zu verkaufen und den Grund zu einem neuen Leben in Amerika oder wo anders, wo niemand sie kannte, zu legen. In jedem Falle hatten die Bauern gesiegt, und derjenige, welcher es wagte, ihre ungeschriebenen Gesetze zu übertreten, war aus der Gegend vertrieben — und gewöhnlich war der Landbesitz wieder in richtige Bauernhände geraten, indem ein Verwandter ihn für einen Schleuderpreis auf der Auktion kaufte. So war es einem Vetter von Gunnarsson ergangen, der eine viele Jahre ältere Schwester von Anna, Gunnarssons Braut, geheiratet hatte. Sie hatten mehr als zehn Jahre lang gegen die Übermacht gekämpft, bis sie nachgaben und nach Amerika auswanderten. Gunnarsson war unermüdlich in der Wiedergabe der Schilderungen seiner Mutter von allem, was sie während so vieler Jahre hatten erleiden müssen. Alles das hatte sich ereignet, noch bevor Gunnarsson gross genug war, um sich jetzt nachträglich dessen erinnern zu können, aber es stand ihm noch im Gefängnis ebenso lebendig vor Augen, als wenn er es Tag für Tag verfolgt hätte; der Vetter war für Gunnarsson durch die Erzählungen der Mutter ein mehr als hinreichend abschreckendes Beispiel geworden. Es wurde zwar behauptet, dass sie jetzt ein grosses Gut in Amerika besäßen und reicher wären, als irgend ein Bauer

daheim; ja sie hatten sogar seit mehreren Jahren an die Mutter der Frau Geld geschickt und einige Male zu Weihnachten und zu Geburtstagen sogar an Anna, die Schwester der Frau. Aber es konnte natürlich keinesfalls ein rechtes Leben sein so weit von der Heimat und für immer abgeschnitten von all den Menschen, unter denen sie einmal vergebens versucht hatten zu leben, und deren Missbilligung sie in der Einsamkeit drüben natürlich ebenso stark empfanden, wie daheim ¹⁾. Aber was von der Ehe galt, das galt auch, obwohl in geringerem Masse, von ausserehelichen Verbindungen: die Verachtung der Bauern für Dienende war so stark, dass sie keinerlei Vermischung zwischen ihren Söhnen und diesen duldeten. Eine oder die andere gelegentlich mit einer Magd verbrachte Nacht konnten sie noch verzeihen, obwohl ihnen auch das zuwider war, fast wie wenn die Magd ein Tier wäre; aber eine dauernde Verbindung, in der sie als künftige Frau aufzutreten anfang, war ein Schandfleck für die Sippschaft, und der Schuldige wurde unerbittlich verfolgt, bis er sich gebessert und gebeugt oder die Gegend verlassen hatte, und von einer Magd Kinder zu haben, war beinahe ebenso erniedrigend, als sie zu heiraten.

Alles dies erzählte Gunnarsson, wohlgemerkt, als etwas, woran er selbst kaum mehr glaubte. Er betonte im Gegenteil ausdrücklich, dass, nachdem er ins Leben herausgekommen war und so viele neue Menschen kennen gelernt hatte, — Gunnarsson wandte wirklich die Worte „ins Leben herausgekommen“ für seinen Eintritt ins Gefängnis an, — er naturgemäss verstanden hatte, dass die ganze ungeheure Stellung und Macht der Bauern lächerlich übertrieben war, möge darin auch ein Grund von Wahrheit liegen. Aber er erzählte das, um zu dem tiefsten und schimpflichsten Geheimnis seines Lebens zu gelangen: so war seine Mutter gewesen, so hatte sie auf das Leben und die Menschen gesehen, so hatte sie unter ihnen gelebt, und so hatte sie ihre Kinder erzogen — und deshalb hatte er Anna ermordet,

1) Soweit ich habe feststellen können, hatte der betreffende Vetter allerdings anfangs einige unbedeutende und bald vergessene Reibungen mit seiner Sippschaft infolge seiner Heirat gehabt, aber die Veranlassung zu einer Auswanderung mit seiner Frau war ganz einfach die gewesen, dass die Verwandten in Amerika ihnen drüben vorteilhafte Landankäufe vorgeschlagen hatten. Gunnarsson hatte sich hier, wie überall, und gleich allen Verbrechern seines Typs, nur an diejenigen Einzelheiten in der Wirklichkeit gehalten, die ein einigermaßen verwendbares Material für seine Angst liefern konnten.

weil er ebensowenig eine Knechtstochter heiraten, wie die Schmach ertragen konnte, von ihr ein Kind zu haben. In unerhörter Qual, an allen Gliedern zitternd, als würde er auch körperlich bis auf den Grund seines Wesens zerrissen, presste er dieses wunderliche Bekenntnis hervor, und in diesem Bekenntnis lag wirklich sein ganzes innerstes Wesen blossgelegt: seine Unselbständigkeit, Unsicherheit und Selbstverachtung, welche die Ursache waren, dass er sich sogar dieser Zerrbildvorstellungen schämte, die sein ganzes Leben beherrscht hatten, und an die er wenigstens im Grunde seines Herzens noch eben zum Teil glaubte, und dass er, um also die Verantwortung für diese Vorstellungen nicht allein tragen zu müssen, sich zum Schluss hatte einreden können, dass sie von seiner Mutter herrührten, die er deshalb verachten und ebenso tief verabscheuen könne, wie sich selbst, gerade so als wäre er ebenso unauflöslich an sie gebunden, wie an sein eigenes Ich.

Natürlich konnte ich nicht in allen Einzelheiten feststellen, wieweit objektive Anhaltspunkte für all diese Angstvorstellungen Gunnarssons über das Leben und die Menschen vorhanden waren. Jedoch konnte es nach allem, was während des Prozesses zu Tage getreten war und was Gunnarsson mir unfreiwillig während unserer Gespräche im Gefängnis erzählt hatte, keinem Zweifel unterliegen, dass die Mutter ungefähr denselben Respekt, weder mehr noch weniger, vor den besitzlichen Bauern hatte wie alle Anderen in ihrer Stellung; sie war überhaupt offenbar ein ganz und gar alltäglicher Mensch. —

Auf bedeutungsvolleren Gebieten des Lebens, als den eben berührten, zeigte sich der unheilbare Mangel Gunnarssons an Selbstvertrauen, wie bei allen anderen ihm verwandten Typen, besonders in seiner Unfähigkeit sich auf eine regelmässige Arbeit oder ein dauerndes Streben nach einem instinktiv oder bewusst gestellten Ziele zu konzentrieren. Schon bei einer flüchtigen Prüfung der psychologischen Grundvoraussetzungen für alle menschliche Arbeit liegt es ja auf der Hand, dass eine von diesen Voraussetzungen — und zwar keineswegs die geringste — ein gewisses Minimalmass des Glaubens an die eigene Fähigkeit ist, die verschiedenen mit jeder Arbeitsaufgabe verknüpften Schwierigkeiten zu überwinden, und von einem solchen Glauben war bei diesen Verbrechern nichts vorhanden.

Ganz unmittelbar trat dieses in ihrem täglichen Leben im

Gefängnis hervor. Obwohl es sich hier ja nur um Arbeit aller-einfachster Art handelte nach genauen Anweisungen und unter beständiger Kontrolle, wodurch sie u. a. von aller eigenen Initiative befreit wurden, und obwohl sie — aus den oben angeführten Gründen — alles taten, was in ihren Kräften stand, um alle Vorschriften des Reglements zu erfüllen und darunter nicht zum mindesten die Fleissanforderungen, die an sie gestellt wurden, gelang es ihnen niemals das natürlich sehr bescheidene Durchschnittsarbeitsniveau im Gefängnis zu erreichen, und dieses beruhte offenbar darauf, dass dieselbe Unsicherheit, die in Form von Furcht vor der Missbilligung der Vorgesetzten sie beständig anfeuerte ihre äussersten Kräfte einzusetzen, um ein Arbeitsergebnis zu erzielen, womit sie deren Wohlwollen zu erlangen hofften, sie andererseits in Form von Misstrauen gegen sich selbst — d. h. Furcht vor dem Misslingen — ebenso unablässig bei der Ausführung der Arbeit zu lähmen drohte. Für die Arbeit, mit der Gunnarsson während der Einzelhaft beschäftigt wurde, nämlich das Zuschneiden einiger einfacher Uniformteile, waren bloss wenige Handgriffe erforderlich, welche er, wie ich mich hatte überzeugen können, bereits nach einigen Wochen vollkommen beherrschte. Trotzdem befand er sich nach einer Übung in diesen Handgriffen während der Zeit von mehr als zwei Jahren, wo ich mich mit ihm beschäftigte, in fast ununterbrochener Angst, durch Ungeschicklichkeit, Fehlgriffe, Vergesslichkeit, Gedankenlosigkeit, Unverstand oder sonst wie, das ihm angewiesene Material oder die Werkzeuge beschädigen zu können; besonders gequält war er, wenn er die grosse Zuschneideschere handhaben musste, mit welcher ein ganzes Zeugstück bloss durch eine unfreiwillige Drehung nach rechts oder links verdorben werden konnte. Vor allen seinen Arbeitsgeräten empfand er eine Mischung von Furcht und Hass, wie vor hinterlistigen Feinden, die beständig auf eine Gelegenheit lauerten, um ihn zu verderben, und denen gegenüber ihm alle Möglichkeit fehlte sich zu verteidigen, d. h. er empfand vor diesen toten Dingen etwas Ähnliches wie vor den Menschen seiner Umgebung. Nicht einmal während der seltenen Stunden oder Tage, wenn ein lobendes Wort der Arbeitsleitung oder des Gefängnis Kommandos ihn in einen Glücksrausch von unerhörten Zukunftsträumen versetzt hatte, vermochte er sich so frei zu fühlen, um glauben zu können, dass er sich während dieser Jahre

zu einem tadellosen Berufsarbeiter ausgebildet hätte, und dass er selbst anderen Arbeitern gleichgestellt sein würde; im Herzen blieb er beständig bei der Überzeugung, dass seine Arbeitsleistungen in irgend einer Weise mit Fehlern behaftet sein müssten, die sie wertlos machten, — obwohl weder er selbst, noch Andere entdecken konnten, worin diese Fehler bestanden —, und hiermit verband sich auch die instinktive Überzeugung, dass er sogar im Gefängnis als Betrüger lebte, weil er jetzt ebensowenig wie je zuvor wirkliche Arbeit verrichtete. Zur Besprechung dieses, für alle die hier behandelten Verbrecher sehr typischen Gefühls, dass nämlich ihr ganzes Leben wirklich ein einziger, ununterbrochener Betrug sei, werde ich vielleicht in einem späteren Zusammenhang zurückkommen. Hier soll nur hinzugefügt werden, dass dieses seltsame Gefühl zugleich mit ihrer unmittelbaren Unsicherheit bei der Arbeit, welche zunächst die Ursache dazu gewesen, natürlich wiederum eine neue Quelle für Angstphantasien wurde für alles, was sie erwartete, wenn sie sich einmal unverbesserlich kompromittiert haben würden, und wenn die ganze Wahrheit in ihrem Leben offenbar würde, wodurch ihre Unsicherheit natürlich noch mehr erregt wurde, und ihre Schwierigkeiten bei der Arbeit wiederum wuchsen; auch hier verstrich ihr Leben im typischen *circulus vitiosus*, aus dem sie sich nur in einzelnen spurlos verschwindenden Augenblicken losreißen konnten.

Durch alles, was Gunnarsson und andere Verbrecher vom selben psychologischen Typ im Laufe meiner Besuche im Gefängnis mir entweder absichtlich über Ereignisse und Umstände aus ihrem vergangenen Leben erzählten, die ihnen für ihr Leben entscheidend schienen, oder was sie zufällig mir gegenüber erwähnten über Episoden und plötzliche Eingebungen, die ihnen selbst gänzlich bedeutungslos erschienen waren, erhielt ich ein, wie ich glaube, recht vollständiges Bild von der Rolle, die ihre Unsicherheit in ihrer Entwicklung gespielt hatte, indem diese Unsicherheit sie in der täglichen Arbeit gelähmt, und vor allem, indem sie es ihnen unmöglich gemacht hatte, sich für eine dauernde Tätigkeit, einen Beruf, eine Lebenslaufbahn zu entscheiden.

In der Schule und während des Konfirmationsunterrichts glückte es ihnen einigermassen, den gestellten Anforderungen zu genügen. Freilich lebten sie bereits damals in beständiger

Furcht vor Misserfolgen; sie vermochten sich selbst niemals davon zu überzeugen, dass sie eine Schulaufgabe tadellos gelernt hatten, und wenn sie keine Mängel in ihren für den Tag erforderlichen Kenntnissen sehen konnten, so wurde ihr aufkeimendes Selbstvertrauen sofort von dem Gefühl erstickt, dass sie sich gegen eine unbekannte Macht versündigten, die sie früher oder später für ihren Übermut strafen würde, indem sie ihre wirkliche Untüchtigkeit vor aller Welt enthüllte; daher schleppten sie sich jeden Morgen in die Schule, halb gelähmt vor Angst vor allen unbestimmten Schrecken, die ihrer dort warteten. Aber infolgedessen, dass sie sich beständig unter den Augen ihrer Vorgesetzten befanden, wurde auch hier, wie später im Gefängnis, die Furcht, sich deren Unwillen zuzuziehen, die stärkste Macht in ihrem Leben. Überdies wurde ihre Festigkeit und Ausdauer während dieser Jahre noch dadurch bedeutend unterstützt, dass ihr Weg Tag für Tag vorgezeichnet war auf ein bestimmtes Ziel hin, das sie lockte, weil sie mit einem gewissen Recht darauf hoffen konnten, dass es das Eingangstor zu allem war, wonach sie sich sehnten, — zum grossen wirklichen, wahren Leben. Wie bei den meisten anderen Verbrechern, verbargen sich auch bei den meisten von diesen mehr als durchschnittsmenschlich starke Tendenzen zum Selbstbetrug. Vielen von ihnen gelang es daher zweifellos, sich mehr oder weniger unbewusst einzureden, all ihre Zerquältheit in der Schule würde verschwinden und vergessen sein, wie etwas ganz Bedeutungsloses, am selben Tage, wo ihr Abgangs- und Konfirmationszeugnis sie zu erwachsenen und freien Menschen gemacht haben würde. Von diesem Augenblicke an würden sie es nicht länger nötig haben, sich zu schämen, als Kinder Anderen untergeordnet zu sein, sondern sie würden als Gleichberechtigte mit allen Anderen ins Leben hinaustreten, das sich ihnen dann mit seinen ganzen grenzenlosen Möglichkeiten öffnen würde, — wobei sie freilich in ihren Träumereien jeglichen Versuch vermieden, sich ihre Einstellung in diejenige Wirklichkeit vorzustellen, die offenbar vor ihnen lag. Vielleicht fiel aus diesen Träumen wirklich mitunter ein Schimmer von Glück in die angsterfüllte Finsternis ihrer Kindheit; sicherlich trugen sie dazu bei, dass es diesen Verbrechern überhaupt gelungen war, die Schule und den Konfirmationsunterricht durchzumachen.

Aber wenn jede Arbeit als solche aus Mangel an Selbstver-

trauen für diese Verbrecher täglich und stündlich einen solchen Kampf und eine solche Selbstüberwindung voraussetzte, dass sie in Wirklichkeit nie eine einigermaßen regelmässige Arbeit leisten konnten, es sei denn unter der Zwangskontrolle der Schule oder des Gefängnisses, so vermochten sie sich natürlich noch weniger zu einem Beruf zu entschliessen oder überhaupt zu irgend einer besonderen Arbeit, die zu einem Lebensziele hinführt. Auch die einfachste Berufsausbildung erschien ihrer Phantasie als ein undurchdringliches Chaos von Schwierigkeiten, und vor dem Gedanken, dass sie früher oder später einen, wenn auch noch so bescheidenen Platz auf eigene Verantwortung in einer fixierten Arbeitsmaschinerie ausfüllen müssten, konnten sie nur zurückweichen, wie vor einer Todsünde des Hochmutes; aber in erster Linie erlahmten sie in ihrem innersten Wesen bei der unentrinnbaren Tatsache, dass sie als Arbeiter früher oder später in Konkurrenz mit anderen, „richtigen“ Menschen treten würden, welche alle eben jene Kraft besaßen, sich im Leben durchzusetzen, von der sie in ihrem Innern wussten, dass sie ihnen radikal fehle und immer radikal fehlen würde. Die Folge hiervon war, dass ihr Seelenleben schon von dem Augenblicke an, wo ihre Ausbildung zu selbstständig tätigen Menschen hätte beginnen sollen, im tiefsten Grunde allen individuellen Lebens zersplittert wurde, nämlich im Selbsterhaltungstrieb. Was für ihre ganze Zukunft übrig blieb, war wirklich — in voller Übereinstimmung mit meinen ersten unmittelbaren Eindrücken — nichts Anderes als eine unorganisierte Masse plötzlich hervorbrechender Triebe, durchtränkt und insofern ja gewissermaßen zu einer Einheit vereinigt durch ihr angstvolles, instinktives Bewusstsein ihrer eigenen Lebensuntauglichkeit und ihrer Grübeleien über deren Quellen. Unter diesen Verhältnissen wurden ganz natürlich äussere Umstände oder gelegentliche Eingebungen fremder Menschen fast ausschliesslich dafür massgebend, auf welchen Wegen sie im Leben vorwärts getrieben wurden, wenn die Not oder die Furcht vor Verachtung ihrer Umgebung sie zwang, sich Arbeit zu suchen; während meiner Studien im Gefängnisse erlangte ich vollen Einblick in das Schicksal verschiedener Verbrecher, deren äussere Gestaltung von einer offenbar ganz zufälligen gleichgültigen Äusserung irgend einer Person bestimmt worden war, die sie als einflussreich oder autoritativ angesehen hatten; in ihrer bodenlosen Unsicherheit hatten sie sich an allem festgeklammert, was ihnen

die Illusion geben konnte, dass es auch für sie ein Ziel im Leben gäbe.

Es muss in diesem Zusammenhange besonders betont werden, dass es keineswegs eine scharfe, radikal trennende Grenze zwischen den beiden, in dieser und in der vorhergehenden Studie geschilderten Verbrechertypen gab. Ich lernte im Gegenteil im Gefängnis eine nicht geringe Anzahl Mischtypen kennen, deren Leben offenbar von den Grundeigenschaften dieser beiden extremen Typen bestimmt war. Es ist ja eine aus der allgemeinen Erfahrungspsychologie wohlbekannte Tatsache, dass Leichtsinn und Verzweiflung, Selbstbetrug und Selbstverurteilung oft innerhalb einer und derselben Menschenseele wohnen, und in diesem, wie in vielen anderen Punkten fand ich die mehr oder weniger unschuldigen Mängel des Durchschnittsmenschen bei den Verbrechern in unerhörtem Masse zu Defekten ausgewachsen, die alle moralischen und sozialen Instinkte vernichtet hatten. Es verdient vielleicht auch besonders hervorgehoben zu werden, dass die Gemütsstimmungen solcher Verbrecher keineswegs nur zwischen diesen beiden extremen Punkten, Leichtsinn und Verzweiflung, oscillierten. Ich lernte auch jenen allerverblüffendsten, wirklich seligmachenden Leichtsinn kennen, der ganz offenbar in Verzweiflung wurzelte und sogar beständig von Verzweiflung durchdrungen war, ebenso wie umgekehrt: die tiefste Verzweiflung, gegründet auf Leichtsinn und beständig von ihm durchsetzt. Individuen von solcher Gemütsverfassung konnten sich vollständig gelähmt in grenzenloser Selbstverachtung wochen- und monatelang durch gelegentliche Arbeit hinschleppen, bis es ihnen plötzlich eines Morgens klar wurde, dass all ihre Misserfolge darauf zurückzuführen seien, dass z. B. der Werkführer in ihrer Fabrik infolge eines ganz zufälligen Missverständnisses einen Unwillen gegen sie gefasst hätte, oder dass sie sich selbst infolge ihrer Überlegenheit in der einen oder anderen Hinsicht nicht zu einer gemeinsamen Arbeit mit den Kameraden hätten entschliessen können, oder ganz einfach, dass das Klima in der Stadt, wo sie lebten, bedrückend auf sie gewirkt hätte, — und dass alles sich ändern und wieder gut werden würde, sobald sie nur eine Arbeit an einem Orte fänden, der ihnen wirklich zusagte, und erfüllt von den lichtesten Zukunftshoffnungen, wirklich ungetrübt glücklich, konnten sie dann, nach einem solchen Erwachen zum ganzen und vollen Verständnis alles

dessen, worüber sie bisher gegrübelt hatten, sich auf die Wanderung begeben, nach einem anderen Orte reisen, den sie kaum dem Namen nach kannten, aber der, wie sie unerschütterlich überzeugt waren, ihnen alles bieten würde, wonach sie sich jemals gesehnt hatten, an Arbeitsfreudigkeit, Verkehr mit Menschen, Zerstreuung und Entwicklungsmöglichkeiten. Besonders rekrutierten sich die grossen Massen der Vagabunden und Rückfallsdiebe in bedeutendem Umfange aus den Verbrechern dieses Typs; aber auch unter den Mördern fand er sich. Schliesslich näherten sich natürlich verschiedene dieser Verbrecher einem der beiden hier behandelten extremen Typen fast bis zur vollständigen Identität; bei manchen fand man nur in gemütskranken Augenblicken kraftlose Schatten von Selbstvorwürfen, bei anderen ebenso seltene wie bedeutungslose Versuche zum Selbstbetrug. Sogar unter den chronischen Vagabunden lernte ich einzelne Individuen kennen, die sich herumtrieben oder von Ort zu Ort reisten, ohne irgend welche Hoffnung, sei es auf Arbeit oder auf irgend etwas Anderes, nur weil der Ortswechsel an und für sich für den Augenblick ihre Sehnsucht befriedigte, ein Ziel im Leben zu haben.

Was Gunnarsson angeht, so hatten weder er selbst, noch seine Angehörigen jemals an andere Zukunftspläne für ihn gedacht, als dass er, sobald er das erforderliche Alter erreicht haben würde, an der Arbeit auf dem Bauernhof der Eltern teilnehmen sollte, den er ja nach menschlichem Ermessen erben würde. Er fand sich also nach der Konfirmation sozusagen selbstverständlich in eine Arbeit hineinversetzt, von der er während seiner ganzen Kindheit umgeben war, und was von ihm gefordert wurde, war, objektiv genommen, weder anstrengend noch schwierig. Aber das Misstrauen zu sich selber liess ihn vor fast jeder Kleinigkeit bei der Arbeit Halt machen, und vergebens versuchte er die Kraft, die ihm selbst fehlte, aus Anderen zu schöpfen, indem er von den Älteren auf dem Hof in jedem Augenblick Anweisungen oder geradezu Befehle begehrte, um sich frei von aller Verpflichtung zu eigenem Urteil und aller eigenen Verantwortung zu fühlen; und schon wegen dieses Umstandes wurde seine Arbeit natürlich nahezu wertlos. Während dieser täglichen Misserfolge aber — die er bei seinem Charakter niemals äusseren Schwierigkeiten, sondern immer bloss seiner eigenen Untüchtigkeit zuschrieb, und deren Bedeutung er überdies in seinen Phantasien bis ins Gigantische übertrieb, (wovon in der Folge mehr), — begann er natür-

lich ebenso wie später im Gefängnis, alles zu fürchten und zu hassen, was zu seiner Arbeit gehörte. Gleichzeitig wuchs in ihm auch die Furcht vor der Zukunft mit ihren ständig steigenden Anforderungen an selbständige Arbeit, die einmal darin kulminieren würde, dass er den ganzen Bauernhof auf eigene Verantwortung werde verwalten müssen — er, der in seinem Innern überzeugt war, dass er unfähig sei, die Arbeit des jüngsten Knechtes zu leisten, und dass ihm — worauf das auch beruhen möge — von Geburt an die elementarsten Voraussetzungen fehlten, auch nur den kleinsten Teil alles dessen, was für eine richtige Bewirtschaftung eines Bauernhofes erforderlich war, wirklich zu erlernen. Wie einfach und selbstverständlich sein Lebensweg auch sein mochte, den die Umstände ihm vorgezeichnet hatten, so konnte er ihn dennoch niemals als etwas wirklich Mögliches ansehen. Die Zukunft war für ihn niemals etwas Anderes als ein böser, schrecklicher und fluchvoller Traum, der ihn Tag und Nacht verfolgte mit Anforderungen, die er bestimmt nie erfüllen konnte. Dass er unter diesen Umständen niemals einen Versuch machte, sich von dem Milieu seiner Kindheit zu lösen, um auf einem anderen Wege sich durchs Leben zu schlagen, oder dass er überhaupt niemals auch nur daran dachte, einen solchen Versuch zu machen, ist dadurch zu erklären, dass er, ohne weitere Reflexion, fest davon überzeugt war, er werde überall draussen in der Welt nur Misserfolge haben und womöglich noch tiefer sinken, als daheim bei seiner Mutter. Wenn Gunnarsson trotzdem während der ersten Jahre und vielleicht auch zeitweise später wirklich seine Unsicherheit zu bekämpfen suchte, um seinen Pflichten in der Arbeit auf dem Hofe nachzukommen, so beruhte das wiederum, wie schon angedeutet, nicht auf einem aus elementaren, moralischen Instinkten hervorgegangenen Wunsche, seiner Aufgabe unter den Menschen auf der Erde gerecht zu werden, oder auch nur auf dem nackten Selbsterhaltungstriebe, sondern beruhte einzig und allein auf der Furcht vor der Missbilligung, der Verachtung oder Feindschaft seiner Umgebung, dieser Furcht, die während seines ganzen Lebens die einzige, treibende Kraft zur Aktivität gewesen war, die er jemals besessen hatte, und die bei Verbrechern von Gunnarssons Typ unleugbar mitunter in Formen auftrat, die ihnen eine gewisse Ähnlichkeit mit wirklichem Ehrgeiz verlieh. Zweifellos hatte Gunnarsson, ebenso wie alle anderen zu dieser Gruppe

gehörigen Verbrecher, natürliche Voraussetzungen für die Entstehung moralischer Kräfte; das konnte ich mit vollster Sicherheit konstatieren, sowohl unmittelbar im Gefängnis, als auch indirekt in seinem vergangenen Leben. Aber diese Voraussetzungen zerfielen, wie ich schon hervorhob, im Entstehen, ebenso wie sogar der rein egoistische Selbsterhaltungstrieb, durch seinen Mangel an Selbstvertrauen, und daher wurden sie niemals von Bedeutung für sein Handeln. Da er nun ebenso wenig in seiner Arbeit, wie bei dem Umgang mit Menschen, jemals auch nur den geringsten Schimmer eines eigenen, persönlichen Willens einsetzen konnte, so blieb er seiner täglichen Arbeit gegenüber ebenso fremd, wie seiner ganzen Umgebung; und die Arbeit, die er leistete, konnte niemals anders als seelenlos, tot, mechanisch sein, ohne Zusammenhang mit der der Anderen, und daher auf die Dauer unbrauchbar als Teil eines Ganzen, und musste schliesslich positiv störend wirken. Solange seine Umgebung sah, dass er wirklich bestrebt war, nach seinen schwachen Kräften seine Arbeit zu verrichten, wurde er mit leidlich wohlwollender, obwohl natürlich auch recht verächtlicher Nachsicht behandelt, und seine Mutter schickte ihn zu einem Arzte, der — nach Zeugenaussage beim Prozess — ihm Eisen- und Arsenikpillen gegen Kopfschmerz, Müdigkeit und allgemeine Schwäche verordnete. Aber je weiter die Zeit fortschritt, und je tiefer und stärker das Bewusstsein seiner eigenen Lebensuntauglichkeit sich in ihm befestigte, konnte die Furcht vor dem Urteil Anderer auf die Dauer nicht gegen sein wachsendes Unsicherheitsgefühl standhalten, und er begann daher immer mehr seiner Arbeit zu entgleiten und immer tiefer in Ausschweifungen, in denen er Betäubung für den Augenblick suchte, zu versinken, sowie in Grübeleien über die Ursachen seiner Lebensuntauglichkeit, Grübeleien, durch welche er hoffte für immer Befreiung zu erlangen; damit hörte natürlich alle Nachsicht seiner Umgebung auf, und er war, wie schon erwähnt, binnen kurzem nicht nur verachtet, sondern auch verabscheut und verhasst in der Gegend, was natürlich wiederum dazu beitrug, seine Angst aufzupeitschen und ihn noch untauglicher für jede geordnete, regelmässige Arbeit zu machen.

Ich habe mich verhältnismässig lange bei Gunnarssons Furcht vor dem Urteil seiner Umgebung und seinem Unvermögen, sich zu einer dauernden Arbeit zu konzentrieren, aufgehalten,

weil dieser Ausfluss seiner tiefsten seelischen Defekte in erster Linie für sein äusseres Leben entscheidend gewesen war, was auch, wie oben hervorgehoben wurde, diese Eigenschaften zu den alleraugenfälligsten, am leichtesten festzustellenden und unzweideutigsten machte. Seine Grübeleien über seine eigene Lebensuntauglichkeit gehörten einer tieferen Schicht seines Seelenlebens an, in welche er, ehe ich ihn kennen lernte, nie weder in seinem vergangenen Leben, noch im Gefängnis jemand zuvor hatte blicken lassen, es sei denn vielleicht in sentimentaler Verzweiflung und Schwatzhaftigkeit während des Rausches seinen Schnapsbrüdern gegenüber. Im Grunde kannte er diese tieferen Schichten selbst kaum, jedenfalls verstand er sie niemals ganz; seine Grübeleien bewegten sich im Halbdunkel zwischen dem bewussten und unbewussten Seelenleben und blieben immer mehr Gefühle und Ahnungen, als klare Gedanken, und aus dem Unbewussten heraus wurden hier beständig, wie Feuer aus dem Innern eines Vulkans, neue Erinnerungen und Tatsachen an das Licht des Bewussten geschleudert, die hoffnungslose Verwirrung und Zerstörung anrichteten an dem, was ihm gerade als Fundament für seine Zukunft aufzubauen geglückt war. Dieser Grübeleien schämte er sich nämlich vielleicht noch mehr, als all des anderen in seinem Leben — während er sie gleichzeitig als das Innerste, Stärkste und Beste in seinem Wesen betrachtete, ja, als das einzig wirklich Heilige in seinem Dasein: in seinen Grübeleien fühlte er, dass er nach dem Reiche Gottes suchte, und in seinem Herzen war er wirklich davon überzeugt, dass alles Andere ihm zufallen würde, wenn er nur einmal finden könnte, wonach er suchte: jedesmal, wenn es ihm in einer langen Einsamkeitsperiode geglückt war, aus seinen Grübeleien eine Erklärung für alle seine vorhergehenden Irrtümer und Misserfolge zusammenzufügen, erwartete er, wenn dies draussen im freien Leben geschah, unwillkürlich, dass alle Menschen bereit sein würden, ihm mit offenen Armen entgegenzukommen, wie er selbst sich darnach sehnte, die ganze Welt zu umarmen; von dann ab würde er in seiner Arbeit Wunder verrichten, neue rationelle Methoden und Geräte für die Wirtschaft des Hofes einführen, dessen Ertrag bis zu ungeahnten Höhen hinauftreiben, ein Vorbild für die ganze Gegend werden, u. s. w.; — und wenn das im Gefängnis geschah, erwartete er, dass er von diesem Augenblick an in jedem Offizier,

Wachtkonstabler und Kameraden unter den Sträflingen einen guten, alles verstehenden Freund finden würde, da er sie dann alle selbst liebte und verstände; und schliesslich erwartete er, auch ohne es sich klar zu machen, — d. h. ohne daran mit irgend einer Kritik oder Reflexion rühren zu wollen, — dass die Begnadigung dann jeden Tag erfolgen müsse, da die Strafe nunmehr keinen Sinn habe. Aber natürlich stürzte diese ganze Glückseligkeit, sowohl draussen unter den Menschen, als im Gefängnis, bei der ersten Berührung mit der Wirklichkeit zusammen, und er musste dann unter den zusammenbrechenden Ruinen anfangen, tiefere Grundlagen für ein neues Leben zu bauen, d. h. er wurde dann unwiderstehlich noch tiefer in Grübeleien über seine eigene Lebensuntauglichkeit herabgezogen. Es bot daher offenbar grössere Schwierigkeiten, sich volle Klarheit über den wirklichen Inhalt und Ursprung dieser Grübeleien zu verschaffen, als über das, was ich bisher beobachtet hatte; aber dafür wurden die tiefsten Defekte seines Seelenlebens vollständiger enthüllt als durch alles andere, und damit auch der innerste Zusammenhang in der Entwicklung seines Lebens von seiner frühesten Kindheit an bis zum Verbrechen.

Es soll nicht geleugnet werden, dass diese Grübeleien geeignet waren, im ersten Augenblick Mitleid zu erwecken, nicht nur weil sie Gunnarsson in seiner tiefsten Zerquältheit zeigten, sondern auch weil sie wirklich den Eindruck moralischen Schuldbewusstseins erweckten, oder, mit anderen Worten, dass etwas Gutes und Wertvolles sich in ihm nach dem Verbrechen zum Kampf gegen seine moralvernichtenden Defekte erhoben hatte. Je tieferen Einblick ich in diese Grübeleien gewann, wie sie mir im Gefängnis unmittelbar vor Augen traten, und wie ich sie indirekt aus seinem vergangenen Leben kennen lernte, wurde es mir nur allzu klar, dass die Quelle und die treibende Kraft der Grübeleien keineswegs sittliche Reue oder Gewissensbisse waren.

Hiermit komme ich nun wieder auf eine Frage, welcher niemand, der kriminalpsychologische Studien unter verurteilten Verbrechern betrieben hat, auf die Dauer dürfte ausweichen können, nämlich auf die Psychologie der Reue und des Gewissens. Doch kann ich hier natürlich nicht das ganze, ausserordentlich verwickelte und umfangreiche psychologische Problem zu allseitiger Beleuchtung aufnehmen; ich muss mich in diesem Zusammenhang darauf beschränken, einige Gesichtspunkte hervorzuheben,

die von ganz besonders grosser Bedeutung für das Verständnis des Seelenlebens der Verbrecher sind, und die möglicherweise auch einiges Interesse darüber hinaus bieten könnten.

In der Darstellung der Psychologie der Reue oder des Gewissens ist man, soviel ich habe finden können, bisher im allgemeinen davon ausgegangen, dass Reue oder Gewissensbisse entstehen, wenn ein Mensch eine Handlung begangen hat, die späterhin von stärkeren, in ihm enthaltenen Kräften als die, welche ihn beim Begehen der Handlung beherrscht hatten, verurteilt wird, und von diesem Ausgangspunkte aus hat man es sich in der Regel zur Aufgabe gemacht, entweder durch historische oder vorhistorische Untersuchungen den faktisch gegebenen Inhalt der verurteilenden Kräfte bei den Menschen während verschiedener Kulturepochen zu erklären, oder durch reinpsychologische Forschungen festzustellen, auf welchem Wege diese Kräfte den Charakter eines höheren Pflichtgebotes haben erlangen können. Ob man hierbei die zur Handlung treibenden Kräfte nur als zufällige, äusserliche, periphere etc. charakterisiert hat, und die verurteilenden als die nachhaltigeren, tieferen, centraleren, oder — mit Anwendung anderer Definitionen — die ersteren als aus der niedrigeren, sinnlichen, sündigen Natur des Menschen herrührend, und die letzteren als Ausfluss eines höheren, vernünftigen, heiligen Willens, ist in diesem Zusammenhange gleichgültig. Wesentlich ist, dass man jedenfalls davon als selbstverständlich ausgegangen ist, dass der Ursprung der Reue in der Vergangenheit immer nur eine oder einige ganz bestimmte Handlungen sind. Es ist auch zweifellos leicht erklärlich, dass eine solche Herleitung der Reue in der Alltagspsychologie hat vorherrschend werden und sogar in die wissenschaftliche Untersuchung hat Eingang finden können. Denn weder der Reuige selbst, noch der Ausserhalbstehende, welcher an seinen Selbstvorwürfen Teil gehabt hat, zweifelt ja, praktisch genommen, jemals daran, dass diese seine Reue sich nur auf eine bestimmte oder einige bestimmte Handlungen bezieht. Aber wenn man gezwungen ist zu versuchen, tiefer in die betreffenden seelischen Wirklichkeiten einzudringen, so findet man bald, dass die Gewissensangst eines Menschen in der Regel keineswegs nur auf eine oder mehrere bestimmte Handlungen zurückzuführen ist, sondern, im Gegenteil, auf alles, was in seinem vergangenen Leben geschehen ist. Als die hier berührte Auffassung accep-

tiert wurde, hat man nämlich übersehen, dass das menschliche Seelenleben einerseits immer auf die Zukunft gerichtet ist, so dass die Vergangenheit nur als Grundlage für Zukunftshoffnungen existiert, und andererseits, dass es ein organisches Ganzes ist, aus welchem sich die Folgen einzelner Handlungen nicht herausgreifen lassen, ohne dass man der Wirklichkeit Gewalt antut. Die Reue ist daher immer ihrem innersten Wesen nach die Furcht vor neuen Irrtümern, Fehlritten, Sünden oder Verbrechen, und diese Furcht ist in Wirklichkeit nicht von dieser oder jener einzelnen Handlung bestimmt, sondern von der gesammelten in der Regel natürlich nur instinktiv bewussten Seelenerkenntnis, die im Reuigen während seines ganzen vergangenen Lebens herangereift ist. Hierzu kommt indessen — und dieses erscheint mir als das Bedeutungsvollste in der ganzen Psychologie der Reue und des Gewissens — dass die Gemütsstimmung eines Menschen der Zukunft gegenüber, d. h. ob er in Hoffnung oder Furcht, in tatkräftigem Mut oder Verzweiflung, in Selbstvertrauen oder Selbstverachtung lebt, allerletzten Endes darauf beruht, ob sein Leben in Wirklichkeit auf ein Ziel gerichtet oder nicht gerichtet ist, das aus seiner innersten Sehnsucht und seinem innersten Willen unter den gegebenen äusseren Umständen entstanden ist. In diesem Sinne richtig auf das Leben eingestellt sind natürlich alle seelisch gesunden, starken Menschen, und für diese kann die Reue, wie tiefe und schwere Leiden sie ihnen auch gelegentlich bereiten mag, niemals auf die Dauer lähmend wirken; nachdem sie über sich selbst Gericht gehalten und soweit als möglich versucht haben, den Schaden gut zu machen, den sie verursacht, gehen sie ruhig und sicher weiter vorwärts, dem Ziele entgegen, welches ihr innerstes Wesen ihnen vorgezeichnet hat. Bei allen Schwachen, Lebensuntauglichen, die hier in Frage kommen, und die entweder ohne jedes Ziel durchs Leben gleiten, oder durch äussere Zufälligkeiten auf einen Weg geschleudert sind zu einem Ziel, das ihren tiefsten Wünschen fremd und verhasst ist, wird jede Handlung, die sie selbst oder die auch nur ihre Umgebung missbilligt, zu einer beinahe willkommenen Auslösung der Selbstvorwürfe, die infolge ihrer mangelnden oder fehlerhaften Einstellung im Leben beständig in ihnen latent aufgespeichert sind, und sie geben sich monate-, jahre- und jahrzehntelang mit fast wollüstiger Selbstquälerei diesen Selbstvorwürfen hin, deren wahre Ursache also keineswegs

die mehr oder weniger tadelnswerten Handlungen sind, die sie für den Augenblick aus der Vergangenheit ausgegraben, und an denen sie sich festgehakt haben, sondern gerade die einfache Tatsache, dass sie es niemals vermocht haben, sich zu einem, aus ihrem eigenen Willen erwachsenden Lebensziele zu konzentrieren. Aber diese ihre Zersplitterung und dieses ihr zielloses Irren im Leben wurde schliesslich auch noch indirekt die wahre Ursache ihrer Gewissensangst. Sogar äussere Missgeschicke und Misserfolge, für die sie in keiner Weise verantwortlich waren, und die bei Anderen höchstens eine zeitweilige Niedergeschlagenheit verursacht hätten, wenn sie nicht geradezu ein Sporn zu neuen Anstrengungen wurden, sogen diese, durch ihre Ziellosigkeit zu ewigen Gewissensqualen Verurteilten als Nahrung für ihre Selbstverachtung gierig in sich auf.

Wie vollständig unabhängig von allen moralischen Instinkten die Selbstvorwürfe dieser Verbrecher in Wirklichkeit waren, zeigte sich u. a. in ihrer vollkommenen Gefühllosigkeit oder Gleichgültigkeit gerade gegenüber den Verbrechen, die sie verübt hatten, eine kriminalpsychologische Tatsache, die ich bereits in verschiedenerlei Zusammenhang berührt habe, weil sie mir auch bei manchen zu anderen psychologischen Gruppen gehörigen Verbrechern begegnet war. Jene leere oder tote Gleichgültigkeit den entsetzlichsten Verbrechen gegenüber machte natürlich einen tief empörenden Eindruck; sie blieb überdies lange überhaupt unerklärlich, denn im übrigen fehlte diesen Verbrechern sehr oft weder von Geburt an alle Fähigkeit, eine Zusammengehörigkeit mit anderen Menschen zu fühlen, noch hatten sie diese während ihrer Lebensentwicklung verloren: dieselben Mörder, die jahrelang für ihre Kinder, ihre Frau, ihre Eltern oder sogar fernerstehende Angehörige freiwillig Opfer gebracht hatten, sprachen über die Morde, die sie begangen hatten, ungefähr so, wie andere Menschen über unvermeidliche Irrtümer oder geradezu über Naturerscheinungen, auf die ihr Wille keinen Einfluss gehabt hatte. Aber ganz besonders unfasslich erschien diese Gleichgültigkeit gegen die begangenen Verbrechen bei den hier in Frage stehenden Verbrechern, deren Selbstvorwürfe und Angstgrübeleien kaum einen einzigen Punkt in ihrem vergangenen Leben unberührt gelassen hatten, ausser gerade ihrem Verbrechen selbst und den nächsten, alleraugenfälligsten Ursachen zu demselben; diese betrachteten sie offenbar als so selbstverständlich,

dass es sich nicht lohnte weder-Worte, noch Gedanken darauf zu verschwenden. Die Erklärung für diesen scheinbar so seltsamen Umstand lag indessen in der Tatsache, dass die grössten Verbrechen — abgesehen von einer verschwindenden Minderzahl, in diesem Zusammenhang ganz bedeutungslose Ausnahmen — immer der Ausdruck für die tiefsten und dauerhaftesten Defekte der Verbrecher sind, oder mit anderen Worten, für das Entscheidende und in der Regel Unveränderliche in ihrem Wesen, und über Handlungen solchen Ursprungs kann ein Mensch offenbar niemals selbst zu Gericht sitzen, es sei denn womöglich nach einer so durchgreifenden Sinnesänderung, dass diese wirklich den Namen Wiedergeburt verdiente, einer Sinnesänderung, durch die ihre ursprüngliche Individualität wirklich gestorben, und ein neuer Mensch geboren ist; und für eine solche Wiedergeburt fehlten den Verbrechern des wirklichen Lebens, soweit meine Erfahrung reicht, ausnahmslos die psychologischen Voraussetzungen, welche im übrigen wohl auch bei moralisch normalen Menschen selten sein dürften. Allerdings konnten diese Verbrecher zuweilen, besonders während der ersten Monate der Zellenisolierung, dazu bewogen werden, auch seelisch bis zu einem gewissen Grade das Urteil der menschlichen Gesellschaft zu acceptieren oder sich vor demselben zu beugen, ein Urteil, vor dessen Autorität sie während dieser Zeit vollständig allein und ohne Hoffnungen für die Zukunft standen; aber in ihrem Herzen konnten sie in Wirklichkeit niemals die Handlung oder die Handlungen verurteilen, in denen ihre tiefsten Eigenschaften den stärksten Ausdruck gefunden hatten. Diese Erklärung kann vielleicht nicht nur abstossend, sondern geradezu unerträglich wirken, weil sie in eine fast vollständig negative Auffassung der natürlichen Regenerationsvoraussetzungen der Verbrecher ausmündet. Aber ein jeder, der während Studien oder anderer Arbeit in einem Gefängnis eine grössere Anzahl Verbrecher einigermassen eingehend kennen gelernt hat, muss sicherlich bald deren unabweisliche Übereinstimmung mit der Wirklichkeit erkennen. Was besonders die Mörder angeht, so mag hervorgehoben werden, dass jeder Mord eine Tat ist, die tiefere Abweichungen von allen in den jetzigen Kulturschichten erreichten durchschnittsmenschlichen Eigenschaften voraussetzt, als vielleicht irgend eine andere Tat auf der Welt, und dass daher die Möglichkeiten für eine solche Sinnesänderung, welche die erste Voraussetzung für mora-

lische Reue über einen Mord ist, noch unendlich viel geringer sind als die Möglichkeiten einer entsprechenden Sinnesänderung nach beinahe jeder anderen menschlichen Tat.

Bei Gunnarsson war, trotz seiner lebenslänglichen Grübeleien, niemals in seinem Innern der Gedanke aufgekommen, dass seine Zerquältheit ihren Ursprung haben könnte in Gewissensbissen über den Mord oder in der Auflösung in grenzenlose, von keinen sittlichen Normen gezügelte Liederlichkeit, durch welche er zunächst zum Mörder gesunken war. Und als er von aussen her bewogen wurde, sich zu besinnen oder wenigstens zu berücksichtigen, ob dies nicht doch die natürlichste Erklärung sei, und dass er deshalb niemals Frieden erlangen könnte, wenn er nicht seine Schuld vor sich selber bekennen und versuchen würde, gutzumachen, was er gegen die Menschheit verbrochen hatte, indem er seine Strafe als notwendig und gerecht auf sich nähme, so erklärte er während eines meiner letzten Besuche — anfangs mit einer Sachlichkeit, die unter den gegebenen Umständen natürlich den entsetzlichsten Eindruck eines vollständigen moralischen Todes erweckte, und zuletzt fast mit einer Art intellektueller Befriedigung darüber, dass er zu voller Klarheit über diesen Punkt in seinem Leben hatte gelangen können — dass seine Angst und seine Grübeleien nicht auf Gewissensbissen beruhen könnten, weil er nach dem Morde keinen Augenblick Mitleid mit Anna empfunden, sondern sie im Gegenteil immer gehasst hätte und sie noch heute, wenn er gelegentlich an sie denke, nach mehr als dreijähriger Gefängnishaft, hasse, und sie ebenso glühend verfluche wie in dem Augenblick, als er sie ermordet hatte. Je weiter er über diesen Hass sprach, desto mehr zerschmolz allerdings die eiskalte Objektivität, und er erhitzte sich bis zu einem Affektzustand, der seine Seele vollständiger als alles Frühere blosslegte, und das war offenbar der Gemütszustand, in dem er während der letzten Jahre vor dem Mord gelebt hatte. Aber hiermit bin ich bereits über die Schilderung der Angstgrübeleien Gunnarssons hinaus und bis zum letzten, entscheidenden Faktor in seiner Lebensentwicklung gelangt, nämlich zu seinem beständig wachsenden Hass, der anfangs zwar nur denjenigen galt, die wirklich eine Rolle in seinem Leben gespielt hatten, der sich aber allmählich gegen jeden Menschen richtete, der ihm überhaupt in den Sinn kam, d. h. gegen die Menschen als solche, und der sich schliesslich in einem einzigen Brennpunkte, seiner

Braut, konzentrierte und vernichtend über alles losbrach, was in jenem Augenblick hindernd im Wege gestanden hatte, als er Gewissheit darüber erlangte, dass sie ein Kind erwarte, dessen Vater er selbst war.

Dieser lebenslange Hass Gunnarssons, der sich schliesslich sogar gegen das tote Opfer seines Verbrechens richtete, öffnete tiefere Abgründe moralischer Verwüstung, als ich sie jemals früher oder später bei meinen Studien unter Verbrechern gefunden habe; und es wäre unerträglich, während längerer Zeit bei einer solchen Beobachtung stehen zu bleiben, wenn ich nicht, trotz allem, mir einige Hoffnung bewahrt hätte dazu beizutragen, ihn von diesem Hass zu befreien. Durch das, was Gunnarsson während unserer Gespräche über sein vergangenes Leben erzählte, und vielleicht noch mehr durch das, was er nicht erzählte, konnte ich fast Tag für Tag seiner Entwicklung folgen, von seiner Kindheit an durch seine Jugendjahre bis zu der Zeit, wo er immer tiefer in Vereinsamung und Liederlichkeit versunken war, und bis zur schliesslichen Auslösung in der Ermordung Annas; und der Ursprung lag — im Gegensatz zu so vielem anderem in dem Leben Gunnarssons — fast von Anfang an offen zu Tage: es war der Hass der Schwachen, Zerquälten, Lebensuntauglichen gegen alle starken, glücklichen, lebenssicheren Menschen, unmittelbar herausgewachsen aus Furcht und Neid, und also letzten Endes aus dem Gefühl der eigenen Ohnmacht oder Unterlegenheit oder, mit einem Wort, aus dem instinktiven Bewusstsein ihrer Lebensuntauglichkeit. Dieses begann bereits während ihrer ersten Schuljahre hervorzutreten, d. h. sobald sie in tägliche Berührung mit Gleichaltrigen kamen, mit denen sie sich selbst vergleichen konnten und mussten. Bis dahin war es ihnen geglückt, sich ohne allzu grosse Schwierigkeiten von anderen Kindern fern zu halten, wenn sie auch bisweilen zu diesem Zweck die einzig sichere Waffe der Kinder gegen unverständige Erzieher angewandt hatten, nämlich Weinen und Erwecken von Mitleid. Gunnarsson war es bereits damals wiederholt geglückt, dass er den Eltern zu Festlichkeiten, wo alle Kinder der Verwandtschaft versammelt waren, nicht zu folgen brauchte, indem er im letzten Augenblick in unaufhaltsames Weinen ausgebrochen war. Dieser instinktive Trieb derartiger Kinder sich zu verbergen, ihre Sehnsucht darnach, zu verschwinden und womöglich in dem Bewusstsein aller Anderen ausgelöscht zu sein, machte sie

übrigens zu anscheinend ernsten, stillen, kontemplativen Kindern und wurde dadurch besonders für ihre Mütter ein neuer Anlass zu reicheren Hoffnungen und lichten Luftschlössern für ihre Zukunft im Gegensatz zu den anderen gewöhnlichen Kindern; sowohl infolge hiervon, wie infolge ihrer früher erwähnten, aus derselben Quelle herrührenden Frühreife, hatte man sicherlich von manchem dieser Mörder in seiner Kindheit prophezeit, er würde einmal Geistlicher und Bischof und vielleicht sogar ein grosses Licht der Kirche werden zum Segen für viele Menschen. Aber in der Schule war es ihnen nicht länger möglich, sich aus der Wirklichkeit herauszuschleichen. Hier wurden sie ohne weiteres in die Gemeinschaft und Konkurrenz mit Anderen gestellt und mussten, wenn auch in täglicher und stündlicher Angst, versuchen mit dem zurecht zu kommen, was von ihnen verlangt wurde. Die Folge hiervon war, dass schon in diesen 10—12 jährigen der Grund zu dem Hass gelegt wurde, der später während ihres ganzen Lebens bis zum Verbrechen auswachsen sollte, und der nach dem Verbrechen in ihren monströsen Affekten gegen die Toten fortlebte, ein Hass, der bereits von Anfang an nicht einzelnen unter ihren Kameraden galt, etwa weil gerade diese sie gehässelt oder ihnen überhaupt etwas zuleide getan hätten, sondern der in ebenso hohem Grade jedem einzelnen unter ihnen galt, weil sie sich ihnen allen gleich bodenlos unterlegen fühlten, nicht nur in Kenntnissen, sondern vor allem in der Fähigkeit — froh und sorgenlos, oder deprimiert durch Misserfolge und Schwierigkeiten, aber immer ebenso einfach und natürlich selbstsicher — ihren Weg vorwärts zu gehen, ohne einen Anflug von Unschlüssigkeit, und, je nach dem Mass der individuellen Kräfte, sich durchzusetzen bei Spielen, Wettkämpfen, Schlägereien und allem Andern, was ihre freien Stunde nausfüllte, ebenso während des Unterrichtes und des Abhörens in der Schule, wie auch wenn sie einmal während der Ernte oder einer anderen drängenden Zeit auf den Bauernhöfen daheim bei der Arbeit helfen mussten, mit einem Worte, bei allem, was das Leben in ihrem Alter mit sich brachte. Natürlich verstand Gunnarsson in dieser Zeit weder etwas von dem, was wirklich in ihm vorging, noch machte er jemals einen Versuch, es zu verstehen; alle seine Gefühle, Vorstellungen, Willensimpulse, Pläne und Handlungen wuchsen natürlich noch ganz unmittelbar, naiv, unberührt von jeder Selbstreflexion, aus seinen Naturanlagen oder angeborenen Voraussetzungen, das Leben

aufzufassen und dazu Stellung zu nehmen, hervor. Aber um so ungestörter konnte der Hass fest und dauernd in seiner Seele Wurzel fassen. Ebenso wie der bekannte und in unseren Tagen so eifrig diskutierte Umstand, dass keine äusseren Eindrücke die Stärke besitzen oder von so entscheidender Bedeutung für das ganze Seelenleben eines Menschen werden können als gerade seine Kindheitseindrücke, teilweise darauf beruhen dürfte, dass diese Eindrücke nur vollständig kritiklos aufgenommen werden können und notwendig zu nahezu unbegrenzter Allgemeingültigkeit generalisiert werden, ebenso kann die Schwerveränderlichkeit oder geradezu die Unveränderlichkeit in erwachsenem Alter vielleicht zum Teil darauf beruhen, dass die natürlichen Anlagen sich während der Kinderjahre vollkommen frei von irgend welcher eigenen Kritik entwickeln, da ihnen alle Voraussetzungen für Selbstreflexionen fehlen und oft jede wirkliche Leitung von seiten der Eltern oder anderer Erzieher, weil die tiefsten und verhängnisvollsten Voraussetzungen für solche Charaktereigenschaften, die später nicht mehr zu beeinflussen sind, während der Kinderjahre nur in seltenen Ausnahmefällen mit hinreichender Deutlichkeit hervortreten, um von anderen als besonders verständnisvollen Beobachtern gesehen zu werden. Wenn diese Beobachtung richtig ist, so würde sie unter vielen ein Grund mehr für die Hoffnung sein, dass mit wachsender Erkenntnis und immer mehr erweiterter Aufklärung über das kindliche Seelenleben sich die Möglichkeit ergeben wird, auch Kinder zu retten, die von Geburt an mit Voraussetzungen für die Entwicklung krimineller Charaktereigenschaften belastet sind. Was Gunnarsson angeht, so verbarg er natürlich schon wegen seiner Unsicherheit und seiner Furcht vor allen Anderen seinen wachsenden Hass gegen die Kameraden so sorgfältig, dass weder sie, noch einer der Lehrer und natürlich noch weniger seine Eltern jemals eine Ahnung davon hatten. Im Gegenteil, er befehligte sich instinktiv und konsequent, sie durch jede mögliche Einschmeichelung und sogar durch wirkliche Dienstleistungen als Beschützer zu gewinnen, und so wurde er binnen kurzem in der Schule zu einem Allerweltsaufwärter, der zwar ziemlich allgemein verachtet war, aber den seine Überlegenheit fühlen zu lassen sich niemand die Mühe gab weder bei Schlägereien, noch sonst; wenn es anfangs bisweilen vorkam, dass ein Kamerad ein Vergnügen darin fand, ihm etwas

Erniedrigendes zu befehlen, so versuchte er natürlich niemals sich zur Gegenwehr zu setzen, sondern verdoppelte seine Schmeichelei und Dienstwilligkeit gegen den Plagegeist. Nur wenn er bei einem gelegentlichen Zufall, dank ausserordentlicher Umstände, sich vollkommen sicher fühlen konnte, nicht entdeckt zu werden, wagte er seinen Hass zum Ausbruch kommen zu lassen, indem er allen im Augenblicke möglichen Schaden verübte; z. B. dadurch dass er Schulbücher stahl und verbrannte, die ein Kamerad verlegt oder verloren hatte. Unter gewöhnlichen Umständen konnte er seinem Bedürfnis, sich jemand anderem überlegen zu zeigen, nur Luft machen in Phantasien oder Träumereien über allerlei Grausamkeiten gegen seine Kameraden, nachdem diese durch irgend eine unklare Schicksalsfügung vollkommen in seine Hand geliefert waren. Ohne hier konkrete Beispiele aus meinen Studien unter den Verbrechern anführen zu können — was der Darstellung der Psychologie dieser Mörder allzusehr Abbruch tun würde — glaube ich in diesem Zusammenhange hervorheben zu müssen, dass meiner Ansicht nach, viele von Kindern und Minderjährigen begangene grobe Verbrechen — welche gewöhnlich als unerklärlich bezeichnet werden, weil die Verbrecher notorisch keinen ökonomischen Vorteil davon erwarten konnten, wie z. B. bei Giftmorden an Säuglingen, die ihrer Obhut anvertraut waren, bei Versuchen, durch Beschädigung der Schienen Eisenbahnzüge zur Entgleisung zu bringen, und vielleicht ganz besonders bei Brandstiftung — dadurch entstanden sind, dass der aus dem Bewusstsein der Unterlegenheit oder Lebensuntauglichkeit dieser jungen Verbrecher entstandene Hass gegen die Menschen im allgemeinen und schliesslich gegen das ganze Leben sie dazu treibt, wenigstens sich selbst von ihrer eigenen Macht und Überlegenheit zu überzeugen, indem sie den besonders Verhassten einen unerhörten Kummer zufügen, oder, wenn das undurchführbar ist, wenigstens einen, durch seinen Umfang allgemeines Aufsehen erweckenden und Schrecken erregenden Schaden zu verüben, oder, mit anderen Worten, dass die Verbrechen dieses Minderjährigen nicht selten ihren Ursprung in denselben Defekten haben, die sich als das Centrale und Ausschlaggebende im Seelenleben der hier behandelten Mörder erwiesen haben. Bei diesen Mördern behielt dagegen unter der beständigen Kontrolle der Schuljahre die Furcht vor ihren Vorgesetzten das Übergewicht über ihren durch das Gefühl von Unterlegenheit hervorgerufenen Hass. Erst nachdem dieser

Hass nach jahrelangen Misserfolgen und nach seiner Auflösung in Selbstaufgeben stärker als alles Andere in ihnen gewachsen war, machte er sie zu Verbrechern, nicht nur in ihren Träumen und Phantasien, sondern auch in Wirklichkeit.

Während der Schuljahre hatte Gunnarsson mitunter, wie ich soeben erwähnte, während kurzer Perioden oder seltener Stunden sich in Träume einwiegen oder durch Träume betäuben können, die ihm verhiessen, dass alles sich verändern, und das ganze Leben ihm offen stehen würde etc. an dem Tage, an welchem er sein Abgangszeugnis erhalten und für immer der Schule den Rücken gewandt haben werde; aber im tiefsten Grunde seines Herzens hatte er immer mit Grauen dem Leben unter anderen Erwachsenen, wie es ihm in Wirklichkeit bekannt war, entgegengesehen, und je näher der entscheidende Tag kam, desto mehr verblichen natürlich seine Träume, bis sie schliesslich sogar seinem Gedächtnis entschwanden. So ging er aus der Schule ins Leben hinaus, im Herzen schon im voraus erfüllt von Angst vor allen Anforderungen, die jetzt an ihn gestellt werden würden, und von Hass gegen alle die Menschen, die ihn verachten würden, weil er diesen Anforderungen nicht gerecht werden konnte. Da sich nun diese Angst natürlich mit jedem Tage, der ihm neue Misserfolge brachte, steigerte, so wuchs auch sein Hass gegen all jene Menschen in seiner näheren oder fernerer Umgebung, welche ebenso wie früher seine Kameraden in der Schule und später seine Mitgefangenen im Zuchthaus — ganz unabhängig davon, mit welchen Sorgen oder Schwierigkeiten sie zu kämpfen hatten, oder welches Unglück sie von aussen hatte treffen können — alle ausnahmslos dank ihrem einfachen, natürlichen Selbstvertrauen ihm so unvergleichlich überlegen waren, dass er von Anfang an sich rettungslos ihrer Willkür überlassen fühlte und ganz unreflektiert sie als eine Gemeinschaft auffasste, von der er allein auf der Welt ausgeschlossen sei; er hatte sich immer als alleinstehend gefühlt allen Anderen gegenüber, die zu einer lebendigen Einheit vereint waren. In der allerersten Zeit nach den Schuljahren, während Gunnarsson noch versuchte — wenn auch sozusagen auf die Verantwortung Anderer — seine Pflichten bei der Arbeit auf dem Bauernhof zu erfüllen, schwankten seine Stimmungen den Menschen gegenüber freilich noch in einzelnen Augenblicken auf der Grenze zwischen bodenlosem Hass und ebenso bodenloser, selbstvernichten-

der Dankbarkeit, weil er in der überlegenen Nachsicht, die man ihm erwies, verständnisvolles Mitleid zu wittern glaubte, was ja das Einzige war, was er in seinem ganzen Leben von den Menschen begehrt hatte. Aber wenn er sich während dieser Zeit einem oder einigen dieser „Verständnisvollen“ zu nähern versuchte, um sich in seiner Dankbarkeit ihnen zu eröffnen, so wurde er nur allzu rasch darüber aufgeklärt, dass er ihnen in Wirklichkeit entweder vollkommen gleichgültig oder geradezu ekelhaft war wie ein kribbelndes, schädliches Insekt, oder mit anderen Worten, gerade wie der hinterlistige, schmeichlerische Taugenichts, als den er sich selbst kannte; und dann zog er sich noch verbitterter zurück und vergrub sich noch tiefer in seinen heimlichen Hass. Überhaupt vernichtete sein Hass natürlich jetzt definitiv alle Reste von Möglichkeiten einer wirklichen Verbindung zwischen ihm und den Menschen, die noch trotz seiner Unsicherheit und trotz seines Bedürfnisses nach ihrer Hilfe vorhanden waren; sein Hass vollendete schon jetzt seine Einsamkeit in stärkerem Masse als die Zellenisolierung in der Strafanstalt. Bald konnte er überhaupt nicht mehr an einem Gespräch teilnehmen, weder mit seinen Altersgenossen noch mit anderen Menschen, und natürlich noch weniger an ihren Vergnügungen oder Zerstreuungen; er vermochte nicht einmal auf das zu hören, was sie während der Mahlzeiten oder während der Arbeit sprachen, ausser wenn er glaubte, dass ihre Worte offen oder in Anspielungen ihm und seiner Untüchtigkeit galten; und überall witterte er natürlich feindliche Absichten und Pläne, die ihm zeigten, dass die Anderen ein für alle Mal sich gegen ihn verschworen hätten, und dass folglich sein Hass vollberechtigt sei als Selbstverteidigung, als einzige Rettungsmöglichkeit. In dieser Zeit geschah es immer öfter, dass er tage- und wochenlang sich wie ein Schlafwandler herumtrieb, ohne zu ahnen, was um ihn herum vorging, weil ihn sein Hass berauschte oder betäubte, bis er schliesslich darin wie in einen Nebel oder undurchdringliche Dunkelheit eingeschlossen lebte; ganze Nächte konnte er wach liegen, um in diesem Hasse zu schwelgen und sich all das Böse auszumalen, das er den Menschen zufügen würde, wenn seine Stunde einmal käme; sein Verlangen, sich an den Menschen für ihre Überlegenheit und ihr Glück zu rächen, verstärkte sich während solcher schlafloser Nächte mitunter dermassen, dass es in eine Art Gebet oder Bitte an Gott ausbrach, ihm die Kraft zu all dem Bösen zu

verleihen, das er tun wollte. Und von den Menschen breitete sich sein Hass über das ganze Dasein aus, über die Tiere, die Erde, die Wälder, das Meer, den Sonnenschein, nicht nur deshalb — wie oben angedeutet wurde — weil alles, was in irgend einem Zusammenhang mit seiner Arbeit stand, ihn mit Schrecken erfüllte, sondern auch weil ihm alles auf eine ganz besondere Weise all jenen Anderen anzugehören schien und gewissermassen ein Teil von ihnen oder wenigstens eine Waffe in ihrem Kampfe gegen ihn zu sein schien. Es dürfte unnötig sein weiter auszuführen, dass Gunnarsson unter diesen Umständen mit jedem Monat und jedem Jahre immer untauglicher wurde für irgend welche Arbeit in Gemeinschaft mit anderen Menschen, und dass er folglich während dieser Zeit immer mehr in Müssiggang und Vereinsamung versank, wodurch alle die Mächte der Vernichtung, die anfangs seinem Mangel an Selbstvertrauen entsprungen waren — seine Menschenscheu, seine Selbstgrübeleien und sein Lebenshass — wachsen, sich vertiefen und ausbreiten konnten wie nie zuvor, weil er immer mehr dagegen anzukämpfen nachliess und sich zuletzt ganz willenlos in ihre Gewalt gab.

Im Zusammenhang mit der seltsamen Gebundenheit gewisser Verbrecher an ihre Mütter erwähnte ich, dass die tiefsten Defekte dieser Verbrecher auch ihr sexuelles Leben durchdringen und bestimmen konnten. Und bevor ich jetzt dazu schreite, die schliessliche Schilderung zu geben, wie Gunnarssons Hass gegen Alle und Alles im Dasein seinen Kulminations- und Durchbruchpunkt in der Ermordung seiner Braut erreichte, ist es notwendig, auch dieses Gebiet seines Seelenlebens zu behandeln, weil die unnormalen Züge in seinem sexuellen Leben unleugbar so stark hervortraten, dass ihr Ursprung und ihre Bedeutung in seiner Entwicklung klargestellt werden muss. Zum Glück kann ich mich hierbei kurz fassen. Da nach meiner gesamten Erfahrung aus meinen Studien unter den Verbrechern alle bewussten wie unbewussten Abweichungen von der normalen Entwicklung der Sexualität, von ihrem ersten Erwachen in der Kindheit bis zu ihrem Absterben im Alter — abgesehen von gewissen Formen der Homosexualität — nur Symptome oder Konsequenzen tieferliegender, seelischer Defekte und niemals primäre oder ursprüngliche Ursachen zur Entstehung krimineller Eigenschaften sind, so können Einzelheiten dieser Abweichungen niemals von grundlegen-

der oder wesentlicher Bedeutung in der Kriminalpsychologie werden. Ausserdem dürfte nach den hier ausgeführten Darlegungen, auf welchen Wegen die innersten Defekte der hier in Betracht kommenden Verbrecher für beinahe alle anderen Gebiete ihres Seelenlebens entscheidend geworden waren, die Ausführung, wie dieselben Defekte auch ihre sexuellen Triebe durchdringen und ihnen ihr Gepräge aufdrücken, bis zu einem gewissen Grade sich als selbstverständlich ergeben.

In erster Linie dürfte es ohne weiteres auf der Hand liegen, dass die sexuellen Triebe dieser Verbrecher niemals die Grundlage seelischer Liebe auch der allereinfachsten, primitivsten Art bilden, oder überhaupt in ihr aufgehen könnten, weil das Bewusstsein ihrer Lebensuntauglichkeit von Anfang an die Entstehung irgend welcher Voraussetzungen für eine solche Liebe unmöglich gemacht hatte. Oder wie hätte nur der geringste Schimmer einer Zartheit oder eines Willens, eine Frau zu schützen und zu schirmen, in jenen von Angst Gehetzten entstehen können, die sich einem Mitmenschen niemals in anderer Weise hatten nähern können, als um ihn um Mitleid und Anlehnung anzubetteln? Und wie hätten sie jemals nur davon träumen können, sich selbst einem anderen Menschen hinzugeben, wenn ihr ganzes Leben in Grübeleien darüber verfloßen war, weshalb sie wirklich nicht als selbständige Menschen existierten? Oder wie hätten sie eine Ahnung haben können von jenem Glück, sich mit jemand anderem durch das Leben zu kämpfen, wenn das Bewusstsein ihrer eigenen Ohnmacht von Anfang an jeden Gedanken an Kampf erstickt hatte, und das Leben für sie überhaupt niemals etwas Anderes als ein zielloses Leiden gewesen war? Wenn diese Verbrecher hätten eine Frau lieben können, so hätte das ganz einfach bedeutet, dass in ihrer Natur genügend starke Kräfte vorhanden gewesen wären, um ihre verhängnisvollen Defekte zu überwinden, oder mit anderen Worten, dass sie nicht das gewesen wären, was sie jetzt in Wirklichkeit waren. Unter all den tausend und abertausend grüblerischen Vermutungen über den Grundfehler in seinem Leben fand ich bei Gunnarsson auch wirklich den Gedanken, all sein Unglück sei darauf zurückzuführen, dass er sich niemals in ein Mädchen hätte „wirklich verlieben“ können; auch war vielleicht unter allem Anderen, was ihn durch beständig neue lose Verhältnisse vorwärts hetzte, eine unbewusste Angsthoffnung vorhanden, dass er einmal auf diesen

Wegen einer Frau begegnen würde, die seine Liebe wecken könnte, und dass er durch diese Frau oder durch seine Liebe zu ihr sich aus all seiner Erniedrigung würde erheben und wie alle anderen richtig lebenden Menschen werden können. — Zur Vermeidung von Missverständnissen muss vielleicht noch betont werden, dass ich in dem, was ich hier ausgeführt habe, diesen Verbrechern nicht die Fähigkeit abgesprochen habe, dauernd zu lieben in des Wortes höherer Bedeutung; sie hätten sich in diesem Falle wohl dann nur wenig von der grossen Mehrzahl der Durchschnittsmenschen unterschieden; sondern was ich hier habe hervorheben wollen, ist, dass ihre tiefsten Defekte alle Voraussetzungen erstickt und ausgerottet hatten, um auch nur in einzelnen Augenblicken von einer solchen Liebe beseelt zu werden. — Ihre sexuellen Verhältnisse konnten unter diesen Umständen selbstverständlich nur rein sinnlichen oder körperlichen Inhalts sein; und dieses, wohlgemerkt, in der eigentlichen und exakten Bedeutung dieser Worte und nicht in dem Sinne, in welchem man sie oft anwendet, um im täglichen Leben die Ausschweifungen der Genusssüchtigen und Lasterhaften zu charakterisieren, in denen in Wirklichkeit fast immer wenigstens noch ein Rest von Sympathie, Dankbarkeit, Wohlwollen und anderen höheren, menschlichen Gefühlen vorhanden ist. Aber hieraus folgt wiederum, dass es in den sexuellen Leidenschaften dieser Verbrecher keinerlei höhere, normierende und begrenzende Macht gab; sie waren der Gewalt dieser Triebe ebenso rettungslos anheimgefallen, wie allen ihren übrigen Trieben, und nur die herabziehenden, auflösenden und lebensvernichtenden Instinkte in ihrer Natur konnten einen Einfluss auf ihr sexuelles Leben ausüben.

Unter diesen verwüstenden, letzter Hand natürlich auch vom Bewusstsein ihrer Lebensuntauglichkeit herrührenden Mächten war vor allem eine, die schon seit dem ersten Erwachen ihrer sexuellen Triebe sich stark geltend gemacht hatte, nämlich ihr Ohnmachts- oder Unterlegenheitsgefühl gegenüber den Menschen, gegenüber allen ohne Ausnahme. Ich habe bereits erwähnt, dass Gunnarsson während seiner Kindheits- und Entwicklungsjahre in seinen Träumereien in Grausamkeit zu schwelgen pflegte, die er unter phantastischen Umständen an seinen Kameraden in der Schule begehen konnte. Diese Träume schlugen bisweilen in ihr Gegenteil um, d. h. in Phantasien darüber, wie er selbst einer tausend-

fach erniedrigenderen Behandlung unterworfen wurde, als er sie jemals wirklich erlebt hatte; aber sei es, dass er nun sich selbst zum Subjekt oder zum Objekt all dieser Unmenschlichkeiten machte, so war der Ursprung der Phantasien in seiner Sehnsucht nach absoluter Machtvollkommenheit gleich augenfällig; in den Erniedrigungsphantasien schwelgte er vielleicht sogar tiefer und stärker als in irgend welchen anderen Phantasien, weil seine eigenen Grausamkeiten als Herrscher sich hier gegen ihn selbst richteten. All diese ungeheuerlichen Phantasien waren zweifellos schon von Anfang an stark wollustbetont, obwohl er in seiner Kindheit natürlich keine Ahnung von der Art des Gemütszustandes hatte, in welchen sie ihn versetzten. In dem Masse als seine sexuelle Entwicklung fortschritt, begannen sich indessen diese Phantasien immer ausschliesslicher auf Frauen zu beziehen, gleichzeitig wuchsen sie an Intensivität und gewannen an Ausbreitung in seinem geistigen Leben; zudem wurden bald auch seine Nächte während des Schlafes durch ähnliche Träume erfüllt. Aber diese Träume folgten ihm schliesslich auch in das wirkliche Leben, so dass seine grösste Wollust in jedem sexuellen Verhältnis auf solchen Phantasien beruhte, in denen seine zufällige Geliebte sich so vollständig in seiner Gewalt befand, dass sie sich vor den Launen seiner Machtvollkommenheit bis in den Tod beugen musste.

Trotzdem hätten alle diese aus dem Bewusstsein seiner Lebensuntauglichkeit hervorquellenden hemmungslosen Phantasien von göttlicher Macht und göttlichem Recht über alles Erschaffene, wie unendlich stark die Wollust auch war, die sie ihm gewährten, ihn offenbar niemals zum Mörder gemacht, weil weder seine bewusste noch seine unbewusste Sehnsucht sie zu verwirklichen stark genug war, um ihn zum Handeln zu treiben — das hatte sich zur Genüge in seinen früheren sexuellen Verhältnissen gezeigt. Erst als eine andere in dem wirklichen Leben unvergleichlich stärkere Kraft hinzugekommen war, vollendete sich sein Geschick, wobei allerdings während der Mordtat selbst die durch seine angeborenen Defekte vergifteten sexuellen Triebe in Wirklichkeit durchbrachen.

Diese Kraft war einfach sein Grauen vor aller Verantwortung, die zugleich tiefste, stärkste und unmittelbarste Folge seines Bewusstseins der eigenen Lebensuntauglichkeit.

Solange er noch sein Verhältnis zu Anna hatte einigerma-

sen geheimhalten oder doch wenigstens immer hatte verleugnen können, hatte Anna in seinem Leben und seinen Zukunftsgrübeleien kaum eine grössere Rolle gespielt als alle die früheren Opfer seiner Liederlichkeit; nur dass er vielleicht angefangen hatte, sie allmählich tiefer zu hassen als die anderen, weil seine Beziehungen zu ihr länger gedauert hatten als alle vorhergehenden, und weil es infolgedessen schwerer sein würde, sie von sich abzuschütteln, als alle die anderen; ebenso wie er in allem Anderen möglichst weit vor seinen eigenen Handlungen geflohen war, so hatte er auch durchgehend versucht, seine Verhältnisse so kurz wie möglich dauern zu lassen; am liebsten hätte er sie am selben Tage abgebrochen, an dem er sie angeknüpft hatte. Aber im selben Augenblick, wo er erfuhr, dass Anna schwanger sei, und er also, mit oder ohne Ehe, genötigt sein würde, vor den Menschen die Verantwortung für eine Verbindung mit ihr und schliesslich auch für das Kind, das sie gebären sollte, auf sich zu nehmen, entbrannte in ihm ein so grenzenloser Hass gegen sie, dass dieser unwillkürlich seinen ganzen lebenslangen, ohnmächtigen Hass in sich aufsog, einfach weil Anna in diesem Augenblick vor allen anderen Menschen auf Erden das Recht erhielt, offen von ihm eine Handlung auf eigene Verantwortung zu fordern. Wenn er ein lebendes Wesen noch tiefer als sie hätte hassen können, so wäre es das Kind gewesen, das sie unter dem Herzen trug, weil dieses für alle Zukunft sein Gläubiger sein würde, nächst der Mutter der Repräsentant für die Anforderungen des Lebens an ihn als Menschen; aber sein Hass gegen das ungeborene Kind verschwand natürlich im Hass gegen die, die es gebären sollte. Zum ersten Mal in seinem Leben hatte es ein Mensch gewagt, ihn vor eine wirkliche Verantwortung zu stellen, von der er sich weder losbetteln, fortschleichen noch loslügen konnte. Deshalb hasste er sie so, wie er bisher nur die Menschheit in der Gesamtheit, das ganze Dasein oder die Wirklichkeit als solche gehasst hatte. Aber deshalb konnte er jetzt auch, indem er Anna ermordete, ein für alle Mal seinen Hass gegen die Menschen und das Dasein in seiner Gesamtheit löschen und sich ein für alle Mal davon überzeugen, dass er stärker war als die ganze Wirklichkeit; am allertiefsten in seinem Herzen, im Dunkel des vollkommen Unbewussten fühlte oder ahnte er, dass er in Annas Person die ganze Menschheit ermordete und sich für immer von aller Lebensverantwortung

befreite. Und gleich so vielen anderen Mördern war Gunnarsson wirklich zum ersten und einzigen Male in seinem Leben vollkommen glücklich unmittelbar nach dem Morde, weil er jetzt endlich einen Ausdruck für die innerste Sehnsucht seines Wesens in einer wirklichen Tat gefunden hatte.

III.

Scheinleben.

Bei den hier in Frage stehenden Verbrechern waren alle individuellen Gefühle und die darauf beruhenden Instinkte entweder von Geburt oder von ihrer frühesten Kindheit an zu schwach gewesen, um die Basis für ein persönliches Leben bilden zu können, und aus der daraus folgenden seelischen Leere, die ich bei so vielen Verbrechern aller psychologischen Gruppen gefunden habe, und aus der sie auf so vielen verschiedenen Wegen zu fliehen gesucht hatten, waren diese Verbrecher bereits in einem sehr frühen Stadium ihres Lebens unbewusst bestrebt gewesen, sich dadurch zu retten, dass sie versuchten, sich sozusagen von aussen her nicht nur alle konventionellen und praktischen Lebensregeln ihrer Umgebung, sondern auch alle deren moralische Lebensnormen anzueignen; und da sie sich mit einer Art Enthusiasmus der Feigheit angestrengt hatten, bis in alle Einzelheiten allem zu folgen, was sie von diesen Regeln oder Gesetzen hatten auffassen können, hatten sie allmählich wirklich die Überzeugung erlangt, alle ihnen obliegenden Pflichten erfüllt zu haben. Aber da hinter oder unter diesem Scheinleben nichts anderes ursprünglich Lebendiges in ihnen übriggeblieben war, als der nackte Selbsterhaltungstrieb, und diesem folglich nichts von innen heraus sich hatte beschränkend entgegenstellen können, so war dieser Selbsterhaltungstrieb natürlich bald in einen radikal egocentrischen, lebensfeindlichen Egoismus ausgeartet, der in Wirklichkeit auch das Centrale und Entscheidende in ihrem Leben geworden war, sowohl direkt als auch indirekt, dadurch, dass sie bei anderen Menschen natürlich nichts Anderes hatten sehen können, als was sie in gewissem Grade in sich selbst erlebt hatten (siehe Einleitung), und dass sie folglich, wenn sie geglaubt hatten, den Lebensregeln ihrer Umgebung zu folgen, in Wirklichkeit von

nichts Anderem als von ihrem eigenen Egoismus beherrscht worden waren. Und alle die Tendenzen zu einem, meistens vielleicht nur für ihre nächste Umgebung belastenden, aber mitunter auch für die Gesellschaft gefährlichen und schädlichen Egoismus, den man im normalen Leben überall bei Menschen findet, deren ursprüngliche Gefühle mehr oder weniger vollständig eingeschrumpft oder abgestorben sind, und deren Seelenleben folglich in entsprechendem Masse nur rein mechanisch in eingewöhnten oder von der Gesellschaft oder ihrer Umgebung vorgeschriebenen Formen weiterfunktioniert hatte, fand ich folglich ohne jederlei Beschränkung bei diesen Verbrechern entwickelt und verwirklicht.

Der typischste Repräsentant dieser Gruppe von Verbrechern, den ich habe finden können, hatte mit dreien seiner Töchter in einem incestuösen Verhältnis gelebt und seine Frau getötet oder ermordet; er hatte ausserdem höchst wahrscheinlich Brandstiftung und Meineid begangen, doch konnte er wegen der letztgenannten Verbrechen aus Mangel an Beweisen nicht verurteilt werden.

Hinsichtlich des äusseren Verlaufes seines Lebens und seiner Verbrechen mögen hier zunächst die folgenden Tatsachen aus den Gerichtsakten angeführt werden, die ich bei der Darlegung seiner Seelenentwicklung versuchen werde, in allen notwendigen Punkten zu vervollständigen.

Olof Malmström war der Sohn eines Schwarzarbeiters auf dem Lande und seiner Ehefrau. Er hatte bis zu seinem 14. Jahre in seinem Elternhause gelebt, hatte die Volksschule besucht, war konfirmiert worden, hatte dann bei Nachbarn eine Stelle als Knecht gehabt und hatte sich im Alter von 17 Jahren beim Regiment seines Heimatortes anwerben lassen, wo er etwas mehr als 8 Jahre als Soldat diente. Während dieser Zeit hatte er mit 23 Jahren eine Stelle als Waldhüter auf einem der grössten Herrenhöfe seiner heimatlichen Provinz erhalten, eine Anstellung, die er dann 28 Jahre lang bekleidete, und die ihm infolge von Umorganisationen auf dem Gute einige Monate vor seiner Verhaftung gekündigt wurde.

Gleichzeitig mit dem Antritt seiner Waldhüterstelle hatte er die Tochter seines Vorgängers im Dienste, Brita Andersson, geheiratet und deren Elternhaus, die Amtswohnung des Waldhüters Mossarp, übernommen, in der er und Brita während der ganzen Zeit ihrer Ehe wohnten. Von seiner Ehefrau hatte er drei Söhne und fünf Töchter gehabt.

Am 12. Mai des Jahres, in dem Malmström 51 Jahre alt wurde, meldete er der zuständigen örtlichen Behörde, dass seine Frau seit vier Tagen, während er selbst in Geschäften verreist war, verschwunden sei, und dass sie einen Brief hinterlassen habe, in dem sie mitteilte, sie hätte sich ertränkt.

Man war allgemein in der Gegend der Ansicht, dass das Verhältnis zwischen Malmström und seinem Weibe immer nur gut gewesen sei, und fand daher keine Veranlassung, Malmström zu verdächtigen, irgend einen Anteil am Verschwinden Britas gehabt zu haben. Trotzdem hatte man kein rechtes Zutrauen zu seinen Angaben über Britas Selbstmord. Brita war bekannt als eine stille, demütige, religiöse Frau, von der man unmöglich hätte glauben können, dass sie imstande gewesen sei, sich das Leben zu nehmen. Überdies zog Malmströms Benehmen während der nächsten Tage nach ihrem Verschwinden die allgemeine Aufmerksamkeit auf sich. Er liess keine ernstlichen Nachforschungen nach Britas Leiche anstellen und benachrichtigte ihre abwesenden Kinder nicht von ihrem Tode; in seinen Angaben über die Vorgänge während der Tage vor dem 12. Mai zeigte er sich schwankend und liess sogar einige geheimnisvolle Aussprüche fallen, Brita habe sich vielleicht nicht ertränkt, sondern sei zu ihren Verwandten nach Amerika gereist. Hierzu kamen einige unbestimmte Andeutungen von Malmströms nächsten Nachbarn vom Hofe Myngen, Malmström hätte diese zu bewegen versucht, während seiner Abwesenheit Mossarp anzuzünden, um glauben zu machen, Brita wäre drinnen verbrannt. Jedenfalls begann sich binnen kurzem in der Gegend der Verdacht zu verbreiten, Malmström habe Brita aus dem Wege geschafft, und nachdem die Behörden offizielle Untersuchungen eingeleitet hatten, wurde Malmström ungefähr vierzehn Tage nach der Meldung über Britas Verschwinden zum ersten Polizeiverhör citiert.

Jetzt hatte er aber schon eine ganz neue Version über Britas Verschwinden vorzubringen. Seine ersten Worte, als er eintrat, waren: meine Frau lebt, ich habe einen Brief erhalten, den ich dem Herrn Kommissaren übergeben will, so dass diese Sache bald klargestellt sein wird, und ich will die Kosten für die Mühwaltung bezahlen. Er übergab hierbei einen Brief, den Brita nach einer Angabe in einem Postskriptum des Briefes ein achtjähriges Mädchen hatte schreiben lassen, und in dem sie mitteilte, sie sei nach einem Anfall von Geistesstörung am

Leben und in guter Obhut und bitte ihre Angehörigen, sich nicht ihretwegen zu beunruhigen, obwohl sie sie nicht wissen lassen wolle, wo sie sich aufhalte. Ungefähr gleichzeitig kamen zwei andere Briefe am Orte an, die bezweckten, die Meinung noch mehr zu befestigen, dass Brita nicht tot sei. In dem ersten, der an einen Nachbarn Malmströms adressiert war, teilte der Briefschreiber mit, er habe Brita bewusstlos in einem kleinen Boote draussen auf dem Meere gefunden, aber sie sei von ihren Leiden wiederhergestellt, und er würde nächstens Näheres schreiben. In dem späteren Briefe, der an den Pfarrer der Gemeinde gerichtet war, berichtete Brita selbst durch eine Freundin, die nach ihrem Diktate geschrieben hätte, sie habe in einem Anfall von Wahnsinn den Tod gesucht, sei aber von einem Fischer gerettet worden und werde jetzt binnen kurzem zu ihrer Schwester nach Amerika reisen, sie bitte den Pfarrer inständig, dahin zu wirken, dass niemand anders und vor allem nicht ihr Mann für das leiden solle, was sie während ihrer Krankheit begangen habe, und zum Schluss sende sie liebevolle Grüsse ihrem Manne mit der Bitte, er möge ihr alles Böse verzeihen, das sie ihm im Leben zugefügt habe.

Von diesen Briefen erwiesen sich die beiden ersten als von Malmström selbst geschrieben und der dritte von seiner jüngsten Tochter Erna, die sich hatte bewegen lassen, ein Konzept ins Reine zu schreiben, das Malmström behauptete, in dem ersten an ihn selbst adressierten Brief von Brita empfangen zu haben. Dieser erste Brief war nie mit einem Poststempel versehen gewesen, der zweite war von der nächst belegenen Stadt an einem der Tage, wo Malmström dort gewesen war, abgesandt worden, und der dritte war von Ernas Bräutigam während eines gelegentlichen Besuches einer anderen nahe gelegenen Stadt auf die Post gegeben worden.

Am 14. Juli wurde Britas Leiche in einer Kartoffelgrube in Mossarp einige hundert Meter vom Wohnhaus gefunden, und am selben Tage wurde Malmström wegen des Verdachtes, seine Frau ermordet zu haben, verhaftet.

Als man ihm mitteilte, man habe die Leiche gefunden, verhielt er sich zunächst ganz still, sprach aber nach einer Weile die Möglichkeit aus, Brita könne von einem Landstreicher ermordet worden sein. Und diese völlig neue Hypothese arbeitete er während der nächsten Zeit rasch zu einer sehr detaillierten Theorie aus, derzufolge Brita von einem herumwandernden Mormo-

nenmissionar namens Knut Janson ermordet worden sei, und bereits bei der dritten Untersuchung reichte er dem Gericht die Abschrift eines Briefes ein, der, nach seiner Angabe, an ihn ins Gefängnis — von rechts nach links geschrieben — eingeschmuggelt worden war, und der u. a. ein vollständiges Geständnis Jansons enthielt, er habe Brita ermordet. Diese neue Version versuchte er mit der vorhergehenden dadurch zu vereinigen, dass er hervorhob, es sei wahrscheinlich Janson gewesen, der die fingierten Briefe Britas geschrieben hatte, um ihn, Malmström, des Mordes zu verdächtigen.

In bezug auf Janson erzählte Malmström das erste Mal, als er seinen Namen vor Gericht nannte, nur, er habe Brita vor 32 Jahren kennen gelernt und sei kurz darauf nach Amerika abgereist; vor seiner Abreise habe er aber Brita versprochen, zurückzukommen und sie zu heiraten, und jetzt, am Abend des 3. Mai, sei er nach Mossarp gekommen und habe um ein Nachtlager gebeten, wobei Brita bemerkt habe, dass er einen falschen Bart trug, der eine grosse Brandnarbe am Kinn verdeckte, dass er ferner eine Tasche mit wunderlichen Gerätschaften, wahrscheinlich Falschmünzerwerkzeug, mit sich geführt habe, und als Malmström und Brita am anderen Morgen die Tür zu seinem Zimmer geöffnet hatten, sei er ihnen mit zwei auf sie gerichteten Revolvern entgegengetreten, und habe sie mit dem Tode bedroht, wenn sie etwas von dem verrieten, was sie gesehen hätten, worauf er im Walde verschwunden sei, ohne weiter von sich hören zu lassen. Die Abschrift des nach Malmströms Angaben ins Gefängnis eingeschmuggelten Briefes war von dem Vorstand des geheimen Brüderbundes Sv. h. d. s. in Hamburg unterzeichnet und enthielt ausser Jansons Bekenntnis eine Mitteilung, es sei zur Kenntnis des Brüderbundes gelangt, dass eines seiner Mitglieder Brita ermordet habe, dass der Betreffende deswegen gefangen und zum Tode verurteilt sei, und dass er das beigefügte Bekenntnis unmittelbar bevor er im Beisein von 12 Brüdern den Giftbecher geleert habe, niedergeschrieben habe. In diesem Bekenntnis berichtete Janson u. a., er habe als junger Mann um Brita angehalten, aber einen abschlägigen Bescheid bekommen, und sei deshalb nach Amerika gegangen; nach seiner Rückkehr von dort nach 17 Jahren habe er Brita oft in ihrem Hause besucht, um sie zur Untreue gegen ihren Mann zu verlocken; bei seinem letzten Besuch in Mossarp habe er versucht,

sie zu zwingen, ihm nach Amerika zu folgen, aber als ihm dieses nicht gelang, habe er schändliche Gewalt an ihr verübt und habe sie darauf, indem er sich den Anschein gab, ihre Tränen zu trocknen, mit einem vergifteten Taschentuch getötet, worauf er zwei Leuten des Nachbarhofes Myngen 50 Kronen bezahlt habe, um die Leiche ins Meer zu schaffen.

Aus Anlass dieser Angaben Malmströms wurde festgestellt, dass nichts ins Untersuchungsgefängnis an ihn hatte eingeschmuggelt werden können, und dass keine Person namens Knut Janson jemals in Diensten der Mormonenkirche in Schweden tätig gewesen war; dagegen war wirklich ein Mormonenmissionar namens Gustav Jensen vor einigen Jahren in Schweden auf dem Lande als Verkäufer von religiösen Traktätchen umhergewandert und hatte auch einmal Mossarp besucht, wobei er in bezug auf kirchliche Fragen mit Malmström in einen Streit geraten war, der damit endete, dass Jensen hinausgeworfen wurde.

Schliesslich gab Malmström bei einer der letzten Untersuchungen an, er habe circa 14 Tage nach Britas Tode zufällig von der Nachbarfamilie in Myngen gehört, dass die Mutter — die indessen kurz darauf gestorben war — und zwei der Söhne in der Nacht zwischen dem 7. und 8. Mai in Mossarp gewesen seien, und dass bei dieser Gelegenheit ein Jude ihnen Britas Leiche gezeigt und ihnen 100 Kronen angeboten habe, wenn sie die Leiche ins Meer schafften, was sie zwar übernommen, aber auszuführen nicht gewagt hätten wegen des hellen Mondscheines, weshalb sie die Leiche statt dessen in die Kartoffelgrube vergraben hätten, wo sie später gefunden wurde; Malmström betonte dabei, dass Janson und der Jude natürlich ein und dieselbe Person seien; und als Erklärung, weshalb er von alledem nichts früher erwähnt habe, gab er an, er hätte kein Gewicht auf das Gerede der Leute aus Myngen gelegt, weil er damals noch überzeugt gewesen war, dass Brita am Leben sei, da er von ihr einen Brief erhalten hatte. Die beiden Söhne vom Hofe Myngen erklärten, diese Angaben Malmströms seien erfunden von Anfang bis zu Ende. —

Bei den Nachforschungen über Malmströms Vergangenheit, die nach der Verhaftung angestellt wurden, ergab es sich, dass Malmström einmal vor drei Jahren seine jüngste Tochter Erna, die damals schwanger war, zu einer Hebamme in der grössten

Stadt der Provinz begleitet, und daselbst ein Kind untergebracht hatte, das Erna geboren, das aber bald gestorben war; und es war der Verdacht aufgetaucht, Malmström sei der Vater dieses Kindes seiner Tochter. Während der Verhöre mit Erna erwies es sich, dass er wahrscheinlich auch mit seinen beiden älteren Töchtern, Elsa und Inga, in einem incestuösen Verhältnis gelebt hatte; und nach den Angaben sämtlicher Töchter vor Gericht habe er sie zuerst zu überreden versucht, sich ihm hinzugeben, weil ein Arzt ihm geraten habe, seiner Gesundheit wegen so viel als möglich geschlechtlich mit Frauen zu verkehren, und weil sie in jedem Fall schon bei Zeiten lernen müssten, wie Frauen schwanger werden, um nicht späterhin, wenn sie allein ins Leben losgelassen sein würden, aus Unerfahrenheit übelgesinnten Menschen zum Opfer zu fallen, und als sie diesen Überredungen nicht nachgegeben hatten, habe er sie mit Drohungen und Gewalt gezwungen, sich seinem Willen zu unterwerfen; mit einer jeden seiner älteren Töchter habe er Unzucht getrieben drei oder vier Mal während der Winter, wo sie den Konfirmandenunterricht besucht; das Verhältnis zu seiner jüngsten Tochter, das schon vor ihrem 15. Jahre begonnen hatte, habe dagegen gedauert, bis diese im Alter von 20 Jahren das oben erwähnte Kind geboren hatte.

Als die Aussagen der Töchter aus dem Protokoll Malmström vorgelesen wurden, bekannte er sich sofort aller dieser Verbrechen schuldig. Aber nachdem das Urteil des Landgerichts gefällt war, demzufolge er für ein jedes der Verbrechen der Blutschande zu lebenslänglichem Zuchthaus verurteilt worden war, nahm er in einem Schreiben an das Oberlandesgericht sein ganzes Geständnis zurück und hielt vor dem Reichsgericht daran fest, dass er unschuldig sei an allem, was ihm in dieser sowie in so vieler anderer Hinsicht zur Last gelegt wurde. In seinem Schreiben an das Oberlandesgericht gab er an, der Staatsanwalt selbst habe ihm unter vier Augen gesagt, er habe die Töchter zum Geständnis der Blutschande durch die Drohung gezwungen, sie zu verklagen, dass sie allesamt Ernas Kind ermordet hätten, und der Staatsanwalt habe ihm bei derselben Gelegenheit das Geständnis der Blutschande abgepresst durch die Drohung, diese Anklage gegen die Töchter zu bewerkstelligen, wenn er sich dieser Verbrechen nicht schuldig bekannte; sowohl die Angaben der Töchter vor Gericht als sein eigenes Geständnis, welches ausschliesslich

entstanden war, um seine Kinder zu retten, seien folglich ohne jede Bedeutung. Der Staatsanwalt wies diese Beschuldigung als völlig unwahr zurück.

Der bereits erwähnten Brandstiftung, die sein eigenes hoch versichertes Wohnhaus betraf, war Malmström drei Jahre vor Britas Tode angeklagt worden. Eine Menge Zeugen sagten während des Mordprozesses aus, dass Malmström nach dem Brande allgemein am Orte im Verdacht gestanden, das Feuer angelegt zu haben. Nach diesen Zeugenaussagen habe er schon, als der Brand stattfand, angefangen, in geheimnisvollen Worten davon zu sprechen, es werde sich schon herausstellen, dass der Feuer-schaden nicht auf einen Unglücksfall zurückzuführen sei, und in der darauf folgenden Zeit habe er versucht, verschiedene Personen der Gegend zu verdächtigen, darunter besonders einen der Söhne vom Hofe Myngen und eine in der Gegend berühmte Landstreicherin, Verdächtigungen, die sich als völlig grundlos erwiesen. Aber mehr als alles andere hatte, nach Aussage der Zeugen, Britas veränderte Gemütsverfassung nach dem Brande dazu beigetragen, den Verdacht gegen Malmström aufrecht zu erhalten. Brita war freilich immer als eine stille und unterwürfige Natur bekannt gewesen, aber andererseits als eine frische und tüchtige Hausmutter mit gleichmässig guter Laune; unmittelbar nach dem Brande hatte sie jedoch angefangen, an Kopfschmerz, Unruhe, Grübeleien, Melancholie und Schlaflosigkeit zu leiden, und in hellen Vollmondnächten, wenn das Mondlicht von draussen sie erschreckt zu haben schien, hatte sie zu wiederholten Malen ihr Haus verlassen und war in Wald und Feld bis zum Morgengrauen umhergeirrt; offenbar hatten sich ihre Gedanken beständig mit dem Brande beschäftigt, es war das einzige Thema, das sie nunmehr wirklich in den Gesprächen mit Nachbarn und Freundinnen zu interessieren schien. Einen direkten Verdacht gegen Malmström hatte sie freilich niemals ausgesprochen, aber alle, die mit ihr während dieser Zeit in Berührung gekommen waren, hatten den bestimmten Eindruck, dass sie nach dem Eide, den sie mit Malmström in Zusammenhang mit dem Brande abgelegt hatte, von Gewissensangst gequält wurde. Während des Mordprozesses hob der Staatsanwalt als wahrscheinlich hervor, Brita habe Kenntnis davon gehabt, dass Malmström das Feuer angelegt hatte, und dieses sei eines der stärksten Motive zu dem Morde gewesen; viele Zeugen sagten aus, er sei

nach dem Brande beständig durch Britas Unruhe und Kränklichkeit irritiert gewesen. Wegen des Meineides, den Malmström wahrscheinlich während des Brandstiftungsprozesses begangen hatte, wurde er niemals angeklagt, da er in diesem Prozesse aus Mangel an Beweisen freigesprochen war.

Für die Verbrechen der Blutschande wurde Malmström von allen Instanzen zu lebenslänglichem Zuchthaus verurteilt. Das Landgericht verurteilte ihn ausserdem zum Tode wegen Mord. Das Oberlandesgericht und das Reichsgericht fanden es hingegen nicht erwiesen, dass er bei der Ermordung seiner Frau mit Vorbedacht gehandelt habe, und verurteilten ihn infolgedessen wegen Totschlag zu lebenslänglichem Zuchthaus.

Malmström gestand während der Zeit, wo ich mich mit ihm beschäftigte, ebenso wenig wie während des Prozesses irgend eines der Verbrechen, die er begangen hatte. Im Gegenteil, er arbeitete im Gefängnis ununterbrochen weiter daran, das grosse Verteidigungswerk des Prozesses sozusagen zu vervollkommen, indem er überall, wo es ihm aus irgend einem Grunde erforderlich erschien, neu erdichtete Ereignisse, Verhältnisse und Umstände einfügte zwecks einer noch vollständigeren Erklärung der Handlungsweise seiner Feinde gegen ihn, und er erfand sogar ganz neue Theorien über Britas Verschwinden und über die Motive der Töchter zu ihren falschen Zeugenaussagen. Nur durch seine Lügen musste ich mir folglich meinen Weg zu den centralen Defekten seines Seelenlebens bahnen.

Ich lernte ihn im Gefängnis kennen, kurz nachdem das Urteil der lebenslänglichen Zuchthausstrafe in der höchsten Instanz gefällt worden war, und, gleich so vielen anderen lebenslänglich Verurteilten vor und nach ihm, begann Malmström schon bei meinem ersten Besuche sich nach den juridischen Möglichkeiten zu erkundigen, die Sache einer neuen Prüfung zu unterziehen. Aber im Gegensatz zu allen anderen leugnenden Sträflingen, mit Ausnahme der ihm psychologisch Verwandten, sprach Malmström, als er mir all die widrigen Umstände ausinandersetzte, die zu seiner unschuldigen Verdächtigung und Verurteilung geführt hatten, ruhig, sachlich, sicher, energisch, mit einer allem Anschein nach auf einem guten Gewissen gegründeten, felsenfesten Kraft. Zu dem soeben erwähnten Zeitpunkt pflegte sich bei allen anderen leugnenden lebenslänglichen Sträflingen eine gewisse Gleichgültigkeit oder Müdigkeit in

ihrem Leugnen bemerkbar zu machen, ohne Zweifel bei diesen während der ersten Zeit der Einzelhaft ganz besonders streng isolierten Sträflingen ein Produkt jenes Gefühls der Hilflosigkeit vor allem, was während des oft jahrelangen Prozesses gegen sie vorgebracht worden war, ebenso wie vor dem endgültigen Urteilspruche, der von der höchsten Autorität des Staates gefällt worden war, und der ihnen zu dieser Zeit wirklich in der Regel als die Verurteilung ihrer Missetaten nicht nur seitens des Staates, sondern auch seitens der ganzen Menschheit erschien. Erst nachdem es diesen lebenslänglichen Sträflingen gelungen war, die Erinnerungen an den Prozess aus dem Gedächtnis zu verdrängen, und nachdem sie überdies Selbstvertrauen und Lebenslust unter ihren Genossen in den gemeinschaftlichen Abteilungen des Gefängnisses wiedergewonnen hatten, lebten gewöhnlich die alten Lügen aus den Prozessen und Klageschriften bis zu einem gewissen Grade wieder auf, wurden in mehr oder weniger wohlaufgebaute Systeme organisiert, und, sei es dass sie wirklich in Gesuchen um Wiederaufnahme des Prozesses vorgebracht wurden oder nicht, so wurden sie jedenfalls zum hauptsächlichen Inhalt im Leben der Sträflinge, natürlich weil es ihnen dank ihrer selbstbetrügerischen Tendenzen gelungen war, ihren Glauben daran zu bewahren, als an die einzige Möglichkeit, die Pforten zu sprengen zu allem, wonach sie sich draussen in der Welt sehnten. Bei Malmström war hingegen nicht die geringste Spur eines Schwankens oder Zögerns zu bemerken, und — was vielleicht noch wesentlicher war — auch nicht die geringste Spur jener besonderen, lauern den Unruhe oder jenes zitternden Eifers, sich in jedem Augenblick heimlich zu überzeugen, welchen Eindruck die Lügen gemacht hätten, eine Unruhe und ein Eifer, der trotz all ihrer Anstrengungen dem Auftreten der trainiertesten Lügner mehr oder weniger ihr Gepräge gab, wenigstens so lange sie sich einreden konnten, dass sie von dem Betreffenden, den sie zu überzeugen strebten, etwas zu gewinnen hätten. Es lag kaum etwas Hilfesuchendes in Malmströms Auftreten: derart selbstverständlich schien er es zu finden, dass ich als ehrenhafter Mensch nach Massgabe meiner Kräfte würde dazu beitragen wollen, einen unschuldig Verurteilten zu rehabilitieren, und ausserdem hob er schon jetzt beiläufig hervor, dass er, sobald er freikäme, natürlich meine Dienste angemessen honorieren würde — dieses nicht etwa im Ton eines einschmeichelnd tastenden Bestechungsversuches, sondern offen

und ehrlich, wie ein Mann, der von Jugend auf gewohnt gewesen war, jedermann gegenüber seine Schuldigkeit zu tun. Überhaupt empfing er mich dort in der Zelle des Gefängnisses gerade so, wie er in früheren Zeiten zu Hause auf dem Lande einen Advokaten empfangen haben würde, den er nach einem beim Landgericht verlorenen Civilprozeß hätte kommen lassen: wie ein sicherer und selbstbewusster Bauer, der trotz des Irrtums des Untergerichtes niemals hatte zweifeln können, dass er nicht früher oder später in vollem Masse zu seinem Recht gelangen würde. Und als es ihm während meiner nächstfolgenden Besuche allmählich aufging, dass ich durch die Gerichtsprotokolle seine Lügen in allen Einzelheiten kannte und auch wusste, durch welche Zeugenaussagen oder andere Beweismittel diese Punkt für Punkt widerlegt worden waren, fand ich nicht etwa die verschämte Verdutztheit des ertappten Verbrechers oder die müde oder wütende Verzweiflung des Entlarvten, der noch eine Chance, vielleicht die letzte, verloren hat, sondern ganz einfach die ehrliche Empörung und den natürlichen Zornesausbruch eines starken und unschuldigen Mannes, dem Dummheit und Feigheit wieder einmal Hindernisse auf den Weg zur einfachsten Gerechtigkeit gewälzt haben. Es war unmöglich, sich darin zu täuschen, dass diese felsenfeste Gewissensruhe ursprünglich und echt war: ich hatte hier wirklich einen Mann vor mir, der aus der innersten Tiefe seines Wesens sich vor Gott und Menschen jedes Verbrechens unschuldig wusste. Zugleich aber war es natürlich noch weniger möglich, auch nur einen Augenblick den Lügen Glauben zu schenken, die Malmström während des Prozesses zu seiner Verteidigung vorgebracht hatte, und die er jetzt in ausführlichen und unmittelbar persönlichen Variationen wiederholte und mir im Gefängnis weiter entwickelte.

Es muss indessen hier hervorgehoben werden, dass ich während meiner Studien unter den Mördern bei verschiedenen Leugnern etwas von einer ähnlichen Empfindung der Ungerechtigkeit ihrer Strafe gefunden habe wie bei Malmström, obwohl natürlich in ungleich schwächerem Grade und auf Grund ganz anderer psychologischer Voraussetzungen; es mag mir daher in diesem Zusammenhange gestattet sein, einige Worte über die Psychologie des Geständnisses und des Leugnens im allgemeinen einzufügen.

Gewöhnlich nimmt man ja an, dass das Geständnis eines

Verbrechers entweder auf einer mehr oder weniger tiefen und dauernden Reue beruhe oder auf der Einsicht von der Zwecklosigkeit eines weiteren Leugnens. Aber von diesen Annahmen ist die erstere eine der so unerhört zahlreichen falschen kriminalpsychologischen Auffassungen, die dadurch entstehen, dass man den Handlungen der Verbrecher normale oder durchschnittsmenschliche Triebkräfte oder Motive zuschreibt. Reue in ethischem Sinne findet man nach meiner Erfahrung, die ich in der vorhergehenden Studie dargelegt habe, überhaupt niemals unter groben Verbrechern; dass ein Verbrecher, der vor keinen anderen Alternativen steht als dem Tode oder lebenslänglichem Zuchthaus, durch ein in gewissem Masse freiwilliges Geständnis (denn irgend welche absolute Beweise existieren ja in Wirklichkeit nicht), eine dieser Strafen bloss deshalb auf sich nehmen würde, weil er intellektuell überzeugt wäre, dass die Gerichte die Beweise gegen ihn als überführend angesehen haben, ist einfach eine psychologische Unmöglichkeit: er würde unbedingt bis ganz zuletzt hoffen, dass etwas ganz Unerwartetes das Urteil unmöglich machen werde, z. B. neue, natürlich falsche Zeugenaussagen oder andere Beweismittel zu seinem Vorteil, Zögern der Richter angesichts seines hartnäckigen Leugnens, oder dass man zur Einsicht gelangen werde, er habe in der Notwehr oder wenigstens aus edlen Motiven gehandelt u. s. w.; und mit der jedem Verbrecher eigenen Neigung zum Selbstbetrug würde er tausend und aber tausend ähnliche Anlässe zu der Hoffnung finden, im Kampfe seines Leugnens gegen die Strafe schliesslich zu siegen; ein zum Tode verurteilter Mörder erzählte mir während unserer Gespräche kurz nach der Begnadigung, er habe nicht einen Augenblick geglaubt, dass das Todesurteil ernst gemeint gewesen wäre, sondern sei die ganze Zeit überzeugt gewesen, dass es sich bloss um „eine Demonstration“ gehandelt hätte, d. h. es sei von Anfang an zwischen der Regierung und dem Reichsgericht verabredet gewesen, dass er nicht hingerichtet werden solle, aber dass das Reichsgericht ihn zum Tode verurteilen würde, um die einfältige allgemeine öffentliche Meinung zu beruhigen, die in seinem Falle die strengste Strafe des Gesetzes verlangt hätte.

Wenn ein Mörder ein Geständnis ablegt, so geschieht es fast ausnahmslos entweder ganz einfach deshalb, weil er Vorteile davon erwartet, oder weil er in seinem Herzen die Berechtigung der Strafe anerkennt. Im ersteren Fall bricht der

Selbstbetrug wieder hervor und spiegelt diesen Verbrechern die allerphantastischsten Möglichkeiten als Folge ihres Geständnisses vor; besonders habe ich hierbei beobachtet, dass schon das Leiden der Selbstüberwindung, das natürlich dem Geständnis aller Mörder vorhergeht, sie sehr oft in ihren eigenen Augen bis zu dem Grade von aller Schuld reinwäscht, dass sie nach dem Geständnis unwillkürlich Wunder an Strafmilderung, wenn nicht geradezu Straffreiheit, als gerechte Belohnung erwarten, und schon aus diesen Gründen fühlen sie sich nach der Verurteilung als Opfer des schwärzesten Verrates, verübt vom Staate oder dessen Handlangern, der Polizei, den Staatsanwälten, Verteidigungsadvokaten, Richtern und Gefängnispredigern; und es ist somit einleuchtend, dass der Selbstbetrug dieser Verbrecher je nach den übrigen Umständen eine der stärksten Ursachen sowohl ihres Leugnens wie ihres Geständnisses werden kann. Was wiederum das innerste, natürlich unbewusste Gefühl dieser Verbrecher von der Berechtigung ihrer Strafe anbelangt, so war gewiss in der Regel nicht die geringste Spur eines guten Willens vorhanden, das zu sühnen, was sie verbrochen hatten, sondern sie waren in ihrem Herzen unerschütterlich überzeugt nicht nur von ihrem eigenen Recht zu morden, sondern in naiver Konsequenz damit auch von dem Rechte aller Anderen, Rache an ihnen zu üben; es war ihnen niemals eingefallen, dass ihre Strafe etwas Anderes sein könnte als die gemeinsame Rache der Anderen; und die tiefsten Instinkte ihres Wesens sagten ihnen sogar, dass sie selbst, wenn sie die Macht gehabt hätten, eine tausendmal grausamere Rache genommen hätten, als es der Staat in seinen Strafanstalten tat. Diese ganze heimliche Gewissheit der Mörder von der Berechtigung der Strafe konnte man auf tausend verschiedenen Wegen konstatieren; sie brach immer wieder hervor oder war leicht in nahezu jedem ihrer Worte während meiner Gespräche mit ihnen herauszufinden. Ganz offen trat sie hervor in ihren Aussprüchen über die Verbrechen und Strafen Anderer: es gibt gewiss keinen Ort auf Erden, wo man so eisern hart über die Versäumnisse, Fehltritte, Sünden und Verbrechen Anderer urteilt, als in einem Gefängnis für lebenslänglich Verurteilte; ich kann mich nicht eines einzigen Falles entsinnen, wo ein zu lebenslänglichem Gefängnis Verurteilter auch nur den geringsten Schimmer von Barmherzigkeit in seiner Beurteilung des Verbrechens Anderer verraten hätte, sei es in betreff eines

Neulings, der sich zur Zeit in der Zellenisolierung quälte, oder in betreff eines älteren Verbrechers, mit dem er jahrelang in Kameradschaft gelebt hatte (wohl zu merken: nicht in Freundschaft, denn davon fand ich niemals auch nur den geringsten Anflug unter den Verbrechern im Gefängnis).

Diese Verbrecher hatten noch einen langen Weg bis zu dem mosaïschen Vergeltungsgesetz „Auge um Auge und Zahn um Zahn“: sie verlangten für das Auge oder den Zahn ewige Friedlosigkeit oder totale Vernichtung des Schuldigen, womöglich unter besonderen Qualen. Und diese seltsame, uralte Auffassung von der gleichen Berechtigung von Verbrechen und Strafe war, soweit ich habe finden können, die tiefste Quelle der Geständnisse der grossen Mehrzahl der Mörder: vielleicht können tiefergehende Untersuchungen auch in diesem Punkte die These Lombrosos und der anthropologischen Schule über die psychologische Verwandtschaft der Verbrecher mit den niedrigststehenden, primitivsten Völkerschaften bestätigen. — Ich habe in einer früheren Arbeit*) erwähnt, dass alte Berufsdiebe im allgemeinen ihr Recht zu stehlen für ebenso gerechtfertigt halten, als das Recht des Staates den Diebstahl durch Strafen zu bekämpfen; und die Auffassung dieser Verbrecher von der Existenzberechtigung ihres Berufes, gerade so, wie er vorhanden ist und vom Staate behandelt wird, hat unzweifelhaft ihre tiefsten Wurzeln in einem ähnlichen Gefühl von der Berechtigung der Strafe, wie die Auffassung der hier behandelten Mörder. —

Aber wenn die Mehrzahl der Mörder, die nie ihre Verbrechen gestanden hatten, also die Kraft zu ihrem fortgesetzten Leugnen entweder in selbstbetrügerischen Hoffnungen aller Art oder in ihrer mehr oder weniger klar bewussten Überzeugung davon, dass ihre Strafe nicht berechtigt war, gefunden hatten, so stammte diese ihre Überzeugung, wie soeben angedeutet wurde, aus vollständig anderen psychologischen Quellen her, als die bei Malmström und den mit ihm seelisch Verwandten. Leugner von der erstgenannten Kategorie fand ich sehr oft bei phantastisch unruhigen Vagabundennaturen, für die der Zwang der Zuchthäuser ein millionenfach schlimmeres Übel bedeutete als Hunger und

*) Kriminalpsykologiska Studier I: Bidrag till tjuvnadsbrottens psykologi, Stockholm 1907, p. 43—44.

Kälte und allerlei Entbehrungen in der Freiheit auf der Landstrasse, und für die das Leben im Gefängnis folglich zu einer stündlich und täglich erneuten Qual von unerhörter Intensivität wurde, die sie nicht nur zu unaufhörlichen Übertretungen der Anstaltsdisziplin aufreizte, sondern auch zum allerhartnäckigsten Leugnen ihrer Verbrechen bis zuletzt; und im allgemeinen habe ich das fortgesetzte Leugnen dieser Art bei denjenigen beobachtet, die aus verschiedenen psychologischen Ursachen durch die endlosen Zuchthausjahre ganz besonders gequält wurden. Mit anderen Worten: diese Verbrecher leugneten vor sich selbst nicht die Verbrechen, die sie verübt hatten, sondern sie leugneten nur, dass das für sie unerträgliche Leiden im Gefängnis eine gerechte Strafe für ihre Verbrechen sein könne; so waren es folglich die Leiden der Strafe selbst — resp. das Entsetzen, das die Androhung der Strafe nach dem Verbrechen in ihnen hervorgebracht hatte, besonders wenn sie vorbestraft waren — was ihnen zugleich unmöglich machte, sich in ihren Herzen vor der Berechtigung ihrer Strafe zu beugen, und was sie trieb, ihre Verbrechen offen zu leugnen.

Malmström und die mit ihm Verwandten waren hingegen, wie bereits erwähnt, unerschütterlich davon überzeugt, dass sie niemals die Verbrechen begangen hatten, um derentwillen sie verurteilt worden waren.

Es mag übrigens hier beiläufig erwähnt werden, dass das Erleiden der Strafe weniger als alles Andere der Grund war, der Malmström dazu trieb, seine Verbrechen fortgesetzt zu leugnen: Malmström fühlte sich offenbar, obwohl aus den denkbar abweichendsten psychologischen Ursachen, mindestens in demselben Masse im Gefängnis wohl, wie der in der ersten Studie dieser Arbeit geschilderte Verbrechertyp Winge. Er ass mit dem besten Appetit, nahm zu, schien schon während der Einzelhaft sehr zufrieden mit der neuerlernten Arbeit, ebenso wie übrigens mit der ganzen Tageseinteilung im Gefängnis, und er wurde nie müde, all die ausserordentlichen Verdienste der Gefängnisdirektion und des Aufsichtspersonals zu loben. Je länger ich mich mit ihm beschäftigte, desto mehr richtete sich meine Aufmerksamkeit unwillkürlich auf dieses seltsam excessive Wohlbefinden bei all den tausend Zwangsregeln im Zuchthaus und auf diesen Enthusiasmus für die Personen, welche die pünktliche Befolgung dieser Regeln zu erzwingen hatten.

Es leuchtete ohne weiteres ein, dass dieses Wohlbefinden und dieser Enthusiasmus nichts mit Wings früher geschilderten selbstbetrügerischen Schönmalereien zu tun hatten. Und ebenso klar war es von Anfang an, dass es Malmström im Gefängnis mit einem tiefen Glücksgefühl erfüllte, wenn er sich das spezielle Wohlwollen der Wärter und der Officiere dadurch erringen zu können glaubte, dass er täglich und stündlich rigoros all diese Regeln und Vorschriften befolgte und sich ihnen unterwarf, und eventuell dazu beitrug zu verhindern, dass Andere diese Vorschriften übertraten. Besonders nachdem er in die gemeinschaftliche Abteilung des Gefängnisses versetzt worden war, wo es öfter als in der Einzelhaft Gelegenheit gab, die Aufmerksamkeit der Vorgesetzten auf sich zu lenken und seine gute Ausführung zu beweisen, kam er in unseren Gesprächen beständig darauf zurück, wie vortrefflich in jeder Hinsicht sich sein Leben nunmehr gestaltet habe: vom ersten Tage der Strafzeit an habe er sich heilig vorgenommen, sich niemals der geringsten Übertretung des Ordnungsreglements schuldig zu machen, sondern im Gegenteil bestrebt zu sein, in bezug auf Arbeit und alles Übrige mehr zu tun, als von ihm verlangt würde, und alles im Gefängnis habe es ihm leicht gemacht, diesem Vorsatz treu zu bleiben; von Anfang an hätten ihm alle Freundlichkeit und Ermunterung erwiesen, niemand hätte ihm jemals eine Rüge erteilt, niemand hätte ihn jemals geduzt, und seitdem es ihm geglückt war, Kameraden beim Einschmuggeln von Tabak, Bonbons, Briefpapierfetzen und dergleichen zu ertappen, und er sich beeilt hatte dieses anzuzeigen, so hätten alle Vorgesetzten angefangen, ihm in tausend kleinen Zügen ihr besonderes Vertrauen zu zeigen; ein Konstabler habe ihn sogar zum Aufwärter des Direktorenkabinetts vorgeschlagen, dem höchsten Vertrauensposten, den ein Sträfling erlangen konnte, einer wirklichen Zukunftsstelle, wie Malmström behauptete, und es würde nicht mehr lange dauern, bis Alle im Gefängnis vom Höchsten bis zum Niedrigsten wussten, dass sie sich auf ihn verlassen könnten, wie auf keinen Anderen, und etwas Höheres begehre er nicht, — wäre er nicht unschuldig verurteilt worden, so würde er jetzt sein Leben im Gefängnis nicht gegen das alte in der Freiheit vertauschen wollen, das habe er mehrere Mal sowohl dem Major wie dem Lieutenant und Anderen gesagt u. s. w. Zunächst wirkte all dieses — das Malmström äusserst gefühlvoll vorbrachte, oft fast bis zu

Tränen gerührt über seine eigene Vortrefflichkeit und darüber, wie gut die Vorsehung ihn bewahrt habe, seit das Unglück in sein Leben getreten war — kaum stärker wie jenes einschmeichlerische Gebahren, dem man begreiflicherweise sehr oft in den Gefängnissen begegnet, besonders unter den lebenslänglichen Sträflingen, deren Strafzeit ja unbestimmt ist und hauptsächlich davon abhängt, wie ihre Aufführung im Gefängnis beurteilt wird; dass der unerhörte Druck, der infolge ihrer Abhängigkeit von der Anstaltsleitung auf diesen Sträflingen lastet, früher oder später all die in ihnen schon ursprünglich vorhandenen Tendenzen zur Heuchelei, Einschmeichelung, kriecherischem Augendienst u. s. w. gewaltsam erzeugen musste, liegt ja, wie bereits angedeutet, in der Natur der Sache; auch bei der allerbesten Leitung muss jedes Gefängnis mit unbestimmter Strafzeit ein Treibhaus für alle jene Eigenschaften werden, die man gemeinhin mit dem Worte Servilismus zusammenfasst. Aber während die Mehrzahl der lebenslänglichen Sträflinge, die ich kennen gelernt, sich wenigstens eine Spur von Selbständigkeit in ihrem heimlichen Hass oder Hohn, Trotz oder Resignation bewahrt hatten, konnte ich bei Malmström nicht nur keinerlei Protestreaktion gegen die Sklaverei der Strafe bemerken, sondern er gab sich im Gegenteil derselben mit seiner ganzen Seele glücklich hin, wollüstig deren dürftige Möglichkeiten ausnutzend, sich selbst Vorteile vor Anderen anzueignen. Möglicherweise rührte jener bodenlose Servilismus Malmströms zum Teil von jenem Bedürfnis der Schwäche und Feigheit oder der faktischen Hilflosigkeit und Verlassenheit her, das sicherlich die nächste Quelle allen gewöhnlichen Schmeichlertums sowohl innerhalb wie ausserhalb des Gefängnisses ist. Aber er hatte offenbar auch einen ungleich tieferen und stärkeren Ursprung, auf welchen ich in späterem Zusammenhang mit der Darlegung seiner centralen, lebensentscheidenden Defekte mit einigen Worten zurückkommen werde.

Indessen blieb dieser scheinbar unlösbare Gegensatz zwischen seinen faktisch begangenen Verbrechen und seiner ebenso unzweifelhaften Überzeugung, sie nicht begangen zu haben, nur allzu lange bestehen; in der Tat fand ich erst nach bedeutend zahlreichen Besuchen, als bei den meisten der anderen lebenslänglichen Sträflinge, mit denen ich mich beschäftigt hatte, einen Weg zu den Defekten in seinem Seelenleben, die gleichzeitig der Grund dieses Gegensatzes und das Entscheidende für seine ganze Lebens-

entwicklung gewesen waren. Je eingehender meine Gespräche mit Malmström wurden, desto mehr frappierte mich die ausserordentlich paradoxe Tatsache, dass er in Wirklichkeit die Greuelthaten, deren er angeklagt war, nicht leugnete, sondern bloss leugnete, dass es bewiesen werden könnte, dass er sie begangen hatte; und so wurde es mir allmählich ganz klar, dass er mit allen seinen Lügen in Wirklichkeit nicht etwa anstrebte, dass ich mich persönlich durch sie überzeugen liesse, d. h. ihnen im eigentlichen Sinne Glauben schenken sollte, sondern nur dass ich, unabhängig von meinen Gedanken im übrigen, sie als logisch und de facto möglich und folglich auch als gleichwertig mit dem Beweismaterial des Staatsanwalts anerkennen sollte. Damit wären offenbar, nach Malmströms Ansicht, seine Verbrechen vor mir wie vor allen vernünftigen Menschen, denen er sein ganzes Beweismaterial hätte vorlegen können, unbeweisbar geworden, und dann würde auch alles Andere sich von selbst ergeben; für meine persönliche Meinung und die aller Anderen über seine Schuld oder die Lügenhaftigkeit seiner Erzählungen fehlte ihm offenbar jedes Interesse. Formell musste er sich natürlich anstrengen, um mich zu überzeugen, dass all diese wunderlichen Erfindungen und Erdichtungen nur das wiedergaben, was sich wirklich zugetragen hatte, aber realiter war er um nichts Anderes bemüht als um mein Zugeständnis, dass seine Versionen über den Mord, das Verhältnis zu den Töchtern u. s. w. ebenso acceptabel seien, als diejenigen der Gerichte. Wenn es für ihn möglich gewesen wäre, die begangenen Verbrechen zu gestehen, ohne ihre Unbeweisbarkeit aufzuheben, so hätte er es sicherlich gerne getan, da ich sonderbarerweise etwas Ähnliches zu wünschen schien: dermassen gleichgültig erschien es ihm offenbar, ob er wirklich diese Handlungen begangen hatte oder nicht — das Einzige, dem er in seinen Gedanken einiges Gewicht beimass, war offenbar der Umstand, dass es niemals hatte bewiesen werden können, noch jemals würde bewiesen werden können, dass er auch nur ein einziges Verbrechen begangen hatte. Einen gewissermassen ähnlichen Eindruck erhielt ich freilich durch die Auseinandersetzungen der meisten leugnenden Mörder über die Gründe, weshalb sie die Verbrechen, für welche sie verurteilt worden waren, nicht hätten begehen können. Aber während diese alle offenbar vor sich selbst ihre Lügen damit entschuldigten, dass ihnen nach den Verbrechen kein anderer Ausweg in ihrer grossen Not offen

gestanden hätte, machte Malmström mit aller Kraft durch alle Lügen hindurch sein Recht zu lügen ebenso wie sein Recht zu morden geltend — vorausgesetzt nur, dass nichts bewiesen werden konnte. Ja, es war zuletzt unmöglich, sich darin zu täuschen, dass Malmström es nicht nur für sein Recht hielt, seine Verbrechen zu leugnen, sondern auch, dass er mit all seinen Lügen eine moralische Pflicht zu erfüllen glaubte, ebenso wie jeder unschuldig Angeklagte oder Verurteilte es nicht nur als sein Recht, sondern auch als seine Pflicht ansieht, bei seinem Leugnen zu verharren, d. h. bei der Wahrheit zu bleiben, trotz all der Prüfungen und Leiden, die dieses in vielen Fällen mit sich führen kann.

Damit wäre ich denn auch zu der Erklärung seiner Seelenentwicklung gelangt, die in den Einleitungsworten zu dieser Studie angedeutet worden ist.

Ich erwähnte daselbst, dass auf Grund des Gefühls mangels dieser Verbrecher niemals ein persönliches Leben in ihnen hatte entstehen können, und dass sie sich aus der daraus folgenden seelischen Leere einen Weg hinaus ins Leben gesucht hatten, indem sie von aussen her oder sozusagen verstandesgemäss sich alle praktischen und moralischen Lebensregeln ihrer Umgebung anzueignen suchten, dass sie aber, da der unbegrenzte Egoismus das einzig ursprünglich Lebende in ihnen gewesen war, auch bei anderen Menschen keine anderen als rein egoistische Triebkräfte hatten sehen oder finden können.

Es dürfte indessen einleuchten, dass das Bild ihrer Umgebung und somit der bürgerlichen Gesellschaft und das Leben der ganzen Menschheit, das sie unter diesen Verhältnissen gewinnen konnten, ein so entsetzliches Zerrbild der Wirklichkeit sein musste, wie es nur je in einem menschlichen Gehirn hatte entstehen können, ein Bild, in welchem nicht der geringste Schimmer von Solidarität oder überhaupt von guten Gefühlen oder gutem Willen unter den Menschen Platz fand: sie konnten hinter keiner einzigen menschlichen Handlung einem anderen Menschen gegenüber andere als rein selbstische Motive finden und waren in jedem Augenblick ihres Lebens hinterlistiger Anschläge von allen Seiten ihrer Umgebung gewärtig; das einzige, was sie von ihren Mitmenschen wirklich hatten auffassen können, waren deren praktische Lebensregeln, soweit diese auf dem Streben nach eigenem Vorteil beruhten. Was besonders die Stellung der Men-

schen zu den Gesetzen des Staates anbelangt, so konnten sie freilich nicht dagegen blind bleiben, dass die ungleich grössere Mehrzahl wirklich die Gesetze des Staates befolgte, aber es war ihnen niemals eingefallen, dass dieses auf einer Art moralischen oder sozialen Pflichtgefühls begründet sei; sie hatten es sich einfach nicht anders vorstellen können, als dass die Loyalität der Menschen ausschliesslich von praktischen Berechnungen bestimmt sei. Da sie es somit von Anfang an selbstverständlich gefunden hatten, dass die Menschen den Gesetzen nur ihres Vorteils wegen gehorchten, so hatten sie auch nicht einen Augenblick bezweifeln können, dass alle Menschen jedes Verbrechen begingen, sobald es ihnen nur Gewinn brächte, — z. B. Brandstiftung und Meineid, wenn sie nur sicher wären, dass sie niemals dessen überführt werden könnten; und die Indignation ihrer Umgebung vor gewissen groben Verbrechen konnten sie folglich niemals anders auffassen, denn als eine notwendige, oder in jedem Fall für ihren guten Namen und ihren Ruf nützliche Heuchelei. Da nun die Lebensregeln Anderer, so wie sie dieselben auffassten, ihre einzige Richtschnur im Leben waren, so hatten sie sich allmählich in die wunderliche Vorstellung eingelebt, dass die vom Strafgesetz verbotenen Handlungen nur da verwerflich und unerlaubt seien, wo sie bewiesen werden könnten, oder mit anderen Worten, dass nur beweisbare Verbrechen wirkliche Verbrechen seien. Ein vollkommen gesetzlich anerkannter Beweis aber waren, nach Malmströms Auffassung, nur zwei Zeugen oder das eigene Geständnis. Diese Auffassung, welche im Laufe der Jahrhunderte im Volksbewusstsein hatte Wurzel fassen können, dürfte noch vor etwa 50 Jahren, als Malmström ganz jung war und seine für die ganze Zukunft lebensentscheidenden Eindrücke empfang, ziemlich sicher unter den Bauern in seiner Heimat allgemein gewesen sein. Und wenn Malmström, der ja nur egoistische Triebkräfte bei seinen Mitmenschen sehen konnte, sich diese Auffassung angeeignet hatte, erschien es ihm natürlich als selbstverständlich, dass ein Mensch, der ein Verbrechen begangen hatte, welches nicht durch zwei Zeugen bewiesen werden konnte, dieses Verbrechen nur gestehen würde entweder aus Schwäche, oder weil er sich grössere Vorteile vom Geständnis als vom fortgesetzten Leugnen versprach. Da nun Malmström unleugbar niemals eine strafbare Handlung in Zeugengegenwart begangen oder selbst eine solche gestanden hatte, so war er in seinem Innersten

unerschütterlich davon überzeugt, niemals eine Gesetzesübertretung begangen zu haben, im Gegenteil, er würde gerade durch ein Geständnis die Handlungen, um derentwillen er verurteilt worden war, zu Verbrechen machen und somit gewissermassen zum ersten Mal in seinem Leben sich eines wirklichen Verbrechens schuldig machen.

Dasselbe Resultat betrifft der entscheidenden Defekte Malmströms, zu dem ich also durch meine Eindrücke von seinem äusseren Auftreten im Gefängnis bei all seinen Verteidigungslügen gelangt war, hatte ich gleichzeitig durch meine Untersuchungen des Inhaltes seiner Lügen erreicht.

In der Einleitung zu dieser Arbeit hob ich u. a. hervor, dass das uralte Sprichwort, dass man Andere nach sich selbst beurteilt, — mit allerdings wesentlichen Ausnahmen bei Menschen von reicherer Bildung, Welterfahrung oder natürlichen Anlagen. — eine Wahrheit von ausserordentlichem Werte enthält für alle Versuche, andere Menschen überhaupt zu verstehen, sowie dass die Bedeutung dieses Sprichwortes bei kriminalpsychologischen Studien kaum überschätzt werden kann, weil den Verbrechern im allgemeinen nicht nur die Eigenschaften fehlen, welche die Ausnahmen voraussetzen, sondern weil sie auch auf Grund ihrer übrigen Defekte in dieser Hinsicht ganz besonders verblendet sind.

Aber bei keinen anderen Verbrechern, die ich während meiner Studien im Gefängnis kennen gelernt habe, war diese ursprünglich allgemeinmenschliche Tendenz, Andere nach sich selbst zu beurteilen, so nahezu absolut alleinherrschend in ihrer Auffassung von anderen Menschen geblieben, wie bei denjenigen dieser Studie, und es kann deshalb nicht wunder nehmen, dass diese Tendenz auch in ihren Lügen über andere, wirklich existierende oder erdichtete Menschen hervortrat; ebenso wie sie in der Wirklichkeit in ihrer Auffassung von allen Anderen, diesen ihre eigenen innersten Eigenschaften zuschrieben, so dichteten sie ihnen auch in diesen Lügen dieselben Eigenschaften an, insofern dies auf irgend eine, wenn auch die allerphantastischste Weise mit dem praktischen Zweck der Lügen vereinbar war: bewusst oder unbewusst liessen sie die Verleumdeten genau so handeln, wie sie selbst unter den in den Lügen vorausgesetzten Umständen gehandelt hätten; und ihre innersten, lebensentscheidenden Defekte traten deshalb ebenso offen in ihren Lügen über

Andere hervor, wie sie es in wahrheitsgetreuen Angaben über ihr eigenes Leben getan hätten.

Aber wie waren die Menschen geartet, welche Malmström mit seinen eigenen, innersten, unbewussten Eigenschaften also beseelt hatte?

Nach dem endgültigen Urteil hatte Malmström seine Verteidigung von ihrer letzten vorgeschobenen Position zurückgezogen, nämlich der Geschichte vom Landstreicher-Mormonen-missionar-Juden als Britas Mörder, und war bis zu dem Punkte retiriert, wo er Brita sich nach dem missglückten Selbstmordversuch nach Amerika hatte begeben lassen. Wahrscheinlich schien es ihm bei näherer Überlegung für den Staatsanwalt schwieriger „gesetzmässig zu beweisen“, dass Brita sich nicht jenseits des Weltmeeres befand, als dass sie nicht von einem gewissen Missionar ermordet worden sei, dessen Aufenthaltsort zu verschiedenen Zeiten die Polizei offenbar feststellen konnte; und er erklärte jetzt, Jansons Geständnis und überhaupt seine ganze Einmischung in den Prozess seien offenbar bloss Mystifikation gewesen, — ein „Verrat“, wie er es nannte, — von Seiten seiner Feinde, um ihn zu verleiten, vor Gericht falsche Aussagen zu machen, seine ganze Verteidigung zu verdächtigen und ihn dadurch ins Verderben zu stürzen. Hierdurch war er indessen wiederum vor die beschwerliche Tatsache gestellt, die ursprünglich der Anlass zur ganzen Hypothese gewesen war, Brita sei von einem Vagabunden ermordet worden u. s. w., nämlich dass ihre Leiche gefunden und von Zeugen identifiziert worden war, die sie seit Jahren gekannt hatten — wie versuchte er sich nun aus dieser Schwierigkeit herauszuwinden? Es war einmal während der letzten Monate der Untersuchungszeit zu seiner Kenntnis gelangt, dass gerade einer dieser Identifizierungszeugen nach seiner Verhaftung das kleine zum Fideikommiss gehörige Grundstück gepachtet hatte, das Malmström in seiner Eigenschaft als Waldhüter unter sich gehabt hatte — und hierin fand Malmström jetzt sonnenklar den Grund dafür, dass man ihn beschuldigt hatte, seine Frau ermordet zu haben: als Brita verschwunden war, habe sein nächster Nachbar die Gelegenheit beim Schopfe ergriffen und Malmström als ihren Mörder bezeichnet, damit er für immer aus dem Wege geräumt würde, und er, der Nachbar, zwar nicht das Grundstück selbst, aber die einträgliche Pacht bekommen könnte, und später sei es ein

Leichtes gewesen, falsche Zeugen unter den Nachbarn zu erkaufen und schliesslich den Staatsanwalt selbst durch Bestechung für das Komplott zu gewinnen — ob die Verschworenen auch z. B. eine unbekannte Landstreicherin hätten ermorden und unkenntlich machen lassen und ihre Leiche in Mossarp vergraben hätten, um den endgültigen Beweis gegen ihn vorzubringen, oder ob sie hierbei vom Zufall begünstigt worden wären, darüber wollte Malmström sich nicht äussern, aber aus dunklen Anspielungen in anderen Zusammenhängen ging hervor, dass er das erstere für das wahrscheinlichste hielte; und während dieser ganzen neuen Erzählung, wie der an Brita begangene Mord nun wirklich stattgefunden habe, betonte oder entwickelte er Punkt für Punkt, dass alles, was die Verschworenen getan hatten, unter solchen Umständen ausgeführt worden sei, dass es niemals gesetzmässig würde bewiesen werden können. Mit anderen Worten: Malmström fand es ganz natürlich und selbstverständlich, dass sein Nachbar, um zu einer vorteilhaften Pacht zu gelangen, ihn des Mordes beschuldigte, einen Meineid leistete, falsche Zeugen erkaufte, die Staatsanwaltschaft bestach, und eventuell selbst einen Mord beging, und dass die Leute und Behörden der Gegend sich zur Teilnahme an dergleichen hatten erkaufen lassen — wenn nur nichts bewiesen werden konnte. Denn bei alledem ist, wie schon betont, wohl zu merken, dass Malmström keineswegs in der äussersten Verzweiflung zu diesen Lügen seine Zuflucht nahm, ohne Glauben an ihre praktische Anwendbarkeit: er begegnete im Gegenteil meinen Versuchen, ihm das Absurde davon klarzumachen, dass je ein Mensch auf Erden so unerhörte Verbrechen um so geringen Gewinn hätte begehen können, zunächst mit Misstrauen, als fürchtete er, ich wolle ihm Ammenmärchen aufbinden, und später — da die Glaubwürdigkeitsfrage ihm ja im Grunde gleichgültig war — mit wütender Indignation, weil diese Aussagen seiner Meinung nach ja ebenso möglich und folglich ebenso gute Beweise seien, als was der Staatsanwalt und die Zeugen vor Gericht vorgebracht hatten.

Aber vielleicht noch charakteristischer war, was er mir jetzt als Erklärung im Gefängnis erzählte, weshalb seine drei Töchter ihn fälschlich so schrecklicher Verbrechen gegen sie selbst beschuldigt hatten: der Mann der ältesten Tochter Inga sei der Vater des Kindes der jüngsten Tochter Erna gewesen, und um zugleich die Schuld von Ingas Mann abzuwälzen und Erna zu

rehabilitieren, hätten die beiden ältesten beschlossen, mit Zustimmung der jüngsten, den Vater zu beschuldigen, er habe in verbrecherischem Verhältnisse mit ihnen allen gelebt, — dass sie sich nicht damit begnügt hätten, ihn nur des Verbrechens gegen Erna zu beschuldigen, sei einerseits deshalb gewesen, weil diese natürlich als um so unschuldiger dastehen würde, wenn der Vater sich gegen alle drei vergangen hätte, und andererseits deshalb, weil sie gefürchtet hätten, dass Erna im Fall ihrer Verhaftung der Versuchung nicht würde widerstehen können, Inga und ihren Mann durch Zurücknahme ihres falschen Geständnisses zu veraten. Auch dieses vertraute mir Malmström als etwas ganz Natürliches und Selbstverständliches an; auch hier reagierte er mit Misstrauen und Indignation, als ich versuchte, ihn einigermaßen zur Vernunft zu bringen; diese ganze Geschichte kam ihm offenbar als ein Ereignis vor, das sich in jeder Familie auf dem Lande hätte zutragen können, — was hätte den Töchtern näher liegen können, nachdem der Mann der verheirateten Tochter mit einer der anderen Töchter ein Malheur gehabt hatte, wenn sie sowohl die Verführte als den Verführer rehabilitieren wollten, als die Schuld auf den Vater zu wälzen, da die Wahrheit jedenfalls nie würde bewiesen werden können; und fast bei jedem Besuch bei Malmström im Gefängnis konnte ich neue ähnliche Beispiele verzeichnen von dem, was er in der Handlungsweise seiner Kinder, seiner nächsten Angehörigen, seiner Freunde und Nachbarn gegen ihn und in ihrem Benehmen unter einander glaubwürdig fand. —

In den eben angeführten Fällen hatten die Lügen von Malmström nur wirklich existierende Menschen betroffen, und er war deshalb wenigstens an gewisse äussere Umstände gebunden, die vielleicht einigermaßen die Charakteristiken der Verleumdeten beeinflusst hatten und dadurch auch seine, Malmströms, tiefsten Eigenschaften gehindert hatten, in möglichst starker Beleuchtung hervortreten. Aber sobald er angefangen hatte mit fingierten Personen in dem grossen Verteidigungs-drama zu operieren, fühlte er sich vollständig frei von allen anderen Banden als der Notwendigkeit, einen wahrhaft haarfeinen Verbindungsfaden zwischen den alten und den neuen Lügen zu spinnen; und in den Gefühlen, Gedanken und Handlungen der erdichteten Figuren sprudelten seine ganze unbefriedigte Sehnsucht und alle aus den innersten Defekten seines Wesens geborenen Leidenschaften hervor,

gewaltsamer und vollständiger blossgelegt als vielleicht in irgend welchen anderen seiner Lügen.

Schon beim Durchlesen der Gerichtsakten Malmströms wurde meine Aufmerksamkeit unwillkürlich auf sein Schwelgen in ganz unnötigen und unsinnigen, phantastisch geheimnisvollen Lebensverhältnissen gelenkt, und während unserer Gespräche im Gefängnis verstärkte und vertiefte sich Tag für Tag der Eindruck, dass er unwiderstehlich in immer wildere Wirbel exotisch grauenhafter Spukgeschichten hineingezogen wurde, obwohl freilich die bereits früher minimalen Möglichkeiten, seine Lügen zu verteidigen, dabei immer hoffnungsloser verloren gingen. Zum Teil hatte dieses zweifellos seinen Grund in einer einfachen Motivverschiebung: Malmström war es jahrelang geglückt, sich im Leben zu halten, dank täglicher und stündlicher Lügen, wobei er sich notwendig gewöhnt hatte die Lüge zu lieben, nicht bloss weil sie ihm unberechtigte Vorteile verschaffte, oder ihm dazu verhalf, die Verantwortung für begangene Verbrechen von sich abzuwälzen, sondern um ihrer selbst willen, ungefähr so wie ein geschickter Handwerker allmählich seine Werkzeuge und seine Tätigkeit zu lieben lernt, nicht nur weil diese ihm sein Auskommen ermöglichen; kurz, die Lüge war im Laufe all dieser Jahre für Malmström aus einem Mittel zum Zweck, zu einem Selbstzweck geworden, und folglich genoss er jetzt das Lügen um so wollüstiger, je ferner von der Wirklichkeit er es betreiben konnte. Wenn er gleichwohl bei den relativ dürftigen Erfindungen, die ich oben berichtet, stehen geblieben war, so war das nur deshalb, weil er, wie erwähnt, sowohl in bezug auf Phantasie wie Kenntnismaterial sogar spärlicher ausgerüstet war, als die meisten, und sich folglich mit dem hatte begnügen müssen, was er an Reminiscenzen aus alten Zeitungsfeuilletons über verunglückte Amerikaemigranten oder aus billigen Ausgaben über die Bruderschaft der „Schwarzen Hand“ u. dergl. zusammensetzen konnte. Mehr oder weniger schwache Ansätze zu einem solchen sozusagen uneigennützigen Enthusiasmus der Lüge als solcher habe ich im übrigen bei den meisten leugnenden lebenslänglichen Sträflingen konstatiert; und es wäre ja auch sehr sonderbar, wenn ein Mensch von Jahr zu Jahr, sogar von Jahrzehnt zu Jahrzehnt mit der Konzentration seiner innersten Sehnsucht und seiner festesten Hoffnung in Lügen hätte leben können, ohne sich allmählich in eine auch von seinem eigenen

Standpunkt unvernünftige Liebe zur Lüge um ihrer selbst willen zu verlieren. Aber gleichzeitig war es mir vollständig klar, dass es keineswegs nur eine solche allgemeine Freude am Lügen um der Lüge selbst willen war, was in dem zusammengedichteten Verlauf der Ereignisse Malmström so unwiderstehlich immer weiter und weiter über die Grenzen des Möglichen hinauslockte. Und je unverhüllter sich der wirkliche Inhalt seiner Fabeln während unserer fortgesetzten Gespräche entschleierte, desto deutlicher trat als das innerlich Gemeinsame in ihnen allen eine unwiderstehlich treibende und drängende Sehnsucht hervor nach einer seltsamen, allen bürgerlichen und göttlichen Gesetzen trotzens, nur mit geheimen, im Dunkel schleichenden Mitteln durchführbaren Herrschaft über Alles und Alle, einer sozusagen unterirdischen Macht, die er erlogenen Individuen oder Genossenschaften zuschrieb. Schon die erste Idee in Malmströms später so wechselndem Verteidigungssystem deutete darauf, dass seine Phantasie von Grund aus von solchen unbewussten Begierden beherrscht wurde, heimlich in jedem Augenblick als unbeschränkter Herr über Leben und Tod der Menschen seiner Umgebung dastehen zu können. Die ganze Geschichte von Britas Selbstmord und dem hinterlassenen Brief wirkte ja direkt wie einem Kriminalroman letzten Ranges entnommen, dessen Held der Verfasser mit dämonischer Macht hatte ausrüsten wollen, um diejenigen, die sein Missfallen erwecken, für immer verschwinden lassen zu können. Auch andere Mörder als Malmström hätten ganz gewiss in der Aufregung vor dem Verbrechen ähnliche, verzweifelt unwirkliche Lügen konzipieren können und sie sogar in der Angstverwirrung später im ersten Augenblick zu verteidigen gesucht, um den Verdacht von sich abzuwälzen. Aber niemand anders als Malmström und die ihm Verwandten hätten so aus sich selbst die Kraft schöpfen können, um eine solche Verteidigung jahrelang festzuhalten und durchzuführen. Und welche alles blendende Macht diese geheime Sehnsucht über seinen sonst keineswegs minderwertigen Verstand hatte, zeigte sich in seiner fröhlichen Sicherheit bei diesen banalen Lügengeschichten nach der Anzeige des Mordes: obwohl Malmström — wenngleich schwach ausgerüstet mit Phantasie — ganz gewiss weit über mittelmässig begabt war, was natürliche Intelligenz anbelangt, hielt er sich jetzt offenbar vollkommen sichergestellt durch diese einfache Anzeige bei der Landpolizei über den Selbstmord und den Brief,

•

ja, er fand es nicht einmal notwendig, einigermaßen konsequent diese Verteidigungslügen weiter zu entwickeln, indem er z. B. Kummer heuchelte oder Forschungen anstellte nach der Leiche seiner Frau, oder nur seine abwesenden Kinder von dem Tode ihrer Mutter benachrichtigte, sondern setzte im Gegenteil sein Leben fort, als wenn sich nichts zugetragen hätte; und sogar als die Missgeschicke begannen und die gegen ihn erhobenen Verdächtigungen ihn veranlassten, den ursprünglichen Verteidigungsplan sehr wesentlich dahin zu modifizieren, dass Brita gerettet und nach Amerika gereist sei, — was er allerdings, nach verschiedenen früheren Äusserungen zu urteilen, von Anfang an alternativ im Sinne gehabt haben dürfte, — verlor er in keiner Weise den Mut oder die Überzeugung, alles erfüllt zu haben, was man billigerweise von ihm verlangen konnte, sondern stellte sich zum ersten Polizeiverhör ein, fest überzeugt, dass alles aufs beste durch den neuen Lügenzusatz geregelt sei, und dass er sich folglich jetzt nur bereit zu erklären brauchte, die Unkosten der Behörden zu bezahlen; und dieselbe unverbesserliche innere Zufriedenheit mit all den verschiedenen Lügenerfindungen machte es ihm während des Prozesses von Anfang bis zu Ende unmöglich, eine richtige Auffassung seiner Stellung zu gewinnen: er konnte in der Tat bis zum letzten Augenblick niemals fassen, dass diese Lügen, die ihm selbst so vortrefflich erschienen, weil sie der Ausfluss seiner centralen und tiefsten Defekte waren, nicht auch die Billigung anderer vernünftiger Menschen als vollgültige gesetzliche Verteidigung gewinnen konnten. Und noch im Gefängnis glühte sein ganzes Wesen offenbar in innerlichem Jubel, und leuchteten seine Augen in stolzem Triumph jedes Mal, wenn er darauf zurückkam, dass er in dem Augenblick, wo ihm seine Frau unbequem geworden war, nur einen fingierten Selbstmordbrief zu schreiben gebraucht hatte, um sie zu morden, ohne dass es gerichtlich bewiesen werden konnte. Aber noch freier konnte sich diese unbewusste Sucht Malmströms nach heimlicher Souveränität aus den soeben erwähnten Gründen nicht entwickeln, bevor er durch die Umstände gezwungen worden war, erdichtete Menschen in seine Verteidigungslügen einzustellen. Aber von diesem Augenblick an liess er auch, so weit seine kraftlose Phantasie reichte, dieser wollüstig die Zügel schiessen in bezug auf alles, was einem Manne geheime und unverantwortliche Macht

über das Leben, die Ehre und das Eigentum Anderer und über die Unantastbarkeit von Frauen und Kindern geben kann. Aus dem einfachen Landstreicher-Mörder, dessen Phantom unter dem härtesten Zwang entstanden war, als Britas Leiche gefunden wurde, war nach einigen Wochen ein Apostel des Evangeliums der unbegrenzten Vielweiberei auf der anderen Seite der Erdkugel geworden, der nach 32 jähriger Landesflucht plötzlich heimgekehrt war, nicht nur maskiert, mit schwarzem Haar und schwarzem Bart, sondern auch, unter dieser Maske, von schauerhaften Brandwunden entstellt, ohne Augenzeugen beständig mit geladenen Revolvern operierend, versehen mit unmerklich tötenden Giften und — ohne die geringste Motivierung — mit Falschmünzerwerkzeugen, der sich auch keineswegs damit begnügte, seine Jugendgeliebte zu vergiften, sondern sie, jetzt ein altes Weib, in den Wald lockte, um schändliche Gewalt an ihr zu verüben, und dann das Geld und die Wertpapiere ihres Mannes und sogar für ihn selbst völlig wertlose Wechsel und Kaufbriefe stahl. Und nicht genug damit, dieser mit allen äusseren und inneren Verbrecherinsignien der allerminderwertigsten Romanliteratur persönlich ausgestattete Held erwies sich auch zum Schluss als Mitglied jener von der Volksphantasie ausserordentlich gefürchteten Verbrechergesellschaft, einer Genossenschaft, deren Allmacht im Dunkel sich weit genug ausdehnte, um ihr ungehorsames Opfer in einer schwedischen Kleinstadt erreichen zu können und es in Hamburg durch Leeren des Giftbechers hinrichten zu lassen, nachdem es in Gegenwart von 12 richtenden Brüdern eine Beichte abgelegt hatte; und als ein lügenpsychologisches, recht interessantes Kuriosum mag schliesslich hinzugefügt werden, dass Malmström in dem — natürlich rückwärts geschriebenen — Bekenntnis, das die Handlanger der „Schwarzen Hand“, dem Aufsichtssystem der schwedischen Untersuchungsgefängnisse trotzend, angeblich an ihn eingeschmuggelt hatten, sich nicht hatte enthalten können, den bekennenden Mörder, der die Angehörigen seines Opfers mit falschen Briefen mystifiziert hatte, über die Dummheit der Mystifizierten, also in diesem Falle Malmströms eigene Dummheit, triumphierend hohnlachen zu lassen, — gerade so wie Malmström selbst gehofft hatte, über die Dummheit der Behörden und Nachbarn nach seiner Anzeige über Britas Selbstmord triumphieren zu können; der betreffende Brief des bekennenden Mörders endete nämlich mit den Worten: „Malm-

ström hat nach den Briefen, die ich ihm und Anderen geschrieben habe, die ganze Zeit geglaubt, dass seine liebe, kleine Frau am Leben ist; ich hätte niemals gedacht, dass das Rindvieh so einfältig wäre, von mir was Gutes zu glauben.“

Es dürfte ohne weiteres einleuchten, dass die in diesen Lügen am meisten hervorstechenden Eigenschaften Malmströms — nämlich seine alle Selbstkritik ausschliessende Sehnsucht, eine phantastisch geheimnisvolle, absolute Macht über Alle und Alles auf Erden zu besitzen, und seine Träume, diese Macht anzuwenden, um das Leben seiner Mitmenschen, wenn es ihm beliebt, zu verderben oder zu vernichten — mehr oder weniger direkt aus seinen tiefsten Defekten herrührten. Seine instinktiven Versuche, die Lebensgesetze seiner Umgebung aufzuschnappen, hatten ihn ja, wie ich bereits hervorhob, auf Grund seiner ursprünglichen Gefühlsdefekte zu der inneren Überzeugung gebracht, dass alle Menschen, denen es irgend einen Vorteil bringen könnte, jedes Verbrechen begingen, wenn dieses nur auf eine solche Art geschehen könnte, dass es niemals würde bewiesen werden können, und am liebsten so heimlich, dass niemand es je würde ahnen können; und diese Geheimnistuerei war in Malmströms Augen schliesslich zu seiner eigenen wesentlichsten Lebensnorm geworden, weil alle Anderen und also auch er selbst dank derselben Möglichkeit hatten, mit gutem Gewissen nahezu alle strafbaren Handlungen zu begehen. Seine unbewussten Träume, diese Macht anwenden zu können, um Unglück und Tod über seine Mitmenschen zu bringen, besonders wo es ihm irgend einen Gewinn brachte, rührten offenbar direkt von seinem egocentrischen Egoismus der Schwäche her.

Nach allem, was jetzt darüber ausgeführt worden ist, wie die innersten Defekte dieser Verbrecher in ihren Lügen über andere — wirklich existierende oder erdichtete — Menschen sich offenbarten, muss indessen ausdrücklich hervorgehoben werden, dass man in den Lügen dieser Verbrecher über sich selbst keineswegs auf dieselbe Weise diese Defekte beobachten konnte. In diesen Lügen richteten sie nämlich ihre ganze Energie darauf, sich ihrem eigenen Ich so unähnlich als möglich darzustellen, selbstverständlich aus der bewussten oder unbewussten Furcht davor, dass anfänglich scheinbar ungefährliche, wahre Angaben über sie selbst sich späterhin als gefährlich oder sogar belastend erweisen könnten, dadurch dass sie in ihre Lügen nicht

hineinpassten. Aber gerade deshalb traten statt dessen ihre tiefsten Eigenschaften in der oft phantastischen Uebertreibung dieser Lügen hervor, d. h. in dem, worin sie über das praktische Ziel, das sie erreichen wollten, hinausgingen.

Malmströms wirkliche Motive für das später zurückgenommene und jetzt also „falsche“ Geständnis der Incestverbrechen gegen die Töchter waren sicherlich die gewesen, sich durch dieses Geständnis um so grösseres Vertrauen zu erwerben für den Mordprozess. Während unserer Gespräche im Gefängnis erwies es sich, dass er, als er die incestuösen Verbindungen mit seinen Töchtern angefangen hatte, sich wirklich vorgestellt hatte, dass solche Verbindungen nicht strafbar wären, und als er wegen derselben angeklagt wurde, mutmasste er, dass sie event. mit einer kurzen Zeit Gefängnis oder Geldstrafe geahndet würden — was an und für sich schon bemerkenswert war, weil auch dieses zeigte, wie vollständig ohne alle ursprüngliche Grundlage seine Auffassung von verschiedenen Verbrechen in Wirklichkeit war: wo er nicht, wie z. B. in bezug auf Mord oder andere grobe Verbrechen, durch Andere von den Bestimmungen des Gesetzes Kenntnis hatte, da fehlten ihm alle Voraussetzungen, die verschiedenen Strafbarkeitsgrade zu beurteilen oder sie auch nur zu ahnen; als ich ihm einmal zu erklären suchte, dass die verschiedene Strafbarkeit der Verbrechen selbstredend in einem gewissen Verhältnis zu ihrer verschiedenen moralischen Verwerflichkeit stehe, so antwortete er mir, um so etwas verstehen zu können, müsse man ja Advokat sein. Er hatte daher sicherlich, als die Untersuchungen betreffs des Mordes eine schlimme Wendung für ihn zu nehmen begannen, ohne jegliches Bedenken die Incestverbrechen gestanden, um zu zeigen, dass er keineswegs der Mann sei, der sich einer Strafe entziehen wollte für die Verbrechen, die er wirklich begangen hatte; als sich ihm dann die schreckliche Wahrheit enthüllte, dass ein jedes dieser Verbrechen ihm lebenslängliches Zuchthaus eingetragen, hatte er ganz einfach augenblicklich sein Geständnis zurückgenommen. Im Gefängnis erzählte er mir jetzt über jenes hinaus, was oben aus den Gerichtsakten angeführt ist, (nämlich dass er vom Staatsanwalt durch die schrecklichsten Drohungen zu diesem falschen Geständnis gezwungen worden sei), er habe seine Töchter vor der Strafe für falsche Anzeigen retten wollen: obgleich die beiden Jüngsten ja gleichzeitig mit ihm wegen der Unzuchtverbrechen angeklagt worden

waren, so hatte er natürlich die ganze Zeit gemeint, dass sie unter keinen Umständen, also auch nicht einmal im Falle seines Geständnisses, für so etwas würden verurteilt werden können; lieber als sie für ihre Falschheit ins Gefängnis wandern zu sehn, habe er frohen Mutes die Strafe für die Verbrechen auf sich genommen, auf die sich ihre Beschuldigungen bezogen. Als ich, erstaunt über diese neue Motivierung, ihn unter vielem anderen fragte, ob es wirklich seine Meinung sei, dass er das Martyrium für die Rettung seiner Töchter auf sich genommen hätte in demselben Augenblick, wo ihm mitgeteilt worden war, dass diese ein so unerhörtes Verbrechen gegen ihn begangen hätten, wie es diese falsche Anzeige gewesen wäre, so antwortete er in feierlich aufgeregter Sentimentalität, es gäbe nichts auf der Welt, was er nicht würde für seine Kinder tun wollen, er habe sie auf den Armen getragen, als sie klein waren, er habe sie in Schlaf gewiegt und gepflegt, als sie krank gewesen waren, er habe während all seiner Mannesjahre sich für ihre Erziehung abgerackert, habe niemals für etwas Anderes gearbeitet oder gelebt als für sie, sie seien seine einzige Freude und sein einziger Stolz im Leben gewesen — sollte er nicht dann mit Freuden sein Haupt auf den Richtblock legen, um sie davor zu bewahren, in Dunkel und Schande des Gefängnisses zu verschmachten, wenn die armen Kinder sich nun einmal so in eine solch unglückliche Lage gestellt hätten.

Aber diese alles verzeihende Liebe und grenzenlose Selbstopferung, die keineswegs die nächstliegendste, denkbar plausibelste Erklärung für das später zurückgenommene Geständnis ergab, lockte ihn ganz offenbar mit unwiderstehlicher Macht gerade deshalb, weil sie der Gegenpol seines innersten Wesens war, das von seinem eigenen Selbst Allerentfernteste, was er überhaupt in der Phantasie erreichen konnte.

In diesem Zusammenhang vertraute mir Malmström auch an, er habe niemals eine physische Verbindung mit einem anderen Weibe gehabt als mit seiner Frau. Er habe überhaupt niemals, weder vor, noch während seiner Ehe, sinnliche Triebe gespürt; für Brita habe er während der Verlobungszeit keinerlei derartige Gefühle gehegt, sie habe in keiner Weise anziehend auf ihn gewirkt, er habe sie ausschliesslich deshalb geheiratet, weil er ein Weib auf dem Hofe haben musste, wo er Waldhüter werden sollte, und seine ehelichen Pflichten habe er

nicht aus Leichtfertigkeit erfüllt, sondern weil die Schrift es so gebot. Wegen seiner Unwissenheit in diesen Dingen habe er sich unter den Kameraden im Regiment allgemeinen Spott zugezogen, er sei Gegenstand der Fopperei aller Anderen geworden, weil er nicht gewusst hatte, was eine Dirne sei, oder auch nicht einmal, was Männer im allgemeinen von Weibern in sinnlicher Hinsicht begehren. Ebenso wenig habe er, als er heiratete, eine Ahnung davon gehabt, wie Kinder zur Welt kommen, oder auch nur, wie die Jungen der Haustiere geboren werden. Er sei rein in die Ehe getreten und habe seine Reinheit mit Gottes Hilfe bis jetzt bewahrt; und er hoffe, auch in Zukunft den Versuchungen des Fleisches widerstehen zu können. Diese unerhörten Lügen bildeten Malmströms Lieblingsthema; immer wieder kam er auf sie zurück, in ihnen genoss er ganz besonders die Wollust des Lügens, jedoch ohne dass jemals eine Ahnung von der Absurdität der Lügen seine beständig gleich feste Unerschütterlichkeit durchbrach. Und er fühlte sich zu diesen Lügen einzig und allein deshalb immer wieder hingezogen, weil kaum irgend etwas auf der Welt von der Wahrheit weiter entfernt, seiner Natur so vollständig fremd sein konnte, als gerade diese sexuelle Reinheit und Selbstbeherrschung. In den Übertreibungen dieser Lügen verspürte ich zum ersten Male das innerlichst Entscheidende seines sexuellen Triebens. Aber auf dieses Gebiet seines Seelenlebens werde ich in einem späteren Zusammenhange zurückkommen.

Während Malmström bei meinen Besuchen bei ihm im Gefängnis sich also über alles ausliess, wovon er glaubte, es könne seine Unschuld an den verschiedenen Verbrechen beweisen, erzählte er natürlich auch allerhand an und für sich bedeutungslose, wahre oder unwahre Episoden und Ereignisse aus verschiedenen Zeitabschnitten seines Lebens; und sowohl aus dem, was er erzählte oder verschwieg, wie aus meinen oben geschilderten Eindrücken von ihm selbst, während er seine Verteidigungslügen entwickelte, trat allmählich ein immer klareres und vollständigeres Bild seiner Seelenentwicklung hervor von seiner Kindheit oder seiner allerfrühesten Jugend an bis zu dem Tage, an dem er sein letztes Verbrechen beging.

In seiner Kindheit war er seiner Umgebung offenbar in erster Linie als eine wunderliche Mischung der erbärmlichsten Feigheit und des unerschrockensten Mutes erschienen. Lange

Zeit hindurch hatte er vor den Schulkameraden kriechen und Speichel lecken können und — beinahe in ebenso hohem Grade wie die in der vorhergehenden Studie geschilderten Verbrecher — nahezu jede Art Anmassung oder sogar Misshandlung von ihrer Seite ertragen, bis ihm schliesslich allmählich, natürlich instinktiv, wenigstens in einigen Punkten die äusseren Regeln für die Vergnügungen, Spiele, Arbeiten und dergl., was das Leben der Kameraden während dieser Altersperiode ausfüllte, klar geworden waren; dann aber war er selbstbewusster, brutaler und rücksichtsloser bei der Durchführung der einzelnen Regeln gewesen, als irgend einer der Kameraden oder sogar als alle zusammen: er hatte sich dann geradezu mitunter für seine Ansicht mit seiner ganzen Klasse schlagen können und seinen Kameraden auf diese Weise eine Art Achtung oder wenigstens Furcht abgewonnen. Ebenso war es im Elternhause gewesen. Die Eltern hatten ihn wie Wachs oder vielleicht eher wie einen leeren Raum unter den Händen gehabt, bis er auf dieselbe Weise allmählich immer mehr abgelauscht hatte, was sich andere Kinder ihren Eltern gegenüber oder überhaupt in ihrem Elternhause erlaubten, und dann hatte er sich als das denkbar halsstarrigste, allen Zurechtweisungen und Bestrafungen unzugänglichste Kind erwiesen. Natürlich hatten sowohl seine Kameraden, wie seine Lehrer und seine Eltern ausserdem instinktiv in ihm eine eigentümliche Kälte oder Gleichgültigkeit gefunden oder gefühlt gegenüber seiner Umgebung und allem, was andere Kinder oder junge Leute zu beschäftigen pflegt. Tage-, wochen-, ja sogar monatelang konnte er ohne Unterbrechung stumm im Elternhause und unter den Kameraden in der Schule umhergehen, während er — natürlich ohne zu verstehen, was in ihm vorging, — durch sein Suchen nach den Triebkräften und Lebensregeln Anderer in Anspruch genommen war, wobei er jedoch seine Arbeit immer vollkommen befriedigend ausführte, genau wie es ihm vorgeschrieben war.

In den ersten Jünglingsjahren, etwa von seinem 16.—17. Lebensjahre, als er eine Stelle als Knecht auf Nachbarhöfen hatte, war sein Leben einigermassen ruhig in Arbeit nach dem Vorbilde oder den Anweisungen Anderer verlaufen und in freilich unreflektiertem, aber dafür keineswegs weniger eifrigem Auspähen nach dem, was er bei Anderen an Regeln für sein eigenes Leben finden konnte. Auch während dieser Zeit erschien

er wohl mitunter seiner Umgebung als ein wunderlicher Kauz, der bald alles, was er als sein Recht ansah, mit Händen und Füßen bis aufs äusserste gegen jedermann, wer es auch sein mochte, und sei es auch der Bauer selbst, verteidigte, bald nachgiebig bis zu viehischer Unterwürfigkeit vor den jüngsten Knechten oder den Mägden auf dem Hofe, bald wieder vollkommen unberührt von allem, was um ihn vorging. Und natürlich konnte es auch dabei der Aufmerksamkeit seiner Umgebung nicht entgehen, dass er seine Arbeit gewissermassen automatisch oder nur wie eine Maschine ausführte; das musste selbstverständlich Veranlassung zu Reibereien von mehr oder weniger ernster Natur zwischen ihm und den Anderen geben. Schliesslich aber blieb man dabei, er sei ein stumpfer und eigensinniger Mensch, den aus dem Dienst zu jagen jedoch kein Grund vorlag, weil er in seiner Art seine Arbeit ebenso gut verrichtete, wie die anderen Knechte. Mit der Zeit nahmen auch gewiss, nach Malmströms Ansicht, seine Welt-erfahrung und Menschenkenntnis zu, so dass er schliesslich in seinem Innern davon überzeugt war, dass er bald niemals anders handeln würde, als alle Anderen.

Die innerste Sehnsucht seiner Seele, d. h. seine tiefsten Defekte, zogen und trieben ihn ganz natürlich zum Soldatenleben. Das war ja einfach für Malmström das Ideal; dort konnte kein Zweifel darüber entstehen, was er zu tun oder zu lassen hätte, dort war alles, von dem Moment an, wo man des Morgens geweckt wurde, bis zum Schluss des Dienstes am Abend, in den Reglements festgesetzt, und dort war man zur grösseren Sicherheit in jedem Augenblick von Vorgesetzten kontrolliert, vor denen es eine Freude — um nicht zu sagen eine Glückseligkeit — war, als der eifrigste und gewissenhafteste Soldat dazustehen; hier konnte man wirklich den ganzen Tag in grösster Sicherheit leben und die Nacht in tiefstem Gewissensfrieden schlafen; und Malmström war nach dem, was sich aus den polizeilichen Untersuchungen ergab, während seiner acht Soldatenjahre niemals disciplinär bestraft worden, ausser einem einzigen Mal, wo ihm eine Warnung zuerteilt wurde, weil er während des Gottesdienstes, ohne jedoch durch sein Benehmen zu stören, allzu eifrig nach den Frauenbänken geschielt hatte. Nur die Stunden oder Tage seines Urlaubs verursachten Malmström, wenn er sie nicht einfach verschlief, anfangs einige Schwierigkeiten, und er konnte dann mitunter in sein altes Schweigen und seine Unzugänglich-

keit verfallen; aber bald hatte er — natürlich ohne alle Reflexion — kennen gelernt, was die Kameraden während der Urlaubzeiten an gymnastischen und anderen Spielen, an Fahrten in die Heimat, an Vergnügungen mit Mädchen, Saufereien etc. unternahmen, und bald war es ihm daher auch leicht gefallen, diese Stunden und Tage auszufüllen. Er hatte daher während seiner Dienstzeit wohl kaum einen unerfüllten Wunsch gehabt, und die Soldatenjahre standen ihm offenbar noch im Gefängnis als die glücklichste Periode seines Lebens in der Erinnerung. — Seine Freude am Befolgen der Gesetze im Gefängnis habe ich bereits in einem früheren Zusammenhang erwähnt, und es dürfte jetzt verständlich sein, dass diese aus denselben Quellen herührte, wie sein geistiges Wohlbefinden während der Soldatenzeit; es ist sogar die Frage, ob es ihm, trotz aller Entbehrungen — wenn er sich bloss nicht für unschuldig verurteilt gehalten hätte — nicht noch besser im Gefängnis mit der darin um so viel strenger ausgeübten Kontrolle gefallen hätte, als beim Militärdienst.

Während der Waldhüterzeit hatte Malmström freilich nicht die Annehmlichkeit geniessen können, in gleich hohem Grade, wie während des Militärdienstes, unter Reglements gestellt und kontrolliert zu werden. Aber dafür hatte er zu jener Zeit, d. h. im Alter von 23 Jahren, unzweifelhaft genug von den Lebensregeln Anderer in sich aufgenommen, um sich einigermassen in den einfachsten und notwendigsten Lebensverhältnissen zurechtfinden zu können. Hierzu kam, dass es in Malmströms Dienstobliegenheiten einbegriffen war, darüber zu wachen, dass keine Wilddieberei innerhalb des Gutsrevieres vorkam, und dieses bereitete ihm an und für sich vielleicht noch eine grössere Freude als irgend eine andere Arbeit, die er während seines ganzen Lebens erfüllt hatte. Wie ein wildes Tier, dem es geglückt war, ein anderes zu überwältigen, schwelgte er, wenn er einen Wilddieb eingefangen hatte, und fühlte sich wie ein Sieger im Triumphzug, wenn er vor Gericht auftrat und die Verurteilung eines solchen erreichen konnte. Hier war er sich nicht nur bewusst den Willen aller Anderen zu befolgen, von demjenigen des Gutsbesitzers an bis herab zu dem der ärmsten Bauern, sondern hier war er auch deren aktiver und erfolgreicher Repräsentant. Gewiss fühlten die Leute auch unter allem instinktiv seine Gefühlsleere durch, und

natürlich geriet er recht oft mit seinen Nachbarn sowohl in praktischen Dingen, als auch in allgemeinen Gesprächen in Streit. In ersteren war er unbeugsam wie ein Fels, weil er sich als Repräsentant des Gutsbesitzers fühlte, ebenso wie er sich in jedem Streit zwischen zwei Gegnern sicher fühlte, nachdem er sich dem Stärkeren angeschlossen hatte, weil er ohne weiteres annahm, dass dessen Wille auch der richtige sei; in den Gesprächen konnte er jedoch bisweilen ganz unbegreifliche Ansichten äussern, wobei er sich ebenso halsstarrig erwies wie in praktischen Fragen, und man wurde es bald überdrüssig, auf seine bis in die Unendlichkeit wiederholten Argumente zu hören, wie dass der und der etc. so und so gehandelt und das und das gesagt habe, und dass es somit richtig sein müsse. Aber auf der anderen Seite konnte er manchmal, wenn er sich ganz sicher und zufrieden mit sich selbst fühlte, heiter und ausgelassen sein wie nur je einer, und des Abends alle seine Kameraden mit den tollsten Geschichten amüsieren über das, was für einen jeden und besonders für ihn selbst möglich wäre; in Wirklichkeit löste er auf diese humoristische Art, die eben notwendig war, all jene unbewusste abenteuerliche oder hablkriminelle Sehnsucht aus, die in der tiefsten Seele seiner Zuhörer schlummerte. Er war, mit einem Wort, bei solchen Gelegenheiten durchaus kein übler Spassmacher unter seinen Nachbarn und Bekannten. Doch solche glückliche Stunden waren ziemlich selten. Er musste, je mehr die Schwierigkeiten des Lebens an ihn herantraten, desto mehr über das nachgrübeln, was man tun und nicht tun konnte, d. h. was die wirklichen Normen der Handlungsweise Anderer waren; daher stand er auch bald beinahe ebenso einsam im realen Leben, wie in seinem Innern. So liess man ihn denn sein, wie er war, mürrisch oder plötzlich ausgelassen, und sein Leben verstrich Jahr für Jahr, ohne dass sich irgend welche besonders bemerkenswerte Begebenheiten zugetragen hätten.

Während dieser ganzen Zeit hatte Malmström innerlich empfunden, dass er durch Befolgung der rein äusserlichen, praktischen Regeln der Anderen auf die Dauer nicht fertig werden würde, und daher hatte er unbewusst begonnen, bei Anderen nach tieferen und stärkeren Regeln zu forschen, die den Menschen das Leben ermöglichten. Dieses Ausspähen nach dem, was in Wirklichkeit nichts Anderes war, als die moralischen Instinkte und Lebensnormen seiner Umgebung, hatte sicherlich bereits wäh-

rend der Schul- und Knechtsjahre begonnen und war während des Militärdienstes fortgeschritten, aber erst recht in Schwung gekommen, seitdem er eine selbständige Arbeit erhalten hatte. Und da er, wie ich schon ausgeführt habe, auf Grund seines eigenen Egoismus bei Anderen nur egoistische Triebe sehen konnte, war er zu der Überzeugung gekommen, dass seine Nachbarn und Bekannten und alle anderen Menschen jede beliebige Schandtat und jedes beliebige Verbrechen begingen, wenn sie bloss sicher sein konnten, dessen nicht überwiesen zu werden. Diese Überzeugung hatte sich langsam immer tiefer und fester in sein Seelenleben eingegraben, bis sie schliesslich unerschütterlich geworden war. Diese verhängnisvolle Entwicklung hatte so viele Jahre erfordert, weil so viel Äusseres bei den Menschen seiner Umgebung sich ihr hindernd in den Weg gestellt hatte: ihre Verachtung und Wut gegen Schandtaten, die sie nicht hatten verhindern können, ihre Indignation über alle gröberen Verbrechen in ihrer Nähe, ihre Befriedigung, wenn die Verbrecher verurteilt wurden, ganz unabhängig von den Beweismitteln u. s. w.; alles das und vieles Andere bloss als Heuchelei aufzufassen hatte doch schwer gehalten. Aber diese Überzeugung hatte doch früher oder später siegen müssen, weil es Malmström trotz allem wegen der eben erwähnten Defekte auf die Dauer unmöglich gewesen war zu glauben, dass die Menschen nicht jede Handlung begingen, wenn sie ihnen nur in irgend einer Weise Vorteil bringen konnte.

Die ersten Verbrechen, für die Malmström im Zusammenhang mit dem Mordprozess später verurteilt wurde, nämlich die Incestverbrechen mit den Töchtern, hatte er indessen begangen, ohne dass es ihm jemals eingefallen war, dass sie Verbrechen seien.

Er war natürlich bald dahinter gekommen, dass es unter den Bauernburschen draussen auf dem Lande allgemein üblich war, vor ihrer Verheiratung in freien, mehr oder weniger anhaltenden und mehr oder weniger offenen Verbindungen mit den Mädchen des Orts zu leben; also hätte er ja mit gutem Gewissen dasselbe tun können. Natürlich war er auch auf Grund seiner ursprünglichen Gefühlsleere und des daraus folgenden Mangels an lebendigem Interesse sowohl für seine Arbeit wie für Zerstreuungen aller Art, mehr als seine Altersgenossen in der Gewalt seiner sexuellen Triebe; und deshalb hatte er auch, was er an Leichtfertigkeit bei ihnen sah, überschätzt und folglich auch ge-

wagt, mehr als sie seinen Trieben die Zügel schiessen zu lassen. Auch hatte er die älteren Bauern der Gegend, wenn deren Frauen nicht zugegen waren, recht derb über Seitensprünge anderer Ehemänner scherzen hören, ohne dabei irgend welchen Tadel über die Ehebrecher zu bemerken: so hatte er natürlich auch diese Leichtfertigkeiten überschätzt und folglich keinen Grund gefunden, nach Eintritt in die Ehe seiner Frau Treue zu halten. Nach allem, was hier oben hervorgehoben worden ist von Malmströms innersten Defekten und deren Konsequenzen in verschiedenen Richtungen seines Seelenlebens, dürfte es überflüssig sein weiter auszuführen, dass allen diesen Sexualverbindungen jede Spur von anderem Gefühlsinhalt fehlte, als der einer rein egoistischen Brunst; jedes Weib war in seinen Augen nur ein eventuelles Objekt für seine sexuellen Triebe, im übrigen interessierte es ihn möglicherweise nur soweit, als es ihm praktisch von Nutzen sein konnte. Über Blutschande hatte Malmström sicherlich nicht früher als vor Gericht sprechen hören, und als seine Lüsternheit nach den Töchtern erwacht war, folgte er ihr daher ohne Bedenken in dem naiven Glauben, dass ähnliche Verhältnisse überall in den Familien auf dem Lande vorkämen; nur weil über solche Verhältnisse niemals gesprochen wurde, vermutete er, dass sie in irgend einer Weise, wenn öffentlich betrieben, für verwerflich gehalten würden, und dass sie daher geheim gehalten werden müssten; und so war er diesem Brauch gefolgt, um seine Handlungen auch in dieser Hinsicht mit denen aller anderen ehrbaren Männer in Übereinstimmung zu bringen und um also auch in diesem Punkt ein vollständig reines Gewissen haben zu können.

Solange seine Töchter zu klein gewesen waren, um an der Arbeit auf dem Gutshof teilnehmen zu können, hatte Malmström sie einfach als einen Fluch betrachtet, als ein Übel wie so vieles Andere hier im Leben, z. B. Ungeziefer, schädliches Getier oder dergl., und während ihrer frühesten Kindheit hatte er kaum andere Berührung mit ihnen gehabt, als dass er sie mit dem Fusse wegstiess, wenn sie ihm in den Weg kamen, und sie durch Prügel zwang, sich mäuschenstill zu verhalten, wenn er zu Hause war. Je älter sie wurden, desto mehr hatte er all das Leben, das in ihnen erwachte — ihren Jubel über Spielsachen, die sie sich selbst aus fortgeworfenen Holzpflocken oder alten Zeitungen etc. machten, ihre Freude an Spielen und dem Zusammensein mit

anderen Kindern und sogar ihren Eifer, in der Schule gut folgen zu können — als angeborene Bosheit angesehen, die man ihnen unbedingt austreiben müsste; selbst hatte er ja niemals in seiner Kindheit etwas Ähnliches erlebt, und da es ihm vollständig unnütz erschien, musste er es von Anfang an hassen und geriet jedesmal in Wut, wenn er eine Spur ihrer unegoistischen Lebenslust sah. Und natürlich glaubte er auch, dass es in derselben Weise in allen anderen Familien zuing. Obwohl ich es natürlich nicht habe feststellen können, kommt es mir höchst wahrscheinlich vor, dass eines der Resultate dieser Erziehung jene lähmende Furcht vor dem Vater und vielleicht vor dem ganzen Leben gewesen ist, die sich darin zeigte, dass die Töchter bei den Unzuchtverbrechen nicht vermocht hatten genügend starken Widerstand zu leisten und sich auch nicht nach demselben aus dem Elternhause hatten retten können.

Bis zu einem gewissen Grade hatten sich die Gefühle Malmströms den Töchtern gegenüber verändert in dem Masse, als sie aufwuchsen und anfangen konnten, auf dem Hofe als Mägde zu arbeiten oder sich mit Tagesarbeit auf dem Herrenhof oder sonstwie Geld zu verdienen. Dagegen übte die Tatsache, dass sie sämtlich die körperliche Entwicklung erreicht hatten, die sie zum Gegenstand und Opfer seiner sexuellen Triebe hätte machen können, keinen Einfluss auf seine Gefühle für sie aus. Denn es lag selbstverständlich in diesen incestuösen Verbindungen womöglich noch weniger ein Schimmer von Zärtlichkeit, Güte, Wohlwollen oder auch nur Dankbarkeit, als in seinen übrigen freien Verbindungen oder in seinem Verhältnis zu seiner Frau (wovon mehr im Folgenden). Zwischen den Verbrechen der Blutschande waren sie ganz einfach wieder Teile des Gutsinventars geworden oder Maschinen, die man verdingen konnte.

Als er schliesslich seiner Lüsternheit den Töchtern gegenüber freien Lauf liess, hatte das folglich in erster Linie daran gelegen, dass ihm jedes Motiv fehlte, sich einen Zwang aufzulegen: infolge seiner ursprünglichen Gefühlsleere war ja in ihm selbst nichts vorhanden, was sich dem hätte hindernd in den Weg stellen können, und was die Ansicht anderer Männer über solche heimliche Verbindungen anbelangte, so war er ja ganz fest davon überzeugt, dass er sie auf seiner Seite hatte. Aber hierzu kam, dass Malmström bald herausgefunden hatte, dass diese Verbindungen von allen, unter denen er draussen auf dem Lande zu

wählen hatte, in jeder Hinsicht die vorteilhaftesten waren. Jetzt hatte er das Alter erreicht, wo es anfang unbequem zu werden, den Mädchen im Orte nachzulaufen und ihnen den Hof zu machen; immer wieder war es ihm passiert, das nicht zu erreichen, was er wollte; es kostete ihm auch eine Menge Geld und raubte ihm zu viel Arbeitszeit. Die Töchter hatte er dagegen immer zur Stelle, solange sie noch im Elternhause blieben: er konnte sie auf dem Heuboden vergewaltigen oder direkt von Britas und seinem gemeinsamen Bett zu dem ihrigen gehen, also überhaupt seine Triebe mit ihnen jederzeit befriedigen, wann er es wünschte, bei Tag oder bei Nacht. Auf sie verschwendete er folglich keine unnötige Zeit, und sie verursachten ihm im übrigen auch keine Ausgaben. Wenn sie mitunter Widerstand leisteten, so hatte er allerdings versucht, sie mit ein paar Groschen zu locken, aber das hatten sie niemals annehmen wollen; und jedenfalls hatte es nicht lange gedauert, bis er durch schlimmere als bloss alltägliche Drohungen — z. B. durch Erschiessen — ihre unwiderstehliche Furcht vor ihm, zu der er den Grund in ihren ersten Kinderjahren gelegt hatte, wieder erweckte und sie damit willenlos in seine Macht bekam. Wie hätte er wohl unter diesen Umständen schwanken können in der Wahl zwischen seinen Töchtern und allerlei zweifelhaften, fremden Frauenzimmern? — Es ist um so weniger notwendig, weitere Einzelheiten aus dem Seelenleben Malmströms während dieser unmenschlichen Verbrechen in diesem Zusammenhang vorzubringen, als diese nur indirekt und ohne nennenswerte Schärfe dazu würden beitragen können, seine Psychologie als Mörder zu beleuchten.

Seine erste voll bewusste Gesetzübertretung beging Malmström, als er drei Jahre vor der Ermordung seiner Frau Brandstiftung an seinem eigenen Heim verübte. Wie schon erwähnt, konnte er angesichts seines Leugnens nicht für dieses Verbrechen verurteilt werden; aber die äusseren Indizien gegen ihn waren sehr schwerwiegend, und alle psychologischen Kriterien, die ich im Gefängnis kennen lernte, sprachen meiner Ansicht nach auch für seine Schuld. Ich werde daher hier von derselben als von einer Tatsache ausgehen, wobei jedoch betont werden muss, dass dieses Verbrechen, ähnlich den Verbrechen der Blutschande, nur von indirekter und überdies von noch geringerer Bedeutung für Malmströms Psychologie als Mörder war.

Jedenfalls war der Brandstiftung — im Gegensatz zum Verbrechen der Blutschande — wirklich ein voll bewusster Motivkampf im künftigen Verbrecher vorausgegangen. Angesichts des definitiven Schrittes über die Grenzen des Gesetzes erhoben sich zu einem ernsten Widerstand gegen die blendenden Argumente des verlockenden Gewinnes mit konzentrierter Kraft instinktiv alle Selbsterhaltungstribe Malmströms und vor allem das aus seinen ursprünglichen Gefühlsdefekten herausgewachsene, beinahe zu einem göttlichen Pflichtgebot gewordene Streben, den praktischen, gesetzlichen und moralischen Lebensregeln Anderer zu folgen. Dass dieser innere Kampf, nachdem er erst einmal im Lichte des Bewusstseins begonnen hatte, nur so und nicht anders hat enden können, liegt indessen in der Natur der Sache. Man kann nämlich ruhig als von einer allgemeinen Regel davon ausgehen, dass ein Mensch, wenn er erst einmal begonnen hat, in vollem Ernst die Möglichkeit eines gewissen Verbrechens zu erwägen, dasselbe früher oder später unfehlbar begehen wird, wenn nicht ganz ausserordentliche äussere Veränderungen in seinem Leben es unmöglich machen, einfach weil — wohl zu merken: die ernstliche — Erwägung in Wirklichkeit voraussetzt und bedeutet, dass die im tiefsten Unterbewusstsein hemmenden Kräfte in ihm bereits abgestorben sind, und dass ein rein egoistisches, praktisches Abwägen der Gewinnmöglichkeiten eines Verbrechens gegen dessen Risiko infolge der selbstbetrügerischen Tendenzen der Verbrecher niemals zu etwas Anderem führen kann, als dass die ersteren als nahezu unbegrenzt und das letztere als verschwindend gering erscheinen; nur das ursprüngliche Gefühl für die moralische Verwerflichkeit der Verbrechen kann auf die Dauer einen Menschen davor retten, zum Verbrecher zu werden. In Malmströms Motivkämpfe vor den Verbrechen spielte ja ausserdem das Bestreben, so zu handeln wie alle Anderen, dieselbe Rolle wie die moralischen Hemmungskräfte im Motivkämpfe der anderen Verbrecher, und dieses Bestreben konnte natürlich noch weniger den Aussichten auf Gewinn standhalten, als ursprüngliche, lebendige moralische Instinkte.

Dass das Versicherungswesen das Gebiet wurde, auf dem Malmström zum ersten Mal die Rechtsordnung zu exploitiern beschloss, beruhte in erster Linie darauf, dass Brandstiftung dort auf dem Lande nicht nur die gewöhnlichste und allgemein bekannteste Form des Betruges in grösserem Stil war, sondern auch

unter allen Verbrechen dasjenige, das weitaus schwerer zu beweisen war als alle anderen. Natürlich hatte Malmström, wie alle Anderen in seinem Heimatort, bisweilen mehr oder weniger romantische Erzählungen von Brandstiftungen gehört, welche die Brandstifter vor ökonomischem Ruin gerettet und den Grund zu ihrem Wohlstand gelegt hatten usw., ohne dass jemand deshalb gewagt hätte, an ihrem guten bürgerlichen Namen zu rühren und noch weniger eine Anklage gegen sie zu erheben; und nachdem nun seine Gedanken unter dem Druck gelegentlicher ökonomischer Schwierigkeiten begonnen hatten, sich um diese Pläne zu drehen, war es ihm ein Leichtes gewesen, eine genügende Anzahl solcher Legenden zu sammeln, um sich selbst zu überzeugen, dass die Bauern am Orte keineswegs davor zurückschreckten, ihre eigenen Höfe anzuzünden, wenn sie sich nur vor einer Überführung ganz sicher fühlen konnten, und dass folglich eine unbeweisbare Brandstiftung überhaupt kein Verbrechen sei.

Üblen Gerüchten im Orte entging Malmström freilich nicht ganz und gar. Aber diese beruhten zunächst ausschliesslich auf seinem eigenen Tun und Lassen nach der Brandstiftung. Erfüllt von der gewöhnlichen Hybris der Verbrecher nach glücklichem Coup, wollte er sozusagen sein Verbrechen über seine natürliche Tragweite hinaus ausnutzen, indem er nämlich versuchte, einen Nachbarn und Feind unschädlich zu machen durch die Beschuldigung, dieser habe das Feuer angelegt, ungefähr in derselben Weise, wie er später behauptete, seine Nachbarn hätten ihn des Mordes angeklagt, um ihn dadurch aus dem Wege zu schaffen und zu seiner Pacht zu gelangen, und da der Verleumdete, den niemand vorher der Brandstiftung verdächtigt hatte, die Beschuldigung leicht zurückweisen konnte, ging Malmström dazu über, eine seiner Annahme nach wehrlose umherstreichende Bettlerin zu verdächtigen, und da auch sie ihre Schuldlosigkeit beweisen konnte, war der Verdacht auf ihn selbst zurückgefallen. Späterhin gab freilich auch die krankhafte Gemütsverfassung seiner Frau, die mit ihrem Meineid nach dem Brande in Zusammenhang gebracht wurde, den Anlass zu schleichender übler Nachrede. Wie bereits erwähnt, kam es aber niemals so weit, dass jemand offen gegen ihn aufzutreten wagte, bevor Malmström drei Jahre später des Mordes angeklagt und dessen so gut wie überführt worden war. Selbstverständlich befestigte dieser

vollständige Erfolg beim ersten Verbrechen in Malmström endgültig die Auffassung, dass nur beweisbare Gesetzesübertretungen wirkliche Verbrechen seien. Die Zeit nach der Brandstiftung wäre folglich die glücklichste seines Lebens gewesen, wenn nicht das Verhältnis zu seiner Frau sie ein wenig verdunkelt hätte. Er stand jetzt auf der Höhe seiner Lebenskraft, fühlte sich frei von allen Banden und vollständig sicher seiner selbst, und sah ein unbegrenztes Arbeitsfeld vor sich: vielleicht konnte er sogar einmal Chef einer ähnlichen allmächtigen geheimen Verbindung werden, wie die in seiner Verteidigung erwähnte „Schwarze Hand“ es war.

Aber in einem Punkt hatte sich Malmström, trotz all seiner detaillierten und mit äusserster Genauigkeit ausgeführten Berechnungen über das Risiko für die Entdeckung der Brandstiftung, verrechnet, und das war in bezug auf seine Frau — natürlich weil es ihm überhaupt nicht eingefallen war, mit ihr oder noch weniger mit dem, was sie ihr Gewissen nannte, als einem Faktor zu rechnen, der jemals von praktischer Bedeutung würde sein können.

Als Malmström im Alter von 23 Jahren die Stelle als Waldhüter erhielt und in unmittelbarem Zusammenhang damit heiratete, war dieses einzig und allein aus praktischen Gründen geschehen, nämlich einfach weil er ein Weib auf dem Hofe brauchte, und insofern hatte sich wirklich in alle seine verblüffenden Lügen über seine sexuelle Reinheit — ebenso übrigens auch in seine Lügen über andere Triebkräfte oder Motive in seinem Leben — ein Körnchen Wahrheit eingeschlichen, das von recht grosser Bedeutung für die Erkenntnis seines Seelenlebens sein konnte. Der Grund, weshalb seine Wahl auf Brita gefallen war, lag, nach seinen wahrheitsgemässen sowie seinen lügenhaften Aussagen im Gefängnis zu urteilen, hauptsächlich darin, dass er sie in ihrem Elternhause als ein gesundes und starkes, arbeitssames und demütiges Mädchen oder, mit anderen Worten, als ein ideales Lasttier kennen gelernt hatte, aber ferner auch darin, dass sie, als Tochter seines Vorgängers auf dem Waldhüterhofe, in allem, was zu dessen Bewirtschaftung notwendig und förderlich war, gut Bescheid wusste, was ihm, wie er meinte, viel Zeit ersparen würde, die er sonst durch die Erziehung und Dressur einer Frau zu ihrer Arbeit als Hausmutter auf dem Hofe verloren hätte. Freilich hatte er sich auch ungefähr ebenso unindividuell in sexueller Hinsicht zu Brita hingezogen gefühlt, wie zu

allen anderen jungen und gesunden Frauenzimmern; aber solchen Trieben irgend welchen Einfluss auf seinen Beschluss in einer für seine ganze Zukunft so ausserordentlich bedeutungsvollen Angelegenheit wie dieser einzuräumen, hätte er unbedingt als die denkbar schrecklichste Sünde betrachtet. Sein sexuelles Verhältnis zu Brita war natürlich von dem Tage ihrer Verheiratung an bis zu dem Tage, wo er sie ermordete, ebenso unberührt von allen guten Gefühlen irgend welcher Art geblieben, wie seine früheren oder gleichzeitigen Verbindungen mit losen Frauenzimmern oder mit seinen Töchtern.

Bis zu dem Tage der Brandstiftung hatte er dagegen gelernt, auf all die Eigenschaften bei Brita Wert zu legen — ihren Fleiss, ihre Sparsamkeit, ihren absoluten Gehorsam usw. — welche vor ihrer Verheiratung ihm die Sicherheit geboten hatten, dass Brita unter seiner Leitung eine ideale Frau auf seinem Hofe werden würde. Dieses hatte allerdings ebenso wenig, wie sein sexuelles Verhältnis zu ihr, irgend welche Dankbarkeit oder Anhänglichkeit zur Folge, da solche Gefühle überhaupt in ihm nicht aufkommen konnten. Er hatte nur schweigsam und mürrisch und vielleicht sogar ein wenig brummend, dass es nicht besser ginge, sie bei ihrer Arbeit belassen, und bei jedem geringsten Versäumnis war er in Wut geraten und hatte sie vor den Kindern und anderen Leuten auf dem Hofe wie das untüchtigste aller Geschöpfe behandelt. Aber da solche Versäumnisse von Britas Seite nur äusserst selten vorgekommen waren, und da sie überdies beständig nicht nur mit Stillschweigen, sondern auch mit innerlicher christlicher Demut seine Wut, seine Fusstritte und Flüche ertragen hatte, war Brita allmählich zu einem vollkommen unpersönlichen, nur ihrem Mann dienstbaren Geist geworden oder richtiger als selbständige Persönlichkeit verschwunden. Hierzu trug noch bei, dass Malmström in seinem egocentrischen Egoismus sowohl Brita als die Töchter sozusagen in sich aufgesogen hatte, bis sie schliesslich für ihn in keiner anderen Weise existierten, denn als Teile seiner selbst oder höchstens als Werkzeuge seiner Arbeit, und auf diese Weise war seine und Britas Ehe in einem einigermaßen ruhigen und stillen Scheinleben verlaufen; und deshalb hatten die Leute in der Gegend nach den Gerichtsakten das Verhältnis zwischen Malmström und seiner Frau immer als ein glückliches und gutes betrachtet.

Brita hatte sicherlich vor dem Brande in Mossarp niemals

etwas von Malmströms Plänen Brandstiftung zu begehen gewusst, sondern erfuhr erst nachträglich durch eine gelegentliche Äußerung von ihm zu Hause, dass er wirklich das Feuer angelegt hatte. Denn Malmström hatte natürlich ebenso wenig vor dem Verbrechen Veranlassung gefunden, mit Brita darüber zu sprechen, was mit ihrem gemeinsamen Heim geschehen sollte, wie er nach dem Verbrechen Ursache zu haben meinte, ihr gegenüber in bezug auf das, was er getan, Vorsicht zu beobachten; als selbständiger Mensch existierte ja seine Frau für ihn noch weniger als irgend jemand anders. Aber da sich Brita bewusst geworden war, einen falschen Eid abgelegt zu haben, so war sie natürlich Tag und Nacht zwischen ihrem Gefühle der unbedingten Pflicht, die Wahrheit zu offenbaren, und ihrem Grauen angesichts all des Unglücks, das dadurch ihren Mann wie auch ihre Kinder und ihr ganzes Heim treffen würde, hin und hergezerrt worden; und ihre Gewissensqualen nach dem Meineid und all diese Zerrissenheit hatten sie in kurzer Zeit gemütskrank und damit untauglich zu aller Arbeit in Haus und Hof gemacht. Aber hier stand Malmström offenbar vor einer Tatsache, die täglich und stündlich Wut in der innersten Tiefe seiner Seele erregen musste, ohne dass er etwas daran ändern konnte. Nicht einmal in seinen allerschrecklichsten Träumen war es vorgekommen, dass seine Frau irgend welche andere Gefühle, Gedanken oder Wünsche gehegt hätte als solche, die ihm bequem waren; er hatte sie ja nie einen Augenblick in ihrem ganzen Leben anders angesehen, denn als einen zum Betrieb des Hofes notwendigen Teil. Und jetzt — nachdem sie während einer Ehe von mehr als 25 Jahren sich untadelhaft in ebenso selbstverständlichem wie unbedingtem Gehorsam seinem Willen gefügt hatte, wie etwa seine Hunde, seine Pferde, seine Büchse oder sein Pflug — jetzt erwies sie sich plötzlich mit einer Art unheilbaren Gemütsleidens behaftet, das sie nicht nur für die gewohnten häuslichen Beschäftigungen unbrauchbar, sondern vielleicht auch geradezu gefährlich für ihn selbst machte. Was Malmström hierbei empfinden mochte, kann nur damit verglichen werden, was er gefühlt hätte, wenn eines seiner Haustiere die Pest oder die Räude bekommen hätte, und er nicht das Recht gehabt hätte, es zu schlachten oder auch nur den Veterinär kommen zu lassen.

Anfangs tat Malmström wirklich alles, was in seinen Kräf-

ten stand, um Brita zu heilen, — nicht nur durch Drohungen oder Gewalt, sondern auch durch freundlichen Zuspruch und schliesslich geradezu durch kleine Erholungsreisen zu Verwandten oder Bekannten. Brita war ja jedenfalls eines der wertvollsten Inventarstücke des Hofes, das wieder brauchbar zu machen man sich etwas kosten lassen musste; und was Malmström angesichts ihrer Gewissensqualen fühlte, war kaum persönlicher Unwille zu nennen: das hätte ja vorausgesetzt, dass er sie als selbständigen Menschen auffasste. Seine Wut war vielmehr auf das Geschick oder die Vorsehung gerichtet, die ihn von der Höhe all seiner Hoffnungen herab schuldlos in ein so namenloses Elend gestürzt hatte. Und da Britas Zustand infolge Malmströms Kuren, weit entfernt von Besserung, immer wilder ausartete, und sein Heim von Monat zu Monat und von Jahr zu Jahr immer jämmerlicher verfiel, und Malmström daher anfangen musste daran zu denken, sie aus dem Wege zu schaffen, war es kaum Hass oder Rachgier, was ihn beherrschte, sondern vielmehr eine Art von wütender Verzweiflung. Denn dass er die Verhältnisse im Hause, wie sie sich nach der Brandstiftung gestaltet hatten, nicht so weiter gehen lassen könne, wurde ihm mit jedem Tage immer klarer; es wäre ja schliesslich geradezu denkbar gewesen, dass Brita, die nunmehr in ihrem elenden Zustande sogar draussen in Wald und Feld in der Nacht umherirrte, ganz und gar den Verstand verlieren und, was sie über die Brandstiftung wusste, z. B. dem Pfarrer, ja vielleicht sogar dem Kommissar anvertrauen könnte.

Aber andererseits war Mord eine ernste Sache, denn hier war Malmström weder — wie bei den Verbrechen der Blutschande — blind dafür, dass es sich um eine wirkliche Gesetzesübertretung handle, die er begehen musste, noch konnte er — wie bei der Brandstiftung — sich vollständig einreden, dass dieses Verbrechen mit voller Sicherheit heimlich begangen werden könnte. Im Gegenteil, er war sich von Anfang bis zu Ende vollkommen klar bewusst, dass die Handlung, die er jetzt vorhatte, mit lebenslänglichem Zuchthaus oder mit Verlust des Lebens bestraft wurde; und er hatte offenbar lange vergebens über die Möglichkeit nachgegrübelt, diese notwendige Handlung so zu vollführen, dass sie gesetzlich unbeweisbar und damit auch erlaubt würde. Bis zum letzten Augenblick schwankte er auch, ob er nach dem Morde angeben sollte, dass Brita Selbstmord begangen habe, oder

dass sie nach Amerika gereist sei, und erst als er sich für den Plan der Brieffälschung entschieden und alle Einzelheiten dieses Planes, der niemals zu einer Entdeckung führen könnte, genau bedacht hatte, fand er, dass er alle Gerechtigkeit erfüllt hatte, und fühlte sich daher auch, als er zur Ermordung seiner Frau schritt, von jener sicheren Kraft beseelt, wie sie nur aus tiefstem Gewissensfrieden erwächst.

Inhaltsverzeichnis.

Einleitung	3
I. Selbstbetrug	24
II. Angst	67
III. Scheinleben	125

Eelmiste köidete sisu. — Contenu des volumes précédents.

A I (1921). 1. A. Paldrock. Ein Beitrag zur Statistik der Geschlechtskrankheiten in Dorpat während der Jahre 1909—1918. — 2. K. Väisälä. Verallgemeinerung des Begriffes der Dirichletschen Reihen. — 3. C. Schlossmann. Hapete mõju kolloiidide peale ja selle tähtsus patoloogias. (L'action des acides sur les colloïdes et son rôle dans la pathologie.) — 4. K. Regel. Statistische und physiognomische Studien an Wiesen. Ein Beitrag zur Methodik der Wiesenuntersuchung. — 5. H. Reichenbach. Notes sur les microorganismes trouvés dans les pêches planctoniques des environs de Couda (gouv. d'Archangel) en été 1917. — **Misc.** F. Bucholtz. Der gegenwärtige Zustand des Botanischen Gartens zu Dorpat und Richtlinien für die Zukunft.

A II (1921). 1. H. Bekker. The Kukers Stage of the Ordovician Rocks of NE Estonia. — 2. C. Schlossmann. Über die Darmspirochäten beim Menschen. — 3. J. Letzmann. Die Höhe der Schneedecke im Ostbaltischen Gebiet. — 4. H. Kaho. Neutraalsoolade mõjust ultramaksimum-temperatuuri peale *Tradescantia zebrina* juures. (Über den Einfluss der Neutralsalze auf die Temperatur des Ultramaximums bei *Tradescantia zebrina*.)

A III (1922). 1. J. Narbutt. Von den Kurven für die freie und die innere Energie bei Schmelz- und Umwandlungsvorgängen. — 2. A. Томсонъ (A. Thomson). Значение аммонийныхъ солей для питания высшихъ культурныхъ растений. (Der Wert der Ammonsalze für die Ernährung der höheren Kulturpflanzen.) — 3. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. I. Hälfte (S. I—VII und 1—96). — 4. A. Lüüs. Ein Beitrag zum Studium der Wirkung künstlicher Wildunger Helenenquellensalze auf die Diurese nierenkranker Kinder. — 5. E. Opik. A statistical method of counting shooting stars and its application to the Perseid shower of 1920. — 6. P. N. Kogerman. The chemical composition of the Estonian M.-Ordovician oil-bearing mineral „Kukersite“. — 7. M. Wittlich und S. Weshnjakow. Beitrag zur Kenntnis des estländischen Ölschiefers, genannt Kukersit. — **Misc.** J. Letzmann. Die Trombe von Odenpäh am 10. Mai 1920.

A IV (1922). 1. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. II. Hälfte (S. 97—188). — 2. A. Valdes. Glükogeeni hulka vähendavate tegurite mõju üle südame spetsiifilise lihassüsteemi glükogeeni peale. (Über den Einfluss der die Glykogenmenge vermindernenden Faktoren auf das Glykogen des spezifischen Muskelsystems des Herzens.) — 3. E. Opik. Notes on stellar statistics and stellar evolution. — 4. H. Kaho. Raskemetallsoolade kihatviseest taimelasma kohta. (Über die Schwermetallgiftwirkung in bezug auf das Pflanzenplasma.) — 5. J. Piiper und M. Härms. Der Kiefernkreuzschnabel der Insel Ösel *Loxia pityopsittacus estiae* subsp. nov. — 6. L. Poska-Teiss. Zur Frage über die vielkernigen Zellen des einschichtigen Plattenepithels.

A V (1924). 1. E. Öpik. Photographic observations of the brightness of Neptune. Method and preliminary results. — 2. A. Lüüs. Ergebnisse der Krüppelkinder-Statistik in Eesti. — 3. C. Schlossmann. Culture in vitro des protozoaires de l'intestin humain. — 4. H. Kahlo. Über die physiologische Wirkung der Neutralsalze auf das Pflanzenplasma. — 5. Y. Kauko. Beiträge zur Kenntnis der Torfzersetzung und Vertorfung. — 6. A. Tammekan. Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vana-duse ja levimise kohta. (Untersuchung des Dictyonema-Schiefers in Estland nach Entstehung, Alter und Verbreitung.) — 7. Y. Kauko. Zur Bestimmung des Vertorfungsgrades. — 8. N. Weiderpass. Eesti piparmündi-õli (Oleum menthae esthicum). (Das estnische Pfefferminzöl.)

A VI (1924). 1. H. Bekker. Mõned uued andmed Kukruse lademe stratigraafia ja faunast. (Stratigraphical and paleontological supplements on the Kukruse stage of the Ordovician Rocks of Eesti (Estonia).) — 2. J. Wilip. Experimentelle Studien über die Bestimmung von Isothermen und kritischen Konstanten. — 3. J. Letzmann. Das Bewegungsfeld im Fuss einer fortschreitenden Wind- oder Wasserhose. — 4. H. Scupin. Die Grundlagen paläogeographischer Karten. — 5. E. Öpik. Photometric measures on the moon and the earth-shine. — 6. Y. Kauko. Über die Vertorfungswärme. — 7. Y. Kauko. Eigentümlichkeiten der H_2O - und CO_2 -Gehalte bei der unvollständigen Verbrennung. — 8. M. Tilzen und Y. Kauko. Die wirtschaftlichen Möglichkeiten der Anwendung von Spiritus als Brennstoff. — 9. M. Wittlich. Beitrag zur Untersuchung des Öles aus estländischem Ölschiefer. — 10. J. Wilip. Emergenzwinkel, Unstetigkeitsflächen, Laufzeit. — 11. H. Scupin. Zur Petroleumfrage in den baltischen Ländern. — 12. H. Richter. Zwei Grundgesetze (Funktion- und Strukturprinzip) der lebendigen Masse.

B I (1921). 1. M. Vasmer. Studien zur albanesischen Wortforschung. I. — 2. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 1. — 3. M. Vasmer. Osteuropäische Ortsnamen. — 4. W. Anderson. Der Schwank von Kaiser und Abt bei den Minsker Juden. — 5. J. Bergman. Quaestiunculae Horatianae.

B II (1922). 1. J. Bergman. Aurelius Prudentius Clemens, der grösste christliche Dichter des Altertums. I. — 2. L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid. (Südwepsische Lautgeschichte. I. Konsonantismus.) — 3. W. Wiget. Altgermanische Lautuntersuchungen.

B III (1922). 1. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 2. — 2. M. A. Курчинский (M. A. Kurtchinsky). Социальный законъ, случай и свобода. (Das soziale Gesetz, Zufall und Freiheit.) — 3. A. R. Cederberg. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. — 4. L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid. (Südwepsische Lautgeschichte. II. Vokalismus.) — 5. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. [I] — 6. A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. I.

B IV (1923). 1. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. II. — 2. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 3. — 3. W. Anderson. Nordasiatische Flutsagen. — 4. A. M. Tallgren. L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des États Baltiques du nord. — 5. R. Gutmann. Eine unklare Stelle in der Oxforder Handschrift des Rolandsliedes.

B V (1924). 1. H. Mutschmann. Milton's eyesight and the chronology of his works. — 2. A. Pridik. Mut-em-wija, die Mutter Amenhotep's (Amenophis') III. — 3. A. Pridik. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. — 4. G. Süss. De Graecorum fabulis satyricis. — 5. A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. I. Teil. — 6. H. Mutschmann. Studies concerning the origin of „Paradise Lost“.

A 1426

15

TARTU ÜLIKOOI TOIMETUSED ilmuvad kolmes seerias:

A: Mathematica, physica, medica. (Matemaatika-loodusteaduskonna, arstiteaduskonna, loomaarstiteaduskonna ja põllumajandusteaduskonna tööd.)

B: Humaniora. (Usuteaduskonna, filosoofiateaduskonna ja õigusteaduskonna tööd.)

C: Annales. (Aastaruanded.)

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

LES PUBLICATIONS DE L'UNIVERSITÉ DE TARTU (DORPAT) se font en trois séries:

A: Mathematica, physica, medica. (Mathématiques, sciences naturelles, médecine, sciences vétérinaires, agronomie.)

B: Humaniora. (Théologie, philosophie, linguistique, histoire, jurisprudence.)

C: Annales.

Dépôt: La Bibliothèque de l'Université de Tartu, Esthonie.
